

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

**Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının
102 illiyinə həsr olunmuş**

**AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ.
YENİ DÖVRÜN AZƏRBAYCANI
XVI Beynəlxalq Elmi Konfransın
MƏTƏRİALLARI
(7-8 may 2025-ci il)**

Büyük Önder Haydar Aliyev'in doğumunun 102. yılına ithafen düzenlenen

**AZERBAIJAN ARAŞTIRMALARININ GÜNCEL KONULARI.
YENİ DÖNEMİN AZERBAIJAN'I
16. Uluslararası Bilimsel Konferansın
BİLDİRİLERİ
(7-8 Mayıs, 2025)**

**PROCEEDINGS
of the 16th International Scientific Conference
ACTUAL PROBLEMS OF AZERBAIJANI STUDIES. AZERBAIJAN IN
THE NEW ERA**

**Dedicated to the 102nd anniversary of the birth of the
National Leader Heydar Aliyev
(May 7-8, 2025)**

**МАТЕРИАЛЫ
XVI Международной Научной Конференции
АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ АЗЕРБАЙДЖАНОВЕДЕНИЯ.
АЗЕРБАЙДЖАН В НОВУЮ ЭПОХУ.**

**Посвящённая 102-й годовщине со дня рождения
Общенационального Лидера Гейдара Алиева
(7-8 май, 2025)**

BAKİ – 2025

YÜKSƏK TƏHSİL MƏRKƏZİ
BAKİ SLAVYAN UNIVERSİTETİ

Research, Development
and Innovations Center

**AZƏRBAYCANŞÜNASLIĞIN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ. YENİ DÖVRÜN
AZƏRBAYCANI.**

**Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 102 illiyinə həsr olunmuş
XVI Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları [2 cildə]. – Bakı: Ziqzaq, cild 2, -2025. -337 s.**

ISBN: 978 – 9952 – 39 – 403 – 0

Məqalənin məzmunu ilə bağlı məsuliyyət müəllifin üzərinə düşür.

© BSU, 2025

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ

Anar Nağıyev (sədr)
Urxañ Ələkbərov

Yusif Yusibov
Hüsnü Kapu
Cemal Yıldız
Feruza Madrakhimova

Şalva Kirtadze

Bəxtiyar Əliyev

Pərvin Kərimzadə

Əmir Əliyev

Mahirə Hüseynova

Nizami Cəfərov

Fikrət Cahangirov

Nailə Xəndan

Aytən Bayramova

Fərid Məmmədov

Nigar Babayeva

Elçin Hüseynov

Sevinc Abuşova

Sevinc Axundova

Günəl Allahverdiyeva

Əzim Əliyev

Kamran Hacıyev

Ülviyyə Məmmədova

Elnur Kəlbizadə

Ramiz Sevdimaliyev

Bakı Slavyan Universitetinin (BSU) rektoru
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının rektoru
Gəncə Dövlət Universitetinin rektoru
Qars Qafqaz Universitetinin rektoru (Türkiyə)
Türk - Alman Universitetinin rektoru (Türkiyə)
Ürgənc Dövlət Pedaqoji İnstitutunun rektoru
(Özbəkistan)
Akaki Tsereteli Dövlət Universitetinin rektoru
(Gürcüstan)
Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin
deputatı
Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin
deputatı
Azərbaycan Respublikası Vəkillər Kollegiyası
Akademiyasının rektoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin
beynəlxalq əlaqələr üzrə prorektoru
Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik
kafedrasının müdiri
Bakı Slavyan Universitetinin Tədris məsələləri
üzrə prorektoru
Bakı Slavyan Universitetinin Elm və innovasiya
məsələləri üzrə prorektoru
Bakı Slavyan Universitetinin Beynəlxalq
əlaqələr üzrə prorektoru
Bakı Slavyan Universitetinin Ümumi
işlər üzrə prorektoru
Bakı Slavyan Universitetinin Sosial
məsələlər və ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə
prorektoru
Bakı Slavyan Universitetinin Maliyyə-təsərrüfat
işləri üzrə prorektoru
Bakı Slavyan Universitetinin Filologiya
fakültəsinin dekani
Bakı Slavyan Universitetinin Təhsil fakültəsinin
dekani
Bakı Slavyan Universitetinin Xarici dil
müəllimliyi fakültəsinin dekani
Bakı Slavyan Universitetinin Sosial elmlər
fakültəsinin dekani
Bakı Slavyan Universitetinin Şərqi Avropa
dilləri fakültəsinin dekani
Bakı Slavyan Universitetinin Yüksək təhsil
mərkəzinin direktoru
Bakı Slavyan Universitetinin Magistratura və
doktorantura şöbəsinin müdiri
Bakı Dövlət Universitetinin Beynəlxalq
münasibətlər kafedrasının professoru

Gülzar Əliyeva Koşkun

Bakı Slavyan Universitetinin Türkologiya kafedrasının müdiri

Sadur Məmmədov

Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycanşünaslıq və slavyan tədqiqatları elmi-tədqiqat laboratoriyasının müdiri

Xanım Sultanova

Bakı Slavyan Universitetinin Qərbi Azərbaycan elmi-tədqiqat Mərkəzinin müdiri

Ruslan Məmmədov

Gəncə Dövlət Universitetinin Beynəlxalq əlaqələr şöbəsinin müdiri

Şəlalə Hüseynova

Gəncə Dövlət Universitetinin Nəşriyyat şöbəsinin əməkdaşı

Joanna Marşalek

Nikola Kopernik Universitetinin Siyasi elmlər fakültəsinin professoru (Polşa)

Xuraman Rüstəмова
(katib)

Bakı Slavyan Universitetinin Azərbaycan dili kafedrasının müəllimi

REDAKSIYA HEYƏTİ

Anar Nağıyev (sədr)

Bakı Slavyan Universitetinin (BSU) rektoru

Elnur Kəlbizadə (sədr müavini)

BSU Magistratura və doktorantura şöbəsinin müdiri

Okan Yeşilot

Marmara Universitetinin Elm və ədəbiyyat fakültəsinin professoru, Türkiyə Araşdırmaları İnstitutunun direktoru (Türkiyə)

Cumali Şabanov

Daşkənd Şərqişünaslıq Universitetinin dekanı (Özbəkistan)

Nigar Babayeva

BSU Sosial məsələlər və ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə prorektoru

Sevinc Abuşova

BSU Filologiya fakültəsinin dekanı

Sevinc Axundova

BSU Təhsil fakültəsinin dekanı

Əsgər Əhməd

BSU Azərbaycan tarixi və multikulturalizm kafedrasının müdiri

Pirali Əliyev

BSU Pedaqogika və psixologiya kafedrasının müdiri

İbrahim Quliyev

BSU Regionşünaslıq kafedrasının müdiri

Gülzar Əliyeva-Koşkun

BSU Türkologiya kafedrasının müdiri

Nizami Məmmədov

BSU Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrasının professor

Sadur Məmmədov

BSU Azərbaycanşünaslıq və slavyan tədqiqatları elmi tədqiqat laboratoriyasının müdiri

Yaşar Alxasov

BSU Tərcümə və leksikoqrafiya elmi tədqiqat laboratoriyasının müdiri

Xanım Sultanova

BSU Qərbi Azərbaycan elmi tədqiqat Mərkəzinin müdiri

Könül Əliyeva (katib)

BSU Magistratura və doktorantura şöbəsinin baş mütəxəssisi

MÜNDƏRİCAT

IV BÖLMƏ

KONSTITUSİYA VƏ SUVERENLİK

Adil RƏCƏBLİ. AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ FƏALİYYƏTİNDƏ SANKSİYALAR SİYASƏTİ (“QARA SİYAHİ” NÜMUNƏSİNDƏ).....	10
Арзу МУРАДОВА. РОЛЬ КОНСТИТУЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ И МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ	15
Aytən BÜNYATOVA. TƏHSİL HÜQUQU VƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİ	21
Əzim ƏLİYEV. MİLLİ BİRLİYİMİZ MİLLİ SUVERENLİYİMİZİN QARANTIDIR	26
Günəl MUSAYEVA. HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN KONSTITUSİYA QURUCULUĞUNUN TARİXİ YOLU	29
Ləman MƏMMƏDOVA. HEYDƏR ƏLİYEV: KONSTITUSİYA MÜƏLLİFİ VƏ MİLLİ SUVERENLİYİN QARANTI.....	35
Mais ƏMRAHOV. HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏ VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİ QURUCULUĞUNUN KONSTITUSİONAL ƏSASLARI (1993-2003-CÜ İLLƏR).....	39
Мехти ШАРИФОВ. КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОЙ СТАТУС УЧРЕДИТЕЛЬНОЙ ВЛАСТИ И ИНСТИТУТА КОНТИНУИТЕТА	43
Sadir MƏMMƏDOV. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYASI SUVERENLİYİMİZİN TƏMİNATI VƏ MİLLİ HÜQUQ SİSTEMİMİZİN MƏNBƏYİ KİMİ.....	51
Şirin BÜNYADOVA. AZƏRBAYCANLILARIN ADƏT HÜQUQUNUN MƏNBƏYİ	55
Яшар АЛХАСОВ. ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕКСТА КОНСТИТУЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ	58

V BÖLMƏ

MÜHARİBƏ VƏ POST-MÜHARİBƏ DÖVRÜ ƏDƏBİYYATDA VƏ İNCƏSƏNƏTDƏ

Aygün KƏRİMOVA. QARABAĞ MÖVZUSU AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA.....	62
Aysel NURİYEVA. A LINGUISTIC ANALYSIS OF THE ARTISTIC REFLECTION OF WAR IN POST-WAR LITERATURE AND ART WITHIN THE CONTEXT OF “HEAVEN” AND “HELL” CONCEPTS	65
Ayşən İSMAYILLI. QARABAĞ BÖLGƏSİNİN MİKROTOPONİMLƏRİNİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ GÖRƏ NÖVLƏRİ	70
Dilarə ƏLİYEVA. POST-MÜHARİBƏ DÖVRÜ AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ MİLLİ KİMLİK MƏSƏLƏLƏRİ	76

Elmir HƏSƏNOV. POST-MÜHARİBƏ DÖVRÜ ƏDƏBİYYATDA VƏ İNCƏSƏNƏTDƏ: AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA YENİ PARADİQMA.....	79
Elnarə QARAGÖZOVA. 44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİ VƏ ZƏFƏR MÖVZUSUNUN BƏDİİ NƏSRİMİZDƏ REALLAŞMA TENDENSİYALARI.....	82
Emil AĞAYEV. MÜASİR AZƏRBAYCAN TƏSVİRİ SƏNƏTİNDƏ “ZƏFƏR” MÖVZUSU.....	87
Emin OSMAN. BALKANLAR İLE TÜRK DÜNYASI ARASINDAKI KÜLTÜREL BAĞLAR ..	90
Əsmər KƏRİMOVA. AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN LÜĞƏTLƏRDƏ MÜQAYİSƏSİ.....	97
Fəxriyyə CƏFƏRLİ. MÜHARİBƏ DÖVRÜ: ZƏFƏR, YADDAŞ VƏ ESTETİK TRANSFORMASIYA	103
Fərqanə MƏLİKOVƏ. ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR: “ƏKİNCİ”DƏN BAŞLAYAN YOL	106
Güllü ABDULLAYEVA. VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA ƏDƏBİYYAT VƏ İNCƏSƏNƏTDƏ DƏYİŞƏN REALLIQLAR.....	110
Gültəkin ƏLİYEVƏ. MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİ DRAMATURGİYASINDA QARABAĞIN AZADLIĞI UĞRUNDAN MÜBARİZƏ VƏ MİLLİ BİRLİYİMİZ	115
Günay BABAYEVA. POSTMÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ ƏDƏBİYYATDA YENİ İNKİŞAF MEYİLLƏRİ	120
Günel NAĞİYEVƏ. DİL CƏMİYYƏT HADİSƏSİ KİMİ: STRUKTURALİST, SOSİALİSTLİNQVİSTİK VƏ FUNKSIONAL YANAŞMALAR.....	126
Günel ALLAHVERDİYEVƏ. POST-MÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN YENİ İFADƏ FORMALARI VƏ MİLLİ KİMLİYƏ TƏSİRİ	138
Xəlidə ABBASOVA. AQİL ABBASIN “DOLU” ROMANI QARABAĞ HƏQİQƏTLƏRİNİN BƏDİİ TƏSVİRİ KİMİ.....	141
Xəyalə VƏLİYEVƏ. BALKAN ÖLKƏLƏRİNDƏ TÜRK ƏDƏBİYYATININ TARİXİ İZLƏRİ.....	145
Xuraman HÜSEYNOVA. İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ ERMƏNİ FİLMƏRİNDƏ	149
Lalə ƏSGƏROVA. MEHRİBAN ƏLİYEVANIN MİLLİ XALÇAÇILIĞIN İNKİŞAFINDA ROLU.....	154
Leyla ALLAHVERDİYEVƏ. PUBLİSİSTİKADA 44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNİN BƏDİİ ƏKSİ.....	156
Лейла МЕХТИЕВА. АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ОБРЯД ПРЫЖКОВ ЧЕРЕЗ КОСТЁР И БОЛГАРСКИЙ ОБРЯД НЕСТИНАРИ: СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ В ОГНЕННОЙ СТИХИИ.	159

Нағиз РАГИМОВА. ИДЕЙНО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НА ТЕМУ КАРАБАХА	162
Nizami MƏMMƏDOV. OLJAS SÜLEYMENOVUN “ƏCDAD KULTU” ƏSƏRİNDƏ TÜRK SÖZ VƏ İFADƏLƏRİNİN ETİMOLOGİYASI VƏ ÖZÜNƏMƏXSUS İNTERPRETASIYASI	166
Nurlanə MUSTAFAYEVA. BALKAN TÜRKLÜYÜ: TARİXİ VƏ MƏDƏNİ KİMLİK.....	171
Reyhan ƏHMƏDOVA. ƏDƏBİYYATDA MÜHARİBƏNİN BƏDİİ İNİKASI.....	176
Salidə ŞƏRİFOVA. MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA QARABAĞ MÖVZUSUNU ƏKS ETDİRƏN BÖYÜK EPİK-LİRİK ƏSƏRLƏR – POEMA.....	181
Samirə ƏMRAHOVA, Elnarə HƏSƏNOVA. İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA YARADILMIŞ ƏSƏRLƏRDƏ YENİ ƏSGƏR OBRAZI (E.ZEYNALOVUN “KƏŞFİYYATÇILAR” ƏSƏRİ ƏSASINDA)	201
Sevinc ƏLİYEV. ВОЕННАЯ ТЕМАТИКА КАК ЗЕРКАЛО ЭПОХИ: АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА XX ВЕКА	205
Səbinə VƏLİYEV. AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TARİXİN İZLƏRİ-ETNOQRAFİK VAHİDLƏR.....	211
Sərvanə FƏRƏCOVA (DAĞTUMAS). “CANLI ŞƏHİD”İN SÜKUT DOLU FƏRYADI: POST-MÜHARİBƏ ƏDƏBİYYATININ NÜMAYƏNDƏSİ QAZI ŞAİR EMİN PİRİNİN YARADICILIĞINDA MÜHARİBƏNİN BƏDİİ REFLEKSİYASI.....	214
Simnarə CƏBRAYİLOVA. POSTMÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA MÜHARİBƏ REALLIQLARININ ƏDƏBİ TƏZAHÜRÜ.....	223
Südəbə HÜSEYNOVA. I VƏ II QARABAĞ MÜHARİBƏLƏRİNİN POSTTRAVMATİK NƏTİCƏLƏRİ	226
Şərqiyyə İMAMƏLİ. İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN ERMƏNİSTANDA (TARİXİ QƏRBİ AZƏRBAYCANDA) DEMOQRAFİK PROSESLƏRƏ TƏSİRİ.....	231
Ülviyyə RƏCƏBLİ. ELMİ MÜHİT VƏ SOSIAL ŞƏBƏKƏLƏRDƏ AKADEMİK KOMMUNİKASIYANIN ƏHƏMİYYƏTİ.....	237
Vəfa MURSALOVA. MÜHARİBƏ, TƏBİƏT VƏ DİL: POST-MÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ EKOLOJİ MƏTNLƏRİN ÜSLUBİ TƏHLİLİ.....	241

VI BÖLMƏ

YENİ GEOSİYASİ MƏRKƏZ – TÜRK DÜNYASI

Adil ƏLİYEV. 44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA TÜRK DÜNYASINDA GEOSİYASİ DƏYİŞİKLİKLƏR	247
Asif QULİYEV, Sevinc QULİYEV. XƏZƏRYANI REGIONDA YENİ MARAQLAR VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ	251

Aytən RƏHİMLİ. TÜRK DÖVLƏTLƏRİ ARASINDA ƏMƏKDAŞLIĞIN HƏRBİ PRİORİTETLƏRİ	257
Çinarə SƏFƏROVA. THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES AND THE OPPORTUNITIES CREATED BY THE VICTORY IN THE SECOND KARABAKH WAR.....	261
Əsgər ƏSGƏROV. MƏRKƏZİ VƏ PERİFERİK DÖVLƏTLƏR KONTEKSTİNDƏ CƏNUBİ QAFQAZ REGIONUNUN TƏHLİLİ.....	266
Fəzail VƏLİYEV. QIRXAÇAR CAMI – ÇİLKALİT TÜRK DÜNYASINDA ETNOGENETİK ƏLAQƏLƏRİN GÖSTƏRİCİSİ KİMİ.....	272
Günəl ÜSTÜNDAĞ. TÜRK DÜNYASININ GEOSİYASİ GÜC MƏRKƏZİNƏ ÇEVRİLMƏSİ.....	277
Habil MƏMMƏDOV. TÜRK DÜNYASI REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİK KOMPLEKSİ: MÖVCUD DURUM, YENİ ÇAĞIRIŞLAR, RİSKLƏR VƏ PRİORİTETLƏR.....	282
Kürşat KORKMAZ. ORTA KORİDORUN EN ÖNEMLİ KAVŞAK NOKTASI: ZENGƏZUR KORİDORU.....	287
Leyla MƏMMƏDZADƏ. TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ PAREMİYALARINDA LEKSİK-ÜSLUBİ ASPEKTLƏRİN TƏDQIQI ORTAQ TÜRK DİLİ ÇAĞIRIŞLARI KONTEKSTİNDƏ.....	289
Leyla MUSTAFAYEVA. BİR MİLLƏT, İKİ DÖVLƏT: AZƏRBAYCAN–TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN STRATEJİ İNKİŞAFI	291
Майя ДЖАФАРГУЛИЕВА. КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ЦИФРОВОЙ ДИПЛОМАТИИ В ТЮРКСКОМ МИРЕ: ОПЫТ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА.....	294
Mehriban BABAYEVA. ПРЕВРАЩЕНИЕ ТЮРКСКОГО МИРА В ЦЕНТР ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЙ СИЛЫ	300
Münəvvər SÜLEYMANOVA. XX YÜZİLLİYİN ÜÇÜNCÜ DEKADASINDA TÜRKİYƏ-SSRİ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ DƏYİŞİKLİKLƏRİN CƏNUBİ QAFQAZA VƏ NAXÇIVANA TƏSİRLƏRİ.....	304
Nigar XANƏLİYEVƏ. TÜRK İNTEQRASIYASINDA AZƏRBAYCANIN ARTAN ROLU	308
Nübar BƏŞİRLİ. QƏRBLƏ ŞƏRQİN ARASINDA YENİ GÜC XƏTTİ: ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ.....	312
Raul VƏLİYEV. ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ AZƏRBAYCANIN ROLU	317
Sevda NOVRUZƏLİYEVƏ. TÜRK DÜNYASI YENİ GEOSİYASİ MƏRKƏZ KİMİ	322
Telman CƏFƏROV. TÜRKOSLAVİSTİKA: İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ TƏDQIQAT PERSPEKTİVLƏRİ	327
Vəfa HƏSƏNOVA. BALKAN ÖLKƏLƏRİNDƏ TÜRKOLJİ ARAŞDIRMALARIN TARİXİ.....	332
Yücəl KARAUZ. TÜRK DÜNYASI SAVUNMA SANAYİSİ VİZYONU - 2040	336

IV BÖLMƏ

KONSTITUSİYA VƏ SUVERENLİK

AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ FƏALİYYƏTİNDƏ SANKSIYALAR SİYASƏTİ (“QARA SİYAHİ” NÜMUNƏSİNDƏ)

Adil RƏCƏBLİ

*Tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
Bakı Slavyan Universiteti,
E-mail: aradjabli@mail.ru*

Müasir dünya siyasətində olduğu kimi Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq fəaliyyətində də sanksiyalar siyasəti xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Müasir Azərbaycan dövlətinin milli mənafehlərinin qorunması və həyata keçirilməsi, maddi və informasiya resurslarından səmərəli istifadə edilməsi, xarici siyasət məqsədlərinin müəssərliyi, xarici siyasət taktika və strategiyasının uğurlu olması istiqamətindəki beynəlxalq fəaliyyətin tərkib hissəsi olaraq sanksiyalar arzuolunmaz beynəlxalq halların aradan qaldırılmasında siyasi iradəyə söykənən mühüm tədbirlərdən biri kimi dəyərləndirilir.

Müasir siyasi elmlərdə beynəlxalq sanksiyaların mahiyyəti, təyinatı, məqsədləri, tətbiqi və nəticələri ilə bağlı məsələlər müxtəlif nəzəri, konseptual yanaşmalar və bu məsələlər ətrafında elmi mübahisələr yaradır. Beynəlxalq aktorların, xüsusən də beynəlxalq proseslərə təsir gücünə malik dövlət (ABŞ, İngiltərə, Rusiya, Türkiyə, Azərbaycan və b.) və beynəlxalq təşkilatların (BMT, Aİ və s.) fəaliyyətlərində artmaqda olan müxtəlif istiqamətli müvafiq sanksiyaların kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin təhlil zəruriliyi tədqiqat mövzusunun aktuallığına dəlalət edir. Beynəlxalq sanksiyaların tətbiqi mexanizmlərinin işləkliyinin və səmərəliyinin əldə olunmasında onların kollektiv tətbiqlərinin rolu və təsiri çox böyükdür. Sanksiya strategiyası beynəlxalq aktorları dünya siyasətinin fəal və əsas oyunçusuna çevirir. Beynəlxalq siyasi elmlərdə sanksiyaların anlayışı, mahiyyəti, təsnifatı, strukturu, məzmunu, hüquqi əsasları və tətbiqi ilə bağlı elmi-nəzəri yanaşmalar və elmi mübahisələr həm dövlətlərin beynəlxalq siyasətləri ilə, həm beynəlxalq proseslərlə, həm də sanksiyalarla bağlı nəzəri fikirlərin inkişafı haqqında biliklər əldə etməyə, beynəlxalq siyasəti (xüsusən də münaqişə və əməkdaşlıq məsələlərini) dərk etməyə, mövcud elmi mübahisələrin təhlilini aparmaq imkanını genişləndirir. Mövzunun aktuallığı onun praktik əhəmiyyəti ilə də şərtlənir. Belə ki, Azərbaycanın müasir beynəlxalq fəaliyyətində sanksiyalar siyasəti haqqında əldə edilən hərtərəfli biliklər nəinki ikitərəfli münasibətləri, o cümlədən Azərbaycanın praktik xarici siyasət davranışını təhlil etməyə imkan verir. Mövzunun araşdırılması aşağıdakı tədqiqat sualına cavabın əldə olunmasına yönəlmişdir: Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq siyasətində sanksiyalar səmərəli sayıla bilərmi?

1. Beynəlxalq sanksiyalara dair elmi-nəzəri siyasi yanaşmalar

Amrika tədqiqatçıları Qeri Hafbauer, Cefri Skot və Kimberli Elliot beynəlxalq sanksiyaların universallığını onların statistik göstəriciləri və beynəlxalq mühitdə iqtisadi amilin artması tendensiyası ilə əsaslandırırlar. Əsas arqument olaraq XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq beynəlxalq münasibətlərdə müxtəlif dövlətlərə qarşı sanksiyaların sayında artma dinamikası meylini olmasını (bütövlükdə 170 sanksiya) göstərirlər [3, 248]. Beynəlxalq praktikada, o cümlədən beynəlxalq hüquqda sanksiya anlayışı ilə bağlı konkret tərif verilmir. Beynəlxalq praktikada sanksiya cəza, məcbureddici və məhdudlaşdırıcı təsir xarakterli tədbir kimi göstərilir. “Sərhədsiz həkimlər” beynəlxalq təşkilatın verdiyi təfsirdə qeyd olunur ki, “Sanksiyalar dövlətlər arasında mübahisələrin sülh yolu ilə həll edilməsi üçün beynəlxalq hüquq tərəfindən müəyyən edilən tədbirlərin bir hissəsidir. Sanksiyalar hərbi təhdid və ya müharibə aktı kimi baxılır”. [6] Sanksiyalar sahəsində tanınmış tədqiqatçı M.Doksi onların mahiyyətini belə açıqlayır: “Normaların pozulması nəticəsində çəkilən cəza kimi sanksiyalar norma və qaydalara aid olmalı, tətbiq edilməli və simvolik və ya real neqativ gücə malik olmalıdırlar. Əgər sanksiyalar hüquqi cəza xarakteri daşımalıdırlarsa, onların tətbiqi də hansısa şəkildə sanksiyalı

əsasə malik olmalıdır. Bu isə həmin anda hakimiyyətin tam olmadığı beynəlxalq səviyyədə problemi daha da ağırlaşdırır” [3, 274].

Neoliberal institusionalizm nəzəriyyəsinin tanınmış nümayəndələrindən olan P. Uilson (Peter Wilson) hesab edir ki, sanksiya beynəlxalq normativli institut olaraq yox, “suverenliyin, ərazililiyin və beynəlxalq hüququn əsas institutlarının qorunması və dəstəklənməsi məqsədi daşıyan “prosedur” xarakterli institut olaraq, yəni diplomatiya, ticarət və müharibə kimi baxılmalıdır” [13, 126].

Dövlətlərarası münasibətlərin sabitliyində təhlükəsizlik amili ilə yanaşı iqtisadi sahədə əməkdaşlığı da əsas amil kimi qəbul edir. Sanksiyalar güc vasitəsi kimi təhlükəsizliyin təminatı məqsədilə istifadə oluna bilər. Lakin beynəlxalq əməkdaşlığa xələl gətirə bilər.

Realizm nəzəriyyəsinə görə dövlətlər öz fəaliyyətlərində milli maraqlarını güdürlər və beynəlxalq təsirlərə reaksiya verirlər. Realizm beynəlxalq güc vasitələrini, o cümlədən sanksiyaları beynəlxalq sabilliyi təmin edən amil kimi səciyyələndirir. Realizmə və neorealizmə paradigmalara görə dövlətlər beynəlxalq sanksiyalara məruz qalmamaq üçün “öz resurslarına söykənməli və beynəlxalq sistemdə nisbi mövqelərini saxlamağa cəhd etməli, hətta lazım gələrsə yüksək iqtisadi itkilər hesabına” siyasət yeritməlidirlər [8, 729].

Amerikalı politoloq, neorealizm nəzəriyyəsinin nümayəndəsi Kennet Nil Uolts (Kenneth Nil Waltz) güc vasitələrini, o cümlədən sanksiyalara dair liberal yanaşmanı tənqid edərək vurğulayır ki, dövlətlər arasında “sosial əlaqələr sıx olduqca ekstremal effekt daha yüksək olur, və digərlərin maraqlarını nəzərə almamaq, öz maraqlarını düşünməklə həyata keçirtmək mümkün deyil” [12, 14]. Həmin konseptual yanaşmanı əsas götürərək qeyd etmək lazımdır ki, realist/neorealistlər sanksiyaları beynəlxalq fəaliyyətin təbii xüsusiyyəti kimi qəbul edirlər və onları milli mənafehlərin təminatında hərbi güc vasitələrindən sonra əsas güc vasitələri kimi səciyyələndirirlər. Amerika tədqiqatçısı Josef M. Grieko (Joseph M. Grieco) beynəlxalq əməkdaşlığın mütləq yox, nisbi xarakterə malik olduğunu vurğulayır. Həmin arqumentə söykənərək, J. Grieko qeyd edir ki, “anarxiya və qarışıq maraqlar qarşısında dövlətlər arasında nisbi əməkdaşlıq [...] sanksiyalar vasitəsi ilə inkişaf etdirilə bilər” [5, 495].

2. Azərbaycanın xarici siyasətində sanksiyalar (“Qara siyahı” nümunəsində)

Beynəlxalq sanksiyalar tarix boyu beynəlxalq münasibətlərdə istifadə olunduğundan Azərbaycan tətbiq etdiyi sanksiyaları beynəlxalq fəaliyyətinin təbii xüsusiyyəti kimi qəbul edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 09 aprel 2025-ci il tarixində “Yeni dünya nizamına doğru” mövzusunda keçirilən beynəlxalq forumda verilən sualları cavablandırarkən vurğuladı ki, “Biz 2001-ci ildə Avropa Şurasına üzv seçildik və mən oradakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin ilk rəhbəri idim. Təəssüflər olsun ki, biz orada ədalətli mövqeyimizin dəstəklənmədiyini gördük. Həmçinin orada çoxsaylı ermənipərəst lobbiciləri gördük. Xatırlayıram ki, biz öz aramızda onları Azərbaycana nifrət edənlər adlandırırdıq. Bu gün də onların sayı kifayət qədərdir.” [1].

Azərbaycanın xarici siyasətində əsas vəzifələrdən biri də milli siyasi, iqtisadi, mədəni və humanitar mənafehlərə, suveren hüquqlara, ərazi bütövlüyünə, dövlətin şərəf və ləyaqətinə qarşı yönələn beynəlxalq fəaliyyətlərin qarşısının alınması məqsədilə tətbiq etdiyi “qara siyahı” siyasətidir. “Qara siyahı” – qeyri-rəsmi ad olaraq (mediq tərəfindən təşviq olunan) Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə Azərbaycanın maraq və hüquqlarına zidd hərəkət edən xarici dövlətlərin və beynəlxalq təşkilatların rəsmi nümayəndə və adi vətəndaşlarına münasibətdə tətbiq etdiyi məhdudiyyət tədbirləri xarakteri daşıyan sanksiyalardır. “Qara siyahı”ya daxil edilən xarici şəxslər Azərbaycan tərəfindən arzuolunmaz şəxs statusu qazanaraq Azərbaycana giriş etmələrinə qadağan qoyulur.

Beynəlxalq münasibətlər tarixində dövlətlərin praktikasında “qara siyahı”nın tətbiqindən geniş şəkildə istifadə olunmuşdur. Beynəlxalq münasibətlər tarixində tərtib edilən “qara siyahı”lar mütəmadi dəyişikliyə uğrayan siyahıdır və heç bir vaxt tam, dəyişməz, müvafiq “standartlara” cavab verə biləcək sənəd deyil. “Qara siyahı” “persona non grata”

(arzuolunmayan şəxslər) elan edilmiş şəxslərin rəsmi siyahısının qeyri-rəsmi adıdır. Persona non grata beynəlxalq siyasətdə, diplomatik münasibətlərdə tətbiq edilən, ölkəyə daxil olan və ya qalan əcnəbi şəxsə qarşı həmin ölkəyə münasibətdə qadağanı bildirən hüquqi termindir. Belə bir siyahı həmçinin daha çox siyahını tərtib edən ölkənin 1961-ci il Diplomatik əlaqələr haqqında Vyana Konvensiyasının müəyyən etdiyi diplomatik immunitetlə qorunan xarici diplomatlarına qarşı yönəltdiyi ən ciddi qınaq tədbiridir.

Məsələn, 1923-cü ildə imzalanmış Lozanna müqaviləsinə görə arzuolunmayan şəxslərin siyahısı tərtib olunmuş və bu siyahıda adları olan 150 nəfərə yaxın şəxslərin Türkiyəyə girişi qadağan edilmişdi. [9. p. 7]. Müasir dövrdə müxtəlif dövlətlər tərəfindən tərtib olunmuş belə “qara siyahı”lara daha çox məruz qalan Rusiyanın rəsmi və qeyri-rəsmi şəxsləridir. Xüsusən də, 2014 və 2022-ci illərdən sonra (Ukrayna və Rusiya arasında silahlı münaqişə) Rusiya təmsilçilərinin müxtəlif xarici dövlətləri tərk etmələri təmin edilib və həmin ölkələrə girişlərinə qadağa qoyulub. [10]

Azərbaycan tərəfindən arzuolunmayanların siyahısını Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi tərtib edir. Həmin arzuolunmaz şəxslərin siyahısı 2010-cu ildən başlayaraq tərtib olunur (həmin ildə Rusiya siyasətçisi Konstantin Zatulinin adı siyahıya salınmışdı) və, adətən, rəsmi olaraq dərc edilmir. Zərurət olduqda siyahının dəyişdirilməsi və ya əlavələr edilməsi məsələləri ilə əlaqədar ayrı-ayrı məlumatlar mətbuat konfransı və ya press-reliz vasitəsilə ictimaiyyətə məlumatlandırılır. 2010-cu ildən geniş şəkildə Azərbaycanın xarici siyasətində geniş istifadə olunan həmin siyahı milli mediada “qara siyahı” olaraq adlanmağa başlanılır. Həmin siyahı Azərbaycanın 2020-ci ilə qədər işğal altında olan Qarabağ və hələ də işğal altında olan Kərki, Yuxarı Əskipara, Sofulu və Barxudarlı anklavlarına (sülh müqaviləsi ilə yanaşı Azərbaycan həmin anklavların qaytarılmasını da tələb edir) qanunsuz səfər etmiş əcnəbi şəxslərin, o cümlədən beynəlxalq səviyyədə Azərbaycanın daxili işlərinə qarşımaq mövqeyindən çıxış edən xarici rəsmilərin adlarını özündə ehtiva edir.

2011-ci ildə Azərbaycan XİN mətbuat xidmətinin rəhbəri olmuş, hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının Misir Ərəb Respublikasında fəvqəladə və səlahiyyətli səfiri Elxan Poluxov bildirmişdi ki, siyahıya təkcə işğal olunmuş Dağlıq Qarabağa səfər etmiş şəxslər deyil, Azərbaycanın dövlət maraqlarına zidd olaraq qanunvericilik tələblərini pozmuş digər şəxslər də daxil edilir. O vurğulamışdı ki, “bu sənəd ictimaiyyət üçün açıqlanmır. Orada olan məlumatlar daxili istifadə üçün nəzərdə tutulub”. [4] E. Poluxov həmçinin bildirmişdi ki, müvafiq prosedurdan sonra “qara siyahı”da olan adların bəziləri çıxarılır. [4]

2013-cü ildə tanınmış dövlət xadimi və beynəlxalq münasibətlər üzrə mütəxəssis Vəfa Quluzadə “qara siyahını” “praktiki təsir baxımından doğru ölçü” adlandırmışdı. O, bu cür sanksiyaların əhmiyyətini açıqlayaraq vurğulamışdı ki, həmin siyahı “rəsmi Bakının icazəsi olmadan Dağlıq Qarabağa səfər etmək niyyətində olanlara xəbərdarlıqdır”. [14]

Azərbaycan həmin siyahıya saldığı şəxslər dövlətin suverenliyini pozmaqla yanaşı anti-Azərbaycan mövqelərində duran şəxslərdir. Belə ki, 2011-ci ildə İsrail və Rusiya vətəndaşı olan blpqr Aleksandr Lapşin, rusiyalı jurnalist Sergey Buntman, 2013-cü ildə ispaniyalı müğənnilər Monserrat Kabalye və Plaçido Dominqo, 2015-ci ildə britaniyalı siyasətçi Kerolayn Koks, Fransanın daxili işlər naziri Bruno Le Ru, rusiyalı biznesmen German Sterliqov, 2016-cı ildə israilli jurnalist Aviqdor Eskin, 2017-ci ildə ABŞ kongresmenləri David Valadao, Frank Pallone, Tulsi Qabbard, ABŞ televiziya aparıcısı Entoni Burden, 2020-ci ildə Rusiya Federasiyasının Dövlət Dumasının üzvü Vitaliy Milonov, 2025-ci ildə Avropa Şurası Parlament Assambleyasının (AŞPA) prezidenti Teodoros Rusopulos və başqa bu kimi rəsmi və qeyri-rəsmi şəxslər Azərbaycanın “qara siyahı”sına daxil ediliblər.

Siyahının ən çox sayı olan il 2018-ci il olmuşdur. Belə ki, Nazirlər Kabinetinin 2018-ci ildə fəaliyyəti haqda hesabatında bildirilib ki, həmin ildə Azərbaycanın xəbərdarlığına məhəl qoymadan işğal edilmiş ərazilərə qanunsuz səfər etmiş 96 xarici ölkə vətəndaşının adı “Azərbaycan Respublikasının işğal edilmiş ərazilərinə qanunsuz səfər etmiş xarici ölkə

vətəndaşlarının siyahısı"na daxil edilmişdir. 2014-2018-ci illər ərzində isə 40 şəxsin adı həmin siyahıdan çıxarılıb. [2]

2024-cü ilin yanvarında Avropa Şurası Parlament Assambleyası (AŞPA) qış sessiyasında Azərbaycan nümayəndə heyətinin etimadnaməsinin təsdiqlənməməsi ilə, eyni zamanda Avropa Şurası Parlament Assambleyasının (AŞPA) prezidenti Teodoros Rusopulosun Alpha News qəzetinə müsahibəsi zamanı Azərbaycan əleyhinə səsləndirdiyi iddialarla əlaqədar olaraq mövqə sərgiləyən həmin şəxslər Azərbaycana qarşı haqsız mövqə nümayiş etdirdiklərinə görə “qara siyahı”ya salınıblar. 2025-ci ilin aprel 11-də Azərbaycan XİN-nin yaydığı bəyanatda qeyd olunur ki, “AŞPA-da Azərbaycan nümayəndə heyətinin səlahiyyətlərinin dayandırılması barədə ədalətsiz və hüquqi cəhətdən suallar doğuran təşəbbüsü dəstəkləyən 76 nəfər AŞPA üzvləri kimi, Teodoros Rusopulosun da adı qara siyahıya daxil edilib.” [7]

Nəticə

Beləliklə, Azərbaycanın müasir dövrdə sanksiyalar siyasətinin tərkib hissəsi olan “qara siyahı”nın təhlili əsasında əsas nəticə olaraq belə qənaətə gəlinir ki, Azərbaycanın xarici siyasətində sanksiyalar beynəlxalq münasibətlərdə qəbul olunmuş qayda və davranışları dəyişməz saxlamaq məqsədilə təbii qanunauyğunluq kimi qəbul edilməlidir. Tədqiqat sualın cavabı ondan ibarətdir ki, Azərbaycanın beynəlxalq siyasətində tətbiq etdiyi sanksiyalar milli mənafehlərin qorunması istiqamətində daha çox səmərəli sayıla bilər.

Azərbaycan beynəlxalq fəaliyyətində sanksiyaların tətbiqini beynəlxalq mühitin təbiəti ilə əlaqələndirir, onları milli təhlükəsizliyin və milli maraqların təminatında əsas siyasi vasitə kimi səciyyələndirir.

Summary

SANCTIONS POLICY IN THE INTERNATIONAL ACTIVITIES OF AZERBAIJAN (USING THE CASE OF THE "BLACK LIST")

The conceptual and methodological aspects of this study include an analysis of the sanctions policy of Azerbaijan. Particular attention is paid to the conceptual analysis of such a method of sanctions as compiling a list of people declared persona non grata. In its foreign policy, Azerbaijan proceeds from the understanding that the consequences of sanctions must be measured from the point of view of not only the protection of national interests, security, sovereignty and territoriality, but also from the point of view of international cooperation. The sanctions list of Azerbaijan is a diplomatic way to protect and preserve the world order and the national interests of the country.

Keywords: *sanction, foreign policy, “black list”, Karabakh, diplomacy*

Резюме

ПОЛИТИКА САНКЦИЙ В МЕЖДУНАРОДНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АЗЕРБАЙДЖАНА (НА ПРИМЕРЕ «ЧЕРНОГО СПИСКА»)

Концептуальные и методологические аспекты данного исследования включает анализ санкционной политики Азербайджана. Особое внимание уделяется на концептуальный анализ такого способа санкции как составления списка лиц, объявленные persona non grata. Азербайджан в своей внешней политике исходит из понимания того, что последствия санкций необходимо измерить с точки зрения не только защиты национальных интересов, безопасности, суверенитета и территориальности, также и с точки зрения международного сотрудничества. Санкционный список Азербайджана является дипломатическим способом защиты, сохранения мирового порядка и защиты национальных интересов страны.

Ключевые слова: *санкции, внешняя политика, «черный список», Карабах, дипломатия*

ƏDƏBİYYAT

1. ADA Universitetində İlham Əliyevin iştirakı ilə "Yeni dünya nizamına doğru" mövzusunda beynəlxalq forum keçirilib. 09 aprel 2025 / <https://president.az/az/articles/view/68514>
2. Azərbaycanın arzuolunmaz şəxslər siyahısına 96 əcnəbinin adı daxil edilib. Ona.az. 05.03.2019 / <https://ona.az/az/dagliq-qarabag/azerbaycanin-arzuolunmaz-sexsler-siyahisina-96-ecnebinin-adi-daxil-edilib-1512>
3. Doxey M. International Sanctions in Theory and Practice. In: Case Western Reserve Journal of International Law. Schoole of Law. Case Western Reserve University. Vol.15, Is.2, 1983. Pp. 273-288.
4. Elxan Poluxov: "XİN-nin "qara siyahı"sı ictimaiyyət üçün qapalıdır". 3 Avqust 2011 / <https://modern.az/news/16037/>
5. Grieco J.M. Anarchy and the Limits of Cooperation: A Realist Critique of the Newest Liberal Institutionalism. In: International Organization, Vol. 42, No. 3 (Summer, 1988), pp. 485-507 / http://lib.jnu.ac.in/sites/default/files/RefrenceFile/Anarchy_and_the_Limits_of_Cooperation_A.pdf
6. Hufbauer Gary, Schott Jeffrey et al. Economic Sanctions Reconsidered. 3rd Ed., Washington, DC., 2009 / <https://dl1.cuni.cz/pluginfile.php/863435.pdf>
7. XİN-nin mətbuat katibi Ayxan Hacızadənin AŞPA-nın prezidenti Teodoros Rusopulosun Azərbaycan əleyhinə qəbuledilməz fikirlərinə dair şərh. №:143/25. 11 aprel 2025 / <https://mfa.gov.az/az/news/no14325>
8. Keohane R.O. and Nye J.S. Power and Interdependence Revisited. International Organization, Vol. 41, No. 4 (Autumn, 1987), p. 725-753 / https://edisciplinas.usp.br/pluginfile.php/4093127/mod_resource/content/1/Keohane%20%20Nye%201987.pdf
9. Nereid C.T. The Turkish Identity Politics of Modernisation: Islam and the West. Trondheim, Norwegian University, 2012. P. 7
10. Russia's war of aggression against Ukraine: EU adopts 15th package of restrictive measures. Council of the EU, 16 December 2024 / <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2024/12/16>
11. Sanctions. Médecins Sans Frontières / <https://guide-humanitarian-law.org/content/article/3/sanctions-diplomatic-economic-or-military>
12. Waltz K.N. Structural Realism after the Cold War. In Journal: International Security. Vol. 25. No. 1, 2000, p. 5-41. P.14 / http://www.columbia.edu/itc/sipa/U6800/readings-sm/Waltz_Structural%20Realism.pdf
13. Wilson P. and Yao J. International sanctions as a primary institution of international society. In: Knudsen et.al. International organization in the anarchical society: the institutional structure of world order. Palgrave Studies in International Relations. London, 2018, pp. 126-148 / https://eprints.lse.ac.uk/88582/1/Wilson_International%20Sanctions_Accepted.pdf
14. Али К. Опубликование списка персон нон грата не может навредить имиджу Азербайджана. Новости-Азербайджан, 05.08.2013

РОЛЬ КОНСТИТУЦИИ В ФОРМИРОВАНИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ И МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Арзу МУРАДОВА

Бакинский Славянский Университет

E-mail: Arzu.muradova.sed@bsu-uni.edu.az

ORCID ID: 0009-0007-5786-9320

Образование играет ключевую роль в формировании гражданина, развитии общества и укреплении государственности. Для независимого Азербайджана система образования стала одним из важнейших инструментов построения суверенного и правового государства. После обретения независимости в 1991 году страна встала перед необходимостью кардинального пересмотра образовательной политики. Возникла задача не только реформировать содержание и структуру образования, но и создать нормативно-правовую базу, отражающую национальные ценности, цели устойчивого развития и принципы демократического устройства. В этом контексте особую значимость приобрели положения Конституции Азербайджанской Республики, закрепляющие приоритетность образования как стратегического направления государственной политики.

Принятая в 1995 году Конституция Азербайджанской Республики заложила основы для нового подхода к образованию — основанного на принципах демократии, прав человека, национальных и культурных ценностей. В частности, Конституция определяет право каждого гражданина на образование, устанавливает обязательность среднего образования, а также закрепляет статус азербайджанского языка как государственного, что напрямую влияет на языковую политику в учебных заведениях.

Основной закон Азербайджанской Республики сформировал концептуальные основы государственной образовательной политики, которые реализуются в законодательстве и практике и играют важную роль в укреплении суверенитета и национального сознания, особенно в контексте языка образования, доступности, а также формирования патриотизма и гражданской идентичности. Образование в Азербайджане рассматривается не только как инструмент передачи знаний, но и как ключевой фактор сплочения общества, сохранения культурного наследия, продвижения национальных ценностей и обеспечения устойчивого развития государства. Через механизмы, заложенные в основном законе, система образования способствует подготовке активных, сознательных граждан, уважающих государственные символы, традиции и правовые нормы.

Конституция Азербайджанской Республики, принятая 12 ноября 1995 года на всенародном референдуме, не только закрепила основные принципы государственного устройства и прав человека, но и положила начало системному реформированию сферы образования в условиях независимости. С обретением независимости возникла необходимость создания национально ориентированной, современной образовательной модели, соответствующей как внутренним потребностям общества, так и международным стандартам. «Государственная стратегия по развитию образования в Азербайджанской Республике предусматривает модернизацию содержания образования с учетом международных стандартов и тенденций». [11].

Одним из важнейших положений Конституции стала статья 42, провозглашающая право каждого на образование. В ней подчеркивается, что «общее среднее образование обязательно. Государство гарантирует бесплатное обязательное общее среднее образование». [8]. Образование здесь выступает не только как личное благо, но и как общественная необходимость — инструмент формирования ответственных граждан, способных внести вклад в развитие страны. Такая конституционная норма формирует

основу для всей государственной образовательной политики, закрепляя приоритетность доступности образовательных услуг. В условиях цифровизации и стремительного социального прогресса она служит ориентиром для выстраивания современной методики преподавания, сочетающей в себе гуманистические ценности, инновационные подходы и равные возможности для всех слоёв населения. Более того, реализация этого права требует системного подхода к подготовке педагогических кадров, модернизации инфраструктуры и внедрению гибких образовательных моделей, отвечающих вызовам времени.

Конституция предусматривает развитие как государственных, так и негосударственных форм образования. Это открывает путь к созданию альтернативных образовательных учреждений — частных школ, колледжей и университетов, языковых и профессиональных курсов, что, в свою очередь, стимулирует конкуренцию и качество образовательных услуг. Таким образом, в Конституции заложены основы для построения гибкой, доступной и многогранной образовательной системы, адаптирующейся к реалиям XXI века.

Важное место в Конституции отведено языковому вопросу. Согласно статье 21, государственным языком Азербайджанской Республики является азербайджанский язык, и он подлежит обязательному использованию в системе государственного управления и, что особенно важно — в сфере образования. «I. Государственным языком Азербайджанской Республики является азербайджанский язык. Азербайджанская Республика обеспечивает развитие азербайджанского языка.

II. Азербайджанская Республика обеспечивает свободное использование и развитие других языков, на которых говорит население». [8]. Конституционное закрепление статуса азербайджанского языка как государственного стало символом суверенитета, культурной идентичности и духовного единства народа. Это положение стало определяющим фактором в языковой политике образовательной системы: азербайджанский язык занял центральное место в учебных программах, преподавание стало преимущественно вестись на государственном языке, а его знание стало необходимым условием для получения качественного образования и успешной интеграции в общество.

Конституция Азербайджанской Республики не только юридически закрепила право на образование и статус государственного языка, но и задала вектор для долгосрочной государственной политики в этой сфере. Эти принципы стали фундаментом для последующих реформ, стратегических программ и законодательных актов, направленных на развитие образования как приоритета национальной безопасности и устойчивого развития.

Одним из ключевых направлений реализации государственной образовательной политики Азербайджанской Республики стало внедрение информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) в учебный процесс. Это направление приобрело особую актуальность в условиях стремительного развития цифровой экономики, глобализации, а также в ответ на вызовы, обусловленные пандемией COVID-19. Стратегические документы, в частности Государственная стратегия по развитию образования в Азербайджанской Республике, подчёркивают необходимость интеграции цифровых технологий с целью повышения качества, доступности и эффективности образования на всех уровнях. «Государственная стратегия по развитию образования в Азербайджанской Республике» предусматривает широкомасштабные меры по пяти стратегическим направлениям для создания в Азербайджанской Республике системы образования, занимающей по качественным показателям и охвату ведущую позицию среди стран мира, обладающей компетентными педагогами и менеджерами образования, инфраструктурой, основанной на передовых технологиях». [6].

Цифровизация оказывает глубокое влияние на методику преподавания, способствуя коренной трансформации содержания, форм и способов организации учебной

деятельности. Преподаватель утрачивает роль единственного источника знаний, становясь наставником, фасилитатором и модератором образовательного процесса. В условиях цифровой образовательной среды от педагогов требуется овладение новыми подходами, основанными на активном вовлечении обучающихся, индивидуализации учебных траекторий и интерактивном взаимодействии.

«Основной целью образования в высшем учебном заведении является подготовка квалифицированных, конкурентоспособных кадров, готовых к постоянному профессиональному росту, являющихся специалистами своей профессии и способных выполнять соответствующие работы в смежных отраслях деятельности» [1; 51].

Наиболее распространёнными становятся такие инновационные методики, как модульное и блочно-модульное обучение, смешанное обучение, перевёрнутый класс, кейс-метод, проектный подход. Эти модели позволяют организовать обучение более гибко и эффективно, обеспечивая сочетание самостоятельной работы обучающихся с непосредственной педагогической поддержкой. Например, при перевёрнутом классе студенты предварительно знакомятся с теоретическим материалом посредством видеолекций и онлайн-презентаций, а в аудитории основной акцент делается на анализ, обсуждение и практическое применение знаний. Такой подход стимулирует развитие критического мышления, самостоятельности и ответственности.

Цифровизация образовательного процесса также существенно расширяет арсенал дидактических инструментов. Применение электронных платформ (Google Classroom, Microsoft Teams и др.), интерактивных упражнений, онлайн-викторин, систем автоматизированной проверки знаний и форумов способствует активному включению обучающихся в образовательную деятельность, увеличивает степень обратной связи и позволяет оперативно выявлять и устранять пробелы в знаниях. Это, в свою очередь, требует переосмысления традиционных моделей контроля и оценки, с акцентом на формативное оценивание и отслеживание индивидуального прогресса.

Особое значение цифровизация приобретает в контексте реализации конституционного принципа доступности образования. Использование онлайн-курсов и дистанционных форм обучения способствует расширению образовательных возможностей для учащихся, проживающих в отдалённых или малонаселённых районах, а также для детей с ограниченными возможностями здоровья. Таким образом, государственная политика в сфере образования способствует не только модернизации содержания и методов преподавания, но и продвижению ценностей равенства и инклюзии.

Преподавательская методика в условиях цифровой трансформации неизбежно претерпевает качественные изменения. Возникает необходимость в постоянном профессиональном развитии педагогов, обновлении образовательных программ подготовки учителей, создании условий для их методической поддержки и обмена практиками. Роль государства в этом процессе заключается в обеспечении нормативной, технологической и организационной базы для устойчивой интеграции ИКТ в образовательный процесс.

Таким образом, цифровизация образования, будучи неотъемлемой частью государственной образовательной политики Азербайджана, оказывает системное влияние на методику преподавания. Она не только способствует реализации положений Конституции о праве на образование и государственном языке, но и формирует новую педагогическую культуру, ориентированную на инновации, мобильность, открытость и устойчивое развитие.

Важным аспектом цифровой трансформации образовательной методики является междисциплинарный подход, предполагающий интеграцию знаний из различных областей в рамках одной учебной программы. Такой подход требует от педагогов гибкости и способности к адаптации, формирует у обучающихся целостное понимание

изучаемых явлений и способствует формированию метапредметных компетенций. Особенно актуален он в контексте задач устойчивого развития, цифровой грамотности и подготовки к профессиям будущего.

Методическое обновление преподавания также проявляется в усилении роли критериального оценивания, позволяющего более объективно измерять образовательные результаты и прогресс каждого ученика. Вместо традиционного акцентирования на итоговых баллах внимание смещается на процесс обучения, развитие индивидуальных способностей, навыков самооценки и саморегуляции. Это соответствует современным педагогическим принципам, основанным на гуманистическом подходе и признании уникальности каждого обучающегося.

В контексте стремительной цифровизации и глобализации образования приоритетное значение приобретает интеграция навыков XXI века в содержание и методику преподавания. К числу таких навыков относятся цифровая и медийная грамотность, креативное и критическое мышление, коммуникативные компетенции, способность к коллаборации, самоорганизации и адаптации в условиях быстро меняющейся информационной среды.

«Министерство науки и образования Азербайджана активно развивает цифровую инфраструктуру образования. В 2022 году был создан Инновационный центр STEAM в Баку, который стал центром для реализации проектов в области науки, технологий, инженерии, искусства и математики.» [7].

В Азербайджанской Республике указанные компетенции институционализируются через обновлённые государственные стандарты, а также через стратегические документы, направленные на модернизацию педагогической деятельности. Министерство науки и образования Азербайджана в рамках государственной политики в сфере образования реализует последовательную систему мер, направленных на профессиональное развитие педагогических кадров. В частности, разработаны и внедряются модульные программы повышения квалификации, в которых особое внимание уделяется методологии использования цифровых образовательных платформ (например, Microsoft Teams, Google Classroom, Coursera) и инструментов для интерактивного обучения (Padlet, Mentimeter, Kahoot и др.). В Государственной стратегии по развитию образования в Азербайджанской Республике подчеркивается, что «система образования должна занимать ведущую позицию среди стран мира, обладая компетентными педагогами и менеджерами образования, а также инфраструктурой, основанной на передовых технологиях». [6].

Комплексные подходы к стимулированию инновационной педагогической деятельности включают в себя не только материальное и нематериальное поощрение, но и институциональную поддержку участия педагогов в международных грантовых программах (например, Erasmus+, eTwinning, TEMPUS), конкурсах профессионального мастерства, международных конференциях и стажировках. Это способствует как развитию индивидуальных профессиональных траекторий, так и созданию транснациональных сетей педагогического сотрудничества.

Особое значение в контексте реализации государственной образовательной политики Азербайджанской Республики приобретает развитие академической публикационной культуры как элемента институционального укрепления научно-педагогического потенциала. В условиях трансформации методики преподавания и внедрения цифровых образовательных технологий участие педагогов в международной академической коммуникации становится неотъемлемым компонентом профессионального роста и распространения инновационных практик. Одним из ключевых направлений в этой сфере является стимулирование публикационной активности в признанных научных индексах — в частности, в таких базах, как Scopus и Web of Science, — которые рассматриваются как индикаторы академического качества, научной добросовестности и глобальной вовлечённости исследователя.

Государственная политика, опирающаяся на конституционные принципы развития науки и образования, целенаправленно формирует механизмы поддержки академического письма и исследовательской деятельности педагогов. Это проявляется в предоставлении грантов, организации обучающих программ по академическому письму, финансировании публикационных расходов, а также в создании научно-исследовательских центров при образовательных учреждениях. В результате такие меры способствуют не только институционализации научного подхода в преподавании, но и обеспечивают распространение методических инноваций, апробированных в конкретных образовательных практиках.

Публикации в международных научных журналах, индексируемых в Scopus и Web of Science, позволяют педагогам Азербайджана интегрировать национальный опыт в глобальные исследовательские дискурсы, обмениваться практиками цифрового и интерактивного обучения, а также представлять собственные методологические подходы к преподаванию, ориентированные на ценности устойчивого развития, инклюзивности и персонализированного образования. Таким образом, научная публикационная активность становится связующим звеном между государственной образовательной политикой, направленной на цифровизацию, и развитием методики преподавания, реализуемой в соответствии с конституционно закреплёнными приоритетами права на качественное и доступное образование.

В совокупности, продвижение академической активности педагогов в международном научном пространстве можно рассматривать как важнейший вектор формирования современной методики преподавания, которая отвечает требованиям, как цифровой трансформации, так и нормативно-ценностной базы, заложенной в Конституции Азербайджанской Республики. Это не только укрепляет образовательную систему в условиях глобальной конкуренции, но и способствует формированию устойчивой национальной научно-образовательной идентичности, ориентированной на инновации, открытость и качество.

Одним из ключевых направлений становится формирование цифровой экосистемы образования, включающей внедрение платформ для управления учебным процессом, цифровых библиотек, систем электронного тестирования и мониторинга успеваемости. В последние годы наблюдается активное внедрение LMS-систем (Learning Management Systems) и облачных технологий, обеспечивающих персонализацию обучения, дифференциацию контента и гибкость формата подачи материала.

Формирование и внедрение современных методик преподавания в Азербайджанской Республике осуществляется в русле международных образовательных тенденций, при активной институциональной и нормативной поддержке со стороны государства, что в совокупности создаёт прочную основу для трансформации национальной системы образования в соответствии с вызовами постиндустриального общества.

Таким образом, влияние государственной образовательной политики, опирающейся на положения Конституции Азербайджанской Республики, проявляется не только в организационно-правовых и языковых аспектах, но и в глубокой методической трансформации преподавания. Формирование цифровой педагогики как новой парадигмы образования обеспечивает повышение его качества, инклюзивности и устойчивости, а также укрепление культурного и интеллектуального потенциала нации в условиях глобальных изменений. Это подтверждает, что современная образовательная политика Азербайджана не ограничивается формальными нормативами, а направлена на создание динамичной, открытой и ориентированной на личностное развитие образовательной среды. Особое внимание уделяется развитию критического и системного мышления, креативности и цифровой грамотности учащихся — компетенций, необходимых для успешной самореализации в условиях цифровой экономики и стремительно меняющегося

мира. Внедрение инновационных подходов к обучению, активное использование цифровых инструментов, а также поддержка педагогов через программы профессионального развития формируют устойчивую образовательную экосистему, способную адаптироваться к вызовам современности и обеспечивать непрерывное образование на всех уровнях.

Xülasə

AZƏRBAYCANDA TƏHSİL SİYASƏTİNİN VƏ TƏLİM METODOLOGİYASININ FƏALİYYƏTİNDƏ KONSTITUSİYANIN ROLU

Məqalədə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının rəqəmsallaşma, tədris metodologiyası və davamlı inkişafa diqqət yetirməklə milli təhsil siyasətinin inkişafına təsiri araşdırılır. O, təhsil hüququnu, dövlət dilinin statusunu və əlçatanlığın prioritetini təmin edən konstitusiya prinsiplərini araşdırır. Tədqiqat rəqəmsal texnologiyaların tədris prosesinə integrasiyasını, pedaqoqların inkişaf edən rolunu, qarışıq və distant təhsil kimi müasir metodologiyaların qəbulunu vurğulayır. Rəqəmsal dövrün tələblərinə cavab vermək üçün əsas kimi akademik fəaliyyət və fənlərarası yanaşmaları vurğulayır.

Açar sözlər: Konstitusiya, təhsil siyasəti, rəqəmsallaşma, tədris metodologiyası, müəllimin inkişafı, davamlı təhsil

Summary

THE ROLE OF THE CONSTITUTION IN THE FORMATION OF EDUCATIONAL POLICY AND TEACHING METHODOLOGY IN AZERBAIJAN

The article examines the impact of the Constitution of the Republic of Azerbaijan on the development of national educational policy, with a focus on digitalization, teaching methodology, and sustainable development. It explores constitutional principles guaranteeing the right to education, the status of the state language, and the priority of accessibility. The study highlights the integration of digital technologies into the learning process, the evolving role of educators, and the adoption of modern methodologies such as blended and distance learning. It emphasizes academic activity and interdisciplinary approaches as key to meeting the demands of the digital age.

Keywords: Constitution, educational policy, digitalization, teaching methodology, teacher development, sustainable education

ƏDƏBİYYAT

1. Агаев Ф.Т.О., Мамедова Г.А.Г., Меликова Р.Т.Г. Анализ ИКТ-образования в Азербайджане: современное состояние, зарубежный опыт, проблемы и перспективы // Открытое образование. – 2019. – № 2. – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-ikt-obrazovaniya-v-azerbai-dzhane-sovremennoe-sostoyanie-zarubezhnyi-opyt-problemy-i-perspektivy>
2. Библиография – Системы образования в Азербайджане [Электронный ресурс] // Studentopedia.ru. – URL: <https://studentopedia.ru/pedagogika/bibliografiya---sistemi-obrazovaniya-v-azerbajdzhane.html>
3. Гараджев Дж. Конституционное право Азербайджанской Республики [Электронный ресурс] // Haqqin.az. – 2024. – URL: <https://haqqin.az/news/296479>
4. Гасанова А.Ф. Создание нормативно-правовой базы высшего педагогического образования в Азербайджанской Республике [Электронный ресурс] // Молодой ученый. Международная конференция. – 2014. – № 5. – URL: <https://moluch.ru/conf/ped/archive/102/5337/>

TƏHSİL HÜQUQU VƏ DİL MƏSƏLƏLƏRİ

Aytən BÜNYATOVA

Sumqayıt Dövlət Universiteti

E-mail: ayten.bunyatova@sdu.edu.az

ORCID ID: 0000-0002-8410-2340

Təhsil və dil hər bir dövlətin mədəni, intellektual və sosial əsaslarının formalaşmasında fundamental rol oynayır. Bu iki anlayış bir-biri ilə əlaqəlidir və millətin davamlı inkişafı, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu və mədəni irsin qorunması üçün əsasdır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ölkənin əsas qanunu kimi bu sahələrin prioritetliyini əks etdirir, təhsil sisteminin fəaliyyətinin və dil siyasətinin hüquqi əsaslarını müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası hər bir insanın təhsil hüququnu tanıyır və Azərbaycan dilini dövlət dili kimi təsbit edir. Bu müddəalar təkcə hüquqi normalar deyil, həm də bərabərliyin, sosial ədalətin və mədəni müxtəlifliyə hörmətin təmin edilməsinə yönəlmiş dövlət siyasətinin fəlsəfəsinin əksidir. Bundan əlavə, Konstitusiyada milli azlıqların hüquqlarının, o cümlədən inklüziv cəmiyyət quruculuğunun mühüm elementi olan ana dilində təhsil hüququnun təmin edilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Belə ki, Azərbaycanda təhsil və dil məsələləri ölkənin əsas qanunu səviyyəsində tənzimlənir ki, bu da bu məsələlərə siyasi və hüquqi diqqətin yüksək səviyyədə olduğunu göstərir.

Azərbaycan Respublikasında təhsil hüququ Konstitusiyada təsbit olunmuş əsas fundamental hüquqlardan biridir. Əsas Qanunun 42-ci maddəsində deyilir: "Hər kəsin təhsil almaq hüququ var. Dövlət təhsili pulsuzdur. Dövlət icbari orta təhsil hüququna təminat verir". Bu müddəa dövlətin yüksək sosial məsuliyyətini nümayiş etdirir və təhsilin sosial mobillik, demokratikləşmə və cəmiyyətin davamlı inkişafı üçün alət kimi vacibliyini vurğulayır. Bu müddəa dövlətin tam sosial məsuliyyətini təmin edir və təhsilin sosial mobillik, demokratikləşmə və davamlı inkişaf üçün alət kimi vacibliyini vurğulayır. Onu da qeyd etmək vacibdir ki, Azərbaycanda orta təhsil icbaridir və bu, beynəlxalq standartlara, xüsusən də Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsinin (Maddə 26) və İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar Haqqında Beynəlxalq Paktın müddəalarına uyğundur [3].

Təhsilə konstitusiya hüququ təkcə fərdin təhsil trayektoriyasını seçmək azadlığı deyil, həm də dövlətin onun həyata keçirilməsi üçün şərait yaratmaq öhdəliyidir. Azərbaycan öz konstitusiya modelinə görə sosial dövlət şəraitində dövlət aşağıdakılara borcludur: məktəblər və universitetlər tikmək; onlara sərbəst girişi təmin etmək; ixtisaslı pedaqoji kadrların hazırlanması; innovativ tədris texnologiyalarını tətbiq etmək; sosial cəhətdən həssas qruplardan olan tələbələrə dəstək.

Beləliklə, təhsil sahəsində dövlət siyasəti ikili xarakter daşıyır: bir tərəfdən, bu, vətəndaşlar üçün hüquqi təminatdır, digər tərəfdən, bu hüquqların həyata keçirilməsi üçün infrastruktur və mexanizmlərin təmin edilməsi dövlətin institusional məsuliyyətidir.

Son illər Azərbaycan hökuməti təhsilin müasirləşdirilməsinə böyük sərmayələr yatırır: yeni məktəblər tikilib, biliyin qiymətləndirilməsi sistemində islahatlar aparılıb (universitetlərə sınaq imtahanı və mərkəzləşdirilmiş qaydada qəbul tətbiq edilib), təqaüd proqramları genişləndirilib, istedadlı gənclərə dəstək göstərilib. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası dövlət təhsil müəssisələrində pulsuz təhsil prinsipini təsbit edir. Bu müddəa xüsusilə aztəminatlı ailələrdən və kənd yerlərindən olan uşaqlar üçün imkan bərabərliyinin təmin edilməsi kontekstində vacibdir. Pulsuz təhsil təmin edir: sosial statusundan asılı olmayaraq bütün vətəndaşlar üçün bərabər başlanğıc; maliyyə yükü olmadan orta və ali təhsil almaq imkanı; sosial təbəqələşmənin azaldılması; ölkə iqtisadiyyatı üçün peşəkar potensialın formalaşdırılması. Lakin bu prinsipin Konstitusiyada təsbit olunmasına baxmayaraq, təcrübə göstərir ki, keyfiyyətli təhsilə çıxış yaşayış bölgəsindən, ailənin maddi vəziyyətindən və müəllimlərin hazırlıq səviyyəsindən asılı olaraq dəyişə bilər. Bu baxımdan, təhsil sahəsində dövlət siyasəti təkcə cəmiyyət

göstəricilərinə (məktəblərin, şagirdlərin sayına) deyil, həm də keyfiyyət və əlçatanlığın bərabərliyinə yönəldilməlidir.

Azərbaycan insan hüquqlarını, o cümlədən təhsil hüququnu tənzimləyən çoxsaylı beynəlxalq sənədlərin iştirakçısıdır. Bunlara daxildir:

- Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (1948)
- İqtisadi, Sosial və Mədəni Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (1966)
- Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiya (1989)
- Avropa Sosial Xartiyası

Ona görə də Konstitusiyada təsbit olunmuş təhsil hüququ təkcə daxili hüquq norması deyil, həm də Azərbaycanın beynəlxalq öhdəliklərinin elementidir. Bu sənədlərdə vurğulanır ki, təhsil əlçatan, yüksək keyfiyyətli, mədəniyyətə uyğunlaşdırılmış, tələbələrin hüquq və ləyaqətinə hörmət yönümlü olmalıdır. Milli təhsil siyasətində bu prinsiplərin həyata keçirilməsi dövlətin demokratiya və inkişaf dərəcəsinin göstəricisi kimi çıxış edir [1, s. 56].

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin ölkənin yeganə dövlət dili statusu dəqiq müəyyən edilib. Konstitusiyanın 21-ci maddəsində deyilir: "Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir". Bu prinsip millətin birliyinin təmin edilməsində, vətəndaş kimliyinin formalaşmasında, eləcə də ölkənin institusional nizamının və hüquqi bütövlüyünün möhkəmləndirilməsində fundamental rol oynayır. Dövlət dili bütün dövlət orqanlarında, idarələrində, təhsil sistemində, məhkəmə proseslərində və rəsmi ünsiyyətdə istifadə olunur. Dövlət dili əhalinin müxtəlif təbəqələri arasında universal ünsiyyət vasitəsi olub, hüquqi və inzibati vahidliyi təmin edir. Bundan əlavə, tarixi-mədəni yaddaşın daşıyıcısı və dövlətçilik rəmzidir və milli təhsil və tərbiyə aləti kimi xidmət edir. Formal nöqteyi-nəzərdən Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi bərqərar olması o deməkdir ki, dövlət qulluqçuları, müəllimlər və dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqədə olan şəxslər üçün bu dili bilmək məcburidir. Eyni zamanda, təhsildə və mediada ana dilini yüksək səviyyədə bilməsi təşviq edilir.

Dövlət təhsil müəssisələrində əsas tədris dili Azərbaycan dilidir. Bu müddəə həm qanunvericilik səviyyəsində ("Təhsil haqqında", "Dövlət dili haqqında" qanunlar vasitəsilə), həm də praktikada həyata keçirilir. Bütün tələbələr etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Azərbaycan dilində icbari təhsil alırlar. Bu təcrübənin bir neçə məqsədi var:

- Sosial integrasiya: dövlət dilinin mənimsənilməsi bütün vətəndaşların milli informasiya-hüquq məkanına daxil olmasına kömək edir;
- Vətəndaş kimliyi: ümumi dil vətənpərvərliyi və dövlət rəmzlərinə hörməti təbliğ edir;
- Kommunikativ bərabərlik: Azərbaycan dili informasiya əldə etməkdə, hüquqi müdafiədə və ictimai həyatda iştirakda bərabər imkanlar yaradır.

Bundan əlavə, son illərdə təhsil islahatları çərçivəsində Azərbaycan dilinin tədrisinin keyfiyyətinə diqqət xeyli artıb: yeni kurikulumlar tətbiq edilib, dərsliklər təkmilləşdirilib, müəllim hazırlığı həyata keçirilib. Birdilli dövlət statusuna baxmayaraq, Azərbaycan Konstitusiyası milli azlıqların dil hüquqlarını tanıyır. Konstitusiyanın 45-ci maddəsinə əsasən: "Hər kəsin öz ana dilindən istifadə etmək, ana dilində təhsil almaq, mədəni fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququ var". Bu norma Azərbaycanın beynəlxalq insan hüquqları standartlarına, xüsusən də Regional və ya Azlıqların Dilləri üzrə Avropa Xartiyasına sadıqlığını nümayiş etdirir (baxmayaraq ki, ölkə rəsmi olaraq onun iştirakçısı deyil). Dövlət siyasəti dövlət dili kimi Azərbaycan dili ilə ölkənin mədəni sərvəti olan etnik qrupların ana dillərinin harmonik vəhdətdə yaşamasına yönəlib. Praktikada bu, bir neçə formada həyata keçirilir. Bəzi məktəb və gimnaziyalar rus, gürcü, talış və digər dillərdə tədris olunur, azlıqların dillərində qəzetlər, jurnallar və kitablar nəşr olunur, ana dillərində regional telekanallar və radiolar yayımlanır, etnomədəni ənənələrə həsr olunmuş mədəni tədbirlər və festivallar təşkil edilir. Bununla belə, bütün bu dəstəkləyici siyasətlərə baxmayaraq, bəzi bölgələrdə ana dillərində tədris materiallarının olmaması, müəllim çatışmazlığı və ana dilində təhsilə çıxışın məhdudluğu ilə bağlı bir sıra problemlər mövcuddur [6].

Azərbaycanda çoxdillilik beynəlxalq əməkdaşlığın genişlənməsinə də öz töhfəsini verir. Ölkədə xarici dillərin - ilk növbədə ingilis, rus, türk, fransız və alman dillərinin öyrənilməsi üçün proqramlar fəal şəkildə inkişaf etdirilir. Bu, qlobal mühitdə tələbələr və mütəxəssislər üçün yeni imkanlar açır. Xarici dillərin tədrisi dövlət proqramları, ikidilli və beynəlxalq məktəblərin tətbiqi vasitəsilə, beynəlxalq təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıqla, Aİ, BMT, YUNESKO və digər strukturların layihələrində iştirak etməklə fəal şəkildə dəstəklənir. Beləliklə, dövlət dili, azlıqların hüquqları və qlobal dillər arasındakı tarazlıq Azərbaycana inklüziv, çevik və mütərəqqi dil siyasəti formalaşdırmağa imkan verir.

Azərbaycan Respublikasının təhsil sistemi Konstitusiyada təsbit olunmuş təhsil hüququnun həyata keçirilməsinə yönəlmiş çoxpilləli, mərkəzdən idarə olunan strukturdur (maddə 42). Təhsil siyasətinin əlaqələndirilməsini və idarə edilməsini həyata keçirən orqan Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi. Təhsil sisteminin strukturuna aşağıdakı səviyyələr daxildir:

- məktəbəqədər təhsil (məktəbəqədər təhsil) – uşaq bağçaları və məktəbəqədər təhsil müəssisələri;
- Ümumi orta təhsil (ümumi orta təhsil) – ibtidai (I–IV siniflər), əsas (V–IX siniflər) və tam orta təhsil (X–XI siniflər);
- Orta ixtisas və peşə təhsili (peşə və texniki təhsil) – kolleclər, texnikumlar;
- Ali təhsil (ali təhsil) – bakalavr, magistratura, doktorantura;
- Əlavə təhsil və ömürboyu təhsil (əlavə və davamlı təhsil) – kurslar, təkmilləşdirmə proqramları, böyüklərin təhsili.

Bu səviyyələrin hər biri qanun və qaydalarla, habelə müvafiq təhsil standartları və proqramları ilə tənzimlənir. Konstitusiyaya görə, dövlət pulsuz və icbari orta təhsilə zəmanət verir. Bu müddəa dövlət məktəblərinin dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilməsi, ümumi təhsil səviyyəsində dövlət müəssisələrində təhsil haqqının olması, məktəblilərin dərslərlə və əsas infrastrukturla təmin edilməsi, xüsusi ehtiyacı olan uşaqlar üçün inklüziv təhsilin inkişafı vasitəsilə həyata keçirilir. Bununla belə, bir sıra hallarda, xüsusən də kənd yerlərində kadr təminatı, infrastrukturun keyfiyyəti və müasir təhsil resurslarının mövcudluğu ilə bağlı çətinliklər var. Bu, əlavə nəzarət mexanizmlərinin tətbiqini, kadr hazırlığının rəqəmsallaşdırılmasını və maddi-texniki bazanın genişləndirilməsini tələb edir [8].

Azərbaycanda ali təhsil Azərbaycan diplomlarının xaricdə tanınmasına, akademik mobilliyə və kredit sisteminin (AKTS) tətbiqinə kömək edən Boloniya prosesinə uyğunlaşma istiqamətində inkişaf edir. Ali təhsilin inkişafının əsas istiqamətlərinə beynəlxalq proqramların və ikili diplomların sayının artması, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC), Bakı Dövlət Universiteti, ADA Universiteti kimi yeni tipli universitetlərin yaradılması, universitetlərdə elmi-tədqiqat fəaliyyətinin genişləndirilməsi, təhsil prosesinin rəqəmsallaşdırılması və distant təhsil platformalarının tətbiqi daxildir. “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” (2013–2025-ci illər) Dövlət Proqramı kurikulumların müasirləşdirilməsinə, tənqidi təfəkkürün, innovativ bacarıqların inkişafına və rəqəbatqabiliyyətli mütəxəssislərin yetişdirilməsinə yönəlib.

Təhsil sisteminin mühüm komponenti bütün səviyyələrdə - məktəbəqədər təhsildən ali təhsilə qədər fəal şəkildə inkişaf edən özəl sektordur. Özəl məktəblər və universitetlər xarici dillərdə tədris, beynəlxalq proqramlar və innovativ metodlar təklif etməklə dövlət sistemə alternativ yaradır. Onlayn kurslar, MOOC platformaları (Coursera, EdX və s.), əhalinin bütün yaş qrupları üçün biliklərə çıxış imkanlarını genişləndirən sertifikatlaşdırma proqramları da daxil olmaqla qeyri-formal və distant təhsil də inkişaf edir. Qlobal tendensiyalara uyğun gələn və insanların dəyişən əmək bazarı şərtlərinə uyğunlaşmağa imkan verən ömürboyu təhsilə xüsusi diqqət yetirilir. Təhsilin keyfiyyətinə nəzarət Təhsildə Keyfiyyətin Təminatı Agentliyi, milli imtahan mərkəzləri (məsələn, Dövlət İmtahan Mərkəzi), universitetlərin beynəlxalq akkreditasiyası, məktəblərdə və universitetlərdə daxili monitoring sistemi vasitəsilə həyata keçirilir. Son illərdə keyfiyyət göstəriciləri, təhsil müəssisələrinin reytingləri, tələbələrin

akademik nailiyyətlərinin qiymətləndirilməsi fəal şəkildə tətbiq edilir ki, bu da bütün sistemin şəffaflığına və səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edir [5, s. 128].

Azərbaycan Respublikası çoxmillətli dövlət olmaqla öz Konstitusiyasında milli azlıqların hüquqlarını, o cümlədən onların ana dilindən istifadə etmək, ana dilində təhsil almaq və mədəni inkişaf etmək hüququnu təsbit edir. Bu təminatlar, ilk növbədə, Konstitusiyanın 45-ci maddəsində öz əksini tapmışdır: “Hər kəsin öz ana dilindən istifadə etmək, ana dilində təhsil almaq, mədəni fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququ var”. Bu müddəa etnik mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşların bərabərliyinin təmin edilməsində əsas rol oynayır. O, həmçinin beynəlxalq standartlara, o cümlədən milli azlıqlara mənsub şəxslərin müdafiəsi haqqında Konvensiyanın (1992) müddəalarına və çoxdilli təhsil sahəsində YUNESKO-nun prinsiplərinə uyğundur. Dövlət etnik qrupların nümayəndələrinin ayrı-seçkilik və təzyiqlərə məruz qalmadan öz dillərini qoruyub saxlaması və inkişaf etdirməsi üçün şərait yaratmağa borcludur. Praktikada Azərbaycanda ana dilində təhsilin bir neçə formaları mövcuddur:

- Etnik azlıqların kompakt yaşadığı regionlarda tədrisin rus, gürcü, talış, ləzgi, avar və digər dillərdə aparıldığı məktəb və ya siniflər var.

- Əhalisinin rusdilli olduğu ərazilərdəki bir çox məktəblər ikidilli təhsil təklif edir (Azərbaycan və rus dillərində).

- Ali təhsil müəssisələri azlıqların ana dillərində kurslar və seçmə fənlər təqdim edir.

- Dərsliklər və materiallar Təhsil Nazirliyinin və elmi müəssisələrin dəstəyi ilə ana dillərində nəşr olunur.

Lakin bu imkanlar məhdud olaraq qalır və müəyyən regionlarda cəmləşib. Ana dillərini bilən ixtisaslı müəllimlərin olmaması, bəzi dillər üçün standart dərsliklərin və proqramların olmaması, ana dilinə ayrılan dərs saatlarının məhdud sayda olması, icmaların mədəni və maarifləndirici təşəbbüslərinə dövlət dəstəyinin kifayət qədər olmaması kimi problemlər qeyd olunur. Azərbaycanda qorunmaqla integrasiya siyasəti həyata keçirilir ki, bu da bütün vətəndaşların ümumi təhsil sistemində iştirakını təmin etməyə çalışmaq, eyni zamanda onların mədəni özünəməxsusluğunun inkişafı imkanlarını qoruyub saxlamaq deməkdir. Mədəniyyətlərarası təhsil strateji bir yanaşmadır. Burada tələbələr ümumi təhsil mühitində, lakin onların etnomədəni xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla tədris olunur, müəllimlər çoxdilli və multikultural qruplarla iş metodları üzrə xüsusi təlim keçir, kurikulumla multikultural məzmun elementləri daxil edilir. Bu model təkcə müxtəlifliyə hörməti təşviq etmir, həm də müəyyən qrupların assimilyasiyası və ya təhsil məkanından kənarlaşdırılması ilə bağlı münaqişələrin qarşısını alır [7].

Azərbaycan bir sıra beynəlxalq normalara riayət edir, o cümlədən Ümumdünya İnsan Hüquqları Bəyannaməsi (Maddə 26), Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiya (Maddə 29) – uşağın mədəni şəxsiyyətinin inkişafına dəstək, Mülki və Siyasi Hüquqlar haqqında Beynəlxalq Pakt (Maddə 27) – azlıqların hüquqlarının müdafiəsi, Dil müxtəlifliyinin qorunması sahəsində YUNESKO ilə müntəzəm əməkdaşlıq. Bu beynəlxalq sənədlər daxili normaları möhkəmləndirməklə yanaşı, Azərbaycanı etnik qrupların dillərinin qorunması və inkişafı üçün real şərait yaratmağa məcbur edir. Bu öhdəliklərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı dövlət hesabatları müntəzəm olaraq, o cümlədən BMT-nin Universal Dövri İcmalı çərçivəsində təqdim olunur. Əsas problemlərdən biri Azərbaycanın şəhər və kənd rayonları arasında keyfiyyətli təhsilə çıxışın qeyri-bərabər olmasıdır. Hökumətin məktəb infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinə sərmayə qoymasına baxmayaraq, ucqar ərazilərdə hələ də ixtisaslı müəllimlərin olmaması, köhnəlmiş maddi-texniki baza, rəqəmsal texnologiyalara və internetə məhdud çıxış, şəhər müəssisələri ilə müqayisədə məktəblərin kifayət qədər maliyyələşdirilməsi kimi problemlər yaşanır. Bu amillər təhsilin keyfiyyətinə bilavasitə təsir edir və sosial təcəlləşməyə ilkin şərait yaradır. Həssas ailələrdən olan uşaqlar əlavə maneələrlə üzləşirlər ki, bu da onların nüfuzlu universitetlərə daxil olmaq və uğurlu karyera qurmaq şanslarını azaldır [2].

Azərbaycan dilinin konstitusiyaya ilə təsbit olunmuş statusuna baxmayaraq, tədrisi başqa dillərdə olan məktəblərdə, xüsusilə rusdilli sektorlarda Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi

mənimsənilməsində çətinliklər yaranır. Bunun səbəbi peşəkar hazırlığı olan müəllimlərin çatışmazlığı, zəif metodoloji baza, tələbələrin və valideynlərin qeyri-kafi motivasiyası ola bilər. Nəticə etibarlı ilə belə məktəblərin məzunları tədrisi Azərbaycan dilində olan ali məktəblərə daxil olarkən və ya dövlət qulluğuna qəbul zamanı çox vaxt çətinliklərlə üzləşirlər. Bu problem milli azlıqların hüquqlarına hörmət edən və linqvistik integrasiyanı təmin edən balanslaşdırılmış yanaşma tələb edir.

Qanunvericilik zamanətlərinə baxmayaraq, milli azlıqların ana dillərinin tədrisi parçalanmış və epizodik olaraq qalır. Əsas çətinliklərə həm ana dilini, həm də tədris metodlarını mükəmməl bilən ixtisaslı müəllimlərin olmaması, məhdud dərslər və proqramlar, ana dilinə ayrılan saatların az olması, tələbələr və valideynlər tərəfindən qeyri-kafi motivasiya daxildir. Hazırda dil hüquqlarına riayət olunmasına və sistem səviyyəsində təhsilə bərabər çıxışa nəzarət üçün vahid sistem mövcud deyil. Həç də heç də bütün məktəblər şagirdlərin dil ehtiyaclarına müntəzəm nəzarət etmir və bu hüquqların həyata keçirilməsinə ictimai nəzarət məhduddur.

Təhsil siyasətinin qiymətləndirilməsi üçün mövcud mexanizmlər (reytinglər, testlər, hesabatlar) çox vaxt kəmiyyət göstəricilərinə yönəldilir, keyfiyyət aspektləri, o cümlədən ana dilində təhsildən məmnunluq və ya tələbələrin təhsil prosesinə cəlb edilməsi diqqətdən kənarda qalır. Qloballaşma, daxili miqrasiya və artan beynəlxalq tələbələr də təhsil sisteminə təsir göstərir. Bu, dövlətdən tədris dillərinin diapazonunun genişləndirilməsini, miqrant uşaqların təhsil sisteminə integrasiyasını, xarici diplomların və sertifikatların tanınmasında çevikliyi və çoxdilli təhsil mühitinin yaradılması tələb edir. Bundan əlavə, ingilis dilinin ali təhsildə və elmdə artan rolu dövlət dili uğrunda rəqabət yaradır ki, bu da milli və beynəlxalq maraqlar arasında tarazlığı təmin edən aydın dil strategiyasını tələb edir [4, s. 91].

Nəticə. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası təhsil hüququnun həyata keçirilməsi və səmərəli dil siyasətinin formalaşdırılması üçün möhkəm hüquqi baza yaradır. Onda təsbit edilmiş normalar dövlətin biliyə bərabər çıxışı, sosial ədaləti, ölkənin mədəni və dil müxtəlifliyinə hörməti təmin etmək istəyini əks etdirir. Təhsil hüququ ayrılmaz kimi tanınır və pulsuz və icbari orta təhsil vasitəsilə təmin edilir. Dövlət siyasəti təhsil prosesinin müasirləşdirilməsinə, elmi potensialın inkişafına və beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsinə yönəlib. Konstitusiyada dövlət dilinin - Azərbaycan dilinin milli birlik və hüquqi bütövlüyün rəmzi kimi əhəmiyyəti də vurğulanır. Konstitusiyaya kontekstində milli azlıqların hüquqlarına xüsusi əhəmiyyət verilir. Ana dilində təhsilin təminatları, mədəni inkişaf və linqvistik kimlik həm Azərbaycan dövlətinin daxili dəyərlərinə, həm də beynəlxalq hüquqi standartlara uyğundur.

Beləliklə, Azərbaycan Konstitusiyası hüquqi əsas yaradır, lakin onun uğurla həyata keçirilməsi institutların səmərəliliyindən, siyasi iradədən və cəmiyyətin fəal iştirakından asılıdır. Təhsil və dil davamlı inkişafın əsas elementləri olaraq qalır və onların düzgün hüquqi və praktiki tənzimlənməsi ölkənin gələcəyi üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir.

Summary

EDUCATIONAL RIGHTS AND LANGUAGE ISSUES

The modern challenges of globalization, digitalization and migration processes require states to pay special attention to education and language issues. It is through the education system that knowledge, skills and values are transmitted to new generations, and language plays the role of the most important tool for social communication, cultural identity and legal integration of citizens.

The article reflects a comprehensive analysis of the constitutional provisions of the Republic of Azerbaijan on education and language, issues of their application in practice. The existing problems and challenges in this area are also considered and possible solutions are proposed. The main issues that we will focus on include: how the Constitution defines the right to education; how the state status of the Azerbaijani language is ensured; how the rights of national minorities in the field of education and language are implemented; what difficulties

exist in the implementation of these rights; how public policy responds to modern trends and challenges.

Keywords: constitution, state language, great leader, law, education policy

Резюме

ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ПРАВА И ЯЗЫКОВЫЕ ВОПРОСЫ

Современные вызовы глобализации, цифровизации и миграционных процессов требуют от государств уделять особое внимание вопросам образования и языка. Именно через систему образования знания, навыки и ценности передаются новым поколениям, а язык играет роль важнейшего инструмента социальной коммуникации, культурной идентичности и правовой интеграции граждан.

В статье отражен всесторонний анализ конституционных положений Азербайджанской Республики об образовании и языке, вопросы их применения на практике. Также рассматриваются существующие проблемы и вызовы в этой сфере и предлагаются возможные пути их решения. Основные вопросы, на которых мы сосредоточимся, включают: как Конституция определяет право на образование; как обеспечивается государственный статус азербайджанского языка; как реализуются права национальных меньшинств в сфере образования и языка; какие трудности существуют в реализации этих прав; как государственная политика реагирует на современные тенденции и вызовы.

Ключевые слова: конституция, государственный язык, великий лидер, закон, образовательная политика

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.Z. Dil, siyasət, sosial tərəqqi, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1985, 196 s.
2. Cəfərov N. Azərbaycan dövlətinin dili, yaxud Azərbaycan Respublikasının dil siyasəti, Azərbaycan qəzeti, 18 avqust 2001.
3. Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında, Azərbaycan Respublikası prezidentinin 18 iyun 2001-ci il tarixli fərmanı, Bakı, Azərbaycan qəzeti, 19 iyun 2001-ci il.
4. I Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinə həsr edilmiş elmi konfransın tezisləri, Bakı, "Təhsil" nəşriyyatı, 2006, 152 s.
5. Məmmədova Pərvin. Atatürkün dil siyasəti, Bakı, "Nurlan", 2003, 232 səh.
6. Mirzəyev Həsən. Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasının memarı, xilaskarı və qurucusudur, Bakı, Elm, 2010
7. Sadıqova Sayalı. Dil xalqın milli mədəni sərvətidir, Respublika qəzeti, 21 fevral 2019-cu il.
8. Zabelin M. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət, "Heydər Əliyev və Azərbaycan", 2008, s.412-421.

MİLLİ BİRLİYİMİZ MİLLİ SUVERENLİYİMİZİN QARANTIDIR

Əzim ƏLİYEV

psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: azimalioqlu@gmail.com

ORCID –İD:0009-0007-5057-0705

Aparılan hesablamalara görə dünyada 3 minə yaxın millət mövcuddur və 240-dan çox ölkə var, amma hazırda rəsmi olaraq 192 dövlət Birləşmiş Millətlər Təşkilatının üzvüdür. Hər bir xalqın müstəqil dövlətini yaradaraq inkişaf etdirmək onun ən böyük arzusudur. Xalq müxtəlif millətdən olub bir dövləti təmsil edən insan cəmiyyətinə deyilir. Elmi kontekstdən yanaşanda bütün insanlar mənşəyinə görə eynidir, amma onlar ayrı-ayrı qruplara bölünür ki, bu qruplar da

xalq adlanır. Bəllidir ki, hər bir xalqın özünəməxsus dili, folkloru, adət-ənənəsi, yaşam tərzı mövcuddur. Tarixin müxtəlif mərhələlərində üzləşdiyi çətinliklərə, işğalara baxmayaraq xalqımızın müstəqillik, dövlətçilik ənənəsi olub və heç bir qüvvə onun bu əzmini qıra bilməyib.

Suveren dövlət nədir? Suveren dövlət - beynəlxalq hüquqda ali hakimiyyəti təmsil edən, özünün daxili və xarici siyasətində tamamilə müstəqil olan, başqa dövlətin hakimiyyətindən asılı olmayan və hansısa bir coğrafi ərazidə suverenliyi olan dövlətdir. Suverenlik dövlətin mövcudluğunun hüquqi əsası və onun beynəlxalq hüququn subyektinə çevrilməsinin başlıca şərti sayılır. Suveren dövlətin ərazisi, əhalisi və siyasi hakimiyyəti onun hüquqi müstəvidə tanınmasını şərtləndirən amildir. Aydınır ki, bu atributları özündə ehtiva edən hər-hansı siyasi varlığın dövlət qurması üçün mütləq şəkildə suverenlik xüsusiyyətinə malik olması vacibdir. Azərbaycan xalqı da bu prinsiplərə sahib olmaq, onu qanı, canı bahasına əldə etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Vətənimizin təbiəti çox zəngindir və bərəkətli təbiətə görə hələ qədimdən bu torpaqları insanlar özlərinə yaşayış məskəni seçmişlər. Təbiətinin zəngin olduğu kimi, burada yaşayan insanların etnik tərkibi də zəngindir. Etnik tərkibinin müxtəlifliyi və tolerantlığı insanları özünə cəlb etmiş və bu torpaqda yaşayan insanlar bir ailə kimi mehriban, qarşılıqlı anlaşma şəraitində həyat sürmüşlər.

XX əsrin sonlarında bölgəmizdə, eləcə də ölkəmizdə çox təhlükəli proseslər gedirdi. Azərbaycan 1991-ci ildə öz müstəqilliyini elan etməklə dövlət suverenliyini bərpa etdi. Böyük güclərin maraq dairəsinin tərkib hissəsi olan Azərbaycan yenidən öz müstəqilliyini itirmə təhlükəsi yaşadı və varisi olduğu, cəmi 23 ay yaşamış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin talehi təkirarlana bilərdi. Tarixinin ən çətin, ən təlatümlü anında, 1993-cü ildə xalqın tələbi ilə Heydər Əliyev yenidən hakimiyyətə gəldi. Azərbaycan xalqının böyük oğlunun xilaskarlıq missiyası sayəsində qırğınların qarşısı alındı, siyasi sabitlik təmin edildi və ölkəmizdə müasir dövlət quruculuğu üçün etibarlı zəmin yarandı.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası Ulu Öndər Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi ilə hazırlandı və 1995-ci il noyabrın 12-də qəbul olundu. Bu müstəqil Azərbaycan dövlətinin ilk Konstitusiyası sayılır. Məlum olduğu kimi, 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlətin əsas Qanununu qəbul edə bilməmişdir. Sonrakı mərhələlərdə Sovetlər Birliyinin tərkibində Azərbaycan Respublikası öz Konstitusiyasını qəbul etsə də, bu SSRİ Konstitusiyasına uyğunlaşdırılmış kiçik format idi.

Məlumdur ki, suveren dövlətin ərazi bütövlüyü toxunulmaz və müstəqil olmalıdır. Amma rus imperyasından miras qalmış, Azərbaycanın qəlbına qanlı qılınc kimi sancılmış Qarabağ problemi dövlətimizin milli suverenliyini kölgə altında saxlayırdı. 1990-cı illərin əvvəllərindən Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində torpaqlarımızın 20 faizi işğal altına düşmüşdü. Beynəlxalq səviyyədə tanınan ərazimizdə dövlət atributlarımız öz funksiyasını itirmək təhlükəsi ilə üzləşmişdi. Ermənistada, həm də Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarında etnik təmizləmə işləri həyata keçirilmişdi. Amma bu torpaqlar işğal olunsaydı Azərbaycanın tanınmış ərazisi hesab olunurdu.

Ermənistanın hər mərhələdə olduğu kimi, yeni işğal planları həyata keçirmək cəhdi onun öz başında çatladı. 2020-ci il sentyabr 27-də ölkə başçısı, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi və əmri ilə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri Vətən torpağının azad olunması uğrunda savaşa qalxdı və Ermənistan ordusunu diz çökdürüb, məğlub etdi. 44 günlük Vətən müharibəsi nəticəsində ərazimizin böyük hissəsi azad edildi.

Rəşadətli Ordumuzun 44 günlük Vətən müharibəsində qazandığı Zəfər 30 ilə yaxın doğma yurdu həsəratını çəkən məcburi köçkün həmvətənlərimizin işğaldan azad edilmiş ərazilərdəki doğma yurd yerlərinə qayıtmasına imkan yaratdı. 19 iyul 2022-ci il tarixindən etibarən Qarabağa Böyük Qayıdış prosesinə start verildi. İlk olaraq Zəngilan rayonunun Ağalı kənd sakinləri 30 ilə yaxın həsrətdən sonra öz doğma yurdlarına qayıtdılar. (I.a-r.az..)

Bəllidir ki, günü-gündən iqtisadi, hərbi, siyasi cəhətdən inkişaf edən Azərbaycan öz torpaqlarında hər hansı bir silahlı birləşmənin mövcudluğunu qəbul etmədi, ərazisinin tam müstəqilliyini bərpa etməyi, sərhədlərinin bütövlüyünün təmin olunmasına daima can atırdı. 2023-cü il sentyabrın 19-da Azərbaycanın Qarabağ iqtisadi rayonunda Ermənistan silahlı

qüvvələrinin qalıqlarının törətdikləri təxribatların qarşısını almaq, bu problemin birdəfəlik həll olunması üçün qəti addımlar atmağın vaxtı çatdığını və lokal antiterror əməliyyatının keçirilməsi lazım gəldi. Cəmi 23 saat davam etmiş və sentyabrın 20-də başa çatmış əməliyyat nəticəsində rəşadətli Azərbaycan Ordusu qarşıya qoyulmuş bütün vəzifələri yüksək peşəkarlıqla yerinə yetirdi. Bu möhtəşəm Zəfər sayəsində Azərbaycanın üç rəngli, ay ulduzlu Dövlət Bayrağı suverenliyimizin bərqərar olduğu bütün ərazilərdə dalğalanmağa nail oldu.

“Cənab Prezident, mənim adım Metyu Brayzadır və mən Ceymstaun Fondunu təmsil edirəm..., Bizim yaşadığımız dövrdə dünyanın heç bir yerində darmadağın edilmiş geniş bir ərazinin yenidən qurulduğu ikinci belə məkan yoxdur. Bu, görünməmiş haldır və biz bunun şahidi oluruq, buna görə də Sizə təşəkkür edirik”. (2. ADA Universiteti. 2023. “Qarabağ: 30 ildən sonra evə dönüş. Nailiyyətlər və çətinliklər” Beynəlxalq Forum). Bu fikr ADA Universitetinin və Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzinin birgə təşkilatçılığı ilə keçirilən *“Qarabağ: 30 ildən sonra evə dönüş. Nailiyyətlər və çətinliklər”* Beynəlxalq forumda iştirak edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Cənab İlham Əliyevə ünvanlanıb. Dünyanın tanınmış siyasətçiləri, dövlət rəsmiləri, eləcə də fərqli statusa malik insanlar ölkəmizin uğurlarına heyran olduqlarını, iqtisadi, siyasi, mədəni güc mərkəzinə çevrildiyini öz gözləri ilə görür və özləri bu reallığı ehtiraf edirlər.

2024-cü ilin sentyabrın 19-da Prezident İlham Əliyev “Azərbaycan Respublikasında Dövlət Suverenliyi Günü'nün təsis edilməsi haqqında” Sərəncam imzaladı. Bu Sərəncama əsasən hər il ölkəmizdə Azərbaycan xalqının tarixində ən parlaq səhifələrdən biri olan sentyabrın 20-si Dövlət Suverenliyi Günü kimi qeyd edilir.

Qafqazın ən güclü dövləti Azərbaycan bu gün həm daxili, həm də xarici siyasətini xalqımızın milli maraqlarını rəhbər tutaraq, iqtisadi, mədəni rifahının inkişafına uyğun aparır. İşğaldan azad olunan ərazilərimizdə quruculuq işlərinin aparılması, insanların öz dədə-baba torpaqlarına qayıdışı dövlətimizin suverenliyinin göstəricisidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Qarabağ iqtisadi rayonuna müntəzəm səfərləri insanlarda böyük ruh yüksəkliyi, gələcəyə inam yaradır.

Həyata keçirilən məqsədyönlü və genişmiqyaslı layihələr Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının sürətlə dirçəlməsinə, əhalinin dayanıqlı məskunlaşmasına və davamlı iqtisadi aktivliyinin təmin olunmasına xidmət edir, habelə həmin ərazilərin yüksək inkişaf etmiş regiona çevrilməsi üçün sağlam bünövrə yaradır. (3. president.az/az/articles/view/57883).

Azərbaycan xalqı bu gün əsrlər boyu arzusu ilə yaşadığı, mübarizə apardığı müstəqil, suveren, qalib dövlətə sahibdir. Hər birimiz müasir Azərbaycanın uğurlarından, regionda və dünyada söz sahibliyindən, sözünün imzası qədər əhəmiyyətli olmasından qürur hissi duyuruq. Ölkəmizin hazırkı vəziyyətini müstəqilliyimizin bərpasında, qazandığımız tarixi qələbəyə görə xalqımıza, Ali Baş Komandanımıza və Müzəffər Ordumuza minnətdarlığımızı bildirir, bir daha aydın şəkildə dərk edir, bunu gələcəyimizin davamçıları olan gənc nəslə çatdırmağı özümüzə borc bilirik.

Summary

NATIONAL UNITY IS THE GUARANTEE OF NATIONAL SOVEREIGNTY

The article shows that the dream of every nation is establishing their own state, gaining independence, and gaining sovereignty. The Azerbaijani people have made great efforts to gain independence at various historical stages. Our people have faced many difficulties on the way to sovereignty. The victory in the Second Karabakh War has provided a guarantee for our national unity. The study also states that our people have already gained their full sovereignty and the state flag is waving throughout the territory of Azerbaijan. Extensive construction work is being carried out in the territories liberated from occupation, and our compatriots are returning to their homeland.

Keywords: *Homeland, people, sovereignty, flag, border, motivation*

Резюме

НАЦИОНАЛЬНОЕ ЕДИНСТВО – ГАРАНТИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО СУВЕРЕНИТЕТА

В статье показано, что мечта каждого народа — создание своего государства, обретение независимости и суверенитета. Азербайджанский народ приложил большие усилия для одостижения независимости на разных исторических этапах. Наш народ столкнулся со многими трудностями на пути к суверенитету. Победа во Второй Карабахской войне дала гарантию нашего национального единства. В исследовании также говорится, что наш народ уже обрел свой полный суверенитет и государственный флаг развевается на всей территории Азербайджана. На освобожденных от оккупации территориях ведутся масштабные строительные работы, и наши соотечественники возвращаются на родину.

Ключевые слова: Родина, народ, суверенитет, флаг, граница, мотивация

ƏDƏBİYYAT

1. www.a-r.az/az/article/18922
2. ADA Universiteti. 2023. (“Qarabağ: 30 ildən sonra evə dönüş. Nailiyyətlər və çətinliklər”) Beynəlxalq Forumun materialları.
3. www.president.az/az/articles/view/5788

HEYDƏR ƏLİYEV VƏ AZƏRBAYCAN KONSTITUSİYA QURUCULUĞUNUN TARİXİ YOLU

Günəl MUSAYEVA

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu

E-mail: alieva.gun@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-6940-6207

Giriş

Azərbaycan Respublikasının konstitusiya quruculuğu tarixi, ölkənin hüquqi əsaslarının və siyasi sisteminin inkişafını əks etdirən mühüm bir mərhələdir. Bu prosesdə Heydər Əliyevin rolu xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanın müstəqil dövlət kimi hüquqi əsaslarının yaradılmasında və konstitusiya dəyişikliklərinin həyata keçirilməsində Heydər Əliyevin liderliyi təkcə dövlətin müstəqilliyini təmin etmək üçün deyil, həm də xalqın hüquqlarının və azadlıqlarının qorunması baxımından mühüm bir mərhələ olmuşdur.

1978-ci il Konstitusiyasının qəbul edilməsi dövrü, Sovet İttifaqının tərkibindəki Azərbaycan SSR-də dövlətin əsas hüquqi sənədinin yenilənməsi zamanı Heydər Əliyevin milli maraqları qorumağa və ölkənin sosial-siyasi inkişafını istiqamətləndirməyə olan təsirini göstərir. Həmin dövrdə qəbul edilmiş konstitusiya, xüsusilə Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təsdiqlənməsi baxımından əhəmiyyətli addım olmuşdur.

Digər tərəfdən, 1995-ci il Konstitusiyası müstəqil Azərbaycanın yeni dövrünü və hüquqi quruluşunu müəyyənləşdirmişdir. Heydər Əliyevin 1995-ci ildəki rolu, ölkənin demokratiya və hüquqi dövlət prinsipləri ilə idarə olunması üçün əhəmiyyətli təməl olmuşdur. Bu konstitusiya, həmçinin müstəqillikdən sonra ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasının hüquqi və siyasi sistemində köklü islahatları həyata keçirmək məqsədi güdürdü.

Azərbaycan Konstitusiya quruculuğu tarixinə baxış

Azərbaycan Konstitusiya quruculuğu tarixinə nəzər salsaq, ilk demokratik dövlət – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin fəaliyyəti dövründə Konstitusiya xarakteri daşıyan bir neçə

aktlar, qərarlar qəbul edilmişdir və onların üzərində işlənmişdir. Ümumilikdə, bu dövrü Konstitusiyaya quruculuğunun başlanğıcı kimi qiymətləndirmək olar.

1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti quruldu və Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası yarandı. Azərbaycanın ilk Konstitusiyası 1921-ci il mayın 19-da qəbul edildi. Daha sonra, SSRİ Konstitusiyasına uyğunlaşdırılmış yeni bir redaksiya 1925-ci il martın 14-də təsdiq olundu. 1927-ci il martın 26-da keçirilən V Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayında isə Azərbaycan SSR-in növbəti Konstitusiyası qəbul edildi. 1936-cı ildə SSRİ-nin yeni Konstitusiyasının qəbul olunmasından sonra, 1937-ci il martın 14-də IX Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayının qərarı ilə Azərbaycan SSR-in yeni Konstitusiyaya mətninə hüquqi qüvvə verildi [3].

Azərbaycan SSR-in sayca dördüncü konstitusiyası 1978-ci ildə, 1977-ci il SSRİ Konstitusiyası əsasında qəbul edildi. Bu Konstitusiyanın hazırlanması üzrə yaradılmış komissiyaya rəhbərlik Heydər Əliyevə həvalə olunmuşdur. O, layihənin hər bir mərhələsində şəxsən iştirak edib və mühüm istiqamətləri müəyyənləşdirib. Digər konstitusiyalardan fərqli olaraq, 1978-ci il Konstitusiyası vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının genişləndirilməsi, onların yeni məzmunla və əlavə maddi, hüquqi təminatlarla zənginləşdirilməsi ilə səciyyələnirdi [12,s.255].

Bu Konstitusiyada dil məsələsi əsas prinsiplərdən biri olmuşdur. “Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir” müddəası 1978-ci il aprelın 21-də qəbul edilmiş Azərbaycan SSR Konstitusiyasında rəsmi şəkildə təsbit olunmuşdur. Bu, xalqımızın dil və milli kimlik yaddaşında dərin iz buraxan mühüm təşəbbüslərdən biri olmuşdur. SSRİ kimi çoxmillətli və rus dilinin üstün olduğu bir dövrdə, Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan dili konstitusiyada dövlət dili kimi təsbit olundu. Bu, milli kimliyin qorunması və inkişaf etdirilməsi baxımından çox cəsarətli və vacib bir addım idi.

Konstitusiyada xalqın mədəni inkişafı, ana dilində təhsil və fəaliyyət, mədəniyyət ocaqlarının genişləndirilməsi kimi müddəalar da göstərilmişdir. Bu maddələr Heydər Əliyevin milli dəyərləri sosialist çərçivəsində qorumaq səylərinin ifadəsidir.

1978-ci il Konstitusiyasının qəbulu, ölkədə yeni sənaye müəssisələrinin açılması, məşğulluğun artırılması, regionların sosial-iqtisadi inkişafı, kənd təsərrüfatının gücləndirilməsi, yerli infrastrukturun genişləndirilməsi, eləcə də təhsil və səhiyyə sahələrinə dövlət investisiyalarının artırılması istiqamətində mühüm addımların atılması ilə müşayiət olunmuşdur. Bununla yanaşı, sosial ədalətin təmin olunması məqsədilə qadınlar, uşaqlar və əlillər üçün xüsusi sosial proqramlar həyata keçirilmişdir.

Beləliklə, 1921-ci ildən etibarən formalaşmağa başlayan konstitusiyaya quruculuğu prosesi 1978-ci il Konstitusiyası ilə yeni bir mərhələyə qədəm qoymuş, bu sənəd Azərbaycan SSR-də hüquqi-siyasi sistemin təkmilləşdirilməsi və milli kimliyin qorunması baxımından mühüm tarixi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Konstitusiyanın hazırlanması və qəbul olunmasında o dövrdə respublikaya rəhbərlik edən Heydər Əliyevin xüsusi rolu olmuş, onun təşəbbüsləri və siyasi iradəsi nəticəsində sənəddə milli maraqların ifadəsinə geniş yer verilmişdir.

Birinci Çağırış Milli Məclisin Formalaşması və Konstitusiyaya Prosesi (1993–1995)

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, SSRİ dövründə qəbul olunmuş 1978-ci il Konstitusiyası artıq müstəqil dövlətin ehtiyaclarına cavab vermirdi. Yeni siyasi şəraitə, dövlətin suverenliyinə, demokratik prinsiplərə uyğun yeni bir Konstitusiyanın hazırlanmasına zərurət yarandı.

Heydər Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyət başına gəldikdən sonra Azərbaycan dövləti və xalqının tarixində yeni bir səhifə açılmışdır. Belə ki, Ermənistanın hərbi təcavüzü nəticəsində yaradılmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsində atəşkəsin əldə edilməsi, ölkədəki sosial-iqtisadi problemlərin həll olunmasında və beynəlxalq əlaqələrin genişlənməsində mühüm rol oynayan “Əsrin müqaviləsi”nin imzalanması, dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısının alınması siyasi islahatların aparılmasına geniş imkanlar yaratmışdır. Azərbaycan Respublikası 1991-ci ildən

müstəqil dövlət olsa da, əsas qanun - Konstitusiyanın qəbul olunmasında edilən təşəbbüslər uğursuz olmuşdur. Ölkə qarşısında dayanan başlıca vəzifələrdən biri Azərbaycan Respublikasının konstitusiyasının qəbul edilməsi və Milli Məclisə seçkilərin keçirilməsi idi. Heydər Əliyev dövlətçiliyin bərpası və hüquqi sistemin təməl prinsiplərlə yenidən qurulması istiqamətində qətiyyətli addımlar atmağa başladı.

1993-cü il dekabrın 6-da Heydər Əliyevin sədrliyi altında formalaşdırılan 35 nəfərdən ibarət komissiyanın tərkibinə daxil edilmiş bir sıra şəxslər vəzifələrindən azad edilmişdilər. Ona görə komissiyanın tərkibi yenilənməli idi.

1994-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Konstitusiya layihəsinin hazırlanması üçün xüsusi Konstitusiya Komissiyası yaradıldı. Komissiyanın sədri Prezidentin özü idi. Komissiyaya müxtəlif hüquqşünaslar, siyasətçilər və ekspertlər daxil idi. Eyni zamanda Bəxtiyar Vahabzadə konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın tərkibinə daxil edildi [9,s.220].

Milli Məclisin iyunun 13-də keçirilən iclası zamanı ali qanunvericilik orqanına seçkilərin keçirilməsi haqqında dörd maddədən ibarət qərar qəbul edildi, iyunun 14-də isə Prezident Heydər Əliyev seçkilərin keçirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında fərman imzaladı [9,s.227].

Komissiyanın iyulun 26-da keçirilən iclasında qanun layihəsi bəyənilədi. Milli Məclisin avqustun 12-də keçirilən iclasında Milli Məclisə seçkilər haqqında 5 bölmə, 86 maddədən ibarət qanun qəbul edildi [8,s.207].

Konstitusiya layihəsi hazırlanaraq ictimai müzakirəyə təqdim olundu. Kütləvi informasiya vasitələrində (mətbuat, televiziya, radio) müzakirələr aparıldı, vətəndaşların rəy və təklifləri toplandı. Ulu Öndər Heydər Əliyevin əsas məqsədlərindən biri Konstitusiyanın dünyadakı demokratik ölkələrin misalında mütərəqqi prinsiplərə əsaslanaraq hazırlanması və ölkədə hüquqi dövlət quruculuğunun təmin edilməsi idi.

Seçki öncəsi mərhələdə Milli Məclisdə deputat yerlərinin sayı geniş şəkildə müzakirə olundu. Fərqli təkliflər irəli sürülür, deputat sayının 100, 150, 200 və daha çox olması ehtimalları dəyərləndirilirdi. Bu məsələ ilə bağlı müxtəlif arqumentlər səsləndirilsə də, yekun olaraq komissiya iclasında Milli Məclisin 125 deputatdan ibarət olması barədə qərar qəbul edildi.

Bununla belə, müzakirələr zamanı bir sıra mübahisəli məqamlar da ortaya çıxdı. Xüsusilə, bəzi mütəxəssislər deputat sayının, demokratik quruluşa malik olan dövlətlər və region ölkələri ilə müqayisədə az olduğunu vurğulayırdı. Bu kontekstdə qeyd olunurdu ki, həmin dövrdə qonşu Gürcüstanda parlament 235, Ermənistanda isə 131 deputatla təmsil olunurdu.

Lakin deputat sayının artırılmasının mənfi tərəfləri də diqqətdən qaçmırdı. Əvvəla, daha çox deputatın olması dövlət büdcəsinə əlavə maliyyə yükü gətirə bilərdi. Eyni zamanda, parlamentin tərkibinin çoxsaylı olması onun işinin səmərəliliyinə mənfi təsir göstərə, qərarların qəbulunda ləngimələrə və proseslərin uzanmasına səbəb ola bilərdi. Qəbul olunan belə bir qərar isə həm idarəetmənin effektivliyini qorumağa, həm də kifayət qədər təmsilçiliyi təmin etməyə yönəlmişdi.

Bunu hazırda Ermənistanda və Gürcüstanda mövcud olan deputat sayı da təsdiqləyir. Belə ki, sonrakı dövrlərdə aparılan islahatlar nəticəsində həmin ölkələrdə parlamentlərin tərkibində azalmalar baş vermişdir. Məsələn, Gürcüstanda parlamentin əvvəlki 235 nəfərlik tərkibi tədricən azaldılaraq 150 deputatdan ibarət olub [6], Ermənistanda isə bu rəqəm 131-dən 107-ə [1] endirilib. Bu dəyişikliklər göstərir ki, bir çox ölkələr parlamentin say tərkibini optimallaşdıraraq daha effektiv qanunvericilik orqanı formalaşdırmağa çalışır.

Digər mübahisəli məsələ isə seçkilərin hansı sistem üzrə keçirilməsi idi. Muxalifət Milli Məclisin yarısının proporsional sistemlə keçirilməsinin tərəfdarı idi. Bu sistemdə ölkə bir neçə çoxmandatlı seçki dairəsinə bölünür (və ya bir dairə ola bilər). Partiyalar siyahılar təqdim edir və səs sayı nisbətində parlamentdə yer qazanırlar. Belə olan halda seçicilər partiyalara və ya partiya siyahısındakı namizədlərə səs verirlər [11, s.302]. Burada siyasi partiyaların təkamül prosesinin güclü olması tələb olunurdu. Azərbaycanda bu sahədə boşluqların olması səbəbindən hakimiyyət majoritar sistemə üstünlük verirdi.

Bu sistemdə ölkə birmandatlı (yəni hər dairədə bir deputat) seçki dairələrinə bölünür. Hər dairədən ən çox səs toplayan namizəd seçilir. Belə olan halda seçicilər fərdi namizədə səs verirlər [11,s.306]. Bu sistem bir partiyanın təkbəşinə hökumət qurmasına gətirib çıxarır, ölkədə sabitlik yaradır. Proporsional sistemdə isə koalisiya hökumətləri daha çox olur, bu isə daha geniş təmsilçilik deməkdir, lakin ölkədə sabitlik baxımından çətinliklər yarana bilər. Müzakirələrdən sonra 125 deputatdan 100-nün majoritar, 25-nin proporsional sistem üzrə seçilməsi qərarlaşdırıldı.

Ümumilikdə I çağırış Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin tərkibinə 124 deputat seçildi. Onlardan 99-u birmandatlı seçki dairələri, 25-i isə çoxmandatlı seçki dairələri üzrə seçilmişdi. Parlamentdəki bitərəf deputatların sayı 55 nəfər idi. Beləliklə, I çağırış Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə keçirilən seçkilər nəticəsində çoxpartiyalı parlament formalaşdırıldı.

Bütün bu proseslər yalnız Konstitusiyanın qəbuluna deyil, həm də müstəqil Azərbaycanın siyasi sisteminin əsaslarının qoyulmasına və demokratik institutların formalaşmasına mühüm təkan verdi.1993–1995-ci illər arasında baş verən bu hüquqi-siyasi proseslər, müstəqil Azərbaycanın dövlətçilik tarixində yeni bir mərhələnin – konstitusiya əsaslı idarəetmə modelinin başlanğıcını təşkil etmiş oldu.

Yeni qanunvericilik bazasının formalaşması

Konstitusiya komissiyasında keçirilən geniş müzakirələr, irəli sürülən təkliflər və hüquqi müddəalar əsasında işçi qrupu tərəfindən yeni konstitusiyanın layihəsi hazırlanmışdır. Bu proses zamanı müxtəlif sahələr üzrə mütəxəssislərin, hüquqşünasların və ictimaiyyət nümayəndələrinin fikirləri də nəzərə alınmışdır. Layihənin hazırlanmasına rəhbərlik edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev komissiyanın son iclaslarından birində çıxış edərək, yeni konstitusiyanın təkcə hüquqi sənəd deyil, həm də dövlətin gələcəyini müəyyən edən strateji yol xəritəsi olduğunu bildirmiş, onun hazırlanmasının yüksək məsuliyyət tələb etdiyini xüsusi vurğulamışdır:

“Qəbul edəcəyimiz konstitusiya müstəqil Azərbaycan dövlətinin ilk konstitusiyası, eyni zamanda uzunömürlü olmalıdır. Demək istəmirəm elə bir konstitusiya olmalıdır ki, bu, daim yaşasın, - bu, çox yaxşı olardı, şəxsən mən bunu arzu edərdim - ancaq elə edək ki, uzunömürlü olsun. Ona görə bu layihənin giriş hissəsində və konstitusiyanın maddələrində bir neçə fikri daha da dəqiqləşdirmək, genişləndirmək lazımdır”[5,s.351].

Beləliklə, müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası uzunmüddətli və intensiv hazırlıq prosesi, geniş ictimai müzakirələr və təhlillər nəticəsində formalaşdı. 1995-ci il noyabrın 12-də keçirilən referendumda, Milli Məclisə I çağırış seçkilərlə eyni gündə, bu tarixi sənəd xalqın səsverməsi ilə qəbul olundu. Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiyası 5 bölmə, 12 fəsil və 158 maddədən ibarət idi.

Konstitusiyada əsas xüsusiyyətlərdən biri insan hüquq və azadlıqlarına xüsusi önəm verilməsi idi. Belə ki, sənədin təxminən üçdə bir hissəsi bilavasitə vətəndaşların fundamental hüquq və azadlıqlarının qorunmasına həsr olunmuşdu [7,s.269]. Bu yanaşma, həm Konstitusiyanın, həm də ümumilikdə Azərbaycanın dövlət quruculuğunun demokratik dəyərlərə əsaslandığını, insan hüquqlarının ali dəyər kimi tanındığını bir daha təsdiqləyirdi.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Konstitusiya ilə ən ali icraedici hakimiyyət subyekti kimi müəyyən olunmuşdu. Eyni zamanda, parlament və digər dövlət qurumlarının fəaliyyətinin müstəqilliyi təmin edilir, ölkədə hüquqi və demokratik idarəetmə modelinin əsasları qoyulurdu. Konstitusiyada həmçinin ilk dəfə bazar iqtisadiyyatı prinsiplərinə keçid, özəl mülkiyyətin toxunulmazlığı və mühafizəsi kimi fundamental yanaşmalara geniş yer verilmişdi. İqtisadi siyasətdə şaxələndirmə, sahibkarlığın inkişafı və sərbəst ticarətə dövlət dəstəyi prioritet istiqamətlər kimi ön plana çəkilirdi.

Heydər Əliyev 351Azərbaycan dili məsələsinə hər zaman xüsusi həssaslıqla yanaşırdı. O, ictimai və elmi çevrələrdə bu mövzu ilə bağlı geniş müzakirələr aparmış, müxtəlif sahələrin

tanınmış nümayəndələrinin fikirlərini dinləmişdi. Həmin dövrdə bəzi ziyalılar Azərbaycan dilinin “türk dili” adlandırılmasını təklif edirdilər. Lakin Heydər Əliyev bu məsələyə milli kimlik və tarixi baxış bucağından yanaşaraq, dilimizin “Azərbaycan dili” kimi adlandırılmasının həm hüquqi, həm də siyasi baxımdan daha məqsədəuyğun olduğunu vurğulamışdı. Onun fikrincə, bu ad milli dövlətçilik ənənələrinin, xalqın mədəni kimliyinin və suverenliyinin təcəssümüdür. Nəticədə Konstitusiyada da rəsmi olaraq “Azərbaycan dili” ifadəsi qəbul olundu.

Qeyd olunduğu kimi, 1978-ci ilin Azərbaycan SSR konstitusiyasında Heydər Əliyevin təşəbbüsü sayəsində ilk dəfə Azərbaycan dili SSRİ çərçivəsində hüquqi sənəddə rəsmi status aldı. 1995-ci ildə qəbul olunan Konstitusiyada artıq tək cə status deyil, eyni zamanda dilin inkişaf etdirilməsi və qorunması öhdəliyi də dövlətin üzərinə qoyulmuşdu.

Beləliklə, Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsasını təşkil edən ilk Konstitusiyanın təşəbbüskarı və baş memarı kimi çıxış etdi. O, Konstitusiya Komissiyasına rəhbərlik edərək sənədin hazırlanma prosesinə bilavasitə rəhbərlik göstərdi və nəticə etibarilə, Azərbaycanın hüquqi, dünyəvi və demokratik dövlət kimi hüquqi statusunun təsbit olunmasına nail oldu. Yeni Konstitusiyada insan hüquq və azadlıqları, söz və mətbuat azadlığına xüsusi yer verildi. Eyni zamanda, Prezident institutu, Milli Məclis, Konstitusiya Məhkəməsi və digər əsas dövlət orqanları hüquqi əsaslarla formalaşdırıldı. Bu sənədin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biri də onun ilk dəfə ümumxalq səsverməsi — referendum vasitəsilə qəbul olunması idi ki, bu da xalqın siyasi iradəsinin bilavasitə ifadəsi kimi tarixə düşdü.

2002-ci il Konstitusiya islahatları və seçki sistemində dəyişikliklər

24 avqust 2002-ci ildə Azərbaycan Respublikasında keçirilmiş ümumxalq səsverməsi – referendum, ölkənin hüquqi və siyasi sisteminin təkmilləşdirilməsi baxımından mühüm mərhələlərdən biri olmuşdur. Prezident Heydər Əliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə hazırlanmış bu islahatlar paketi, Konstitusiyanın bir sıra maddələrinə dəyişiklikləri əhatə edirdi. Dəyişikliklərin əsas istiqamətləri insan hüquq və azadlıqlarının genişləndirilməsi, məhkəmə və idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, eləcə də seçki sistemində mühüm yeniliklərin tətbiq olunması idi [2].

2002-ci il Konstitusiya islahatları çərçivəsində seçki qanunvericiliyində aparılan mühüm dəyişikliklərdən biri də parlamentə seçkilərdə tətbiq olunan qarışıq (proporsional və majoritar) sistemin tamamilə ləğv olunması ilə bağlı idi. Əvvəllər Milli Məclisin tərkibində 100 deputat birmandatlı majoritar seçki dairələri üzrə, 25 deputat isə proporsional sistemlə – yəni siyasi partiyaların təqdim etdiyi seçki siyahıları əsasında seçilirdi. Yeni dəyişikliklər nəticəsində bu sistemdən imtina edilərək yalnız majoritar model təsbit olundu. Bu isə o demək idi ki, artıq bütün deputatlar yalnız birmandatlı seçki dairələrində fərdi qaydada, yəni seçicilərlə birbaşa əlaqə əsasında seçilməli idilər.

Bu dəyişiklik, müxalifət qüvvələri və beynəlxalq müşahidəçilər tərəfindən siyasi plüralizmin zəifləməsi və siyasi partiyaların Milli Məclisdə təmsil imkanlarının məhdudlaşdırılması kimi dəyərləndirilmişdi. Lakin, dünya təcrübəsinə nəzər saldıqda görmək olar ki, proporsional seçki sisteminin tətbiqi hər zaman siyasi sabitliyi təmin etmir. Əksinə, bəzi hallarda bu sistem, xüsusilə də çoxsaylı siyasi partiyaların fəaliyyətdə olduğu ölkələrdə idarəetmədə çətinliklər və hökumət quruculuğunda problemlər yaradır. Məsələn, Türkiyədə uzun illərdir proporsional seçki sistemi tətbiq edilir, lakin bu sistem müxtəlif dövrlərdə siyasi qeyri-sabitliyə səbəb olub. 2015-ci ildə keçirilmiş parlament seçkilərində partiyalar arasında sabit çoxluğun formalaşmaması nəticəsində ölkə bir neçə ay davam edən koalisiya danışıqları ilə üzləşdi və hökumət qurmaqda ciddi çətinliklər yaşandı. Bu kimi hallar, proporsional sistemin kiçik partiyaların parlamentə daxil olmasına geniş imkan yaratması ilə izah olunur, lakin bununla yanaşı, qərarvermə prosesində parçalanma və uzlaşma çətinlikləri də ortaya çıxır [10,s.9-10].

Bəzi Şərqi Avropa ölkələrində isə, Polşa və Macarıstan kimi, sonradan tətbiq edilən majoritar sistemlər daha güclü və sabit hökumətlər yaradıb. Proporsional sistemin tətbiqi əvvəlki illərdə bu ölkələrdə koalisiya problemləri, qeyri-sabit hökumətlər və idarəetmə çətinlikləri yaratmışdı.

İsraildə isə proporsional sistem səbəbindən son illərdə dörd dəfə ardıcıl parlament seçkiləri keçirilməli olub. Kiçik partiyaların koalisiya danışıqlarında mütəmadi şəkildə həlledici mövqe qazanması, sabit hökumətlərin formalaşmasını əngəlləyir. Niderland kimi inkişaf etmiş ölkələrdə də proporsional sistem siyasi müxtəlifliyi təmin etsə də, koalisiya danışıqları aylarla davam edir və bu, idarəetmə effektivliyini azaldır [4].

Bu baxımdan, Azərbaycanın 2002-ci ildə proporsional sistemdən imtina edərək yalnız majoritar seçki sisteminə keçməsi, uzunmüddətli sabitlik və idarəetmədə davamlılıq baxımından daha uyğun yol kimi qiymətləndirilə bilər. Beynəlxalq təcrübə də göstərir ki, belə addımlar siyasi sabitliyin qorunması və idarəetmə effektivliyinin artırılması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Bu islahatlar, Heydər Əliyevin müasir dövlətçilik konsepsiyasının tərkib hissəsi olaraq Azərbaycanın gələcək inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirən ciddi zəmin yaratmışdır.

Nəticə

Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası quruculuğu tarixi, ölkənin hüquqi-siyasi müstəqilliyinin təmin olunması və dövlət idarəçiliyinin demokratik əsaslarla formalaşdırılması baxımından xüsusi önəm kəsb edir. Bu mühüm tarixi prosesin hər mərhələsində – istər sovet dövründə 1978-ci il Konstitusiyasının qəbulunda, istərsə də müstəqillikdən sonra 1995-ci və 2002-ci illərdə həyata keçirilən konstitusiyası islahatlarında Ulu Öndər Heydər Əliyevin müdrik rəhbərliyi və siyasi iradəsi həlledici rol oynamışdır. Onun rəhbərliyi ilə hazırlanan və xalqın səsi ilə qəbul edilən 1995-ci il Konstitusiyası, Azərbaycanın hüquqi dövlət quruculuğu yolunda əsas təməl sənədə çevrilmiş, insan hüquq və azadlıqlarının təminatı, hakimiyyətin bölünməsi prinsipi, hüquqi islahatlar kimi mühüm dəyərləri özündə ehtiva etmişdir. 2002-ci ildə aparılan əlavə konstitusiyası dəyişiklikləri isə ölkənin seçki və idarəetmə sisteminin daha da təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş və sabitlik, davamlılıq prinsipinə əsaslanan siyasi modelin formalaşdırılmasına xidmət etmişdir. Bütün bu islahatlar, Heydər Əliyevin müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin memarı kimi tarixi missiyasını bir daha təsdiqləyir və onun konstitusiyası quruculuğuna verdiyi töhfələrin nə qədər dəyərli olduğunu nümayiş etdirir.

Summary

HEYDAR ALIYEV AND THE HISTORICAL PATH OF CONSTITUTIONALISM IN AZERBAIJAN

This article analyzes the key stages of constitutional development in the Republic of Azerbaijan and examines the significant role played by National Leader Heydar Aliyev in this process. Under his leadership, the 1978 Constitution of the Azerbaijan SSR legally reflected national interests within the Soviet framework. The adoption of the first Constitution of independent Azerbaijan in 1995 laid the foundation for the establishment of a democratic, legal, and secular state. The article also compares these reforms to international practices.

Keywords: *Constitution, democracy, state-building, history, Heydar Aliyev*

Резюме

ГЕЙДАР АЛИЕВ И ИСТОРИЧЕСКИЙ ПУТЬ КОНСТИТУЦИОНАЛИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В статье анализируются основные этапы конституционного развития в Азербайджанской Республике и рассматривается значительная роль, которую сыграл в этом процессе общенациональный лидер Гейдар Алиев. Под его руководством Конституция Азербайджанской ССР 1978 года юридически отразила национальные интересы в советских рамках. Принятие первой Конституции независимого Азербайджана в 1995 году заложило основу для создания демократического, правового и светского государства. В статье также сравниваются эти реформы с международной практикой.

Ключевые слова: *Конституция, демократия, государственное строительство, история, Гейдар Алиев*

ƏDƏBİYYAT

1. Armenia National Assembly <https://data.ipu.org/parliament/AM/AM-LC01/>
2. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında dəyişikliklər edilməsi məqsədi ilə 24 avqust 2002-ci ildə keçirilmiş ümumxalq səsverməsinin (referendumun) yekunları haqqında// <https://e-qanun.az/framework/16449>
3. Azərbaycan SSR Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təsbit edilməsi// <https://eres.preslib.az/site/historical/page/az/wrzhedn>
4. Difford D. Why did the Netherlands adopt nationwide proportional representation?// <https://www.electoral-reform.org.uk/why-did-the-netherlands-adopt-nationwide-proportional-representation/>
5. Əliyev H.Ə. Azərbaycan Respublikasının yeni konstitusiya layihəsini hazırlayan komissiyanın iclasında giriş sözü. 12.10.1995 // Müstəqilliyimiz əbədidir. IV kitab. Bakı, 1997, s. 351-352
6. Georgia - history of elections 1990-2010 <https://cesko.ge/static/res/old/other/9/9078.pdf>
7. Heydər Əliyev və müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası / tərt.: Q. Əliyeva, G. Hacızadə, red., ön sözün müəll. S. C. Həsənova. - Bakı : Azərbaycan nəşriyyatı, 2011.
8. Qasımlı M. Azərbaycan Respublikasının tarixi, cild 1, Bakı:BDU-2021.
9. Qasımlı M., Muradova B. Azərbaycan parlamentarizmi tarixi, cild 2, Bakı: Mütərcim 2018.
10. Miş N., Aslan A., Yeşiltaş M., Ünay S. 7 haziran 2015 seçimi ve sonrası siyaset, dış politika, ekonom, SETA- Temmuz 2015 sayı: 134, s.9-10
11. Norris P. Choosing electoral systems: proportional, majoritarian and mixed systems/ International Political Science Review (1997), Vol.18, No.3, (297-312)
12. Seyidov Ə. Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası/ Bakı-2009.

HEYDƏR ƏLİYEV: KONSTITUSİYA MÜƏLLİFİ VƏ MİLLİ SUVERENLİYİN QARANTI

Ləman MƏMMƏDOVA

Bakı Qızlar Universiteti

E-mail: lamanmammadli08@gmail.ru

ORCID ID: 0000-0003-1917-5871

Hər bir xalqın tarixi onun azadlıq uğrunda apardığı mübarizələrlə yazılır. Müstəqillik, yalnız siyasi və hüquqi bir status deyil, bir millətin varlığına, kimliyinə, iradəsinə çevrilən müqəddəs bir dəyərdir. Azərbaycan xalqı bu azadlıq yolunu böyük ümidlərlə gözləmiş, əsrlər boyu çiyinlərində daşdığı əsarət yükünü atmaq üçün amansız sınaqlardan keçmişdir. Bu yol bəzən qaranlıq, bəzən tufanlı olmuş, lakin xalqın ruhunda sönməz bir məşəl kimi yanan müstəqillik arzusu heç vaxt sönməmişdir. Xalqımız bu yolda torpağa qəhrəmanlarını əmanət etdi, azadlıq nəğmələri qanla yazıldı. Şəhidlərin qanı ilə suvarılan torpaq millətin mübarizə ruhunu alovlandırdı. Müstəqilliyin açarı şəhidlərin qanı ilə möhürlənmişdi və Azərbaycan bu qapını öz iradəsi ilə açaraq azad bir dövlət kimi dünya xəritəsində möhtəşəm bir gerçəkliyə çevrildi. Lakin müstəqilliyi qazanmaq qədər onu qorumaq da çətin idi. Axı azadlıq, ucsuz-bucaqsız dənizdə yelkənsiz bir gəmi kimi deyil, güclü küləklərə meydan oxuyan nəhəng bir qaya kimi olmalı idi.

Azərbaycanın müstəqillik tarixində bu möhkəm qayanın adı Heydər Əliyev oldu. O, çətin və fırtınalı bir dövrdə, dövlətin məhv olmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qaldığı zamanda xalqın xilaskarına çevrildi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə müstəqilliyimiz göz bəbəyi kimi qorundu, Azərbaycanın dövlətçilik təməli bərkidildi, onun möhkəm dayaqları quruldu. Heydər Əliyev Azərbaycanın dövlətçiliyini sarsılmaz bir qala kimi qurdu. O, bu qalanın hər daşını xalqın iradəsi, milli ruhun gücü və tarixin sarsılmaz həqiqətləri ilə hörmüşdü. Azərbaycanı bir ovuc

toz kimi ətrafa səpələnməkdən qoruyub, onu bütöv, sarsılmaz və müstəqil bir dövlətə çevirdi. Müstəqillik yolunda Azərbaycan bəzən çətin sınaqlardan keçdi. Elə anlar oldu ki, tarix millətin iradəsini sınamaq istədi, lakin bu torpağın insanları diz çökmədi. Heydər Əliyev bu iradənin ən güclü təcəssümü oldu, xalqın səsinə ucaltdı, dövlətçiliyin sütunlarını möhkəmləndirdi. Dövlətin suverenliyi, yalnız bir bayraq və sərhədlərlə məhdudlaşmır. O, millətin ruhuna hopmuş iradə, zamanın sınaqlarından çıxmış qətiyyət və gələcəyə uzanan möhkəm bünövrədir. Güclü dövlətin təməli isə ilk növbədə hüquqi-siyasi, sosial-iqtisadi dayaqqlar üzərində qurulmalıdır. Azərbaycan üçün bu möhtəşəm bünövrəni yaradan, onu gələcək müstəqilliyə aparan yolun memarı Ulu Öndər Heydər Əliyev oldu [1, s.274].

1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi seçilməsi ölkənin qaranlıqda sönməkdə olan ümid işığını alovlandırdı. Həmin dövrdə görülən işlər gələcək müstəqilliyin toxumlarını səpdi, iqtisadi dirçəlişin, milli ruhun yüksəlişinin təməl daşlarını qoydu. O, Azərbaycanın hər sahədə inkişafı üçün səbr və dəqiqliklə işləyirdi. Müstəqil dövlət quruculuğu təkcə kağız üzərində yazılan qanunlarla deyil, xalqın içindəki inamla, ruhunda oyadılan ümidlə mümkündür. Heydər Əliyev bu ümidi, milli şüuru oyatdı, insanları öz gücünə inanmağa vadar etdi. Onun uzaqgörən siyasəti sayəsində Azərbaycan o dövrdə iqtisadi qüdrətini artırdı, milli elitasını yetişdirdi, gələcək müstəqilliyin dirəklərini ucaltdı. Ötən əsrin Heydər Əliyev Azərbaycanın ruhuna hopan bir nəfəs kimi ölkəni qaranlıqdan çıxararaq işıqlı gələcəyə doğru yönəltdi. O, gələcək müstəqilliyin memarı idi. İqtisadiyyatda inqilabi addımlar atıldı, milli kadrlar yetişdirildi, təhsil və elm sahəsində aparılan islahatlarla Azərbaycan yeni intibah dövrünə qədəm qoydu. Lakin bunlar yalnız başlanğıc idi. O, bir toxum səpmişdi və bu toxumun meyvələrini Azərbaycan xalqı illər sonra müstəqillik zirvəsində dadacaqdı. Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanın ruhunu hələ o dövrdə formalaşdırmışdı. O, xalqın yaddaşına milli qürur hissini həkk etdi, Azərbaycan adını dünya arenasında ucaldacaq nəsilləri yetişdirdi. Onun hakimiyyətə gəlməsi ilə millətin köksündə sıxıb saxladığı azadlıq arzusu gücləndi, qaranlıqların arxasından yeni bir sabah doğmağa başladı [3, s.29-33].

Ümummilli liderin bu tarixi çıxışı ilə xalqın azadlıq arzusunu dilə gətirmişdir: “Biz azadlıq, biz müstəqillik, biz sərbəstlik, biz heç kəsdən asılı deyilik, biz özümüz öz taleyimizin sahibiyik. Bilirsiniz bunun üçün, yalnız bunun üçün aylarla əziyyət çəkmək olar, illərlə əziyyət çəkmək olar, illərlə ac qalmaq olar məhz bunun üçün. Çünki, əsrlər boyu bizim ulu babalarımızdan indiyə qədər Azərbaycanın mütəfəkkir insanları milli azadlıq, müstəqillik arzusu ilə yaşamışlar. Milli azadlıq, müstəqillik üçün mübarizə aparmışlar, vuruşmuşlar. Amma buna nail ola bilməmişlər. Biz buna nail olmuşuq. Və bilin ki, bunu indi ətimizdə saxlamaq, bunu qorumaq hər bir insanın canından da onun üçün artıqdır” [4, s.2].

Tarix sübut etdi ki, Heydər Əliyev təkcə bir siyasi lider deyil, millətin taleyini yazan, Azərbaycan adlı möhtəşəm bir əsəri yaradan dahi şəxsiyyət idi. O, yalnız bu torpaqda bir dövlət qurmadı həm də o, xalqın ruhunda bir müstəqillik fırtınası yaratdı, o fırtına illər sonra bir Zəfər Gününə çevrildi. Azərbaycanın bugünkü müstəqilliyi yalnız 1991-ci ildə qazanılan bir hüquqi status olmamışdır. O, Heydər Əliyevin illərlə zəhmət və qətiyyətlə qurulmuş olduğu bir tarixin nəticəsidir. O, ölkənin keçmişinə şah əsər kimi imza atdı və gələcəyinə nurlu bir yol açdı!

Azərbaycanın konstitusiyaya tarixi, xalqın azadlıq və müstəqillik mübarizəsinin təzahürüdür. Bu tarix, yalnız hüquqi sənədlər deyil, həm də millətin dövlətçilik və azadlıq ideyalarını özündə əks etdirən böyük bir səyahətdir. Azərbaycanın müstəqillik və suverenlik yolu müxtəlif mərhələlərdən keçmişdir. Dövlətin hüquqi əsaslarının yaranması və inkişafı da bu tarixdə mühüm rol oynamışdır. 1918-ci ildə yaradılan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müstəqil dövlət quruluşunun əsasında dururdu. Cəmi 23 ay fəaliyyət göstərən Cümhuriyyətin əsas məqsədi müstəqil və demokratik dövlətin yaradılması idi. Lakin bu dövrdə Konstitusiyanın qəbul edilməsi mümkün olmamışdır. Bununla belə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti müxtəlif hüquqi və idarəetmə prinsiplərini tətbiq edərək, milli müstəqilliyin təməlini atdı. Cümhuriyyət dövründə müstəqil dövlətçiliyə dair əsas prinsiplər ortaya qoyulmuş, ilk dəfə olaraq xalqın iradəsi ilə

idarəetmə təşviq edilmişdir. Azərbaycan SSR dövründə isə Konstitusiya müxtəlif mərhələlərdə dəyişdirilmiş və mərkəzi hakimiyyətin tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır. 1920-ci ildə Azərbaycan bolşeviklər tərəfindən işğal ediləndən sonra, SSRİ-nin tərkibində Azərbaycanın hüquqi quruluşu dəyişdi. 1936-cı ildə SSRİ-nin qəbul etdiyi yeni Konstitusiya çərçivəsində Azərbaycanda da hüquqi və siyasi sistem dəyişdi, lakin milli kimlik və azərbaycançılıq ruhu həmişə mövcud oldu. Bu dövrdə qəbul edilən konstitusiyalar daha çox Sovet İttifaqının vahid siyasətinə uyğunlaşdırılmış olsa da, müstəqil Azərbaycan dövləti ideyasını qorumaq və inkişaf etdirmək məqsədi ilə bir çox mühüm hüquqi addımlar atıldı. Özəlliklə 1978-ci ildə Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycan dilinə dövlət dili statusu verilməsi, Azərbaycanın milli kimliyini qorumaq və inkişaf etdirmək baxımından tarixi əhəmiyyət kəsb etdi. Bu addım həm də xalqın öz dilinə və mədəniyyətinə olan hörmətini, azərbaycançılıq ruhunu qorumağa yönəlmiş bir addım idi. Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etməsindən sonra ölkə hüquqi əsasları möhkəmləndirməyə başladı. 1991-ci ildə müstəqillik əldə edildikdən sonra, Azərbaycanın gələcək inkişafını təmin etmək üçün güclü hüquqi əsasların yaradılması əsas vəzifə oldu. 1995-ci ildə qəbul edilən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası bu prosesin zirvəsi oldu. Bu Konstitusiya, Azərbaycanın müstəqilliyini təsdiq edən əsas hüquqi sənəd kimi qəbul edildi. Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə hazırlanmış və ümumxalq səsverməsi ilə qəbul edilən bu Konstitusiya müstəqil Azərbaycanın dövlət quruluşunu, vətəndaşların hüquqlarını və azadlıqlarını, həmçinin ərazi bütövlüyünü təmin etdi. Konstitusiyada yazılan prinsiplər insan haqları, demokratik idarəetmə, qanunun aliliyi, dövlətin suverenliyi və ərazi bütövlüyü Azərbaycanın inkişafı üçün hüquqi baza yaratdı. Heydər Əliyevin bu Konstitusiyayı qəbul etməsi ilə Azərbaycan hüquqi dövlət quruculuğunun ilk mərhələsini uğurla başa vurmuş oldu. Konstitusiya yalnız hüquqi sənəd deyil, həm də xalqın iradəsinin, milli azadlıq mübarizəsinin və dövlətin gələcək inkişafının ifadəsi idi. 1995-ci ildən sonra Azərbaycan Konstitusiyası bir neçə dəfə dəyişdirilmiş və yenilənmişdir. Bu dəyişikliklər zamanın tələblərinə və ölkənin inkişafına uyğun olaraq həyata keçirilib. 2002-ci ildə keçirilən referendum ilə Konstitusiyada bəzi maddələrə dəyişikliklər edilib, bu dəyişikliklər əsasən dövlətin hüquqi strukturunu daha da təkmilləşdirmək məqsədi daşıyırdı. Bundan əlavə, 2009-cu ildə keçirilən referendumla Azərbaycan Konstitusiyasının bir sıra maddələrinə əlavə dəyişikliklər edilib. Bu dəyişikliklər daha çox vətəndaşların hüquqlarını, demokratik prinsipləri və ərazi bütövlüyünü qorumağa xidmət edirdi. Heydər Əliyevin ideyalarına əsaslanaraq, Prezident İlham Əliyev tərəfindən həyata keçirilən islahatlarla Konstitusiya və dövlət idarəetmə strukturu daha da müasirləşdirilib. Heydər Əliyev təkcə müstəqil Azərbaycanın təməlini qoyan lider deyil, həm də bu dövlətin hüquqi və siyasi sisteminin qurucusudur. O, Azərbaycanın müstəqilliyini və hüquqi əsaslarını təmin edən Konstitusiyayı hazırlayaraq, gələcək nəsillərə hüquqi dövlət quruculuğu üçün möhkəm bir bünövrə qoymuşdur. Heydər Əliyevin strateji siyasəti və konstitusiya quruculuğuna verdiyi önəm, bu gün də Azərbaycan dövlətinin inkişafının əsasını təşkil edir.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin siyasi irsi müstəqil Azərbaycan dövlətinin əsasını təşkil edən strateji yanaşmaların, milli suverenlik anlayışının və hüquqi dövlət quruculuğunun ən mühüm dayaqlarındandır. Onun rəhbərliyi ilə əsası qoyulan milli inkişaf strategiyası ölkənin gələcəyini müəyyən etdi və Azərbaycan xalqının tarixində dönüş nöqtəsi yaratdı. Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu Konstitusiya dövlətimizin ali hüquqi sənədi olaraq idarəetmənin əsaslarını formalaşdırdı, insan hüquq və azadlıqlarını təmin etdi, xalqın iradəsini qanun şəklində əbədləşdirdi. [2, s.9] Bu strateji xətt Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirildi və yeni tarixi mərhələyə yüksəldi. Xüsusilə 2020-ci ilin payızında baş verən 44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycanın müasir tarixində şərəfli və möhtəşəm bir səhifə açdı. İlham Əliyevin qətiyyətli siyasi iradəsi, xalqın birliyi, Ordumuzun gücü və diplomatik səylər nəticəsində Ermənistanın uzun illər davam edən işğalına son qoyuldu. Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etdi, beynəlxalq hüququn norma və prinsipləri çərçivəsində suverenliyini tam şəkildə təmin etdi. Bu qələbə təkcə hərbi-siyasi deyil, həm də hüquqi baxımdan önəmli idi. Çünki 1995-ci ildə qəbul olunmuş Konstitusiyanın 11-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan

Respublikasının ərazisi vahiddir, bölünməzdir və heç bir halda parçalanamaz. Lakin Ermənistanın işğalçılıq siyasəti bu müddəaya zidd olaraq Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü pozmuşdu. 44 günlük müharibə nəticəsində bu pozuntu aradan qaldırıldı və Konstitusiyada əks olunmuş prinsiplər real həyatda da təmin olundu. Müharibə dövründə Prezident İlham Əliyevin informasiya müharibəsində qazandığı qələbə, diplomatik cəbhədə nümayiş etdirdiyi soyuqqanlı və prinsipial mövqe Azərbaycanın beynəlxalq aləmdə haqlı mövqeyinin tanınmasına və dəstəklənməsinə səbəb oldu. Beləliklə, həm daxili hüquqi prinsiplər, həm də beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində Azərbaycanın suveren hüquqları tam bərpa edildi. Bu zəfər, eyni zamanda, xalqımızın azadlıq ruhunun, milli həmrəyliyinə və əzminin təntənəsidir. Vətən müharibəsi göstərdi ki, xalqla dövlətin birliyi, liderin qətiyyəti və güclü ordu ilə istənilən məqsədə nail olmaq mümkündür. Qalibiyyət həm də Konstitusiyamızın həyata keçməsi, hüquqi dövlət prinsiplərinin qorunması və ərazi bütövlüyü anlayışının real siyasi-hüquqi reallığa çevrilməsi idi. Bu gün Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə post-müharibə dövründə ərazi bütövlüyünün möhkəmləndirilməsi, işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası və reintegrasiyası istiqamətində mühüm addımlar atılır. Yeni hüquqi mexanizmlər, sosial-iqtisadi proqramlar və strateji planlamalar sayəsində Qarabağ və Şərqi Zəngəzur sürətlə dirçəlir və inkişaf edir. Bu, bir daha göstərir ki, Azərbaycan dövləti hüquqi əsaslarla idarə olunan, xalqının iradəsinə və Konstitusiyasına söykənən, müstəqil və qalib ölkədir. Konstitusiyamız yalnız hüquqi sənəd deyil, milli iradəmizin, mübarizə əzmimizin və istiqlal düşüncəmizin simvoludur. O, qanun dili ilə yazılmış xalq dastanıdır, tarixdir və bu tarixin ən şanlı səhifəsi 44 günlük Vətən müharibəsində yazıldı.

Summary

HEYDAR ALIYEV: FOUNDER OF THE CONSTITUTION AND GUARANTEE OF NATIONAL SOVEREIGNTY

The struggle for freedom of the Azerbaijani people has continued for centuries, and sacrifices have been made on this path. The political legacy of the Great Leader Heydar Aliyev, the legal state-building and the strategy of national sovereignty have played a decisive role in ensuring and protecting independence. Under his leadership, solid state foundations were laid, and the Constitution adopted in 1995 became the legal guarantee of independence. Under the leadership of President Ilham Aliyev, this political line was continued, and the territorial integrity of Azerbaijan was restored with the 44-day Patriotic War. The Constitution has become a symbol of the people's freedom.

Keywords: *national sovereignty, territorial integrity, national identity, legal guarantees, constitution*

Резюме

ГЕЙДАР АЛИЕВ: ОСНОВАТЕЛЬ КОНСТИТУЦИИ И ГАРАНТИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО СУВЕРЕНИТЕТА

Борьба за свободу азербайджанского народа продолжалась веками, и на этом пути были принесены жертвы. Политическое наследие великого лидера Гейдара Алиева, правовое государственное строительство и стратегия национального суверенитета сыграли решающую роль в обеспечении и защите независимости. Под его руководством были заложены прочные государственные основы, а принятая в 1995 году Конституция стала правовой гарантией независимости. Под руководством президента Ильхама Алиева эта политическая линия была продолжена, и территориальная целостность Азербайджана была восстановлена 44-дневной Отечественной войной. Конституция стала символом свободы народа.

Ключевые слова: *национальный суверенитет, территориальная целостность, национальная идентичность, правовые гарантии, конституция*

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublika Prezident İşləri İdarəsinin prezident kitabxanası. Məqalələr. 2009-2014
2. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. I-cild. Bakı, 2013, 83 səh.
3. İradə Hüseynov. Müstəqil Azərbaycan dövlət qurucusu. Bakı, "Təhsil" 2004, 472 səh.

HEYDƏR ƏLİYEV İRSİNDƏ VƏTƏNDAŞ CƏMİYYƏTİ QURUCULUĞUNUN KONSTITUSİONAL ƏSASLARI (1993-2003-CÜ İLLƏR)

Mais ƏMRAHOV

Tarix elmləri doktoru, professor,

AMEA, A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu

E-mail: emrahov48@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-2504-3034

Giriş

Siyasi-hüquqi leksikonda ən çox istifadə olunan və istinad edilən anlayışlardan biri vətəndaş cəmiyyəti məfhumudur [5]. Müstəqil Azərbaycan Respublikasında vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun banisi olan Heydər Əliyev Azərbaycan milli ideyasının rəsmi ifadəsi olan Azərbaycan Konstitusiyasında dövlət hakimiyyətinin demokratik prinsiplər əsasında bölünməsinə, beynəlxalq standartlara uyğun hüquq normalarının və qanunvericilik bazasının yaradılmasına və müasir idarəetmə üsullarının tətbiqinə nail olmuşdur [12]. Heydər Əliyevin vətəndaş cəmiyyəti quruculuğuna dair milli ideyasının əsasını Azərbaycanı sivilizasiyalı dövlətlər sırasına çıxaracaq azərbaycançılıq ideologiyası təşkil edir. [8, s.128-136].

Vətəndaş cəmiyyətində siyasi hüquq və azadlıqların vasitələri və mexanizmləri

Vətəndaşların siyasi hüquq və azadlıqlarının sosial məzmununu vətəndaşların dövlətin idarə olunmasında və ictimai həyatda fəal iştirak etmək imkanlarını müəyyən edən, dövlət hakimiyyəti tərəfindən tanınan və hüquqi normalarda təsbit olunan siyasi azadlıqlar təşkil edir. Siyasi hüquqlara seçib-seçilmək hüququ, ittifaq və assosiasiyaların, nümayiş və iclasların azadlığı, söz, fikir, özünüifadə və mətbuat azadlıqları və digərləri aiddir [4]. Milli dövlətlərin rəhbər tutduğu əsas insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına hörmət prinsipini ifadə edən sənəd Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) Nizamnaməsi təşkil edir [7]. Azərbaycan Respublikası insan hüquqları ilə bağlı 29 beynəlxalq konvensiyaya qoşulmuşdur.

İstənilən modern cəmiyyətin demokratikliyi və vətəndaşların konstitusiya hüquqlarının qorunması, ilk növbədə, insan hüquqlarının müdafiəsi səviyyəsi ilə ölçülür. *"İnsan hüquqları haqqında Ümumi Bəyannamə"*də qeyd edildiyi kimi, insanın ləyaqəti ümumi sülhün, ədalətin və azadlığın əsasıdır.

İnsan hüquqları dövlət və onun vətəndaşları arasında fərdi qanunlar çərçivəsində sərbəst hərəkət etmək (hüquqların bu forması azadlıq adlandırılır), yaxud müəyyən rifah və nemətlər əldə etmək imkanı verən qarşılıqlı münasibətlərin fundamental norma və prinsipləridir. Elmi ədəbiyyatda ümumi şəkildə fərdlə hakimiyyətin qarşılıqlı münasibətlərinin əsasən **üç model** göstərilir.

Birincisi modeldə, insan hüquqları probleminin qoyuluşu istisna edilir, fərdə bütövün üzvi və ayrılmaz hissəsi kimi baxılır.

İkinci modeldə dövlət azad fərdlərin razılığı, müqaviləsinin nəticəsidir. O, xalqa hesabat verməli və yalnız ciddi surətdə məhdudlaşdırılan funksiyaları-vətəndaşların təhlükəsizliyi və azadlığının təmin edilməsi, ictimai qayda-qanunun təmin və mühafizə olunmasını yerinə yetirməlidir.

Üçüncü modeldə fərd və hakimiyyət münasibətlərinə partisipator (iştiraklı) yanaşma üstünlük təşkil edir. Bu halda insan hüquqları probleminin təsbit edilməsinə sırf fərdin dövlət

müdaxiləsindən qorunması kimi deyil, dövlətdən şəxsiyyətin azad yaşaması və inkişafı üçün ən məqbul şəraitin istifadə olunması kimi baxılır.

İnsan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarına əsaslanan demokratiya konsepsiyası çərçivəsində daha bir neçə model hazırlanmışdır. Onların arasında insan hüquqları, azadlıq və demokratiyanın inkişafı səviyyəsinin təhlili üçün geniş istifadə olunan “liberal demokratiya” və “integrativ demokratiya” modelləri daha çox diqqəti cəlb edir.

Beləliklə, vətəndaş cəmiyyətində insan hüquqları və azadlıqları konsepsiyasının əsas prinsipləri kimi aşağıdakıları müəyyən etmək olar:

- dövlət və vətəndaşın qarşılıqlı məsuliyyəti;
- şəxsiyyətin sosial müdafiəsi (sosial-iqtisadi hüquqların təsbit edilməsi və təminatı, əmək, istirahət, mənzil, pensiya təminatı hüquqları və s.);
- hüquq və vəzifələrin vəhdəti;
- insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının bütün növlərinin bir-birini tamamlaması, qarşılıqlı əlaqədə və paritet dəyərdə olması;
- şəxsiyyətin ayrılmaz rifahları və dəyərlərinin, onun hüquq və azadlıqlarının hərtərəfli hüquqi müdafiəsi;

Modern cəmiyyətlərdə insan hüquqlarının təsnifatı müxtəlifdir. Ümumi təsnifatına görə bütün hüquqlar neqativ və pozitiv hüquqlara bölünür. *Neqativ hüquqlar* fərdin azadlığını mühafizə edir və cəmiyyətin, dövlətin, digər şəxslərin ona qarşı münasibətdə bu və ya digər neqativ hərəkətlərə yol vermək vəzifələri kimi qeyd olunur. *Pozitiv hüquqlar* dövlətin, cəmiyyətin insana müəyyən rifahın (əmək, təhsil, istirahət, sosial yardım və s. hüquqlar) təqdim olunması vəzifəsi kimi izah olunur.

Vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun konstitusiya əsasları

Azərbaycan xalqı 1991-ci il oktyabrın 18-də XII çağırış Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin növbədənkənar sessiyasında Azərbaycan Respublikasında dövlət quruluşunun, milli siyasət və idarəetmənin, iqtisadi inkişafın əsasları müəyyən olunan [2] “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya aktını qəbul etdi [1]. Azərbaycan Respublikasının Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi elan olunduğu 6 bölmə, 32 maddədən ibarət olan Konstitusiya aktında dövlət hakimiyyətinin bölünməsi prinsipi müəyyənləşdirilmişdi [3]. Konstitusiya aktında dövlət hakimiyyətinin bölünməsi prinsipinə əsasən *Qanunvericilik hakimiyyətini* Azərbaycan Respublikasının parlamentinin həyata keçirdiyi, *ali icra hakimiyyətini* Azərbaycan dövlətinin başçısı olan Azərbaycan Respublikası Prezidentinə məxsusluğu, *Məhkəmə hakimiyyətinin* müstəqil məhkəmələr tərəfindən, ali instansiyada hər birinin səlahiyyətləri daxilində Konstitusiya Məhkəməsi, Ali Məhkəmə və Ali Arbitraj Məhkəməsi tərəfindən həyata keçirildiyi müəyyənləşdirilmişdir [3].

Konstitusiya aktının 5-ci bölməsində “Siyasi münasibətlər”, 6-cı bölmədə yekun müddəalar verilmişdi. [3].

Konstitusiya aktının qəbulundan sonrakı 1991-1993-cü illərdə baş verən ictimai-siyasi proseslərə və yaranmış reallıqlara nəzər saldıqda tarixin həlledici məqamında ölkədə və dünyada baş verən mürəkkəb proseslərin mahiyyətini dəqiq qiymətləndirməyi və bu prosesləri milli mənafelərin tələb etdiyi aydın bir istiqamətə yönəltməyi bacaran siyasi liderə ehtiyac olduğu aydın hiss olunur və Heydər Əliyevin Azərbaycan dövləti qarşısında xidmətlərinin miqyasını və xalqımızın təhtəlüsüründə özünə dərin iz buraxmış dahi obrazını daha aydın görməyə imkan yaradır [11]. Bu kontekstdə Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ilin iyununda xalqın çağırışı və təkidli tələbi ilə yenidən siyasi hakimiyyətə qayıdışı həm strateji, həm də ümummilli baxımdan çox mühüm əhəmiyyət kəsb edən tarixi zərurət olub müstəqilliyini yenidən bərpa etmiş Azərbaycan dövlətimizin həyatında dönüş nöqtəsi oldu. Ümummilli lider Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanı dağılmaqdan, ölkəni iflasdan, iqtisadi tənəzzüldən, xaosdan, özbaşınalıqdan və siyasi xəritədən silinmək təhlükəsindən xilas etdi.

Heydər Əliyevin milli dövlət quruculuğu və müasir inkişaf strategiyasında ictimai-siyasi sabitlik, iqtisadi inkişaf və güclü iqtisadiyyat, müasir və güclü ordu quruculuğu, suverenlik, ərazi bütövlüyünün bərpası, beynəlxalq münasibətlər sisteminə inteqrasiya, azərbaycançılıq ideologiyasına əsaslanan milli birlik və həmrəylik, milli ənənələrə və tarixi köklərə bağlılıq kimi komponentlər vəhdət təşkil edirdi.

Ümummilli lider Azərbaycan dövlətçiliyinin bütün vacib sferalarda möhkəmləndirilməsi ilə yanaşı, güclü vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması məsələsini də prioritet istiqamət kimi diqqətində saxlayırdı. Qarşıda duran mühüm məsələlərdən biri sabit ictimai münasibətlərin tənzimlənməsi, beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsi, ümumxalq inamına malik olan və ilk növbədə milli birliyə, vətəndaş həmrəyliyinə əsaslanan qanunvericilik bazasının yaradılması idi.

Vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun konstitusiya əsasları

Heydər Əliyevin xalqın təkidli tələbi ilə ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışından sonra dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi ilə yanaşı, güclü vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması, ilk növbədə milli birliyə, vətəndaş həmrəyliyinə əsaslanan qanunvericilik bazasının yaradılmasına başlandı. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin sədrliyi ilə 33 nəfərdən ibarət Konstitusiya Komissiyasının hazırladığı “Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası” layihəsi 1995-ci il oktyabr ayının 15-də ümumxalq müzakirəsi üçün mətbuatda dərc edildi və cəmiyyətdə böyük maraqla müzakirə olundu. Komissiyaya vətəndaşlardan və təşkilatlardan daxil olan 2450 təklif, düzəliş və əlavə nəzərə alınmaqla layihəyə düzəliş və əlavələr edildi. 158 maddədən ibarət Konstitusiyanın layihəsi (əvvəlki variant 199 maddədən ibarət idi) noyabrın 8-də mətbuatda dərc edildi. Azərbaycan dövlətinin ilk Əsas Qanunu 1995-ci il noyabr ayının 12-də referendum ilə qəbul olundu [9]. Konstitusiya 1995-ci il noyabrın 27-də qüvvəyə mindi.

Konstitusiyanın “*Ümumi bölmələr*” adlanan birinci bölməsinin birinci fəslində qeyd olunurdu ki, Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır, xalqın suveren hüquqları, vahidliyi təsbit edilməklə sabitliyin pozulmasına, hakimiyyətin qeyri-qanuni yolla ələ keçirilməsinə yol verilmir. Hakimiyyətin mənimsənilməsi xalqa qarşı ən ağır cinayətdir.

Konstitusiyanın “*Əsas hüquqlar, azadlıqlar və vəzifələr*” adlanan ikinci bölməsinin III fəslində (maddə 24-71) insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarının əsas prinsipləri, insan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təminatı məsələləri əksini tapmışdır.

Konstitusiyanın qəbulundan sonra ilk addımlardan biri 1998-ci il fevralın 10-da “Azərbaycan Respublikası Cinayət, Cinayət Prosesual və İslah-Əmək Məcəllələrinə dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında Qanunun qəbulu oldu. Qanuna əsasən ölüm hökmü cəza sistemindən çıxarıldı və ömürlük azadlıqdan məhrumetmə cəza növü ilə əvəz olundu. Ömürlük azadlıqdan məhrumetmə əsas cəza növü kimi Azərbaycan Respublikasının 30 dekabr 1999-cu il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilərək 1 sentyabr 2000-ci il tarixdə qüvvəyə mindi.

Vətəndaş cəmiyyətində kütləvi informasiya vasitələrinin fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən Heydər Əliyev 1998-ci il avqustun 8-də “Qlavlit”in – Senzura idarəsinin ləğv olunması haqqında qərar qəbul etdi. 1999-cu il dekabrın 7-də “Kütləvi informasiya vasitələri haqqında”, 2002-ci il iyunun 25-də “Televiziya və radio yayımı haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunlarının qəbulu, 2002-ci il oktyabrın 5-də Milli Televiziya və Radio Şurasının, 2003-cü il martın 15-də cəmiyyət, dövlət orqanları və kütləvi informasiya vasitələri arasında münasibətlərin ictimai tənzimlənməsi mexanizmi kimi Mətbuat Şurasının (MŞ) yaradılması vətəndaş cəmiyyətinin formalaşması prosesinə əhəmiyyətli təsir göstərdi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 22 fevral 1998-ci il tarixli “İnsan və vətəndaş hüquqlarının və azadlıqlarının təmin edilməsi sahəsində tədbirlər haqqında” Fərmanı ilə ilk dəfə insan hüquqları üzrə müvəkkil institutunun təsis edilməsi nəzərdə tutuldu. 1998-ci il iyunun 18-də “İnsan hüquqlarının müdafiəsinə dair Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi, 1998-ci il noyabrın 30-da “İnsan Hüquqları üzrə Elmi-Tədqiqat İnstitutunun yaradılması haqqında” sərəncamlar imzalandı. 2001-ci il dekabrın 25-də “İnsan Hüquqlarının və əsas azadlıqlarının

müdafəsi haqqında Avropa Konvensiyası”nın təsdiq edilməsi Azərbaycanın bir daha sivil standartların, vətəndaş hüquqlarının təmininin dəyişilməz istiqamət olduğunu sübut etdi.

Azərbaycan cəmiyyətinin ən müxtəlif sahələrini əhatə edən çoxşaxəli QHT-in yaradılması və fəaliyyəti, 1998-ci ildə “Qrant haqqında”, 2000-ci ildə “QHT-lər (ictimai birliklər və fondlar) haqqında” qanunların qəbulu Ümummilli lider Heydər Əliyevin yaradıcı dühasının məhsullarından sayılmalıdır.

Vətəndaş cəmiyyəti quruculuğunun ən uğurlu modellərindən olan yerli özünüidarəetmə institutunun yaradılması da Heydər Əliyevin adı və siyasi fəaliyyəti ilə əlaqədardır. “Bələdiyyələrin statusu haqqında” 1999-cu il 2 iyul, “Bələdiyyələrə seçkilərin qaydaları haqqında ”1999-cu il 27 iyul, “Bələdiyyənin Nümunəvi Nizamnaməsinin təsdiq edilməsi haqqında” 1999-cu il 15 oktyabr, “Bələdiyyə qulluğu haqqında” 1999-cu il 30 noyabr, “Bələdiyyə mülkiyyətinə əmlakın verilməsi haqqında” 1999-cu ildə 7 dekabr, həmçinin “Bələdiyyələrin əraziləri və torpaqları”, “Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunları vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli rolə malikdir.

Azərbaycanda amnistiya aktlarının qəbulu da Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. 1995-2023-cü illərdə Heydər Əliyevin imzaladığı əfv fərmanları və sərəncamlar, qəbul olunmuş amnistiya aktı minlərlə məhkuma şamil olunmuşdur [10].

Heydər Əliyevin dövlət idarəçilik kursunu müvəffəqiyyətlə davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2011-ci il mayın 10-da “Buta” sarayında Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 88-ci ildönümü münasibətilə təntənəli mərasimdəki nitqində “...müasir siyasi sistemin formalaşdırılması, dövlətçiliyin əsaslarının möhkəmləndirilməsi, azərbaycançılıq ideologiyasının gücləndirilməsi məsələlərinin prioritet məsələlər olduğunu”[6]. bildirmişdir.

Summary

CONSTITUTIONAL BASIS FOR THE FORMATION OF CIVIL SOCIETY IN THE LEGACY OF HEYDAR ALIYEV (1993-2003)

The article defines the main line of the concept of the National Leader Heydar Aliyev in the creation of the means and mechanisms for ensuring and protecting human and civil rights and freedoms in civil society, the constitutional foundations of civil society building. The adoption of the laws "On Mass Media" and "On Television and Radio Broadcasting", the abolition of the censorship department, the establishment of the National Television and Radio Council and the Press Council (NC) are clarified. The article provides information about the establishment and legal basis of the local self-government institution, which is one of the most successful models of civil society building.

Keywords: *Constitution, legislative framework, civil society, Azerbaijani ideology, human rights and freedoms*

Резюме

КОНСТИТУЦИОННЫЕ ОСНОВЫ СТАНОВЛЕНИЯ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В НАСЛЕДИИ ГЕЙДАРА АЛИЕВА (1993-2003)

В статье определены основные направления концепции общенационального лидера Гейдара Алиева по созданию средств и механизмов обеспечения и защиты прав и свобод человека и гражданина в гражданском обществе, а также конституционных основ построения гражданского общества. Разъяснены вопросы принятия законов «О средствах массовой информации» и «О телерадиовещании», упразднения цензуры, создания Национального совета по телерадиовещанию и Совета по прессе (СП). В статье дана информация о становлении и правовых основах института местного самоуправления, который является одной из наиболее успешных моделей построения гражданского общества.

Ключевые слова: Конституция, законодательная база, гражданское общество, азербайджанская идеология, права и свободы человека.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Aktı.18.10.1991// ARMMA, Fond №2941, siyahı №1a, iş № 264, vərəq-29-38.
2. “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Aktı. 18 oktyabr 1991/ № 222-XII - Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyi (legalacts.az), s.1.
3. “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya aktı//<http://e-qanun.az/framework/6693>
4. “Azərbaycan Respublikasında söz, fikir və məlumat azadlığının təmin edilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı//Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu. №8 (14), 31 avqust 1998. - s.1564-1568.
5. Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti-Uğurlar, nöqsanlar, perspektivlər...// <https://demokrat.az/az/news/106860/azerbaycanda-vetendas-cemiyyeti-ugurlar-noqsanlar-perspektivler>
6. BMT Nizamnaməsi:beynəlxalq hüququn prinsipləri, preambula,maddələr // <https://az.modern-info.com/13632941-un-charter-principles-of-international-law-preamble-articles>
7. Heydər Əliyev və Azərbaycançılıq məfkurəsi. - Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2002. – 232 s.
8. Humanizm ideyalarını həyata keçirmək dövlət siyasətinin əsas prioritetlərindəndir //<https://genprosecutor.gov.az/az/post/4659>
9. Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikasında hüquqi dövlət modelinin yaradıcısıdır// <https://adu.edu.az/az/adu-haqqinda/Heydrliye100/6670.html>
10. Xalq öz münasibətini bildirdi // “Azərbaycan” qəzeti, №218 (1235), 14 noyabr 1995.
11. Samir Nuriyev. Heydər Əliyevin milli dövlət quruculuğu və müasir inkişaf strategiyası / Heydər Əliyevin milli dövlət quruculuğu və müasir inkişaf strategiyası (qafqazinfo.az) 12.Vətəndaş cəmiyyəti// https://az.wikipedia.org/wiki/V%C9%99t%C9%99nda%C5%9F_c%C9%99miyy%C9%99ti

КОНСТИТУЦИОННО-ПРАВОВОЙ СТАТУС УЧРЕДИТЕЛЬНОЙ ВЛАСТИ И ИНСТИТУТА КONTИНУИТЕТА

Мехти ШАРИФОВ

кандидат философских наук

Россия, Москва

Конституционно-правовому характеру учредительной власти, а также институту континуитета традиционно придается особое значение при определении суверенитета в доктрине международного и конституционного права.¹

Понятие особой власти, учреждающей конституцию (учредительной власти), было выдвинуто в XVIII веке на основе учения о народном суверенитете и стало важной юридической гарантией верховенства конституции.² Идея о существовании

¹Клапас И. Правопреемство и континуитет в международном праве // Московский журнал международного права. 1992. №4. с.22.

² Еленин Н.В. Учредительное собрание: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. М.,1998. с.3-5.

учредительной власти возникла как обоснование необходимости принятия конституции государства, ограничения государственной власти, а также созыва специальных представительных органов (учредительных собраний).

Понятие учредительной власти используется в доктрине конституционного права двояко. С одной стороны, под учредительной властью понимают фактическую власть, способную разработать и принять основной закон в определенных ситуациях (революции, кризис государственности и т.д.), а с другой – сужают содержание понятия до проблем правовой организации процесса принятия и пересмотра конституции. По своей сути учредительную власть можно рассматривать как частный случай проявления свойства субъекта суверена как «права на чрезвычайную ситуацию».³ В работе «Политическая теология» Карл Шмитт обосновывает тезис о принадлежности только суверену права принимать «решение о чрезвычайном положении».⁴

Право принять «решение о чрезвычайной ситуации» К. Шмитт определяет, как наделение суверена неограниченными полномочиями⁵ действовать в исключительных ситуациях.⁶ В своей идее о праве суверена принимать «решение о чрезвычайной ситуации» чрезвычайного положения К. Шмитт развил положение Ж. Бодена о несвязанности суверена действующим законодательством (*legibus solutus*).⁷

Для полного раскрытия содержания и форм реализации учредительной власти целесообразно апеллировать к первому (широкому) подходу. Преамбулы большинства конституций, принятых за последние двести лет, показывают, что они опираются на народ (Франция, ФРГ, Швейцария, США) или нацию (Испания) как на источник учредительной власти (*pouvoir constituant*).

Содержание учредительной власти охватывает исключительные правомочия определять основы общественного и государственного строительства (учреждать государственность, принимать и изменять основной закон – конституцию), реализуемые непосредственно субъектом суверенитета (народного суверенитета), через специальные учредительные органы (учредительные собрания) или органы законодательной власти (парламент): «Учредительная власть/*pouvoir constituant* заключается в праве устанавливать/учреждать государственные органы, определять их структуру и их отношения с отдельными гражданами, и обеспечивать процедуру пересмотра конституции. Эта власть по учреждению или переучреждению государства принадлежит либо специально организованному представительному органу (учредительному собранию) или Парламенту, также наделенному законодательными полномочиями».⁸ В преамбуле Основного Закона Федеративной Республики Германии от 23 мая 1949 года отмечено: «Сознавая свою ответственность перед Богом и людьми, вдохновленный желанием служить делу мира во всем мире в качестве равноправного члена в объединенной Европе, немецкий народ в силу своей учредительной власти принял настоящий закон».⁹

В учредительной власти раскрывает конституционный принцип народного суверенитета, предполагающее «определяющее участие народа в организации государственной власти и создании государственных учреждений».¹⁰

³ Гаранов Е.Н. Государственно-правовая теория К.Шмитта. Автореф. дис. ... к.ю.н. Краснодар. 2007, 13 с.

⁴ Шмитт К. Политическая теология. М.2000, с. 15.

⁵ Шмитт К. Политическая теология. М.2000, с. 17.

⁶ Шмитт К. Политическая теология. М., 2000. с.16-17.

⁷ Шмитт К. Политическая теология. М., 2000. с. 22.

⁸ Фляйнер Т., Лидия Р., Фляйнер Б. Федерализм, федеративные государства и децентрализация // Федерализм: российское и международное измерения (опыт сравнительного анализа). Под редакцией Рафаэля Хакимова. Казань, 2004. с. 25.

⁹ Конституции зарубежных стран // Сост. Дубровин В.Н. М.: Издательство «ЮрлигИнформ», 2006, с.128.

¹⁰ Хевсаков В.В. Субъекты непосредственной демократии в Российской Федерации. Автореф. дис. канд. юр. наук. М., 2007, с.19.

Первоисточником суверенитета является народ – он и является носителем учредительной власти. Самостоятельность народа при осуществлении учредительной власти ограничена только фундаментальными естественными правами человека, которые рассматриваются как гарантия надлежащей реализации принципа народовластия. В преамбуле Конституции Республики Беларусь от 24 ноября 1996 года непосредственно очерчивается статус народа как субъекта международного права (то есть как субъекта суверенитета): «Мы, народ Республики Беларусь (Беларуси), исходя из ответственности за настоящее и будущее Беларуси, сознавая себя полноправным субъектом мирового сообщества и подтверждая свою приверженность общечеловеческим ценностям, основываясь на своем неотъемлемом праве на самоопределение, опираясь на многовековую историю развития белорусской государственности, стремясь утвердить права и свободы каждого гражданина Республики Беларусь, желая обеспечить гражданское согласие, незыблемые устои народовластия и правового государства, принимаем настоящую Конституцию – Основной Закон Республики Беларусь».

Единство источника суверенитета обуславливает централизованность учредительной власти. Учредительная власть всегда должна быть централизованной (иначе можно говорить о конфедерации), более того, в унитарных децентрализованных государствах она всегда исключает прямое участие децентрализованных единиц.¹¹

Наиболее полное свое проявление полновластие народа находит в реализации учредительной власти в форме создания и функционирования учредительного собрания. Исторически первым учредительным собранием был в Филадельфийский конвент 1787 году (США). В 1791 году учредительное собрание было создано во Франции. Практика созыва учредительных собраний наиболее широкое распространение получило после Второй мировой войны. Для принятия Конституции Франции 1946 года, Конституции Италии 1947 года, Конституции Португалии 1976 года, Конституции Турции 1982 года и т.д. созывались учредительные собрания. Практика учредительных собраний применялось и в пост социалистический период (например, Конституции Болгарии и Румынии 1991 года). Особо следует отметить, что действующее законодательство Российской Федерации предусматривает созыв учредительного собрания (Конституционное Собрание) для принятия нового основного закона.

Рассматриваемая форма учредительного собрания характеризуется передачей избирателями ясно выраженного мандата на разработку основного закона. Само учредительное собрание не соотносено с какой-либо ветвью государственной власти, что наиболее соответствует содержанию учредительной власти.

По способу формирования учредительные собрания можно классифицировать на две группы:

- полностью или частично формируемые на основе всеобщих и прямых выборов;
- формируемые на основе назначения или делегирования полномочий.

В зависимости от предоставленного мандата, учредительные собрания подразделяют на суверенные и несуверенные: «Если суверенное учредительное собрание принимает конституцию окончательно, то несуверенное учредительное собрание вырабатывает лишь текст конституции, который затем утверждается иным способом».¹² Классическим примером суверенного учредительного собрания является Итальянское учредительное собрание, работа которой продолжалась с июня 1946 по декабрь 1947 года.¹³ Суверенным учредительным собранием выработана и Конституция Индии, принятая 26 ноября 1949 года и вступившая в силу 26 января 1950 года. Несуверенные

¹¹ Фляйнер Т., Лидия Р., Фляйнер Б. Федерализм, федеративные государства и децентрализация // Федерализм: российское и международное измерения (опыт сравнительного анализа). Под редакцией Рафаэля Хакимова. Казань, 2004. с. 25.

¹² Самигуллин В.К. Конституционное право России: Курс лекций. Уфа: РИО БашГУ, 2004, с.52.

¹³ Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. М.: Белые альвы, 1996. с.50-51.

учредительные собрания разрабатывают проект основного закона, который в большинстве случаев утверждается на всенародных голосованиях (референдумах).¹⁴ В большинстве случаев правовой статус и полномочия несuverенных учредительных собраний идентичны статусу парламента в тех странах, где разработка нового основного закона отнесено к компетенции органа законодательной власти.

В теории суверенитета встречается разделение первичной и вторичной (производной) учредительной власти. Если под первичной учредительной властью понимается форма реализации полновластия народа (народного суверенитета), то под вторичной учредительной властью понимается совокупность специфических полномочий отдельных ветвей государственной власти, изменять и дополнять основной закон.

Подобное разделение противоречит содержанию и духу народного суверенитета. Делегирование законодательной, судебной и исполнительной власти «учредительных» функций имеет место в процессе реализации народом учредительной власти. Это делегирование носит ограниченный характер. Если рассмотреть конституционные акты большинства стран, то можно обнаружить, что полномочия по внесению изменений и дополнений в основные законы ограничены по предмету и регулируемым отношениям.

Одним из правовых институтов, отображающих связь государственной власти, государственного суверенитета с народным суверенитетом является институт континуитета. «К числу важнейших функций конституции относится закрепление преемственности в развитии государственности (в англосаксонских странах это понятие более точно определяется через термин «континуитет», то есть непрерывность, преемственность государственной власти), тем самым конституция подчеркивает незыблемость государственности, несмотря ни на какие революции, государственные перевороты или перестройки».¹⁵

Институт континуитета имеет много общего с правопреемством государств. Долгое время континуитет и правопреемство отождествлялись.¹⁶ Отрицание самостоятельного смыслового содержания понятия «континуитет» обосновывалось юридической невозможностью временного исчезновения и восстановления государственности и государственного суверенитета.¹⁷

Если правопреемство предполагает прекращение существования государства-предшественника (т.е. «прекращение» его суверенитета), то континуитет связан с признанием идентичности правосубъектности (т.е. «переносом» суверенитета на государство). При правопреемстве вопрос о переходе правовых отношений к государству-преемнику подлежит дальнейшему определению.¹⁸ При континуитете вопрос решается посредством «восстановления» суверенных прав, так как предшествующий субъект права признается существующим независимо от тех или иных изменений и непрерывности его правовых отношений.¹⁹ Идея континуитета связана с признанием продолжения существования государственности и суверенитета.²⁰ Обоснование автоматического перехода международных обязательств частично сводится к положениям доктрины «приобретенных прав».²¹

¹⁴ Самигуллин В.К. Конституционное право России: Курс лекций. Уфа: РИО БашГУ, 2004, с.52.

¹⁵ Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. М.: Издательство НОРМА, 2002, с.62.

¹⁶ Bernhardt R. Continuität, in: Strupp K., Schlochauer H.-J. (eds.). Wörterbuch des Völkerrechts. Band 2, 1961, 2. Aufl., p.295.

¹⁷ Cansacchi G. Identité et continuité des sujets internationaux // 130 RCADI 1970, p.9.

¹⁸ Венская Конвенция о правопреемстве государств в отношении договоров. August 23, 1978, UN Doc. A/CONF. 80/31 (1978); ILM, Vol. 17 (1978) и Венская Конвенция о правопреемстве государств в отношении государственной собственности, архивов и долгов. April 8, 1983, UN Doc. A/CONF. 117/14 (1983).

¹⁹ Czaplinski W. La continuité, l'identité et la succession d'états — evaluation de cas récents // 26 RBDI 1993, pp.375.

²⁰ Болгов Н.Н. Отечественная историография о проблеме континуитета истории позднего Боспора // Жебелевские чтения-3. Тезисы докладов научной конференции 29–31 октября 2001 года. СПб., 2001, с.216.

²¹ Kamminga M.T. State Succession in Respect of Human Rights Treaties // European Journal of International Law. 1996. vol. 7. №4, p.472-473.

В силу положений и принципов народного суверенитета континуитет не охватывает отношения, обусловленные конституционными или революционными преобразованиями системы государственного управления, а также вопросы смены правительства.²² Несмотря на декларированный отказ РСФСР стать правопреемником царской России, в международно-правовых отношениях советское государство выступало как государство-продолжатель царской России.²³

Современная доктрина конституционного и международного права допускает как сохранение континуитета при фактической потере государственности,²⁴ так и существование «идентичной правосубъектности без континуитета».²⁵ В основе таких международно-правовых конструкций лежат положения теории народного суверенитета, согласно которым суверенность народа не может быть присвоена ни одним субъектом, в том числе и иностранным государством. Сохранение идеи государственности среди населения определенной территории предполагает, что «разрушение или гибель конкретной формы государства еще не означает прекращения государственной истории народа».²⁶

Согласно современной международно-правовой теории государство не прекращает свое существование в условиях временной военной оккупации (*occupatio bellica*), тем самым, сохраняет свой суверенитет и континуитет. Подобный подход основан на тезисе о неправомерности, ограниченности и временном характере института военной оккупации.²⁷ После пакта Бриана-Келлога 1928 года большинство международников признает незаконность аннексии путем завоевания.²⁸ Аннексия не может ликвидировать суверенитет (в особенности суверенитет народа), а значит и окончательно упразднить государственность. Именно этот подход был использован странами-союзницами после победы во Второй мировой войне. На Потсдамской конференции 1945 года участники признали континуитет послевоенной Австрии с существовавшей до аншлюса страной,²⁹ что в дальнейшем нашло свое закрепление в статьях 1 и 21 Австрийского Государственного Договора от 15 мая 1955 года.³⁰ Схожий подход стал применяться и в отношении деколонизирующихся стран. В зарубежной теории международного права была распространена «презумпция возврата суверенитета»,³¹ подразумевающая восстановление утраченных ранее суверенных прав в процессе деколонизации.³²

Признание обоснованности военной оккупации или аннексии со стороны международного сообщества может привести к прекращению существования государства,³³ а значит и его суверенитета.

В качестве наглядного примера факта «идентичной правосубъектности без континуитета» можно привести, сложившуюся во второй половине XX века ситуацию вокруг Сирии. После распада Объединенной Арабской Республики Сирия 28 сентября 1961 года восстановила свою государственность после трехлетнего перерыва. Международные организации и большинство государств признали Сирию как тот же

²² Cansacchi G. Identité et continuité des sujets internationaux // 130 RCADI 1970, p.22.

²³ Cansacchi G. Identité et continuité des sujets internationaux // 130 RCADI 1970, p.22.

²⁴ Gerson A. War, Conquered Territory, and Military Occupation in the Contemporary International Legal System, in: 18 Harvard ILJ 1977, p. 525 et seq.

²⁵ Crawford J. State Practice and International Law in Relation to Secession // 69 BYBIL 1998, pp.86-87.

²⁶ Семеренко Т. Г. Российское государство в современную эпоху: социально-философский анализ. Автореф. дис. канд. фил. наук. М., 2007, 35 с.

²⁷ Gerson A. War, Conquered Territory, and Military Occupation in the Contemporary International Legal System, in: 18 Harvard ILJ 1977, p. 525 et seq.

²⁸ Degan V.-D. Création et disparition de l'État (À la lumière du démembrement de trois fédérations multiethniques en Europe) // 279 RCADI 1999, p.283.

²⁹ Clute R.E. The International Legal Status of Austria, 1038–1055. The Hague: Nijhoff, 1962, p. III.

³⁰ Австрийский Государственный Договор (Staatsvertrag), Вена (Belvedere), 15.5.1955, BGBl 1955/ 152.

³¹ Alexandrowicz C.H. New and Original States. The Issue of Reversion to Sovereignty // 45 International Affairs 1969, p.478.

³² Alexandrowicz C.H. New and Original States. The Issue of Reversion to Sovereignty // 45 International Affairs 1969, p.471.

³³ Cansacchi G. Identité et continuité des sujets internationaux // 130 RCADI 1970, p.47.

самый субъект, который существовал до объединения с Египтом, то есть признали идентичную правосубъектность без континуитета.

Теоретический интерес представляет ситуация вокруг заявления Алжиром идентичности своей международной правосубъектности с Алжиром, покоренным Францией в 1830 году.³⁴ Свою позицию Алжир обосновывал тем, что с восстановлением независимости произошло «правовое восстановление ранее существовавшего государства».³⁵ «Алжирский» прецедент важен в силу того, что констатировал возможность признания континуитета государства, факт оккупации которого не был осужден международным сообществом.

В конце 80-х годов XX века получила новый толчок к развитию идея воссоздания государственности образцов первой половины века на основании континуитета. Некоторые постсоветские страны «обратились» к «алжирскому» опыту: конституционно правовые акты республик Прибалтики и Грузии исходят из континуитета национальной государственности, ликвидированной в начале и середине XX века. Примечательно, что при установлении дипломатических отношений с этими республиками США и государства Европейского Союза старались не использовать в нотах термин «признание». На внеочередном заседании министров иностранных дел государств-членов Европейского Союза 27 августа 1991 года было зафиксировано, что страны Балтии восстановили свой суверенитет.³⁶ Следует особо отметить, что Российская Федерация выразила недопустимость применения института континуитета в отношении стран Балтии. Позиция РФ выражена в Декларации министерства иностранных дел России от 4 июля 1994 года.³⁷

Проблема континуитета актуальна конституционного права многонациональных стран, в особенности для российского конституционного права. В российской конституционно-правовой практике и доктрине континуитет этом имеет особые исторические корни. Еще П.И. Стучка писал: «...Конституции СССР и РСФСР одна другую дополняют и, вместе взятые, составляют единое неразрывное целое, единую Советскую Конституцию».³⁸ В современной российской конституционно-правовой теории нет единства среди исследователей. М.В. Баглай отмечает: «в преамбуле говорится о сохранении исторически сложившегося государственного единства и о возрождении суверенной государственности России. Первый аспект, страдающий некоторой неясностью, следует, по-видимому, понимать как неделимость территориального пространства, на котором исторически сложилось Российское государство. Второй – как признание фактической утраты Российским государством своей суверенности в годы вхождения в состав СССР и стремление восстановить ее. Преамбула не имеет нормативного значения, а значит, каких-либо прямых правовых последствий ее формулировки не порождают, хотя морально-политическое значение ее деклараций весьма велико».³⁹ Далее он продолжает «...Россию, которая, находясь с 1922 г. в составе СССР, фактически утратила свой суверенитет и не выступала как субъект международного права. Восстановление суверенитета РСФСР (это государство было суверенным с 1917 г. по 1922 г.) было осуществлено 12 июня 1990 г., когда I Съезд народных депутатов принял Декларацию о государственном суверенитете РСФСР».⁴⁰ Наиболее обоснованной является позиция Е.И. Козлова и О.Е. Кутафина, утверждающих, что со времени своего основания в 1917 году Российская Федерация формально никогда не утрачивала своего суверенитета. Она признавалась суверенным государством всеми

³⁴ Frowein J.A. Die Abmachung von Evian und die Entstehung des algerischen Staates, in: 23 ZaöRV 1963, pp. 20–22.

³⁵ Bedjaoui M. La Révolution algérienne et le droit. Bruxelles: Association internationale des juristes démocrates, 1961, p.18

³⁶ Declaration of European Community Foreign Ministers on the Baltic States, Brussels, August 27, 1991. EPC Press Release, p.81-91.

³⁷ Декларация министерства иностранных дел России от 4 июля 1994 года // Дипломатический вестник, №13-14, с.52.

³⁸ Стучка П.И. Учение о Советском государстве и его конституции. М.-Л., 1931.с. 93.

³⁹ Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. М.: Издательство НОРМА, 2002, с.62.

⁴⁰ Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. М.: Издательство НОРМА, 2002, с.126.

действующими на ее территории советскими конституциями, как союзными, так и республиканскими. Этот суверенитет носил лишь потенциальный характер. Он мог быть реализован только в случае выхода России из состава Союза ССР.⁴¹

Такой подход позволяет посредством континуитета обосновать непрерывность и состоятельность российской государственности на протяжении длительного исторического периода. Трансформации 1917-го и 1991-го годов не приводили к исчезновению многонационального народа России как суверена, источника российской государственности.

Становление Российской Федерации предполагало правопреемство, особенно в отношении международных договоров, сопряженное с континуитетом. В том числе соблюдено требование о наличии согласия иных правопреемников, в данном случае страны СНГ. В случае с континуитетом Российской Федерации это условие соблюдено – в связи с прекращением существования СССР большая часть бывших республик СССР поддерживали Россию в том, чтобы она «продолжала членство СССР в ООН, включая постоянное членство в Совете Безопасности, и других международных организациях» (решение Совета глав государств СНГ от 22 декабря 1991 года).

В письме Министерства иностранных дел Российской Федерации от 13 января 1992 года № 11/Угп подчеркивается, что «Российская Федерация продолжает осуществлять права и выполнять обязательства, вытекающие из международных договоров, заключенных Союзом Советских Социалистических Республик. Соответственно Правительство Российской Федерации будет выполнять вместо Правительства Союза ССР функции депозитария по соответствующим многосторонним договорам».⁴²

Необходимость в таком разъяснении было продиктовано тем, что правопреемство Российской Федерации в отношении СССР не вписывалось в систему международных отношений, затрагивающих такие важные проблемы, как безопасность, сокращение вооружения, участие в международных организациях. Правопреемство не распространяется на членство в международных организациях (СССР на момент распада был и участником ООН, и членом СБСЕ), в связи с этим России пришлось бы вновь вступать в них.

Xülasə **TƏSİSEDİCİ HAKİMİYYƏTİN VƏ KONTİNUİTETİN** **KONSTITUSİYA-HÜQUQİ STATUSU**

Məqalə təsisədicı hakimiyyətin realizə olunmasında xalq suverenitetinin təmin edilməsi amillərinin açıqlanmasına həsr olunmuşdur. Təsisədicı hakimiyyət xalq hakimiyyətinin spesifik formasıdır. Məqalədə kontinuitet institutuna xüsusi diqqət yetirilib. Müəllif qeyd edir ki, kontinuitetə dair beynəlxalq hüquqi normalar dövlətçiliyin ləğv edildiyi zaman millətə (xalqa) yenidən dövlət hakimiyyətinin bərpa etmək hüququnu verir.

Açar sözlər: *konstitusiya, hakimiyyət, status, kontinuitet, suverenlik*

Summary **CONSTITUTIONALLY LEGAL STATUS OF CONSTITUTIVE POWER AND** **INSTITUTION OF CONTINUITY**

The article says about the constitutionally legal aspects of guaranteeing of public sovereignty on disposal of constitutive power. Constitutive power is a peculiar form of sovereignty of the people. Continuity as an institution which allows people to choose the government when the latter is temporarily lost, is paid much attention to.

Keywords: *constitution, government, status, continuity, sovereignty*

⁴¹ Козлова Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право России. М.: Юрист, 1999, с. 122.

⁴² Письмо Министерства иностранных дел Российской Федерации от 13 января 1992 года № 11/Угп

ЛИТЕРАТУРА

1. Alexandrowicz C.H. New and Original States. The Issue of Reversion to Sovereignty // 45 International Affairs 1969.
2. Bedjaoui M. La Révolution algérienne et le droit. Bruxelles: Association internationale des juristes démocrates, 1961
3. Bernhardt R. Kontinuität, in: Strupp K., Schlochauer H.-J. (eds.). Wörterbuch des Völkerrechts. Band 2, 1961, 2. Aufl.
4. Cansacchi G. Identité et continuité des sujets internationaux // 130 RCADI 1970.
5. Clute R.E. The International Legal Status of Austria, 1038–1055. The Hague: Nijhoff, 1962.
6. Crawford J. State Practice and International Law in Relation to Secession // 69 BYBIL 1998.
7. Czaplinski W. La continuité, l'identité et la succession d'états — evaluation de cas récents // 26 RBDI 1993.
8. Declaration of European Community Foreign Ministers on the Baltic States, Brussels, August 27, 1991. EPC Press Release.
9. Degan V.-D. Création et disparition de l'État (À la lumière du démembrement de trois fédérations multiethniques en Europe) // 279 RCADI 1999.
10. Frowein J.A. Die Abmachung von Evian und die Entstehung des algerischen Staates, in: 23 ZaöRV 1963.
11. Gerson A. War, Conquered Territory, and Military Occupation in the Contemporary International Legal System, in: 18 Harvard ILJ 1977.
12. Kamminga M.T. State Succession in Respect of Human Rights Treaties // European Journal of International Law. 1996. vol. 7. №4.
13. Австрийский Государственный Договор (Staatsvertrag), Вена (Belvedere), 15.5.1955, BGBl 1955/ 152.
14. Баглай М.В. Конституционное право Российской Федерации. М.: Издательство НОРМА, 2002.
15. Болгов Н.Н. Отечественная историография о проблеме континуитета истории позднего Боспора // Жебелевские чтения-3. Тезисы докладов научной конференции 29–31 октября 2001 года. СПб., 2001.
16. Венская Конвенция о правопреемстве государств в отношении договоров. August 23, 1978, UN Doc. A/CONF. 80/31 (1978); ILM, Vol. 17 (1978) и Венская Конвенция о правопреемстве государств в отношении государственной собственности, архивов и долгов. April 8, 1983, UN Doc. A/CONF. 117/14 (1983).
17. Гаранов Е.Н. Государственно-правовая теория К.Шмитта. Автореф. дис. ... к.ю.н. Краснодар., 2007.
18. Декларация министерства иностранных дел России от 4июля 1994 года // Дипломатический вестник, №13-14.
19. Еленин Н.В. Учредительное собрание: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. М., 1998.
20. Клапас И. Правопреемство и континуитет в международном праве // Московский журнал международного права. 1992. №4.
21. Козлова Е.И., Кутафин О.Е. Конституционное право России. М.: Юрист, 1999.
22. Конституции зарубежных стран// Сост. Дубровин В.Н. М.: Издательство «Юрлигинформ», 2006.
23. Мишин А.А. Конституционное (государственное) право зарубежных стран. М.: Белые альвы, 1996.
24. Письмо Министерства иностранных дел Российской Федерации от 13 января 1992 года № 11/УГП
25. Самигуллин В.К. Конституционное право России: Курс лекций. Уфа: РИО БашГУ, 2004.

26. Семеренко Т.Г. Российское государство в современную эпоху: социально-философский анализ. Автореф. дис. канд. фил. наук. М., 2007.
27. Стучка П.И. Учение о Советском государстве и его конституции. М.-Л., 1931.
28. Фляйнер Т., Лидия Р., Фляйнер Б. Федерализм, федеративные государства и децентрализация // Федерализм: российское и международное измерения (опыт сравнительного анализа). Под редакцией Рафаэля Хакимова. Казань, 2004.
29. Хевсаков В.В. Субъекты непосредственной демократии в Российской Федерации. Автореф. дис. канд. юр. наук. М., 2007.
30. Шмитт К. Политическая теология. М.2000.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ KONSTITUSİYASI SUVERENLİYİMİZİN TƏMİNATI VƏ MİLLİ HÜQUQ SİSTEMİMİZİN MƏNBƏYİ KİMİ

Sadir MƏMMƏDOV

hüquq elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: sadir.mammadov.s@bsu-uni.edu.az

ORCID ID: 0009000361557333

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 28 dekabr 2024-cü il tarixli 2025-ci ilin ölkəmizdə “Konstitusiya və suverenlik” elan edilməsi barədə imzaladığı sərəncam ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul olunmuş Azərbaycan Respublikasının Ali Qanunu olan Konstitusiyasının 30-cu və 44 günlük Vətən müharibəsində tarixi Zəfərimizin 5-ci ildönümlərinə həsr edilmiş ən ümdə sənəddir [1]. Dövlətçilik tariximizin keçmişini, bugünü və gələcəyini öyrənmək üçün bu sərəncam xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu sənəd dövlətimizin hüquqi əsaslarının möhkəmləndirilməsi, müstəqiliyimizin əbədiliyini, eləcə də suverenliyimizin daha da gücləndirilməsini təmin etmək məqsədini özündə etiva edir. Çünki hər bir xalq özünün müstəqil, suveren dövlətini yaratmaq, onu inkişaf etdirmək missiyasını ən böyük nailiyyət hesab edir.

Hər bir dövlətin suverenliyi üçün ilk növbədə hüquqi-siyasi, sosial-iqtisadi baza, fundament hazırlanmalıdır. Həmin təməl isə Ümummilli lider Heydər Əliyevin ilk dəfə siyasi hakimiyyətə gəldiyi dövrdə (1969-cu il) qoymuşdur. Həmin vaxt yaradılmış iqtisadi potensial, müstəqillik illərində Azərbaycan üçün çox əhəmiyyətli oldu. Ümummilli lider Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi daxili siyasət ölkəmizdə milli özünüdərk, vətənpərvərliyin gücləndirilməsi, milli şüurun inkişaf etdirilməsi, milli ruhun yüksəldilməsi istiqamətində çox vacib tədbirlərin həyata keçirilməsinə zəmin yaratdı.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərindən ölkəmiz Ermənistanın hərbi təcavüzə məruz qalmış, ölkəmizin 20 faiz torpaqları işğal olunmuş, azərbaycanlılara qarşı etnik təmizləmə, insanlıq əleyhinə hərbi cinayətlər və Xocalı soyqırımını törədilmiş, təbii ehtiyatlarımız talan edilmiş, şəhər və kəndlərimizi viran qoymuşdur. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində ölkəmiz ictimai-siyasi parakəndəlik və anarxiyadan xilas edildi. Eyni zamanda ölkəmizin dayanıqlı və davamlı inkişaf yolu müəyyənləşdirildi. Onun uzaqgörən və müdrik siyasəti nəticəsində dövlətimiz yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu və irimiqyaslı islahatların həyata keçirilməsinə başlandı. Cəmiyyətimizdə Qanunvericilik bazasının yenidən hazırlanması prosesi müvəfəqiyyətlə həyata keçirildi.

1991-ci ildə Azərbaycan Respublikası dövlət müstəqilliyi bərpa etdikdən sonra sovetlər birliyi tərəfindən miras qalmış hüquq sistemi və qanunvericilik bazası hüquqi dövlət quruculuğunun tələblərinə cavab vermirdi. Bu səbəbdən ölkənin yeni Konstitusiyasının yaradılması zəruri idi. 18 oktyabr 1991-ci il tarixdə qəbul edilmiş “Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Aktında yeni Konsitusiyanın hazırlanması nəzərdə tutulmuşdu, lakin 1991-1993-cü illərdə yaranmış xaos, ölkədəki zidiyyətli proseslər və qeyri-

sabitlik bu vacib vəzifənin icrasını mümkün etməmişdir. Yalnız Ulu Öndər Heydər Əliyev ikinci dəfə hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra yeni Konsitusiyanın qəbulu reallaşdı [6, s.2].

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin 2 may 1995-ci il tarixli 1048 sayılı qərarı ilə Ulu Öndər Heydər Əliyevin sədrliyi ilə yeni Konstitusiya lahiyəsini hazırlayan 34 nəfərdən ibarət komissiya yaradıldı.

Konstitusiyanın lahiyəsini hazırlayan Komissiyanın hər iki iclasına (5 iyun 1995 və 3 oktyabr 1995-ci ildə) Heydər Əliyev komissiyaya sədrlik etdi və sonuncu iclasda qeyd etdi: “Bizim yeni konstitusiyamız, şübhəsiz ki, birinci növbədə Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyini, bu müstəqilliyin əbədi olduğunu və dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, yaşatmaq üçün bütün prinsipləri əks etdirməlidir. Yeni konstitusiyamız demokratik prinsipləri özündə əks etdirməlidir. Yəni dünya demokratiyasının əldə etdiyi bütün nailiyyətlərdən, demokratiya sahəsində inkişaf etmiş dövlətlərin konstitusiya təcrübəsindən istifadə etməli və Azərbaycan Respublikasının özünəməxsus tarixi, milli ənənələrin əks etdirən prinsipləri özündə cəmləşdirməlidir” [5, s.3]. Beləliklə, preambula, 5 bölmə, 12 fəsil, 158 maddə və keçid müddəalarından ibarət müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası kimi tarixi sənədin yaradılmasına başlandı.

Azərbaycan Respublikasında ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malik olan Konstitusiya qanunvericilik sisteminin əsasında durur, eyni zamanda ölkədə hüquqi və siyasi sabitliyin təminatı qismində çıxış edir. Həmçinin dövlət suverenliyinin əsas təminatçısı olmaqla, Konstitusiya normaları ictimai münasibətlərin inkişafında müəyyənlik amili qismində çıxış edir. Ölkə Konstitusiyası dövlət quruluşunun əsaslarını, hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipini, hakimiyyət orqanlarının təşkili, səlahiyyətləri və fəaliyyət qaydalarını, şəxsiyyət, cəmiyyət və dövlət arasındakı münasibətlərin hüquqi çərçivələrini müəyyən edir, insan hüquqları və azadlıqlarının müdafiəsi və təminatı ilə bağlı mexanizmləri tənzim edir.

Əsas Qanunun preambulasında Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü qorumaq, Konstitusiya çərçivəsində demokratik quruluşa təminat vermək, vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar edilməsinə nail olmaq, xalqın iradəsinin ifadəsi kimi, qanunların aliliyini təmin edən hüquqi, dünyəvi dövlət qurmaq, ədalətli iqtisadi və sosial qaydalara uyğun olaraq, haminin layiqli həyat səviyyəsini təmin etmək, ümumbəşəri dəyərlərə sadıq olaraq, bütün dünya xalqları ilə dostluq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamaq və bu məqsədlə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək kimi ülvəi niyyətlər bəyan edilmişdir. Bu ülvəi niyyətlər ümumilikdə Konstitusiyanın mütərəqqi dəyərlərini əks etdirir.

Beləliklə, Ümummilli lider Heydər Əliyevin sədrliyi altında hazırlanmış Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 1995-ci il noyabrın 12-də ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul olunmuşdur. Həmin ilin noyabrın 27-də isə qüvvəyə minmişdir. Azərbaycan xalqının çoxəsirlik dövlətçilik ənənələrini özündə əks etdirən bu ali sənəd Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü, demokratik quruluşu və vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olmasını tərənnüm etdirən ən ümdə və ali məqsədlər qarşıya qoyur [2].

Vahid hakimiyyət sisteminin: qanunverici orqanların (parlament), prezident və onun administrasiyasının icra orqanlarının (hökumət, nazirliklər, idarələr, dövlət komitələri və s.) məhkəmə orqanlarının (konstitusiya məhkəməsi, ali məhkəmə, arbitraj və başqa məhkəmələr), prokurorluq və başqa nəzarət orqanlarının, polis, vergi polisi, silahlı qüvvələrin və s. strukturlarının daha səmərəli fəaliyyət göstərmələrini təmin etmək məqsədilə yeni müasir tələblərə cavab verən yeni konstitusiyanın qəbul olunması zəruri idi.

Azərbaycan Respublikası demokratik, dünyəvi, unitar dövlət kimi beynəlxalq hüququn subyektidir. Dövlətin idarə olunmasında əsas amil vətəndaşların hüququ və azadlıqlarının təmin olunması və qorunmasıdır [1].

Dövlətin daxili və xarici funksiyaların müəyyən edən müddəalar yeni konstitusiyada öz əksini tapmışdır. Bunlar aşağıdakılardır: daxili funksiyalar – hüquq qaydasının mühafizəsi funksiyası, iqtisadi funksiya, sosial funksiya, ekoloji funksiya. Xarici funksiyalar: müdafiə

funksiyası, kəşfiyyat xidməti, təhlükəsizlik xidməti, beynəlxalq hüquq əsasında sülhün və sülh şəraitinin təmin edilməsi funksiyası, beynəlxalq əməkdaşlıq funksiyası.

Tarixin müxtəlif mərhələlərində Azərbaycan vətəndaşlarının, bütövlükdə xalqın, dövlətin suveren hüquqlarına təcavüz olunmuş, ərazi bütövlüyü pozulmuşdur.

Ölkəmizə, əhaliyə və soydaşlarımıza təcavüz etmiş Ermənistanla layiqli cavab vermək, işğal olunmuş torpaqlarımızı azad etmək məqsədi ilə Ulu öndər Heydər Əliyev, daha sonra onun siyasi kursunu uğurla davam etdirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev genişmiqyaslı və məqsədyönlü fəaliyyət aparmışdır.

1. Beynəlxalq aləmdə:

- BMT qətnamələri;
- beynəlxalq konvensiyalara qoşulma;
- dostluq əlaqələrini gücləndirmək;

2. Ölkə daxilində:

- iqtisadiyyatı gücləndirmək;
- hüquqi islahatları aparmaq;
- ölkənin müdafiyyə qabiliyyətini artırmaq;
- dövlət və xalq birliyinə nail olmaq [2, s. 2].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz amilləri şərtləndirən və həyata keçirilməsini təmin etmək şərtlərini öyrənmək məqsədilə Konstitusiya anlayışının təyinatını və məzmununu xatırlatmaq zəruridir. Konstitusiya – dövlətin ali qanunudur. Bu qanun dövlətin ictimai quruluşunu, hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının təşkili və fəaliyyəti prinsiplərini, vətəndaşların əsas hüquq və vəzifələrini müəyyən edir [3].

Elə ona görə də cəmiyyətdə, elmi-siyasi ədəbiyyatda ən çox işlənən hüquq terminlərindən biri “konstitusiya” terminidir. Gündəlik həyatımızda müxtəlif peşə sahibləri (hüquqşünaslar, jurnalistlər, politoloqlar, iqtisadçılar və s.) tez-tez bu sözə müraciət edirlər. Tarixi qaynaqlarda qeyd olunur ki, “konstitusiya” sözündən ilk dəfə Qədim Romada imperatorun aktlarının, sənədlərinin toplum halda adlandırmaq üçün istifadə etmişlər. Qədim Romada “konstitusiyalar” imperator sərəncamlarının dörd növünü əhatə edirdi: 1) ediktlər (normativ aktlar), 2) reskriptlər (yazılı surətdə cavablandırmaqlar), 3) mandatlar, 4) dekretlər [3, s.56].

Konstitusiya sözü latın mənşəlidir “constituer” kimi yazılır. Müxtəlif dövrlərdən millətlər bu sözü öz dillərinə uyğun dəyişdirmişlər. Beləliklə, bu hüquqi terminin mənası – bir dövlətin ictimai və dövlət quruluşunu, seçki sistemini, dövlət orqanlarının fəaliyyət və təşkilatı prinsiplərini, vətəndaşların əsas hüquq və vəzifələrini müəyyən edən əsas qanunudur.

Beləliklə, Qədim Roma hüququna gedib çıxan və həmin dövrdə dövlətin təməl quruluşunu deyil, imperatorun xüsusi fəaliyyəti və əmrlərini ifadə edən “konstitusiya” uzun bir təkamül yolu keçərək ayrı-ayrı dövlətlərdə müxtəlif cür adlandırılmış, müasir dövrdə isə ali qanunvericilik aktının adı kimi dünyanın demək olar əksər dövlətləri tərəfindən qəbul edilmişdir.

Konstitusiyaların tarixinə nəzər salsaq, görürük ki, ilk konstitusiya 1787-ci ildə ABŞ-da qəbul edilmişdir. Sonralar isə 1791-ci il Fransa, 1809-cu il İsveç, 1812-ci il İspaniya, 1814-cü il Norveç, 1831-ci il Belçika, 1848-ci il ildə İsveçrə, İtaliya, 1846-1850-ci illərdə Prussiya, 1849-cu ildə Danimarka, 1864-cü ildə Yunanıstan, 1866-cı ildə Rumıniya, 1876-cı ildə Osmanlı İmperiyası, 1887-ci ildə Hollandiya və nəhayət, 1889-cu ildə Yaponiyada qəbul edilmişdir [3, s.78-83].

Azərbaycan Respublikasında 1921, 1925, 1937, 1978 və 1995-ci illərdə konstitusiya qəbul edilmişdir.

Yuxarıda adları qeyd olunmuş dövlətlərdə özlərinə məxsus sinonimlərlə ifadə olunduğundan bu termin “konstitusiya” sözünün müasir anlamını tam əks etdirdiyinə görə bu cür adlandırılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının sonuncu Konstitusiyası 1995-ci ilin 12 noyabrında ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmiş və 1995-ci ilin 27 noyabrında qüvvəyə minmişdir. Azərbaycan Respublikasının Avropa Şurasının daxil olması ilə əlaqədar mövcud

Konstitusiya zəruri dəyişikliklər etmək zərurəti yaranmışdır. Bununla bağlı 2002-ci il avqustun 24-də ümumxalq səsvermə (referendum) keçirilmiş, Konstitusiyanın bir çox maddələrinə əlavələr və dəyişikliklər qəbul edilmişdir. 2009-cu il martın 18-də və 2016-cı il sentyabrın 26-da tarixlərdə keçirilmiş ümumxalq səsvermələri ilə Konstitusiyaya yeni əlavə və dəyişikliklər edilmişdir.

BMT TŞ-nin bu günə qədər xeyli qətnaməsi qəbul edilmişdir. Onlardan ən çox diqqət çəkən qətnamələr Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarının işğalı ilə əlaqəqədar olan qətnamədir ki, 822 (30.04.1992), 853 (29.06.1993), 874 (14.10.1993), 884 (12.11.1993) erməni qoşunlarının qeyd şərtsiz işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərindən geri çəkilməsini tələb edir [3].

Lakin icrasız qalan qətnamələr 44 günlük müharibədə qələbəmiz nəticəsində öz həllini tapdı. Ölkəmiz bu gün BMT-nin qəbul olunmuş konvensiyalarına qoşulmaqla bütün üzv dövlətlərlə dostluq əlaqələrini gücləndirmişdir.

Sonda onu qeyd edə bilərəm ki, həm 44 günlük müharibədə qələbəmizi əsaslandıran əsas amillə ölkəmizdə iqtisadiyyatın gücləndirilməsi, müdafiə qabiliyyətinin artırılması Prezidentimizin ətrafında xalqımızın birliyinə nail olmaqla 19 sentyabr 2023-cü ildə 24 saatlıq antiterror əməliyyatı nəticəsində suverenliyimiz bərpa olundu [3].

Bütün yuxarıda qeyd olunanlar Azərbaycan Konstitusiyasının dövlətimiz və xalqımız qarşısında qoyduğu öhdəliklərin parlaq nəticələridir.

Summary

THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AS A GUARANTEE OF OUR SOVEREIGNTY AND THE SOURCE OF OUR NATIONAL LEGAL SYSTEM

The Constitution of the Republic of Azerbaijan, prepared under the chairmanship of the national leader Heydar Aliyev, was adopted in November 1995 by popular vote (referendum) on November 12. This supreme document, reflecting the centuries-old statehood traditions of the Azerbaijani people, sets the highest and highest goals, glorifying the independence, sovereignty and territorial integrity of the Azerbaijani state, Democratic structure and the establishment of civil society. The Constitution was adopted in the Republic of Azerbaijan in 1921, 1925, 1937, 1978 and 1995. President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev has carried out a large-scale and purposeful activity to give a worthy rebuff to Armenia, which has encroached on our country, population and compatriots, and to liberate our occupied lands: 1. In the international arena: UN resolutions; accession to international conventions; strengthening friendly relations. 2. Within the country: strengthen the economy; increase the country's defense capability (doctrine and armament); achieve unity of state and people.

Keywords: constitution, state security, sovereignty, Heydar Aliyev, Karabakh, Azerbaijan

Резюме

КОНСТИТУЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ КАК ГАРАНТИЯ НАШЕГО СУВЕРЕНИТЕТА И ИСТОЧНИК НАШЕЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПРАВОВОЙ СИСТЕМЫ

Конституция Азербайджанской Республики, подготовленная под председательством общенационального лидера Гейдара Алиева, была принята в ноябре 1995 года всенародным голосованием (референдумом) 12 ноября. Этот высший документ, отражающий многовековые традиции государственности азербайджанского народа, ставит самые высокие цели, прославляя независимость, суверенитет и территориальную целостность Азербайджанского государства, демократическое устройство и становление гражданского общества. Конституция была принята в Азербайджанской Республике в 1921, 1925, 1937, 1978 и 1995 годах. Президент Азербайджанской Республики Ильхам Алиев провел масштабную и целенаправленную деятельность по даче достойного отпора Армении, посягнувшей на нашу страну, население и соотечественников, и освобождению наших оккупированных земель: 1. На международной арене: резолюции ООН;

присоединение к международным конвенциям; укрепление дружественных отношений. 2. Внутри страны: укрепление экономики; повышение обороноспособности страны (доктрина и вооружение); достичь единства государства и народа.

Ключевые слова: конституция, государственная безопасность, суверенитет, Гейдар Алиев, Карабах, Азербайджан

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – Bakı: Qanun, – 2024. – 64 s.
2. Hüseynov L.H. Beynəlxalq hüquq. Dərslik / L.H. Hüseynov. – Bakı: Qanun, – 2012. – 368 s.
3. Məmmədov S.S., Məmmədov T.S. Qarabağ: mif və həqiqət / S.S. Məmmədov, T.S. Məmmədov. – Bakı: Təhsil, – 2021. – 480 s.
4. <https://apa.az/resmi-xeber/azerbaycanda-2025-ci-il-konstitusiya-ve-suverenlik-ili-elan-edilib-serencam-882682>
5. <https://justice.gov.az/categories/2050>
6. <https://www.xalqqazeti.az/az/siyaset/212880-azerbaycan-respublikasinin-konstitusiyasi-ve-suverenliyi>

AZƏRBAYCANLILARIN ADƏT HÜQUQUNUN MƏNBƏYİ

Şirin BÜNYADOVA

Tarix elmləri doktoru, professor

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu

E-mail: shirin62020@gmail.com

ORCID ID: 0009-0004-2344-4920

Məqalə azərbaycanlıların adət hüququnun əsaslarının araşdırılmasına həsr olunur. Bu məsələ mənəvi mədəniyyətimizin daha ətraflı tədqiq olunması istiqamətində mühüm addımdır. Xalqın ruhunu əks etdirməsi baxımından bu məsələ elmi maraq doğurur. Məlumdur ki, hüquq sistemi məcəllə halına gətirilib yazıya alınmazdan əvvəl məişətdən irəli gələn adət və ənənələr çərçivəsində insanlararası münasibətlər onsuz da tənzimlənirdi. Məqalədə bu münasibətlərin etnoqrafik şərhinə üstünlük verilir.

Elmi ədəbiyyatda hüquqi antropologiyanın araşdırma sahəsi adət hüququ, ənənəvi hüquq adı altında da təqdim olunur. Məhz bu ad altında araşdırma sırf etnoqrafların tədqiqat obyektinə daxildir. Tarix boyu yazılmamış qanunlar və yazılmış qanunlar anlayışları formalaşmışdır. Lakin onu xüsusi olaraq vurğulamaq lazımdır ki, yazılmış qanunların özü də məhz yazılmamış adət və ənənələrdən bəhrələnmişdir, onların cəmiyyətdə qəbul olunması sayəsində və yaşanan həyat həqiqətləri doğrultusunda reallığa çevrilmişdir. Adət hüququ xüsusilə ailə, xüsusi mülkiyyət və dövlətin yaranması nəticəsində daha da püxtələşmişdir.

İlkin başlanğıcda ibtidai insanların sürü şəklində keçirdiyi həyat tərzini onların məişətində bərabərlik prinsipinin təməl məqsədə çevrilməsi zəminində formalaşmışdır. Ehtiyac insanların bir-birinə sıx bağlanmasını gərəkli etmişdir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə ictimai həyatda müşahidələr, qazanılan təcrübə, yaşam mücadiləsi hər bir dövrə uyğun icra olunan sosial münasibətlərin xarakterini müəyyənləşdirmişdir. Adət hüququnun yaranması tarixin ilkin çağlarından etibarən davranışın biçimlənməsi formasında aydın şəkildə təzahür etmişdir. Zamanla insanlar arasındakı əlaqələrdə müəyyən məhdudiyyət, qadağalar qoyulması, fəaliyyətdə bir sərhəd müəyyənləşdirilməsi, ictimai qınaq və s. cəmiyyətin tələbinə çevrilərək zəruri qaydalar şəklini almışdır.

Bütün dövrlərdə cəmiyyətin diktə etdiyi qaydalar mövcud olmuşdur ki, onlar əbədiyaşar xüsusiyyətlərlə sabitləşmişdir. Sonralar bu qaydalar mütləq qanunların yaranmasına təkan vermişdir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə qanunlar məcəllə şəklində ortaya çıxmışdır. Xalqımızın həyatında cəmiyyətin əsrlərlə var olan adət və ənənələrinin daxili mahiyyətini məntiqi şəkildə təhlil etmək üçün fəaliyyət göstərən əsas elm sahəsi heç şübhəsiz etnoqrafiyadır. Adət hüququ

cəmiyyətdə vahid bir ənənəvi tənzimləmə, davranışları nizamlama qaydalarını, dinin bu məsələyə təsir mexanizmini, məişət problemlərinin dində əksini, bütövlükdə mənəvi mədəniyyət elementi kimi xalqın dünyabaxışını əks etdirir. O tənzimləyici, tərbiyəvi, bağlayıcı, ötürücülük kimi funksiyalara malikdir.

Elmdə hüquqi antropologiya, hüququn antropologiyası, hüququn sosiologiyası kimi elm sahələri ilə yanaşı, sosial antropologiya da fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı, müqayisəli hüquqşünaslıq, hüquqi etnologiya və siyasi antropologiya kimi sahələr mövcuddur. Bu elm sahələrini birləşdirən əsas problem məsələ insanların həyatı, zamanı və təbiəti necə dərk etməsidir. Daha sonra insanlığa münasibət, dəyərlər sistemi, tədqiqat obyektı olaraq göstərmək olar. Əslində adları sadalanan bu elm sahələri və istiqamətlərin, ortaya atılan konsepsiyaların bir kəsişmə nöqtəsi vardır ki, o da insanın, geniş mənada isə xalqın bu və ya digər məsələyə münasibəti, həyata baxışı və dəyərlər sistemidir.

Həyatda tək varlıq olmadığı üçün insan toplumun bir üzvü kimi birgəyaşayışa hörmətlə yanaşmalıdır. Bu birgəyaşayışda hamının marağı, nüfuzu, həyatdakı yeri nəzərə alınmalıdır. Əxlaq normaları daxilində həyatda qalma mücadiləsi, evini, ailəsini, vətənin, namusunu qorumaq insanın əzminin təzahürüdür. Ümumi olan əsas prinsip isə əsrlərə möhrünü vuran ədalət, bərabərlik, sədaqət, etibarlılıq kimi yüksək keyfiyyətlərdir.

Adət və ənənələr hüquqa gedən yolda məhək daşdır. Onlar heç də birdən birə yaranmayıb və dədə-baba qaydalarına qarşı sadıq qalmaq kimi var olan cəhətləri özündə ehtiva edir. Cəmiyyətin bütün təbəqələrini əhatə edən adət və ənənələrin mövcudluğu toplumun bir mövqe ortaya qoyması deməkdir. Buna görə də onların ötürücülük funksiyası əbədiyaşar qaydaların zamana möhür vurmasına gətirib çıxarmışdır. Zaman keçsə də, bir sıra qaydalar hələ də yaşamaqdadır. Təsədüfi deyildir ki, ən qədim dövrlərdən etibarən ağsaqqallıq və ağbirçəklik institutları yaranmışdır. İnsanlar taffanın idarə olunması üçün özləri arasından seçdikləri başçıya - liderə etibar etməyə başladılar. Mühüm qərarların verilməsi tayfanın tam idarə olunması kişilərdən ibarət ağsaqqallara həvalə olundu. Ayrı-ayrı qəbilə başçıları bir tayfada birləşərək ağsaqqallar şura heyəti vasitəsilə yaranan məsələlərin həllinə birgə qərar verirdi. İbtidai cəmiyyətdən sonrakı dövrlərdə də bu cür münasibətlər zamanın daxili tələblərinə uyğun formada həyata keçirilirdi (2, 11).

Əminliklə qeyd edə bilərik ki, hüquq orqanları fəaliyyət göstərdiyi dövrlərdə də insanlar onlara deyil, daha çox ağsaqqallara və ağbirçəklərə müraciət etməyi məqbul saymışlar. Ailə məişətində bütün məsələlərdə onların bəridirici mövqeyindən istifadə olunmuşdur.

Cəmiyyət fəaliyyətsiz dayanıb kor-koranə kənarda seyirçi qala bilməz, çünki xaos yaranar. Onun qiymətləndirmə meyarı ədalətdir, adil qərarların verilməsidir. Onu nəzərə alaq ki, adət şəklini almış, qəlibə salınmış qaydalar mövcuddur ki, hamı tərəfindən bilinir və qəbul olunur. Buna görə də, toplum bu və ya digər məsələ ilə bağlı atılacaq addımların nədən ibarət olduğunu əvvəlcədən görürdü. Məsələn, qan intiqamı zamanı zərərçəkənin ailəsi zərərverənin ailəsinin hansı addımlar atacağını qəti olaraq bilirdi. Bu ağsaqqalların məsləhətləşməsi, pul ödənilməsi və ya qız verilməsi şəklinə həyata keçiriləcək tədbirlərdən ibarət idi. Bu da ölən ailəsilə razılaşdırılmış şəkildə olurdu. Əks təqdirdə qana qanla cavab verilirdi. Zıyan çəkənin ölümü qərəzli bilərəkdən yaxud, bilməyərək qərəsiz olduğu nəzərə alınır. Burada həlledici amil ağsaqqalların çıxardığı qərar olurdu. Bu isə bir icma daxilində vahidliyin, tamlığın təmin olunmasına xidmət edirdi. Filosof Həsən Quliyev yazır: «azərbaycanlılar açıq-aydın şəkildə həyatın paternalist təşkilinə üstünlük verirlər, onun çərçivəsində ağsaqqallıq xüsusi statusa malik olur: o, ali müdrikliyin rəmzi, nəslin sabitliyinin və ənənələrin qorunub saxlanılmasının zəmanəti, keçmiş təcrübənin daşıyıcısı, məsləhətçi və gələcəkdən xəbər verəndir» (6, 46). Ə.Məmmədli Xınalıq kəndindəki həyat tərzindən ağsaqqallıqla bağlı belə nümunə gətirir: «cəza ondan ibarət idi ki, qanunu pozan insanı üç gün bağlı bir yerdə, zirzəmidə saxlayırdılar, sonra onun saçını, saqqalını tam qırırdılar və buraxırdılar. Bu zaman o cəmiyyətin qınağına düşər olurdu. Ən ağır cəza kənddən qovulma idi. Belə cəzanı çox ağır cinayətlərə görə verərdilər, məsələn, namus məsələsinə və yaxud qətlə görə» (5, 156-157).

Çoxəsrlilik adətlər onlardan törəyən qanunların olduğunu təsdiq edir. Ona görə də «adət qanun deyil, amma qanun qədər hökmü var» ifadəsi yaranmışdır (1, 131). Kişilik, böyüklük kimi məsələlərin məişətdəki yeri danılmazdır. Bu məsələlər müəllif tərəfindən təhlil olunmuşdur (4, 8-58). Övladı olmayanlar uşaq götürərkən ana onu köynəyi arasından keçirərdi, mərasim təşkil edilirdi. Qəyyumluqla bağlı araşdırmada isə məsələnin elmi izahı verilmişdir (3, 95-104). Qeyd olunanlar gələcəkdə mütləq şəkildə qanunlara sirayət etmişdir.

Adət hüququnun gərəкли bildiyi məsələlər ticari əlaqələrdə, mülkiyyət və dini məsələlərin həllində özünü göstərirdi. Bütün dövrlərdə insanlar haqsız yerə aldatma, başqasının malını mənimsəmə, təcavüz və s. kimi hallara qarşı amansız olmuşdur. Xalq şəriət qaydalarına riayət etmişdir. Dini görüşlərə münasibətdə azərbaycanlıların tolerant mövqeyi ərazisində müxtəlif xalqların əsrlər boyu fərq görmədən yaşayıb fəaliyyət göstərməsində özünü bəlli edir.

Özünü müdafiə mexanizminə malik olduğu üçün adət və ənənələr idarəetmənin gerçəkləşməsində əhəmiyyət kəsb edir. Adət hüququnun cəmiyyətdə vacibliyinin göstərilməsi onun əhəmiyyətinə və cəmiyyətdəki funksional xarakterinin olduğuna dəlalət edir. Maraqlı budur ki, o, birmənalı şəkildə mədəniyyətin mühafizəsinə xidmət edir. Adət hüququ xalqın mənlilik şüurunun, inanc dünyasının, məişətinin əksidir. O, xalqın davranışlarında inikas olunan həyat tərzininin təcəssümüdür. Burada ailə məişəti, maddi və mənəvi mədəniyyət elementlərinin təzahürləri özünü bilavasitə nümayiş etdirir. Adət hüququnun başqaları tərəfindən də tanınması cəmiyyət tərəfindən tələb olunan arzudur. Nəsillərdən-nəsillərə keçən adətlərin əsas xüsusiyyəti tarazlığın olması və onların qanun sayılmasıdır. Hər bir xalqın adət hüququ bütün xalqlara xas ümumbəşəri cəhətlərlə yanaşı, sırf özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqli keyfiyyətlərə malikdir. O, cəmiyyət üzvlərini bir-birinə bağlayıcı gücə malikdir. Adət hüququnun mənbəyi xalqın məişətidir, həyat tərzidir.

Summary

THE SOURCE OF CUSTOMARY LAW OF AZERBAIJANIS

The article provides a general analysis of the features of customary law that exist in the way of life of Azerbaijanis. The main attention is paid to the fact that customs and traditions today had a great influence on the formation of laws written in the form of codes. It is shown that the rules of behavior accepted by society are important in all spheres of life. The functions of ordinary law are reflected. Ordinary law is a reflection of people's self-awareness, the world of beliefs and everyday life. He shows the way of life, reflected in the behavior of people. Manifestations of family life, elements of material and spiritual culture are directly demonstrated here.

Keywords: *customary law, punishment, legal system, aksakal, law*

Резюме

ИСТОЧНИК ОБЫЧНОГО ПРАВА АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

В статье проводится общий анализ особенностей обычного права, существующих в образе жизни азербайджанцев. Основное внимание уделено тому, что большое влияние на формирование законов, записанных в виде кодексов, сегодня оказали обычаи и традиции. Показано, что принятые обществом правила поведения важны во всех сферах жизни. Отражены функции обычного права. Обычное право является отражением самосознания людей, мира убеждений и повседневной жизни. Он показывает образ жизни, отраженный в поведении людей. Здесь непосредственно демонстрируются проявления семейной жизни, элементы материальной и духовной культуры.

Ключевые слова: *обычное право, наказание, правовая система, старейшина, закон*

ƏDƏBİYYAT

1. Atalar sözü (top. Ə.Hüseynzadə). Bakı, Yazıçı, 1988, 336 s
2. Bünyadova Ş. Münasibətlər müstəvisi. Bakı, Mütərcim, 2018, 152 s

3. Bünyadova Ş. Azərbaycan etnoqrafiyasında ailə məişəti. Bakı, 2016, 144 s
4. Bünyadova Ş. Etnoloji lövhələr (iki cildə) 1 c. Bakı, Mütərcim, 2024, 200 s
5. Məmmədli Ə. Müasir cəmiyyət və etnomədəni müxtəliflik (etnoloji öçerklər). Bakı, 2017, 224 s
6. Quliyev H. Arxetipik azərilər: mentalitetin simaları. Bakı, Qanun, 2010, 344 s.

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕКСТА КОНСТИТУЦИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Яшар АЛХАСОВ

*Доктор философии по педагогике,
Бакинский Славянский Университет*

E-mail: a-yashar@rambler.ru

ORCID ID: 0000-0002-6449-5116

Конституция – это основной закон государства, определяющий его общественное и государственное устройство, порядок и принципы образования представительных органов власти, избирательную систему, основные права и обязанности граждан. Конституция – это основа текущего законодательства в стране [3].

Именно таким документом является действующая Конституция Азербайджанской Республики, проект которой был подготовлен комиссией под председательством Общенационального Лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева. Для каждого гражданина Азербайджанской Республики предметом гордости является то, что азербайджанский народ продолжая многовековые традиции своей государственности, руководствуясь принципами, зафиксированными в Конституционном Акте «О Государственной независимости Азербайджанской Республики», желая обеспечить благополучие всех и каждого, утвердить справедливость, свободу и безопасность, осознавая свою ответственность перед прошлым, нынешним и будущими поколениями, и используя своё суверенное право, торжественно заявляет о своих намерениях: защищать независимость, суверенитет и территориальную целостность Азербайджанского государства; гарантировать в рамках Конституции демократический строй; достичь утверждения гражданского общества; построить правовое, светское государство, обеспечивающее верховенство законов; обеспечить всем достойный уровень жизни в соответствии со справедливым экономическим и социальным порядком; чтя и соблюдая общечеловеческие ценности, жить в условиях дружбы, мира и безопасности с другими народами и в этих целях осуществлять взаимное сотрудничество [1, с.3].

Во имя перечисленных высоких намерений путём всенародного голосования – референдума 12 ноября 1995 года и была принята действующая Конституция Азербайджанской Республики. После принятия Конституции, в последующие годы в стране и мире в целом произошли серьёзные геополитические изменения. Сама жизнь поставила в повестку вопрос о необходимости внесения коррективов в конституцию страны. 24 августа 2002 года путём всенародного голосования (референдума) внесены первые изменения в Основной закон Азербайджана. 18 марта 2009 года на референдуме были приняты поправки к некоторым статьям Конституции. А 26 сентября 2016 года путём референдума были внесены изменения в Конституцию. Согласно этим поправкам в нашей стране учреждена должность Вице-президента республики, президентский срок увеличен с 5 до 7 лет, также Президент как глава государства наделён правом распускать парламент страны. Безусловно, поправки в Конституцию Азербайджанской Республики призваны менять конфигурацию, распределение должностных полномочий в государственной системе, а также придать новый импульс дальнейшему развитию и процветанию Азербайджана как демократическому, правовому государству, в котором высшей ценностью являются ранее декларированные свободы и права граждан, их

достоинство и благополучие, а также ответить на всевозможные вызовы, которые могут возникать перед нашей страной в XXI веке.

Под понятием «конституция» в лингвистике понимается текст с общественно-политическим смыслом и содержанием. Нами проанализирован текст Конституции Азербайджанской Республики с точки зрения как норм современного азербайджанского литературного языка, так и лингвистических особенностей отдельных языковых единиц, участвующих в передаче логического содержания сообщения в целостном тексте Конституции.

Известно, что язык как социальное явление выполняет различные функции, связанные с той или иной сферой человеческой деятельности. Важнейшими функциями языка являются: общение, сообщение и воздействие [2, с.6]. Для реализации этих функций исторически сложились отдельные разновидности языка, характеризующиеся наличием в каждой из них особых лексико-фразеологических и синтаксических средств, употребляющихся исключительно или преимущественно в данной разновидности языка. Эти разновидности языка называются функциональными стилями. К ним относятся разговорный (функция общения) и книжные: научный и официально-деловой (функция сообщения), публицистический и литературно-художественный (функция воздействия) стили. Среди книжных стилей языка официально-деловой стиль выделяется своей относительной устойчивостью и замкнутостью, наличием особых исторически сложившихся жанров. Официально-деловой стиль – это стиль нормативно-правовых документов (конституция, государственные акты, международные договоры, меморандумы, законы, постановления, указы, распоряжения и т.д.

Поэтому язык Конституции должен удовлетворять определённым требованиям: 1) сжатость, компактность изложения, экономное использование языковых средств; 2) стандартное расположение материала, обязательность особой композиции (преамбула, основная часть, заключительная часть), употребление языковых клише, штампов; 3) широкое использование терминологии, лексико-фразеологических единиц, связанных с работой административных органов и служебной деятельностью граждан: *qanunvericilik* (законодательство), *nəzərdə tutulmaq* (предусматриваться), *qüvvəyə minmək* (вступать в силу), *müəyyənləşdirmək* (устанавливать), *təqsirsizlik prezumpsiyası* (презумпция невиновности), *yol verilməmək* (не допускаться), *vəzifələrini yerinə yetirmək* (исполнять обязанности), *hakimiyyət orqanları* (органы власти), *təyin edilmək* (быть назначенным, назначаться) и т.д.; 4) повествовательный характер изложения, использование номинативных предложений с перечислением; 5) прямой порядок слов в предложении как преобладающий принцип его конструирования; 6) тенденция к употреблению простых предложений, осложнённых причастными оборотами, отражающих логическое подчинение одних фактов другим; 7) почти полное отсутствие эмоционально-экспрессивных речевых средств.

Анализ языка Конституции Азербайджанской Республики под углом зрения вышеуказанных лингвистических установок позволяет считать текст первого и главного нормативного документа нашего государства образцом аутентичности, чёткого и безупречного соблюдения норм современного азербайджанского литературного языка.

Общенациональный Лидер азербайджанского народа Гейдар Алиев всегда гордился тем, что он – азербайджанец, сам блестяще говорил на азербайджанском языке, был великолепным оратором и своим примером призывал всех соотечественников любить азербайджанский язык и бороться за его чистоту. Это было проявлением высокого гражданского долга великого патриота Г.А. Алиева и его безграничной любви к своему родному языку.

Эти высокие идеи Общенационального Лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева нашли своё отражение в первом пункте статьи 21 Конституции Азербайджанской Республики: «Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir. Azərbaycan

Respublikası Azərbaycan dilinin inkişafını təmin edir» (Государственным языком Азербайджанской Республики является азербайджанский язык. Азербайджанская Республика обеспечивает развитие азербайджанского языка) [1].

Конституция Азербайджанской Республики – для каждого азербайджанца святая святых, ибо в ней отражён дух азербайджанской государственности. Конституция – это не только первооснова законов, регулирующих наше общество, но и свод человеческих ценностей (свобод, прав и обязанностей). Специальный анализ языковых средств, участвующих в создании текста Конституции Азербайджанской Республики, свидетельствует о том, что текст Конституции Азербайджанской Республики может служить образцом внимательного и бдительного отношения к выбору и использованию богатого лингвистического арсенала азербайджанского языка, носителем которого является великий народ Азербайджана.

Xülasə

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI KONSTITUSIYA MƏTNİNİN LİŇQVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan Respublikası. Burada qeyd olunur ki, müqəddəslərin müqəddəsliyi hər bir azərbaycanlı üçündür, çünki o, Azərbaycan dövlətçiliyinin ruhunu əks etdirir. Konstitusiya cəmiyyətimizi tənzimləyən qanunların əsas prinsipləri olmaqla yanaşı, həm də insani dəyərlərin (azadlıqlar, hüquqlar və vəzifələr) məcmusudur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının mətninin yaradılmasında iştirak edən dil vasitələrinin xüsusi təhlili göstərir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının mətni böyük Azərbaycan xalqının danışdığı dil olan Azərbaycan dilinin zəngin dil arsenalının seçilməsinə və istifadəsinə diqqətli və sayıq münasibət nümunəsi ola bilər.

Açar sözlər: konstitusiya, Heydər Əliyev, Azərbaycan Respublikası, lingvistik xüsusiyyətlər, mətn

Summary

LINGUISTIC FEATURES OF THE TEXT OF THE CONSTITUTION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

This article is devoted to the linguistic analysis of the text of the Constitution of the Republic of Azerbaijan. It notes that the Holy of holies is for every Azerbaijani, because it reflects the spirit of the Azerbaijani statehood. The Constitution is not only the basic principles of the laws governing our society, but also a set of human values (freedoms, rights and duties). A special analysis of the linguistic means involved in the creation of the text of the Constitution of the Republic of Azerbaijan indicates that the text of the Constitution of the Republic of Azerbaijan can serve as an example of careful and vigilant attitude to the selection and use of the rich linguistic arsenal of the Azerbaijani language, the language spoken by the great people of Azerbaijan.

Keywords: constitution, Heydar Aliyev, Republic of Azerbaijan, linguistic features, text

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. – Bakı: Qanun, 2019. – 48 s.
2. Виноградов В. В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. – М.: Издательство Академии наук СССР, 1963. – 512 с.
3. История Конституции Азербайджана. Материалы, подготовленные Президентской библиотекой Управления делами Президента Азербайджанской Республики. Дата обращения: 27 апреля 2017. Архивировано 28 апреля 2017 года // https://ru.wikipedia.org/wiki/Конституция_Азербайджанской_Республики

V BÖLMƏ
MÜHARİBƏ VƏ POST-MÜHARİBƏ
DÖVRÜ ƏDƏBİYYATDA VƏ
İNCƏSƏNƏTDƏ

QARABAĞ MÖVZUSU AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA

Aygün KƏRİMOVA

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: qerbi.azerbaycan.tm.@ bsu-uni.edu.az

ORCID ID:0009-0000-0060-9519

Azərbaycan mədəniyyətinin bütün sahələrində Qarabağ həmişə aparıcı mövzulardan olmuşdur. Tarixşünaslıq, bədii ədəbiyyat, incəsənətin ayrı-ayrı sahələri (kino, teatr, musiqi, rəngkarlıq, heykəltəraşlıq və s.) Azərbaycanın bu tarixi diyarını daim müxtəlif aspektlərdən işıqlandırmışdır. Qarabağ haqqında ən müxtəlif janrlı xeyli əsər, roman, hekayə, şeir yazılmış, incəsənətin ayrı-ayrı sahələrində çoxlu sayda bədii nümunələr yaradılmışdır. Azərbaycan tarixinin xanlıqlar dövrünə nəzər salsaq, Qarabağa kimlərin tamah saldıqlarını, hansı məkrli siyasi oyunlara cəlb edildiyini görə bilərik.

Mirzə Fətəli Axundzadənin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Əhməd bəy Ağaoğlunun, Məhəmməd Səid Ordubadinin, Mirzə Ələkbər Sabirin və sairə bir çox yazıçı, şair və mütəfəkkirlərimizin əsərlərində bu mövzu, daha dəqiq desək, ermənilərin vəhşilikləri, məkri, riyakarlığı, azərbaycanlılara qarşı düşmənçiliyi göstərilmişdir. Sovet dövründə bunlar nə qədər ört-basdır olunmağa çalışılsa da, tarix heç nəyi unutmadı.

Bu məqalədə son 30 ildə Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun bədii inikasını araşdırılır. Tariximiz, ədəbiyyatımız Qarabağla bağlı mövzunu daim diqqət mərkəzində saxlayıb, xüsusilə milli dövlət müstəqilliyimizin bərpasından sonra sonra milli ədəbiyyatımızın nümunələri olan bədii əsərlərinin başlıca mövzusu məhz Qarabağ olub. Ədiblərimiz ümumxalq və milli dərdimiz, kədərimiz kimi Qarabağ probleminin bədii cəhətdən işıqlandırmaqla mükəmməl sənət nümunələri yaratmağa nail olmuşlar. Buna misal olaraq aşağıdakı şair və yazıçıların yaradıcılıq nümunələrini göstərə bilərik: Sabir Əhmədli (Qarabağ trilogiyası), Fazil Güney (“Qara qan”), Elçin Hüseynbəyli (“Əsirlər”), Aqil Abbas (“Dolu”), Nüşabə Məmmədli (“Zəngülə”), Ələmdar Quluzadə (“Şəhid şəhər”), Nurəngiz Gün (“Xocalı simfoniyası”), Ədalət Əsgəroğlu (“Dərdimizin qan rəngi”), Cabir Novruz (“Şuşa yolu”), Ələkbər Salahzadə (“Xocalı xəcilləri”) və sairə. Sadalanan bu roman, povest və poemalarda torpaq, Vətən həsrəti, namus, qeyrət məsələləri yüksək estetik səviyyədə öz bədii inikasını tapmışdır. 2020-ci il sentyabrın 27-də Qarabağın azadlığı uğrunda vətən oğullarımızın ölüm-dirim savaşına qalxması Azərbaycanda və xaricdə yaşayan hər bir azərbaycanlıda, etnik, dini və irqi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq bütün vətəndaşlarımızda milli ruhu daha qabarıq şəkildə oyatdı və cəmi 44 gün davam edən Vətən savaşının ilk dəqiqələrindən vahid bir ideologiya, “Qarabağ Azərbaycandır!” devizi ətrafında birləşərək dədə-baba torpaqlarımızı, yurdumuzu mənfur erməni qəsbkarlarından xilas etməyə, təmizləməyə başladı. Dövlət – Xalq – Ordu birliyi Zəfər naminə “Dəmir yumuruğ”a çevrilərək düşmənin başına sarsıdıcı zərbələr endirdi. Ulu Öndər Heydər Əliyev siyasi kursunun uğurlu davamçısı Müzəffər Ali Baş Komandan möhtərəm cənab İlham Əliyev bu birliyi düzgün məcraya – Zəfərə gedən yola bitdi. Mədəniyyətimizin digər sahələrində də Qarabağ mövzusu “Dolu”, “Sarı gəlin”, “Ümid”, “Qala”, “Oğul” kimi kinofilmlərdə, “Ana harayı”, “Dəmir yumruq” kimi monumental heykəltəraşlıq abidələrində, dillər əzbəri olan “Yaşa, Azərbaycan”, “Noldu, paşinyan?” kimi şifahi xalq musiqisi üslubunda yazılmış populyar mahnılar meydana gəldi.

Qarabağ mövzusunun bədii ədəbiyyatda necə işıqlandırılmasını xalq şairi Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş” poeması və xalq şairi Məmməd Arazın əsərlərinin təhlilində təhlil edəcəyik.

Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş”ü – Vətən müharibəsinin ilk poemasını yazaraq ədəbiyyat tariximizə düşən xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı yaradıcılığında Vətən, xalq, qəhrəman, xilaskarlıq ideyası bütün dövrlərdə başlıca mövzu olaraq qalmaqdadır [5]. Vətənin bütövlüyü, müstəqilliyi, azadlığı, xalqın mübarizə əzmi Sabir Rüstəmxanlı yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil edir. Milli müstəqillik dövrü ədəbiyyatının yaranmasında və inkişafında, şübhəsiz ki, xalq

şairi Sabir Rüstəmxanlının xüsusi mövqeyi və əməyi danılmazdır. Hələ ötən yüzilliyin 90-cı illərində mili azadlıq hərəkatı zamanı əhalini milli birliyə, möhkəm yumruq kimi bütöv olmağa səsləyən şair alovlu, məntiqli çıxışları ilə, eləcə də bədii əsərləri ilə millətin təmsilçisi, ziyalı etalonu olmuşdur. Bu mənada xalq şairinin “Qarabağa dönüş” poemasını onun ictimai-ədəbi fəaliyyətinin zirvəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Əsər Qarabağ savaşından sonra Qarabağa həsr olunmuş ilk ədəbi nümunədir. Həmin əsərdə İkinci Qarabağ müharibəsində, daha dəqiq desək, Vətən Müharibəsində Azərbaycan əsgərinin şücaəti, igidliyi, ölkə əhalisinin suverenlik və yurdumuzun ərazi bütövlüyü uğrunda apardığı mücadiləsi yüksək poetik peşəkarlıq və istedadla qələmə alınmışdır. Şair əsərdə Vətən müharibəsində qazandığımız Zəfəri türkün bayramı, işğalçının yası adlandırır, Xocalıda törədilən qırğının layiqli cavabının qanla verildiyini söyləyir. Tarixi qan yaddaşımızı daim vəsf edən, ön plana çəkən kiçik həcmli şeirləri ilə S.Rüstəmxanlı çoxsaylı oxucu kütləsinin sevimlisinə çevirilmiş, poetik lövhələrlə onu daha da rıqqətə gətirmiş, heyrləndirmişdir. Poemanı oxuyan hər bir insan Qarabağda baş verən ölüm-dirim savaşını, onun gedişini, parlaq nəticələrini izləmək iqtidarındadır. Oxucu azərbaycanlı döyüşçülərin Qarabağda cəmi 44 günlük vaxt ərzində qəhrəmanlıq salnaməsi, şücaət dastanı yazdıqlarının şahidi olur. Poemanın əsas süjet xəttini Azərbaycanın mədəniyyətinin incisi olan Şuşanın alınması təşkil edir. Bu hadisənin əsas qəhrəmanı Vətən eşqilə alışıb yanan cəsur azərbaycanlı türküdür. 15 bölümdən ibarət olan “Qarabağa dönüş” lirik poemasının 1-ci bölümündə müəllif erməni separatçıların sovet (Kreml) reyimi ilə birgə ötən əsrin 90-cı illərində xalqımızın başına gətirilən müsibətlərdən bəhs edir, 20 Yanvar, Xocalı faciələrinin dəhşətli fəsadlarından söz açır. Azərbaycan xalqının əzmini, ruhunun sarsılmazlığını qeyd edir. Hələ keçən yüzilliyin 90-cı illərdən başlayan meydan hərəkatlarında millətin bütöv bir yumruq kimi necə birləşdiyini qələmə alan şair xalqın 30 illik torpaq həsrəti ilə heç vaxt barışmadığını, içində sonsuz ümid, dərin inam bəslədiyini və nəhayət, 2020-ci il sentyabrın 27-də Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin bir əmri ilə ayağa qalxdığını, cəbhəyə yollandığını bədii dillə oxuculara çatdırır. Əsərin sonrakı bölümlərində müəllif oxucuları vətən nisgili ilə bu həyatdan nigaran köçən şairlər – Məmməd Aslan, Ağa Laçınlı, Hüseyn Kürdoğlu, Eldar Baxış və s. bədii portretini yaratmaqla, Qarabağdakı ədəbi mühit ilə, dahi Mustafa Kamal Atatürkün və digər türk öndərləri – Oğuz, Bayandır, Alparslan, Qızıl Arslan, Çağrı bəy və s. sərkərdəlik məharəti ilə, Şuşanın azad edilməsini əks etdirən döyüş səhnələri ilə rəvan poetik dildə tanış edir. Əsərdə Azərbaycan xalqının əfsanəvi qəhrəman oğulları – general Polad Həşimovun, Mübariz İbrahimovun döyüş bioqrafiyası timsalında şanlı Azərbaycan əsgərinin bədii obrazını yaradır. Yuxarıda qeyd olunanları yekunlaşdıraraq əminliklə söyləmək olar ki, xalq şairi S.Rüstəmxanlı “Qarabağa dönüş” poeması şanlı Azərbaycan döyüşçüsünün Qarabağda əldə olunmuş parlaq Zəfərimizin poetik təəcəssümüdür.

Azərbaycan poeziyasının Arazı, Kürü, Təbrizi, Qarabağı – mayası, qayəsi Azərbaycan olan Məmməd Araz. Bu ad səslənəndə “Azərbaycan deyiləndə ayağa dur!” misrası qeyri-ixtiyari dodaqların arasından süzülür, qamətini düzəldib qalib əsgər duruşu almamaq mümkün deyil [4]. Ötən yüzilliyin 90-cı illərində baş verən ictimai-siyasi hadisələr, Birinci Qarabağ müharibəsinin ağrı-acıları ilk olaraq publisistika və şeirdə öz əksini tapdı. Görkəmli bədii söz xiridarları Bəxtiyar Vahabzadə, Xəlil Rza Ulutürk, Sabir Rüstəmxanlı, Məmməd Araz, Vahid Əziz və b. şairlərin yaratdığı poetik lövhələrdə etiraz ruhu, düşmənlərimizin niyyətinin ifşası, gerçəkliyin tənqidi, vətənpərvərlik və çağırış motivləri daha qabarıq idi. M.Arazın “Ayağa dur, Azərbaycan!” B.Vahabzadənin “Azərbaycan əsgəri”, X.R.Ulutürkün “Davam edir 37” şeirləri həmin illərdə yazılan və dillər əzbəri olan poeziya nümunələri idi. “Vətənin qayasında mamır olub bitmək” dərdinə düşər olmuş, bu yüksək amala çatmaq həvəsi ilə alışıb yanan Məmməd Araz, doğrudan da, Azərbaycanın oğlu, qayalarında bitən mamırı, çayı, meşəsi, dağı idi. “Ayağa dur, Azərbaycan!” şeiri isə hələ XX əsrin 90-cı illərdə himn kimi millətin dillər əzbəri oldu. Bu şeirdəki məğrurluq, yüksək poetik pafos hər bir vətəndaşın qanını coşdurur, hər kəsi milli kimliyini dərk etməyə, tarixdən süzülüb gələn milli yaddaşa, özünüdərk məsələlərinə laqeyd yanaşmamağa çağırış idi [2]. Milli oyanış, özünə qayıdış illərində bundan daha kəskin nə demək

olardı ki? İçimizdəki vulkanı coşduran, 1918-ci ildə yaranmış ömrü qısa müstəqil Azərbaycanı yenidən yaratmaq, yüksəklərdə dalğalanmağa layiq ay-ulduzlu bayrağımızı yenidən dalğalandırmaq üçün “Ayağa qalx!” deyən şairin səsinə necə səs verməmək olardı? Şair üçrəngli bayrağımızı Xəzər boyda bayraq edərək, onu bir daha enməməyə çağırır, “Ayağa dur, Azərbaycan!” səsləyir [2]. Qarabağ müharibəsi, qaçqınların məcburən öz doğma elindən-obasından uzaq düşməsi ilə bağlı Məmməd Arazın ürək ağrısı ilə yazdığı “Bizi Vətən çağırır”, “Əsgər oğlu”, “Dilənçi qaçqın”, “Kəlbəcər qaçqınlarına”, “Ata millət, ana millət” və s. şeirlərini oxuduqca o ağrı-acıları yaşamamaq mümkün deyil. Əsərlərində qüvvətli mübarizə ideali olan Məmməd Araz milli oyanışa, Qarabağ savaşına aid yazdığı əsərlərində mübarizə əzmini qoruyaraq vətən sevgisi və fədakarlığını nümayiş etdirib. Ötən yüzilliyin 90-cı illərdə bir çox sənət adamları kimi Məmməd Araz da ön cəbhədə tez-tez səngərlərdə əsgərlərlə görüşür, gördüyü, eşitdiyi hadisələri qələmə alırdı. Belə poeziya nümunələrindən biri də “Əsgərə məktub” şeiridi. Şair kiçik bir bədii mətnə səngərdə əlində silah tutan əsgərin nə istədiyini elə gözəl təsvir edir ki, şeirdən filmlərdəki kimi döyüşünün obrazı yaranır, boylanır. Sən demə, əsgər darıxmış, bir təzə nəğmə üçün darıxmış. O nəğmə bir Vətən daşını isitmək üçün gərəkmiş əsgərimizə [3]. Səngərdə dayanan, Vətənin keşiyini çəkən oğulların Məmməd Araz şeirlərinə sevgisi, ehtiyacı həm şairi, həm də bizi qürurlandırır. Deməli, əsgərimizin yüksək sevgi və sayıqlıqla qoruduğu Azərbaycan sərhədinin başlandığı yerdən Məmməd Araz şeiri başlanır. Vətən oğlunun qeyrəti, cəsarəti Məmməd Araz şeirindən ilhamlanırsa, onun qarşısında heç bir düşmən duruş gətirə bilməz. Şairin yaradıcılığı haqqında bir çox ədəbiyyatşünas alimlərimiz məqalələr, monoqrafiyalar, portret-oçerklər yazmış, Azərbaycan ədəbiyyatında Məmməd Arazın mövqeyi haqqında dəyərli fikirlər söyləmişlər. Akademik İsa Həbibbəyli yazır: “Artıq Azərbaycan şeirində özünəməxsus ənənələri olan məxsusi bir Məmməd Araz məktəbi də formalaşmışdır” [2, 147]. Deməli, Məmməd Araz şeirləri ilə Vətən daşı və Azərbaycan Vətəndaşı olmağı bacardı.

Beləliklə, Azərbaycan ədəbi mühitində ən çox müraciət olunan Qarabağ mövzusu ən müxtəlif janrların timsalında daha da geniş araşdırılır və zəngin tarixi-ədəbi qaynaq kimi uzun illər həm də ən aktual sosial problem kimi gündəmdə qalacaqdır. Bütün bunlar və qeyd etmədiyimiz digər hadisələr Qarabağ müharibəsinin, dəhşətlərinin, yaşantıların, hisslərin və. sairə bu kimi digər əməllərin əyani bədii təcəssümüdür [6]. Hesab edirik ki, Azərbaycan ədəbiyyatında araşdırdığımız bədii nümunələr milli-mənəvi sərvətimiz olmaqla, bu mövzuda yeni-yeni əsərlərin yaradılmasına təkan verəcəkdir.

Summary

THE TOPIC OF KARABAKH IN AZERBAIJANI LITERATURE

Karabakh has always been one of the leading topics in all areas of Azerbaijani culture. Historiography, fiction, and various fields of art (cinema, theater, music, painting, sculpture, etc.) have always illuminated this historical land of Azerbaijan from various aspects. Many works of various genres, novels, stories, poems have been written about Karabakh, and numerous artistic examples have been created in various fields of art. We will analyze how the Karabakh theme is illuminated in fiction using Sabir Rustamkhanli's poem “Return to Karabakh” and the works of Mammad Araz as an example.

Keywords: culture, function, Azerbaijan, Karabakh, Sabir Rustamkhanli, Mammad Araz.

Резюме

ТЕМА КАРАБАХА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Карабах всегда был одной из ведущих тем во всех областях азербайджанской культуры. Историография, художественная литература, различные области искусства (кино, театр, музыка, живопись, скульптура и т. д.) всегда освещали эту историческую землю Азербайджана с разных сторон. О Карабахе написано множество произведений разных жанров, романов, рассказов, поэм, созданы многочисленные художественные

образцы в различных областях искусства. Мы проанализируем, как тема Карабаха освещается в художественной литературе на примере поэмы Сабира Рустамханлы «Возвращение в Карабах» и произведений Мамеда Араза.

Ключевые слова: культура, художественная литература, Азербайджан, Сабир Рустамханлы, Мамед Араз

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Heydər. Ədəbiyyatımız, mədəniyyətimiz xalqımızın milli sərvətidir. Azərbaycan yazıçılarının X qurultayında nitq / Azərbaycan qəzeti, 5 noyabr, 1997-ci il.
2. Həbibbəyli İsa. Uşaq dünyasında ədəbiyyat və uşaq ədəbiyyatı dünyası // “Ədəbiyyat” qəzeti, 5 iyun 2020.
3. Mehrəliyev Elçin. Müharibə və ədəbiyyat. – Bakı, Azər nəşr, 2000, 228.s.
4. Nəcəfova Mərziyyə. Müasir Azərbaycan poeziyasında Qarabağ. – Bakı, Ecoprint, 2019, 304 s.
5. Rüstəmханлы Sabir. Qarabağa dönüş. – Bakı, 2023. – 130 s.
6. Yusifoğlu Rafiq. Qələbəyə gedən yollar” “Göyərçin” jurnalı, 2019, №9, səh. 6

A LINGUISTIC ANALYSIS OF THE ARTISTIC REFLECTION OF WAR IN POST-WAR LITERATURE AND ART WITHIN THE CONTEXT OF “HEAVEN” AND “HELL” CONCEPTS

Aysel NURİYEVA

Ganja State University

E-mail: aysel.n@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-8762-6652

Wars not only change geographical borders, they also leave deep traces in people's spirituality, worldview and linguistic consciousness. The physical and psychological devastation caused by war leaves indelible marks on the memory of societies. In the post-war period, literature and art in particular act as a symbolic and aesthetic expression of these external influences. Literary and cultural works not only play an important role in the formation of individual and collective memory, they are also one of the main indicators of social psychology and linguistic thinking. At this stage, literature and art act as a kind of "mirror of collective memory" and act as an expression of the internal shocks experienced by people. In order to understand and express this trauma, dualistic concepts, especially the concepts of heaven and hell, which are often found in post-war art and literature, are widely used. These concepts are analyzed not only from a religious point of view, but also in philosophical, figurative and conceptual meanings. While heaven is often presented as a symbol of peace, freedom, and lost values, hell is shown as a symbol of human destruction and spiritual decay. This article examines how these dualistic concepts are used linguistically. In particular, the article reveals how the concepts of heaven and hell were transformed in the post-war period and in what semantic framework they were expressed through an analysis using methods such as conceptual metaphor, lexical-semantic analysis, and linguistic awareness.

Post-war literature became a powerful means of expression that showed the deep scars left by war not only on the surface but also in the inner world of man, contradictory emotional states, and shattered moral value systems. This period of literature explores the complex layers of human emotions such as suffering, fear, hope, and comfort, allowing the reader to create an emotional connection with both individual and collective experiences. At this time, dualistic concepts such as heaven and hell, in the imagination of writers and poets, cease to be only a place related to the afterlife and become concepts with a more symbolic, sometimes metaphorical meaning. With these concepts, the authors try to express the collective upheavals experienced by society, the upheavals

occurring in the spiritual world of man, and the spiritual revival. The use of these concepts in Azerbaijani literature is especially evident in the journalistic and poetic examples that emerged after the 44-day Patriotic War. Expressions such as “the soul of a martyr is in heaven,” “turning the earth into heaven,” and “walking the paths of hell for the sake of my country,” found in contemporary poems and essays, show that the concepts of heaven and hell are loaded with religious as well as national-spiritual meanings. Such expressions exalt the concept of martyrdom by linking it to heaven and by forming a national-spiritual heroic narrative. At the same time, these metaphors symbolize the devastation and pain caused by war through hell, presenting the impact of the war experience in a more effective and emotional way.

Numerous works were published in our country after the war. In those works, the people's experiences during and after the war were skillfully written by the People's Writers and People's Poets.

The book “Karabakh Epic: Thirty Years of Longing - 44 Days of Victory” is just one of the many books published in our country about our Karabakh Victory during the post-war period. This book was prepared at the initiative of the Azerbaijan Writers' Union and is an important publication that reflects the historical significance of the 44-day Patriotic War, the joy of our people's victory, and the end of the longing that has lasted for years in literary language. The work collects the thoughts, memories, and literary examples of various writers about Karabakh. These writings reflect the sorrow brought by the occupation and the pride born of our victory, creating a literary chronicle of Azerbaijan's great victory [2].

A. Abbas's novel "Hail" is an impressive work that reflects the horrors and human tragedies of the Karabakh war with profound artistic descriptions. In the novel, "Hail" is not a natural phenomenon, but symbolically represents the sudden and devastating attacks of war. At the beginning of the work, the hail that unexpectedly begins on a night when the city is drowning in fog turns into a rain of bombs and shells. Unlike this natural phenomenon, this hail turns into a disaster that overturns people's lives, spreading fear and horror. The writer masterfully demonstrates war affects on human psychology and everyday life, as well as the confusion and pain that society experiences in the face of these horrors with these descriptions [9]. Marziyya Najafova's monograph "The Karabakh War of Our Poetry - The War of the Fatherland" is an important work that systematically examines the poetic embodiment of the Karabakh theme in Azerbaijani literature. This work consists of three main chapters, the first chapter of which examines the reflection of the First Karabakh War in the poetry of the 1990s, the second chapter examines the poems created during the Patriotic War, and the third chapter examines the epic treatment of the theme of liberated Karabakh in poems [1].

The valuable works written by other writers and poets in the post-war period should not be forgotten. After the war, Elkhana Zal Garakhanli's book "Army Day" was published, Elchin Huseynbeyli wrote valuable Karabakh stories. In addition, M. Sultan's one-act play "Victory Meeting" was published, Ilgar Fahmi and Selim Babullaoglu wrote a new military march, and at the same time Ilgar Fahmi wrote a play about our victory. The poems "Victory Road" by People's Poet Nariman Hasanzadeh and "Return to Karabakh" by People's Poet Sabir Rustamkhanli are also invaluable works of this mold.

The theme of the Karabakh war has been widely reflected not only in prose genres such as stories, essays and novels, but also in Azerbaijani cinema. Azerbaijani cinema has always kept this historically important topic in the spotlight, left a deep mark in the public's memory with a number of impressive screen works, and provided an artistic response to the enemy. “Where”, “The Boy on the White Horse”, “Lachin Corridor”, “The Cry”, “If the Homeland Calls Me a Son...”, “Everything Towards Goodness”, “Cavanshir”, “Hostage”, “Lie”, “Hiroshima of the Caucasus”, Khojaly Genocide: 61 Days Before the Occupation” (Part I), “One Step”, “Memory”, “Nabat”, “Khoja”, “Ceasefire”, etc. are among the most impressive screen works dedicated to this topic. In terms of content and emotional impact, these films attracted the attention of not only Azerbaijani viewers, but also international viewers, and they became an artistic chronicle of the post-war period.

"Sir Lieutenant" performed by Sh. Alizamanli, "Blind Officer" song by Araz Elsas, "Caravan of sorrow" oratorio by Vasif Adigozalov, "Dream" and "The world is changing" songs by A. Mustafazadeh, "Requiem" from Rasim Muzaffarli's "Window" album, "Khojaly" symphony by N. Gun, "Karabakh or death" and "Khojaly" performed by the Deyirman band, "Symphony No. 7" by Nariman Mammadov, "Karabakh" by A. Shafag, as well as other musical examples are valuable examples of art related to this topic. These works are both an artistic reflection of the Khojaly tragedy and are rich in calls expressing the idea of liberating Karabakh from enemy occupation, the spirit of victory and the national will. Although these musical examples are performed in different languages, their meaning and the message they carry are the same: the realities of Karabakh and the desire for freedom. In this context, cultural and artistic figures - writers, poets, composers, singers - perceive the Karabakh theme in the foreground of their work not only as a creative mission, but also as a civic duty. With their works, they try to raise the spirit of soldiers fighting on the front lines, protect the national unity of the people, and the idea of freedom. A similar conceptual approach is also observed in English literature, especially in poetry created after the Second World War. In the works of Wilfred Owen and Siegfried Sassoon, known as war poets, the concept of "hell" is often used to describe the combat situation in the trenches, physical pain, psychological shocks, and a sense of hopelessness [7; 8]. In Owen's famous poem "Dulce et Decorum Est", which is translated as "It is honorable and beautiful to die for one's homeland", the gas attacks and the physical suffering of soldiers are expressed with the metaphor of "hell" [7]. On the other hand, the concept of "heaven" is presented as the embodiment of lost lives, nostalgia for the pre-war era and the desire for peace. These two concepts appear in English war poetry as expressions of psychological states and contradictory manifestations of human life, rather than real places.

Owen, one of the most famous war poets of the First World War, also describes the cruelty of war, its impact on human psychology and the trauma experienced by soldiers in his other poems. His poems "Anthem for Doomed Youth", "The Dead-Beat" and "Insensibility" also belong to this mold.

In the poem "Anthem for Doomed Youth", he describes the bitter fate of young soldiers who died in the First World War. The poet emphasizes here that the deaths of soldiers are met without religious rites and without ceremony. The sounds of cannons and machine gun fire are considered the "funeral" of soldiers. The main purpose of this poem is to show how war treats human life with little value [7].

In the poem "The Dead-Beat", Owen describes the psychological breakdown of soldiers. The title of the poem refers to a soldier exhausted from both physical and mental fatigue. The poem describes a soldier fainting while in the trenches and his condition being misunderstood by other soldiers. The work criticizes the soldiers' indifference to each other's psychological traumas [7].

In his poem "Insensibility," W. Owen addresses the issue of soldiers' desensitization. He describes desensitization as a kind of human defense mechanism against the horrors and deaths experienced in war. He says that those who have feelings suffer more, while those who have lost their feelings are "lucky." In the end, this desensitization is shown to result in the loss of humanity [7].

An example of a work written about war is Paul Fussell's "The Great War and Modern Memory." This work discusses the impact of World War I on literature and collective memory. Fussell analyzes how war is presented in poetry and prose and how these images permeate modern culture [3].

B.Galli discusses the philosophical and conceptual aspects of war in his book "Understanding War." He examines how the concept of war is formed and how it is understood in different social and political contexts [5].

In his book "On Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society," David Grossman analyzes the psychology of those who participated in war. Grossman highlights the emotional and psychological trauma that combatants experienced while learning to kill [6].

In the postwar period, the concepts of heaven and hell began to be expressed not only through text, but also through visual metaphors. "Heaven is a metaphor for goodness, hell is a metaphor for

suffering or horror” [4]. These dualistic concepts in works created through painting, sculpture and visual media are often expressed as symbolic elements that reflect the deepest layers of human experience. In particular, humanity’s resistance to the destructive effects of war and the desire to rebuild lead to the expression of these metaphors in an aesthetic framework. The image of a rose growing among ruins, which is often found in art, acts as a symbol of heaven. Here, the rose is not only an element of nature, but also a symbol of hope, beauty, and spiritual revival. This shows that life continues and the human spirit has the power to be reborn even amidst the devastation caused by war. This image is also a visual expression of the universal call for peace and harmony. On the other hand, elements such as a burnt bridge, an abandoned mosque and a man with his hands raised to the sky on a black background are used as visual symbols of hell. These images symbolize human suffering, loss of relationships and spiritual emptiness. Hell is not a real place, but a visual embodiment of a psychological state and spiritual crisis here. At this stage, semiotics and symbolism play the role of a bridge between art and linguistics. From a semiotic point of view, each form and color in works of fine art carries a certain meaning and creates certain associations in the viewer. Since the words heaven and hell carry different emotional-referential meanings in the minds of each person, when the artist creates an image, he unconsciously includes the calls these words evoke in the collective consciousness into his work. Thus, lexical and symbolic elements are combined at the subconscious level, thanks to which the work of art acquires a deeper, multi-layered meaning. At the same time, these visual metaphors create rich opportunities for showing differences in meaning in different cultures. For example, while in Western art the heavens are often represented by light, angels, and clouds, in Eastern fine art they are more associated with nature - with flowers, streams, and the sun. Although hell is symbolized by fire, darkness, and loneliness in both Western and Eastern art, the style of expression and aesthetic approach differ depending on the culture. All these symbolic nuances show how the concepts of “heaven” and “hell” are encoded and rooted in human thinking at both the lexical and symbolic levels. Therefore, the visual forms of the concepts of “heaven” and “hell” in art play an important role in the artistic expression of the trauma that arose in the post-war period. The development of these concepts includes not only religious and mythological references, but also historical experience, emotional depth, and a system of cultural values. From this perspective, works of art are not only aesthetic objects, but also carriers of collective memory and mirrors of cultural and linguistic consciousness.

The concept of linguistic consciousness, that is, how a person and society perceive language, with what emotional and cultural associations they remember it, and in what socio-contextual frameworks they use it, also becomes particularly relevant in the post-war period. Traumatic events such as war affect the semantic system of language, filling old concepts with new meanings and leading to the formation of new conceptual metaphors.

In this regard, in the collective linguistic consciousness that emerged after the war, “heaven” has gone beyond the framework of a simple object of religious belief and has become a symbol of the desired life, security, stability, and spiritual comfort. In this context, “Heaven” means more social well-being, peaceful life, and living together without losing loved ones. At the same time, “hell” acts as a generalized spiritual image of the real disasters, losses, destruction, and traumas of war. This proves that language is not just a passive means of communication, but also an active emotional-ideological mechanism. Expressions such as “hell torment”, “gates of heaven”, “city turned into hell” are often used in Azerbaijani, both in literary and journalistic texts, and in everyday speech. These expressions are not static, they acquire new shades of meaning depending on time and context. For example, the expression “city turned into hell” can simultaneously express both the physical destruction and the psychological state of the people living there when describing a specific war zone. The expression “hell on earth” shows how unbearable war is for human life. The expression “piece of heaven” is an expression of the quiet moments after the war, temporary comfort and the desire of a person to return to the values he has lost. Expressions such as “from hell to heaven” symbolize the painful paths a person has traveled and the salvation he hopes for in the end. Each of these expressions is connected with deep associative networks, such as “war-hell”, “peace-paradise”,

“torment-burning in fire”, “salvation-light and peace”, from the point of view of the theory of conceptual metaphor.

The linguistic consciousness of the post-war period reconstructs the concepts of “heaven” and “hell” in both individual and collective thinking, expands their semantic boundaries, and opens the way to new cultural meanings. This once again shows that language is a living, flexible system that responds to the psychological state of society.

Consequently, the concepts of “heaven” and “hell” are considered in the literature and art of the post-war period not only from a religious framework, but also on deep metaphorical, symbolic and semantic levels. These concepts are no longer associated only with beliefs about the afterlife. They have also become a means of expressing individual and collective traumas, psychological states, moral dilemmas and historical experiences. The development of these concepts, especially in post-war discourse, shows how the transformations taking place in public memory, changes in the value system, and ideological positions are reflected in language. Thanks to conceptual metaphors, “heaven” and “hell” are no longer coded as concrete places, but as symbolic spiritual moments, emotions, and psychological states. Linguistic analysis shows that these concepts take root in human thinking and emotional consciousness through metaphorical structures. Through lexical combinations, semantic restructuring, and cultural codes that emerged in the post-war period, the concepts of “heaven” and “hell” become relevant in new contexts in language.

Xülasə

MÜHARİBƏDƏN SONRAKİ ƏDƏBİYYAT VƏ SƏNƏTDƏ MÜHARİBƏNİN BƏDİİ İNQVİSİMİNİN “CƏNNƏT” VƏ “CƏHƏNNƏM” KONSEPTLERİNDƏ LİNGVİSTİK TƏHLİL

Məqalədə müharibənin, xüsusən də 44 günlük Qarabağ müharibəsinin ədəbiyyat və incəsənətdə öz əksini tapan dağıdıcı nəticələri araşdırılır. Burada cənnət və cəhənnəm simvolik anlayışları vasitəsilə müharibənin yaratdığı travma, dağıntı və emosional yaraların necə təsvir olunduğu tədqiq edilir. Tədqiqat müharibədən sonrakı Azərbaycan ədəbi və incəsənət əsərlərini təhlil edərək, dualistik konseptlərin insanların həm iztirablarını, həm də sülh və yenidən doğuşla bağlı ümidlərini necə ifadə etdiyindən bəhs edir. Məqalə kollektiv yaddaşın formalaşmasında və münaqişədən sonra emosional baxımdan bərpa müddətində dilin gücünü vurğulayır.

Açar sözlər: *müharibə, ədəbiyyat, incəsənət, dilçilik, cənnət, cəhənnəm*

Резюме

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ХУДОЖЕСТВЕННОГО ОТРАЖЕНИЯ ВОЙНЫ В ПОСЛЕВОЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЕ И ИСКУССТВЕ В КОНТЕКСТЕ КОНЦЕПТОВ «РАЙ» И «АД»

В статье рассматриваются разрушительные результаты войны, особенно последствия 44-дневной Карабахской войны, которые отражены в литературе и искусстве. В ней исследуется, как травма, опустошение и эмоциональные раны, вызванные войной, иллюстрируются через символические представления о рае и аде. В исследовании анализируются послевоенные азербайджанские литературные и художественные произведения и обсуждаются дуалистические концепции, которые выражают как страдания, так и надежду на мир и возрождение. В исследовании подчеркивается сила языка в формировании коллективной памяти и эмоционального восстановления после конфликта.

Keywords: *war, literature, art, linguistics, heaven, hell*

LITERATURE

1. Cəfərova, M. Poeziyamızın Qarabağ savaşı – Vətən Müharibəsi / M.Cəfərova. – Bakı: Elm və Təhsil, –2021. – 272 s.

2. Qarabağ dastanı: Otuz ilin həsrəti – 44 günün zəfəri / tərt. ed. R.Məcid – Bakı: Təhsil, – 2021. – 528 s.
3. Fussell, P. The Great War and Modern Memory Anniversary Edition / P.Fussell. – Oxford: Oxford University Press, – 2000. – 384 pp.
4. Lakoff, G. Metaphors we live by / G. Lakoff, M. Johnson – Chicago: The University of Chicago Press, – 1980. – 242 p.
5. Gallie, W.B. Understanding War: An Essay on the Nuclear Age (Points of Conflict) / W.B. Gallie. – Abington: Routledge, – 1990. – 124 pp.
6. Grossman, D. On Killing: The Psychological Cost of Learning to Kill in War and Society / D.Grossman. – New York: Bay Back Books, – 2009. – 416 pp.
7. Owen, W. The Collected Poems of Wilfred Owen / W.Owen. – London: Chatto and Windus, – 1964. – 1000 pp.
8. Sassoon, S. The Old Huntsman and other poems / S.Sassoon. – New York: E.P. Dutton&Company, – 1918. – 134 p.
9. Abbas, A. Dolu: [Elektron resurs] URL: https://turuz.com/storage/her_konu-2017/2265-Dolu-Ruman-Aqil_Abbas-_Baki-74s.pdf

QARABAĞ BÖLGƏSİNİN MİKROTOPONİMLƏRİNİN STRUKTUR XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ GÖRƏ NÖVLƏRİ

Ayşən İSMAYILLI

Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun doktorantı, kiçik elmi işçi,

E-mail: aysheaxmedova4@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-3417-6306

Mikrotoponimlər sisteminin xarakterik cəhəti vardır. Kəndlərdə, şəhərlərdə elə mikrotoponimlər vardır ki, xalqımızın dilində və yaddaşında illərlə yaşayır. “Nəsil, məşğuliyyət, sənətkarlıq və relyeflə əlaqədar çoxlu toponimlər mövcuddur ki, bunu da ancaq yerli əhali yaradır və yaşadır, nəsildən-nəslə verir, yaddaşda əbədləşdirir” [2, s.22]. Qarabağ ərazisində qeydə alınan mikrotoponimlər söz yaradıcılığı prosesinin (leksik, morfoloji və sintaktik, semantik) müxtəlif prinsiplərinə əsaslanır. mikrotoponimlərin yaranma yollarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmağı məqsəduyğun hesab edirik: 1) Leksik yolla əmələ gələn mikrotoponimlər; 2) Morfoloji yolla əmələ gələn mikrotoponimlər; 3) Sintaktik yolla əmələ gələn mikrotoponimlər.

Leksik yolla yaranan mikrotoponimlər. Mikrotoponimik sistemdə qeydə alınan el-oba adları leksik-semantik cəhətdən sabit deyildir. Bu o deməkdir ki, belə sözlər müəyyən proseslərin (müharibə, köçətmə və s.) işləklilik funksiyasını itirir. İctimai-siyasi və sosial-iqtisadi hadisələrin nəticəsi kimi özünü göstərir. Leksik yolla yaranan sözlər sadə görünür, ancaq olduqca mürəkkəbdir. Leksik yolla yaranan sözlər əmələ gələrkən leksik vahidlər dilimizə ya hazır şəkildə, ya da müxtəlif sözlərin daxilində gəlir. Qarabağ bölgəsindəki mikrotoponimlərin bəzisi heç bir köməkçi vasitə olmadan toponimik vahidlərə çevrilir. Bu o deməkdir ki, bir yeni mənalı xüsusi ad əmələ gəlir. Başqa sözlə desək bir onomastik vahid digərinə keçir. Məsələn: Ağabəy antroponimi yeni məna ifadə edərək mikrotoponimlər qrupuna aid olur. Kəngərli etnonimi Kəngərli dağ adına keçmişdir. Tülkü zoonimi dərə adına çevrilib Tülkü dərəsi və s.

Qarabağ ərazisindəki mikrotoponimlər üzərində aparılan təhlildən belə nəticəyə gəlmək olar ki, toponimik vahidlərin az qismi leksik yolla əmələ gəlmişdir. Məsələn: Oğuz etnonimi mikrotoponimə keçmişdir: Abdal kənd adı>Abdal dərəsi, Qarqar tayfa adı>Qarqar düz, Laçın tayfa adı>Laçın qaya, Təkə tayfa adı>Təkə dərə, Türk xalq adı>Türk təpəsi, Eyvazxanbəyli kənd adı>Eyvazxanbəyli təpələri, Mərzili kənd adı>Mərzili sahəsi, Şıxbabalı kənd adı>Şıxbabalı sahəsi və s. (Ağdam rayonu); Güllücə kənd adı>Güllücə aşırımı, Xaçmaz rayon adı>Xaçmaz dağı, Xəzər tayfa adı>Xəzər dağı, Qaradağlı tayfa adı>Qaradağlı qayası, (Xocavənd rayonu); Xəlfəli tayfa adı>Xəlfəli qışlağı, İmirli tayfa adı>İmirli qışlağı, İmamqulubəyli kənd

adı>İmamqulubəyli yalı, Malıbəyli qəbiristanlığı, Seyidli tayfa adı>Seyidli məhəlləsi (Şuşa rayonu); Çullu tayfa adı>Çullu təpə (Füzuli rayonu); Qaradağlı tayfa adı>Qaradağlı qayası, Qaradağlı təpələri (Xocavənd rayonu); Qarqar tayfa adı>Qarqar silsiləsi (Xocalı rayonu) və s. Ərazidə leksik yolla yaranan mikrotoponimlərin demək olar ki, böyük qismini türk mənşəli sözlər təşkil edir. Onların arasında tayfa adlarına da rast gəlinir. Bu vahidlərdə makrotoponimlərdən mikrotoponimlərə keçid açıq şəkildə özünü göstərir.

Morfoloji yolla yaranan mikrotoponimlər. Dilçilikdə toponimik vahidlərin morfoloji yolla əmələ gəlməsinə aid fərqli fikirlərə rast gəlinir. Morfoloji yolla mikrotoponimlər yaranan zaman dilin lüğət fondunda mövcud olan leksik vahidlərə sözdüzəldici şəkilçilər artırılır və yeni mənalı toponimik vahidlər yaranır. Bu yolla mikrotoponimlərin yaranması söz yaradıcılığı qaydalarına əsaslanır, bütünlükdə dilin leksik layını zənginləşdirməklə yanaşı toponimik leksikanın da kəmiyyətcə çoxalmasına şərait yaradır. Milli dil qanunlarına əsaslanan bu topoformatlar müxtəlif nitq hissələrinə artırıla bilər.

Afad Qurbanovun fikrincə, “Azərbaycan dilçiliyində belə bir yanlış meyl vardır ki, toponimlərin əmələ gəlməsi tamamilə sırf leksik və semantik hadisələrlə bağlıdır. Burada heç bir morfoloji amil rol oynamır. Müəyyən bir toponimə çevrilmiş söz ona qədər kök və şəkilçi şəklində mövcud olmuşdur. Şübhəsiz, bu fikirdə də həqiqət vardır. Lakin toponim yaradıcılığında sözdüzəldici şəkilçinin rolunu tamamilə inkar etmək səhv elmi nəticələrə aparıb çıxara bilər. Çünki dilimizdə elə faktlara rast gəlinir ki, orada mütləq toponim düzəldən xüsusi şəkilçinin varlığını təsdiq etmək lazım gəlir” [1, s.324-325]. Azərbaycan dilində morfoloji yolla sözlər yaranarkən semantik və şəkli xüsusiyyətlər əmələ gəlir. Ancaq dilimizdə sözdüzəldici şəkilçilər çox olmasına baxmayaraq toponimyaratmada onlardan az hissəsi qeydə alınmışdır. Daha çox -lı, li, lu, lü; -çı, çi, çü, çu, -lar, lər şəkilçiləri qeydə alınmışdır. Mikrotoponimlərin daxilində sözdüzəldici şəkilçilərin müəyyən qismi daha fəaldır.

Morfoloji yolla mikrotoponimlər yaranarkən 2 əsas cəhət nəzərə alınır: 1.Kök sözlərin xarakterinə görə əmələ gələn mikrotoponimlər. 2.Leksik şəkilçilərin müxtəlifliyinə görə əmələ gələn mikrotoponimlər. Kök sözlərin xarakterinə görə mikrotoponimlər yaranarkən hansı nitq hissəsinə məxsus olması nəzərə alınır. Mikrotoponimlər daha çox isim və sifətlərdən, az şəkildə feil, saylardan yarana bilər. Leksik şəkilçilərin müxtəlifliyinə görə əmələ gələn mikrotoponimlərdə bir neçə modeldən istifadə oluna bilər: 1.Kök+şəkilçi modeli əsasında əmələ gələn mikrotoponimlər.

2.Kök+şəkilçi+şəkilçi modeli əsasında əmələ gələn mikrotoponimlər.

1.-lı, li, lu, lü şəkilçisi vasitəsilə yaranan toponimlər. Biz Qarabağ ərazisində olan -lı şəkilçisi vasitəsilə əmələ gələn mikrotoponimləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq məqsəduyğundur:

1.Şəxs adlarına artıraraq əmələ gələn mikrotoponimlər. Bu şəkilçi həm sadə, həm də mürəkkəb şəxs adlarına artırıla bilər: Səfərli (təpə), (Ağdam rayonu); Bəhrəmli piri, Zakirli bulaq (Xocavənd rayonu); Zərli bağı, Zərli yeri (Xocalı rayonu);

2.Bitki, ağac, yabanı bitki adlarına artırılmaqla əmələ gələn mikrotoponimlər: Alçalı bağ, Alçalı dərə, Almalı dərə, Yovşanlı düz və s. (Ağdam rayonu); Fındıqlı bulaq, Söyüdlü çökəklik, Söyüdlü dərə, Çiçəkli bulaq, Söyüdlü bulaq (Xocavənd rayonu); Alçalı yal, Armudlu dərə, Əzgilli dərə, Əvəlikli ərazi, Fındıqlı göl, Gicitkanlı dərə, (Şuşa rayonu); Almalı ərazi, Alçalı bulaq, Darılı düzü, Əvəlikli ərazi, İncilli qaya (Xocalı rayonu); Qozlu dərə, Zoğallı bağ, Kəklikotulu zəmi, Kişmişli yer, Güllü dərə, Narlı keçid, Saqqızlı məhəlləsi (Füzuli rayonu);

2.Heyvan adlarına artırılmaqla əmələ gələn mikrotoponimlər: Qarışqalı (arx), Sərçəli (təpə), İlanlı (təpə), İlanlı dərə, Qurdlu yer (Ağdam rayonu); Pişikli dərəsi, İlanlı təpə, Kaftarlı dağ (Xocavənd rayonu); Sərçəli dərə, Siçanlı yüksəkliyi (Xocalı rayonu);

3.Tayfa adlarına artırılmaqla əmələ gələn mikrotoponimlər: Kəngərli (dağ), Baharlı (yaşayış yeri) və s.

4.Relyef xüsusiyyətini bildirən sözlərə artırılmaqla əmələ gələn mikrotoponimlər: Qızıllı (qaya), Qayalı (təpə), Qızıllı(təpə), Çınqıllı qaya, Daşlı yoxuş, Qayalı təpə, Qumlu dərə, Sulu

çökək (Ağdam rayonu); Sulu dərə, Daşlı dağ, Daşlı dərə, Enli düzü, Əppəkli döş, Göllü dərə (Xocavənd rayonu); Daşlı bulaq, Göllü tala (Şuşa rayonu); Daşlı dərə, (Xocalı rayonu); Daşlı təpə (Füzuli rayonu). Göründüyü kimi -lı, li, lu, lü şəkilçisi toponimiyaratmada fəal iştirak edir. Ancaq ümumilikdə yaratdığı digər məna xüsusiyyətlərini coğrafi adlara daşıya bilmir.

2.-lar, lər şəkilçisi vasitəsilə yaranan mikrotoponimlər. -lar, lər şəkilçisi Azərbaycan ədəbi dilində kəmiyyət kateqoriyasını bildirir. Ancaq onomastikada toponimyaradan element kimi şərh olunur, mikrotoponimlərin tərkibində də rast gəlinir. Məsələn: Bağbanlar dərəsi, Bənövşələr (təpə), Salmalar (kəhrizi), Uca bağlar, Əbrişimlər (obyekt) və s. (Ağdam rayonu); Quşçular dağı, Mərəklər yeri, Nurlar dərəsi, Tağlar mağarası (Xocavənd rayonu); Cəmillər gölü, Qazaxlılar yalı, Qurdlar məhəlləsi (Şuşa rayonu);

3.-çı, çi, çu, çü şəkilçisi ilə əmələ gələn mikrotoponimlər. Bu şəkilçilər isimlərdən sənət, peşə, məşğuliyyət və s. bildirir. Vilayət Əliyevə görə, “Bu şəkilçinin əsas funksiyalarından biri peşə, sənət, ictimai mənsubiyyəti, nəyəsə malikliyi, məxsusluğu bildirməkdir. Lakin o bəzən mücərrəd mənalı isimlərə də qoşularaq həmin proseslə, yəni peşə, sənətlə məşğul onları ifadə edən isimlər düzəldir. Bu mikrotoponimlərə Qazançı (yaşayış yeri), İlxiçi (qobu) (Ağdam rayonu); Dəmirçi dərəsi, Qaraçı arxı, Qaraçı bulağı (Xocavənd rayonu); Qatırçı yolu (Şuşa rayonu) və s. aid etmək olar. Hansı ki, topoformat peşə, sənət, məşğuliyyətlə bağlı toponim əmələ gəlmişdir.

4.-ca, cə şəkilçisi ilə əmələ gələn mikrotoponimlər. İsim düzəldən şəkilçidir. Qarabağ bölgəsində -ca, cə topoformatı ilə yaranan mikrotoponimlərə Güllücə (dağ), Qozluca, Yağlıca, Güllücə (aşırmı), Güllücə (ocaq) Güllücə aşırımı (Xocavənd rayonu); Ballıca çayı (Xocalı rayonu); və s. aid etmək olar.

5.-lıq, liq, luq, lük şəkilçisi ilə əmələ gələn mikrotoponimlər. Mikrotoponimiyartamda əşyanın olduğu yer anlayışını bildirir. Qarabağ bölgəsində bu şəkilçi vasitəsilə yaranan mikrotoponimlərə az rast gəlinir. Məsələn: Armudluq, Yarpızlıq (yer), Aralıq (dərə), Bəylik, Qəbiristanlıq (təpə) (Ağdam rayonu); Armudluq, Bəylik bağı, Daşlıq təpə, Əppəklik, Əzgillik, Fındıqlıq, Gavallıq, Kalafalıq, Qarpızlıq, Mərəçöyüdlük, Söyüdlük, Zoğallıq, Bəylik bulağı, Çaylıx çayı (Xocavənd rayonu); Armudluq, Çınqıllıq, Əzgillik, Fındıqlıq (Şuşa rayonu); Alçalıq, Kələmlik (Xocalı rayonu); Qamışlıq, İydəlik, Yarpızlıq, Tutluq (Füzuli rayonu) və s. Göründüyü kimi topoformatlar müxtəlif quruluşda olan sözlərlə işlənərək toponimik vahidlərin yaranmasında yaxından iştirak edir. Morfoloji yolla əmələ gələn mikrotoponimlərin bəzisinə diqqət yetirək:

Sintaktik yolla yaranan mikrotoponimlər. Sintaktik yolla sözlərin yaranması söz yaradıcılığı prosesində mühüm rola malikdir və sistem xarakter daşıyır. Sintaktik yolla söz yaratmanın toponimik vahidlərin də inkişafında böyük əhəmiyyəti vardır. Bu yolla toponimiyaratma dedikdə daha çox mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsi başa düşülür. Ancaq toponimlər yaranarkən mürəkkəb sözlərdən daha çox söz birləşməsi yada düşür. Biz isə Ağdam Qarabağ ərazisində qeydə alınan mikrotoponimləri leksik-sintaktik yolla və morfoloji-qrammatik yolla yaranan toponimik vahidlərə ayıra bilərik.

Leksik-sintaktik yolla əmələ gələn mikrotoponimlər. Belə mikrotoponimlərin yaranmasında heç bir morfoloji əlamətdən istifadə edilmir. Bu zaman onimlər köməkçi vasitə olmadan birləşir və yeni toponimik vahid formalaşır. Yəni qrammatik göstərici iştirak etmir və yanaşma ilə bağlanır. Leksik-sintaktik yolla əmələ gələn mikrotoponimlərə birinci növ təyini söz birləşməsi modelində olan toponimik vahidləri aid etmək olar. Bu yolla söz yaratma zamanı ismi birləşmələr mühüm rola malikdir. Birinci növ təyini söz birləşməsi aparıcıdır. Model əsasında yaranan mikrotoponimlər həm bitişik, həm də ayrı yazıla bilər.

1. Ayrı yazılan mikrotoponimlər: Ağdam rayonu: Ağ qaya, Qızıl qaya, Qırmızı dərə, Quzey qaya, Dəli qaya, Qara qaya və s. (Ağdam rayonu); Ağ cığır, Daş bulaq, Əyri meşə, Gödək bazı, Göllü dərə, Üç bulaq (Xocavənd rayonu); Çala daş, Çuxur məhəllə, Daş məhəl, Qırmızı dərə, Qırmızı təpə, Şor bulaq, Yuxarı məhəllə (Şuşa rayonu); Keçəl yal, Quru dərə

(Xocalı rayonu); Ağ qaya, Ağ dərə, Ağ təpə, Ağ cığır, Sarı yal, Tək tut, Haça gədik, Çala məhlə, Ceyran zəmi (Füzuli rayonu);

2. Bitişik yazılan mikrotoponimlər: Ağgüney, Ağtəpə, Acıdərə, Beşikdağ, Qazanqaya, Bozdağ, Boztəpə, Qaraquş, Qaraköbər, Qaragüney, Gədikdağ, və s. (Ağdam rayonu); Ağdaş, Ağqaya, Arpagədik, Çaylaqqaya, Çuxuryal, Qarabulaq, (Xocavənd rayonu); Ağqaya, Daşadüz, Sarıyoxuş, Sarıgüney (Şuşa rayonu); Bozqaya, Bozdüz, Xoruztəpə, Qatarqaya, Qızılqaya, Sarışgöl, Soyuqbulaq, Uzunyal, Üçbulaq (Xocalı rayonu); Ağbayır, Ağqaya, Ağtəpə, Qaraqaya, Qaraquzey, İncildərə, Sarıtəpə, Plovtəpə, Uzuntəpə, Xantəpə, Çaldağ (Füzuli rayonu);

Bu birləşmə kök+kök modeli əsasında qurulur. Birinci növ təyini söz birləşməsi modelində olan mikrotoponimlər zəngin linqvistik xüsusiyyətlərə malikdir: 1) Bu onimlər əmələ gələrkən heç bir köməkçi vasitədən istifadə olunmur və tam yanaşma hadisəsi özünü göstərir; 2) Belə birləşmələrdə atributiv və substantiv xüsusiyyət vardır. 3) Birinci növ təyini söz birləşməsi modeli əsasında əmələ gələn mikrotoponimlərin birinci tərəfi əsasən isim, sifət, say; ikinci tərəfi isə coğrafi onimlərdən güney, təpə, dərə, qaya, dağ, köbər, daş, yer, arx, xırman, yal, yamac kimi toponimik vahidlərdən təşkil olunmuşdur. Biz tədqiq etdiyimiz birinci növ təyini söz birləşməsi modeli əsasında əmələ gələn mikrotoponimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilərik: 1. Sifət+ isim modelində olan mikrotoponimlər; 2. İsim+isim modelində olan mikrotoponimlər; 3. Say+isim modelində olan mikrotoponimlər; 4. Zərf+isim modelində olan mikrotoponimlər;

1. İsim+isim modeli əsasında əmələ gələn mikrotoponimlər. Bu birləşmənin hər iki tərəfi isimdən təşkil olunur və heç bir şəkilçi ilə işlənmir. Ərazidə qeydə alınan mikrotoponimlərə aid etmək olar: Ağdam rayonu: Dərə zəmi, və s; Xocavənd rayonu: Maraltəpə, Binəçay, Çaxmaqçay, Qoturbulaq, və s

Bu model əsasında əmələ gələn mikrotoponimləri də 2 qrupa ayıra bilərik:

1. Xüsusi isim+ümumi isim modeli əsasında əmələ gələn mikrotoponimlər.

2. Ümumi isim+ümumi isim modeli əsasında əmələ gələn mikrotoponimlər.

Ümumi isim+ümumi isim şəklində olan mikrotoponimlərin birinci tərəfi konkret əşyanı bildirir: Beşikdağ, Qazanqaya, Talvarqaya, Xaçdaş, Mərmərtəpə, Çırağtəpə, Bəhməztəpə; Birinci tərəf yer bildirir: Dərə zəmi, Zəmitəpə, Məscidtəpə və s.

Xüsusi isim+ümumi isim şəklində olan mikrotoponimlərin birinci tərəfi şəxs bildirir: Rəsultəpə, Qaçaytəpə, Fərmantəpə, Kərimtəpə və s.

2) Sifət+isim modeli əsasında əmələ gələn mikrotoponimlər sadə, düzəltmə, mürəkkəb sifətlərlə isimlərin birləşməsindən əmələ gəlir:

1) Birinci tərəfi rəng ifadə edən sifətlərdən ibarət olan mikrotoponimlər: Qara qaya, Ağgüney, Ağtəpə, Bozdağ, Boztəpə, Qaradağ, Qaraköbər, Qaragüney, Qaratəpə, Qızılqaya, Qızılqüney, Göydərə, Göyarx, Göytəpə, Qarahacı və s.

2) Birinci tərəfi xarici görünüş bildirən sifətlərdən ibarət olan mikrotoponimlər: Əkiz təpə, Yalqız təpə, Keçəl dağ, Keçəl yal, Keçəl yamac, Haça dağ, Çılpaq qaya, Şiş qaya, Uzun dərə, Gödək dağ, Böyük təpə, Kiçik təpə, Haça qaya, Cüt təpə, Yumru təpə, Şiştəpə və s.

3) Say+isim modeli əsasında əmələ mikrotoponimlər. Bu model əsasında mikrotoponimlər rast gəlinir. Məsələn: Yeddi xırman, Yedditəpə, Dördtəpə və s.

4) Zərf+isim modeli əsasında əmələ gələn mikrotoponimlər: Qabaq düz, Yuxarı Qışlaq, Orta keçid, Orta bulaq, Yuxarı bulaq və s.

Morfoloji-qrammatik yolla əmələ gələn mikrotoponimlər.

İkinci növ təyini söz birləşməsi modelində əmələ gələn mikrotoponimlər. Bu yolla əmələ gələn mikrotoponimlər yaranarkən birinci tərəfdə heç bir qrammatik və morfoloji şəkilçi iştirak etmir. İkinci tərəf isə mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir. Kök+kök+şəkilçi modeli əsasında qurulur. Morfoloji-qrammatik yolla əmələ gələn mikrotoponimlərə ikinci növ təyini söz birləşməsi aiddir. Bu yolla əmələ gələn mikrotoponimlər Qarabağ ərazisində çoxluq təşkil edir. Bu birləşmələrin birinci tərəfi həm sadə, həm də mürəkkəb sözlərdən təşkil oluna bilər:

1. Birinci komponenti antroponimlərdən ibarət olan mikrotoponimlər: Möhülü təpələri, Əlikəşi təpəsi, Molla Mustafa oğlu təpəsi, Ağacan yeri, Əli pəncəsi, Əhmədbaba piri, Zərnigar tapı, Maşabbas qayası, Gülməmməd təpəsi, Xanməmməd ocağı, İsgəndər bəy yurdu, və s (Ağdam rayonu); Mənsur yalı, Nahid tapı, Əlikəşi təpəsi, Salman bulağı, Zəki bulağı, Zülfüqar bulağı (Xocavənd rayonu); Alibəy taxtası, Cəmillər gölü, Molla İmranın bağı, Tofiq bulağı, Tükəzban piri (Şuşa rayonu); Allahverdi bəyin tut bağı, Əhməd bulağı (Xocalı rayonu); Murad təpəsi, Kəblə Nəcəf dəyirmanı, Mirzəmuradlı məhəlləsi, Miri ocağı, Molla bağı, Şeyx İbrahim türbəsi (Füzuli rayonu);

2. Birinci komponenti zoonimlərdən və fitonimlərdən ibarət olan mikrotoponimlər: Tülkü dərəsi, Mantar dağı, Şahin tapı, Saqqız tapı və s (Ağdam rayonu); Çaqqal qobusu, Dağdağan ocağı, Ərik təpəsi, Gavalı bağı (Xocavənd rayonu); Ayı bulağı, Ayı talası, Ayı məhəli, Arpa yalı, Arpa yeri, At məhəli, At qoruğu, Buğa yaylağı, Qatır yaylağı, Silos quyusu (Şuşa rayonu); Ağacan yaylağı (Xocalı rayonu); At dərəsi, Gilas bağı, Tut bağı, Cəməm yalı (Füzuli rayonu);

4. Birinci komponenti etnonimlərdən ibarət olan mikrotoponimlər: Papravənd kurqanları, Qarapirim təpələri, Ağdam qobusu, Ağdam təpəsi, Ağdam düzü, Abdal dağı, Abdal dərəsi, Abdal təpəsi və s; Daşaltı çayı, İmamqulular bulağı (Şuşa rayonu);

5. Birinci tərəfi ümumi isimlərdən ibarət olan mikrotoponimlər: İmarət yeri, Küdürüstü qobusu, Gavurqala çölü, Gəvən dağı, və s. (Ağdam rayonu); Qətl yeri, Qobu yamacı, Quldur dərəsi, Baba bulağı (Xocavənd rayonu); Gəlin qayası, Əhəng quyusu, Xəzinə qayası, Xırman təpəsi, Sərhəd dərəsi (Şuşa rayonu); Çinqil təpəsi, Dəyirman dərəsi, Yonca yeri (Xocalı rayonu); Qız qayası, Əhəng yeri, Yel ocağı, Kotan dərəsi, Kömür dərəsi, Ocaq düzü, Ocaq yeri, Ocaq təpəsi, Səngər yalı, Səngər yeri, Tuğ yalı, Türk dərəsi, Xırman yeri (Füzuli rayonu);

Üçüncü növ təyini söz birləşməsi modelində əmələ gələn mikrotoponimlər.

Bu model əsasında əmələ gələn mikrotoponimlərin hər iki tərəfində morfoloji və qrammatik şəkilçi olur. Birinci tərəf yiyəlik, ikinci tərəf mənsubiyyət şəkilçisi ilə işlənir və konkretlik bildirir. Üçüncü növ təyini söz birləşməsi əsasında əmələ gələn mikrotoponimlərə aid etmək olar: Namaz dərəsinin yanı, Zalışın armudluğu, Əjdaha kurqanları təpələri, Qalanın xarabalıqları və s. (Ağdam rayonu); Cəfərin əkin yeri, Zəkinin bağı, Sebenin meşəsi (Xocavənd rayonu); Əlihəsənbəyin bağı, İmranın bağı (Şuşa rayonu); Qaranın ocağı, Nəbinin bulağı, Şükürün bağı, Şükürün yalı, Şükürün körpüsü (Xocalı rayonu); Alının körpüsü, Bayramqulunun bağ yeri, Xədicəxanımın yurd yeri, Çərkəzin meşəsi (Füzuli rayonu).

Feili sifət əsasında yaranan mikrotoponimlər. Dilimizdə -an, ən şəkilçisi feili sifət şəkilçisi və nitq hissələrindən feildüzəldən şəkilçidir. -an, ən topoformatı arxaik hesab olunur. Mürəkkəb mikrotoponimlərə isimlə feil birləşməsinə -an şəkilçisi artırılır. Bu şəkilçi İran dillərində yayılmışdır. Şəkilçi alınma hesab olunur. Etnonimlərin tərkibində topluluq anlayışı bildirir. Toponim yaradıcılığında məhsuldardır. Feili sifət şəkilçisi daha çox feillərə artırılır və sintaktik yolla toponimlərin yaranmasına şərait yaradır. Feilin və sifətin xüsusiyyətlərini daşıyan feili sifət tərkib formasında el-oba adlarının tərkibində qeydə alınmışdır. Məsələn: Asankeçilən təpə, Camışyaxalanan arxın yanı, Canavarkeçən, Dovşanqaçan, Falçı yaşayan, Kürdyaşayan çökəklik, Kətəbişirlən, Küçüklüyən dərə, Qızıxılan yarpaq, Qoyunkəsələn, Qoyunütülən, Püskürən qaya, Peyinyökülən, Poladdöyülən, Sutökülən dərə, Vahid yıxılan, Dəvəbatıran, Teymurbatan (göl), Fərhadçapan (qaya), Lənbəran (küdri), Çıldıran (düz), Səsverən (qaya) (Ağdam rayonu); Dəvəbatıran, Sutökülən (Şuşa rayonu); Öküzüçan qaya, Öküzüçan təpə, (Xocalı rayonu); Qumqazılan, Xandöyüşən, Cəfərkən çaxnağı (Füzuli rayonu). Göründüyü kimi bu şəkilçilərə mürəkkəb sözlərin də tərkibində rast gəlinir.

Nəticə

Mikrotoponimlərin struktur xüsusiyyətlərinə görə təhlil olunması nəticəsində aydın olmuşdur ki, xalqımızın soykökü, əski inancları və dünyagörüşü, etnik tərkibi, etnoqrafiyasının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən, həmçinin müxtəlif tayfalar, xalqlar, nəsillər haqqında da bir çox məlumatların daşıyıcısı kimi mikro coğrafi obyektlər əsas rola malikdir. Bu

onimlər xalqımızın tarixi dövrlər ərzində məskunlaşdıqları ərazilərin müəyyən olunmasında, sosial-iqtisadi və ictimai-siyasi proseslərin daha dərinlən izlənilməsində gərəklidir. Leksik yolla əmələ gələn mikrotoponimlər heç bir leksik və morfoloji əlamət qəbul etmədən yaranır. Mikrotoponimlərin əmələ gəlməsində morfoloji yoldan daha çox istifadə olunur. Sintaktik yolla əmələ gələn mikrotoponimlər həm bitişik, həm də ayrı yazıla bilər. I növ təyini söz birləşməsi leksik-sintaktik yolla əmələ gəlmişdir. Bu model əsasında yaranan mikrotoponimlər həm bitişik, həm də ayrı yazıla bilər. II növ təyini söz birləşməsi morfoloji-qrammatik yolla əmələ gəlir. II növ təyini söz birləşməsi xüsusi isimlərdən, zoonimlərdən, etnonimlərdən, ümumi isimlərdən yarana bilər. III növ təyini söz birləşməsi şəklində olan mikrotoponimlərin arasında başqa onimlər iştirak edə bilər. Deyilən fikirləri əsas tutaraq belə nəticəyə gəlmək olar ki, Azərbaycan dilinin toponimik sisteminin vacib leksik laylarından olan mikrotoponimlərin dilçilik aspektindən təhlil olunması olduqca əhəmiyyətlidir. Qarabağ bölgəsində dilimizin inkişafı üçün mühüm rola malik olan çoxlu sayda mikrotoponimlərə rast gəlinmişdir. Bu mikrotoponimlərinin struktur-semantik təhlili toponimiyanın inkişafı üçün zəruridir.

Summary

TYPES OF MICROTOPYNOMS OF THE KARABAKH REGION ACCORDING TO STRUCTURAL FEATURES

The emergence of microtoponyms (micros - "small", topos - "place") (small mountain, valley, hill, steppe, plain, plain, ridge, steep, steep, ascent, field, descent, slope, hearth, pir, sanctuary, arch, kudri, kuber, grave, cemetery, well, reserve, neighborhood, haystack, etc.) in the territory of Karabakh is associated with the history of the development of our people. As the standard of living improves, new onyms begin to be added to the archaic lexicon. This is also clearly manifested in the lexical-semantic system of our language. The study of the process of emergence, development, and change of toponymic units has always been relevant. This process also occurs in the microtoponymic lexicon. The emergence and development of toponymic units occur within the framework of word creation.

Keywords: Karabakh, region, microtoponym, lexical, morphological, semantic

Резюме

ТИПЫ МИКРОТОПОНИМОВ КАРАБАХСКОГО РЕГИОНА ПО СТРУКТУРНЫМ ПРИЗНАКАМ

Появление микротопонимов (micros - «маленький», topos - «место») (маленькая гора, долина, холм, степь, равнина, равнина, хребет, крутой, обрывистый, подъем, поле, спуск, склон, очаг, пир, святилище, арка, кудри, кубер, могила, кладбище, колодец, заповедник, квартал, стог сена и т. д.) на территории Карабаха связано с историей развития нашего народа. По мере повышения уровня жизни к архаичной лексике начинают добавляться новые онимы. Это также отчетливо проявляется в лексико-семантической системе нашего языка. Изучение процесса возникновения, развития и изменения топонимических единиц всегда было актуальным. Этот процесс происходит и в микротопонимической лексике. Возникновение и развитие топонимических единиц происходит в рамках словотворчества.

Ключевые слова: Карабах, регион, микротопоним, лексика, морфологический, семантический

ƏDƏBİYYAT

1. Qubanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. II cild (2 cildə). Bakı, 2019, 432 s.
2. Zahidov Ə. Azərbaycanın bəzi toponimləri. Gəncə: Bakı, 1995, 144 s.

POST-MÜHARİBƏ DÖVRÜ AZƏRBAYCAN NƏSRİNDƏ MİLLİ KİMLİK MƏSƏLƏLƏRİ

Dilarə ƏLİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

E-mail: aliyeva.dilara724@yandex.ru

ORCID ID:0000-0001-6443-1262

Giriş: Milli kimlik — fərdlərin özlərini müəyyən bir xalq, mədəniyyət və tarixi irslə əlaqələndirmə forması kimi — ədəbiyyatda daim aktuallığını qoruyan mövzulardan biridir. Azərbaycan ədəbiyyatında bu mövzu xüsusilə müharibə və milli mübarizə kontekstlərində ön plana çıxmışdır. 2020-ci il Vətən müharibəsindən sonra yaranan yeni dövrdə milli kimliyin bədii ifadəsi daha da fərqli çalarlarda təqdim olunmağa başlamış, nəsr əsərlərində bu anlayış həm tarixi yaddaş, həm də çağdaş realıqla vəhdətdə işlənmişdir. Bu məqalə, son beş ildə yazılmış Azərbaycan nəsr nümunələri əsasında milli kimlik anlayışının necə yenidən formalaşdığını və ədəbi şəkildə təqdim olunduğunu araşdırmağı hədəfləyir.

44 günlük Vətən müharibəsində əldə olunan qələbə, ədəbiyyatda qəhrəmanlıq motivlərinin güclənməsinə səbəb oldu. Müharibə iştirakçıları, şəhidlər, qazilər və onların ailələri haqqında poetik və nəsr əsərləri meydana gəldi. İşğaldan azad olunan torpaqların bədii obrazı, Qarabağın tarixi və mədəni yaddaşı postmüharibə dövründə yazılan əsərlərin əsas mövzusunə çevrilib. Müəlliflər bu torpaqlara olan bağlılığı, uzun illər davam edən həsrəti və nəhayət qovuşmanı poetik dillə ifadə edirlər. Ədəbiyyatda əvvəlki dövrlərdəki romantik qəhrəman tipindən fərqli olaraq, bu dövrdə real döyüş iştirakçıları – əsgərlər, zabitlər, könüllülər – milli qəhrəman kimi təqdim olunur. Onların bəzən adi insan həyatından müharibəyə keçidi, şəhidliyi, fiziki və psixoloji travmaları ədəbiyyatda öz əksini tapır.

Müəlliflər Qarabağ uğrunda döyüşləri yalnız müasir qəhrəmanlıq aktı kimi deyil, həm də tarixi davamlılıq kontekstində təqdim edirlər. Müharibəni görən, onun iştirakçısı olan və ya bu mühitdə böyüyən gənc yazarlar öz bədii baxışları ilə bu dövrə fərqli prizmadan yanaşırlar. Onların əsərlərində daha çox daxili konflikt, reallıq və sosial məsələlər önə çıxır.

Əsas hissə

Müharibə sonrası dövrdə Azərbaycan cəmiyyətində milli həmrəylik və tarixi ədalətin bərpası ideyaları geniş vüsət aldı. Bu ideyalar ədəbiyyatda milli kimlik diskursunun əsasını təşkil etdi. Müəlliflər milli kimliyi təkcə etnik və coğrafi məfhum kimi deyil, həm də tarixi haqq, mədəni yaddaş və mənəvi qürur aspektlərindən təqdim etməyə çalışdılar. Qələbə sonrası ədəbiyyat bu kimliyi həm fərdi, həm də kollektiv identifikasiya səviyyəsində bədii obrazlaşdırmağa yönəldi.

Post-müharibə nəsrində milli kimlik aşağıdakı əsas bədii motivlərlə təqdim olunur:

- **Qəhrəman obrazı:** Müasir əsgər və şəhid obrazları milli kimliyin təcəssümünə çevrilmişdir. Onların keçdiyi yol və göstərdiyi fədakarlıq, xalqın bütövlüyünü və tarix qarşısındakı mövqeyini simvolizə edir.
- **Torpaq və vətən motivi:** Qarabağın azadlığı, torpağın təmizlənməsi, kəndlərin dirçəldilməsi prosesi — milli kimliyin "məkan" üzərindən ifadəsi kimi çıxış edir.
- **Tarixi yaddaşın dirçəldilməsi:** Əsərlərdə tez-tez ulu babalara, itirilmiş yurd yerlərinə, tarixi şəxsiyyətlərə istinad olunur. Bu, kimliyin zamansal dərinliyini artırır.

Post-müharibə dövrü nəsrində müxtəlif nəsillərə mənsub yazıçıların fərqli yanaşmaları müşahidə olunur. Rövşən Abdullaoglu kimi müəlliflər milli kimliyi fəlsəfi və tarixi aspektlərdə dəyərləndirərək, keçmiş və bu gün arasında paralellər qururlar. Bu yazarların əsərlərində şəxsiyyətin daxili transformasiyası, psixoloji dərinlik və milli mənsubiyyətin fərdi qəbulunu ön plana çıxarırlar. Konkret hadisələr, müharibə epizodları, qəhrəman hekayələri və s. vasitəsilə

milli kimliyin canlı təbliğinə rast gəlinir. Əsərlərdə milli kimlik təkcə keçmişin nostalji elementi kimi deyil, həm də gələcək yönümlü bir layihə kimi təqdim olunur. Müəlliflər yeni nəslə milli ruhda yetişdirməyin vacibliyini vurğulayır, bunun üçün isə mədəniyyət, dil və mənəviyyətin qorunub saxlanmasının əhəmiyyətini qeyd edirlər.

Rövşən Abdullaoğlunun “Koramal” romanının ədəbi və ideoloji təhlili

Rövşən Abdullaoğlunun “Koramal” romanı, 2022-ci ildə nəşr olunmuş və müəllifin dördüncü romanı olaraq oxuculara təqdim edilmişdir. Əsər, Azərbaycanın müasir tarixi və milli kimlik məsələlərini dərinlənən araşdıran bir ədəbi nümunədir. Rövşən Abdullaoğlunun bu romanı, Azərbaycanın müasir ədəbiyyatında milli kimlik və tarixi yaddaş mövzularını dərinlənən işləyən əhəmiyyətli bir əsərdir. Əsər, oxuculara milli kimliyin qorunmasının və tarixi yaddaşın əhəmiyyətini anlamaqda kömək edir.

“Koramal”, sovet imperiyasının təsiri altında olan sadə insanların talelərini, Əfqanıstan və Qarabağ müharibələrinin pərdəarxası məqamlarını və bu müharibələrin insan psixologiyasına təsirini əks etdirir. Əsərdə, müharibələrin gətirdiyi faciələr, insanlarla manipulyasiya edən imperialist qüvvələr, xəyanət və siyasi oyunlar kimi mövzular ön plana çıxır. Roman, milli kimliyin formalaşmasında tarixi yaddaşın və kollektiv şüurun əhəmiyyətini vurğulayır. Əsərdə, “Qırmızı imperiya”nın təsiri altında olan insanların yaşadıkları çətinliklər və bu çətinliklərə qarşı göstərdikləri müqavimət, milli kimliyin qorunmasında mühüm rol oynayır. “Koramal”, realist və psixoloji dərinliyi ilə seçilən bir romandır. Əsər, oxucular tərəfindən böyük maraqla qarşılanmış və qısa müddət ərzində bestseller siyahılarına daxil olmuşdur. Bu romanı sovet dönməsinin imperialist ideologiyasının fərdi şüur və talelərə necə sirayət etdiyini, insanları zorla ideologiyanın “qırmızı cəbhəsinə” cəlb etməklə onların mənəviyyatını və mənsubiyyət hissini necə məhv etdiyini göstərir. Romanın əsas ideyası – əsl qəhrəmanlığın silahda deyil, vicdanda və yaddaşda yaşadığı fikridir. Əfqanıstan və Qarabağ savaşlarının qarşılaşdırılması isə bu faciənin transmilliliyini ortaya qoyur. Roman paralel xəttlərlə işlənmişdir: bir tərəfdə Əfqanıstanda sovet qoşunları tərkibində döyüşən gənclər, digər tərəfdə isə Qarabağ savaşında eyni dostların bir-birinə qarşı çevrilməsi. Kompozisiyanın spiralvari inkişafı – keçmişdən gələcəyə, şəxsi təəssürlərdən ümummilli ağrıya keçid – oxucunu həm tarixi, həm də emosional baxımdan formalaşdırır.

Əsərdəki əsas qəhrəmanlarının psixoloji dərinliyi, qərarlılıqları, yad torpaqlarda məcburi qəhrəmanlıqları və vətən torpağında içəridən qopan sarsıntıları realist və empatik obrazlar yaradır. Bu obrazlar vasitəsilə müəllif “dost və düşmən anlayışının kontekstual dəyişkənliyinə” toxunur. Roman yalnız hadisələrin deyil, hisslərin və mənəvi ziddiyyətlərin müharibəsidir. Müəllif suallar qoyur: “Vətən nədir?” “Dost kimdir?”, “Qəhrəmanlıq ölümə getməkdir, yoxsa yaşamaq uğrunda yaşatmaq?” İnsan instinktləri ilə ali dəyərlərin toqquşduğu nöqtələrdə qəhrəmanlar təkcə düşmənlə yox, öz içləri ilə də vuruşurlar. Bu, əsəri sadəcə tarixi roman deyil, psixoloji-fəlsəfi dram səviyyəsinə yüksəldir.

“Beşguşəli qızıl ulduz” simvolu, yalnız sovet imperiyasının rəmzi deyil, həm də aldadılmış idealların, kimlik itkisinin simvoludur. Eyni zamanda “Koramal” adı özü də metaforik mənədadır – istiqamət verən, yol göstərən, amma bəzən yanlış istiqamətlərə aparan qüvvə.

Rövşən Abdullaoğlunun “Koramal” romanı ilə Erix Maria Remarkın “Üç yoldaş” əsərini xatırladır. Bu müqayisəli şəkildə təhlil etmək, hər iki əsərin müharibənin insan psixologiyasına, insanlıq dəyərlərinə və kollektiv yaddaşına necə təsir etdiyini dərinləşdirmək imkanı yaradır. Həm *Koramal*, həm də *Üç Yoldaş* müharibənin dəhşətləri, insan ruhu və sosial ədalətsizliklər üzərində çoxlu təhlil və sorğular ortaya qoyur. “Koramal”da müharibənin təsiri şəxslərin daxili mübarizələrinə və döyüşlərdə yaşanan travmalara yönəldilmişdir. Bu, Azərbaycan müharibəsi (Qarabağ müharibəsi) fonunda xüsusi olaraq vurğulanır. “Üç Yoldaş”da isə müharibənin dəhşətləri və fərdi psixoloji travmalar, müharibədən sonra həyatla bağlı qorxuların və təsirlərinin insan psixologiyasına təsirini dərinlənən göstərir. Personajlar, cəmiyyətin yeni müharibə sonrası qurulmasında yaşadıkları boşluqları doldurmağa çalışır. “Koramal”ın qəhrəmanları müharibənin

dözülməz sosial və psixoloji təsirləri ilə mübarizə aparan və milli kimliklərini qorumağa çalışan insanlardır. “Üç Yoldaş”da isə əsas personajlar müharibədən sonra daxili və xarici dünyalarında qapalı bir dövr yaşayır, bu dövr onların gələcəklərini müəyyənləşdirir. “Koramal”da ölümün mənası, şəhidlik və xalqın qorunması anlayışları üzərində düşünülür. Həyat, vətən uğrunda mübarizənin davamlılığı kimi təqdim olunur. “Üç Yoldaş”da isə ölüm çox daha şəxsi və kədərli bir mənaya sahibdir, hər bir personajın həyatına qarşı fərqli bir münasibət var. “Koramal”da da milli kimlik, torpaq və şəhidlik üzərində qurulur. Kollektiv yaddaş, müharibə nəticəsində formalaşan və qorunması vacib olan bir dəyər olaraq təqdim edilir. “Üç Yoldaş”da isə kollektiv yaddaş daha çox müharibənin və cəmiyyətin yaranan dəhşətləri üzərində qurulub. Həm *Koramal*, həm də *Üç Yoldaş* müharibə sonrası dövrün sosial və psixoloji təsirlərini müxtəlif baxış bucaqlarından təhlil edən əsərlərdir. Abdullaoğlunun əsəri milli kimlik və şəhidlik aspektinə daha çox fokuslanarkən, Remarkın əsəri müharibənin fərdi həyatlara və sosial əlaqələrə vurduğu travmalar üzərində qurulmuşdur. Hər iki əsər, müharibənin həyatın mənasına, insan psixologiyasına və kollektiv yaddaşa təsirini dərinlən təsvir edir, ancaq fərqli yanaşma və baxış açılarından.

“Koramal” romanı Rövsən Abdullaoğlunun bədii-fəlsəfi düşüncə tərzinin yetkin bir nümunəsidir. Əsər yalnız müharibə və dostluq haqqında deyil, yaddaşın, kimliyin və vicdanın da döyüş meydanında sınadığı bir mətn kimi oxunur. Roman çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında postimperial yaddaşın və milli özünüdərkən bədii ifadəsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Nəticə

Rövsən Abdullaoğlunun yaradıcılığında milli kimlik anlayışı fərqli estetik və fəlsəfi platformalarda qurulmuşdur: biri kimliyi tarix və ideologiya ilə, digəri isə psixologiya və insan taleyi ilə əlaqələndirir. Bu fərqli yanaşmalar birlikdə Azərbaycan post-müharibə ədəbiyyatında milli kimliyin çoxqatlı təzahürünü formalaşdırır – həm keçmişin təməlində, həm də bu günün həyatında.

Summary

THE REPRESENTATION OF NATIONAL IDENTITY IN AZERBAIJANI PROSE OF THE POST-WAR PERIOD

The post-war period in Azerbaijani literature - encompassing works created in the aftermath of both the First Nagorno-Karabakh War and the Second Karabakh War in 2020 - is characterized by emerging literary trends and thematic renewals that draw considerable attention in the contemporary era. In this literary landscape, themes of national pride, patriotism, martyrdom, and emotionally and aesthetically charged portrayals of the liberation of Karabakh come to the forefront. Following the Patriotic War, a new artistic reflection on issues of national identity has emerged in Azerbaijani prose, situated within a transformed socio-political context. The new realities formed in the wake of victory have directed the focus of writers and publicists toward the relationship between individual and collective memory, as well as a renewed understanding of historical and cultural identity. This article analyzes how the concept of national identity is represented in Azerbaijani prose of the post-war period, examining its literary structure and ideological content.

Keywords: national identity, Azerbaijani prose, post-war literature, Patriotic War, literary image, memory

Резюме

ПРОБЛЕМЫ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРОЗЕ ПОСЛЕВОЕННОГО ПЕРИОДА

Литература Азербайджана послевоенного периода — как после Первой Карабахской войны, так и после Второй Карабахской войны 2020 года — характеризуется заметными литературными тенденциями и обновлением тем в современную эпоху. В литературе этого периода на первый план выходят темы национальной гордости,

патриотизма, шехидства, а также эмоциональные и эстетические подходы, связанные с освобождением Карабаха. После Отечественной войны в азербайджанской прозе наблюдается художественное воплощение вопросов национальной идентичности в новом контексте. Новые общественно-политические реалии, сформировавшиеся после победы, привлекли внимание писателей и публицистов к отношениям между личностью и коллективной памятью, к переосмыслению историко-культурной идентичности. В данной статье анализируется, как представляется понятие национальной идентичности в азербайджанской прозе послевоенного периода, а также художественная структура и идеологическое содержание этого представления.

Ключевые слова: национальная идентичность, азербайджанская проза, послевоенная литература, Отечественная война, литературный образ, память

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullaoglu, R. Koramal / R. Abdullaoglu. – Bakı: Qədim Qala, – 2022. – 465 s.
2. Remark, E.M. Üç Yoldaş / E.M.Remark. (M.H.Zeynalov, tərc.) – Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı, – 2009. 488 s.

POST-MÜHARİBƏ DÖVRÜ ƏDƏBİYYATDA VƏ İNCƏSƏNƏTDƏ: AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA YENİ PARADİQMA

Elmir HƏSƏNOV

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: elmirhasan2024@mail.ru

Giriş

Müharibələr təkcə siyasi və hərbi sahələrdə deyil, həm də mədəniyyət və ədəbiyyatda ciddi təsirlər yaradır. Bir milyondan çox məcburi köçkün məsələsi də ədəbiyyatda geniş yer alıb. Elçinin “Qaçqınlar” silsiləsindən tutmuş Aqil Abbasın “Dolu” romanına, Orxan Fikrətoğlunun “Tək” romanlarına qədər yazıçılar qaçqın düşərgələrinin ağır reallığını, eyni zamanda yenidənqurma ümidlərini göstərirlər. Lakin 44 günlük Qarabağ müharibəsinə qədər — müharibəöncəsi ədəbiyyat da inkişaf edirdi. Şərif Ağayarı “Arıların səssizliyi”, Həmid Piriyevin “Məryəm xalanın oğlu”, Elçin Hüseynbəylinin “Sükutda hıçqırtı”, Atağamın “Nənəli konfet”, Kəramət Böyükçölün “Qapıçı” və s. Hekayələri Qarabağ mövzusunı xüsusi bədii plastika ilə əhatə edirdi.

2020-ci ilin sentyabr-noyabr aylarında baş vermiş və Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası ilə nəticələnmiş 44 günlük Vətən müharibəsi də bu baxımdan istisna deyil. Bu hadisə ölkənin sosial-iqtisadi və mədəni mənzərəsini dəyişdiyi kimi, ədəbi mühitə də yeni mövzular və yanaşmalar gətirmişdir. Ədəbiyyat artıq yalnız keçmişin ağrılarını deyil, həm də gələcəyə inamı, xalqın ruh yüksəkliyini və milli həmrəyliyi ifadə edən bir vasitəyə çevrilmişdir. Yazıçılar və sənətkarlar bu dövrdə qəhrəmanlıq, şəhidlik və vətənpərvərlik kimi mövzulara daha çox müraciət edərək müasir Azərbaycan ədəbiyyatına yeni nəfəs verməyi bacardılar. Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş”, Zahir Əzəmətin “Əsgər məktubu”, Cəlil Cavanşirin “Savaşdan əsgər məktubu”, Rəşad Nağı Mustafanın “Müharibə başlayıb, Nəbatat bağındayam...”, Şəhriyar Del Geraninin “Şuşaya dair” və s. Şeirlər Qarabağda çalınan zəfərə səsinə səs qatdı.

Sovet dönəminin ədəbi-bədii ənənələri — İkinci Dünya müharibəsi mövzulu nəsr və poeziya — Qarabağ mövzusunun ədəbiyyata yenidən daxil olması üçün zəmin yaratdı. 2022–2023-cü illərdə həm də pandemiyanın təsirindən yaranan sosial gərginliklər ədəbi prosesə əlavə qatqı verdi.

Post-müharibə dövründə Azərbaycan ədəbiyyatının əsas mövzularına nəzər salsaq, müharibədən sonrakı dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında müşahidə olunan əsas istiqamətləri bir neçə əsas tematik çərçivədə ümumiləşdirmək mümkündür. İlk növbədə, qəhrəmanlıq salnaməsi

özünü qabarıq şəkildə göstərir. Yazıçılar və şairlər şəhidlik anlayışını, qazilik məqamını və əsgər qəhrəmanlığını milli fəxarət hissi ilə bədii şəkildə təqdim edir. Amma İkinci Qarabağ müharibəsi mövzusu öz əksini əsasən poeziya tapıb. Təbii ki, nəsrə nisbətən, poeziya hər zaman daha adekvatdır. Bu xüsusda Şəhriyar Del Geraninin “Şəhidə və Şuşaya dair” şeiri vətən, şəhidlik və Şuşa motivləri üzərində qurulmuşdur və postmüharibə ədəbiyyatının klassik nümunələrindəndir. Şeirdə həm milli qəhrəmanlıq, həm də əxlaqi-emosional təəssürat əsas ifadə vasitələridir. Şeirnin əsas ideyası şəhidin Vətən uğrunda fədakarlığının müqəddəsliyi və Şuşanın azadlığı ilə simvolikləşən milli qürur hissidir. Burada “əlini ürəyinin üstünə qoymaq” ifadəsi həm and, həm də təqdir rəmzi kimi işlənir.

“Vətən” anlayışı hər bənddə fərqli obrazlarla təqdim olunur:

Uşaq, ata, məktub,
Səngər, qəhrəman,
əbədi istirahət, cənnət,
və nəhayət, Şuşa – azadlığın və eşqin zirvəsi.

Bu cür poetik nümunələr idraka yönəlmiş vətənpərvərlik baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır və Vətən müharibəsi iştirakçılarının obrazlarının poetik təəcəssümündə mühüm yer tutur.

Və yaxud Rəşad Nağı Mustafanın müharibədən sonra yazdığı “Müharibə başlayıb, Nəbatat bağındayam...” şeiri digər cəhətdən diqqəti cəlb edir. Belə ki, bu şeir postmüharibə Azərbaycan ədəbiyyatına xas olan vətənpərvərlik, şəhidlik və sevgi mövzularını poetik dillə ifadə edir. Müharibə başladığı halda lirik subyektin Nəbatat bağında olması ironik və simvolikdir – bu, insanın fərdi tənhalığını və müharibə fonundakı daxili sarsıntısını göstərir. “Vətən” anlayışı şəxsi münasibətlər (ana, ata, sevdii) üzərində qurulur. Şəhidlik əbədlilik kimi təqdim olunur, ölüm isə qaçılmaz, lakin dəyərli sayılır. “Eldar şamı” və “barıt qoxusu” kimi simvollarla müharibə və sevgi arasında qarşıdurma yaradılır. Şeir həm fərdi hissləri, həm də kollektiv yaddaşı əks etdirən güclü lirik nümunədir.

İkinci önəmli istiqamət yaddaşın bərpası ilə bağlıdır. Qarabağ bölgəsinin tarixən Azərbaycan xalqına məxsus olduğunu bədii şəkildə nümayiş etdirən əsərlərin sayı getdikcə çoxalır. Təbii ki, bu da qələbənin yaratdığı psixoloji üstünlüklə bağlıdır.

Üçüncü əsas mövzu isə müharibənin insan psixologiyasına təsiri ilə bağlıdır. Yazıçılar post-travmatik sindrom, cəbhədən qayıtmış insanların ruhi vəziyyəti, ailə münasibətlərinə təsir kimi məsələlərə toxunaraq müharibənin təkcə cəmiyyətə deyil, fərdin daxili dünyasına da nə dərəcədə təsir etdiyini ortaya qoyurlar. Aqşın Yeniseyin publisistik yazılarında bu aspekt öz əksini daha qabarıq tapır.

Beləliklə, post-müharibə Azərbaycan ədəbiyyatında qəhrəmanlıq, yaddaş və insan psixologiyası əsas tematik oxlar kimi meydana çıxır. Bu mövzular müasir ədəbiyyatın həm ideya yükünü formalaşdırır, həm də dövrün mənzərəsini ədəbi müstəvidə əks etdirir. Müharibə dövrünün qəhrəman Azərbaycan əsgərinin portreti “Vətən müharibəsi və çağdaş ədəbiyyatımız” məqaləsində qeyd edildiyi kimi sevinc, milli birlik və qəhrəmanlıq üzərində qurulub. Bu əsərlərdə xalqın həm sevinc, həm də itki anları poetik və nəsr dilində ifadə edilir.

Müharibədən sonra milli-mənəvi dəyərlərin ön plana çıxması “Vətən sevgisi yaradıcı ruhun çalarlarında” sərgi reportajında əks olunub. Ədəbiyyatda da vətənpərvərlik ruhunu diri tutan şeirlər, epik nəsr nümunələri sayəsində milli kimlik bərpa olunur.

Pandemiya və müharibə gərginliyi yeni nəşr formatları (onlayn platformalar, qısa hekayə videoları) və eksperimental janrlar (hibrid proza, multimedia poeziya) üçün stimül yaradıb. Eyni zamanda xaricdə yaşayan azərbaycanlı yazarların əsərlərində diasporanın təcrübəsi, ənənə və müasirlik dialoqu görünür.

Müharibədən sonrakı dövrdə ədəbiyyatla yanaşı, incəsənət sahəsində də milli ruhun dirçəlməsi müşahidə olunur. Heykəltəraşlıqda, rəssamlıqda və musiqidə Qarabağ mövzusu ön plana çıxmışdır. Yazıçılar və incəsənət nümayəndələri tez-tez birgə layihələrdə iştirak edərək sintez yanaşmalar yaratmışlar.

Post-müharibə dövrü həm də yeni yazıçı nəslinin formalaşması ilə yadda qalır. Onlar müharibəni birbaşa yaşamış, yaxud ailəsində bu ağrını hiss etmiş insanlardır. Bu nəsil üçün yazı yalnız sənət deyil, həm də şəhadət formasıdır. Onların dili daha sərt, ifadələri daha səmimi və duyğuludur.

Bakıda 2021-ci ildə Milli Tarix Muzeyində təşkil olunan sərgidə müharibə zamanı dağıntı və insan faciələri fotoqrafik sənədlərlə təqdim edilib. Bu sərgilər cəmiyyətin travmanı ilə üzləşməyə və xatirələrin qorunmasına xidmət edir.

Rəssamlıq sərgiləri

Gənc rəssamların Qarabağa həsr olunan son sərgisi, həmçinin “Victory Exhibition” kimi layihələr müasir rəssamlıq dilində Vətən mövzusunı araşdırır. YARAT Müasir İncəsənət Məkanında “Yoxlanılıb, mina yoxdur” sərgisi minaların yaratdığı təhlükəyə diqqət çəkib.

Heykəltəraşlıq və yaradıcı xatirə sərgiləri

Şəhid heykəltəraş Samir Kaçayevə həsr edilmiş “Daşa can verib, ‘Küləklə sovrulan” sərgisi müharibə qəhrəmanlarının xatirəsini plastik formaya köçürüb.

Kino

“From the stage to the trenches” layihəsi çərçivəsində video və performans layihələri, habelə 2022-ci ildə keçirilən kinofestival çərçivəsində 2020-ci ilin ikinci Qarabağ müharibəsinə dair sənədli filmlər nümayiş etdirilib.

Nəticə

2020-ci il Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycan mədəni həyatında müharibə mövzusu ədəbiyyat və incəsənətdə çoxşaxəli təzahürlərə malik olub. Qəhrəmanlıq motivləri, qaçqınlıq-mühacirət hekayələri, milli kimliyin bərpası, eksperimental janrlar rəqəmsal platformalarda yayımlanmaqdadır; sənət sərgiləri, fotolayihələr və performanslar isə ictimai yaddaşın formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu proseslər milli mədəniyyətin yenidən konstruksiyasına və post-müharibə travmasının həllinə yönəlmiş sosial-mədəni dialoqu zənginləşdirir.

Summary

POST-WAR PERIOD IN LITERATURE AND ART: A NEW PARADIGM IN AZERBAIJAN LITERATURE

The article analyzes new trends and changes in content that have emerged in Azerbaijani literature and art after the 44-day Patriotic War of 2020. The author notes that wars leave deep traces not only in the political and military, but also in the cultural sphere. The topic of Karabakh has been developed in literature in various aspects for many years. However, in the post-war period, this topic is presented in a broader and new paradigm.

The article shows the main thematic directions as the chronicle of heroism, the restoration of memory, and the impact of war on human psychology. These aspects are reflected in detail, especially in Shahriyar Del Gerani's poems such as “About Shusha” and in the journalism of Agshin Yenisey. At the same time, the author notes that new publication formats and experimental genres have emerged under the influence of the pandemic and technologies.

There is also a revival in the field of art: the theme of Karabakh and the war occupies a leading place in painting, sculpture, photography and film projects. Projects such as “Victory Exhibition”, “Checked, no mines”, “From the stage to the trenches” present national memory in visual expressions.

The author emphasizes that in the post-war period, literature and art have become not only art, but also a means of collective testimony. The motifs of heroism, patriotism, trauma and hope play a key role in the reconstruction of national culture and the formation of public memory.

Keywords: *Post-war, Azerbaijani literature, Patriotic War, patriotism, new generation of writers, art and ideology*

Резюме
**ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД В ЛИТЕРАТУРЕ И ИСКУССТВЕ:
НОВАЯ ПАРАДИГМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**

В статье показаны основные тематические направления, такие как летопись героизма, восстановление памяти, влияние войны на психологию человека. Эти аспекты подробно отражены, особенно в стихотворениях Шахрияра Дель Герани, таких как «О Шуше», и в публицистике Агшина Енисея. В то же время автор отмечает, что под влиянием пандемии и технологий появились новые форматы публикаций и экспериментальные жанры.

Возрождение наблюдается и в сфере искусства: тема Карабаха и войны занимает ведущее место в живописи, скульптуре, фотографии и кинопроектах. Такие проекты, как «Выставка Победы», «Проверено, мин нет», «От сцены до окопов» представляют национальную память в визуальных выражениях.

Автор подчеркивает, что в послевоенный период литература и искусство стали не только искусством, но и средством коллективного свидетельства. Мотивы героизма, патриотизма, травмы и надежды играют ключевую роль в реконструкции национальной культуры и формировании общественной памяти.

Ключевые слова: Послевоенное время, азербайджанская литература, Отечественная война, патриотизм, новое поколение писателей, искусство и идеология.

ƏDƏBİYYAT

1. Qərbi Kaspi Universiteti. (Ədəbiyyatda Qarabağ mövzusu –Respublika Elmi konfransının materialları, 24 aprel, 2021). Bakı-2021
2. Şərif Ağayar, Arıların səssizliyi (<https://kulis.az/xeber/edebi-tenqid/xeber-26672>)
3. Şəhriyar Del Gerani, Özümdən məşhur şeirlər, Zərdabi Nəşr MMC, Bakı-2022, 160 s.
4. Samir Kaçayev, Küləklə sovrulanlar (<https://teleqraf.az/news/toplum/345799.html>)

**44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİ VƏ ZƏFƏR MÖVZUSUNUN BƏDİİ
NƏSRİMİZDƏ REALLAŞMA TENDENSİYALARI**

Elnarə QARAGÖZOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

E-mail: e.garagozova.bsu@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-7356-3280

Ədəbi mühitdə gedən cari proseslərə, tendensiyalara nəzər saldıqda Vətən müharibəsindən sonra müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının yeni etapının başladığını əminliklə qeyd edə bilərik. Bu tendensiya müstəqillik dövrü ədəbiyyatının əsas mövzularından biri olan Qarabağ mövzusunun tam fərqli rakursda işıqlandırılmasının faktoloji əsaslarının yaranması ilə bağlıdır. 44 günlük Vətən müharibəsinin zəfərlə başa çatması, XXI əsrin müharibəsi və XXI əsrin hərbi-siyasi liderinin dünyada qəbul olunması kimi xalqımız üçün önəmli, vətənimizin nəinki müasir, hətta yüzillər sonrakı taleyini müsbət yöndə dəyişdirən hadisələrin ədəbiyyatımızda əksini tapması bu etapın əsas xüsusiyyətidir. “Çünki indiki halda artıq Qarabağ mövzusu ədəbiyyat üçün yalnız işğaldan azad olunmuş Azərbaycan torpaqlarını vəsf edilməsindən başa və daha çox ölkəmizin bütövlüyünün təsvir və tərənnüm edilməsi deməkdir. Qısa müddət ərzində Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun Zəfər mövzusu olmaqla bərabər, həm də Bütövlük mövzusunə çevrilməsi Müzəffər Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin çoxəsrlik Azərbaycan tarixində ilk dəfə olaraq bir günlük hərbi əməliyyatla xalqımıza və ölkəmizə qazandırdığı tam ərazi bütövlüyündən doğan idealın əks-sədasıdır. Deməli, müstəqillik tariximizin 44+1 formulu Azərbaycan ədəbiyyatında Bütövlük mövzusunun

ədəbi düsturudur. Doğrudur, hələlik Azərbaycan ədəbiyyatında tam Bütövlükdən çox Bütövlük uğrunda gedən ədəbi prosesin dalğası daha çox görünməkdədir. Poeziyada Qarabağ mövzusu daha çox Bütövlük mövzusu kimi tərənnüm olunmuşdur. Lakin 44+1 formulu, yəni Qarabağ Zəfəri və Ərazi Bütövlüyü Qələbəsi poeziya Bütövlüyün təntənəsinin tərənnümünün əsas hərəkətverici qüvvəsi olmuşdur. Fikrimizcə, 2023-cü ilin poeziyasında Qarabağ mövzusunda yazılmış şeirlərlə bir sırada ümumiyyətlə Azərbaycan mövzusunda yazılmış şeirlərin çoxalması Bütövlük motivlərinin tədricən ədəbiyyatın Baş mövzusunə çevrilməsinin göstəricisidir. Hətta 2023-cü ildə Cənubi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan, Göycə, Zəngəzur, Dərbənd, Borçalı mövzularında şeirlərin miqyasının reallıqlarıdır. Poeziya ilə müqayisədə daha təmkinli olan bədii nəsrə Bütövlük mövzusu Bütövlüyə doğru formatında təzahür edir. Nasirlərimiz Qarabağ müharibəsinin qəhrəmanlarını və döyüş səhnələrini əks etdirməklə bərabər bədii ümumiləşdirmələr də aparmağa doğru gediş etməkdədirlər” (Həbibbəyli 2024, səh. 2.)

Müasir ədəbiyyatımızın nəsr mənzərəsində hekayə janrı ənənəvi olaraq say üstünlüyü ilə diqqəti cəlb edir. Mütəhərrik və lakonik olduğuna görə “Ədəbiyyat qəzeti”, “Azərbaycan” və “Ulduz” jurnalları, “Kredo”, “525-ci qəzet”, “Türküstan”, “Ədalət”, “Azad Azərbaycan”, “Xalq qəzeti” kimi ədəbi və qeyri-ədəbi mətbu orqanlar hekayə janrına həvəslə yer verirlər. Bu hekayələr içində Qarabağ, müharibə, hərbi mövzusunə birbaşa yaxud mətnaltı işarə edən hekayələri xüsusi qeyd etmək istərdik. Belə hekayələrdən biri olan, Orxan Cüvarlının “Güzgü” hekayəsində baş qəhrəman və nəqlədiyi güzgüdür. Obraz olaraq məhz divar güzgüsünün seçilməsi də təsadüfi deyil. Çünki kiçik əl güzgüsü yalnız bir şəxsin mübhəm duyğularına tərcümən ola bilərdi. Əvvəlcə hamama vurulan güzgü bir ailənin həyatına, cızılıb binanın giriş qapısına vurulduqdan sonra isə bütöv bir məhəllənin həyatına şahidlik edir. Güzgünün bina girişindəki həyatında gördükləri daha maraqlı və rəngarəngdir. Xüsusilə sərxoşla görüş, onun cibindən çıxardığı, güzgüdə əks olunan “1993 may Ağdərə” imzalı üç gənc əsgərin fotosu və cəbhədə kontuziya alıb havalandıran istedadlı cərrahla bağlı hekayət bu gündən dünənə, ağrılarıma, itkilərimizə baxışı əks etdirir. “Dünya bir pəncərədir, hər gələn baxar gedər” ifadəsini Orxan Cüvarlı dəyişərək dünyaya güzgüdə baxır, çünki pəncərə yalnız dünyanı göstərir, güzgü isə həm dünyanı, həm də ona baxan insanı əks etdirir.

Orxan Həsənin “Çiy balıq” hekayəsi hərbi hissədəki əsgər həyatına həsr edilib. Gürzə ilə savaş və əsgərin yoldaşına ad günündə qadağanı pozaraq telefon tapıb mahnı hədiyyə etməsi kimi detallar müharibədən kənar mühitdə hərbi həyatının təsviri mövzusunda uğurlu bir hekayənin meydana çıxmasına rəvac verib.

Çinarə Nüsrətlinin “Dərs” hekayəsində atası aprel döyüşlərində həlak olmuş şagirdin – Azərbaycanın Milli Qəhrəmanının oğlu Muradın obrazı vasitəsilə müharibə, müharibə yaraları, arxa cəbhə, ata-oğul, müəllim-şagird, insan-insan konteksti önə çəkilir. “Ekran ağardı... Muradın yanaqlarından süzülən yaşı heç kim görmədi. Hamı ekrana kilidlənmişdi, amma nə baş verdiyini anlamırdılar. Muradın titrək səsi eşidildi: – Bu, mənim atamdır! Murad bu sözü deyəndə, dili dolaşmadı. “Atamdır” sözünü qürurla və ucadan dedi. Məhəbbət müəllim direktora yaxınlaşıb söz istədi. Cahangir müəllim mikrofonu Məhəbbət müəllimə uzatdı. – Taleyinə müharibə düşən uşaqlar! – deyib Məhəbbət müəllim bir anlıq susdu. Salonu onu diqqətlə dinləyən şagirdlərə baxdı. Doluxsundu, gözləri yaşardı. – Bir gün hamınız məktəbi bitirib, müstəqil həyata başlayacaqsız. Hərəniz bir peşə sahibi olacaqsız. Amma uşaqlığınızı, taleyinizi düşmüş bu ağır sınaqları heç vaxt unutma ya - qaqsız. Qarabağ müharibəsinin izləri, xatirəsi həmişə sizinlə olacaq. İnanıram ki, torpaqlarımızın bütövlüyü uğrunda canından keçmiş qəhrəmanlarımızı, şəhidlərimizi, qazilərimizi iftixarla yad edəcəksiniz. Bir az əvvəl videoda izlədiyiniz kapitan Polad Kərimlinin rəhbərlik etdiyi tank ekipajı düşmənin onlarla canlı qüvvəsini və hərbi maşınlarını məhv etmişdir. O, müharibə tariximizin şanlı səhifəsi olan Aprel döyüşlərində şəhid olub. Göstərdiyi şücaətə görə ölümündən sonra Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı adına layiq görülüb. – Məhəbbət müəllim masanın yanında dayanmış Murada yaxınlaşıb əlini onun çiyinə qoydu. – Sənin atanla bütün Azərbaycan fəxr edir, Murad! Salon sükuta qərq oldu... Heç kəs yerindən tərpənmirdi. Kimi heyretlə, kimi təəccüblə, kimi də minnətdarlıqla Murada baxırdı.

Murad qəhrəman oğlu olduğunu heç kimə deməmişdi. Qəfildən salonu alqış səsi бүрүdü.” (Nüsrətli 2023, səh. 142)

Mübariz Ören "Çinar yazıları" hekayəsində yenə də öz yazı stilistikasına sadıqdır. Lakin əsər boyu Mübariz Örenin mətn mistikasının qeybə çəkilməsi hissiyatı yarandı. Hekayədə realist qat o qədər aydın və üstündür ki, ad, addəyişmə kimi sakral-magik işarələr belə əsərin əvvəlində çox solğun görünürdü. Əlbəttə, mövzunun da realist qatın üstünlüyünə təsiri olmamış deyil. Əsərin açarı çinara cızılan "Ə+Q=S" yazısıdır. Tağı niyə P yox, Q yazıb? Axı öz adını itirib qardaşının adını daşısa da, daxilən o, Ənnağı yox, Tağı idi və sevgisinin obyektı dəyişməməli idi. Yazıçının "niyə Q?" heyreti də bundan yaranır. Amma məsələnin başqa tərəfi də var. Bəlkə, heç bu Tağı yox, itkin düşən, öldü-qaldısı bilinməyən Ənnağının özüdür? Axı o heç müharibəni də tam xatırlamadı, hansı qələbədən danışıldığını anlamadı. Yaddaşını itirib keçmişini, kimliyini itirsə də, hal-hazırda yaşadığı bu günü bilməli idi. Amma onun yadında keçmişdən ancaq "Ə+Q=S" qalıb. Nəhayət, əsərin sonunda Mübariz Ören realist örtüyü qaldırır, bu kiçik mistik işartı ilə öz manerasına sadıqlığını göstərir".

Qarabağ və Zəfər mövzusu povest və roman janrında da aktualdır. Rəfiqə Sadıqovanın "Talesizlər şəhəri" povestində 44 günlük Vətən müharibəsində qazanılmış böyük Zəfər və Qarabağdakı quruculuq işlərindən bəhs edilir. Aqşın Hacıadənin "Göycədən başlanan şəhidlik yolu" povesti isə Birinci Qarabağ müharibəsinə, "Babək 44" taborunun kəşfiyyatçısı və rabitəçisi, şəhid Mehdi Əmirxan oğlu Məhərrəmovə həsr edilmişdir. Roman janrında izlənen əsas tendensiya Qarabağ, Vətən müharibəsi, Zəfərlə bağlı mövzuların bu böyük nəsr janrında həllinə edilən cəhdlərdir. Maraqlıdır ki, bu cəhdlər müxtəlif kontekstlərdə - mifik, realist, dedektiv kontekstlərdə reallaşdırılmışdır. Məsələn Fəxrəddin Qasımoğlunun "İkibaşlı əjdaha" romanı Vətən müharibəsi mövzusunı fərqli kontekstdə - Bakıya terror törətmək məqsədilə göndərilən "Koramal"ın ələ keçirilməsi dedektiv süjeti vasitəsilə təqdim edir.

Yazıçı-hüquqşünas Əlisəfa Azayevin "Mübariz cəsurluğu" romanı da dedektiv romanlar müəllifinin mövzuya fərqli yanaşmaları ilə yadda qalır. Arif Alimin "Tülək" əsəri isə Qarabağ müharibəsinin arxa cəbhəsinə həsr edilib. Romanda savaş zamanında yaşayan insanın həyatı, ağrı-acıları, döyüşçü taleyi kimi məqamlar işıqlandırılır. S.Qarayevin "N saylı qəhrəmanlıq" romanının əsasını elmlə bədii ədəbiyyatın sintezini özündə ehtiva edən akademizm cərəyanı təşkil edir və Vətən müharibəsini fərqli kontekstdə tərənnüm edən bu romanın tədqiqi akademizm cərəyanının ədəbiyyatımızda təzahür xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Əfşan Yusifqızının "Bədirlənmiş ay" romanı, Əli Rzadənin "Cənab Leytenant" romanı və digər nəsr nümunələrində də Qarabağın tarixi, Vətən müharibəsi, Zəfər ilə bağlı mövzular aktuallaşmışdır.

Daim tarixi roman janrı ilə bağlı intensiv yaradıcılıq axtarışlarında olan Yunus Oğuzun Şuşa şəhərinin inşa edilməsinin 270 illiyinə və 44 günlük Vətən müharibəsinə həsr edilmiş "Cığır" romanı məhz Qarabağ və Zəfər mövzusunun bədii mətnə reallaşma tendensiyalarının araşdırılması baxımından ədəbiyyatımız üçün böyük önəm kəsb edir. Romanda hadisələr 3 zaman kəsiyində təqdim olunur: Şuşanın inşa olunduğu XVIII əsrin ortaları, Şuşanın işğal olunduğu 1992-ci il və Şuşanın azad olunduğu 2020-ci il. XVIII əsrin ortalarında çoban Nəsrəddinin Pənahəli xana göstərdiyi gizli cığır Şuşanın inşası üçün əsas rol oynayır. Pənahəli xanın göstərişi ilə Nəsrəddin kişinin oğlu Murad, daha sonra isə nəslin digər nümayəndələri bu cığırın sirrini nəsilədən nəsilə keçirərək qoruyurlar. "Nəsrəddin cığırı" tarix boyu Şuşanın qorunmasında, düşməyə zərbə vurulmasında müstəsna rol oynayır. Məhəmməd həsən xanın Şuşaya hücumu zamanı Muradın gizli dəstəsi, 1992-ci ildə Milli Qəhrəman Ramiz Qənbərovun rəhbərlik etdiyi Şuşa özünü müdafiə batalyonu məhz bu cığır vasitəsilə düşməyə sarsıdıcı zərbə vurur. 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə Şuşanın ermənilərin 28 il ərzində tapa bilmədikləri Pənahəli xandan yadigar sirrini - heç bir xəritədə əks olunmayan cığırın varlığını məhz Pənahəli xanın mühafizə rəhbəri qəhrəman Muradın nəslinin sonuncu nümayəndəsi olan 70 yaşlı Nəsrəddin Murad dövlət orqanlarına bildirir. Yunus Oğuz "Cığır"da daha öncəki tarixi

romanlarından oxucuya tanış olan Murad obrazını yeni ştrixlərlə təqdim edir. Yazıçı romanda çoban Nəsrəddinin Səfəvi xanədanı ilə bağlılığını dilə gətirməklə onun nəslinin Azərbaycan dövlətçiliyinin qorunmasındakı rolunun, cığırın qoruyucusu olmasının təsadüfi olmadığını vurğulayır. Maraqlıdır ki, hər üç tarixi dövrdə cığırdan istifadə edən "kölge döyüşçülər" düşməni eyni üsulla - xəncər (bıçaqla) boğazlarını kəsərək zərərsizləşdirirlər. Bu faktla yazıçı yalnız Muradın daşdığı sirrin deyil, "kölge əsgər" taktikasının da hərbi-tarixi ənənə formatında ötürülməsini göstərir. Romanda Şuşa şəhərinin Hülakü hökmdarı Qazan xanın zamanından qalmış "Şuşa" adlı keşikçi qülləsinin yerində inşası, Qarabağ müləklərinin - "Xəmsə" müləklərinin əslində xristian türklər-albanlar olması, Tonoyanın oxuyub hiddətləndiyi V.L.Veliçkonun "Qafqaz: Rus işi və tayfalararası suallar" kitabındakı ermənilərlə bağlı həqiqətləri əks etdirən hissələr tarixi arayış xarakteri daşısa mətnin ana xəttinə məharətlə hörülərək müəllifin qayəsinin gerçəkləşdirməsinə kömək edir.

Şuşa Azərbaycan üçün yalnız qürur, ləyaqət, mədəniyyət simvolu deyil, həm də hakimiyyət rəmzidir. Bu səbəbdən 1992-ci ildə Şuşanın işğalını "Dağlarda toy" adlandıran ermənilər bununla həm xalqımızda "toy tutduqlarını", həm də Qarabağın hakimlik açarını əldə etdiklərini vurğulayırdılar. Vaxtilə Azərbaycanın hərbi-siyasi zəifliyindən istifadə edərək torpaqlarının 20 faizini işğal edən ermənilər yeni dövrün reallıqlarını nəzərə almayaraq "yeni müharibə yeni ərazilər" şüarı ilə 2020-ci ildə Tovuz istiqamətində hücumla keçərək bu təxribat vasitəsilə Qarabağı Azərbaycandan tamamilə qoparmaq niyyətini gerçəkləşdirməyə çalışırlar. Tonoyanın Moskva görüşlərində açıqlanan əsas gediş KTMT-ni müharibəyə cəlb etməklə Azərbaycanı hərbi-siyasi iflasa uğratmaqdan ibarət idi. Erməni tərəfi Azərbaycanı qıcıqlandırmaq üçün xalqımızın məbədgah bildiyi Şuşada yallı getmək, parlament binası tikmək, Anna Akopovanın sərəm açıqlamaları və müraciəti, Tovuz döyüşlərində general-mayor Polad Həşimov və silahdaşlarının xain zərbə ilə həlak edilməsi, Bakıda orduya dəstək mitinqində təxribat cəhdi ilə öz niyyətini həyata keçirməyə çalışır. Lakin Ali Baş Komandanın dəqiq hərbi-siyasi gedişi, səbri sayəsində müharibəyə digər dövlətlərin müdaxilə etməsinin qarşısı alınır. Tovuz döyüşlərinin aurası, Dövlətin Xalq və Vətən sevdası, Xalqın Vətən və Dövlət eşqi romanda gerçəkliyin bədii boyalarla əksinin ən gözəl nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir. Koronavirusla mübarizə fonunda xarici dövlətlərin təzyiqləri altında Ali Baş Komandan Azərbaycan üçün yeni cığır açır, sentyabrda isə "Dəmir yumruq" işə düşərək bu cığırı 44 gün ərzində geniş Zəfər yoluna çevirir.

Əsərdə həm erməni, həm də Azərbaycan dövlət xadimlərinin obrazları realist boyalarla təsvir edilmişdir. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin, Birinci Vitse-Prezident Mehriban Əliyevanın, general - mayor Polad Həşimovun, Millət vəkili Qənirə Paşayevanın, prezidentin köməkçisi Hikmət Hacıyevin, Prezidentinin Administrasiyasının Siyasi partiyalar və qanunvericilik hakimiyyəti ilə əlaqələr şöbəsinin müdiri Ədalət Vəliyevin və digərlərinin parlaq obrazları oxucuda nə qədər rəğbət doğurursa, Ermənistanın baş naziri Nikol Paşinyanın, Anna Akopyanın, Tonoyanın, Ter-Petrosyanın, Zori Balayanın obrazları bir o qədər ikrah və nifrət yaradır.

Yunus Oğuz romanda müharibədə yaşamış, hər birimizə 44 günlük Vətən müharibəsindən tanış olan, həm arxa cəbhədə, həm də ön cəbhədə yaşamış, xalqımızın yurd sevgisini əks etdirən olayları böyük rıqqətlə əks etdirmişdir. Keçmiş döyüşçü Nəsrəddin Xoca, cığırın sirrini açan Şuşalı Nəsrəddin Murad, Şəhid əri Fərizə zəng vuran qürurlu Əzizə, şəhid ərinin tabutunu çiyində daşıyan Nurgül, təqaüdünü Silahlı Qüvvələrə Yardım Fonduna köçürən Hikmət baba, 3 oğlunu müharibəyə yola salan Gülbaba kişi, gözləri mərmidən ovulub tökülsə də silahdaşını çiyində daşıyan kəşfiyyatçı Kamran, ayaqları Qubadlıda basdırılan Camal, erməni zabiti boğan Cəbrayıl Dövlətzadə bizim real qəhrəmanlarımız, xalqımızın Vətən eşqinin canlı heykəlləridirlər.

Əmir Teymurun əsrlər öncə söylədiyi "Mənim xalqım da, ordum da bir yumruqdur. Hara yönəltəmsə ora gedəcək" sözləri XXI əsrdə Azərbaycanın lideri İlham Əliyevin timsalında, "Dəmir Yumruq" formatında türkün qüdrətinin bir daha dünyaya hayqırır. Romanda türk ruhu,

türk birliyi zəfərin təminatçısına çevrilir, Rəcəb Tayyib Ərdoğan və İlham Əliyevin qardaşlıq və dostluq münasibətləri fonunda dünya tərəfindən əsrlərlə qarşısı alınan türk birliyinin təntənəsi canlandırılır.

44 günlük Vətən müharibəsinin simvolu olan Şuşa şəhərinin tarixi fonunda xalqımızın öz torpaqları, öz milli dəyərləri uğrunda əsrlərdən bəri davam edən çətin, lakin qələbəyə köklənmiş mübarizəsini işıqlandıran romanın təhkiyəsi olduqca canlı və axıcı olduğundan yaxın tarixdən oxucuya tanış olan real faktlar, rəsmi, xronikal-tarixi arayışlar, hərbi xarakterli sadalamalar bədii mətnin siqlətinə xələl gətirmir. Faktiki-tarixi materialı bədii mətnlə üzvi şəkildə məharətlə birləşdirərək 44 günlük müharibənin canlı mənzərəsini yaradan Yunus Oğuz bu əsəri ilə oxucuya həmin zaman kəsiyinin aurasını, qələbə və zəfər sevincini, Şuşa qürurunu yenidən yaşadır.

Summary

THE REALIZATION TENDENCIES OF THE SUBJECTS OF THE 44-DAY PATRIOT WAR AND VICTORY IN OUR PROSE

Today, one of the priority studies of our literary studies is the issue of the trends of realization of the subject of Karabakh and Zafar in the literary text and the position of those literary works in the literary process. In this research, the main task facing our literature - the creation of the artistic image of the 44-day Patriotic War and the important ideological moment of Victory, at what level, in the context of which genres and from which point of view - the artistic facts that allow for the formation of an opinion is specially emphasized.

Keywords: Patriotic war, novel, prose, Karabakh, trend

Резюме

ТЕНДЕНЦИИ РЕАЛИЗАЦИИ ТЕМАТИКИ 44-ДНЕВНОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ И ПОБЕДЫ В НАШЕЙ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ ПРОЗЕ

Сегодня одним из приоритетных исследований нашего литературоведения является вопрос о тенденциях реализации темы Карабаха и Победы в художественном тексте и месте этих литературных произведений в литературном процессе. В данном исследовании особо подчеркивается главная задача, стоящая перед нашей литературой, - создание художественного образа 44-дневной Отечественной войны и важного идеологического момента Победы, на каком уровне, в контексте каких жанров и с какой точки зрения - художественные факты, позволяющие сформировать мнение.

Ключевые слова: Отечественная война, роман, проза, Карабах, направление.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacızadə A. Göyçədən başlanan şəhidlik yolu. Bakı, İmza, 2023, 96 səh.
2. Həbibbəyli İ. Ədəbiyyatda bütövlük və ədəbi prosesdə nəzəri dərinlik//Ədəbiyyat qəzeti: xüsusi buraxılış 2024, 13 iyul, №26, səh.2-3.
3. Nüsrətli Ç. Dərs // Azərbaycan jurnalı, №2, 2023, səh. 142-146
4. Sadıqova R. Talesizlər şəhəri. Bakı, 2023, 221 səh.
5. Yunus Oğuz. Çığır. Bakı, Polygraphic production, 2022, 416 səh.

MÜASİR AZƏRBAYCAN TƏSVİRİ SƏNƏTİNDƏ “ZƏFƏR” MÖVZUSU

Emil AĞAYEV

ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci

E-mail: Emilaghayev93@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-9354-0839

Dünya xalqları tarixin bütün mərhələlərində bir-birləri ilə mübarizə apararaq, yeni ərazilər uğrunda iddialar edirlər. Əlbəttə ki, bu müharibələrdə xalqlar öz ərazilərinin bütövlüyü uğrunda mübarizə apararaq, qəhrəmanlıqlarını da nümayiş etdirirlər. Azərbaycan ərazilərinin zəngin sərvəti, yerləşdiyi mövqeyə görə daima xarici işğalçıların hücumuna məruz qalmışdı. 90-cı illərdə yenidən müstəqilliyini əldə etdikdən sonra ölkəmiz ermənistanın hücumuna məruz qaldı. 30 il ərzində ermənistan tərəfindən Qarabağın işğalı, dünyanın ikili siyasəti, məscidlərin dağıdılması, törədilən soyqırımlar münəfişənin vaxtını uzadırdı. 2020-ci il 27 sentyabrda ermənistanın növbəti dəfə atəşkəsi pozması nəticəsində Azərbaycan ordusu ərazilərinin müdafiəsi uğrunda mübarizəyə qalxdı. 44 gün ərzində davam edən müharibədə qəsəbə, kənd, şəhərlər azad edilərək, Şuşada üçrəngli bayrağımızın ucaldılması ilə Azərbaycan ordusu Zəfər qazandı. Qazanılan tarixi uğur Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığında öz əksini tapdı. Müasir Azərbaycan təsviri sənətində “Zəfər” obrazı yeni mərhələ təşkil edərək rəssamlarımız tərəfindən təsvir vasitələri ilə təqdim edilir.

Vüqar Əli “Tarixin Zəfəri” (ill 1) triptixi xırda detallarla seçilir. Abstrakt və kubist ənənələrin qarşılıqlı vəhdəti triptixin bütün hissələri üçün əsasdır. Zəfər tariximiz triptixdə bədii təsvir vasitələriylə, simvollarla işlənib. Stilizə edilmiş bədii həll rəng və formalarda özünü daha aydın göstərir. Triptixdə qayaüstü təsvirlər tarixin bağlılığını əks etdirir.

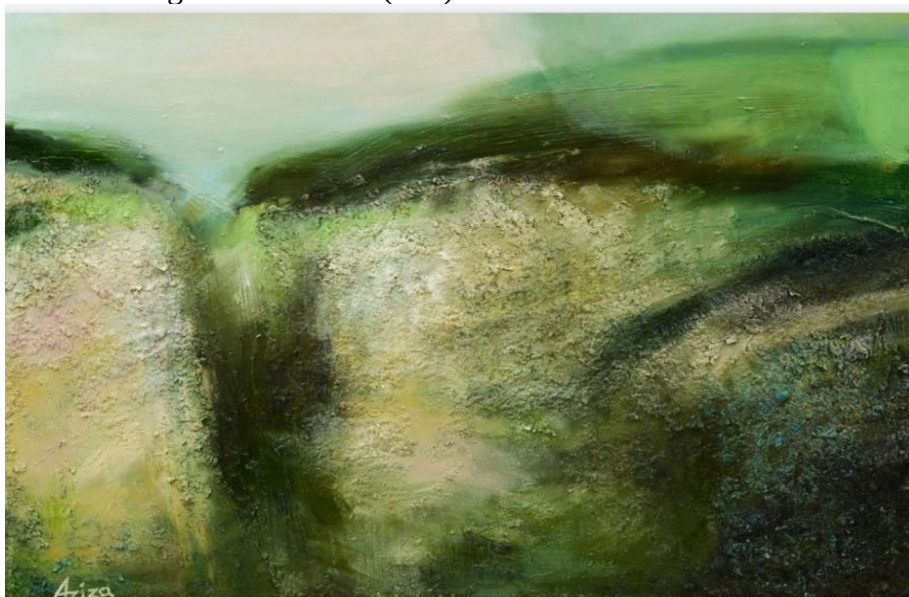
İLL 1. Vüqar Əli “Tarixin Zəfəri” triptixi (2020) (kətan, akril, 210x70 sm)

Azərbaycan təsviri sənətinin aktual obrazı hesab edilən Xurşudbanu Natəvana həsr edilən silsilə əsərlər müasir dövrümüzdə öz xüsusiyyətləri ilə seçilir. Nərminə Vəliyevanın təqdim etdiyi Xan qızı təbiətin rəng ahənginə qarışmışdı. Şairənin şeirlərinin misraları xalça naxışlarına çevrilmişdi. Təbiət və incəsənət əsərdə vəhdət təşkil edir (ill 2).

İLL 2. Nərimən Vəliyeva “Natəvan” (kətan, yağlı boya, 80x90 sm)

Əzizə Hacıyevanın “Zəfər düzü” əsəri kətan üzərində, yağlı boya texnikası ilə yerinə yetirilərək, tarixi Cıdır düzünü ön plana çıxarır. Rənglərin ekspressivliyi təbiətin sakit ruhunu azaltmır. Uca zirvələr rənglərlə əhatələnir (ill 3).

İLL 3. Əzizə Hacıyeva “Zəfər düzü” (2023) (kətan, yağlı boya, 100x70 sm)

Fərəh Quliyeva “Vətən Qucağı” (ill 4) əsərində tarixi memarlıq abidələrimizi kompozisiyada rənglərin vəhdəti ilə təqdim etmişdi. Əsərdə rəngli kağız parçaları və məkan həlli tarixiliyi ön plana çıxarır.

İLL 4. Fərah Quliyeva “Vətən qucağı” (2023) (kətan, yağlı boya, 75x105 sm)

Narin Zeynalabdiyeva “Hekayəli keçmişdən fraqmentlər” (ill 5) əsəri keçmiş tariximizin və erməni vəhşiliyinin bariz nümunəsidir. Rəssam dağıdılan tarixi irsimizi bir daha dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırır.

İLL 5. Narin Zeynalabdiyeva “Hekayəli keçmişdən fraqmentlər” (2023) (kətan, yağlı boya, 120x67 sm)

“Zəfər” mövzusu müasir Azərbaycan təsviri sənətində aktual mövzu olmaqla bərabər, yeni bir mərhələ hesab edilir. Hər bir əsər gələcək nəsillərə miras olaraq, qalib xalqın Zəfərini əks etdirir...

Summary

THE THEME OF "VICTORY" IN THE DESCRIPTION OF MODERN AZERBAIJAN

At all stages of history, the Azerbaijani people fought against foreign invaders. The historical Victory gained began to occupy an important place in the creativity of Azerbaijani artists. In this article, the works of Vugar Ali “The Victory of History”, Narmina Valiyeva “Natavan”, Farah Guliyeva “The Embrace of the Motherland”, Narin Zeynalabdiyeva

“Fragments from the Storytelling Past”, Aziza Hajiyeva “The Plain of Victory” were analyzed in the context of art criticism.

Keywords: Azerbaijan, Victory, Karabakh, fine arts, image

Резюме

ТЕМА "ПОБЕДА" В СОВРЕМЕННОМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОМ ИСКУССТВЕ

На всех этапах истории азербайджанский народ вел борьбу против чужеземных захватчиков. Завоеванная историческая Победа стала занимать важное место в творчестве азербайджанских художников. В этой статье в контексте искусствоведения анализируются произведения Вугара Али «Победа истории», Нарминэ Валеева «Натаван», Фарэх Гулиева «Объятия Родины», Нарин Зейналабдуева «Фрагменты из рассказанного прошлого», Азизы Гаджиевой «Равнина Победы».

Ключевые слова: Азербайджан, Победа, Карабах, изобразительное искусство, образ

ƏDƏBİYYAT

1. “Qarabağın rəngləri” kataloq. 65 s.
2. Əliyev Z. “Şuşa rənglərin işığında”. “Qobustan” Sənət toplusu 2022. S 32-41.

BALKANLAR İLE TÜRK DÜNYASI ARASINDAKI KÜLTÜREL BAĞLAR

Emin OSMAN

Aziz Kiril ve Metodiy Üniversitesi, Üsküp,

Kuzey Makedonya

E-mail:osmanemin@flf.ukim.edu.mk

ORCID ID: 0000-0001-6975-8221

Giriş

Tarihsel Süreçte Türklerin Balkanlar'daki Rolü

Türk topluluklarının Balkanlar ile ilişkisi, erken Ortaçağlardan itibaren görülmektedir. Avarlar, 670'lerde Tuna Bulgar Devleti'ni kuranlar, Peçenekler ve Kumanlar, Karadeniz kuzeyinden Balkanlar'a gelen önemli Türk boylarındandır. Tuna Bulgarları, IX. yüzyılın ikinci yarısında Ortodoks kilisesine bağlanmış ve zamanla Slavlaşmışlardır. Avarların, Bizans harp donanımına etkileri de kayda değerdir; yuvarlak çadırları, üzengi ve dizgini Avarlardan öğrenilmiş ve Bizans'a örnek teşkil etmiştir. (Göyünç, 1997, s.121-132.)

Balkanlar'da Türkçenin kullanımı, Osmanlı döneminde resmi ve günlük dil olarak önemli bir yer tutmuştur. Günümüzde, bölgedeki bazı ülkelerde Türkçe, resmi dil statüsüne sahip olup, eğitim ve medya alanlarında kullanılmaktadır. Ayrıca, Türk halk müziği ve halk edebiyatı, Balkanlar'da geniş bir dinleyici kitlesine ulaşmış, yerel müzik ve edebiyatla kaynaşarak zenginleşmiştir.

Balkan Türk edebiyatı, hem yerel kültürle hem de genel Türk kültürüyle etkileşim içinde şekillenmiştir. Bu edebiyat, Türk dünyasının ortak motiflerini, kahramanlık destanlarını, halk hikâyelerini ve şiirlerini barındırır. Özellikle Osmanlı medeniyetinin etkileri, Balkan edebiyatında belirgin bir şekilde görülmektedir. Bosna Hersekli yazar İvo Andrić'in eserlerinde, Osmanlı Devleti'nin Bosna Hersek'teki mevcudiyetiyle ilgili motifler işlenmiştir. (Balat, 2023, s. 109-159).

Balkanlar'daki Türk toplulukları, kimliklerini ve kültürlerini koruma konusunda çeşitli zorluklarla karşılaşmışlardır. Ancak, ana dillerinde eğitim alma hakları ve kültürel faaliyetlerle, bu kimliklerini sürdürmeye devam etmektedirler. Kosova ve Makedonya Türkleri, azınlık olarak

yaşadıkları ülkelerin dominant milli-dini unsurlarıyla etkileşim içinde, kültürel kimliklerini korumaya çalışmaktadırlar. Balkanlar ve Türk dünyası arasındaki kültürel etkileşim, tarihî süreç içinde derin izler bırakmıştır. Dil, edebiyat, sanat ve kimlik alanlarında yaşanan bu etkileşim, bölgenin kültürel zenginliğine önemli katkılar sunmuştur. Günümüzde, bu kültürel bağların güçlendirilmesi ve korunması, hem bölgenin hem de Türk dünyasının ortak mirasının yaşatılması açısından büyük önem taşımaktadır.

Modern dünyada Türk Dünyası'nın jeopolitik önemi, ekonomik, politik ve kültürel değişimlerle birlikte hızla artmaktadır. Geleneksel olarak Orta Asya, Kafkaslar ve Doğu Avrupa'yı kapsayan bu geniş coğrafya, Türkçe konuşan milletler arasında giderek artan bir etkileşimle yeni bir jeopolitik merkez haline gelmektedir. Türk Dünyası'nın bu yeni jeopolitik dönemde, özellikle Balkanlar, kültürel ve tarihsel bağları sayesinde önemli bir rol oynamaktadır.

Türk Dünyası ve Balkanlar'ın Tarihsel Bağlantıları

Türk Dünyası, tarihsel olarak birçok farklı kültür ve medeniyetin kesişim noktası olmuştur. Özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzyıllar süren hakimiyeti, Balkanlar ile Türk Dünyası arasında derin kültürel, dilsel ve siyasi bağlar oluşturmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından, bu bağlar siyasi olarak zayıflamış olsa da, kültürel etkileşimler devam etmiştir. Bugün Balkanlar'daki Türk toplulukları, sadece tarihsel bir miras değil, aynı zamanda Türkçe konuşan halklarla güçlü bir kültürel bağa sahiptir (Aksakal, 2011, s. 45-67).

Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlar'daki varlığı, sadece dini ve kültürel bir etkiden ibaret değildi. Aynı zamanda, dil ve günlük yaşamda da derin izler bırakmıştı. Bugün, Kosova, Arnavutluk ve Bosna-Hersek gibi ülkelerde, halk arasında hala Türk kültürüne ve diline olan bağlılık güçlüdür. Bu geçmiş, Türk Dünyası'nın jeopolitik yeniden yapılanmasında Balkanlar'ı önemli bir aktör haline getirmektedir.

Özellikle son yıllarda, Balkanlar hem jeopolitik, hem de stratejik açıdan dünya ülkeleri için büyük önem taşımaktadır. Avrupa, Asya ve Orta Doğu arasında bir köprü işlevi gören bu bölge, Türk Dünyası'nın küresel etkisini artırmada önemli bir rol oynamaktadır. Türkiye, NATO üyesi bir ülke olarak, Balkanlar'daki siyasi istikrarı desteklemekte ve bölgesel etkisini güçlendirmektedir. Türkiye, aynı zamanda bu bölgedeki kültürel ve ekonomik bağları güçlendirerek, Türk Dünyası'nın Batı ile ilişkilerini pekiştirmektedir (Cummings, 2014, s. 102-134).

Balkanlar, sadece Türkiye için değil, aynı zamanda Orta Asya'daki Türk Cumhuriyetleri için de önemli bir geçiş bölgesidir. Türk Dünyası'nda Batı ile Doğu arasında bir köprü olan Balkanlar, Türk kültürünün Batı'ya açılan kapısı olma özelliği taşır. Türkiye'nin Balkanlar ile olan ilişkileri, Türk Dünyası'nın küresel stratejik dengelerde daha etkili bir aktör olmasına katkı sağlamaktadır. Aynı zamanda, Türkiye'nin Balkanlar'daki etkileşimleri, Orta Asya ve Kafkaslar ile olan ilişkilerinin derinleşmesine de yardımcı olmaktadır (Kirişçi, 2010, s. 58-75).

Balkanlar ile Türk Dünyası Arasındaki Kültürel Bağlar

Balkanlar ve Türk Dünyası, tarih boyunca siyasal, kültürel ve ekonomik etkileşim içinde olmuş iki önemli coğrafyayı ifade etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu döneminden bu yana süregelen tarihî bağlar, günümüzde kültürel miras, ortak dil unsurları, dinî yapılar ve benzer toplumsal değerler üzerinden şekillenmeye devam etmektedir. XX. yüzyıldaki siyasal dönüşümlerle birlikte kesintiye uğrayan bu ilişkiler, özellikle 1990'lardan sonra yeniden canlanmış ve hem ekonomik hem de kültürel açıdan karşılıklı iş birlikleri artmıştır.

Balkanlar ile Türk Dünyası arasındaki kültürel bağların temeli Osmanlı İmparatorluğu dönemine dayanmaktadır. Osmanlı, yaklaşık beş asır boyunca Balkanlar'da hâkimiyet kurmuş ve bu süreçte bölgeye dil, din, mimari ve yönetim anlayışı açısından önemli etkiler bırakmıştır. Bugün hâlâ Bosna-Hersek, Kosova, Kuzey Makedonya, Bulgaristan ve Yunanistan gibi ülkelerde camiler, hanlar, hamamlar gibi Osmanlı mimarisi örnekleri bulunmaktadır.

Ayrıca, Balkanlar’da yaşayan Türk toplulukları ile Orta Asya’daki Türk halkları arasında dilsel, dinsel ve kültürel ortaklıklar bulunmaktadır. Bayram kutlamaları, halk müziği, geleneksel kıyafetler ve sözlü kültür öğeleri bu ortaklıkların canlı örnekleridir. Balkan ülkelerinde yaşayan soydaş topluluklar da bu kültürel bağların sürdürülmesinde önemli rol oynamaktadır.

Balkanlar ile Türk Dünyası arasındaki ekonomik ilişkiler, son yıllarda önemli bir ivme kazanmıştır. Türkiye, Balkanlar’daki birçok ülkeyle ticari ve ekonomik ilişkilerini artırmış ve bu alandaki en büyük yatırımcı ülkelerden biri haline gelmiştir. İnşaat, enerji ve finans sektörlerinde Türk şirketlerinin Balkanlar’daki varlığı büyümekte olup, bu durum bölgedeki ekonomik etkileşimi derinleştirmektedir. Türkiye’nin ekonomik yatırımları, aynı zamanda Türk kültürünün ve dilinin Balkanlar’da daha güçlü bir şekilde yayılmasına olanak tanımaktadır (Erdem, 2018, s. 22-39).

Kültürel bağlar da aynı derecede önemlidir. Balkanlar’daki bazı ülkelerde, özellikle Kosova, Kuzey Makedonya ve Bosna-Hersek gibi yerlerde, Türkçe hala yaygın bir şekilde konuşulmakta ve Türk kültürü günlük yaşamda önemli bir yer tutmaktadır. Türkiye’nin medya, televizyon dizileri ve popüler kültür ürünleri de bölgedeki Türk etkisini artırmış ve halklar arasındaki kültürel etkileşimi kuvvetlendirmiştir. Bu kültürel bağlar, Türk Dünyası ile Balkanlar arasındaki ilişkilerin derinleşmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Yılmaz, 2012, s. 58-75).

Türk Dünyası, son yıllarda küresel jeopolitik merkezlerden biri haline gelmektedir. Balkanlar, Türk Dünyası’nın bu yeni jeopolitik yapısındaki önemli rolüyle öne çıkmaktadır. Tarihî bağlar, kültürel etkileşimler ve ekonomik ilişkiler, Balkanlar’ı Türk Dünyası için vazgeçilmez bir stratejik bölge yapmaktadır. Türkiye’nin bölgedeki etkisi, sadece siyasi anlamda değil, aynı zamanda ekonomik ve kültürel anlamda da güçlenerek, Türk Dünyası’nın gelecekteki küresel stratejisinde merkezi bir rol oynamaktadır. Bu bağların derinleştirilmesi, bölgesel istikrarın ve refahın sağlanması açısından büyük önem taşımaktadır. Kültürel diplomasi, ticaret, eğitim ve turizm gibi alanlarda yapılacak ortak projeler sayesinde bu ilişkilerin daha da güçlenmesi mümkündür. Ortak tarih ve değerler üzerinden kurulan bu bağlar, gelecekte daha kurumsal ve sürdürülebilir bir yapıya kavuşabilir.

Türk Dünyasının Önemi ve Ortak Alfabe Konusunda Balkanlar’ın Rolü

Türk dünyası, tarih boyunca kültürel, dilsel ve sosyal bağlar etrafında şekillenmiş büyük bir medeniyetler havzası olmuştur. Coğrafi olarak geniş bir alanı kapsayan bu dünya, Türkçe konuşan milletlerin sayısı oldukça fazladır. Bu milletlerin birçoğu, yüzlerce yıl süren tarihî ilişkiler ve kültürel alışverişler sayesinde birbirine yakın bir kimlik ve dilsel yapı geliştirmiştir (Kirişçi, 2010, s. 45). Araştırmada, Türk dünyasının önemini ve ortak alfabe konusunda Balkanlar’ın rolünü inceleyeceğiz. Türk dünyası, Batı’dan Orta Asya’ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada yer alan, farklı etnik yapılar ve kültürel çeşitliliklere sahip milletleri kapsar. Bu coğrafyada Türk halklarının kültürel mirası, tarihî süreçler içinde derin izler bırakmış ve her bir halk, kendi özgün kimliğini inşa ederken, aynı zamanda ortak bir kültürel temele sahip olmayı sürdürmüştür (Erdem, 2018, s. 62).

Türk dünyasının önemi, yalnızca coğrafi değil, aynı zamanda kültürel, dilsel ve politik açıdan da büyüktür. Bu dünya, Orta Asya’daki Türk kavimlerinden başlayarak, Anadolu’ya, Kafkaslar’a, Balkanlar’a, Orta Doğu’ya kadar geniş bir alana yayılır. Osmanlı İmparatorluğu’nun etkisiyle Batı’ya doğru yayılan Türk kültürü, aynı zamanda Batı’nın birçok kültürel ve sosyal yapısını etkilemiştir (Tuncer, 2015, s. 103).

Balkanlar ve Ortak Alfabe-Balkanlarda Türkçe

Balkanlar, renkli çiçeklerle bürünmüş bir bahçe misali, birçok etnik grubun bir arada bütünleştiği, kültür, dil, ırk ve din ayırmaksızın yaşayan barışçıl bir coğrafyanın tanımıdır.

“Balkanlarda Türkçe” öylesine derin, öylesine anlamlı, öylesine mükemmel ve bir o kadar zor bir konu. Balkanlar, tarih boyunca Birçok medeniyeti içinde barındırmış zengin bir coğrafyadır. Bu bölge, Osmanlı İmparatorluğu’nun uzun süreli hakimiyeti altında kalmış ve bu

süre zarfında Türk kültürü ve dili, Balkan toplumları üzerinde önemli bir etki bırakmıştır. Günümüzde Balkanlar'da Türkçe, sadece bir dil olmanın ötesinde, tarihi ve kültürel bir miras olarak varlığını sürdürmektedir.

Türkçe'nin Balkanlardaki varlığı sadece dilin gündelik hayatta kullanımı ile sınırlı olmayıp, aynı zamanda müzik, edebiyat ve sanat alanında da kendini göstermektedir. Kültürel etkileşimin artması ve farklı toplumlar arasında köprü kurulması için Türkçe'nin önemi büyüktür. Çünkü köprüler iki kıyıyı birleştirir ve insanların geçişini sağlar. Köprü denince sadece fiziksel geçişleri düşünmek anlamsızdır çünkü insanlar arasındaki dostluk, sevgi ve iş birliği de köprüler ve güçlü bağlarla olur. Buna benzer olarak Türkçe de farklı kültürler, düşünceler ve duygular arasında bir bağ kurar ve bu bağ geçmişle günümüzü, modernlikle geleneği bir araya getirir.

Ancak, Balkanlar'daki Türkçe'nin durumu bazı tehlikelerle de karşı karşıyadır. Yerel dillerin baskınlığı ve küreselleşme, Balkanlar'daki Türkçe'nin günlük hayattaki kullanımını azaltmakta ve bazı bölgelerde dilin unutulma tehlikesine sebebiyet vermektedir. Türkçenin bu bölgelerde yaşatılması ve Balkanların zengin kültürel mozağının korunması, Balkan Türkleri'nin elindedir.

Türkçenin sesi, Balkanların dağlarında yankılanırken, tarih boyunca bu topraklarda kök salmış bir ağaç gibi büyümüş. Balkanlar, Türkçe'nin melodisini taşıyan bir enstrüman gibi, her namesinde farklı hikayeler ve her namesinde derin bir sevgi var. Yani Balkanlardaki Türkçe, bölgenin sosyal dokusunun önemli bir parçasını oluşturuyor. Balkanlarda Türkçe konuşulması, Balkanlarda yaşayan Türkler için kimlik ve aidiyet, kültürel miras, iletişim ve etkileşim kavramlarını içinde barındırıyor.

Dil Birliğinin Güçlendirilmesi

Türk dünyasında dil, kültürel kimliğin korunmasında temel bir araçtır. Ancak tarihsel süreçte Türk halkları farklı coğrafyalarda Latin, Kiril ve Arap alfabelerini kullanarak çeşitli yazı sistemlerine yönelmişlerdir. Bu alfabe farklılıkları, zamanla iletişimde güçlükler ve kültürel kopukluklara yol açmıştır. Bu nedenle, Türk dünyasında ortak bir alfabe kullanımı fikri önem kazanmaktadır. Ortak alfabe, hem kültürel mirasın korunmasına hem de bilimsel ve kültürel iş birliğinin artmasına katkı sağlayabilir. Aynı zamanda, Türk halkları arasında daha güçlü bir birlikteliğin simgesi olabilir.

XI. yüzyılda Türk dilinin zenginliğinin kaybolmaya başlamasını fark eden Kâşgarlı Mahmut, Türkçenin, o dönemin en zengin dili olan Arapça kadar değerli ve zengin bir dil olduğunu göstermek amacıyla "Divanü Lûgat-it-Türk" (Türk Dili Sözlüğü) adlı eseri yazmıştır. Bu eser, XI. yüzyılın ikinci yarısında tamamlanmış olup, Türk dilinin zenginliğine dikkat çekmek ve Türkçenin kapsamını genişletmek amacını gütmüştür.

XIV. yüzyılda, yani 1272-1333 yılları arasında yaşamış olan Âşık Paşa, "Garibname" adlı eserinde Türk dilinin özleştirilmesi için şu ifadeleri kullanmıştır:

"Her dilde düzen vardı ve bunların üstüne bütün akıllar üşüşmüştü. Türk diline ise kimse bakıp onu araştırmaz ve Türklere asla gönül vermezlerdi. Türkler de o dilleri, onların inceliklerini ve büyük konuklarını bilmezdi. İşte Garibname onun için yazıldı ve bu dili konuşanların ince sırlara kavuşmaları sağlandı. Bilen için her dilde anlam vardır, araştıran için de her yolda Tanrı'yı bulmak mümkündür. Her nefeste Tanrı'ya açılan yol vardır. Yalnız onu yürek ve gönülden anmak gerekir. Her dilde sırları anlatan söz vardır, fakat bunu gören için anlamın yüzü kapalı değildir."

Bu ifadeyle Âşık Paşa, hem Türkçeyi hem de Türk ulusunu sevdirmeye çalışmıştır.

XX. yüzyılın başlarında ise İsmail Bey Gaspıralı (1851-1914), Türk dünyasının birleşmesi ve güç birliği sağlaması için önemli bir fikir geliştirmiştir. O, "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" ilkesini benimsemiş ve tüm Türk dünyasının ortak dil bilincine sahip olmasının gerektiğini savunmuştur. Gaspıralı, Türk dilinin gücünü şu şekilde açıklamıştır:

"Dilimiz ustası bulunup kaleme alınıp işlenirse, şimdikine göre çok daha parlak ve kullanışlı olur... Yapıtlarımız mümkün olduğu kadar şimdikine göre, çok daha parlak ve

kullanışlı olur... Türklerin aslı nesli birdir. Zaman ve mekân farklılıklarıyla şive ve âdetlerimizde farklılıklar meydana gelmiştir. Bu farklılıklar birbirimizi anlamayacak dereceye gelmiştir. Bundan sonra memleketlerimizin bir olan edebi dilimize hizmet eder hâle getirmek lâzımdır."

Gaspıralı, bu düşünceleriyle Türk dünyasında dil birliğini ve kültürel yakınlaşmayı teşvik etmiştir.

Tanzimat dönemi ise, Türk dilinin modernleşme sürecinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Reşit Paşa, eğitim ve öğretimin halk arasında yayılabilmesi için bilim ve kültürle ilgili yazıların arı bir dille yazılması gerektiğini savunmuştur. Onun yetiştirdiği Ahmet Cevdet Paşa (1822-1895), bu alandaki hizmetleriyle dikkat çekmiş, dilin sadeleştirilmesi ve halk arasında anlaşılabilir hale getirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.

Ayrıca, Süleyman Paşa 1876 yılında "İlm-i Sarf-t Türki" adlı kitabı yayımlayarak Türk diline verdiği önemi gösterirken, Ahmet Vefik Paşa (1845-1936) de "Lehçe-i Osmani" adlı sözlüğüyle Türk dilinin önemine dikkat çekmiştir. Şemsettin Sami (1850-1904), "Kamus-i Osmani" adlı sözlüğün yerine "Kamus-i Türki" (1899-1900) adını kullanarak Türkçeye verdiği önemi ortaya koymuştur.

XX. yüzyılda ise Türkçecilik hareketlerinin temelleri atılmıştır. "Genç Kalemler" hareketi, "Dilde ve Edebiyatta milli benliğe dönüş" ilkesini benimsemiş ve Türk dilindeki yayınlarını bu ilke doğrultusunda yayımlamıştır. Bu dönemde, Ziya Gökalp (1876-1924) ve diğer aydınlar, Türk dili üzerinde yoğun çalışmalar yapmış ve dildeki millî benliği güçlendirmek için birçok görüş ortaya atmışlardır.

Halid Seid (1888-1937), Türk dünyasında ortak dil ve yazı birliği konusunda önemli çalışmalar yapmış bir bilim insanıdır. Sovyetler Birliği'ndeki Bolşevik rejiminde pantürkist düşünceleriyle tanınan Halid Seid, 1926'da Bakû'de düzenlenen I. Türkoloji Kurultayı'na katılarak ortak bir Türk alfabesi önerisi sunmuş ve "Birleşik Türk Alfabesi" (Latin alfabesi) fikrini savunmuştur. Bu kurultayda, Osmanlı, Özbek ve Kazan dillerinin karşılaştırmalı dilbilgisi üzerine de çalışmalar yapmıştır. Seid, "Eğer doğrudan böyle bir şey mümkün olursa, niçin buna girişmeyelim?" diyerek Türk dünyasında ortak bir dil oluşturma'nın önemini vurgulamıştır. Bu kurultayda kabul edilen Latin alfabesi, Türk dünyasında dil birliği için atılan önemli adımlardan birisi olmuştur.

Balkanlar, tarihsel olarak Türk dünyasıyla çok yakın ilişkiler içinde olmuş bir coğrafyadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun yüzyıllar süren egemenliği, Balkan halklarıyla Türk halkları arasında derin kültürel, dilsel ve sosyal bağların oluşmasına yol açmıştır. Bu bağlar, dil ve kültür düzeyinde pekişmiş olsa da, Osmanlı İmparatorluğu'nun sona ermesiyle Balkanlar'daki Türk toplulukları, ayrı yazı sistemlerine ve alfabelere yönelmişlerdir (Erdem, 2018, s. 71).

Balkanlar'daki Türk toplulukları, çoğunlukla Kiril alfabesiyle yazı yazarken, bazı bölgelerde Latin alfabesi de kullanılmaktadır. Kosova, Makedonya, Arnavutluk gibi bölgelerdeki Türkler, yaşadıkları ülkelerdeki egemen dillerin etkisiyle farklı yazı sistemlerine adapte olmuştur. Örneğin, Kosova ve Makedonya'da yaşayan Türkler, büyük ölçüde Sırp ve Arnavut dillerinin Kiril alfabesini kullanmaktadırlar. Ancak, Türkiye'de kullanılan Latin alfabesi, özellikle eğitim ve medya alanlarında büyük bir etki yaratmış ve Türk dilinin birleştirici gücünü Balkanlar'daki Türk toplulukları arasında da hissettirmiştir (Tuncer, 2015, s. 112).

Ortak alfabe fikri, Balkanlar'daki Türk toplulukları için de önemli bir kültürel adım olacaktır. Türkçenin daha yaygın ve etkin bir şekilde kullanılması, aynı zamanda bölgedeki Türk kimliğinin korunmasına ve yaşatılmasına katkı sağlayacaktır. Ayrıca, ortak alfabe, eğitimde ve kültürel işbirliklerinde önemli kolaylıklar sağlayarak, Türk dünyasının Balkanlar'daki temsiline güç katacaktır (Yılmaz, 2012, s. 60).

Türk dünyasında ortak alfabe kullanımı, dil birliğinin sağlanması ve kültürel etkileşimin artırılması açısından büyük önem taşımaktadır. Ancak bu fikrin hayata geçirilmesinde çeşitli zorluklar bulunmaktadır. En önemli engellerden biri, farklı Türk topluluklarında mevcut yazı sistemlerinin tarihsel süreç içinde köklü bir şekilde yerleşmiş olmasıdır.

Ayrıca, alfabeler yalnızca birer yazı sistemi değil, aynı zamanda kültürel ve tarihsel kimliğin bir parçası olarak görülmektedir. Bu nedenle bazı toplumlar, mevcut alfabelerini birer kültürel miras olarak değerlendirerek, ortak alfabeğe geçişi kendi kültürel varlıklarına bir tehdit olarak algılayabilmektedir. Bu yaklaşım, özellikle alfabe değişikliğinin geçmişte sömürgeci politikalarla ilişkilendirilmiş olduğu ülkelerde daha güçlü bir şekilde hissedilmektedir.

Bu engellerin aşılabilmesi için, ortak alfabe fikrinin toplumsal bir dönüşüm süreciyle desteklenmesi gerekmektedir. Bu süreç yalnızca teknik bir değişim değil, aynı zamanda uzun vadeli bir eğitimsel ve kültürel adaptasyonu da içermelidir. Ortak alfabenin benimsenmesi adına, Türk dili öğretimi yaygınlaştırılmalı; eğitim kurumları, medya organları ve sivil toplum kuruluşları bu konuda aktif roller üstlenmelidir. Özellikle genç nesiller arasında ortak alfabenin yaygınlaştırılması, gelecekteki başarı için kritik öneme sahiptir.

Uluslararası Türk kuruluşları, örneğin Türk Devletleri Teşkilatı (eski adıyla Türk Konseyi), TÜRKSOY ve TİKA gibi yapılar, bu sürecin kurumsal destek ayağını oluşturabilir. Bu tür kuruluşların liderliğinde yürütülecek ortak projeler, hem teknik altyapının güçlendirilmesine hem de halklar arasında bilinç ve farkındalık oluşmasına katkı sağlayacaktır.

Sonuç olarak, ortak alfabe sadece bir yazı sistemi değil; Türk dünyasının kültürel, sosyal ve politik açıdan bütünleşmesini hedefleyen sembolik bir araçtır. Ortak alfabe, dilsel birliği sağlamanın ötesinde, kültürel paylaşımları artıracak ve halklar arası iletişimi güçlendirecektir. Bu bağlamda Balkanlar da, hem tarihî bağları hem de Türk kökenli nüfusun varlığı nedeniyle bu sürecin önemli bir parçası olabilir. Ortak alfabe fikri, uzun vadede Türk dünyasının daha sıkı bir iş birliği içinde hareket etmesini ve küresel düzeyde daha görünür olmasını sağlayabilir.

Sonuç

Türkçe eğitimin bir dil öğretiminin ötesine geçerek kimlik taşıyıcısı ve kültürel varoluşun temel unsuru olduğunu vurgulamamız lazım. Balkanlardaki Türk toplumunun anadilde eğitim hakkını nasıl bir mücadele ile koruduğunu ve geliştirdiğini gözler önüne sermek asli görevimizdir. Tarihsel belgelerden akademik verilere, arşiv çalışmalarından istatistiklere kadar geniş bir yelpazeyi kapsayan araştırmalar, Kuzey Makedonya'daki Türkçe eğitimin geçmişine dair geniş bir özelliği taşımaktadır. Günümüzde Türkçe eğitimin mevcut durumu ve gelecekte atılacak adımlara dair çalışmamız gerekmektedir. Türkçe dili, Türk toplumunun kimlik ve kültür mücadelesine katkı sağlamak isteyen herkese açık olmalıdır. Balkanlarda Türkçe eğitiminin bir kimlik mücadelesi olduğunu ve Türk toplumunun kendi dilini, kültürünü ve değerlerini koruma çabası olarak nasıl evrildiğini gösterir. Türkçemiz ve Türkçe eğitimin yalnızca bir dil öğretim aracı olmadığını, aynı zamanda bir kimlik taşıyıcısı ve kültürel varoluş mücadelesinin önemli bir parçası olduğunu unutmamalıyız.

Türk dillerinin tarihsel süreç içerisinde birleştirilmesinin amacı, günümüzdeki Türk devletleri ve toplulukları arasında dilsel bir yakınlık ve aidiyet kurmaktır. Bu çabalar, Türkçeye Türk Dünyası'nın ortak yazı dili kimliğini kazandırmak ve bir dil birliği oluşturmak adına büyük bir önem taşımaktadır. Bu hedeflere ulaşabilmek için, Türk Dünyası dil sorunlarının ele alınması, derinlemesine incelenmesi ve doğru bir şekilde toplanması gerekmektedir.

Türk Dünyası devletlerini birbirine yaklaştıracak en etkili araç, tarih boyunca Türk dilbilimcilerinin bu konuda gösterdiği çabalarlardır. Mustafa Kemal Atatürk, Türk dilinin Türk Dünyası'nda çok önemli bir rol oynayacağına olan inancını şu sözleriyle ifade etmiştir: *"Türk milletinin millî dili ve millî benliği hayatının her anında hâkim ve esas kalacaktır. Bu nedenle, Türk dilini her alanda incelemek, derlemek, yaygınlaştırmak ve geliştirmek ulusal görevimizin en büyük parçasıdır."* Atatürk'ün bu sözleri, Türk dilinin birleşmeye olan katkısını vurgulamaktadır. Bu bağlamda, Türk Dünyası'ndaki dillerin birbirine yakınlaştırılması için dilbilimsel çalışmalara büyük önem verilmesi ve Türkçenin ortak bir yazı dili olarak kabul edilmesi gerekmektedir.

Bağımsızlıklarını kazanmış olan Türk Cumhuriyetleri, kendi dillerinde Lâtin temelli yeni alfabeleri kabul etmişlerdir. Bu alfabeleri içeren bir kitap, Türk Dünyası'nın bilim insanlarının

işbirliğiyle hazırlanmalı ve Türkçe'nin de içinde yer aldığı "Çağdaş Türk Dünyası Alfabeleri" adı altında yayımlanmalıdır. Bu kitap, büyük bir sayıda basılarak Türk Dünyası'ndaki ülkeler, bilim kuruluşları, eğitim kurumları ve ilgili dernekler ile tüm eğitimcilere ulaştırılmalıdır.

Bugüne kadar "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" ilkesiyle bazı önemli adımlar atılmış olsa da, ve bu görüş bağlamında, Türk Dünyası'ndaki dillerdeki ortaklıkları ve benzerlikleri içeren, Türkçe'nin öz ve Ana Türkçe'deki kaynaklarını kapsayan geniş bir sözlük yayımlanmamıştır. Bu sözlük, Türk Dünyası'nı daha da yakınlaştıracak ve ortak dil bilincini pekiştirecektir. Hazırlanan bu sözlüğün, Türk Dünyasına dağıtılması ve Türk halklarının ortak dil zenginliklerini keşfetmeleri sağlanmalıdır.

Türkçe'nin, Türk Dünyası'nda bir ortak dil olarak kabul edilmesi, iletişimde daha etkin kullanılmasına olanak tanıyacaktır. Günümüzde, Türk topluluklarıyla yapılan uluslararası toplantılar veya seminerlerde iletişim, genellikle başka yabancı dillerde yapılmaktadır. Oysa Türk Cumhuriyetleri arasında, Kuzey Makedonya, Kosova, Bulgaristan, Batır Trakya Türkleri Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan gibi ülkeler arasında Türkçe'nin kullanılmasının teşvik edilmesi, bu toplumlar arasındaki kültürel yakınlığı artıracak ve dil birliğini pekiştirecektir. Bu, Türk Dünyası'nın ortak bir dilde buluşmasını sağlayarak, kültürel etkileşimi derinleştirecektir.

Summary

CULTURAL TIES BETWEEN THE BALKANS AND THE TURKIC WORLD

Throughout its history, the Balkans have been under the administrative rule of the Roman Empire, Byzantium, the Bulgarian Kingdom, the Serbian Kingdom, and the Ottoman Empire, and each nation has been influenced by the official languages of these administrations. The region has also been affected by the languages within the Balkan linguistic unity through direct or indirect contact. In Macedonia, the longest-lasting administration was that of the Ottoman Empire, which ruled for 541 years (1371–1912), leaving deep marks in every aspect of life. The Balkans have historically been a crossroads of various cultures and civilizations, resulting in a rich and diverse cultural mosaic. The Turks, especially during the Ottoman period, formed a significant population in the Balkans and made substantial contributions to the region's cultural, social, and economic structure. This article examines the cultural dimensions of integration between the Balkans and the Turkic world, the significance of the Turkic world, and the role of the Balkans in the context of a common alphabet.

Keywords: *Balkans, Turkic World, Cultural Ties, Ottoman Heritage, Language and Identity*

Резюме

КУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ МЕЖДУ БАЛКАНАМИ И ТЮРКСКИМ МИРОМ

На протяжении всей своей истории Балканы находились под административным управлением Римской империи, Византии, Болгарского царства, Сербского царства и Османской империи, и каждая нация находилась под влиянием официальных языков этих администраций. Регион также находился под влиянием языков внутри балканского языкового единства через прямой или косвенный контакт. В Македонии самой продолжительной администрацией была Османская империя, которая правила 541 год (1371–1912), оставив глубокие следы во всех аспектах жизни. Балканы исторически были перекрестком различных культур и цивилизаций, что привело к богатой и разнообразной культурной мозаике. Турки, особенно в период Османской империи, составляли значительную часть населения на Балканах и внесли существенный вклад в культурную, социальную и экономическую структуру региона. В этой статье рассматриваются культурные аспекты интеграции между Балканами и тюркским миром, значение тюркского мира и роль Балкан в контексте общего алфавита.

Ключевые слова: *Балканы, тюркский мир, культурные связи, османское наследие, язык и идентичность*

ƏDƏBİYYAT

1. Akova, S. (2012). *Balkan Savaşları'ndan Günümüze Batı Balkanlar ve Kültürlerarası İletişim Bağlamında Türkiye ile İlişkiler*. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 5(9), 170–201.
2. Aksakal, M. (2011). *Osmanlı İmparatorluğu ve Balkanlar: Tarihsel ve Kültürel İlişkiler*. İstanbul: Osmanlı Araştırma Enstitüsü Yayınları.
3. Ağanoğlu, H. Y. (2001). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Balkanlar'ın Makûs Talihi, Göç*. İstanbul, Kum Saati Yayınları.
4. Akyay, B. (2022). *Yayınları Balkan Tarihi Araştırmaları II*. Edirne, Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü.
5. Balat, G. (2023). *Balkan Edebiyatında Osmanlı Medeniyet Tasavvurunun Akisleri: İvo Andriç Örneği*. *Balkan Türk Edebiyatı Araştırmaları*, 5(2), 109–159.
6. Cummings, S. (2014). *Türk Dünyasının Jeopolitik Stratejisi: Türkiye, Orta Asya ve Balkanlar*. Londra: Routledge.
7. Erdem, F. (2018). *Balkanlar ve Türk Dünyası: Kültürel Bağlar ve İletişim*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları. (s. 22–39)
8. Erdem, F. (2018). *Balkanlar ve Türk Dünyası: Kültürel Bağlar ve İletişim*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları. (s. 62–85)
9. Göyünç, N. (1997). Türkler ve Balkan Milletleri Arasında Kültürel İlişkiler - Sorunlar. *BELLETEN*, 61(230), 121–132.
10. İnalçık, H. (1993). *Türkler ve Balkanlar*. İstanbul, Eren Yayınları, 11–14.
11. Kirişçi, K. (2010). *Türk Dünyasında Dil Birliği: Ortak Alfabe Fikrinin Tarihçesi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
12. Öztürk, Ü. (2018). *Balkanlaşma ve Balkanlar'da Türk Kimliği (Makedonya ve Kosova Örneği)*. Yüksek Lisans Tezi, Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı.
13. Şenel, Ş. (2008). *19. ve 20. Yüzyılların Denge Oyununda Balkanlar. Balkanlar El Kitabı*, derleyenler: Osman Karatay, Bilgehan A. Gökdağ, Ankara. KaraM&Vadi Yayınları.
14. Tuncer, T. (2015). *Balkanlarda Türk Kültürünün İzleri ve Ortak Alfabe Üzerine Tartışmalar*. İstanbul: Türk Kültürünü Tanıtma Derneği.
15. TÜRKSOY. (2020). *TÜRKSOY-Balkanlar Kitabı Çıktı*.
16. Yılmaz, S. (2012). *Türk Dünyasında Eğitim ve Dil Birliği*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (s. 49–60)
17. Yılmaz, S. (2012). *Türk Dünyasında Eğitim ve Dil Birliği*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. (s. 58–75)

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN LÜĞƏTLƏRDƏ MÜQAYİSƏSİ

Əsmər KƏRİMOVA

Bakı Slavyan Universitetinin doktorantı

E-mail: esmer.kerimova.88@bk.ru

ORCID ID: 0000-0002-0246-4613

Xalqların müəyyən zaman kəsiyində mədəni, elmi nəaliyyətlərinin artması dilçilik elminin də şaqüli istiqamətdə və müxtəlif səviyyələr üzrə inkişafına zəmin yaratmışdır. Beləliklə də, dildə mövcud sözlərin bir araya toplanması, onların fərqli təsniflər üzrə qruplaşdırılması zamanla lüğət və lüğətçiliyin yaranmasına səbəb olmuşdur. Həm Azərbaycan dili, həm də Türkiyə türkcəsi üçün ilk ortaq lüğət ənənəsi XI əsrə aid M.Kaşğarinin “Divani lüğət-it türk” əsərinə aiddir. Bu əsər türk xalqları üçün ensiklopedik, həm də filoloji cəhətdən “dil materialları, etnoqrafik məlumatlar, folklor nümunələri[8;12]” ilə zəngin əvəzsiz tarixi mənbədir.

XI-XIX əsrə qədər hər iki dildə mənzum şəkildə onlarla lüğət yazılmışdır. Həmin əsərlər leksikoqrafik nümunə olmaqla yanaşı fəlsəfi öçər, epik əsər, bədii ədəbiyyat nümunəsi, qafiyəli lüğət hesab edilir. Bu isə lüğətçiliyin prinsiplərinə uyğun deyil, başqa sözlə desək, sözün leksik-semantik, qrammatik potensialının təsvirini məhdudlaşdırır və yönünü dəyişmişdi. XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan dilçiliyində Sovet dövrü, Türkiyə türkcəsində Cumhuriyyət dönəmi lüğətçiliyin inkişafında əsaslı rol oynamışdır.

Dünyanın ədəbi dil səviyyəsinə gəlib çatmış bütün dillərində filoloji lüğətlərin bir neçə növü yaradılmışdır; tərcümə (ikidilli və çoxdilli), izahlı, sinonimlər, omonimlər, antonimlər, dialektoloji, terminoloji, frozoloji, etimoloji, orfoqrafik, orfoepik, tarixi və əcnəbi sözlər lüğəti. “Azərbaycan dilinə daxil olmuş əcnəbi sözlər lüğəti 1947-ci ildə dərc olunmuşdur [7;33].” “Türkiyə türkcəsində 1945 -ci ildə Türk Dil Qurumunun “Yabancı kelimeler sözlüyü ” dərc edilmişdir [11].” Həm Azərbaycan dili, həm də Türkiyə türkcəsində alınma sözlər barədə araşdırma ən son dərc edilmiş izahlı lüğətlər üzərində aparılmışdır. Statistik olaraq “Türkiyə türkcəsində 6463 ərəb, 4974 fransız, 1374 fars, 632 italyan, 538ingilis və 503 yunan mənşəli söz vardır [5;129]”. Digər hesablamalara görə “Türkiyə türkcəsində ərəbcə alınmaların sayı 5566, fransızca 4182, farsca 1196-dır. Say baxımından sonrakı yerlərdə italyan, ingilis və yunan dilləri tutur [2;4]”. Azərbaycan dilində ayrı-ayrılıqda ərəb-fars, rus-Avropa mənşəli alınma sözlər lüğəti dərc edilsə də, onun statistikasısı hələki aparılmamışdır.

Dillərin qarşılıqlı əlaqəsi həmişə bir-birinə eyni səviyyədə təsir etmir. Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsində ortaqlar olaraq *alman, ərəb, fin, fars, çin, alban, portuqal, polyak, latın, rumın, fransız, ingilis, ispan, italyan, macar, rus, sanskrit, yunan* dillərindən alınmalar mövcuddur. Eyni zamanda Azərbaycan dilinə Türkiyə türkcəsindən fərqli olaraq *ukrayna, tatar, yəhudi, tibet, tunqus, türk, qazax, özbək, gürcü, latın, malay, monqol və skandinaviya* dillərindən də söz keçmişdir. Türkiyə türkcəsində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq *bulgar, hind, yapon, urdu, serb-xorvat, çingiz* dillərindən alınmalara təsadüf edilir.

Türkçe Sözlükdən fərqli olaraq Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində xarici söz və xüsusi isim qısaltmalarına təsadüf edilir. “Əcnəbi sözün mənşəyi bəlli olmadıqda, yaxud mübahisəli olduqda, sadəcə “xar.” (yəni “xarici sözdür”) işarəsi qoyulur. [1;13]”. Bu sözlərin böyük əksəriyyətinin Türkiyə türkcəsində mənbəyi və mənşəyi göstərilmişdir. Məsələn, Xarici sözlər: *badminton, balneologiya, balneoloq, demblok, fiksaj, xareoqrafiya, qalvanskop, mikroklimat, proqram, volta, vismundor, voltaj*. Türkiyə türkcəsində; *koreografi(fr.), galvanskop(fr.), mikroklima(fr.), program(fr.), volt(fr.), voltaj(fr.)* formasında verilmişdir.

Xüsusi isimlərin ümumiləşməsindən yaranan sözlərin əksəriyyəti elmi-texniki icad edən alimlər, tarixi şəxsiyyətlər, fəlsəfi cərəyanlar, ədəbi qəhrəmanlar, ölçü vahidlərinin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində 81 belə söz var. Xüsusi isimlər: *alpinist, amper, buddizm, daltonik, darvinizm, dekabrist, donkixot, ezop, əflatun, freydzizm, higelçilik, hers, isfəhan, konyak, kefi, kristalon, qarun, qazolin, qotik, qotika, lüteran, maxist, manqurt, marafon, marinad, maroken, maroni, makko, morze, muavr, naqan, narzan, neandertal, nikol, nikotin, panama, perqament, saksafon, selsi, şümür, vatman, vatt, volt, voltametr və s.* Türkiyə türkcəsində bu sözlərin mənbə və mənşəyi *alpinist (fr<lat.), amper (fr.), budizm (fr.), İsfahan (fars), kalvinizm (fr.), kanarya (isp.), karun (ər.), kazolit (fr.), gotik (fr.), monolya (fr.), platonik (fr.), şapiroqraf (fr.), vatman (fr.) və s.* kimi göstərilmişdir.

Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsində texnika, tibb və biologiya sahələri ilə əlaqəli terminlər latın, astronomiya, kimya, coğrafiya ilə əlaqəli sözlər yunan, tikinti materialları, texniki terminlər alman, dənizçilik, musiqi və iqtisadiyyatla, xüsusilə, bankçılıqla bağlı terminlər italyan dillərindən götürülmüşdü. Türkiyə türkcəsində bu bölgünün bütün dillər üzrə vermək çətinidir, çünki yuxarıda qeyd edilən sahələr üzrə alınmaların çoxu fransız dili vasitəsiylə alındığına görə mənbə dil kimi fransızca göstərilmişdir. Ancaq Azərbaycan dilində olduğu kimi musiqi terminləri sırf italyan dili ilə əlaqələnir və tam ekvivalentdirlər. Məsələn, *akkord/akort, alto/alto, ariya/arya, balet/bale intermesso/intermezzo, kopriçça/kapriçyo, konsert/konçerto, liberretto/liberetto, minor/minör, not/not, partitura/partisyon, solo/solo, soprano/soprano və s.*

Türkiyə coğrafi baxımdan yarımada dövlətidir. Bu səbəbdəndir ki, Türkiyə türkcəsinin lüğət tərkibində dənizçiliklə bağlı sözlər, xüsusən də, italyan və yunan dillərindən çox sayda alınma sözlər var. Sözü semnatikasını gəmi növləri, dəniz döyüşlərinin, silah-sursatların, balıq növlərinin, balıq torlarının, külək növlərinin, dərinlik ölçən vahidlərin, alətlərin, dənizdə baş verən təbii fəlakətlərin və dənizlə əlaqəli mifik obrazların adlarını əhatə edir. Məsələn, *alkarna (it.)*, *abosa (it.)*, *anele (it.)*, *apoşi (yun.)*, *iskuna (ing.)*, *ilarya (yun.)*, *ispermeçet (it.)*, *kana (it.)*, *zokita (yun.)*, *levalankara (it.)*, *ligo (it.)*, *potent (it.)*, *tarlakaz (it.)*, *tiramola (it.)*, *linkoz (yun.)*, *likorinoz (yun.)*, *rina (yun.)*, *vatoz (yun.)*, *zargana (yun.)*, *filenk (yun.)*, *mafa (it.)*, *manyat (it.)*, *orfoz (yun.)*, *paçoz (yun.)*, *rina (yun.)*, *salvo (it.)*, *tarlakoz (it.)* və s.

G.Karaağacın “Türkcə alınmalar” lüğətində Türkcə-Ermənicə əlaqələri haqqında H.Açaryanın 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultaydakı məqaləsinə istinadən yazır: “Türkcənin Erməni dilindən kifayət qədər söz aldığını və bunların 25 -ə qədərini yazı dilinə də keçdiyini görürük[5;64]”. Eyni zamanda müəllif “Türk dilinə Erməni dilindən söz keçsə də, heç bir qrammatik ünsürlərin keçmədiyini vurğulamışdır. Lakin Erməni dilinə Türk dillərindən həm söz, həm də qrammatik qaydalar da (cümlədə söz sırası dəyişmiş və sözdüzəldici şəkilçi) keçmişdir [5;65]”. Türk Dil Qurumunun sonuncu nəşri olan Türkcə Sözlükdə 19 belə nümunəyə rast gəlinir; *astik*, *avanak*, *ayınga*, *çap*, *çemiş*, *gadoş*, *hoşur*, *işmar*, *kedi*, *ket*, *kadoş*, *madımak*, *madik*, *maşala*, *moruk*, *mucur*, *murç*, *tekfur*, *zangaç*. Azərbaycan dilində isə *daşnak* və *dığa* sözləri ermənicədən keçmiş sözlərdir. Ədəbi dildən başqa canlı nitqə və dialektlərə bu say daha çoxdur.

Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsinin izahlı lüğətlərində yer alan bəzi sözləri tutuşdurulduğu zaman struktur-qrammatik, həm də leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə milli köklə əlaqəsi olmadığı halda mənşəyinin verilmədiyi hallara rast gəlinmişdir. Məsələnin səbəblərini araşdırmaq, faktlarla izah etmək məqsədilə bu tip sözləri iki qrupa ayıraraq araşdırılmışdır. Birinci qrupda Türkiyə türkcəsi ilə ekvivalentlik təşkil edən sözlərin mənşəyini tapmağa çalışdıq. Bu qrup daxilində iki istiqamət müəyyənləşdirdik; ərəb-fars mənşəli və avropa mənşəli alınmalar. İkinci qrupda isə Türkiyə türkcəsində ekvivalenti olmayan sözləri ümumiləşdirdik.

I qrup. “Türkiyə türkcəsində ümumilikdə 15.33 ədəd alınma söz var, təxminən dildəki bütün sözlərin 25% -ə qədərini əhatə edir [4;2063]”. Ərəb, fars alınmaların yalnız çoxluğu deyil, həm də işlənmə tezliyinə görə digər alınmalardan fərqlənir. Zamanla həmin sözlərin əksəriyyəti dilin daxili qanunlarına uyğunlaşdığına görə ilkin zahiri cəhətdən alınma söz olduğunu müəyyənləşdirməkdə çətinlik yaradır. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində mənşəyi göstərilməyən lakin Türkcə sözlükdə həmin sözlərin fonetik, yaxud semantik dəyişiklik olmadan mənşəyinin ərəb, farsca verildiyi 170 sözə rast gəlinir. Türkiyə türkcəsində ekvivalenti Avropa mənşəli olan 35 kəlimə vardır. Tədqiqatın maraqlı və faydalı tərəflərindən biri də həmin sözlərin tutuşdurma metodu ilə ortaya çıxarmaq və izahını verməkdir.

A) anbar-ambar (fars), bağ-bağ (fars), bazar-pazar (fars), badımcın-patlıcın (ər.), cərəyan-cereyan (ər.), comərd-comert (fars), cümlə-cümle (ər.), cehiz-çeyiz (ər.), çilingər-çilingir (fars), çuxa-çuka (fars), çuval-çuval (fars), dərzi-derzi (fars), əzbər – ezber (fars), fındıq-fındık (ər.), fıstıq-fıstık (ər.), fincan-fincan (ər.), gilabi-gülabi (fars), gürz-gürz (fars), xaç-haç (fars), xalq-halk (ər.), xeyli-hayli (fars), xına-hınna (ər.), xurma-hurma (fars), xəmir-hamur (ər.), xatirə-hatıra (ər.), xırda-hırda(fars), xırdavat-hırdavat (ər.+fars), xoruz-horuz (fars), halqa-halka (ər.), həvəngdəstə-hevenk (fars), heyvət-hayret (ər.), inzibat-inzibat (ər.), keşiş-keşiş (fars), kəl-kel (fars), kənd-kent (fars), kəndxuda-kenthuda (fars+fars), kirəc-kireç (fars), kirvə-kirve (fars), qiybət-gıybet (ər.), maraq-merak (ər.), masal-masal(ər.), musiqar-musikar(fars), mərcimək-mercimek (fars), möhtac-muhtaç (ər.), mövzu-mevzu (ər.), məddah-meddah (ər.), mənşə-menşe (ər.), möhtac-muhtaç (ər.), mömin-mümin (ər.), nöqtə-nokta (ər.) narın-narin (fars), nisbi-nispi (ər.), nüvə-nüve (ər.), pəncərə-pencere (fars), peyk-peyk (fars), pul-pul (fars), rəzə-reze (ər.) riçal-reçel (fars), rəğmən-rağmen (ər.), sənətkaranə-sanatkarane(ər.+fars+fars), sırf-sırf(ər.), siftə-siftah (ər.), sifariş-sipariş (fars), süsən-süsen

(ər.), sütun-sütun (fars), süfrə-sofra (ər.), söhbət-sohbet (ər.), şələlə-şelale (ər.), təqib-takip (ər.), tənbel-tembel (fars), təmiz-temiz (ər.), tərşun-tarhun (ər.), vaxta ki-vakitki (ər.+fars), vərəq-varak (ər.), vəlvələ-velvele (ər.), yabani-yabani (fars), yulaf-yulaf (ər.), zəngin-zengin (fars), zümrüdü-zümrüdü (ər.) və s.

“**Bərabər**, fars mənşəlidir, sinəbəsinə deməkdir [3;27]”. “**Çadır**, Farsa cahar(dörd) və tar(sap) kəlimələrindən əmələ gəlib. Çadır dörd sapdan(3-ü pambıq, 1-i ipəkdən toxunurmuş). Ona görə də adı dördssap olub. Çətir sözü bunun dəyişmiş formasıdır.(buna əl çadırı da deyirlər). Çardağ, çadır, çarğat, çərçivə sözləri də cəhar kəliməsindəndir [3;62]”. “**Kəl**, farscadır, erkək qoyun mənasındadır. Bizdə məna dəyişib, kələ sözü də burdandır [3;180]”. “**Kənd**, soğdaq dilinə məxsusdur, şəhər deməkdir, anadolu türklərində keçmiş mənası qalmaqdadır. Biz kənd yerinə köy işlətmişik, görünür, od anlamı ilə bağlıdır [3;181]”.

Nəticədə bu sözlərdən bəzilərinin geriye sözləmə prosesi ilə əlaqəli olaraq mənşə fərqliliyi göstərdiyini görmək mümkündür. Məsələn, xan-han (fars), pambıq-pambık (fars), para-para (fars), parça-parça (fars), paşa-paşa(fars), tufəng-tüfenk (fars) və s. Digər tərəfdən sözün dildə assimilyasiyası mövcud fərqlər yaradır. Eyni zamanda bəzi ərəb-fars mənşəli sözlər vardır ki, onlar klassik ədəbiyyatda məhsuldar olmaqla yanaşı, lüğətlərdə də milli mənşəli olmadığı göstərilmişdir. Məsələn,ani(ər.) [6;17], bazari[6;32], bəli(fars)[6;46], bərabər(fars)[6;48], cəsarət(ər.)[6;89], cümlə(ər.)[6;97], çirk(fars)[6;103], eyvan(fars)[6;139] və s.

B) Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində mənşəyi göstərilməyən, lakin Türkiyə türkcəsinə Avropa mənşəli, əsasən, italyan, alman, yunan, fransız, hind, macarıstan dillərindən keçdiyi qeyd olunan sözlərə aid nümunələr; axşam-akşam (hind), bərbər-berber (it.), dama-dama (it.), dəfnə-defne (yun.), bibər-biber (yun.), fırça-fırça (yun.), fırtına-fırtına (it.), gübrə-gübre (yun.), gömrük-gümrük (yun.), fidan-fidan (yun.), kivi-kivi (ing.), kaset-kaset (fr.), kəndir-kendir (lat.), körfəz-körfəz (yun.), klapan-klapa (alm.), klip-klip (ing.), qulp-kulp (yun.), qutu-kutu (yun.), litosfer-litosfer (fr.), manqa-manga (alm.), martı-martı (it.), mazgal-mazgal (yun.), mazut-mazot (rus), pərt-pert (fr.), prostat-prostat (fr), soba-soba (mac.), ssenarist-senarist (fr.), süngər-sünger (yun.), tufan-tufan (it.), soda-soda (it.), tor-tor (fr.), şal-şal (hind), yosun-yosun (it.)

Ekvivalenti Avropa mənşəli dillərdən götürldüyü göstərilən nümunələrin Azərbaycan dilində mənşəyinin verilməməsi məsələsini aydınlaşdırmaq üçün etimoloji lüğətlərə müraciət etdik. B. Əhmədovun “Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti” kitabında **axşam** sözünün “ağşam” varinatının da olduğu bildirilir. Şam günün qaranlıq, ağşam isə hələ alatoranlıq vaxtıdır. Sözün birinci hissəsindəki (ağ) özümüzünkü, (şam) isə fars mənşəlidir. “Kitabi-Dədə Qorqud dastan”ında axaşm qaranqu sözü ilə ifadə edilmişdir. **Bibar**, qıdim hind sözüdür, latınca piper kimi işlədilir.[6;28] **Fırça**, italyancadır, bizdə qılqələm deməkdir.[6;82] **Fırtına**, yunan sözüdür, mənası “qasırğa” deməkdir.[6;82] **Kəndir**, ilkin mənası bitki adı ilə bağlıdır (konoplya), onun liflərindən ip hazırlanır.[6;181] **Gübrə**, alınma sözdür. Bizdə onun yerinə puş (navoz) kəliməsi işlədilib. Puş təbii gübrədir. Xalq arasında “peşoy”, “puşlə” eyni kökə malikdir. **Mazut**, ərəbcədedir, “tullantı” deməkdir. [6;182] **Sabun**, yunan mənşəlidir.Bizdə onun yerinə açmalı kəlməsi işlədilmiş, sonradan isə arxaikləşmişdir.[6;216]

II qrup. Qarşılığı Türkiyə türkcəsində olmayan, lakin Azərbaycan ədəbi dilində mənşəyi verilməyən sözləri bu qrupda birləşdirilmişdir. İltisqi dillər üçün əsas dil hadisəsi sayılan ahəng qanuna tabe olmayan və diftonq sözlərlə yanaşı, strukturundan milli dilə yad olan, ancaq mənşə, yaxud mənbəyi qeyd edilməyən onlarla sözə rast gəlir. Məsələn, *aksiz, aranjuman, dezdorant, smeta, şkağ, tabor, xaçapuri, pinset, persol, vam, neft, rikoşet, ridikul* kimi sözlərin avropa mənşəli olduğunu təxmin etmək olar. Mənbəyi rus-avropa dillərindən olduğu ehtimal edilən alınma sözlərlə yanaşı ərəb-fars kəlimələri də vardır. Məsələn, *anbar, ancaq, cilov, cib, çaltik, çevik, çilov, çudu, çəhrayı, gümrə, dübbə, qənnadı, qəsabə, füzun, gilə, giləvar, gəraylı, xiyar, hicaz, qəlyan, səməni, təkən, tərşun, tərşan, till, tiyan, ürfunət, üfunət, yelmar, yelparə, məşədi, mişar, meyar, məğşuş, naxünək, naringi* kimi sözlərin həm fonetik quruluşunda, həm də semantikasındakı ərəb, fars dilinin izlərini görmək mümkündür.

“**Aksiz**, fransız sözüdür, ilk mənası “gəlir vergisi” demək olub. İndi də “vergi” anlamı ilə bağlı işlənmişdir[6;14]” “**Anbar**, fars sözüdür, “склад” mənasında işlədilir. Anbar kəlməsi “ənbaştən”(doldurmaq) feilinin qrammatik əsasıdır. [6;21]” “**Cib**, ərəbcədən alınmadır, bizdə onun yerinə “əl” anlamı ilə bağlı olan qarman (rus dilinə карман şəklində keçmişdir.) kəlməsi ilə işlədilib[6;60]”. “**Cilov**, farsca celou kimi işlədilir. Bir mənası “ön”. “qabaq” deməkdir. “Qantarğa” anlamında da işlədilir. Cilovdar sözü də burdandır[6;61]”. “**Çəltik**, “su ” anlamını verən çək, çisək kimi sözlər ilə qohumdur, “susevən ” deməkdir [6;67]”. “**Neft**, qədim(e.ə IX-VI əsrlərdə) Midiya dilinə məxsus nafata sözüdür, ilkin mənası “sızıb özə çıxan” deməkdir[6;192]” “**Tərən**, güman edirəm ki, əsl turalan kimi olub, yəni “tura(dağ keçisinə) hücum edən” mənasındadır[6;246]”.

İngilis dili dünyanın aparıcı dilidir. Bu dil müasir dövrün tələbilə formalaşan yeni həyat tərzini özündə əks etdirir. Dünya xalqlarının inteqrasiya millətlərarası informasiya axını şərtləndirir. Məhz bu səbəbdəndir ki, son dövrlər ingilis dilinin aktuallığı universal ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsilə nəticələnmişdir. Bu cür axın dillərə qarşılıqlı söz alınmasını qaçılmaz edir. Son onillikdə hər iki dilə qərb dilləri sırasından ən çox alınmalar İngilis dili vasitəsilə keçmişdir. Başqa dillərdən Azərbaycan dili və Türkiyə türkcəsinə keçən sözlər yeni dil mühitinə mənsub olduğu dilin xüsusiyyəti qismən itirir və yeni dilin qrammatik, fonetik xüsusiyyətinin əsasında assimilyasiya uğrayır. Hər iki dildəki ingiliscə alınmaların dilə keçən tarixi eyni olmasa da, böyük əksəriyyətini ekvivalent terminlər təşkil edir.

Çağdaş Türkiyə türkcəsinə ingilis dili və vasitəsilə son onillikdə daxil olan sözlərin bəziləri unifikasiya prosesini keçməmişdi. Bu tip alınmaların bir növü kimi “kopyalama” terminiylə adlandırılır. “Filologiya sahəsindəki araşdırmalardan da göründüyü kimi dildə “ödünc” sözlə yanaşı kopyalama anlayışı da işlənir. Kopyalam dedikdə, ancaq söz yox, səs, məna və söz sırası da eynilə götürülür. Bu sözlər hədəf dil üçün yenidir və hələ qəbullanmadığı üçün qrafik eyniliyini qoruyub saxlayır”[9;78]Aşağıda verilən nümunələrdən göründüyü kimi bu sözlər lüğətdə alındığı dildəki orfoqrafiyada, italik yazıyla verilmişdir və 83 ədəd təşkil edir. İngilis dilindən *check up - tam bakım, factoring - alacaklandırma, tubeless - içsiz, bestseller - çoksatar, beybi - bebek, boarding kart- uçuş kartı* [10;15] və *aids, aut, belboy, benchmarking, blucin, boys , change, charter , chat, check-in, check-out, check-point, chip cord, copyright, designer, developmen, dinmer, disipline, kusen, e-mail, e-poste, handout, handsfree, happyhour, had truck, houte-countre, hedging, higt-tech, ice-tea, iguana, inline skate, instant coffee, factor, full-time, fork-lift, fitnes, flashback, free-lance, free-shoop, joy-stick, jet, jet-leg, jetski, knockout, maid-in, mobbing, mobber, motorbot, nano, ofline, of-road, of-shore, ofsayt, online, outlet, puzzle, peepshow, playboy, playback, play-off, print, printer, mouse, selfservis, single, steccoto, sticker, take-off, timing, underplay, zoping*, Fransız dilindən *adult - ergen, disponibilite , doping, influenza*, Rumin dilindən *drahoma* və latın dilindən *götürülən protohippus* sözlərini misal göstərmək olar. Azərbaycan dilində eyni məğzli alınma sözlərə az halda təsadüf edilir. Məsələn, *drednout (ing.), holl(ing.), peycer (ing.), peycing (ing.), hospital (alm.)*.

Nəticə etibarı ilə qeyd etmək lazımdır ki, orta əsrlərdən sonrakı dövrdə Azərbaycan dilçiliyində lüğətçilik sahəsi üzrə araşdırmaların tarixi Türkiyə türkcəsinə nisbətə daha tez başlamışdır. Lakin müasir Türkiyə türkcəsində leksikoqrafiya sahəsi daha sürətlə və hərtərəfli inkişaf yolunu keçmişdir. İstər lüğətlərin növləri, istər tərtibi, çeşidliliyi, ən əsası da, elektron variantlarının müxtəlif mənbələrdə yerləşdirilməsi bu sahə üzrə uğurlu nəticələr verir və dilçiliyin inkişafı yönündə fərqli yollar açır.

Qısaltmalar:

alm.-alman	isp.-ispan
ər.-ərəb	it.-italyan
fr. -fransız	lat.- latın
ing.-ingilis	mac.-macar
	yun.-yunan

Summary

COMPARISON OF WORDS BROUGHT FROM AZERBAIJAN AND TURKISH TURKISH IN DICTIONARIES

The development of linguistics has given impetus to the emergence of the field of lexicography. Both Azerbaijani and Turkish languages have ancient lexical traditions. Both languages have dictionaries of all types of philological dictionaries, as well as dictionaries of loanwords. Although we benefit from dictionaries of Arabic-Persian and Russian-European origin written in every languages when studying the topic, the most recently published explanatory dictionaries were used in order to reveal differences in the classification of existing loanwords, to compare them and to investigate their causes. The article discusses the words borrowed by both languages from common and different languages, the issues of indicating the source of loanwords, their reasons, foreign words, special words, and headings such as "kopyalama" reflected in dictionaries and explanations of the divisions.

Keywords: *loanwords, lexicography, word of source, origin and etymology*

Резюме

СРАВНЕНИЕ СЛОВ, ПРИВЕДЕННЫХ ИЗ АЗЕРБАЙДЖАНА И ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА В ТУРЕЦКИХ СЛОВАРЯХ

Развитие науки языкознания послужило толчком к возникновению такой области, как лексикография. Как азербайджанский язык, так и турецкий язык Турции имеют древние лексикографические традиции. В обоих языках существуют словари всех типов филологических словарей, а также словари заимствованных слов. Хотя при исследовании темы использовались арабо-персидские и русско-европейские словари, составленные на обоих языках, основное внимание уделялось новейшим изданным толковым словарям — с целью выявления различий в классификации существующих заимствований, их сопоставления и анализа причин заимствования. В статье рассматриваются слова, заимствованные обоими языками как из общих, так и из разных языков, вопросы указания источника заимствования, причины заимствования, а также отражение в словарях таких терминов, как иноязычное слово, специальное слово, «копирование» и пояснения к этим рубрикам.

Ключевые слова: *заимствованные слова, лексикография, источник слова, происхождение, этимология.*

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: [4 cildə] // Ə.Orucov, B. Abdullayev, N. Rəhimzadə - Bakı: Şərq-Qərb, -c.1.-2006-744 s.
2. Duman M. Yazı dilindeki kelimelerin türkçeleşme süreci.//İstanbul:-2005.-208 s.
3. Əhmədov B. Etimologiya lüğəti./-Bakı: Altun kitab, -2015. -288 s.
4. Kara V.İ. Türkiye türkçesinde alıntı sözcüklerde görülen ses olayları üzeri bir inceleme.// International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/4, ANKARA: - 2012, 2059-2090 s.
5. Karaağaç G. Türkçenin alıntı sözlüğü. //Ankara: Akçağ,-2015, - 855 s.
6. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatda işlənən ərəb-fars sözləri lüğəti: [2 cildə] // B.Abdullayev, M.Əsgərli, H.Zərinəzadə - Bakı: Şərq-Qərb, -c.1-2005- 414 s.
7. Qurbanov A. Azərbaycan lüğətçiliyinə dair./-Bakı:-1962.- 36s.
8. Mahmudova R. Azərbaycan dilinin lüğətçilik tarixi. -Bakı: Elm və Təhsil, - 2017.-səh.78
9. Sarı İ. Türkçede ekleme dışı sözcük yapımı ve sözlükselleşme./ Hacettepe Üniversitesi. Ankara: -2015, -78 s.
10. Türkçe sözlük. /haz.: Ş.H.Akalın və başk.-11 başk.-Ankara: Türk Dil Kurumu, - 2023, -3735 s. 11. www.tdk.gov.tr

MÜHARİBƏ DÖVRÜ: ZƏFƏR, YADDAŞ VƏ ESTETİK TRANSFORMASIYA

Fəxriyyə CƏFƏRLİ

Bakı Qızlar Universiteti

E-mail: fxriyycfarli@gmail.com

ORCID -ID: 0009-0005-4359-8326

Müharibə dövrü yalnız hərbi qarşıdurmaların yaşandığı bir zaman dilimi deyil, eyni zamanda xalqın, cəmiyyətin və fərdin emosional, psixoloji və ideoloji olaraq yenidən formalaşdığı bir mərhələdir. Azərbaycan xalqı üçün 44 günlük Vətən müharibəsi, tarixdə silinməz izlər buraxmış, zəfər, yaddaş və estetik transformasiya kimi böyük mövzuları ədəbiyyatın mərkəzinə gətirmişdir. Müharibə, həm əlamətdar qələbələr, həm də itkilərlə dolu bir dövr olaraq, xalqın yaddaşında əbədi qalacaq bir hadisədir. Bu hadisənin sənədləşdirilməsi və ədəbiyyata çevrilməsi isə yalnız müharibənin təsviri deyil, həm də onun yaratdığı ideoloji dəyişikliklərin və mənəvi təcrübələrin bədii obrazlarla təqdim olunmasıdır.

Müharibə ilə bağlı ədəbiyyatın təqdim etdiyi ən vacib mövzulardan biri “zəfər” anlayışdır. Zəfər, sadəcə hərbi qələbə ilə əlaqəli deyil; o, həm də xalqın mənəvi qələbəsini, çətinliklərə qarşı durma gücünü və son nəticədə birliyini simvollaşdırır. Müharibə boyunca göstərilən fədakarlıqlar, qəhrəmanlıqlar və şəhidlərin xatirəsi, ədəbiyyatda zəfər anlayışının yalnız fiziki mübarizənin nəticəsi olaraq deyil, həm də ruhi və ideoloji qalibiyyət kimi işləndiyini göstərir. Zəfər, həm də müharibənin gətirdiyi dərdlər və ağrılarla birgə, xalqın bir araya gəlməsinin, vətənə olan bağlılığının, vətənpərvərliyin və ümumilikdə milli kimliyin gücləndirilməsinin təcəssümüdür. Lakin müharibənin “yaddaş” ilə əlaqəli aspekti çox daha dərinidir. Tarixi hadisələr və şəxsi xatirələr birləşərək kollektiv yaddaşı formalaşdırır. Müharibə dövründə yaranan ədəbi mətnlərdə bu yaddaşa daşıyıcıları adətən müharibədə iştirak edən əsgərlər, şəhidlər və müharibə ilə əlaqəli şəxslərdir. Hər birinin hekayəsi, tək-cə fərdi bir təcrübəni deyil, həm də xalqın ümumi yaddaşını əks etdirir. Bu yaddaş yalnız müharibə dövrü ilə məhdudlaşmır, həm də müharibə sonrası yaranan yeni kimliklər və milli dəyərlərlə birləşərək gələcək nəsillərə ötürülür. Xalqın bu tarixi yaddaşını qorumaq, onun keçmişinə dair doğru və obyektiv məlumatları saxlamaq ədəbiyyatın ən vacib funksiyalarından biridir.

Müharibə mövzusunun ədəbiyyatda işlənməsi yalnız müharibənin fəlsəfi və emosional tərəflərini deyil, həm də estetik transformasiyasını əhatə edir. Müharibənin gətirdiyi əzab və acıları təsvir edərkən, ədəbiyyat yeni bir estetik anlayışa sahib olur. Əvvəlki ədəbi qaydalar və formalar dəyişir və müharibənin gətirdiyi dəhşətləri, qorxuları, qələbəni və itkini daha təsirli bir şəkildə əks etdirən yeni formalar meydana gəlir. Əsərlərin dili, üslubu, simvolları və poetik təsvirləri estetik transformasiya keçirir. Bu yeniliklər yalnız sənətkarın fərdi təcrübəsindən deyil, həm də cəmiyyətin müharibə sonrası düşüncə tərzindən irəli gəlir.

Müharibə dövründə ədəbiyyat həm milli kimliyin ifadə edilməsi, həm də milli mənsubiyyətin gücləndirilməsi baxımından əhəmiyyətli bir vasitədir. Müharibə, xalqın gələcək nəsillərinə keçmişin dərslərini vermək, onları milli və mənəvi dəyərlərlə tanış etmək və həmçinin milli birliyi qorumaq üçün çox güclü bir platformadır. Bu səbəbdən, müharibə dövrü ədəbiyyatında əks olunan zəfər, yaddaş və estetik transformasiya anlayışları yalnız tarixi hadisələrin və müharibənin təsviri ilə məhdudlaşmır; onlar həm də cəmiyyətin hər bir üzvünün həyatında və gələcək nəsillərin dünyagörüşündə əbədi bir iz buraxır. Müharibə ədəbiyyatında simvolizm, metafora və müxtəlif poetik vasitələrin istifadəsi, həm də oxucunun daxili dünyasına təsir etməyi və onun psixoloji təcrübələrini ifadə etməyi məqsəd qoyur. Əsərlərdə hər bir obraz, hər bir şəxsiyyət yalnız konkret hadisənin iştirakçısı kimi deyil, həm də kollektiv yaddaşa, tarixən yaşanan acıların və ya qələbələrin simvolu kimi təqdim olunur. Müharibənin yaratdığı “estetik transformasiya” isə ədəbi yaradıcılıqda həm forma, həm də məzmun baxımından yeniliklərin ortaya çıxmasına səbəb olur. Bu baxımdan, müharibə dövrü ədəbiyyatının təhlili, sadəcə müharibənin fiziki təsvirini deyil, həm də onun mənəvi, ideoloji və estetik nəticələrini

əhatə edir. Bu ədəbiyyat növü, həmçinin xalqın müharibə sonrası özünəgəlmə və təzələnmə prosesini də əks etdirir. Müharibə təkcə bir zaman kəsiyi deyil, həm də insanın həyatını və onun mənəvi dünyasını dəyişdirən bir prosesdir. Müharibə dövrü ədəbiyyatı bu dəyişiklikləri, həm mübarizə edənlərin, həm də bütün xalqın təcrübəsini sənədləşdirərək gələcək nəsillərə ötürən qiymətli bir sənət nümunəsidir.

Müharibə ədəbiyyatında zəfər anlayışı yalnız hərbi qələbənin təsviri ilə məhdudlaşmır; o, həm də xalqın mənəvi dirçəlişinin, milli birliyin və vətənpərvərlik ruhunun ifadəsidir. Azərbaycan ədəbiyyatında zəfər mövzusu, xüsusilə 44 günlük Vətən müharibəsi kontekstində, müxtəlif janrlarda və bədii formalarla işlənmişdir [2, s. 970].

Ədəbi əsərlərdə zəfər anlayışı tez-tez qəhrəmanlıq obrazları vasitəsilə təqdim olunur. Bu obrazlar, xalqın mübarizə əzmini, vətənə olan sevgisini və azadlıq uğrunda fədakarlığını simvolizə edir. Müxtəlif janrlarda şeirlərdən romanlara, publisistik məqalələrdən dram əsərlərinə qədər zəfər mövzusu fərqli bədii vasitələrlə işlənmişdir. Zəfər anlayışının ədəbi təqdimatında simvolizm və metaforalar mühüm rol oynayır. Ədəbi mətnlərdə zəfər tez-tez işıq, günəş, qalxan və ya bayraq kimi simvollarla ifadə olunur. Bu simvollar, zəfərin yalnız fiziki qələbə deyil, həm də mənəvi və ideoloji üstünlük olduğunu vurğulayır.

Ədəbiyyatda zəfər anlayışının təqdimatı, həmçinin milli kimliyin və kollektiv yaddaşın formalaşmasına xidmət edir. Zəfər mövzusunun ədəbi əsərlərdə işlənməsi, xalqın keçmişini və gələcəyini birləşdirən bir körpü rolunu oynayır. Bu əsərlər, gələcək nəsillərə milli dəyərləri və vətənpərvərlik ruhunu ötürmək baxımından da əhəmiyyətliyə malikdir. Bu çərçivədə, Yunus Oğuzun “Dövlət bizim” şeiri xüsusi diqqətə layiqdir. Şeir, Vətən müharibəsi dövründə xalqın birliyini, vətənpərvərlik ruhunu və dövlətlə xalqın ayrılmazlığını ifadə edən təsirli bir poetik nümunədir. Müəllif, dövlət anlayışını yalnız rəsmi strukturlarla deyil, xalqın özü ilə eyniləşdirir. “Dövlət mənəm! Dövlət sənəm! Dövlət bizim!” misraları, xalqın dövlətin əsas dayağı olduğunu vurğulayır. Bu ifadələr, vətəndaşların dövlətin quruculuğunda və müdafiəsindəki rolunu ön plana çıxarır. Şeirin digər misralarında isə müəllif, vətən uğrunda mübarizəni və fədakarlığı təsvir edir:

“Əli yalın olsam belə,
Gözlərimi silah edib vuruşaram –
Dövlət mənəm!”

Bu misralar, xalqın vətən uğrunda hər cür çətinliyə sinə gərməyə hazır olduğunu və dövlətin müdafiəsində hər bir fərdin rolunu əks etdirir. Şeirin təsir gücü, onun musiqi ilə birləşməsində də özünü göstərir; belə ki, şeirə bəstəkar tərəfindən musiqi bəstələnmiş və Xalq artisti tərəfindən ifa edilmişdir. Bu, ədəbiyyatın və musiqinin birləşərək zəfər ruhunu daha da gücləndirdiyini göstərir [3, s.10].

Müharibə dövrü və kollektiv yaddaş mövzusu, ədəbiyyatda xalqın yaşadığı hadisələri və bu hadisələrin milli kimliyin formalaşmasındakı rolunu araşdıran çoxqatlı bir sahədir. Bu mövzu yalnız tarixi hadisələrin sadalanması deyil, həm də onların mənəvi yükünün, psixoloji təsirinin, ictimai və fərdi yaddaşda necə yer tutduğunun dərin təhlilidir. Müharibə, yalnız silahlı qarşıdurma və hərbi əməliyyatlarla məhdudlaşmır; əksinə, xalqın ruhuna hopmuş, onun kimliyində iz buraxmış emosional, sosial və psixoloji bir proses kimi meydana çıxır. Bu baxımdan ədəbiyyat, həmin hadisələrin emosional dərinliyini, insanların yaşadıklarını və cəmiyyətin yaddaşını gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün ən təsirli vasitələrdən biridir.

Ədəbiyyatda müharibənin əks-sədası, müəlliflərin xalqın iztirablarını, mübarizə əzmini və şəhidlik kimi ali mənəvi dəyərləri necə təqdim etdiyini göstərir. Bu əsərlər hadisələrin sadəcə xronoloji təqdimatı ilə kifayətlənmir, eyni zamanda insanın mənəvi dünyasını, onun ümidlərini, qorxularını, arzularını və yaşadığı faciəni canlandırır. Ədəbiyyatın əsas funksiyalarından biri olan yaddaşın qorunması və ötürülməsi bu kontekstdə xüsusi önəm daşıyır. Müharibə dövründə yazılmış əsərlər vasitəsilə xalqın yaşadığı dövrün acıları, qəhrəmanlıqları, fədakarlıqları və ümumilikdə tarixi gerçəklikləri nəsildən-nəslə ötürülür. Bu prosesdə bədii dil, obrazlar və ideya-məzmun səviyyəsində olan motivlər əsas rol oynayır. Müəlliflər, müharibə mövzusunun

işləyərkən həm fərdi, həm də kollektiv təcrübələri bir araya gətirir və onları poetik çərçivədə təqdim edirlər.

Əsərlərdə yalnız müharibənin dağıdıcı və mənfi təsirləri deyil, həm də bu dövrün yaratdığı həmrəylik, birliyə çağırış, qələbə sevinci, milli qürur və vətənpərvərlik hissləri də geniş şəkildə təqdim olunur. Bu nümunələr, xalqın öz tarixinə sahiblənməsi və onu unutmaması üçün vacib vasitəyə çevrilir. Müharibə dövrü ədəbiyyatı təkcə keçmişin deyil, eyni zamanda bu günün də yaddaşını formalaşdırır, oxucunu həm düşündürür, həm də ruhlandırır. Kollektiv yaddaşın formalaşmasında bu əsərlərin rolu danılmazdır. Müəlliflərin yaratdığı obrazlar, hadisələrin təsviri, təhkiyə üsulu və ideyaməzmunun çərçivəsi sayəsində oxucu bu tarixi proseslərə həm şahid, həm də iştirakçı kimi yanaşır. Bu, milli kimliyin möhkəmləndirilməsi və vətənpərvərlik duyğusunun gücləndirilməsi baxımından əvəzsizdir.

Müharibə dövrü ədəbiyyatı cəmiyyətin bu hadisələrə baxışını və münasibətini də dəyişdirir. Keçmişin unudulmaması, tarixi faktların yaddaşlarda yaşaması və həqiqətlərin qorunması üçün bu cür əsərlərin mövcudluğu vacibdir. Yazıçıların yaratdığı bu bədii yaddaş, gələcək nəsillərin öz tarixlərini anlamaq və kimliklərini dərk etmək baxımından güclü bir qaynaqdır.

Müharibə dövrü bədii düşüncənin transformasiyasını, estetik yanaşmaların yenilənməsini və ədəbi formaların dəyişməsinə də özü ilə gətirir. Müharibənin yaratdığı emosional yüklənmə, daxili sarsıntı və xalq ruhundakı böyük silkələnmə ədəbiyyata bir impuls kimi təsir edir. Bu impuls ədəbiyyatda ifadə vasitələrinin yenilənməsi, yeni obrazların yaranması və poetik dilin təzələnməsi ilə nəticələnir [1, s. 3].

Müharibə dövründə yaradılan əsərlərdə müşahidə olunan əsas xüsusiyyətlərdən biri obrazların daha dərin mənalandırılması, simvolik səviyyələrin çoxalması və konkret faktların estetik şəkildə ümumiləşdirilməsi tendensiyasıdır. Ədəbi nümunələrdə fərdi qəhrəmanla kollektiv iradə arasında ahəng yaradılır, fərdin taleyi ümummilli taleyə bağlanır. Bu, oxucuda həm emosional yaxınlıq, həm də ictimai məsuliyyət hissi doğurur. Bu dövrdə ifadə vasitələrinin yenilənməsi, həm də ideya-məzmun dəyişiklikləri ilə bağlıdır. Müharibə şəraiti yazıçıları ənənəvi formaların çərçivəsindən çıxmağa və oxucuya daha birbaşa, lakin dərin təsirli üslubda müraciət etməyə vadar edir. ə qələbəyə olan ümidi ifadə etməyə xidmət edir.

Müharibə dövrü ədəbiyyatında diqqət çəkən digər mühüm dəyişiklik isə estetik yanaşmanın məzmunla paralel inkişaf etməsidir. Əgər əvvəlki dövrlərdə qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik daha çox ideoloji motivlərlə təqdim edilirdisə, müasir ədəbiyyatda bu anlayışlar fərdi psixoloji təcrübələr, ailə faciələri, uşaq xatirələri və digər insanilik ölçüləri üzərindən verilir. Bu isə estetik baxımdan daha mürəkkəb və zəngin təhkiyə strukturunun yaranmasına şərait yaradır. Müharibə dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında zəfər, kollektiv yaddaş və estetik transformasiya anlayışları bir-biri ilə sıx bağlıdır. 44 günlük Vətən müharibəsi bu əlaqəni daha da gücləndirmiş, ədəbiyyatda yeni ifadə formalarının yaranmasına səbəb olmuşdur.

Ədəbi əsərlər, müharibənin fiziki və mənəvi təsirlərini əks etdirərək, xalqın yaddaşında bu hadisələrin necə saxlanıldığını və gələcək nəsillərə necə ötürüldüyünü göstərir. Bu əsərlər, həmçinin milli kimliyin və kollektiv yaddaşın formalaşmasına xidmət edir [4, s. 28-29].

Estetik transformasiya, müharibə mövzusunun ədəbiyyatda yeni bədii formalarla ifadə olunmasını nəzərdə tutur. Şeirlərdə zəfər hissi emosional və poetik ifadələrlə, romanlarda isə daha geniş və dərin təsvirlərlə təqdim olunur. Müharibə dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, zəfər, yaddaş və estetik transformasiya anlayışlarını birləşdirərək, milli dəyərlərin qorunmasına və gələcək nəsillərə ötürülməsinə töhfə verir. Müharibə mövzusunun ədəbiyyatda daha dərin və müxtəlif aspektlərdən işlənməsi üçün yazıçıların fərdi təcrübələrə daha çox yer verməsi, müharibə ilə bağlı ədəbi əsərlərin keyfiyyətinin artırılması və onların beynəlxalq səviyyədə tanınması üçün tərcümə və yayım fəaliyyətlərinin gücləndirilməsi vacibdir.

Summary

WAR TIME: VICTORY, MEMORY, AND AESTHETIC TRANSFORMATION

The theme of war occupies a crucial place in literature as a reflection of human experience and collective memory. In Azerbaijani wartime literature, concepts of victory, remembrance, and aesthetic transformation are explored. This article analyzes how victory is portrayed, the role of literature in shaping collective memory, and the evolution of aesthetic values. Through literary analysis and comparative methods, the research highlights how wartime literature reshapes artistic expression and impacts societal values. The findings show that wartime literature plays a key role in reconstructing aesthetic values and functions as a carrier of social and moral memory.

Keywords: war literature, victory, memory, aesthetic transformation, Azerbaijani literature

Резюме

ВОЕННОЕ ВРЕМЯ: ПОБЕДА, ПАМЯТЬ И ЭСТЕТИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ

Тема войны занимает важное место в литературе как отражение человеческого опыта и коллективной памяти. В азербайджанской военной литературе исследуются концепции победы, памяти и эстетической трансформации. В статье анализируется, как изображается победа, роль литературы в формировании коллективной памяти и эволюция эстетических ценностей. С помощью литературного анализа и сравнительных методов исследование подчеркивает, как военная литература изменяет художественное выражение и влияет на общественные ценности. Результаты показывают, что военная литература играет ключевую роль в реконструкции эстетических ценностей и функционирует как носитель социальной и моральной памяти.

Ключевые слова: военная литература, победа, память, эстетическая трансформация, Азербайджанская литература

ƏDƏBİYYAT

1. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı / Red. hey. İ. Həbibbəyli, T. Əlişanoğlu – Bakı: Elm və Təhsil, – c. 1. – 2016. – 800 s.
2. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı / Red. Hey. İ. Həbibbəyli, T. Əlişanoğlu – Bakı: Elm və Təhsil, – c. 1. – 2016. – 1090 s.
3. Qaragözova, E. Qədim tarixdən Zəfər salnaməsinə // Xalq. – 2023, 25 oktyabr. – s. 10.
4. Yusifli, V. Ə. Poeziya susmur...: “Ümid sənədir ancaq, Azərbaycan əsgəri” // Ədəbiyyat. – 2020, 31 oktyabr. – s. 29.

ÇAĞDAŞ AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏR: “ƏKİNCİ”DƏN BAŞLAYAN YOL

Fərqanə MƏLİKOVA

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: melikova8689@gmail.com

ORCID-ID:0009-0001-6570-0268

Mətbuat multikultural dəyərləri formalaşdıran vasitələrdən biridir. Tolerantlıq, dözümlülük, irqi, milli, dini ayrı-seçkiləyin yolverilməzliyi, azsaylı xalqların hüquqları və başqa multikultural dəyərlər ictimai tribuna kimi fəaliyyət göstərən mətbuat orqanlarımızın gözündən yan keçmir, bu istiqamətdə onlar əsasən araşdırmaçı, maarifləndirici mövqedən çıxış edir, mövzu, janr, üslub müxtəlifliyi ilə atılan hər bir addımı işıqlandırır.

Azərbaycan elmi-fəlsəfi, publisistik təfəkkürünün tarix boyu ortaya qoyduğu nümunələr dünya tolerantlıq və multikulturalizm xəzinəsinin əsl təhfəsidir [1, s.4]. Azərbaycan mətbuatında da multikulturalizm ənənələrinin işıqlandırılması və təbliği tarixi aspekt baxımından çox zəngindir. Mətbuatımız zəngin multikultural ənənələrə və tarixi köklərə malikdir. Multikultural dəyərlərin Azərbaycan dövrü mətbuat səhifələrində yanaşma prinsipi, əksi və təbliği məsələlərinə geniş şəkildə yer verilib.

Azərbaycan maarifçi-demokrat jurnalistlərin yaradıcılığında multikulturalizm probleminin qoyuluşu və həlli mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, ölkəmizin zəngin multikultural dəyərləri zəngin mətbuat orqanlarında, yazılı sənədlərində də yaşayır.

Fərqli mədəniyyətlərin Azərbaycan maarifçi ziyalılarının əsərlərində təqdimat və təbliği mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Görkəmli Azərbaycan maarifçilərindən biri olan Mirzə Fətəli Axundzadə fikir azadlığını, bərabərliyi tərəqqinin əsası hesab edirdi. Çünki, müxtəlif dünyagörüşü, baxış, fikir azadlığı olmadan cəmiyyətin tərəqqisi qeyri-mümkündür. *“Əhməd bəy Ağaoğlunun yaradıcılığının bütün mərhələlərində, eləcə də onun ictimai-siyasi görüşlərində qərbçilik, yeniləşmə, müasirləşmə, yaxud modernləşmə ideyası həmişə mühüm bir yer tutmuş və ardıcılıq təşkil etməkdədir”* [2, s.59]. Digər ziyalılarımızın yaradıcılığında da başqa xalqların millətlərinə, azlıqlara hörmət daim aktual mövzulardan olub.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli şüur, identiklik məsələlərinin geniş şəkildə yayıldığı dövr idi. Ölkədə ziyalılar milli şüurun oyanması üçün mədəni inkişafın labüdlüyünü, milli məktəblərin, milli mətbuatın yaranmasını zəruri hesab edirdilər. Azərbaycan dövrü mətbuatının bünövrəsi sayılan *“Əkinçi”* qəzeti banisi, görkəmli maarifçi-demokrat Həsən bəy Zərdabi qəzet səhifələrində multikultural dəyərlərin, mənəvi birliyin zəruriliyini təbliğ edirdi. Qəzet əməkdaşları dini məktəblərə qarşı çıxır, dünyəvi məktəblərin açılması, dövlətlər və xalqlar arasında dostluq, dünya mədəniyyətinə dərin ehtiram göstərən materiallarla çıxış edirdilər. Demokratik maarifçilik, xalqlar dostluğu, rus və ümumiyyətlə, dünya mədəniyyətinə dərin ehtiram *“Əkinçi”*-nin əsas sujetlərindən biri olub. *“Əkinçi”* qəzetinin davamçıları *“Ziya”*, *“Ziyayi Qafqaziyyə”* və *“Kəşkül”*də də eyni prinsipi görmək olar.

Cəlil Məmmədquluzadənin əsasını qoyduğu *“Molla Nəsrəddin”* jurnalında, Əli bəy Hüseynzadənin *“Füyuzat”* ədəbi məktəbində də millətçilik, milli və mənəvi mədəniyyət kimi dəyərlər üstünlük təşkil edirdi.

“Əkinçi” qəzetində multikultural dəyərlərin əksinə dair bir çox məqalələrə rast gəlmək olar. Digər xalqlara demokratik münasibət, mühit, yaşayış, adət-ənənələri haqqında materiallara tez-tez müraciət edilirdi. Bu materialları hər bir xalqın dilinə və dininə humanist yanaşma, multikultural dəyərlərin göstəricisi hesab etmək olar.

H.Zərdabi, eyni zamanda *“Əkin və ziraət xəbərləri”* şöbəsində verilmiş məsləhətləri, əsasən, digər dövlətlərə, millətlərə də aid edirdi. O, *“Dağınıq millət çox tez puç olur”* deyərək millətləri birliyə çağırırdı [3, №18, s. 248].

Multikulturalizm hadisəsi yeni deyil uzun tarixi dövrdə bu hadisə özü artıq mövcud idi. Əgər Zərdabi şüurunda multikulturalizm ideyası olmasaydı onda *“Əkinçi”* səhifələrində bu dəyərləri təbliğ etməzdi. *“Əkinçi”* digər xalqlarla harmonik birgə yaşam fəlsəfəsini təbliğ edirdi. Bunun da əsasını demokratiyada, azad mətbuatda görürdü. Çünki demokratiya multikultural cəmiyyətin formalaşmasında ən mühüm amillərdən biridir. Qəzetin fəal əməkdaşı olan Əhsənül-Qəvaid *“Məktubat”* adlı şöbədə bütün bəşəriyyətin bir-birilə qardaş olduğunu və onların məhəbbət, insaf və doğruluq əsasında hərəkət etmələrini məsləhət vermişdir. Burada o, qardaşlıq terminini iki qismə bölərək bildirir ki, *“birinci qardaşlıq “bəni-adəm və noi-bəşərlik qardaşlıqdır ki, hamı kəs bir-birilə qardaşdırlar”. İkincisi isə Milləti qardaşlıqdır. Bunlar gərək ziyadə qardaşlıq mərasimin muraat edib məhəbbət, insaf, və doğruluq ilə bir-birilə rəftar etsinlər, hansı ki, aciz və miskindir gərək əl-ələ vermək ilə dolandırmaq”* [3, №4, s.131].

Bildiyimiz kimi multikultural dəyərləri müxtəlif dinlərə, mədəniyyətlərə tolerant münasibət şərtləndirir. Bu baxımdan da qəzetdə digər millətlər və məzhəblər haqqında tez-tez informasiyalar verilirdi. Məsələn, Osmanlı dövlətində bütün məzhəb və millətlərin dövlətə daxil

olması, eyni zamanda digər millətlərin protestantlığı qəbul etməsi və s. kimi verilmiş informasiyalar tolerant münasibətin göstəricisidir. “Təzə xəbərlər” başlığı altında verilən bu tipli informasiyalarda H.Zərdabi digər dinlərə tolerant münasibətini göstərərək protestantlığın şərtlərini belə vurğulayır: *“Protestantlığın əvvəlinci şərtlərindən birisi qardaşlıqdır, yəni hər bir protestant olanı özlərinə qardaş hesab edib ona beqədri - məqdur kömək etməkdir”*. Eyni zamanda “Təzə xəbərlər” başlığı altında verilmiş digər məqalədə bir millət kimi yəhudilərin necə çətinliklə öz dillərinə və məzhəblərinə nail olduqları bildirilir. Burada qeyd olunur ki, müxtəlif təzyiqləyə baxmayaraq, onlar öz dinlərinə və dillərinə sadıq çıxıblar buna görə də parçalanmayıblar, tələf olmayıblar. Onların öz məzhəb və dillərini saxlamaq üçün necə mücadilə etdikləri belə təsvir edilirdi. *“Hətta dağlarda yaşayan bir - birilə birləşməyən çərkəz, abadix, adiğ, çeçen, kabarda, ləzgi və qeyri tayfaların məktəbxanalar açıb, qəzetlər çıxardıb ki, onlar bir-birinin dilini öyrənib, bir-birinin dərdlərindən xəbərdar olsunlar. Bir-birimizin dilini öyrənib dərindən xəbərdar olmaq bizlərə vacib deyilmi”* [3, №3, s.112].

“Əkinçi” qəzeti digər dövlətlər, xalqlar haqqında olan ictimai-siyasi, mədəni hadisələri ölkədə yaşayan həmin xalqların nümayəndələrin də diqqətinə çatdırırdı: *“Bu il Bonna şəhərində xaçpərəstlərdən əmələ gələn icma məclis edəcək, o məclisdə xaçpərəstlərin məzhəbini bir etmək barəsində danışıq olacaq. Şimdi hər xaçpərəst dövləti öz vəkili o məclisə göndərir. Osmanlı təsərrüfündə olan Belqrad şəhərindən xəbər var ki, o şəhərin knyazı məzkur məclisə öz tərəfindən Sadə adlı keşişi göndərəcək”* [3, №4, s.131]. [3, №1, s.28].

Qəzet səhifələrində Osmanlı dövlətinin hakimiyyəti altında olan millətlərə və məzhəblərə heç bir məhdudiyyət qoyulmaması və onların fikir azadlığı haqqında tez-tez məlumat verildirdi. “Təzə xəbərlər” şöbəsində Osmanlı dövlətinin xaçpərəst tayfalarının 3 tayfadan ibarət olması, Slavyan milləti, Rumıniya əhli və Yunanlardan ibarət olması və onların məzhəbi, məskənləri haqqında məlumatlandırıcı informasiya verilmişdir. Hətta azlıqların Osmanlı dövləti qarşısında qoyduqları tələblər də sadalanmışdır. Qəzet digər xalqların mətbuat orqanları haqqında da mütəmadi olaraq məlumat verirdi [3, №15, s.221]. Qəzetin bu addımı onların dilinə və məzhəbinə humanist və demokratik münasibət multikultural dəyərlər sisteminə daxildir.

Qəzet elə nəşrə başlayanda birinci və ikinci nömrələrində digər dövlətlərə, xalqlara, məzhəblərə yönəlik tənqidi yazılar göndərən materialları qəbul etməyəcəklərini bildirirdi. Yəni, qəzetə hər kəsin redaksiyaya məktublar göndərə biləcəyini, lakin, bu məktubların məzmununda dövlətə, qeyri-millətlərə, digər məzhəblərə tənqidi istiqamətli yazılar olsa çap edilməyəcəyi qeyd edirdi: *“Hər kəs bu qəzetdə hər bir qism əhvalat barəsində məktublar basdırma bilər və əgər bir şəxs bu günə məktubatı həmişə göndərməyə xahiş etsə, ol kəs üçün qəzet müftə göndərlənir. Əgər bu məktubların məzmunu qəzetin əvvəlinci nömrəsinin daxiliyyəsində adlanan əhvalatlardan savayı əhvalat ola ya bu məktublarda dövlət-əliyyə və ya qeyri-dövlətlərə, ya məzhəbə, ya bir ismənlə adlanan şəxsə dəyən sözlər ola ol vaxtda qəzetin münşisində ixtiyar var o məktubu çap etməsin ya o nalayiq sözləri bərkənar edib sonra çap etsin”* [3, №1, s.17, №2, s.302]. Bununla da qəzet digər xalqların haqq və hüquqları qoruyurdu. Hətta “Əkinçi” səhifələrində azsaylı xalqların tarixini, məişətini, adət-ənənələrini, mühitini, yaşayışına dair araşdırmalar da görə bilərik. Məsələn, qəzetdə Gürcüstanda yaşayan Ud tayfası, tarixi mənşəyi haqqında geniş araşdırmalar aparılmışdır.

“Əkinçi” qəzeti eyni zamanda azsaylı xalqların dillərinə də hər kəsi hörmətlə yanaşmağa çağırırdı. Qəzet *“Bəzi azsaylı xalqların dilinin mənşəyini leksikası əsasında müəyyənləşdirib, qorunub saxlanmasını vacib hesab edirdi”* [4, s.18]. Belə ki, qəzet səhifəsində ermənilərin torpaq iddialı çıxışlarına dair polemikalara da rast gəlmək olar. Dövrün erməni qəzeti olan “Mşak”ın redaktoru ilə ermənilərin ənənəvi qondarma ərazi iddialı, əsaslı kəskin polemikalarını da görmək mümkündür.

Sovet dövrü mətbuat orqanlarında da multikulturalizm mövcud ideologiya ilə bağlı olsa da, mahiyyətinə görə multikultural dəyərlər idi.

Azərbaycan mətbuat tarixində multikulturalizm ənənələri geniş yayılsa da, müstəqillik dövründə çoxmədəniyyətçilik, tolerantlıq ənənələri, irqi, dini ayrı-seçkiliyin yolverilməzliyi və

başqa multikultural dəyərlər geniş şəkildə təbliğ olunmağa başladı. Müstəqillik dövründən kütəvi informasiya vasitələri içərisində mətbuat bu dəyərləri formalaşdıran vasitə kimi çıxış edirdi. 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan Respublikası XX əsr ərzində müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra mətbuat orqanlarında multikulturalizm ideyaları daha da aktuallaşmağa başlayır. Müstəqilliyin elə ilk günlərindən başlayaraq qısa zaman kəsiyində tolerantlıq, dözümlülük, çoxmillətlik və çoxmədəniyyətlik, dini, irqi, milli ayrı seçkiliyin olmaması kimi bir sıra multikultural dəyərlər üstünlük təşkil etdi. Ümumiyyətlə, etnik problem müstəqillikdən sonrakı dövrlərdə Azərbaycan KİV-ləri üçün prioritet mövzu olub.

Milli mənəvi dəyərlər sistemində böyük rol oynayan multikulturalizm siyasəti ilə bağlı olaraq aparılan işlər və bu proseslərə yanaşma prizması baxımından müstəqillik illəri mətbuat orqanlarımız böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Xalqımızın sahib olduğu multikultural dəyərlərinin ənənə və mənəvi keyfiyyət kimi "Xalq", "Azərbaycan", "Səs", "525-ci qəzet", "İki sahil" və digər mətbuat orqanlarında təbliği və onların elektron versiyalarında işıqlandırılaraq beynəlxalq ictimaiyyətə təqdimi ölkəmizin dünyada nüfuzunu gücləndirir.

Müstəqillik illəri multikulturalizm məsələləri mövzu, janr və üslub müxtəlifliyi cəhətdən rəngarənglik təşkil edir. Bu dövrdən başlayaraq media multikultural dəyərlərin işıqlandırılmasında öz fəaliyyətini genişləndirir, multikulturalizmin tarixi, ictimai-siyasi kökləri haqqında informasiyalar verirdilər. Mövzu rəngarəngliyi istiqamətində multikulturalizmin Azərbaycan cəmiyyətinin daxili tələbatlarının əsas komponentlərindən birini təşkil etməsi, Azərbaycan cəmiyyətində tolerantlıq, dözümlülük, milli azlıqlara bağlı materiallar üstünlük təşkil edir. Mövzunun daha da çevik dövrüyyəyə buraxılması üçün bir sıra mətbuat orqanlarımızda operativ informasiya, analitik, publisitik janrlardan istifadə edirlər.

Müasir Azərbaycan mətbuatı da multikultural dəyərlərin təbliği, multikulturalizmin Azərbaycanın özünəməxsus cəmiyyət quruluşu modeli kimi təqdim olunması istiqamətində siyasi aspektləri ətraflı işıqlandırır.

Müstəqillik dövründən artıq azsaylı xalqlara dövlət qayğısı göstərilir, ayrı-ayrı xalqların dillərində qəzet və jurnallar nəşr olunur, hər gün radio və televiziya proqramları yayımlanır. Müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq Bakıda rus, kürd, ləzgi və talış dillərində qəzetlər nəşr olunur. "Samur" və "Dəngi Kürd" ləzgi və kürd dillərində, "Talış Sədo" talış dilində, yəhudi cəmiyyəti "Soxnut" isə "Əziz" qəzetini nəşr edir.

Müstəqilliyin elə ilk günlərindən başlayaraq qısa zaman kəsiyində ümummilli lider Heydər Əliyevin tarazlı milli siyasət kursu, xalqımıza xas beynəlmiləçilik ruhu milli azlıqların qayğılarından tutmuş ciddi sosial problemlərinə qədər bütün məsələlər öz həllini tapdı və bu gün də bu proses prezident İlham Əliyev tərəfindən dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsi kimi davam edir.

Summary

MULTICULTURAL VALUES IN THE MODERN AZERBAIJAN PRESS: THE PATH THAT STARTS WITH "EKINCHI"

The Azerbaijani press has a rich multicultural value system. The reflection of multicultural values, such as national minorities, respect for them, and issues of care, is of great importance in the Azerbaijani media. "Akinchi" newspaper, which laid the foundation of our national press, often gave priority to materials about non-nationalities, respect for sects, the residence and living of national minorities, ethnic groups, humanistic and democratic attitude towards their language and sect. "Akinchi" newspaper opposes Armenian newspapers that stand in a nationalist position, and considered the necessity of moral unity necessary. After the period of independence, moral values in our country are enriched at a mutual rate.

Keywords: tolerant, religious, multicultural value, spiritual unity, enlightenmen

Резюме

МУЛЬТИКУЛЬТУРНЫЕ ЦЕННОСТИ В СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПРЕССЕ: ПУТЬ, НАЧИНАЮЩИЙСЯ С «ЭКИНЧИ»

Азербайджанская пресса имеет богатую мультикультурную систему ценностей. Отражение мультикультурных ценностей, таких как национальные меньшинства, уважение к ним и вопросы заботы, имеет большое значение в азербайджанских СМИ. Газета «Экинчи», заложившая основу нашей национальной прессы, часто отдавала приоритет материалам о ненациональностях, уважении к сектам, проживании и жизни национальных меньшинств, этнических групп, гуманистическом и демократическом отношении к своему языку и секте. Газета «Экинчи» выступает против армянских газет, стоящих на националистической позиции, и считает необходимым моральное единство. После периода независимости моральные ценности в нашей стране обогащаются взаимным темпом.

Ключевые слова: *толерантность, мультикультурные ценности, нравственное единство, просвещение*

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan multikulturalizminin əlbədi-bədii qaynaqları – Bakı-2016, 288 s.
2. Əhməd Ə. “Alman və Azərbaycan ədəbiyyatı mühacirət, sürgün və repressiya kontekstində” adlı II beynəlxalq elmi simpozium. Əhməd bəy Ağaoğlunun yaradıcılığında Türkiyə dövrü, s.51
3. Əkinçi (1875–1877) (tam mətni) / Transliterasiya və tərt. ed. T.Həsənzadə. – Bakı: Avrasiya press, – 2005, – 496 s.
4. Niftiyev, N. Mətbuatda multikulturalizm: Azərbaycan və dünya təcrübəsi . – Bakı: – 2017. – 247 s.

VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA ƏDƏBİYYAT VƏ İNCƏSƏNƏTDƏ DƏYİŞƏN REALLIQLAR

Güllü ABDULLAYEVA

Bası Slavyan Universiteti

E-mail:Abdullayevagullu83@gmail.com

ORCID ID:0009-0003-8359-5715

Vətən müharibəsi təkcə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa olunması ilə yekunlaşmadı, həm də cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə, xüsusilə ədəbiyyat və incəsənətə güclü təsir göstərdi. Bu hadisə ölkənin mədəni mühitində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb oldu və insanların gündəlik həyatına yeni baxış bucağı gətirdi. Müharibədən sonrakı dövrdə ədəbiyyat və incəsənət, həm bərpa prosesində iştirak edərək, həm də milli ruhun yüksəldilməsində mühüm rol oynamağa başladı.

Post-müharibə dövrü ədəbiyyatı və incəsənəti çox geniş və dərin bir mövzudur, xüsusən də müharibə sonrası cəmiyyətin psixoloji, emosional və mədəni vəziyyətini əks etdirən əsərlər diqqətə layiqdir. Azərbaycanda Vətən müharibə sonrası dövrün ədəbiyyatda və incəsənətdə necə təsvir edildiyi də mühüm bir araşdırma sahəsidir.

Müharibə sonrası insanın kimliyi və cəmiyyətlə əlaqəsi üzərində düşüncələr aktuallaşır. Müharibə, yalnız fiziki mübarizə və silahların səsi ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda insanların psixologiyasına, davranışlarına və sosial əlaqələrinə də dərin şəkildə təsir edir. Bu təsir, bir tərəfdən insanların gündəlik həyatlarındakı dəyişikliklərlə, digər tərəfdən isə uzunmüddətli psixoloji travmalarla özünü göstərir. Müharibənin fərdi psixologiyaya təsiri yalnız döyüşlərdə iştirak edənlərlə məhdudlaşmır. Hətta müharibəyə birbaşa qatılmayan, lakin müharibə zamanı yaxınlarını və sevdiklərini itirən insanlar da emosional travmalarla üzləşirlər. Bu, xüsusilə ailə üzvləri və yaxın dostlar arasında kədər və itki hissini gücləndirir. Müharibə, cəmiyyətin milli

kimliyini və kollektiv yaddaşını formalaşdırmaqda mühüm rol oynayır. Qələbə, qəhrəmanlıq və müstəqillik kimi mövzular, xalqın psixologiyasında dərin izlər buraxır. Bu, həm müharibə iştirakçıları, həm də müharibənin şahidi olan vətəndaşlar üçün emosional bir bağ yaradır.

Vətən müharibəsindən sonrakı dövr, xalqımızın birliyini və həmrəyliyi gücləndirdi. Xalqın müharibə zəfərini qeyd etməsi, gələcək nəsillərə müstəqillik və vətənpərvərlik hisslərini ötürməsi ən ümdə vəzifələrdəndir. Cəmiyyətin psixoloji reabilitasiyası çox zaman uzunmüddətli bir prosesdir. Bu, təkcə fərdi deyil, həm də sosial səviyyədə həyata keçirilməlidir.

Dövlətin həyata keçirdiyi sosial və psixoloji reabilitasiya proqramları, cəmiyyətin yenidən bir araya gəlməsinə və daha güclü bir psixoloji ortam yaratmağa kömək edir.

Post-müharibə dövrü həm də mədəniyyətin bərpası, itirilmiş irsin qaytarılması və yeni mədəni dəyərlərin yaranması ilə bağlıdır. Azərbaycan mədəniyyətinin inkişafı, həmçinin müharibə sonrası şəraitdə yeni ədəbi və incəsənət formasının yaranması çox geniş mövzudur.

Vətən müharibəsindən sonra çox sayda əsər bu dövrün çətinliklərini və dəyişən sosial reallıqları araşdırmağa yönəlib. Bu dövrdə yazılmış şeirlər və hekayələr, milli kimlik, vətənə bağlılıq, qəhrəmanlıq və vətən uğrunda mübarizə kimi mövzuları əhatə edir. Müharibə sonrası dövrdə bir çox yazıçı və şairlər müharibənin travmalarını və onun cəmiyyətə təsirini öz əsərlərində təhlil ediblər.

Post-müharibə dövrünün incəsənətində, xüsusən də rəssamlıq və fotoqrafiya sahələrində, müharibənin təsirləri və nəticələri əks olunur. Əhəmiyyətli bir istiqamət isə Azərbaycan rəssamlarının müharibədən sonra dövrü və müharibə ilə bağlı əsərlər yaratmasıdır. Müharibə sonrası emosional və fiziki zədələrin, itkilərin, bərpa prosesinin rəng və forma ilə təsviri əksər əsərlərdə özünü göstərir.

Post-müharibə dövrü ədəbiyyatında bir çox müəlliflər, müharibənin bitməsindən sonra cəmiyyətin və fərdin necə özünə gəlməyə çalışdığını araşdırır. Vətənə bağlılıq, millətçilik, vətənin azad edilməsi mövzusu böyük bir yer tutur. Bu dövrün yazıçıları, müharibə nəticəsində ortaya çıxan milli birliyin əhəmiyyətini vurğulayan əsərlər yaratmışdır. Həmçinin, müharibə sonrası yaranan “yenidən başlanğıc” mövzusu da əhəmiyyətli yer tutur.

Azərbaycanın Vətən müharibəsindən sonra yazılmış əsərləri, həm ədəbiyyatda, həm də incəsənətdə böyük bir dönüşü və cəmiyyətin müharibə təcrübəsinin təhlilini əks etdirir. Müharibənin yaratdığı travmalar, zəfər hissi, milli birlik və vətən sevgisi, müharibə sonrası sosial və emosional vəziyyət kimi mövzular bu dövrdə yazılan bir çox əsərdə yer alır.

Poeziya, müharibənin emosional təsirini ən dərin şəkildə ifadə edən janrlardan biridir və Vətən müharibəsindən sonra bir çox şair bu dövrün travmalarını, qələbə hissini və vətənə olan məhəbbəti öz şeirlərində təsvir ediblər. Bu şeirlər həm şairlərin şəxsi duyğularını, həm də cəmiyyətin kollektiv hisslərini əks etdirir.

Azərbaycan ədəbiyyatının tanınmış simaları Anar, Elçin, Bəxtiyar Vahabzadə, Nəriman Həsənzadə, Xəlil Rza Ulutürk və Məmməd Araz kimi görkəmli sənətkarlar uzun illər ərzində, xüsusilə də Qarabağla bağlı ağır və sarsıdıcı dövrdə demək olar ki, elə bir yazar, şair və publisist tapılmazdı ki, yaradıcılığında bu dərinə işləyən həsrəti əks etdirməsin. Təbii ki, otuz illik intizarın və 44 günlük Vətən müharibəsində əldə olunan tarixi zəfərin nəticələri də mütləq şəkildə ədəbi müstəviyə köçürülməli idi. Bu müqəddəs vəzifəni isə Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin sədri, Xalq yazıçısı Anarın təşəbbüsü ilə “Təhsil” nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilən “Qarabağ dastanı: otuz ilin həsrəti – 44 günün zəfəri” adlı fundamental kitab həyata keçirmişdir. Bu nəşrdə Qarabağla bağlı xatirələr, şəxsi düşüncələr, düşmən işğalının yaratdığı dərin kədər hissi, eyni zamanda qələbənin gətirdiyi fəxarət hissi bu yazılarda öz əksini tapmışdır.

“Qarabağ dastanı” kitabında Anarın həm sovet dövründə, həm də müasir zamanda Qarabağla bağlı yazdığı əsərlərdən seçmələr təqdim olunmuşdur. “Ötən günlərin yazıları” bölməsində toplanan bu yazılarda müəllifin Qarabağa etdiyi səfərlərin təsvirləri, bölgəyə dair şəxsi müşahidələri və emosional yanaşması diqqət çəkir. Xüsusilə “Qarabağ şikəstəsi” adlı yazısında Anar Qarabağın coğrafi mənzərəsini, mədəni mühitini və dəyişən ictimai psixologiyanı musiqi və iqlim obrazları ilə əlaqələndirərək təqdim edir. Müəllifin müşahidələrinə əsasən,

bölgənin fiziki və mənəvi siması zamanla dəyişmiş, insanlar isə daha milli və duyarlı bir xarakter qazanmışdır.

“Qarabağ dastanı” kitabına daxil edilən Məmməd Arazın “Şuşada bir gecə” şeirində Şuşanın təsviri, ecəzkar təbiəti, insanı ovsunlayan ab-havasının təsviri diqqəti çəkir.

Bu gecə gecənin son qatındayam,
Bu gecə bir qəndil qanadındayam.
Sağımda bir dərə – qara hörükdür,
Solumda bir dərə – qara hörükdür.
Dövrəmdə buludlar bölük-bölükdür,
Dünyanın damına çıxmışam, nədir? (1, səh 349)

Azərbaycanın ictimai siyasi xadimi, xalq şairi Sabir Rüstəmxanlı Vətən müharibəsi başladığı gündən etibarən qələmə sarıaraq düşmənin obrazını onların insana xas olmayan xüsusiyyətlərini, alçaqlıqlarını və qorxularını təcəssüm etdirən sözlərlə oxucuya səslənir:

Dabanına tüpürüb generalı, zabiti,
Tankın, topun üstündən tullanaraq qaçırlar.
Arvad-uşaq qatili dözmür ər döyüşünə,
Tülkü texnikasını kullanarak qaçırlar. (8)

“Qarabağda dönüş” poemasında Azərbaycanın Vətən müharibəsindəki haqq mübarizəsinə dəstək verən ölkələr və xalqlar haqqında dəyərli ifadələr səsləndirilir. Bu kontekstdə Sabir Rüstəmxanlı, həm siyasətçi, həm də şair olaraq bir-birini tamamlayan iki rol oynayır. Poemada general Polad Həşimov və Mübariz İbrahimov kimi qəhrəman şəhidlərin poetik obrazları vasitəsilə Azərbaycan xalqının milli ruhunun və qürurunun yenidən dirçəldiyi vurğulanır. Şair onların şəhidliyini simvolik olaraq yüksək zirvələrə can atan əsgərə mənəvi dayaq, ruhani bələdçi kimi təqdim edir.

“Qarabağa dönüş” poeması Türkiyə və Pakistanın Azərbaycanın haqlı davasına verdiyi mənəvi dəstək təkcə siyasi baxımdan obyektiv şəkildə dəyərləndirilmir, eyni zamanda poetik bir şəkildə obrazlı şəkildə ifadə edilir. Bu, həm siyasi reallığın, həm də poetik dəyərləndirmənin birləşdiyi bir yanaşmadır.

Ey qoca Azərbaycan! Haqq nazilir, qırılırmı,
Sənin Zəfər gününə yazıram yeni dastan.
İki bitməz nəğməsi olmalı bu dastanın
Birincisi Türkiyə, ikincisi Pakistan. (8)

Şair, dramaturq Nəriman Həsənzadə müstəqil Azərbaycanın formalaşma dövründə ölkənin taleyini öz əllərinə alan vətənpərvər oğullardan bəhrələnir. Onun əsərlərində xalqın yaşadığı çətinliklər və ağır keçmişlə yanaşı, bu dövrün tarixi reallıqları da sənədləşdirilərək ədəbi yaddaşa çevrilmişdir. Şairin “Zəfər yolu” adlı poeması 7 dekabr 2022-ci ildə Türkiyə mətbuatında dərc olunur.

Azərbaycan əsgərinin 44 günlük Zəfəri, igidlərin sarsılmaz qüvvəsi, Ali Baş Komandanın rəhbərliyi və düzgün siyasəti nəticəsində Qarabağın incisi Şuşanı fəth etməsi və Qarabağa qayıdış, amansız düşmanın küçələrini, evlərini, təbiətini viran qoyduğu ata-baba yurduna qayıdış təsvir olunmuşdur. Şair hər zaman Qarabağda keçirdiyi günlərin həsrətini çəkirdi, o gözəl torpaqları vəsf etməkdən yorulmur şair:

Harı bülbül, harı bülbül,
Ne bu boyda çiçək gördüm,
Ne bir yerde bu adda gül,
“Harı bülbül” misafirhane

Her saati bir ömürdür (7) sözləri qısa zaman kəsiyində Qarabağda aparılan işlərin nəticələrini, burada görülən yenidənqurma işlərinə işarə edir.

Azərbaycanın şanlı tarixinə yazılan qələbə sevinci hər kəsi ruhlandırır və öz fəaliyyətlərində bunu əks etdirməyə sövq edirdi. Azərbaycanın görkəmli pedaqoqlarından biri,

istedadlı şair və vətənpərvər ziyalı Mahirə Nağı qızı Hüseynova, 44 günlük Vətən müharibəsində əldə olunan parlaq qələbəmizə həsr etdiyi “Görünür” adlı şeirində deyildiyi kimi:

Nə möhtəşəm tarix yazdın dəftərə,

Oxunacaq, deyiləcək min kərə.

Adımızı ucaltmısan göylərə,

Bütün Qafqaz dağlarından görünür. (6)

Azərbaycan Respublikasının əməkdar mədəniyyət işçisi, yazıçı Rəşad Məcid “Sonuncu qələbə” adlı romanında Vətən müharibəsindən sonra insanların həyatında baş verən dəyişikliklərə və torpaqların azad edilməsi ilə əlaqədar sosial problemlərə toxunulur.

“Sonuncu Qələbə” romanı Azərbaycan ədəbiyyatında Vətən müharibəsindən sonra yazılmış ən vacib əsərlərdən biridir. Roman, müharibə sonrası dövrdə insanların həyatında baş verən dəyişiklikləri və torpaqların azad edilməsi ilə əlaqədar yaranan sosial problemləri dərinlən araşdırır. Bu əsər, həm fərdi həyat təcrübələrini, həm də cəmiyyətin geniş kəsimlərinin yaşadığı çətinlikləri təsvir edir.

Əsərin əsas mövzuları torpaqların azad edilməsi və qələbədir. Romanın mərkəzində Vətən müharibəsindən sonra torpaqların azad edilməsi və bunun cəmiyyətdə yaratdığı dəyişikliklər dayanır. Azad edilən ərazilərdə həyat yenidən bərpa olunmağa başlayır, amma müharibənin gətirdiyi travmalar və sosial problemlər hələ də qalmaqdadır. Rəşad Məcid əsərində, torpaqların azad edilməsinin yalnız fiziki deyil, həm də mənəvi və sosial bərpa proseslərini necə başladığını göstərir.

Müharibənin gətirdiyi itkilər, vətən uğrunda həyatını itirənlərin əzizlərinin travmaları, geri qalan insanların psixoloji vəziyyəti romanın mühüm mövzularından biridir. Rəşad Məcid, müharibə iştirakçılarının və onların ailələrinin yaşadığı çətinlikləri, onların döyüş sonrası həyatda necə öz yerlərini tapmağa çalışdıqlarını təsvir edir. Müharibənin bitməsindən sonra insanların bu yeni sosial şəraitə necə uyğunlaşdığı və hansı çətinliklərlə qarşılaşdıqları qeyd olunur. Roman həm də Azərbaycanın milli birliyini və vətənpərvərliyini təbliğ edən bir əsərdir. Müharibənin qalibiyyətinə nail olmaq üçün cəmiyyətin necə birləşdiyi və bu birliyin nə qədər mühüm olduğu vurğulanır. Həmçinin, əsər Vətən müharibəsinin cəmiyyətin psixologiyasına təsirini və bu müharibənin insanlarda yaratdığı böyük fəxri hissi də əks etdirir.

Rəşad Məcidin bu əsəri, müharibə sonrası dövrün ədəbiyyatında bir çox sosial məsələləri və insanın daxili aləmini dərinlən təsvir etməsi ilə önə çıxır. Roman, həm də müharibənin gətirdiyi qəhrəmanlıq hissinin və eyni zamanda insanların yaşadığı dərin kədərini necə birləşdiyini çox ustalıqla göstərir.

Əsərin strukturunda yazıçı, müharibənin və müharibədən sonrakı dövrün fərqli aspektlərini bir neçə personajın həyat hekayəsi ilə paralel şəkildə təqdim edir. Bu struktura görə, romanın müxtəlif xarakterləri müharibə təcrübələrindən və qələbədən sonra sosial vəziyyətlərindən öz baxış bucağından danışır. Əsərin əsas qəhrəmanları müxtəlif sosial təbəqələrdən gələn şəxslərdir. Onların hər biri müharibə dövründə fərqli təcrübələr yaşayır və müharibədən sonra öz həyatlarını qurmağa çalışırlar. Bu qəhrəmanlar, yalnız döyüşdə iştirak edən insanlar deyil, həm də müharibə ilə birbaşa əlaqəsi olmayan, amma onun təsirini həyatlarında hiss edən şəxslərdir. Romanın qəhrəmanları, müharibə sonrası travmalarını, qələbə sevincini və psixoloji böhranlarını bir yerdə yaşayır. Onlar müharibənin gətirdiyi dəyişikliklərə qarşı öz reaksiyalarını müxtəlif yollarla göstərir. Personajlar, həm müharibə zamanı, həm də müharibə sonrası psixoloji mübarizə içindədirlər. Onlar müharibə sonrası özlərini tapmağa çalışır, hansı ki, bəzi hallarda bu, çətin və mürəkkəb bir prosesə çevrilir. Romanın əsas mövzusu “qələbə”dir. Bu yalnız fiziki qələbə deyil, həm də mənəvi və sosial qələbəni əks etdirir. Qələbə yalnız torpaqların azad edilməsi ilə ölçülmür, həm də insanların bir araya gəlməsi, milli birliyin güclənməsi, torpaqlarını qorumaq üçün fədakarlıq etməsidir.

Rəşad Məcidin əsərində vətənpərvərlik və milli kimlik mövzuları xüsusi yer tutur. Müharibə zamanı və sonrasında xalqın öz vətəninə olan sevgisi və bu sevgini hər bir şəxs tərəfindən necə yaşandığı vurğulanır. Əsərdə həm də müharibənin cəmiyyətin kollektiv

yaddaşını necə formalaşdırdığı və insanların müharibə təcrübəsini gələcək nəsillərə necə ötürəcəyi barədə düşüncələr də əks olunur.

Vətənpərvərlik yalnız savaşda döyüşməkdən ibarət deyil, həm də bu torpaqlara hörmətlə yanaşmaq, onu qorumaq və müharibədən sonra ona xidmət etmək anlamını daşıyır. Müharibə sonrası bərpa prosesi, xalqın öz mədəniyyətinə, torpaqlarına və tarixinə yenidən dönməsi və milli kimliyini möhkəmləndirməsi ilə bağlıdır.

Azərbaycan Vətən müharibəsi ilə böyük bir tarixi dönmədən keçdi. Bu müharibə, ölkənin ərazi bütövlüyünü bərpa etməklə yanaşı, cəmiyyətin və mədəniyyətin bütün sahələrində dərin dəyişikliklərə səbəb oldu. İncəsənət və vizual sənət də bu dəyişikliklərdən təsirləndi. Müharibə sonrası dövrdə, Azərbaycanda incəsənət sahəsində həm mövcud ənənələrin qorunmasına, həm də yeni yaradıcı yanaşmaların inkişafına diqqət yetirildi.

44 günlük Vətən müharibəsi, Azərbaycan xalqının birliyi, qəhrəmanlığı və torpaqlarını azad etmək üçün verdiyi mübarizənin simvolu oldu. Bir çox sənət əsəri bu mövzunu özündə əks etdirir. Rəsmlər, heykəllər və fotoşəkillər, Azərbaycanın qəhrəman övladlarının mübarizəsini və qələbə qazandıqdan sonra yaşanan coşqunu təsvir etməyə çalışır. Azərbaycanın şanlı tarixini, qurtuluşunu və xalqın qəhrəmanlığını təbliğ edən vizual sənət əsərləri, həm də xalqın özünə inamını və millətçilik ruhunu gücləndirdi.

Vətən müharibəsində əldə edilən qələbə, gələcəkdə ədəbiyyatımız və incəsənətimizdə əsas mövzu və istiqamətlərdən birini təşkil edəcəyinə əminik. Birinci Qarabağ müharibəsindən sonra pessimizmi ön plana çıxaran əsərlərin dəyişən sosial və mədəni realıq çərçivəsində yenidən işlənilməsi və yazıçıların artıq Qarabağ zəfərinə yeni analitik yanaşmalar təqdim etməsinə əminliklə inanırıq.

Summary

CHANGING REALITIES IN LITERATURE AND ART AFTER THE PATRIOTIC WAR

The Patriotic War not only resulted in the restoration of Azerbaijan's territorial integrity but also had a powerful impact on various spheres of society, particularly literature and art. The period following the Patriotic War strengthened the unity and solidarity of our people. The celebration of the victory in the war and the passing on of the feelings of independence and patriotism to future generations is one of the most important duties. Psychological recovery in society often takes a long time. It should happen not just for individuals, but for the whole community. The Patriotic War became a symbol of the unity, heroism, and struggle of the Azerbaijani people in their fight to liberate their lands.

Keywords: Patriotic war, literature, art, social reality, patriotism

Резюме

ИЗМЕНЕНИЕ РЕАЛИЙ В ЛИТЕРАТУРЕ И ИСКУССТВЕ ПОСЛЕ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ

Отечественная война не только привела к восстановлению территориальной целостности Азербайджана, но и оказала мощное воздействие на различные сферы общества, особенно на литературу и искусство. Период после Отечественной войны укрепил единство и сплоченность нашего народа. Празднование победы в войне и передача чувств независимости и патриотизма будущим поколениям является одной из важнейших обязанностей. Психологическое восстановление в обществе часто занимает много времени. Оно должно происходить не только для отдельных лиц, но и для всего общества. Отечественная война стала символом единства, героизма и борьбы азербайджанского народа в его борьбе за освобождение своих земель.

Ключевые слова: Отечественная война, литература, искусство, социальные реалии, любовь к Родине

ƏDƏBİYYAT

1. Anar. "Qarabağ dastanı" Otuz ilin həsrəti – 44 günün zəfəri. Bakı, "Təhsil", 528 səh. 2021.
2. Əkbər Ə. Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi. Azərnəşr, 2020.
3. İsmayılov M. Poeziya və müharibə: Azərbaycan şeiri. Elm və Təhsil, 2021.
4. Məmmədova T. Vətən müharibəsinin ədəbiyyatdakı əks-sədası. Elm və Təhsil, 2021.
5. Məcid Rəşad. "Sonuncu qələbə". Şərq-Qərb Nəşriyyatı, 2020.
6. Mahirə Nağıqızı. "Salam Olsun (Vətənpərvərlik şeirləri)". Bakı, 2021
7. Nəriman Həsənzadə. "Zəfər yolu", Türkiyə, 2022
8. Sabir Rüstəmxanlı. Qarabağa dönüş (poema). Bakı. "Qanun" nəşriyyatı. 128 səhifə.
9. Vəliyev Əli. Azərbaycan müasir ədəbiyyatında müharibə teması. İrs Nəşriyyatı, 2022.
10. Həşimov V. İncəsənət və müharibə: Post-müharibə dövründə ədəbiyyat. Nəşriyyat, 2020

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİ DRAMATURGIYASINDA QARABAĞIN AZADLIĞI UĞRUNDA MÜBARİZƏ VƏ MİLLİ BİRLİYİMİZ

Gültəkin ƏLİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti,

E-mail: gultekin392@mail.ru

ORCID ID: 0000-0003-1100-8422

Müstəqillik dövrü Azərbaycan dramaturgiyası yeni mərhələdə daha əvvəlki çərçivəsinə sığışmır, yeni qəliblər axtarışındadır. Hal-hazırda görünən odur ki, çağdaş dramaturgiya nümunələri janr və forma zənginliyinə görə əvvəlki dramaturgiyadan ciddi fərqlənir. Müstəqillik dövrü Azərbaycan dramaturgiyasını janr baxımından təkmilləşdirən dramaturqlardan biri İlyas Əfəndiyevdir. Yarım əsrdən çox bir dövrdə teatr sənəti ilə məşğul olan yazarın son yaradıcılığı müstəqillik dövrünə təsadüf edir. Bu dövrdə o, bir-birinin arxasınca "Sevgililərin cəhənnəmdə vüsali", "Dəlilər və ağıllılar", "Tənha iydə ağacı", "Hökmdar və qızı" əsərlərini yazaraq mövzu, problematika baxımından zəngin ənənəvi dramaturgiya yolunu davam etdirir, teatr estetikasını bir az da təkmilləşdirir. Tarixi mövzuda yazılan pyesləri dramaturqun yaşadığı zamanla, dövrlə səsləşir.

Qarabağ ətrafında gedən münaqişə dramaturqa Qarabağın tarixini reallıqla təsvir etməyə imkan verir.. Hadisələr tarixi və həm də müasir aspektdə təqdim olunur. Qarabağın erməni işğalı altına keçməsi bütöv təfəssilatı ilə oxucuya (tamaşaçıya) ötürülür. Bugünkü erməni işğalı vaxtilə Azərbaycan xanlıqlarının mürəkkəb və çətin şəraitdə doğru siyasi yol tapa bilməmələrinin bariz sübutu kimi səslənir. Qarabağın erməni işğalından əvvəl rus işğalına məruz İ.Əfəndiyev "Hökmdar və qızı" dramında Azərbaycan xalqının üzləşdiyi problemlərin kökünü axtarır qalması sonrakı erməni işğalını gerçəkləşdirən əsas faktor olaraq göstərilir. Məhz həmin dövrdə xanlıqlar arasında birləşmə, həmrəyliyin olmaması kimi amillər XX əsrin sonlarındakı analoji hadisələrlə üst-üstə düşür. Yazıcının bədii ustalığıla mənəvi-sosial problemləri diqqətə çəkən dram əsərləri teatrda həvəslə oynanılmış, müxtəlif dillərə tərcümə olunmuşdur. "Büllur sarayda" dramında güclü müasirlik ruhu sərgiləyən "Tənha iydə ağacı" dramında hadisələr Türkiyədə mühacirətdə olan Kərim bəyin malikanəsində cərəyan etsə də, süjet Qarabağla bağlıdır. Əsərdə əsas diqqət Azərbaycanın müstəqilliyi, bütövlüyü probleminə tərəf yönəlmişdir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ məsələsini əks etdirən dram əsərləri, ssenarilər və filmlərin janr xüsusiyyətinə nəzər yetirdikdə, əsasən dram və faciə janrında təqdim edilməsini müşahidə edirik. Bu mövcud mövzu ilə bağlıdır. Belə ki, Birinci Qarabağ müharibəsini əks etdirən bədii və sənədli filmlərdə, dram əsərlərində faciə və dram əks olunur. Müasir Azərbaycan dramaturgiyasında Qarabağ mövzusuna həsr olunmuş əsərlərdə faciə aktuallığı ilə diqqət mərkəzində durur. 1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycan səhnəsinin sovet

dövründə qadağan mövzulara müraciəti: İlyas Əfəndiyevin "Tənha iydə ağacı", Yusif Səmədoğlunun "Qətl günü", Seyran Səxavətin "Qızıl təşt", Vaqif Səmədoğlunun "Yayda qartopu oyunu" və s. əsərlərinin səhnədə oynanması nə qədər aktual olsa da, yeni sənət həqiqətləri baxımından vəziyyəti tam dəyişə bilməmişdi.

Çağdaş dövr dramaturgiyasının əvvəlki qayda ilə davam və inkişaf etdiyini söyləmək çətinidir. Hər şeydən əvvəl, ona görə ki, siyasi hadisələrin dəyişməsi, köhnə cəmiyyətin yox edilib, yeni cəmiyyətin qurulduğu bir dövrdə həyat özü bir teatra çevrilmişdir. Həyat səhnəsi özü teatr səhnəsini arxa plana keçirmişdi. Ona görə də dövrün hadisələrinə adekvat cavab verməkdə dramaturgiya və teatr digər janr və formalar kimi çıxış edə bilmirdi. Bununla belə, yeni dövrdə dramaturgiyanın bir neçə yeni nümunələri də yarandı. Akademik N. Paşayeva dramaturgiyanı zamanla mütləq janr olması amilinə toxunur: "Dramaturgiya həmişə dövrə, zamanla daha çox mütləq olan bir janrdır". [6, s. 136]

Çağdaş dramaturgiya mövzu və forma baxımından da zəngin və müxtəlifdir. B.Vahabzadənin "Ana intiqamı", D.Mehdinin "Gözü yolda qalan var", Ə.Əmirlinin "Onun iki qabırğası", "Varlı qadın", "Xoşbəxt gün", "İyirmi ildən sonra", "Köhnə ev", "Ağqoyunlular və qaraqoyunlular", B.Vahbzadənin "Rəqabət", T.Vəliyevin "Mənim ağ göyərçinim", A.Rəhimovun "Məhəbbət və cinayət", R.Novruzovun "Hələ sevirəm deməmişəm", H.Mirələmovun "Vidanın hökmü", Y.İsmayılovun "Didərginlər", A.Babayevin "Mükafat" və s. əsərləri dramaturgiyanın mövzu və janr sərhədlərini böyüdür. Bu əsərlərdə ailə-məişət ziddiyyətlərinə daha çox rast gəlinir. Bu cəhətdən Ə.Əmirlinin yaradıcılığı mühüm yer tutur. "Ağqoyunlular və qaraqoyunlular" dramı müasir həyat hadisələrinə münasibət ifadə edir.

Bugünkü Azərbaycan dramaturgiyasına nəzər salarkən onu öz milli klassik dramaturgiyamızdan və dünya ədəbiyyatı kontekstindən təcrid olunmuş şəkildə düşünmək mümkün deyildir.

Son dövrlərdə dünya dramaturgiyasında olduğu kimi milli dramaturgiyamızda da ciddi ədəbi-estetik axtarışlar aparılır, forma və məzmun komponentlərinin yeni, orijinal təqdimatı maraq doğurur. Onu da qeyd edək ki, bu gün Azərbaycan dramaturgiyası özünün mühüm inkişaf mərhələsini yaşayır, getdikcə bu dramaturgiya mahiyyət etibarilə zənginləşir və təkmilləşir.

Müasir Azərbaycan dramaturgiyasının inkişafını klassik dramaturgiya və modern teatr estetikasının birləşməsi şərtləndirir. Son dövrdə milli dramaturgiyanın uğurları Elçinin, Kamal Abdullanın, Əli Əmirlinin, Afaq Məsudun, Firuz Mustafanın, Əmir Pəhləvanın fərqli dramaturji yaradıcılığı ilə dəyərləndirilmişdir. Gənclərdən İlqar Fəhmi və Samir Sədaqətoğlunun da pyesləri müvəffəqiyyətlə səhnəyə qoyulmaqda, tamaşaçıya təqdim olunmaqdadır. Beləliklə, bütün müstəqillik illərində dramaturgiya və teatr "köhnə estetika"nın çərçivələrini tamlıqda aşmağa bilməsə də, zamanın ona ayırdığı qabaqcıl mövqedə olmağa çalışır. Ənənəvi janrlarda, realist, romantik və publisist üslublarda əsərlər yeni insanın və cəmiyyətin düşdüyü situasiyanı dərk etməyə, göstərməyə səy göstərdiyi kimi, simvol və rəmzlərlə bəzənmiş, çoxqatlı mənalara hesablanmış modern pyeslər və tamaşalar da yaranmağa başlayır. Nəticədə hiss olunan müstəqillik havası adekvat bədii-estetik ifadəsini arayır, axtarır.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunu əks etdirən dram əsərlərində, ssenarilərdə, filmlərdə "xəyanət" in obraz kimi təqdim edilməsinin də şahidi oluruq. A. Rəhimov "Xəyanət" pyesində müəllif "xəyanət" i obraz səviyyəsinə yüksəlir. B. Əhmədlinin vurğuladığı kimi "Xəyanət" pyesinin baş obrazı süjet boyu müxtəlif şəkillərdə təzahür edən xəyanətdir. Dramaturq bu əsəri ilə ilk dəfə olaraq yaxın keçmişimizin ən böyük faciələrini doğuran xəyanətin anatomiyasını bədii, dramaturji, psixoloji aspektdə təsvir edir və səhnə həyatı verir." [2, s. 47]

Müstəqillik dövrü Qarabağ müharibəsində baş vermiş həyat hadisələrini, acı həqiqətləri əyani göstərmə üsulu ilə obrazlı şəkildə ifadə edən dramatik əsərlərdəki obrazlar qalereyası dolğunluğu ilə diqqət mərkəzində durur. Filmdəki obrazın danışığı ilə hərəkətinin vəhdətdə təqdim edilməsi, dramatik əsərlərdəki obrazların portretinin süjet daxilində canlı təsvirinə imkan yaradır. Məsələn, Günel Anarqızının "Sərhədsiz səma" pyesi radio-pyes növündə təqdim edilir.

Pyesdəki hadisələr iki obrazın, yəni 70-80 yaşlarında olan Azərin və 21 yaşlı Şahidin vasitəsilə baş verir. Hadisələr hər iki obrazın dialoqları fonunda və replikalarla əks olunur: “Sükut. Azər: – Qağa, sən – o tarixlərə düşəcək, bitməyən gecənin səhəri həlak olan həmin o Qəhrəman oldun. Sonralar adına nəğmələr qoşulan, şeirlər həsr olunan qəhrəman. Doğulduğun küçənin adını dəyişib ona sənin adını qoydular, məktəb dərslərlərində sənə ayrıca paraqraflar ayırdılar, adına mükafatlar təsis etdilər, hətta fəzada yeni kəşf edilən ulduza da Şahid adını verdilər... Şahid (heyətlə): – Mən neylədim ki?.. Azər:–Qağa, sən Azərbaycanın bayrağını Xankəndində sancan ilk əsgər oldun”. [1, s. 41-43]

Günəl Anarqızının “Sərhədsiz səma” radio-pyesini nəzərdən keçirdikdə, pyesin semantik hissəsi daha kiçik komponentləri, yəni hadisələri, epizodları, faktları ehtiva edə bilən akt və ya hərəkətləri də göstərir. Pyesin iki qəhrəmanının düşüncələrində Qarabağ müharibəsinə münasibət, həm də onların mənəvi aləmi əksini tapır: “Azər: - Həmin gecə həlledici gecəydi. Artıq Qarabağı almışdıq. Sonuncu döyüş Şuşa uğrundaydı. Günəl Anarqızının “Sərhədsiz səma” radio - pyesində dialoqlar kəsərli ideya və məntiqli fikirlər ifadə etməsilə diqqəti cəlb edir, yaddaşda qalır. Həmin dialoqlar vasitəsilə yalnız pyesin qəhrəmanları Azər və Şahidin daxili aləmləri deyil, həm də cəmiyyətin sosial məqamları açıqlanır, izah olunur. Çingiz Ələsgərlinin “Şahidə çevrilən şəhid” pyesində şəhidlik əsas obraz kimi təqdim edilir. Müəllif müharibəni bir insanın, bir dövlətin problemi kimi deyil, cəmiyyətin ümumproblemi kimi göstərməyi qarşısına məqsəd qoyur.

“Sonsuz dəhliz” sənədli filmi Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə “Qafqazda sülh” beynəlxalq layihəsi çərçivəsində gerçəkləşdirilmişdir. Filmin rejissoru litvalı Andreas Brokos olmuşdur və filmə ilk baxış 2015-ci ildə baş tutmuşdur. Filmin süjeti real həqiqətlər, hadisələr, kütləvi qırğın, acınacaqlı yaşantıları öz gözləri ilə görmüş insanların xatirələrinə istinadən qurulub. Qarabağ münaqişəsinə həsr olunmuş tamaşalar, kinofilmlər tarixi hadisələrin tamaşaçıya reallıqlara istinadən çatdırılmasında mühüm rol oynayır. Tamaşaçının yaddaşında daim iz qoyan belə məzmunlu tamaşalar eyni zamanda düşməyə nifrət hissi ilə tarixin acı yaşantılarını bir daha xatırlayır, xalqının, vətənin bələli taleyini dərk edir, milli-mənəvi dəyərlərimizə, vüqarımıza söykənən vətəndaşlıq, vətənpərvərlik duyğularına köklənir. “Şəhidlər ölməz, Vətən bölünməz” şüarı bu gün hər kəsin dilində dönməz, unudulmaz, vüqar, qürur, dəyanət şüarı kimi səslənir və hər kəsi vətənin hər qarış torpağı üçün mübarizə aparmağa ruhlandırır. İkinci Qarabağ döyüşlərində baş verən real hadisələri əks etdirən tamaşalardan biri yazıçı-dramaturq İlqar Fəhminin eyniadlı əsəri əsasında hazırlanan “Balaca kişilər” tamaşasıdır.

Onu da qeyd etmək ki, İlqar Fəhminin “Balaca kişilər” pyesi Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçıları Teatrının Vətən müharibəsi mövzusunda həsr olunmuş elan etdiyi pyes müsabiqəsinin nəticələrinə uyğun olaraq münisiflər heyəti tərəfindən qalib elan edilmişdir. Ümumiyyətlə, İlqar Fəhmi Azərbaycan tarixinin ağırlı, acılı faciəsi məqamları üzərində bir vətəndaş mövqeyi sərgiləyərək düşünməyi, gəzişməyi bacaran, həmin məqamların bədii ifadə yollarını axtaran yazıçıdır. Ədəbi prosesdə baş verən demokratikləşmə və yeniləşmə dramaturgiyada da özünü büruzə verir. Dramaturgiyada daha çox cəmiyyət hadisələri təsvir olunur, burada gedən proseslərin mahiyyətinin açılmasına xüsusi üstünlük verilir. Diqqətdə olan həyat hadisələri həm tarixi, həm də müasir kontekstdə konfliktin mərkəzinə gətirilir, psixoloji amillərin təsvirinə önəm verilir.

Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunun əhatə edən dram əsərləri milli şüur və özünüdərkə ciddi təsir etməkdədir. Müstəqillik dövrünün dramaturgiyası zaman etibarilə o qədər də böyük mərhələ olmasa da, sosrealizm çərçivəsindən çıxaraq, müəyyən bir inkişaf yolu keçmiş və çağdaş dünya teatrları ilə ayaqlaşmağa doğru meyil etmişdir. [4, s. 286] Dram əsərlərinin məqsədi milli mənlilik ideyalarının təbliği idi. Əli Əmirlinin 6 səhnəli “Bircə addım” dram əsərində milli birlik, azərbaycançılıq ideyalarının və Vətənə sevginin təbliği, milli ənənələrin inkişaf etdirilməsi təşkil edir. Müstəqillik dövrü Qarabağ mövzusunun əhatə edən dram əsərlərinin az olması (özünü yalnız bu problemə həsr edilmiş dram əsərlərində deyil, həm də bütün dram əsərlərində özünü göstərir) dram əsərlərinin janr baxımından rəngarəng olmasına şərait

yaratmır. Yazıçı-dramaturq Əli Əmirlinin “Bala bəla sözündəndir” pyesini komik şəkildə qələmə almasına toxunaraq qeyd edir ki, bu pyesi də yazarkən məsələyə komik prizmadan yanaşmışam, vətənin müdafiəsində qorxaqlıq göstərən, qaçan insanları tənqid eləmişdim. Daha doğrusu, onları gülüş hədəfinə məruz qoymuşam. O dövrdə əsər insanlara çox güclü təsir etmişdi. Mən öz tərəfimdən müharibəyə məhz bu cür yanaşmışdım. Amma ondan sonra müharibə mövzusunda demək olar ki, müraciət etməmişəm. Pyes sırf Qarabağ müharibəsini göstərmir, Qarabağ savaşında iştirak etmək üçün övladlarını gizlətməyə çalışan vəzifə sahiblərinin olması tənqid olunur. Pyesdə nazir İzzət Nəfislinin simasında övladını müharibəyə getməkdən saxlamaq üçün min cür fırıldığa əl atan vəzifə adamları hədəf seçilir. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunda əks etdirən pyeslərin mühüm komponentləri dialoqlar, monoloqlar və replikalardır. Dialoq və monoloqlarda obrazların şəxsi keyfiyyətləri göstərilir. Replikalarda isə funksional müəllif qeydləri süjetin səhnəsini, personajların daxili və xarici görünüşünü əks etdirir. Hətta incəliyə də diqqət yetirilir. Personajların yaşı, peşəsi, titulları, qohumluq əlaqələri və s. təsvir edilir. Əli Əmirli “Pyesin əsas komponentləri - Süjet və onun qurulması (IV dərəcə)” 9 başlıqlı yazısında pyesin əsas xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirir: “Pyesi təşkil edən bütün komponentlər, onlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr nə qədər əhəmiyyətli olsa da, mənə görə, pyesin ən vacib, ən çətin komponenti onun süjetidir. Bunu başqa cür ifadə etsək, deyə bilərik ki, pyesdə əsas olan strukturdur.” [7, s.11] Əli Əmirli pyesdə süjetin strukturunun əsasən üç komponentdən ibarət olmasına toxunur, onların başlanğıc, orta və son olmasını qeyd edir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında dram əsərlərinin az olması vurğulanmaqdadır. Məsələn, Vəqif Yusifli bu amilə münasibəti əks etdirərək qeyd edir ki, hadisələrin bugünkü həyatı, gerçəkliyi, müstəqillik illərinin hadisələrini lazımınca əks etdirən, yəni, dövrün qəhrəmanını səhnədə təcəssüm etdirə bilən əsərlərimiz çox azdır. Azlığa rəğmən, Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ müharibəsi ilə bağlı məqamların dram növündə əksini tapması sevindiricidir. Qarabağ müharibəsinin döyüş səhnələrini deyil, daha çox Qarabağ müharibəsinin ağır nəticələrini, xüsusilə də, didərgin düşmüş insanların qaçqınlıq həyatı işıqlandırılır. Əli Əmirlinin “Ünvansız qatar” adlı pyesi qatarla Bakıya gedən Qarabağ qaçqınlarının problemlərini göstərilməsi baxımından maraq kəsb edir. Qatar pyesin əsas obrazına çevrilməklə, Qarabağ problemi ilə üzləşmiş adamlara dərd yoldaşı olur. Qatardakı Qarabağ qaçqınlarının bir hissəsi çatdığı əsas ünvanda düşür, kimisi isə ölür və s. Qatar isə öz yolundadır. Dayanmadan getməsinə baxmayaraq, müəllif tərəfindən çıxılmazlıq simvolu kimi təqdim edilir. Qatar zaman axarı kimi dayanmadan hərəkət edir. Hərəkətdə olmasına baxmayaraq, həyatın sınaqları ilə üzləşmiş müxtəlif yaşa, cinsə mənsub sənişlərini onlara məlum olmayan ünvanlara aparır. İnsanları Bakı şəhərinə, naməlum ünvanlara aparan qatarın çıxdığı ünvan isə məlumdur. Qarabağ. Ə. Əmirli “Ünvansız qatar” pyesində qaçqınlığı ümumbəşəri müstəviyə çıxarır. Müəllif yəhudi Manyə və qızları Klara, Lyuba surətlərinin vasitəsilə göstərir. Müəllif qaçqınlığın yeni bir şey olmadığını, neçə min ildən bəri davam edən qaçqınlığın rəmzinə çevrilən yəhudilərin qaçqınlıq talelərinə işıq salır. Qarabağ köçkünlərinin Bakıya doğru qeyri-müəyyənliyə uzanan yolu pyesin əsas məzmununu təşkil edir. Əli Əmirli “Bircə addım” dram əsərində kökə bağlılığı ön plana çəkir. Hümbətin atasının şəhid olması, erməni əlinə keçməmək üçün özünü qayadan atan Güleyşənin oğlu olması təqdim edilir: “Gülüstən. Dalı belə odu ki, mən şəhid Fəddahın belindən gəlmişəm, özünü qayadan atan Güleyşənin südünü əmmişəm. Hümbət. Nədi, az, bəlkə mən Fəddahın yox, başqasının oğluyam? Ya anam Güleyşə qayadan atmayıb özünü?” [5, s. 89]

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunda əks etdirən dramaturji yaradıcılıq prosesində ən vacib məsələ konflikti tapmaq və bu konflikt əsasında pyesi qurmaqdır. “Müharibə uşaqları” (2015), “Biz qayıdacağıq” (2015) sənədli filmləri erməni yaraqlılarının 1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə Azərbaycan xalqına qarşı törətdikləri Xocalı soyqırımına həsr olunub. “Müharibə uşaqları” sənədli filmi Xocalı faciəsi zamanı kiçik yaşlarında olan və əzizlərini itirən yeddi şəxsin taleyindən bəhs edir. Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı Hikmət Nəzərliyə həsr olunmuş “Biz qayıdacağıq” sənədli filmi isə qəhrəmanın

döyüş yolunu və döyüşlər zamanı göstərdiyi igidlikləri təqdim edir. Birinci Qarabağ müharibəsini əks etdirən sənədli və bədii filmlərdə insanların doğma el-obaya dönmək arzusu, arzudan daha çox inamı əksini tapır. “Biz qayıdacağıq” (2007) adlı bədii filmində də Xocalı dəhşəti, bu faciədə həlak olmuş insanlar obraz səviyyəsinə yüksəldilir. Filmin qəhrəmanı 13 yaşlı Zakirin atası Qarabağ uğrunda gedən döyüşlərdə şəhid olmuşdur. Zakir doğmalarını dolandırmaq üçün atasını əvəz etmək məcburiyyətində qalır. Mərhumıyyətlərə baxmayaraq, Zakirin qəlbində Vətənə olan bağlılıq, sevgi azalmır. Vətəni qorumaq və erməni işğalçılarından azad etmək üçün hərbiçi olmağı qərarlaşdırır. “Biz qayıdacağıq” bədii filminin əsas süjet xəttini vətənpərvərlik, igidlik mövzusu təşkil edir

Aybəniz Əliyevin Vətən müharibəsinə həsr edilmiş üçpərdəli “Xarıbülbul” pyesində döyüşən əsgərlərin obrazı ilə tanış oluruq. Müəllif döyüşən igidlərimizin obrazını onların dialoqları vasitəsilə təqdim edir: Vətən sağ olsun! Qanımızla, canımızla alacağıq torpağı, Şuşaya özüm sancacam bu üçrəngli bayrağı! (döş cibindən bükülü bir bayraq çıxarıb öpür, alına toxundurur, qaytarıb yerinə qoyur) Ayağa qalxaraq Koroğlu kimi nəre çəkir: - And olsun Tanrıya ki, qisas alacağam mən, Qisas! Qisas! Ancaq qisas! Qorxum yoxdu ölümdən!” [3, s. 84]

Beləliklə, Müstəqillik illərindən başlanan, yaşadığımız günə qədər davam edən Qarabağ uğrunda savaşın dram əsərlərində əks olunmasını təhlil edərək, belə nəticəyə gəlirik ki, Qarabağ müharibəsi Azərbaycan xalqının milli şüuruna, mədəni irsinə təsirsiz ötüşmədi. I Qarabağ müharibəsində, 2016-cı ildə dördgünlük İkinci Qarabağ müharibəsi kimi kimi xalqın tarixi yaddaşına yazılmış Aprel döyüşlərində, 44 günlük Vətən müharibəsində eləcə də Xankəndinin separatçı qüvvələrdən azad olunmasında itirdiyimiz şəhidlərin, qazi olmuş hərbiçilərimizin, vətən uğrunda canından keçməyə hazır olan şücaətli igidlərimizin zəhməti hədəf getmədi, uğurlu siyasəti ilə düzgün seçim edən, siyasi cəhətdən güclü biliyə, səriştəyə malik, Ali Baş Komandanımızın uzaqgörənliyinin nəticəsi olaraq 44 günlük Vətən müharibəsi xalqın qan yaddaşına zəfər, qalibiyyət kimi daxil oldu. Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış dram əsərləri, lentə alınmış kinofilmlər, səhnələrdə oynanılan teatr tamaşalarında qələbə əzmi, qələbənin təntənəsi öz əksini tapır.

Məqalədə göstərilir ki, Müstəqillik dövrü Azərbaycan dramaturgiyası yeni mərhələdə daha əvvəlki çərçivəsinə sığışmır, yeni qəliblər axtarışındadır. Hal-hazırda görünən odur ki, çağdaş dramaturgiya nümunələri janr və forma zənginliyinə görə əvvəlki dramaturgiyadan ciddi fərqlənir. Dağlıq Qarabağ ətrafında gedən münaqişə dramaturgiyada Qarabağın tarixini realıqla təsvir etməyə imkan verir. Qarabağın erməni işğalı altına keçməsi bütöv təfəssilatı ilə oxucuya (tamaşaçıya) ötürülür. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ məsələsini əks etdirən dram əsərləri, ssenarilər və filmlərin janr xüsusiyyətinə nəzər yetirdikdə, əsasən dram və faciə janrında təqdim edilir. Müasir Azərbaycan dramaturgiyasında Qarabağ mövzusunə həsr olunmuş əsərlərdə faciə aktuallığı ilə diqqət mərkəzində durur. Müstəqillik dövrü Qarabağ müharibəsində baş vermiş həyat hadisələrini, acı həqiqətləri əyani göstərmə üsulu ilə obrazlı şəkildə ifadə edən dramatik əsərlərdəki obrazlar qalereyası dolğunluğu ilə diqqət mərkəzində durur.

Summary

THE STRUGGLE FOR THE FREEDOM OF KARABAKH AND OUR NATIONAL UNITY IN THE DRAMATURGY OF THE YEARS OF INDEPENDENCE

The article shows that the Azerbaijani drama of the Independence period at the new stage no longer fits into the old framework, but is in search of new forms. At present, it is evident that examples of contemporary dramaturgy differ significantly from previous dramaturgy due to the richness of genre and form. The conflict around Nagorno-Karabakh allows us to realistically depict the history of Karabakh in dramaturgy. The Armenian occupation of Karabakh is conveyed to the reader (spectator) in all its details. When we look at the genre characteristics of dramas, scripts and films reflecting the Karabakh issue in Azerbaijani literature of the period of Independence, they are mainly presented in the genre of drama and tragedy. In modern Azerbaijani dramaturgy, tragedy is at the center of attention with its relevance in works

dedicated to the Karabakh theme. The gallery of images in dramatic works that vividly express the life events and bitter truths that occurred during the Karabakh War of Independence is in the center of attention with its fullness.

Keywords: *historical reality, bitter truth, foresight, independence, drama, triumph*

Резюме

БОРЬБА ЗА СВОБОДУ КАРАБАХА И НАШЕ НАЦИОНАЛЬНОЕ ЕДИНСТВО В ДРАМАТУРГИИ ГОДОВ НЕЗАВИСИМОСТИ

В статье показано, что азербайджанская драма периода Независимости на новом этапе уже не вписывается в старые рамки, а находится в поиске новых форм. В настоящее время очевидно, что образцы современной драматургии существенно отличаются от прежней драматургии благодаря богатству жанра и формы. Конфликт вокруг Нагорного Карабаха позволяет реалистично изобразить историю Карабаха в драматургии. Армянская оккупация Карабаха доносится до читателя (зрителя) во всех ее подробностях. Если рассматривать жанровые характеристики драм, сценариев и фильмов, отражающих карабахский вопрос в азербайджанской литературе периода Независимости, то они в основном представлены в жанре драмы и трагедии. В современной азербайджанской драматургии трагедия находится в центре внимания с ее актуальностью в произведениях, посвященных карабахской теме. В центре внимания своей полнотой находится галерея образов в драматических произведениях, ярко выражающих жизненные события и горькую правду, произошедшие в годы Карабахской войны за независимость.

Ключевые слова: *историческая реальность, горькая правда, предвидение, независимость, драма, триумф*

ƏDƏBİYYAT

1. Anarqızı G.A, Sərhədsiz Səma. "Ulduz" jurnalı, № 11, 2020, s. 41-43.
2. Əhmədli B.B, Dramaturq: Sənət və Həqiqət, Bakı 2011, s. 47
3. Əliyev A.Ə, Xarıbülbul, "Ulduz" jurnalı, № 5, 2021, s. 84.
4. Əliyeva G.A-Azərbaycan ədəbiyyatı, "Elm və təhsil" Bakı-2020
5. Əmirli Ə.M, Bircə addım. Dram, "Azərbaycan" Jurnalı. № 11, 2021, s. 89.
6. Paşayeva N.A. Yeniləşən Ədəbiyyatın Yeni İnsanı (Xalq yazıçısı Elçinin yaradıcılığı əsasında). Bakı: 2004, 211 səh
7. 525-ci qəzet.-2021.-30 dekabr

POSTMÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ ƏDƏBİYYATDA YENİ İNKİŞAF MEYİLLƏRİ

Günay BABAYEVA

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: gunay.suleymanova.i@bsu-uni.edu.az

ORCID ID: 0009-0004-6287-123

Azərbaycanın 44 günlük Zəfər müharibəsindən sonra ədəbiyyatda bir sıra yeni inkişaf meyilləri ortaya çıxmışdır. Müharibənin gətirdiyi fəlakətlər, eyni zamanda zəfər gətirdiyi sevinc ölkə miqyasında sosial, siyasi və mədəni dəyişikliklər ədəbiyyatın tərkibini və təsirini dəyişdirmişdir. Bu dövrdə ədəbiyyat həm formaca, həm də məzmunca müxtəlif yeniliklərə yönəlmişdir.

Müharibə sonrası dövrdə modernizm hələ də öz təsirini göstərsə də, postmodernizm yeni bir mərhələ kimi meydana çıxdı. Bu dövrdə sənət və ədəbiyyat daha çox qarışıq formalar, metatekstlər və intertekstual yanaşmalarla zənginləşmişdir.

Qələbədən sonra Azərbaycan ədəbiyyatında müşahidə olunan yeni meyillər, yazıçı və şairlərin yaradıcılıq istiqamətlərindəki dəyişikliklər, xalqın yaşadığı emosional dönüşlər ədəbi

əsərlərdə öz əksini tapdı. Artıq Azərbaycan ədəbiyyatı müharibədən öncəki kədər və həsrət dolu mövzuları arxada qoyaraq zəfər, qəhrəmanlıq və dirçəliş ruhunda yeni nəfəs aldı.

Beləliklə, postmüharibə dövrü ədəbiyyatında müxtəlif yeni inkişaf meylləri, insanın mövcudluğunu, cəmiyyətin dəyişən dəyərlərini və müharibənin mənəvi təsirlərini araşdırmağa yönəlmişdir.

44 günlük Vətən müharibəsi yalnız Azərbaycanın torpaq bütövlüyünün deyil, həm də milli kimliyinin, xalqın ruhunun və tarixə olan inamının bərpası oldu. Bu müharibə təkcə cəbhədə deyil, həm də mədəniyyət, ədəbiyyat və mənəviyyat meydanında qazanılmış bir qələbə idi (Məmmədov, 2021).

Postmüharibə dövrünün ilk və ən nəzərə çarpan cəhəti ədəbiyyatın mərkəzində Vətən müharibəsinin qəhrəmanlarının dayanmasıdır. Əsərlərdə Azərbaycan əsgərinin şücaəti, şəhidlərin müqəddəsliyi, qazilərin fədakarlığı tərənnüm olunur (Rzayeva, 2022). Müharibədə iştirak edən gənclər ədəbiyyatın canlı obrazlarına çevrilir. Onlar idealizə olunmadan, real və insani cizgilərlə təsvir olunur. Bu, oxucuda daha dərinlən emosional təsir yaradır. Müəlliflər bu qəhrəmanları yalnız hərbi baxımdan deyil, eyni zamanda mənəvi dəyərlər daşıyıcısı kimi təqdim edirlər. Onlar ailəyə bağlı, vətənə sadıq, haqq uğrunda savaşıyan şəxsiyyətlər kimi portretləşdirilir (Əliyev, 2022).

Zəfər motivinin ədəbiyyatdakı yüksəlişi ilə yanaşı, Qarabağ mövzusunun işlənmə istiqamətində də mühüm dəyişikliklər baş verdi. Əgər əvvəlki dövrlərdə Qarabağ əsasən itki, nisgil və məğlubiyyət kontekstində təqdim olunurdusa, bu gün artıq Qarabağ dirçəlişin, qürurun və tarixi ədalətin bərpasının simvoluna çevrilib (Əliyeva, 2023). Ədəbiyyatda Şuşa yenidən doğulur. Şuşa artıq ağılarla deyil, nəğmələrlə xatırlanır. Xurşidbanu Natəvanın, Üzeyir Hacıbəylinin və Bülbülün ruhu sanki bu əsərlərdə canlanır və yeni Qarabağ obrazı yaradılır. Bu obraz həm qədim mədəniyyət beşiyi, həm də zəfər tacı kimi təqdim olunur (Qasimova, 2021).

Postmüharibə ədəbiyyatında başqa bir mühüm tendensiya şəhidlik kultunun poetikləşdirilməsidir. Şəhidlər təkcə qəhrəmanlıq simvolu kimi deyil, həm də əbədlilik və müqəddəslik rəmzi kimi təqdim olunurlar (Rzayeva, 2022). Poeziyada onların adı müqəddəs dağlarla, axar bulaqlarla, göylə və torpaqla birləşdirilir. Bu obrazlar xalqın milli yaddaşında əbədi yaşayacaq ədəbi fiqurlara çevrilir. Xüsusilə şəhid anaları və ailələrinin obrazları da ədəbiyyatda daha çox yer almağa başlayıb. Bu isə təkcə qəhrəmanlıq deyil, həm də vətən sevgisinin ailə institutuna bağlı şəkildə təqdimidir (Əliyeva, 2023).

Vətən müharibəsinin ədəbiyyata gətirdiyi başqa bir yenilik isə sənədli və publisistik janrın inkişafıdır. Müharibə iştirakçılarının xatirələri, jurnalist reportajları, müsahibələr və döyüş gündəlikləri geniş auditoriyaya çatdırıldı (Məmmədov, 2021). Bu yazılarda hadisələrin obyektivliyinə və sənədliliyinə xüsusi önəm verilir. Bəzi müəlliflər müharibə ilə bağlı bioqrafik əsərlər, memuarlar və sənədli povestlər yazaraq həm tarixi faktları qoruyur, həm də gələcək nəsillərə bu qəhrəmanlıq salnaməsini ötürürlər. Bu əsərlər yalnız emosional təsir vasitəsi kimi yox, həm də informasiya və arxiv dəyəri daşıyan nümunələrə çevrilir.

Müharibədən sonra formalaşmağa başlayan “Zəfər ədəbiyyatı” yalnız qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik ruhunda deyil, həm də milli ruhun intibahı fonunda inkişaf edir (Əliyev, 2022). Yeni nəsil yazarlar bu dövrün reallıqlarını fərqli üslublarda təqdim etməyə başlayıblar. Bəzi şairlər klassik üslubda şeirlər yazaraq milli dəyərlərə sadıqlığını göstərir, bəziləri isə modernist və postmodernist yanaşmalarla müharibənin fəlsəfi mahiyyətini açmağa çalışırlar. Beləliklə, postmüharibə ədəbiyyatı yalnız tematik yox, həm də üslubi baxımdan zənginləşir (Qasimova, 2021).

Ədəbiyyatın başqa bir vacib istiqaməti isə Qarabağın bərpası və quruculuq prosesinə yönəlmiş əsərlərin yaranmasıdır. Bu əsərlərdə təkcə müharibə deyil, həm də sülh, bərpa və gələcəyə inam ideyaları yer alır (Əliyeva, 2023). Yazıçılar Qarabağa qayıdan insanların taleyini, yenidən qurulan kəndləri və şəhərləri, dirçəldilən mədəniyyət abidələrini təsvir edirlər. Bu isə ədəbiyyatın yalnız keçmişə deyil, həm də gələcəyə yönəlmiş funksiyasını ortaya qoyur.

44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycan xalqının yaddaşında əbədi iz buraxdı və bu iz ədəbiyyatda bir salnaməyə çevrildi (Məmmədov, 2021). Bu salnamə yalnız bir xalqın qəhrəmanlıq dastanı deyil, həm də mənəvi zəfərinin, ruhunun dirçəlişinin yazısıdır. Postmüharibə dövründə yaranan əsərlər bu mənəvi zəfəri tərənnüm edir, xalqın ruhunu gücləndirir və gələcək nəsillərə bir vəsiyyət kimi ötürülür.

N.Rzayevanın “Şəhid kultu və müasir ədəbiyyat” adlı məqaləsində müharibə motivi əsasən şəhidlik fenomeni üzərindən işlənmişdir. Müəllif şəhidliyin Azərbaycan ədəbiyyatında sadəcə bir qəhrəmanlıq aktı deyil, müqəddəsliyin, əbədiyyətin və mənəvi zəfərin simvolu kimi təqdim edildiyini vurğulayır. N.Rzayeva yazır ki, 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra ədəbiyyatda şəhid obrazı daha çox poetikləşdirilmiş, simvolik və milli-mənəvi kontekstdə təqdim olunmağa başlanmışdır. Müəllif qeyd edir ki, ədəbiyyatda şəhidlər bəzən torpaqla, dağlarla, su ilə, yəni təbiətin əbədi elementləri ilə birləşdirilərək təqdim olunur. Bu da onların obrazını həm ilahiləşdirir, həm də xalqın yaddaşında daimi bir yerə çevirir. Məqalədə vurğulanır ki, müasir ədəbiyyat təkcə şəhidin özünü deyil, onun ailəsini – xüsusilə şəhid analarını və bacılarını da dərin emosional və poetik çalarlarla təqdim edir. Bu isə şəhidlik anlayışını daha geniş və insani bir çərçivəyə gətirir. Ənənəvi ədəbiyyatda şəhid daha çox qəhrəmanlıq aktı ilə təqdim olunurdusa, N.Rzayeva yeni dövr ədəbiyyatında şəhidin mənəvi simvola çevrildiyini göstərir. Bu məqalə postmüharibə ədəbiyyatının bir növ “ruhani istiqamətini” təhlil etməklə, şəhidliyin təkcə fiziki yoxluq deyil, həm də milli varlığın simvolu olduğunu əsaslandırır.

R.Məmmədovun (2021) *"Vətən müharibəsinin ədəbiyyata təsiri"* adlı məqaləsində, 44 günlük Vətən müharibəsinin Azərbaycan ədəbiyyatına dərin təsirləri ətrafında geniş müzakirə aparılır. Müəllif, müharibənin yalnız cəbhə xəttində deyil, həm də ədəbiyyatın inkişafı və formalaşan yeni ideologiyaların təsiri altında necə bir dəyişiklik yaratdığını göstərir. Bu məqalədə müharibə mövzusunun ədəbiyyatda müxtəlif aspektlərdən işlənməsi, yeni motivlərin və obrazların meydana çıxması təhlil edilir. Əsərdə əvvəlcə müharibə mövzusunun ənənəvi olaraq ədəbiyyatda necə təqdim olunduğu haqqında məlumat verilir. Müharibə, tarix boyunca ədəbiyyatın mərkəzi mövzularından biri olub və xüsusilə xalqın mübarizəsi, qəhrəmanlıq və fədakarlıq kimi anlayışlar əsas motivlər kimi işlənmişdir. Lakin 44 günlük Vətən müharibəsindən sonra bu mövzunun daha müasir və dövrə uyğun şəkildə yenidən işlənməsi vacib məsələlərdən biri kimi önə çıxır. R.Məmmədov qeyd edir ki, müharibənin ədəbiyyata gətirdiyi ən mühüm yeniliklərdən biri, realizmin və romantizmin birləşdiyi yeni poetik yanaşmaların ortaya çıxmasıdır. Müəlliflər müharibə qəhrəmanlarını tərənnüm edərkən, sadəcə hərbi şücaət deyil, həm də insanın daxili dünyası, psixoloji keçidlər və mənəvi böhranlar üzərində dayanıblar. Beləliklə, müharibə mövzusu daha çox insani və sosial aspektlərlə işlənir.

R.Məmmədov müharibənin ədəbiyyatda yeni ideologiyaların formalaşmasında rol oynadığını da vurğulayır. Məsələn, müharibə və zəfər mövzusu Azərbaycan ədəbiyyatında həm də milli kimlik və milli dəyərlərin bərpası kimi təqdim olunur. Əsərlərdə bu məqam, yalnız cəbhədəki döyüşlərdə deyil, həm də xalqın birliyində, müstəqil dövlətin qorunmasında və mədəni irsin yaşadılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müharibənin nəticəsi olaraq Azərbaycan xalqının vətənpərvərlik ruhunun yüksəlməsi və tarixi ədalətin bərpa edilməsi ideyaları ədəbiyyatda öz əksini tapır.

Müəllifin əsərində diqqət çəkən digər bir aspekt isə, postmüharibə dövründə yaranan yeni yazıçı və şairlərin yaradıcılığı ilə bağlıdır. R.Məmmədov qeyd edir ki, müharibə sonrası ədəbiyyatda yeniliklərin və təzə simaların ortaya çıxması müşahidə olunmuşdur. Gənc nəsil yazarlar, öz dövrünə uyğun təcrübələri və mövzuları işləyərək, həm klassik, həm də müasir üslubda əsərlər yaratmışlar. Onlar müharibə təcrübəsini, şəxsi və kollektiv travmalarını ədəbiyyatda əks etdirərək, oxuculara həm keçmişin dərslərini, həm də gələcəyin ümidlərini təqdim edirlər.

Postmüharibə ədəbiyyatında başqa bir mühüm yenilik isə müharibə iştirakçılarının xatirələrinin, məqalələrin və sənədli əsərlərin daha çox yer almasıdır. R.Məmmədov müharibə xatirələrinin sənədli ədəbiyyatın mühüm bir hissəsinə çevrildiyini və bunun ədəbiyyatın gələcək

nəsillərə tarixi faktları, qəhrəmanlıq hekayələrini və milli yaddaşı ötürməkdə əvəzsiz rol oynadığını qeyd edir. Müharibə iştirakçılarının sözlə ifadə etdikləri təcrübələr, oxucularda həm də tarixi ədəbiyyatın dərin mənasına təsir edən bir emosional əlaqə qurur.

R.Məmmədov həmçinin, şəhidlik kultunun ədəbiyyata gətirdiyi yeni fenomeni də təhlil edir. Şəhidlər, yalnız fiziki ölümə əlaqələndirilməyib, əxlaqi və mənəvi qəhrəmanlıq kimi təqdim edilir. Müharibənin təsiriylə formalaşan şəhid obrazları həm də milli dəyərlərin mübarizləri kimi poetikləşdirilmişdir. Şəhid analarının və ailələrinin obrazları isə ədəbiyyatda yeni bir sevgi və vətənpərvərlik modeli kimi təqdim edilir.

Son olaraq, R.Məmmədov müharibənin ədəbiyyatda yalnız fiziki və siyasi mübarizə deyil, həm də mənəvi və ideoloji döyüş olduğu fikrini irəli sürür. Bu yanaşma, postmüharibə ədəbiyyatının daha çox daxili səyahət və fəlsəfi dərinlik qazandığını göstərir. Müharibə yalnız qəhrəmanlıq hekayəsi deyil, həm də insanın özünü tapma, həyatın mənası və gələcəyə ümid kimi mövzuları da əhatə edən bir sahəyə çevrilmişdir.

S.Əliyeva (2023) *"Postmüharibə dövründə Qarabağ obrazı"* adlı məqaləsində, Qarabağ mövzusunun postmüharibə dövründə Azərbaycan ədəbiyyatında necə işlənməsini və bu mövzunun ədəbiyyatın inkişafına necə təsir etdiyini ətraflı şəkildə analiz edir. Əsərdə müharibə mövzusunun yalnız fiziki mübarizə ilə əlaqəli deyil, həm də mənəvi, emosional və milli kimlik baxımından ədəbiyyatdakı roluna geniş yer verilir.

S.Əliyeva, Qarabağ mövzusunun postmüharibə ədəbiyyatında daha əvvəlki dövrlərdəki kimi itki və ağrıdan bəhs edən yanaşmalardan fərqli olaraq, dirçəliş, zəfər və qələbə ruhunun əsas motiv kimi işlənməsindən bəhs edir. Müharibənin sonunda Qarabağ, yalnız torpaq bütövlüyünün bərpa edilməsi deyil, həm də milli mənəviyyatın və tarixi ədalətin təntənəsi kimi təqdim olunur. Müəllif, postmüharibə ədəbiyyatında Qarabağ obrazının yeni bir simvola çevrildiyini vurğulayır. Bu obraz artıq sadəcə itirilmiş bir yer və ya məyusluq məkanı olaraq deyil, yenidən dirilən, əzmkarlıq və qəhrəmanlıqla bağlı bir nişanə olaraq ədəbi yaradıcılıqda öz yerini alır.

Əsərdə diqqət çəkən başqa bir mühüm məqam, Qarabağ obrazının təkcə coğrafi məkan kimi deyil, həm də milli kimliyin, mədəniyyətin və mənəvi dəyərlərin mərkəzi kimi işlənməsidir. Qarabağ, postmüharibə ədəbiyyatında artıq qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik və əzmkarlıq simvolu kimi verilir. Müəllif bu obrazın çoxqatlı və dərin mənalara daşdığını bildirir. Qarabağ, həmçinin kədər və həsrət ilə əlaqəli bir simvol olaraq yox, qələbə, ümid və yenidənqurma ideyaları ilə birlikdə birləşdirilmişdir. Bu, ədəbiyyatda milli ruhun, vətən sevgisinin və mübarizə əzminin təəcəssümüdür.

S.Əliyeva, Qarabağ mövzusunun ədəbiyyata təsirini daha dərinlən təhlil edərək, bu mövzunun həm klassik, həm də müasir ədəbi formalarla işlənməsini göstərir. O, Qarabağ obrazının postmüharibə ədəbiyyatında həm romantik, həm də realizm üslublarında qarışıq şəkildə təqdim olunduğunu qeyd edir. Şairlər və yazıçılar Qarabağı tərənnüm edərkən, ona həm fiziki, həm də mənəvi dəyərlər əlavə edərək, oxucularda dərin hisslər və milli qürur yaratmağa çalışırlar.

Əsərin digər mühüm bir aspekti isə, Qarabağ mövzusunun xatirə və yaddaşın bərpası ilə əlaqədar işlənməsidir. Müharibə zamanı yaşanan ağır anlar və şəhidlik obrazları, postmüharibə dövründə tarixi yaddaşın əhəmiyyəti üzərində fokuslanaraq, gələcək nəsillərə bir irs olaraq ötürülür. Qarabağ, ədəbiyyatda şəhidlərin və qazilərin mübarizələrinin simvolu kimi təəcəssüm olunur. Müəllif, şəhidlərin və qazilərin həyatlarının ədəbiyyatda işlənməsini milli qəhrəmanlıq və vətənə xidmət anlayışları ilə bağlayır və bunun həm tarixə, həm də gələcəyə böyük bir miras qoyduğunu vurğulayır.

S.Əliyeva, həmçinin Qarabağ mövzusunun sənədli və publisistik janrlarda da işlənməsini diqqətə çatdırır. Müharibə və postmüharibə dövründə yazılan xatirələr, sənədli povestlər və döyüş hekayələri, Qarabağ obrazını yalnız ədəbiyyatın bədii təəcəssümü deyil, həm də tarixi faktların qorunması və gələcək nəsillərə çatdırılması baxımından əhəmiyyətli edir. Məqalədə bu

sənədli yanaşmanın müharibə mövzusunun necə real və obyektiv şəkildə ədəbiyyata daxil edildiyi göstərilir.

Son olaraq, S.Əliyeva Qarabağ mövzusunun gələcək nəsillər üçün bir mədəni irs olduğunu qeyd edir. O, bu obrazın həm ədəbiyyatda, həm də xalqın yaddaşında əbədi yaşayacağına inanır. Qarabağ, postmüharibə dövründə ədəbiyyatın əsas temalarından biri olaraq, milli birləşmə, azadlığın və müstəqilliyin simvoluna çevrilir. Bu obrazın müxtəlif şair və yazıçılar tərəfindən işlənməsi, həm ədəbi janrların zənginliyini artırır, həm də xalqın keçmişə, indiki zamanına və gələcəyə olan münasibətini göstərir.

Elxan Elatlının “Qazinin ölümü” əsəri müasir Azərbaycan ədəbiyyatında müharibə mövzusunə toxunan diqqətəlayiq nümunələrdən biridir. Əsərdə müharibə yalnız döyüş səhnələri və ya qəhrəmanlıq nümunəsi kimi deyil, həm də psixoloji və sosial nəticələri ilə təsvir olunur. Müəllif müharibəni bir qəhrəmanlıq məkanı kimi deyil, insan faciəsi kimi təqdim edir. Əsərin əsas qəhrəmanı – **Qazi**, müharibədən qayıtmış bir veteran kimi təqdim olunur. Onun timsalında müəllif göstərir ki, müharibə təkcə cəbhədə deyil, insanın **daxilində də aparılır**. O, fiziki baxımdan sağ qayıtsa da, mənəvi olaraq sarsılmış, öz dünyasına qapanmış bir şəxsə çevrilmişdir. Bu obraz vasitəsilə Elxan Elatlı, qazilərin yaşadığı **psixoloji travmanı**, cəmiyyətin onların ağrılarına **lazımi həssaslıq göstərmədiyini** qabardır. Əsərdə müharibədən qayıdan qazilərin cəmiyyətə inteqrasiya edə bilməməsi, cəmiyyətin onları unudulmuş qəhrəman kimi görməsi tənqid olunur. Müəllif burada **ictimai məsuliyyətsizliyi**, vətən uğrunda döyüşən insanların unudulmasını ön plana çıxarır. Müharibənin yaratdığı **mənəvi deqradasiya**, insan münasibətlərindəki dəyişikliklər, etimadsızlıq və qorxu da əsərdə hiss olunur. Qazinin içində yaşadığı ziddiyyətlər və keçmişin onu daim izləməsi, müharibənin insan ruhunda buraxdığı izlərin təzahürüdür. Elxan Elatlı “Qazinin ölümü” əsərində müharibə mövzusunə **humanist və realist bir prizmadan** yanaşır. Müəllifin məqsədi müharibənin qəhrəmanlıq tərəfini deyil, **müharibədən sonrakı həyatın ağır reallıqlarını** göstərməkdir. Bu əsər vasitəsilə o, oxucunu müharibədən qayıdan insanların yaşadığı əzablara qarşı daha duyarlı olmağa səsləyir.

Postmüharibə dövründə ədəbiyyat sadəcə sənət hadisəsi deyil, xalqın yaddaşı, millətin səsi, tarixin nəfəsi kimi çıxış edir. Müharibənin ağrılarını, qazilərin susqunluğunu, şəhidlərin əmanətini, anaların göz yaşını qələmə alan bu yeni ədəbiyyat təkcə keçmişə danışmır – həm də gələcək nəsillərə *unutmamağı öyrədir*. Müəlliflər qələmlərini silaha çevirib, döyüş meydanlarını kağız üzərində yenidən canlandırırlar. Onlar müharibənin qara üzünü göstərməklə yanaşı, insanın içindəki işığı da qorumağa çalışırlar.

Bu dövrün ədəbiyyatı – yalnız bir yazı deyil, bir qürur, bir yaddaş və bir çağırışdır: “Unutma! Qorxma! Yaz! Danış!” Çünki söz qaldıqca, yaddaş yaşayır; yaddaş yaşadıqca, millət unutmur!

Summary

NEW DEVELOPMENT TRENDS IN LITERATURE IN THE POST-WAR PERIOD

The post-war period in world literature is a rich literary stage formed against the backdrop of heavy losses, psychological traumas and ideological changes experienced by humanity. Works written after the war express the deformation of the human spirit, changes in the value system of society and a new philosophy of life through artistic means. In addition to realism, trends such as modernism, existentialism, absurd literature and postmodernism have also strengthened in the literary examples created during this period. Writers focused more on the spiritual consequences of war than on the physical devastation and tried to immortalize individual and collective memory in literature. Authors such as Ernest Hemingway, Erich Maria Remarque, Elie Wiesel, George Orwell, Günter Grass have touched on this theme in different languages and with different literary styles, conveying the universal experience of war to readers. The silence on the Western Front, the fears caused by totalitarian regimes, the tragedy of the Holocaust, metaphysical traumas in the East and documentary works revealing the female face

of war are the main means of expression of this period. Thus, post-war literature is valued not only as a literary phenomenon, but also as a product of social, psychological, and philosophical thought. Thanks to these works, the lessons of war are transmitted to future generations and the importance of peace is emphasized in profound artistic language.

Keywords: *post-war period, literary development, existentialism, modernism, war, victory, postmodernism.*

Резюме

НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ ЛИТЕРАТУРЫ В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД

Послевоенный период в мировой литературе — это насыщенный литературный этап, сформировавшийся на фоне тяжелых потерь, психологических травм и идеологических изменений, пережитых человечеством. Произведения, написанные после войны, выражают деформацию человеческого духа, изменения в системе ценностей общества и новую философию жизни художественными средствами. Помимо реализма в литературных образцах, созданных в этот период, также укрепились такие тенденции, как модернизм, экзистенциализм, абсурдная литература и постмодернизм. Писатели больше сосредотачивались на духовных последствиях войны, чем на физических разрушениях, и пытались увековечить индивидуальную и коллективную память в литературе. Такие авторы, как Эрнест Хемингуэй, Эрих Мария Ремарк, Эли Визель, Джордж Оруэлл, Гюнтер Грасс затрагивали эту тему на разных языках и с помощью разных литературных стилей, передавая читателям всеобщий опыт войны. Тишина на Западном фронте, страхи, вызванные тоталитарными режимами, трагедия Холокоста, метафизические травмы на Востоке и документальные произведения, раскрывающие женское лицо войны, являются основными средствами выражения этого периода. Таким образом, послевоенная литература ценится не только как литературное явление, но и как продукт социальной, психологической и философской мысли. Благодаря этим произведениям уроки войны передаются будущим поколениям, а важность мира подчеркивается глубоким художественным языком.

Ключевые слова: *послевоенный период, литературное развитие, экзистенциализм, модернизм, война, победа, постмодернизм.*

ƏDƏBİYYAT

1. Elatlı, E. Qazinin ölümü, Bakı: Qanun: 408 s. <https://novella.az/kıtab/qazinin-olumu>
 2. Əliyev, M. (2022). Zəfər ədəbiyyatının formalaşması: Yeni qəhrəman tipi. Azərbaycan Jurnalistika və Ədəbiyyat Məcmuəsi, №1, 324- 345 s.
 3. Əliyeva, S. (2023). Postmüharibə dövründə Qarabağ obrazı. Ədəbiyyat və İncəsənət dərgisi, №2. 55-70 s.
 4. Qasımov, L. (2021). Müasir Azərbaycan poeziyasında Qarabağ motivləri. Bakı: Elm və Təhsil, 135-334 s.
 5. Məmmədov, R. (2021). Vətən müharibəsinin ədəbiyyata təsiri. Yeni Yazarlar Jurnalı, №4. https://yazarlar.az/?utm_source=chatgpt.com
- Rzayeva, N. (2022). Şəhid kultu və müasir ədəbiyyat. Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı

DİL CƏMİYYƏT HADİSƏSİ KİMİ: STRUKTURALİST, SOSIALİSTLİNQVİSTİK VƏ FUNKSIONAL YANAŞMALAR

Günəl NAĞİYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Azərbaycan Dillər Universiteti

e-mail: gunel.yusifova@yahoo.com

Dilin yalnız fərdi ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, eyni zamanda sosial və ictimai fenomen kimi anlaşılməsi müasir dilçilikdə əsas nəzəri mövqelərdən biridir. Cəmiyyətin dili formalaşdırdığı, dilin isə cəmiyyətin zehni və mədəni strukturunu əks etdirdiyi fikri Ferdinand de Saussure tərəfindən irəli sürülmüş və struktur dilçilik məktəbinin əsaslarını təşkil etmişdir. Saussure-ə görə, dil yalnız fərdi seçimlər toplusu deyil, sosial sistem və "ictimai fakt" kimi fəaliyyət göstərir (Saussure, 1959). Bu yanaşma dilin məhdud dairədə fərdi təzahür deyil, sosial kontekstdə anlam qazandığını göstərir. Dünyanın müxtəlif ölkələrində dilçilik sahəsində aparılmış tədqiqatlar da bu yanaşmalara müxtəlif münasibətlər olsa da, mahiyyət etibarı ilə ona yüksək dəyər verilmiş və onun metodoloji bir yanaşma kimi nəzərə alınması diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Bu məqalədə də dilin bir hadisə olaraq yaranması və inkişafı maraqlı bir tədqiqat obyektini maraqlandırır və tədqiqat obyektini maraqlandırmaqla yanaşı, həmçinin onun sosial, humanitar keyfiyyətləri nəzərə alınmaqla tədqiqatlar süzgəcindən keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Daha konkret demiş olsaq, bu yazıda dilin sosial təbiəti struktur, sosiolinqvistik və funksional yanaşmalar kontekstində nəzərdən keçiriləcək, həm nəzəri, həm də praktik nümunələrlə həmin əlaqənin dərinliyi izah ediləcəkdir. Elmi yanaşmalar çərçivəsində aparılan bu təhlil, həm dilin mahiyyətinə dair anlayışlarımızı genişləndirməyə, həm də sosial elmlər və humanitar sahələrdə daha əhatəli nəzəri çərçivələr yaratmağa kömək edəcəkdir. Həmçinin metodoloji baxımdan, əsasən, struktur dilçilik, sosiolinqvistika və funksional dilçilik yanaşmalarından istifadə ediləcək, bu nəzəri yanaşmaların qarşılaşdırılması və analitik tətbiqi əsas istiqamətlər kimi nəzərə alınacaqdır. Məqalədə həm nəzəri kontekstə əsaslanaraq, həm də aktual sosial dil hadisələrinə istinad edərək dilin cəmiyyətlə əlaqəsi çoxistiqamətli şəkildə təqdim ediləcəkdir.

1. Dilin sosial funksiyası

Dilin kommunikativ funksiyası tarix boyu dilçiləri maraqlandırsa da, uzun müddət dil sosial kontekstdən ayrı bir məsələ kimi diqqəti cəlb edirdi. Başqa sözlə, dil və cəmiyyət bir-birindən təcrid olunmuş kimi görünürdü. Bu yanaşma diaxronik və sinxron tədqiqatın düzgünlüyünü (zaman oxundakı parametrik dəyişikliklər və təsvir) sual altına qoyurdu, çünki iyerarxik olaraq fərqli mənsubiyyətlərə malik danışanların dilin modelləşdirilməsi ilə bağlı sosial fərqlər nə gündəlik həyatda, nə də hər hansı digər halda nəzərə alınmamışdır. Dilin quruluşunun özü də ondan qaynaqlanırdı. Lakin ən yeni tədqiqatlarla, xüsusən 1963, 1966, 1972-ci illərdə əsl sosiolinqvistik tədqiqatların banisi sayılan Uilyam Labovinin başladığı tədqiqatlardan sonra dil və cəmiyyət arasındakı bu sıx əlaqə elmi cəhətdən sübuta yetirildi. 1966-cı ildə yazdığı "The Social Stratification in English in New York City" əsəri (Labov, 1966) ilə sosiolinqvistika özünəməxsus bir intizamın formasını və ölçülərini aldı. Bu əsərdə o sübut edildi ki, Nyu-Yorkda r-nin intervokalik mövqedə fərqli reallaşması sosial təbəqələşmədən asılı olaraq dəyişir. Beləliklə, dil üçün öyrənmə ölçüsü genişləndirilir. İndi o, cəmiyyətin inteqrasiya olunmuş bir hissəsi kimi, müəyyən situasiyalarda mənasını dəyişdirir və ya dəyişdirə bilən əlamətləri özündə cəmləşdirən sosial fenomen kimi görünür ki, bu da dilçilik tədqiqatlarının genişliyini göstərir.

1.1. Linqvistik variasiya

Labov müxtəlif yaşlarda olan insanlarla müsahibələr vasitəsilə linqvistik konfigurasiyanın bir sosial qrupda məqbul olduğunu, digərində isə mütləq olmadığını sübut

edərək, sərbəst variasiya anlayışına etiraz bildirmişdir. O, dil dəyişikliyinə başa düşülməsində stilistik variasiyanın vacibliyini vurğulamışdır. Həmcinin sosiolinqvistik dəyişikliklərdən və onların dil modelləşdirməsinə təsirindən asılı olaraq, kontekstual dəyişikliklər nəticəsində təsadüfi və formal üslubda bir növ təftiş apararaq dil variasiyasının tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Bu oriyentasiya nitqin daha qabarıq tərkib elementlərinin, məsələn, fərdlərə yapışdırıla bilən etiketlərlə bağlı material təqdim edən sosiopraqmatik məlumatların daha geniş təhlilini aparmışdır. Dil kodlarının müxtəlifliyi belə bir tezisi dəstəkləyir ki, gizli ünsiyyət növü həmin sosial qrupa daxil olmayan hər kəsi istisna edə bilər, xüsusən də danışanlar arasında söhbət daha səmimi, qayğısız və sosial-intellektual sözlərlə dolu olduqda.

Sosiolinqvistik variasiyanın tədqiqi xüsusi dialektoloji köklərə malikdir. Ona görə də dil coğrafiyası və dialekt genişlənməsinin tədqiqindən sonra o, dialektoloji tədqiqatların davamı hesab edilir. 1972-ci ildə linqvistik variasiya terminini ilk dəfə Uilyam Labov işlətməmişdir. Onun məqsədi təkcə dil-cəmiyyət əlaqəsini nümayiş etdirmək deyil, həm də dil dəyişikliklərinin cəmiyyətdə necə paylandığını, onların sosial qruplar tərəfindən necə rəhbər tutulduğunu nümayiş etdirmək idi. O, həmçinin müəyyən etmişdir ki, bir xalqda təhsil səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, qeyri-rəsmi danışq dilindəki fərq də bir o qədər az olur. Labovun yeniyetmələrin diskursuna həsr etdiyi “İçərişəhərdə dil” adlı əsəri haqlı olaraq 70-ci illərin ən mühüm əsərlərindən biri kimi qiymətləndirilir. Onun linqvistik variasiyanın təhlili modeli bütün dünyadan bir çox tədqiqatçılar tərəfindən tətbiq edilmişdir: Fişman (Fishman, 1972), Trugdill (Trudgill, 2000), (Gumperz, 1982), (Holms, 2013), (Hymes, 1974), Wardhaugh (Wardhaugh, 2010) və s.

Artıq yaranmış dilçilik intizamı olan sosiolinqvistika son illərdə xüsusilə inkişaf etmiş, səmərəli nəticələri və tədqiqatları ilə tədqiqatçıların marağına səbəb olmuşdur, çünki indi cəmiyyət dilin inkişafına, zənginləşməsinə və dəyişməsinə təsir edən dilçiliyin ayrılmaz hissəsi kimi qəbul edilir. Bu, istifadə olunan dilin öyrənilməsinin yeni, lakin kifayət qədər geniş sahəsidir. Cəmiyyətin dili arasındakı əlaqəyə diqqət yetirərək, onun həll etdiyi əsas problemlər sosial qruplardakı linqvistik dəyişikliklər və kommunikativ vəziyyətlərdə təbəqələşmədir. Buna görə də bu intizam sosial davranış, kontekst, mədəni normalar və dillər arasındakı əlaqənin öyrənilməsi ilə yanaşı, həm də adətən siyasi elitanın təsirinə məruz qalan, lakin təbii olaraq bu tədqiqat sahəsi ilə əlaqəli olan dilin standartlaşdırılması proseslə məşğul olur. Tədqiqatçı Janet Holmsa görə, sosiolinqvistlər dilin sosial funksiyalarını, sosial məzmunu çatdırmaq üçün istifadə yollarını izah etməyə və müəyyənlişdirməyə çalışırlar. Buna görə də onlar dilin mücərrəd bir sistem kimi deyil, əsas ünsiyyət vasitəsi kimi necə daha yaxşı başa düşülməsi ilə məşğul olurlar: cinsiyyət, yaş, sosial status və s. (Holmes, 2013)

Dil, dialekt, sosiolekt, vurğu, jarqon, registr kimi anlayışlar coğrafi, sosial və ya peşəkar şəraitin məhsulu kimi istifadə edilən çeşidlərlə əlaqəli terminlərdir. Bu terminlər dilin bir sosial qrupdan, coğrafi qrupdan və ya domendən digərinə dəyişdiyini göstərir.

1.2.Domenlərə görə linqvistik müxtəliflik

Dildən əldə etdiyimiz faydaları müşahidə etmək mümkün olsa da, onun strukturunun mürəkkəbliyi və çoxsaylı funksiyaları səbəbindən hərtərəfli tərfi hələ əldə edilməmişdir. Dilçi Sarah Trenholm dili, istifadəçilərinə mənalar yaratmağa, onların müəyyənləşdirdiyi reallığı görməyə imkan verən simvollar toplusu kimi qəbul edir. Beləliklə, dil bizə anlayışları yazılı olmayan müqavilə əsasında şərh edilən və işarələnən şərti işarələrlə əlaqələndirməyə imkan verir. Tədqiqatlar əhəmiyyətli dərəcədə inkişaf edir və genişlənir, Cümlələrin konstruktiv növlərinin təhlili (ümumbəşəri və spesifik nöqtəyi-nəzərdən), həm də emosional yüklərin daşıyıcısı kimi dil variantlarının araşdırılması davam edir. Holmsa görə, "variety" kontekstdə dilə aid olan sosiolinqvistik bir termdir, yəni müəyyən sosial şəraitdə istifadə olunan, müəyyən sosial bölgülərə malik olan dil formalarının məcmusudur. (Holms, 2013) Nəticə etibarilə, müxtəliflik müxtəlif tələffüzləri, fərqli dil üslublarını, fərqli dialektləri və hətta onların arasında sosial səbəblərə görə fərqlənən müxtəlif dilləri özündə birləşdirən geniş bir termdir.

Tədqiqatçılar Finegan və Bieber linqvistik ifadədə iştirak edən üç əsas komponenti vurğulayır: linqvistik, sosial, fərdi məhdudiyyətlər. (Biber, & Finegan, 1994).

Linqvistik məhdudiyyətlərə linqvistik aspektdə dəyişikliklər daxildir: fonetik, morfo-sintaktik, eləcə də leksik (kontekst amillərindən asılı olaraq adekvat sözlərin seçilməsində).

Sosial məhdudiyyətlərə danışanların sosial məlumatları daxildir: cins, yaş, status və danışdığı zamanı oynadıqları rol.

Fərdi məhdudiyyətlər ən yaxşı şəkildə Labov (Labov, 1972) tərəfindən öyrənilmişdir, o, təbəqələşmənin, sosial-iqtisadi dəyişikliyin, fərdi üslubun və ya dil ifadə tərzinin dəyişməsinə formallıq səviyyəsinin və nüfuzun əhəmiyyətini nümayiş etdirmişdir.

Həmçinin Biber və Finegan bəzi çeşidləri subyektiv olaraq kvalifikasiya etməyə çalışırlar: "Bir dilin linqvistik sortlarının istifadəçiləri çeşidlərə fərqli münasibət bəsləyir, onları gözəllik, saflıq və təsir atributlarına görə sıralayırlar: bunların əksəriyyəti şüursuz olur və şüurlu şəkildə dəyişə bilər". Bu və ya digər variantı saf, gözəl və ya səmərəli kimi təyin etmək lehinə, çünki bütün ifadə üsulları danışanların ehtiyaclarına uyğun olaraq yaradılır və obyektiv olaraq saf və ya gözəl kimi təsvir edilə bilməz.

Danışq tərzini ictimai mənsəbiyyətlə yanaşı, danışanın statusunu, şəxsiyyətini də ifadə edir. Con Fişer deyir ki, insanlar variantdan, ilk növbədə, ifadə etmək asan olduğu üçün və ya denotativ mənanın ifadəsini asanlaşdırdığı üçün deyil, digər ünsiyyət iştirakçılardan nisbətən onların nisbi statusunu ifadə etdiyi üçün iştirak edirlər. Həmçinin, dinləyicilər həmişə danışdıqları sözlər vasitəsilə həmsöhbətini müəyyən edə bilmirlər, lakin onun sosial statusu haqqında öz ifadələri və ya tonuna əsasən şərhlər verə bilirlər. (Fisher & Adams, 1994).

1.3. Linqvistik üslub necə yaranır?

Dil üslubunun modelləşdirilməsi tipologiyadan, təcrübələrdən və dil davranışlarından asılı olaraq onları mürəkkəb sistem vasitəsilə yönləndirən çoxsaylı kontekst amillərindən yaranır. Kimin olmasından və ya ünsiyyətin dinamikasından asılı olaraq, nəticə nitqi morfosintaktik və leksik seçimlər baxımından təşkil edir. Vəziyyət danışanların dilə verdiyi diqqətin dərəcəsi ilə müəyyən edilir, yəni vəziyyətə uyğun olaraq linqvistik biliklərin, bir növ, ustalıqla inteqrasiyasını aparırlar. Üslubu dəyişdirərək nətiqlər müxtəlif dialektlərin, dillərin və variasiyaların resurslarından istifadə edirlər.

Üslubun auditoriyaya bir növ cavab olduğunu qeyd edən dilçi Alan Bell, dil variasiyasını situasiyalardakı rolunu müəyyən etmək və şəxsiyyətini göstərmək üçün istifadə olunan bir mənbə kimi görür. O, 2001-ci ildə auditoriyaya cavabında tamamlayıcı ölçü kimi görülən proaktiv dizayn terminini işlətdi. Bu anlayış, seçilmiş dilin məcburi bir şey olmadığını, lakin müəyyən bir sosial qrupa mənsəblığını ifadə etmək istəyən nətiqin könüllü cavabı olduğunu izah edir. Deməli, dil üslubları nəticə auditoriyaya yanaşma tərzini müəyyən etmək imkanları yaradır.

Sosiolinqvistlər linqvistik üslubda qarşılıqlı təsir göstərən amillərin iki kateqoriyasını ayırırlar. Birincisi, dil dəyişənlərinin tətbiqinə icazə verən və ya qadağan edən linqvistik amillərdir (fonoloji, morfo-sintaktik). İkincisi, iki kateqoriyaya bölünən ekstralingvistik amillərdir: İnteraktiv xarici nitq (sosial), daxili nitq danışığın (fərdi). Alan Bell linqvistik faktorlar arasında belə bir fərq qoyur ki, linqvistik və ekstralingvistik faktorlar qarışdırılmamalıdır. Çünki nitq daxilində stilistik ölçüdəki variasiya sosial ölçüdə danışanlar arasında mövcud olan variasiyadan fərqlənir. (Bell, 1984).

Dil üslubunda baş verən dəyişikliklər dialektlərin ən səmərəli öyrənilməsinə belə təsir edir. Ronald Wardhaugh-a görə, "dialektlərin öyrənilməsi nətiqlərin müxtəlif nitq üslublarını mənimsəyə bilməsi ilə daha da mürəkkəbləşir. (Wardhaugh, 2009). Onlar şəraitdən asılı olaraq formal və ya qeyri-rəsmi danışa bilərlər. Mərasimlər, demək olar ki, həmişə çox rəsmi nitq tələb edir, açıq mühazirələr daha az rəsmi, gündəlik söhbətlər qeyri-rəsmi üslubda və daha çox fərdi münasibətlər səviyyəsinə malik olan, iştirakçılarla danışmaq tələb olunur. Formallıq bir çox amillərlə əlaqələndirilə bilər: işin növü, sosial dəyişikliklər, yaş və iştirakçılar arasındakı digər

fərqlər". Beləliklə, bəzi üslublar söz seçimində daha dar sahələrə malikdir, məsələn: təntənəli hallar, yüksək formallıq və ya peşəkar sahələr.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, həm də sosiolinqvistik tədqiqatların təşəbbüskarı olan Labov aksioma təklif etmişdir: "Üslublar danışanın ifadəsinə verdiyi diqqətdən görünür".(Labov,1972) Nətiq söz seçiminə nə qədər çox diqqət yetirirsə, üslub bir o qədər formal olur və əksinə, dil üslubuna nə qədər az diqqət yetirilsə, bir o qədər qeyri-rəsmi olur. Susan Ervin-Tripp 1972-ci ildə üslub araşdırması və "linqvistik alternativ", "linqvistik əməkdaşlıq" anlayışları üzərində araşdırmaların dərinləşməsi ilə tanınır. Buraya müxtəlif danışq üsulları, dialektlər, kod qarışdırma daxildir. Beləliklə, bir dil daxilində üslubun dəyişdirilməsi ilə kodun dəyişdirilməsi arasında bir növ müqyisə aparılır ki, bu da başqa bir dildən istifadəyə bənzəyir.

Dialekt dəyişiklikləri və kodun dəyişdirilməsi kontekstlərində təsirlər və bu dəyişikliklər ritorik effekt, diqqət, başqalarını inandırmaq, şəxsiyyət ifadə etmək və s. üçün istifadə oluna bilər.

2. Sosialinqvistik məna: dil və cəmiyyət kontekstində

2.1 Sosiolinqvistika nədir?

Sosiolinqvistika cəmiyyət daxilində dilin öyrənilməsidir. Bəzi tədqiqatlar sosialinqvistikadan danışarkən belə qənaətə gəlirlər ki, həm dilçiliyin , o həm də sosiologiyanın bir qolu hesab olunur. Bu sahədə aparılan araşdırmaların əsas diqqəti sosial faktorların dillərdə və dil istifadəsində necə dəyişikliklər yaratmasıdır. Tədqiqatçılar bu məsələyə mikro səviyyədə tələffüz və qrammatika dəyişiklikləri kimi yanaşırlar. Makro səviyyədə bütün icmalar araşdırılır və tədqiqatçılar bir dilin başqa dillə təması kimi hadisələrin necə dil dəyişikliyi yaratmasını diqqət mərkəzində saxlayırlar.

Sosiolinqvistika sahəsində tənqidi diskurs təhlili və ünsiyyət etnoqrafiyası kimi bir neçə alt sahə vardır. Bu alt sahələrin hər biri cəmiyyətin dilə necə təsir etdiyini və ya dilin cəmiyyəti necə əks etdirdiyini, yaxud dəyişdirdiyini başa düşmək üçün cəmiyyət və dil arasındakı əlaqələrin xüsusi aspektinə öyrənir.

2.2.Dil variasiyası

Dillər və dil istifadəsi bir çox cəhətdən fərqli ola bilər. Dillər tamamilə fərqli ola bilər, məsələn, dünyada yaşayan 7105 dil arasındakı fərqlər (ethnologue.com, 2013) kifayət qədərdir. Onlar bir-birlərindən linqvistik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Bu müxtəliflik ardıcıl olaraq fərqli sözlər, sintaktik sıralama və qrammatik seçimlər və onlardan istifadə zamanı daha aydın görünür. (Stockwell, 2003). Məsələn, ingilis dili tanınmış çeşidləri olan beynəlxalq bir dildir. Amerikadakı ingilis dili, bəlkə də, ABŞ-da, eləcə də dünyanın bir çox başqa bölgələrində ən məşhur ingilis dilidir. Amerika ingilis dilində ingilis ingiliscəsindən fərqli bir xeyli sözlər vardır. (Jones. 2008)

İngilis dilinin dialektləri bir vaxtlar İngiltərənin koloniyaları olan ölkələrdə inkişaf etmişdir. Lakin qloballaşma ingilis dilini vacib bir aktivə çevirdiyi üçün yeni növlərin inkişafını da dayandırmamışdır. Onlar inkişaf etmiş, daha da zənginləşmişdir. Cənubi Afrika ingiliscəsi (müstəmləkə və ya başqa), Hindistan ingiliscəsi, Avstraliya İngiliscəsi və Honq Konq ingilis ingiliscəsi formalaşmışdır (Kachru, 1988). Sosiolinqvistlər bu tip dil inkişafı məsələlərini öyrənmək, sosial amillərin yeni dil növlərinin inkişafına necə səbəb olduğunu araşdırmaq və baş verən dil dəyişikliklərini tədqiq etmək də məhz sosiolinqvistlərin üzvəzifəsidir.

2.3.Vurğu və üslub

Məlumdur ki, danışanlar eyni dil müxtəlifliyindən istifadə etsələr də, onların nitqi vurğularına görə fərqli səslənə bilər. Vurğu mahiyyət etibarilə sait və samitlərin tələffüzündəki fərqlər nəticəsində yaranan müxtəliflik daxilindəki variasiyadır . Amerikanın cənubunda, şərqində və qərbində danışanları regional vurğuları ilə tanımaq olar. Sosiolinqvistlər müəyyən ediblər ki, vurğu fərdin təhsil səviyyəsi və sosial status kimi sosial amillərə uyğun olaraq baş

verir. Beləliklə, mikro və makro səviyyəli sosial nümunələri araşdırmaq üçün onlardan istifadə edilə bilər (Stockwell, 2003).

Dildə dialektlər və vurğular, ümumiyyətlə, coğrafi yerdən və ya mənşədən təsirlənən iki variasiyadır. Nətiqələr müəyyən bir yerdə üstünlük təşkil edən müxtəlif dialektlərdə danışmağa meyli olurlar və vurğular, ümumiyyətlə, müəyyən bir tələffüz forması insan doğulduğu gündən qazanılır. Dil fərqləri digər nətiqələr müəyyən sosial vəziyyətin tələblərinə uyğun olaraq söz seçimlərini və nitq üslubunu dəyişdikdə baş verir. Bu dəyişikliyi təsvir edən termin registrdir. Şəxsin registr seçimi üç faktora diqqəti əks etdirir: sosial mühit və qarşılıqlı əlaqənin məqsədi kimi müəyyən edilən sahə ; qarşılıqlı əlaqədə iştirak edənlər arasında münasibətləri təsvir edən tenor ; ünsiyyət vasitəsi olan rejim . Qeyd etmək lazımdır ki, ümumi dilçilik məsələsi kimi bu problem ümumi şəkildə nəzərdən keçirilsə də, hər bir dilin dialektləri baxımından özəlikləri, variativ semantikaş araşdırılmamış qalmaqdadır. Onların öyrənilməsi dillərin tərəqqisi baxımından ümumi dilçiliyin inkişafına töhfə olacaqdır.

2.4. Variasiyanın son forması üslubdur

Müəyyən bir registr daxilində fərdlər öz nitqlərini fərdi üslublarına görə dəyişə bilərlər. Üslub insanın cinsi, sinfi və etnik mənsubiyyəti kimi sosial amillərlə bağlı olan dil istifadə elementini təmsil edir. Üslub fərdin şəxsiyyətini ifadəçisinə çevrilən layihələndirdiyi şüurlu və şüursuz seçimləri əhatə edir. Sosiolingvistiklər üslubla, xüsusilə maraqlanırlar, çünki bu, sosioloji amillərin ən böyük təsir göstərə biləcəyi lingvistik variasiya nöqtəsidir (Stockwell, 2003).

2.5. Üslubun sosial aspektləri

Məlum olduğu kimi, dilin bir zənginliyi də onun üslublarında təzahür edir. Üslubi rəngarəngliyində dil özünün daha geniş imkanlarını büruzə verir. Bu imkanlar həm də kişi və qadın dil istifadəçilərinin şəxsinə daha da artır. Bu artım sadəcə müşahidə olunmaqla yanaş, həm də müəyyən fərqləri meydana çıxarır ki, onlar bəzi hallarda gender balansının nisbətində təsir etməli olur. Başqa sözlə, işləyən nitq modellərinin nümunəsində qadın, yaxud kişi nitqinin xarakterik nümunəsini görmək mümkün olur. Təbii ki, bu fərqlilik hər hansı dilə məxsus dialektlərin səviyyəsində aparılan müqayisələrdə özünü büruzə verir.

Genderin dil istifadəçisinə necə təsir etdiyini müəyyən etmək üçün çoxlu araşdırmalar aparılmışdır. Erkən tədqiqatlar kişi və qadınların dildən necə fərqli istifadə etdiyini müəyyən etmək üçün kişi və qadın nitqinin müqayisəsinə yönəldilmişdir. Bu tədqiqatın mədəniyyətlərarası səviyyədə təsdiq edilmiş nəticələrindən biri budur ki, kişilər daha çox prestijli standart çeşidi seçən qadınlardan daha çox yerli dil formalarından istifadə edirlər. Bundan əlavə, dil dəyişikliyi prosesində qadınlar daha tez-tez dilin yeni formalarından istifadə edirlər. Müəyyən edilmiş digər fərqlərin çoxu kişi və qadınların cəmiyyətdəki sosial statusu və gücündəki uyğunsuzluqlarla əlaqələndirilir.

Sonrakı araşdırmalarda kişi və qadınların öz cinsinin nümayəndələri ilə qarşılıqlı nitq əlaqəsi öyrənilmişdir. Amerikalı gender araşdırmalarında qadınların bir-birinin danışığına daha çox münasibət bildirdiyi, hekayələrin birgə nəqlində əməkdaşlıq etdiyi və dəstək vermək üçün dildən istifadə etdiyi aşkar edilmişdir. Kişilər isə bir-birinə etinasız yanaşmaqla daha fərqli nitq qurmuşlar. Bugünkü araşdırmalar çox vaxt fərdlərin danışq yolu ilə ünsiyyəti necə yaratmasına diqqət yetirir. Əslində bu social varlıq olaraq insanın daha çox fərdiyyəti ilə bağlı olan üslubi imkanlarını meydana çıxarır. Həmcinin bu, insanların sosial varlıq olaraq davranışını və dil istifadəsini bioloji olaraq müəyyən edilmiş fiziki xüsusiyyətlərindən ayırır (Coates, 2007).

Tədqiqatlarda, xüsusilə Kersvillin araşdırmalarında sosial siniflər haqqında araşdırmalara rast gəlmək olur. Bu tədqiqatlarda iqtisadi və mədəni amillərində təsirli olması və onun fəaliyyət dairəsinə və imkanlarının formalaşmasına təsir göstərməsindən danışılır. müəyyən edilir. İnsanın iqtisadi vəziyyəti, məşğuliyyəti, adətən istehsal vasitələrinə sahib olanların başqaları üçün işləyənlərdən daha yüksək səviyyədə hesab edilməsi ilə müəyyən olunur. Mədəni

amillər təhsil səviyyəsi və sənətin mürəkkəb formalarına məruz qalma ilə müəyyənləşdirilir. Daha yüksək təhsil səviyyəsinə malik olanlar daha fərqli görünür.

Müəyyən edilmişdir ki, sinif insanın dünyanı necə qavramasına təsir edir və sinfə əsaslanan vürğuların və xalq dilinin formalaşmasına səbəb olur. İnsanın məşğuliyyəti tez-tez kiminlə sosiallaşdığını müəyyənləşdirir və buna görə də peşə birliklərindən müəyyən maraqları, hobbiləri və dəyərləri paylaşan sosial qruplar yarana bilər. Bu sosial qruplar özlərinə xas olan fonetik, qrammatik və sözdən istifadə nümunələrini inkişaf etdirə bilər. Sınıf tez-tez hansı dil formalarının digərlərindən daha səviyyəli hesab edildiyini müəyyən etməyə xidmət edir, üstünlük verilən dil və dil formaları adətən daha dominant sinif tərəfindən istifadə olunur. Sosiolingvistiklər danışanların öz siniflərini dillə necə dəyərləndirdiyini və sinfin xüsusi dil vasitə və üsullarının necə yüksəltdiyini araşdırırlar (Kerswill, 2007). (Kerswill, 2007)

2.5.Etnik mənsubiyyət

Xalqların tarixi təcrübəsi göstərir ki, etnik mənsubiyyəti digər sosial qruplardan fərqləndirmək üçün dilin etnik çeşidləri inkişaf etdirilməlidir. Amerika Birləşmiş Ştatlarında Afrika, Amerika ingilis dilləri fərqli qrammatik və leksik formaları olan ingilis dilinin müəyyən etnik çeşididir. Belə situasiyalarda müəyyən bir etnik qrupun üzvünün bir etnik müxtəliflikdən istifadə etməyi seçib-seçməməsi fərdin özünün təşəbbüsü ilə baş verir. Burada onun həmin etnik qrupla nə dərəcədə bağlı olması əsas rol oynayır. (Wolfram, 2007).

Fərdlər qarşılıqlı əlaqədə sosial statuslarını əks etdirmək üçün üslublarını dəyişə bilər. Bu, xüsusilə nətiqlər başqa bir şəxsə müraciət etdikdə baş verir. Belə hallarda nətiqlər, ümumiyyətlə, nəzakətli lingvistik formaları seçirlər və ondan istifadə etməyə çalışırlar.

Sosiolingvistiklər güc və nəzakət arasındakı əlaqəni bir neçə aspektdən öyrənirlər. Bu sahədə ən uzunmüddətli və təsirli tədqiqat Brown və Levinson (1987) tərəfindən aparılmışdır. Onlar fərdlərdə iki əsas yanaşma tərzinin olduğunu irəli sürmüşlər: mənfi yanaşma tərz, hərəkətlərində maneəsiz olmaq istəyi və müsbət yanaşma tərz, qəbul olunmaq istəyi. Bu tədqiqatçılar gücü, sosial məsafəni və tələbin qoyulması ilə üzləşmə dərəcəsini nəzərə alan xüsusi bir düstur təqdim etmişlər. (Brown, P. & Levinson, S. (1987).

Onlar deyirdilər ki, fərdlər bu amillərdən asılı olaraq az-çox dil baxımından nəzakətli formalar seçəcəklər. Sonrakı yazıçılar Brown və Levinsonun işinə etiraz edərək, güc və nəzakətin şəxsiyyəti müzakirə etmək üçün istifadə edilə bilən dinamik qüvvələr olduğunu və fərdi hallarda ona müraciət olunmasını təklif etdilər (Harris, 2007).

2.6. Nitq aktı nəzəriyyəsi və şəxsiyyət proyeksiyasının üsluba təsiri

Ümumi dilçilikdə dilin funksional aspektləri və onun kommunikativ vəziyyətlərdə necə istifadə edildiyi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, nitq aktı nəzəriyyəsi (ing. Speech Act Theory) və şəxsiyyət proyeksiyası anlayışları dilin üslubi səviyyədə necə formalaşdığını və dəyişdiyini izah etməkdə mühüm rol oynayır. Bu anlayışlar, xüsusilə nitq aktının kontekstual çərçivədə necə qurulduğunu və danışanın şəxsiyyətinin, niyyətlərinin və sosial mövqeyinin üsluba necə təsir etdiyini anlamağa imkan verir.

2.7.Nitq aktı nəzəriyyəsinin mahiyyəti

Nitq aktı nəzəriyyəsi XX əsrdə C.L. Ostin (Austin,1962) və sonradan Con Sörl (Searle, 1969). tərəfindən inkişaf etdirilmişdir. Bu nəzəriyyəyə görə, danışan yalnız məlumat vermir, eyni zamanda hərəkət edir, yəni dil vasitəsilə bir işi həyata keçirir. Ostinə görə, hər bir nitq aktı üç əsas komponentdən ibarətdir:

- Lokutiv akt (sözlərin deyilməsi (məzmun))– Dil vasitəsilə ifadə olunan sözlərin mənası.
- İllokutiv akt (danışanın məqsədi (əmr, sual, xəbərdarlıq və s.)) – Danışanın nitq zamanı yerinə yetirdiyi məqsəd (məsələn, sual vermək, əmr etmək, vəd vermək).

Perlokutiv akt (dinləyicidə yaratdığı təsir (məsələn, pəncərəni həqiqətən bağlamaq))– Danışanın nitqi ilə dinləyiciyə göstərmək istədiyi psixoloji və sosial təsir.

Bu təsnifat dilin yalnız məzmun deyil, eyni zamanda sosial fəaliyyət kontekstində dəyərləndirilməsinin vacibliyini vurğulayır. Nitq kontekstindən asılı olaraq fərqli formalarda təzahür edə bilər və məhz bu dəyişikliklər üslubun əsasını təşkil edir.

2.8. Şəxsiyyət proyeksiyası və üslub

Şəxsiyyət proyeksiyası dedikdə, danışanın dil vasitəsilə öz şəxsiyyətini, mənsub olduğu sosial qrupu, mədəniyyətini və niyyətlərini qarşı tərəfə çatdırması nəzərdə tutulur. İnsanlar dilə yalnız rabitə vasitəsi kimi yox, həm də özlərini ifadə etmək aləti kimi yanaşırlar. Danışan şəxs özünü müəyyən bir üslubla təqdim edərək müəyyən imic yaratmağa çalışır. Məsələn, rəsmi bir tədbirdə çıxış edən şəxs nitqini daha ciddi, ədəbi, qrammatik baxımdan düzgün və səlis şəkildə qurur. Halbuki qeyri-rəsmi söhbətlərdə bu üslub yerini daha sadə, gündəlik və emosional ifadələrə verir.

Bu üslub fərqləri, ilk növbədə, danışanın sosial mövqeyi, auditoriyası, niyyəti və özünü necə təqdim etmək istəməsi ilə bağlıdır. Şəxsiyyət proyeksiyası həm də danışanın özünün mədəni və sosial identikliyi dil vasitəsilə necə çatdırdığı ilə bağlıdır. Beləliklə, şəxsiyyət proyeksiyası nitqin üslubuna bilavasitə təsir göstərir.

Nitqin formalaşmasında əsas amillərdən biri situasiyadır. Hər bir kommunikativ vəziyyət fərqli dil seçiminə və fərqli üslubda ifadəyə səbəb olur. Məsələn, müəllimlə tələbə arasında gedən akademik dialoqla, iki dost arasında baş verən söhbət arasında həm leksik, həm qrammatik, həm də ton baxımından fərq yaranır. Nitqin yerləşdirilməsi nəzəriyyəsi bu fərqləri anlamaqda kömək edir, çünki danışanın məqsədi və şəxsiyyətini necə təqdim etmək istədiyi üslub seçimini müəyyən edir.

Müəyyən bir vəziyyətdə danışan şəxs öz şəxsiyyətini ya vurğulayaraq, ya da gizlədərək üslubunu formalaşdırır. Məsələn, bir siyasətçi xalq qarşısında çıxış edərkən özünü səmimi, xalq adamı kimi təqdim etmək üçün sadə və emosional dildən istifadə edə bilər. Eyni şəxs parlamentdə çıxış edərkən daha rəsmi və terminlərlə dolu bir danışığa üstünlük verə bilər. Hər iki halda şəxsiyyət proyeksiyası fərqlidir və bu, birbaşa üslub fərqiə səbəb olur.

Nitq aktı nəzəriyyəsi və şəxsiyyət proyeksiyası anlayışları dilin kommunikativ və funksional aspektlərini dərin şəkildə anlamağa kömək edir. Dil sadəcə məlumat ötürmə vasitəsi deyil, eyni zamanda sosial münasibətləri tənzimləyən, şəxsiyyətin ifadə vasitəsi olan bir alətdir. Danışanın məqsədi, sosial mövqeyi və özünü necə təqdim etməsi dilin üslubuna ciddi şəkildə təsir edir. Bu təsirlər fərqli kommunikativ vəziyyətlərdə fərqli formalarda özünü göstərir və nəticədə dilin çevikliyini və funksional zənginliyini üzə çıxarır.

2.9. Makro səviyyəli dəyişikliklər

Ayındır ki, dil istifadəsinə təsir edən amillər mürəkkəbdir və dilin hər hansı konkret istifadəsini hər hansı bir konkret sosial amilə aid etmək çətindir. Buna baxmayaraq, sosiolinqvistiklər fərdi səviyyədə linqvistik variasiyaya təsir edən bir çox amilləri müəyyən edə bilmişlər. Sosiolinqvistiklər icmaları nitq nümunələrinə görə araşdırdıqda, onları maraqlandıran məsələlərdən biri fərdi səviyyəli variasiyaların makro səviyyəli dəyişikliklər yaratmaq üçün necə istifadə olunmasıdır. Bu cür dəyişikliklərə pidginlərin və kreolların inkişafı daxildir. Pidgin iki dilin təmasda olduğu və bir dilin digərindən daha dominant olduğu sahələrdə inkişaf edə bilməsidir. Bu halda, pidgin hər bir dilin qrammatik cəhətdən sadələşdirilmiş versiyasıdır və dominant dil pidgin sözlərinin əksəriyyətini təmin edir. Yeni nəsil pidgin dilini ilk dil kimi öyrəndikdə pidgin kreole çevrilir (Mufwene, 2007). (Mufwene, 2007)

Digər makro səviyyəli dəyişiklik müəyyən bir dilin standartlaşdırılmasıdır. Standartlaşdırma dilin bir çeşidi dilin "düzgün" forması hesab edilən bir mövqeyə yüksəldikdə baş verir. Standartlaşdırma üç mərhələdə baş verir. Birincisi, dil dövlət və təhsil kimi cəmiyyətin əsas qurumları tərəfindən istifadə üçün təsdiqlənir. Sonra o, lüğətlərdə və qrammatikalara kodlaşdırılır. Nəhayət, o, cəmiyyətin nüfuzlu mətnlərində öyrədilir və istifadə olunur (Stockwell, 2003)

Sosiolinqvistik nöqteyi-nəzərdən standartlaşdırma maraqlı bir hadisədir, çünki o, çox vaxt gücün cəmiyyət daxilində necə bölüşdürüldüyünü əks etdirir (məsələn, standart formalar çox vaxt dominant sinfin üstünlük verdiyi növlərdir). Standartlaşdırma dilə münasibətdə insanları bir dilin müəyyən növlərini və/və ya qeyri-standart formadan istifadə edən insanları qəbul etdikləri dəyişikliklərə gətirib çıxara bilər. Məsələn, Amerika cəmiyyətində standart ingilis dilindən istifadə etməyən fərdlər daha az təhsilli və ya ikidilli olsalar və ingilis dilindən istifadə etməməyi seçsələr, əsas cəmiyyətə uyğunlaşmaq istəməyən şəxslər kimi qəbul edilə bilərlər. Sosiolinqvistlər dilin və onun istifadəçilərinin ideoloji mövqeyini öyrənir və cəmiyyətin institutlarının (məsələn, məktəb və media) bu mövqeləri necə təkrar istehsal etdiyini və ya dəyişdirdiyini araşdırırlar (Garrett, 2007).

Sosiolinqvistlər standartlaşdırma prosesləri ilə yanaşı, xalqların dil planlaşdırması ilə necə məşğul olduqlarını və dil siyasətini necə inkişaf etdirdiklərini araşdırırlar. Bir ölkənin sərhədləri daxilində bir dilin istifadəsi tez-tez milli kimliyin inkişafının mühüm komponenti kimi nəzərdən keçirildiyinə görə, sosiolinqvistlər milliyyətçiliyin inkişafında və qorunub saxlanması dilin rolunu, bir ölkənin xalqının ölkənin dövləti ilə güclü eyniliyini araşdırırlar. Daha çox insanın sərhədləri keçdiyi və multikultural icmalarda yaşadığı qloballaşmanın gəlişi ilə sosiolinqvistlər dil planlaşdırıcılarının çoxdilli vətəndaşların ehtiyaclarını necə qarşılayacağını anlamaqda maraqlı olurlar. Bu sahədə dil öyrənilməsinin mühüm aspekti dil dəyişikliyinə elmi əsaslar əsaslara söykənməklə ağıllı şəkildə aparılması və dilin qorunub saxlanmasıdır. Gələcək nəsillər öz fəaliyyətlərində bu məsələyə xüsusi diqqət yetirməlidirlər. (Wright, 2007).

Sosiolinqvistlər sosial faktorlarla linqvistik istifadə arasındakı əlaqəni öyrənmək üçün müxtəlif üsullardan istifadə edirlər. Bunlardan başlıcası diskurs təhlilidir. Diskurs təhlili natiqlərin və ya yazıçıların özlərini başa düşmək üçün dildən necə istifadə etdiklərini başa düşmək və onların qarşılıqlı əlaqələrini araşdırmağı əhatə edir. Diskurs analitikləri söz seçimi; tələffüz; ton, ton və həcmdə dəyişikliklər; növbələrin təşkili; rəy necə verilir; və təmir strategiyaları (yəni, səhvləri düzəltmək); başqaları kimi belə faktları qarşılıqlı əlaqənin mövzusu kimi qəbul edə bilərlər. (Garner, 2007). Diskurs istifadə edən sosiolinqvistikanın alt sahələrinə ünsiyyətin etnoqrafiyası, mədəniyyətlərarası ünsiyyət və tənqidi diskurs daxildir

2.10.Nitq icması (speech community)

Ümumi dilçilikdə nitq icması (ingiliscə: speech community) termini, dilin sosial təbiətini anlamaqda əsas anlayışlardan biridir. Nitq icması – eyni dili və ya dilin eyni variantını istifadə edən, ünsiyyət zamanı ortaq qaydalara, dəyərlərə və norma sisteminə malik olan insanların sosial birliyi. Bu insanlar birgə dil təcrübəsi ilə birləşir, danışq qaydalarını, üslub normalarını və kommunikativ strategiyaları paylaşırlar. Nitq icması yalnız coğrafi və ya etnik mənsubiyyətə görə yox, həm də peşə, yaş, təhsil səviyyəsi, mədəni maraqlar və ya sosial status kimi faktorlarla da müəyyən oluna bilər.

Məsələn, müəllimlər öz aralarında xüsusi terminologiya və ünsiyyət üsulu ilə danışirlar. Bu isə onları müəyyən bir nitq icması kimi xarakterizə edir. Eyni hal tibb işçiləri, hüquqşünaslar, gənclər və ya müəyyən bölgədə yaşayan insanlar üçün də keçərlidir.

Nitq icması anlayışı dilin sosial funksiyalarını başa düşmək üçün əvəzsizdir. Bu anlayış vasitəsilə dilin yalnız strukturunu deyil, onun cəmiyyətdə necə istifadə edildiyini, necə dəyişdiyini və necə formalaşdığını öyrənmək mümkün olur. Dilçilikdə dilin canlı və dəyişən bir sistem olduğunu göstərmək üçün nitq icması anlayışı vacibdir.

Əhəmiyyətli cəhətlərdən biri də odur ki, nitq icması fərqli sosial rolların və dil variantlarının mövcudluğunu izah edir. Dilin müxtəlif üslub və dialektlərə bölünməsi, sosial dialektlərin (sosiolektlərin) yaranması, ünsiyyətdə kod dəyişmələri – hamısı nitq icmalarının varlığı və onların sərhədləri ilə bağlıdır.

Nitq icmasının əsas rolu dilin ictimai təcrübə vasitəsinə çevrilməsində vasitəçi olmasıdır. Bu icmalar vasitəsilə dil öyrənilir, ötürülür və qorunur. Hər bir insan doğulduğu, yaşadığı və

işlədiyi cəmiyyət daxilində bir neçə nitq icmasına daxil ola bilər. Bu isə onun dil bacarıqlarını və ünsiyyət strategiyalarını zənginləşdirir.

Digər mühüm rol ondan ibarətdir ki, nitq icması dilin normativ funksiyasını təmin edir. Yəni hansı sözlərin, ifadələrin harada, necə işlədəcəyi, hansı vəziyyətdə hansı üslubun daha uyğun sayıldığı – bunların hamısı nitq icmasının daxilində formalaşan və paylaşılaraq qorunan sosial qaydalara əsaslanır. Beləliklə, nitq icması dilin sabitliyini və eyni zamanda dinamikliyini təmin edən sosial çərçivə rolunu oynayır.

Yekun olaraq, nitq icması anlayışı dilin sosial və funksional yönlərini anlamaqda əsas konsepsiyalardan biridir. Dilin istifadəsini, variasiyalarını və dəyişməsini izah etmək üçün bu anlayış dilçilərə geniş imkanlar yaradır. Hər bir dil istifadəçisi bir neçə nitq icmasının üzvü olmaqla öz dil təcrübəsini zənginləşdirir və dilin sosial həyatdakı rolunu birbaşa təcəssüm etdirə bilər.

3.Ümumi dilçilikdə funksional yanaşmalar: dilin mahiyyəti və tətbiqi

Dil insan oğlunun ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də mədəniyyətin, düşüncənin və sosial münasibətlərin daşıyıcısıdır. Bu baxımdan, dilin yalnız struktur və forma baxımından deyil, onun funksiyası – yəni necə və nə üçün istifadə edildiyi baxımından da tədqiqi olduqca vacibdir. Məhz bu yanaşma funksional dilçiliyin əsasını təşkil edir. Ümumi dilçilikdə funksional yanaşmalar, dilin struktur səviyyələrindən kənara çıxaraq, onu canlı və sosial hadisə kimi izah etməyə çalışır.

Funksional yanaşma dilin əsas funksiyasını ünsiyyət və mənanın ötürülməsi kimi dəyərləndirir. Klassik strukturalist yanaşmalarda dil daha çox formal sistem kimi təqdim olunduğu halda, funksional yanaşma dilin nəyə xidmət etdiyini, sosial mühitdə necə işlədiyini araşdırır. Bu baxımdan funksional dilçilik dili yalnız qrammatik kateqoriyalar vasitəsilə deyil, kontekst, məqsəd və istifadəçi münasibətləri çərçivəsində təhlil edir.

Araşdırmalar onu göstərir ki, dil strukturları təsadüfi şəkildə deyil, ünsiyyət ehtiyaclarından yaranmış və inkişaf etmişdir. Məsələn, cümlə strukturlarının formalaşması, söz sırası, vurğu və ya leksik seçimlər informasiya axınının daha effektiv şəkildə təmin olunması ilə bağlıdır. Bu nöqteyi-nəzərdən baxanda, dil hadisələri yalnız sintaktik və morfoloji səviyyədə deyil, semantik və pragmatik planda da analiz edilməlidir. Onların özünəməxsus fərdi və əlaqəli xüsusiyyətləri tədqiq olunmalıdır.

3.1.Funksional dilçiliyin əsas məktəbləri və təmsilçiləri

Funksional dilçilik, dilin quruluşunu deyil, onun necə istifadə olunduğunu, yəni funksiyasını araşdıran bir istiqamətdir. Bu yanaşma dilin yalnız formal tərəflərinə deyil, həm də onun kommunikativ və sosial funksiyalarına diqqət yetirir. Ümumi dilçilikdə funksional dilçilik müxtəlif məktəblər və nəzəriyyələr şəklində inkişaf etmişdir. Bu məktəblərin hər biri dilin funksional tərəflərinə fərqli prizmadan yanaşaraq, dilin cəmiyyətdəki rolunu, onun mənanın yaranmasında iştirakını və istifadəçilər arasında əlaqəni necə qurduğunu araşdırır.

Ən mühüm funksional məktəblərdən biri Prague (Praqa) Məktəbidir. Bu məktəb XX əsrin əvvəllərində Çexiyada yaranmış və struktur dilçiliyə funksional yanaşmanı əlavə etmişdir. Onların əsas təmsilçilərindən biri Vilem Mathesius olmuşdur. (Mathesius, 1975). Praqa Məktəbi dilin kommunikativ aspektlərini, informasiya strukturunu və aktual kommunikativ bölünməni ön plana çəkmişdir. Bu məktəbin nümayəndələri dilin yalnız sintaktik deyil, həm də funksional prinsiplərlə işlədiyini göstərmişlər.

Digər önəmli məktəb London Məktəbi və ya Halliday məktəbi kimi tanınan Fərdi funksional dilçilik istiqamətidir. Bu yanaşmanın banisi və ən tanınmış nümayəndəsi Michael Halliday olmuşdur. (Mathesius, 1975). Onun inkişaf etdirdiyi Sistemli-funksional dilçilik (Systemic Functional Linguistics – SFL) modeli dilin əsas funksiyalarını – ideational (məzmun), interpersonal (əlaqə), textual (mətn quruluşu) – təsvir edir. Halliday dilin sosial kontekstdə necə işlədiyini və fərdlər arasında münasibətlərin qurulmasında hansı rolu oynadığını göstərmişdir. Bu model təhsil, mətn analizi, tərcümə və digər sahələrdə geniş tətbiq olunur.

Funksional dilçiliyin inkişafında Amerika funksionalistləri də mühüm rol oynamışlar. Xüsusilə Dell Hymes (Hymes,1972&William,1972). kimi sociolinqvistlər dilin sosial kontekstdəki istifadəsini, danışq aktlarının və ünsiyyət situasiyalarının öyrənilməsini funksional baxışla izah etmişlər. Hymes-in "kommunikativ kompetensiya" anlayışı funksional dilçiliyə yeni impuls vermişdir.

Bu məktəblərin fəaliyyəti ümumiləşdirildikdə görmək olur ki, funksional dilçilik dilin yalnız strukturunu deyil, onun cəmiyyət və ünsiyyət içindəki yerini dəyərləndirir. Praqa Məktəbi dilin informasiya strukturu və kommunikativ bölünməsinə diqqət yetirmiş, Halliday isə dili sosial sistem kimi izah etmişdir. Amerika funksionalistləri isə dilin sosial variasiyası və kontekstual istifadəsi üzərində dayanmışlar.

Nəticə etibarilə, funksional dilçilik məktəbləri dilin mahiyyətini daha geniş çərçivədə izah etməyə çalışır. Bu yanaşmalar dilin yalnız qaydalar toplusu olmadığını, onun canlı, dəyişkən və sosial bir fenomen olduğunu vurğulayır. Müasir dilçilikdə bu məktəblərin fikirləri geniş tətbiq olunur və dilin tədrisindən tutmuş, süni intellekt sahələrinə qədər bir çox sahələrdə tətbiq edilir.

Funksional dilçilik yalnız nəzəri sahədə deyil, bir çox praktik sahələrdə də tətbiq olunma potensialına malikdir. Ən önəmli tətbiq sahələrindən biri dil öyrənmə və onun tədrisidir. Ənənəvi qayda-mərkəzli yanaşmalardan fərqli olaraq, funksional yanaşmalar dilin tədrisində kommunikativ bacarıqların inkişafına üstünlük verir. Dil öyrənənlərə yalnız forma deyil, müxtəlif ünsiyyət vəziyyətlərində bu formaların necə və nə üçün istifadə olunduğu öyrədilir.

Bundan başqa, funksional yanaşma diskurs analizində, mətn lingvistikasında, tipoloji tədqiqatlarda və dillərin müqayisəsində də geniş istifadə olunur. Məsələn, dünya dillərindəki söz sırasının variasiyaları və ya istisna cümlə strukturları çox zaman funksional motivasiyalarla izah edilir.

Azərbaycan dilçilik elminin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Afad Qurbanov, funksional yanaşmanın milli dilçilikdə əsasını qoymuş alimlərdəndir. Onun "Ümumi dilçilik" dərsliyi (Qurbanov, 2004) və digər əsərləri funksional nəzəriyyələri sistemləşdirərək Azərbaycan dilçilik elminə uyğunlaşdırmışdır. Afad Qurbanov dilin funksiyalarını - kommunikativ, ekspressiv, diferensial və digər növləri geniş izah etmiş, ədəbi dilin təkamülünü və normalaşmasını bu funksiyaların inkişafı ilə əlaqələndirmişdir.

Xüsusilə, onun funksional üslublara dair təsnifatı - elmi, bədii, publisistik, rəsmi, danışq və digər üslublar - dilin sosial və praktiki yönələrinə əsaslanan funksional yanaşmanın praktik tətbiqi sayılır. Afad Qurbanov nitq mədəniyyəti anlayışını da funksional çərçivədə izah etmiş, düzgün, aydın və təsirli danışığın dilin əsas funksiyalarını necə təsir göstədiyini əsaslandırmışdır. Həmçinin dil kontaktları, dialektlər və onların funksional rolu məsələlərinə də toxunaraq, funksional yanaşmanın ümumi dilçilikdəki tədqiqat imkanlarını genişləndirmişdir.

Ümumiyyətlə, funksional yanaşma dilin təkcə struktur aspektlərini deyil, onun sosial, kommunikasiyalı və mədəni aspektlərini də nəzərə alan kompleks bir baxış bucağıdır. Bu yanaşma sayəsində dil hadisələri daha canlı, daha real və insan fəaliyyəti ilə əlaqəli şəkildə izah edilir. Qərb dilçilik məktəblərinin funksional modelləri bu sahəyə nəzəri zəmin yaratdığı kimi, Afad Qurbanov kimi yerli alimlər də bu modeli Azərbaycan dilçilik ənənəsinə uyğunlaşdıraraq onu zənginləşdirmişlər. Nəticədə, funksional yanaşma ümumi dilçilikdə həm nəzəri dərinlik, həm də praktik fayda baxımından əvəzsiz metodoloji istiqamət kimi öz yerini tutmuşdur.

Summary

LANGUAGE AS A SOCIAL PHENOMENON: STRUCTURALIST, SOCIALISTLINGUISTIC AND FUNCTIONAL APPROACHES

This article explains the social function of language and the development of sociolinguistic approaches. William Labov's research has proven the close relationship between language and society, showing that linguistic variation is caused by social causes. Labov linked linguistic variation with stylistic changes, noting that language changes with social stratification. Sociolinguistics studies the language use of different social groups through dialect, jargon,

sociolect and other concepts. Bieber and Finegan explain language variation based on linguistic, social and individual constraints. Alan Bell and Susan Ervin-Tripp analyzed the stylistic changes of language depending on the audience and context.

The article examines the social function of language and the development of sociolinguistics. Labov's research shows that linguistic variation is related to social stratification. It is concluded that language is influenced by style, domains and social factors. Sociolinguistics analyzes language as a means of social communication, highlighting individual and contextual changes.

The article also studies the fact that language is a social phenomenon and its development in this context in the context of linguistic and social influences. Their interconnectedness and the progressive development taking place against the background of these relations are substantiated. Most importantly, the provisions are put forward that contributions should be made to the development of general linguistics on the basis of the functional nature of these relations.

Keywords: *structural linguistics, functional linguistics, linguistic variation, linguistic diversity, speech act theory, personality projection.*

Резюме

ЯЗЫК КАК ОБЩЕСТВЕННОЕ ЯВЛЕНИЕ: СТРУКТУРАЛИСТСКИЕ, СОЦИОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ И ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ

В данной статье рассматриваются социальная функция языка и развитие социолингвистических подходов. Исследования Уильяма Лабова доказали тесную связь между языком и обществом, показав, что лингвистическая вариация обусловлена социальными факторами. Лабов связывал лингвистическую вариацию со стилистическими изменениями и отмечал, что язык изменяется в зависимости от социальной стратификации. Социолингвистика посредством таких понятий, как диалект, жаргон, социолект и другие, исследует языковое употребление различных социальных групп. Бибер и Файниган объясняют языковую изменчивость, исходя из лингвистических, социальных и индивидуальных ограничений. Алан Белл и Сьюзан Эрвин-Трипп анализировали стилистические изменения языка в зависимости от аудитории и контекста. В статье исследуется социальная функция языка и развитие социолингвистики. Работы Лабова показывают, что лингвистическая вариация связана с социальной стратификацией. Делается вывод, что стиль языка зависит от доменов и социальных факторов. Социолингвистика рассматривает язык как средство социального общения, акцентируя внимание на индивидуальных и контекстуальных изменениях.

Кроме того, в статье подчеркивается, что в рамках общелингвистических исследований язык рассматривается как общественное явление, и его развитие изучается в контексте как лингвистических, так и социальных факторов. Обосновывается их взаимосвязь и утверждается, что на фоне этих связей происходит прогрессивное развитие. Главное — что данные связи, проявляясь в функциональном направлении, вносят вклад в развитие общего языкознания.

Ключевые слова: *структурная лингвистика, функциональная лингвистика, лингвистическая вариация, лингвистическое разнообразие, теория речевых актов, проекция личности.*

ƏDƏBİYYAT

1. Afad Qurbanov. (2004). Ümumi dilçilik. Bakı. Nurlan.
2. Bell, A. (1984). Language style as audience design. In N. Coupland & A. Jaworski (Eds.), *Sociolinguistics: A Reader and Coursebook* (s. 240–250). New York: St Martin's Press. (səh. 240–250).

3. Biber, D., & Finegan, E. (1994). Sociolinguistic perspectives on register. New York: Oxford University Press. -256 s.
4. De Saussure, F. (1959). Course in General Linguistics (W. Baskin, Trans.). New York: Philosophical Library.)
5. Dell Hymes (Hymes, D. (1972). "On Communicative Competence." In: Pride, J.B. & Holmes, J. (Eds.), Sociolinguistics. Harmondsworth: Penguin Books, pp. 269–293.
6. Fisher, B. A., & Adams, K. L. (1994). Interpersonal Communication: Pragmatics of Human Relationships (2-ci nəşr). New York: McGraw Hill. 462 s.
7. Fishman, J. A. Fishman, J. A. (1972). The sociology of language: An interdisciplinary social science approach to language in society. Rowley, MA: Newbury House.
8. Gumperz, J. J. Gumperz, J. J. (1982). Discourse strategies. Cambridge: Cambridge University Press. (Bu əsərdə Gumperz interaksional sosiolinqvistika və variasiya haqqında ətraflı təhlil aparır.)
9. Hloms, 2013. (Holmes, J. (2013). An Introduction to Sociolinguistics (4th ed.). Routledge.
10. Holmes, J. Holmes, J. (2013). An introduction to sociolinguistics (4th ed.). London: Routledge.
11. Holmes, J. (2013). An Introduction to Sociolinguistics (4th ed.). Routledge. ISBN: 978-1-408-20984-7. 512 səh.
12. Hymes, D. Hymes, D. (1974). Foundations in sociolinguistics: An ethnographic approach. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
13. Jones, S. (n.d.) Common words in American and British English. Retrieved September 15, 2008, from Georgia State University <http://www2.gsu.edu/~wwwesl/egw/jones/words.htm>
14. Jones, S. (n.d.) Common words in American and British English. Retrieved September 15, 2008, from Georgia State University <http://www2.gsu.edu/~wwwesl/egw/jones/words.htm>
15. Kachru, 1988. (Kachru, B.B. (1988). The alchemy of English: the spread, functions and models of non-native Englishes. Oxford: Pergamon.
16. Labov, W. (1966). The Social Stratification of English in New York City. Washington, D.C.: Center for Applied Linguistics.)
17. Labov, W. (1972). Sociolinguistic patterns. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. 366 s.
18. Labov, W. (1972). Sociolinguistic Patterns. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.
19. Labov, W. (1972). Sociolinguistic patterns. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
20. Mathesius, V. (1975). A Functional Analysis of Present Day English on a General Linguistic Basis. The Hague: Mouton.
21. Stockwell, P. (2003). Sociolinguistics: A resource book for students. (2nd ed.). London: Routledge.
22. Trudgill, P. Trudgill, P. (2000). Sociolinguistics: An introduction to language and society (4th ed.). London: Penguin Books.
23. Wardhaugh, R. Wardhaugh, R. (2010). An introduction to sociolinguistics (6th ed.). Oxford: Wiley-Blackwell.
24. Wardhaugh, R. (2009). An Introduction to Sociolinguistics (rev. ed.). Wiley Blackwell. Səh. 51-52
25. William Labov (Labov, W. (1972). Sociolinguistic patterns. Philadelphia, PA: University of Pennsylvania Press.

POST-MÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN YENİ İFADƏ FORMALARI VƏ MİLLİ KİMLİYƏ TƏSİRİ

Günel ALLAHVERDİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: al_gunel@mail.ru

ORCID ID: 0000-0001-8013-7741

2020-ci ilin İkinci Qarabağ müharibəsi, yalnız hərbi və siyasi hadisə olaraq deyil, həm də ictimai şüurda və dil müstəvisində əhəmiyyətli bir dönüş nöqtəsi yaratdı. Müharibə sonrası əldə edilən qələbə, cəmiyyətin həyatında yalnız hərbi bir uğur deyil, eyni zamanda millət olaraq özünü təsdiq və tarixi ədalətin bərpası simvolu oldu. Qələbə əldə edildikdən sonra, cəmiyyətin düşüncə və ifadə tərzində yeni bir mərhələ başladı. Bu dövrün əlamətdar xüsusiyyətlərindən biri, yeni dil ifadələrinin, terminlərinin və simvollarının formalaşması oldu. Yeni dil qatları, xalqın kollektiv emosiyalarını, ümumiləşdirilmiş milli hisslərini və tarixə dair baxışlarını əks etdirdi. "Qarabağ Azərbaycandır!", "Dəmir yumruq", "Zəfər yolu", "Vətən müharibəsi", "şəhidlik zirvəsi" kimi ifadələr, post-müharibə dövründə milli diskursda əsas terminlərə çevrildi.

Post-müharibə dövründə yaranan yeni dil qatları, yalnız ictimai emosiyaların ifadəsi ilə məhdudlaşmadı, həm də dilin yenilənməsinə və transformasiyasına səbəb oldu. Müharibənin gətirdiyi qələbə ruhu, cəmiyyətdə və dil müstəvisində yeni və güclü simvolların meydana çıxmasına şərait yaratdı. Bu yeni ifadələr, yalnız emosional təsir gücünə sahib olmaqla kifayətlənməyib, həm də insanların milli kimliyini və vətənpərvərlik hisslərini gücləndirdi. Belə ifadələr, media, sosial şəbəkələr və rəsmi çıxışlar kimi müxtəlif platformalarda gündəlik dilə daxil oldu və geniş şəkildə istifadə edilməyə başladı.

Özəlliklə, "Qarabağ Azərbaycandır!" şüarı, yalnız bir siyasi və ya ərazi məsələsi olaraq deyil, həm də dilin həm milli, həm də siyasi yük daşıyan bir element kimi fəaliyyət göstərdiyini göstərdi. Bu ifadə, cəmiyyətdə kollektiv bir yaddaş yaratmaqla yanaşı, xalqın qələbə ruhunun və milli birlik duyğusunun təəcəssümüdür. Qələbənin ardınca, bu cür ifadələr həm milli iradənin, həm də özünü təsdiqin rəmzi kimi kollektiv yaddaşa daxil oldu. Həmçinin, milli kimlik məsələsi, dil vasitəsilə daha çox güclənərək cəmiyyətdəki siyasi və sosial dinamikalara əks etdirməyə başladı. Bu şüar və oxşar ifadələr, müharibədən sonrakı dövrdə xalqın milli dəyərlərə bağlılığını və gələcəkdəki məqsədlərə doğru birləşdirici gücünü simvolizə etdi.

Post-müharibə dövründə formalaşan ifadələr, cəmiyyətin emosional durumunu, qələbə sevincini və milli qürur hissini dil vasitəsilə ifadə etməyə şərait yaratdı. Bu dövrün xüsusiyyətlərindən biri, dilin yalnız gündəlik ünsiyyət vasitəsi kimi deyil, eyni zamanda millətin tarixi və mənəvi yaddaşını yaşadan, həm də onu gücləndirən bir alətə çevrilməsidir. Xüsusilə, "Dəmir yumruq" kimi ifadələr, sadəcə siyasi ritorika olaraq qalmaqla kifayətlənməyib, milli birliyin və xalqın əzmkarlığının simvolu kimi dilə daxil oldu. Bu ifadə, sadəcə bir metafora olmaqdan çox, xalqın qələbə ilə bağlı kollektiv hisslərini bir araya gətirən və onları güclü bir rəmzə çevirən bir ifadə oldu.

Cənab prezident İlham Əliyevin çıxışlarında xüsusilə vurğulanan "dəmir yumruq" ifadəsi, xalq arasında gücün, birliyin və qürurun simvolu oldu. "Dəmir yumruq" artıq sadəcə bir siyasi metafora olmadan, həm də psixoloji və emosional təsir vasitəsi kimi cəmiyyətdə mənəvi yük daşıdı. Bu ifadə yalnız bir politika və ritorika vasitəsi deyil, həm də qələbə ilə əlaqəli kollektiv hisslərin, milli birliyin və iradənin ifadə olunduğu güclü simvollaşmış bir element oldu. "Dəmir yumruq", xalqın birliyini və gücünü simvolizə etməklə yanaşı, həm də psixoloji və emosional təsir gücünə sahib oldu. Bu ifadə, həm cəmiyyətdəki həmrəyliyi təşviq etdi, həm də xalqın müharibə sonrası güc və qələbə hisslərini birləşdirdi. Mətbuatda, sosial şəbəkələrdə və rəsmi çıxışlarda bu tip ifadələrin tez-tez istifadə olunması, onları sadəcə şüar kimi deyil, həm də ictimai diskursun vacib bir hissəsinə çevirdi. Bu ifadələrin kollektiv yaddaşda dərin bir iz

buraxaraq, xalqın birliyini və gücünü ifadə edən simvollara çevrilməsi, həm də milli kimlik və vətənpərvərlik anlayışlarını təcəssüm etdirdi.

Cənab prezidentin "dəmir yumruq" ifadəsini istifadə etməsi, onu sadəcə bir liderin ritorik vasitəsi olmaqdan çıxarıb, bütöv bir xalqın duyğularını ifadə edən və millətin birliyini simvolizə edən güclü bir simvol halına gətirdi. Bu ifadə, təkcə qələbə ilə əlaqəli deyil, həm də gələcəkdəki birlik və gücün, vətənpərvərlik ruhunun dildəki təsiri və forması olaraq genişləndi. "Dəmir yumruq" artıq yalnız bir müharibə qələbəsinin deyil, həm də xalqın gələcəkdəki məqsədlərinə və vətəni müdafiə etmək yolundakı əzmkarlığına işarə edən bir simvola çevrildi. "Dəmir yumruq" artıq bir metafora deyil, xalqın gücünün və birliyinin təsdiqi olan bir rəmz halını alıb və cəmiyyətdə daha geniş mənalarda istifadə olunmağa başlayıb.

"Şəhidlik zirvəsi," "Zəfər sevinci," "torpaqlarımıza qovuşma" kimi ifadələr, yalnız gündəlik nitqdə yer alan kəlmələr deyil, həm də emosional və mənəvi dəyərlərin dil müstəvisindəki təcəssümüdür. Bu ifadələr, dilin bir çox səviyyələrində, o cümlədən şəxsi, ictimai və kollektiv səviyyələrdə istifadə olunaraq, xalqın qələbə duyğusunu, qaytarılan torpaqlara olan sevgisini və şəhidlərə olan ehtiramını daşıyan güclü rəmzlərə çevrilmişdir. Bu ifadələr, gənclər arasında milli şüurun və vətənə sevginin gücləndirilməsində vacib rol oynayır. Həmçinin, bu cür yeni dil formaları, xalqın emosional birliyi və psixoloji bərpası baxımından da əhəmiyyətlidir. Gənc nəsil, bu ifadələr vasitəsilə yalnız keçmişin döyüşlərini deyil, həm də gələcəyin ümidi və məqsədlərini qavrayır, beləliklə milli kimlik daha da möhkəmlənir. Hər yeni istifadə olunan şəhidlik zirvəsi kimi ifadələr, mənəvi dəyərlərin təbliğinə xidmət edərək, onları gündəlik həyatın bir hissəsinə çevirir və onları nəsildən-nəslə ötürür.

Elmi və pedaqoji mühitdə bu ifadələrin yayılması və normallaşması, onların terminoloji bazaya daxil edilməsini tələb edir. Post-müharibə dövrünün dilində formalaşan yeni metaforik ifadələr, təkcə siyasi və mədəni sahələrdə deyil, həm də elmi-pedaqoji mühitdə öz əksini tapmalıdır. Bu, həm dilçilik, həm də sosial elmlər sahəsindəki mütəxəssislərin diqqətini cəlb edir. Dil və ədəbiyyat dərslərində bu ifadələrin istifadəsi yalnız nitq mədəniyyəti ilə bağlı deyil, həm də milli kimlik təbliği baxımından zəruridir. Çünki dil, cəmiyyətin özünü ifadə etmə yolu olmaqla yanaşı, həm də tarixi yaddaşın daşıyıcısıdır. Bu yeni ifadələr, gənc nəsillərə təkcə dil bacarıqlarını öyrətmək deyil, eyni zamanda onları vətənpərvərlik, millilik və tarixi şüur kimi dəyərlərlə tanış etmək məqsədi daşıyır.

İfadələrin terminoloji bazaya daxil edilməsi, dilin təkmilləşdirilməsi və nəticə etibarilə milli kimliyin qorunub saxlanması üçün vacibdir. Orta və ali təhsil müəssisələrində, xüsusilə Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fənlərində bu ifadələrin dərsliklərə və dərslər proqramlarına daxil edilməsi, gənc nəslin milli şüurunun formalaşmasına ciddi təsir göstərir. Beləliklə, bu ifadələrin sistemli şəkildə tədrisi, mədəniyyətin və dilin davamlılığını təmin edəcək, eyni zamanda gələcək nəsillərin tarixi və milli irsə olan bağlılıqlarını möhkəmləndirəcəkdir. Daha geniş şəkildə desək, dil dərslərində bu ifadələrin tətbiqi, nümunəvi nitq mədəniyyəti yaradaraq, şagirdlərin və tələbələrin fikir mübadiləsi və ümumiləşdirilmiş dəyərlər üzərində düşünməsini təşviq edir. Bu proses, toplumun dəyərlərinin təbliği və sosial kimliyin formalaşdırılması baxımından çox əhəmiyyətlidir. Eyni zamanda, Azərbaycanın gələcəkdəki milli kimlik siyasətinin möhkəmlənməsinə də müsbət təsir göstərir.

Beləliklə, post-müharibə dövründə Azərbaycan dilinin inkişafı yalnız texniki dilçilik səviyyəsində deyil, həm də ictimai və ideoloji səviyyədə kompleks şəkildə dəyərləndirilməlidir. Bu dövr, Azərbaycan dilinin sadəcə kommunikasiya vasitəsi olmaqla yanaşı, sosial və milli kimliyin formalaşmasında da mühüm rol oynadığını göstərdi. Dil, cəmiyyətin tarixi, mədəni və psixoloji şüurunun təsviri və daşıyıcısı olmaqla, həm də ideoloji bir alət kimi fəaliyyət göstərir. İctimai diskurs, dilin yalnız formal qaydalar ilə deyil, eyni zamanda məna və ideologiya ilə zənginləşdiyini nümayiş etdirir. Bu proses milli dilin dinamik strukturuna yeni impuls vermiş və Azərbaycan dilinin tarixi, mədəni və psixoloji qatlarını zənginləşdirmişdir. Post-müharibə dövrü, həm də dilin tarixi ilə bağlı yeni anlayışlar yaradaraq, cəmiyyətin kollektiv yaddaşını gücləndirir. Yeni ifadələr və metaforalar, dilin müasir dövrdəki psixoloji və emosional ehtiyaclara

uyğunlaşmasını təmin edir, beləliklə, dilin adaptasiya qabiliyyəti daha geniş sahələri əhatə edir. Zəfər və vətənpərvərlik kimi dəyərlər, dil vasitəsilə cəmiyyətdə yenidən formalaşır, müasir cəmiyyətin əxlaqi və milli təməllərinin əks-sədası olur.

Summary

NEW FORMS OF EXPRESSION IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE IN THE POST-WAR PERIOD AND THEIR INFLUENCE ON NATIONAL IDENTITY

This article examines the new lexical and stylistic forms created in the Azerbaijani language by the post-war period that emerged after the Second Karabakh War. The ideological, psychological and emotional weight of the phrase “iron fist” used in the speeches of President İlham Aliyev and which has become a symbol of national pride in public discourse is particularly emphasized. The post-war period demonstrates that language has become not only a means of communication, but also a symbolic force expressing national identity, the spirit of victory and feelings of patriotism. Through new expressions, the socio-moral functions of the language have expanded, and the historical memory of society has been more strongly reflected in the language.

Keywords: *post-war period, public discourse, national identity, new language elements, "iron fist", patriotism, terminological system*

Резюме

НОВЫЕ ФОРМЫ ВЫРАЖЕНИЯ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ В ПОСЛЕВОЕННЫЙ ПЕРИОД И ИХ ВЛИЯНИЕ НА НАЦИОНАЛЬНУЮ ИДЕНТИЧНОСТЬ

В данной статье анализируются новые лексические и стилистические формы, возникшие в азербайджанском языке после Второй Карабахской войны. Особое внимание уделяется фразе «железный кулак», использованной в речах президента Ильхама Алиева, которая стала символом национальной гордости. Исследование показывает, что язык в послевоенный период превратился не только в средство общения, но и в мощный символ, выражающий национальную идентичность, дух победы и патриотизм. Новые выражения, такие как «Карабах — это Азербайджан!», «путь победы» и «вершина мученичества», укрепили коллективную память и расширили социально-нравственные функции языка, способствуя формированию единства и исторического сознания общества.

Ключевые слова: *послевоенный период, общественный дискурс, национальная идентичность, современные языковые элементы, «Железный кулак», патриотизм, терминологическая система*

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyev, T. Azərbaycan dili və qloballaşma problemləri / T. Hacıyev. – Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, – 2007. – 152 s.
2. Əliyeva, S. Azərbaycan dilinin inkişaf istiqamətləri / S. Əliyeva. – Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, – 2021. – 176 s.
3. Ələkbərov, A. Milli kimlik və dilin qarşılıqlı təsiri / A. Ələkbərov. – Bakı: Elm və Təhsil Nəşriyyatı, – 2022. – 192 s.
4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin xalqa müraciəti. Bakı, 2020, <https://president.az>
5. Report İnformasiya Agentliyi, “Dəmir yumruq” ifadəsinin mənası və ictimai reaksiyalar. Bakı, 2020. <https://report.az/siyasi-xeberler>

AQIL ABBASIN “DOLU” ROMANI QARABAĞ HƏQİQƏTLƏRİNİN BƏDİİ TƏSVİRİ KİMİ

Xalidə ABBASOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: abbasova_xalida@mail.ru

ORCID ID: 0009 0008 6655 3966

Qarabağ müharibəsi Aqil Abbas yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Yazıçı bu mövzuya aid bir sıra əsərlər yazsa da “Dolu” romanı onun yaradıcılıq zirvəsi hesab edilir. İki hissədən ibarət olan əsəri müəllif 2007-ci ildə qələmə almışdır. Bu roman Qarabağ həqiqətlərini bütün dünyaya çatdırma biləcək, geniş və əhatəli əsərdir. A.Abbas romanı ilə xalqı səfərbərliyə, vətənpərvərliyə, qəhrəmanlığa səsləyir. Az qala əsərin hər səhifəsində xalqı bir yumruq kimi birləşməyin vacib olduğunu əgər cəmiyyətdə təbəqələşmə gedərsə, yəni At Belində Olanlarla Qeyrət dağarcıqları qarşı-qarşıya gələrsə heç bir “Qazanılmış Qələbə” dən” söhbət belə gedə bilməyəcəyini əyani şəkildə göstərir.

İki hissədən ibarət olan “Dolu” romanının birinci hissəsində müharibə dövrü, onun özü ilə gətirdiyi qan qoxusu, hər an ölümə yaşayan insanların fəryad səsləri, ağrı-acıları, ikinci hissədə isə müharibədən sonrakı dağıdılmış, yandırılmış, məhv edilmiş şəhər və pərən-pərən düşmüş xalq təsvir olunur. Əsərin əsas məğzi, mahiyyəti adında, yəni “Dolu” da cəmlənib. Dolunun nələrə qadir ola biləcəyi A.Abbas qələminin gücü ilə öz əksini tapıb. Müəllif “Dolu” nun həm sevinc, xoşbəxtlik, həm də qəm, kədər, bədbəxtlik gətirməyə qadir olduğunu göstərib.

“... Gecə yarından bir az keçmişdi. Çox bürküydü və belə bir bürküyə adət eləməmiş şəhər bərk tıncıxırdı. Bir yarpaq belə qımıldamırdı. Azacıq meh yarada bilən çinarlar da çırpınıb-çırpınıb süst düşmüşdülər. Qəflətən bu buludsuz, bu aydın, bürküdən ulduzlar da day sayrışmayan göylər necə şaqqıldadı və şəhəri dolu necə vurdusa, şəhər dik atıldı...Və dik atılan şəhər özünü atdı bayıra...”

...Dolu yağanda bu şəhərdə zurna-qavallı bir toy-bayram, təbii ki, zurna-qavalı da dolunun özü gətirərdi. Baxmayaraq ki, dolu bağ-bağata da, avtomobillərə də, pəncərə şüşələrinə də, kasıb evlərinin kasıb damlarına da, çölü-biyabanda yaxaladığı adamlara da çox böyük zərər vururdu-dəxli yox idi camaat uşaq kimi sevinirdi. Bu dolu çəkərdi beş dəqiqə, on dəqiqə, amma bu beş-on dəqiqənin dadı-ləzzəti damaqlardan uzun müddət getməzdi” (1, s.27).

Bu mənada “dolu” təbiət hadisəsi, Tanrının insanları sevindirmək üçün bəxş etdiyi “buz kristalı”dır. İnsanların, xüsusilə də uşaqların həsrətlə gözlədiyi doludur. Bu dolu yağmağa başlayanda hamının üzündə təbəssüm, sevinc yaranır. Uşaqlar döyüləcəklərini bildiyi halda dolunun sevincini yaşayır, ondan həzz alırdılar. Bütün canlı və cansız varlıqlara ziyan vursa da hər kəs yalnız dolunun yarada bildiyi musiqiyə qulaq asmaq üçün bayıra çıxırdılar.

“... Gecə yarından bir az keçmişdi. Çox bürküydü və belə bir bürküyə adət eləməmiş şəhər bərk tıncıxırdı. Bir yarpaq belə qımıldamırdı. Azacıq meh yarada bilən çinarlar da çırpınıb-çırpınıb süst düşmüşdülər. Qəflətən bu buludsuz, bu aydın, bürküdən ulduzlar da day sayrışmayan göylər necə şaqqıldadı və şəhəri dolu necə vurdusa, şəhər dik atıldı...Və dik atılan şəhər özünü atdı bayıra...”

...Amma Dolunun sevincini yaşamağa, gətirdiyi soyulmuş baldırğan qoxusunu ciyərlərinə çəkməyə, Tanrıdan başqa heç bir bəstəkarın bəstələyə bilmədiyi qeyri-adi musiqisinə yox. Uşaqlar bu Dolu ilə oynaya bilmirdilər, ağızlarına atıb konfet kimi sümürə bilmirdilər. Bu dolunun musiqisindən ləzzət almaq olmurdu, bu Dolunun musiqisi insanlarınbeyninə bir dolu kimidəyib ruhunu əzirdi. Göydən dolu yağmırdı, Əzrayıl yağırdı. Kimiharda yaxalayırıdusa, elə orda da cənginə alıb çeynəyirdi” (1, s.28-29).

Bu mənada isə qulaqbatırıcı səsə malik, vahiməli, dəhşətli, dağıdıcı, yandırıcı gücü olan, Tanrının bəndələrinə məsləhət bilmədiyi “od parçası”. Bu od ki, insanları, canlıları, bir sözlə bütün təbiəti vahimələndirir, qəmə, kədərə, ağrı-acıya, qaranlığa qərq edir. Bu doludan sonra

insanlar özlərinə gələ bilmir, qaranlığa duçar olurlar, işığın yenidən yanması isə müəmmadır. Çünki bu dolu yağandan sonra insanlar özlərinə gələ bilmir, bəziləri artıq canını tapşırır, bəziləri isə bir tərəfini itirərək kimlərəse möhtac qalırlar. Kimin imkanı varsa ailəsini az da olsa bu doludan xilas edir. İmkanı olmayanlarsa evlərinin bir küncünə qısıılır və əllərini açaraq Tanrıdan bu bəlanın-dolunun bitməsi üçün yalvarırdılar. İnsanların gecələri gündüzünə qarışmışdı.

“Və bu Dolu şəhəri qəfil it kimi həmişə gecədən bir az keçmiş, yuxunun ən şirin yerində tuturdu. Gecənin qaranlığından, Dolunun insanların beynini bir dolu kimi döyüb ruhunu əzən şaqqıltısından çamış adamlar fırtınanın sahilə atdığı balıqlara oxşayırdılar” (1, s.30).

Səngərdə olanlar dolunun hansı evləri, həyətləri vurmasına baxır və əsəbdən özlərini od-alova atırdılar. Çünki bu Dolu onların ailəsini məhv edə bilərdi. Hətta bəziləri buna tab gətirmir, özlərini səngərdən bayıra atır və nəticədə, doluya tuş gəlirdilər. Bütün bu bəlalar Dünyanın Ən Varlı Şəhərinin başına gəlirdi. Dünyanın Ən Varlı Şəhərini bəlalardan qorumaq üçün nəyin bahasına olursa olsun öz canlarını fəda edən Ən Gözəl İnsanlar da - Komandır, Drakon, Pələng, Musa, Qeyrət dağarcıqları ...məhz bu şəhərdə idi. Komandirin bir işarəsi bəs idi ki, onlar döyüş meydanına atılsınlar.

Deyilənlərə görə hər birimiz daşdığımız “ad”la bütövləşirik, yəni bizim danışığımız, davranışlarımız, hərəkətlərimiz... adımızın mənasından, mahiyyətində, irəli gəlir. Məhz Aqıl Abbas yaratdığı obrazların, surətlərin xarakterlərinin, iç üzlərinin açılmasında bədii detal və motivdən ustalıqla istifadə etmişdir. Yazıçı əsərin adından tutmuş, ta obrazların adlarına - Komandır, Drakon, Pələng, At Belində Olan Adam, Əsgər Köynəkli Oğlan, Dünyanın Ən Varlı Şəhəri, Ağ Ev... qədər hər birinin özünə məxsus simvolik məna daşdığını göstərmişdir. “Çoxunun da iki adı vardı: biri atalarının qoyduğu, sənəddə yazılan ad, birini də Dədə Qorqudsuz – filansız özləri qazanmışdılar – xarakterləriylə, yumruqlarıyla, dünyaya baxışlarıyla, özlərini müharibəli kinolardakı qəhrəmanlara bənzətməklə” (1, s.40).

Yazıcının xüsusi ustalıqla yaratdığı Komandır obrazına ən dolğun münasibəti Elnarə Akimova bildirir: “Əsərdə Komandır itməyən, itirilməyən yaddaş kimi mənalandır. Müharibə acısı sona qədər tək bu insanın içində yaddaşında yaşayır. Elə onu tanıyan digərləri üçün də bu insan müharibənin təhlükəli portpetidir, yalnız ona baxanda müharibəni də xatırlamağa məcbur olurlar. Əsərdəki bütün digər hadisələr də məhz onun ətrafında cərəyan edir, bu və ya digər şəkildə bu obrazla əlaqələnilir...” (3, s.160).

Romanda canlandırılan Ana obrazı ümumiləşdirilmiş şəkildə “Azərbaycan Anası”nı əks etdirir. Müharibədən təngə gəlmiş, siyasətçilərin çirkin və yaramaz oyunlarının qurbanına çevrilmiş, səbri tükənmiş, rahatlığı, yuxusu əlindən alınmış Analar. “Hər səhər döyüşə yolladığın övladı evə dönənədək ürəyi səksəkədə yol gözləmək əvvəllər çox ağır idi. Uşaqlar salamat qayıdanadək bağır-övkələri ağızlarına gəlirdi, gedib o dünyanı görüb qayıdırdılar. Gün ərzində o qədər nəzir-niyaz deyirdilər ki, ev-eşiklərini satsalar da Tanrıya borclarını ödəyə bilməzdilər. Amma sonralar bu adıləşdi və analar Doluya öyrəşdikləri kimi buna da öyrəşdilər. Hətta o qədər öyrəşdilər ki, elə bil övladlarını səhər-səhər güllə ağzına deyil, keçmişdə olduğu kimi işə göndərirdilər. Üzlərini də məcbur qırxdırırdılar ki, belə əsgər olmaz” (1, s.75).

Bəxtiyar Sadıqov çox doğru olaraq qeyd edir: “Bütün müharibələrin ilk qurbanını analar verir. İlk güllə “ana ürəyi”nə dəyir, əslində, bütün silahlar onlara tuşlanmış olur. Cəbhədən hansı məsafədə yaşamasından asılı olmayaraq bütün güllə və mərmilər ana yuxusuna ünvanlanır, onu qovub dağıdır, yerində səksəkə və nigarançılıq toxumları “bitirir”. Əslində, hər bir müharibə anaların göz yaşı ilə başlayır və oğlunu cəbhəyə yola salan ananın ağlayan bulağa dönən gözləri ömrünün sonuna qədər qurumur elə hey axır...” (4, s.6).

Dünyanın Ən Varlı Şəhərinə kömək etmək məqsədilə başqa şəhərlərdən, rayonlardan, kəndlərdən gələn könüllülər də az deyildi. Bu könüllülərin içində hələ on beş yaşını tamam etməmiş “Qeyrət dağarcıq” ları da var idi. İnsanların əsl üzü məhz müharibə vaxtı bürüzə verir. Necə ki, Dünyanın Ən Varlı Şəhərini qorumaq üçün gecə-gündüz yatmayan, bu yolda canından qanından keçən igidlər, mübarizlər olduğu kimi, heç nəyi vecinə almayan pulları başlarından aşısa da xalqına, millətinə, əlsizə, ayaqsıza bir qara qəpik də olsun kömək etməyən At Belində

Olan Adamlar da, çox təəssüf ki, az deyil. Məhz buna görə “Ağacı qurd içindən yeyər” atalar misalını qeyd etmək yerinə düşər.

A.Abbas Komandirin bu arzusuna inam rəmzi olaraq əsərin əvvəlində yağan “Dolu” nu əsərin sonunda da yağdırır və hələ heç nəyin bitmədiyini demək istəyir. “Və göy üzündən də yuxarıdan necə bir dolu başladısa ... camaat dik atıldı və sevinclə özünü atdı bayıra...” (1, s.254)

Yazıçı roman vasitəsilə məğlubiyyətimizin səbəblərini – köməyin vaxtlı-xatında gəlməməsini, daxildə baş verən qarşıdurmaları, düzgün təşkil olunmayan əməliyyatı geniş epik lövhələrlə təsvir etmişdir. Böyük sənətkarlıq bacarığı ilə yazılan əsər hər kəsin – oxucuların, tənqidçilərin, ədəbiyyatşünasların, o cümlədən rejissorların diqqətini cəlb edir. Rejissor Elxan Cəfərov Aqil Abbasın eyniadlı romanı əsasında 2012-ci ildə bədii döyüş filmi çəkmişdir. Əsərin motivlərindən xüsusi ustalıqla istifadə edən rejissor gözəl bir film ərsəyə gətirmişdir.

Xalqımız bizim olanı bizə qaytarmaq üçün daima haqlı mübarizələr aparmış və aparmaqdadı. Minlərlə şəhid, yüzlərlə girov vermiş, bir milyondan çox qaçqın düşmüş Azərbaycan xalqı əzəli və əbədi torpaqlarımızın, yəni Qarabağımızın müdafiəsinə hər zaman hazır olduqlarını göstərmişlər. Qarabağ problemi bütün həyatımıza təsir etmiş ictimai fikrimizin demək olar ki, bütün sahələrinə, o cümlədən ədəbiyyatımıza da təsir göstərmişdir.

Müharibə həm xalqın, həm də ədəbiyyatın taleyində çox ağır və məsul hadisədir. Xalqımız belə dəhşətli müharibə görmədiyi kimi, ədəbiyyatımız da öz varlığının heç bir dövründə belə bir tarixi sınaq və məsuliyyət qarşısında qalmamışdı. Xalqımız və onun taleyi bütün müharibə dövrü ədəbiyyatının diqqət mərkəzində olan ən mühüm məsələ idi. Bu, həmin dövrdə yaranmış bədii əsərlərin həm ideya və məzmununda, həm də formasında özünü göstərmişdir. Bu yolda qələmini silaha çevirərək şairlər, nasirlər, yazıçılar, publisistlər xalqa dayaq durmaq üçün əllərindən gələni əsirgəməmişlər.

Azərbaycan ədəbiyyatı Qarabağ müharibəsi illərində fəal iştirak edərək müharibəni və onun nəticələrini, insanların düşdüyü ağır vəziyyəti geniş və dolğun şəkildə əks etdirmişdir. Qələmə alınan hər bir əsərdə bu müharibə Vətən müharibəsi səviyyəsinə qaldırılmış və dərin mənalandırılmışdı. 90-cı illərin sonlarından başlayaraq Qarabağ müharibəsi mövzusu bütün mövzuları alt-üst edərək dövrün aktual mövzusuna çevrilir. Müharibə dövründə lirika poeziyanın aparıcı qolunu təşkil edirdi. Şairlərimiz xalqı ayaqda tutmaq, onları mübarizəyə səsləmək üçün səfərbərlik və çağırış ruhlu şeirlər yazmışlar. O zaman xüsusi ilə fərqlənən publisist məqalələr, yol qeydləri, öçerklər, kiçik həcmli hekayələr nəsrin janrıca inkişafını səciyyələndirən əlamətlərdən idi. Yazıçılarımız bir əlində qələm, bir əlində silah tutaraq müharibənin canlı şahidi olmuş və yazdıqları məktub, məqalə və hekayələrdə bütün olanları qeyd etmişlər. Xalqımızın başına gətirilən bəlalər, yurd-yuvasından didərgin, qaçqın düşmüş insanların həyatı geniş şəkildə olmasa da hekayə janrında əks etdirilmişdir. Müharibənin baş vermə səbəbləri, igid və cəsur oğulların Vətənin xilasını naminə döyüşərək şəhid olmaları, insanların qaçqın və didərgin düşdükdən sonrakı vəziyyəti, Vətən həsrəti ilə yaşayanların bir gün Vətənə qayıtmaq ümidlərinin təsviri geniş, ətraflı və əhatəli şəkildə, yalnız nəsrin daha iri janrlarında öz əksini tapa bilirdi. Buna görə də yazıçı-nasirlərimiz roman və povestlər yazaraq müharibəni və onun nəticələrini əlvan boyalarla, xüsusi sənətkarlıq bacarığı ilə inikas etdirmişlər.

Azərbaycan xalq yazıçısı Aqil Abbas Qarabağ müharibəsi mövzusunda toxunaraq günümüzün “Qarabağnamə”-si sayılan “Dolu” romanın qələmə almışdır. Yazıçı tarixi həqiqətləri, müharibə gerçəkliklərini, ermənilərin xalqımıza qarşı törətdikləri amansız vəhşilikləri məhz bu roman vasitəsilə dolğun və geniş şəkildə əks etdirmişdir.

Dolunun yağması ilə müharibənin, savaşın başlanmasına işarə edən yazıçı göstərir ki, “Dolu” yalnız, maşınlara, ev-əşiklərə, təbiətə ziyan vurmur, o uşaqların uşaqlığına, gənclərin həyat eşiqinə, insanların yaşam sevincinə qarşı durur, onların bütün sevinclərini əllərindən alaraq gözlərini kor, qulaqlarını kar, dillərini lal edir. Bütün bunlar Aqil Abbasın böyük sənətkarlıq bacarığı ilə yaratdığı Dünyanın Ən Varlı Şəhərinin və orada yaşayan Dünyanın Ən Gözəl İnsanlarının başına gəlir. Ancaq Dünyanın Ən Gözəl İnsanları bir an belə Vətənin müdafiəsindən geri çəkilmir. Onlar canlarını vətən yolunda qurban verir və ən uca məqama “Şəhidlik məqamı” na çatırlar.

Roman əvvəldən axıradək milliliyimizə, kimliyimizə söykənmiş, milli varlığımıza ayna tutmuşdur. Mühəribə belə olsa, əsl türk, əsl azərbaycanlı kimi davranan oğullarımız “Bizim davamız arvad davası deyil, Torpaq davasıdır “ deyib mübarizəyə atılmış və elə bu yolda “Şəhidlik Zirvəsi”nə ucalmışlar. Düzdür mübarizəmiz məğlubiyyətlə sonlansa da “torpaq əgər uğrunda ölən varsa, Vətəndir” sözlərindən çıxış edərək qanlarıyla, canlarıyla torpağı Vətənə çevirən qəhrəmanlar olduğu sürəcə bu qan yerdə qalmaz deyən A.Abbas sonda buna inandığının rəmzi olaraq Tanrının insanlara bəxş etdiyi “Dolu” nu yağıdırır və o günün heçdə uzaqda olmadığını göstərir. Düşmənlərimiz nə qədər arxalı olsalar da dünyanı mat qoyan Drakonlarımız, Pələnglərimiz, Komandirlərimiz olduğu müddətcə Dünyanın Ən Varlı Şəhəri – Qarabağ düşmən tapdağında qala bilməzdi! Biz isə şanlı tariximizin canlı şahidi olduq.

Summary

AGIL ABBAS'S NOVEL “GRAD” AS AN ARTISTIC REPRESENTATION OF KARABAKH REALITY

The article examines the issues of Azerbaijani literary criticism in the context of the depiction of the First Karabakh War. It is also noted that the main purpose of the works written on the subject of the First Karabakh War is to demonstrate Karabakh and the events of the war using real details. The writers approached the topic from different angles, creating multifaceted plots to show the complexity of the war. Many writers were direct participants in the war and wrote works of an autobiographical nature, depicting what they saw with their own eyes.

The main purpose of the novels written on the subject of the Karabakh war is to show Karabakh and the real events around it. The writers approached the topic from different angles, creating plots of complex construction to show the complexity and versatility of the war. Many writers were direct participants in the war and wrote works of an autobiographical nature, expressing what they saw.

Keywords: Azerbaijan, literature, Karabakh, theme, novel.

Резюме

РОМАН АГИЛЯ АББАСА «ГРАД» КАК ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ КАРАБАХСКОЙ РЕАЛЬНОСТИ

В статье рассматриваются вопросы азербайджанской литературной критики в контексте изображения Первой Карабахской войны. Также отмечается, что основная цель произведений, написанных на тему Первой Карабахской войны, — показать Карабах и события войны с использованием реальных деталей. Писатели подходили к теме с разных сторон, создавая многогранные сюжеты, чтобы показать сложность войны. Многие писатели были непосредственными участниками войны и писали произведения автобиографического характера, изображая то, что видели своими глазами.

Основная цель романов, написанных на тему Карабахской войны, — показать Карабах и реальные события вокруг него. Писатели подходили к теме с разных сторон, создавая сюжеты сложной конструкции, чтобы показать сложность и многогранность войны. Многие писатели были непосредственными участниками войны и писали произведения автобиографического характера, выражая то, что видели.

Ключевые слова: Азербайджан, литература, Карабах, тема, роман

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov, A. “Dolu” romanı / A.Abbasov. – Bakı: “Təhsil”, – 2008. – 256 s.
2. Axundov Y. Tarix və roman / Y.Axundov. Bakı: Yazıçı, – 1988. – 192s.
3. Akimova E. Nəsrə Qarabağ diskursu // Bakı: “Azərbaycan” jurnalı, – 2012, №6, – s.159-166.
4. Sadıqov B. Mühəribənin yazılmamış qanunları: Aqil Abbasın “Dolu” romanını oxuyarkən // Bakı: Azərbaycan, – 2008, 31 mart, – s.6.

BALKAN ÖLKƏLƏRİNDƏ TÜRK ƏDƏBİYYATININ TARİXİ İZLƏRİ

Xəyalə VƏLİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: hayalegul@yahoo.com

ORCID ID: 0000-0003-2619-6710

Bildiyimiz kimi, Osmanlı dönmindən sonrakı dövrdən çağdaş dövrlərə kimi Balkan türklərinin ədəbiyyatı daha çox özünümüdafiə, türk tarixi kimliyinin qorunması yolundakı müdafiə səciyyəsi daşımaqda idi. Balkan ölkələrində Türk ədəbiyyatının təşəkkül tarixini coğrafiyalar üzrə incələmək geniş bir tədqiqat sahəsidir.

Balkanlardakı türk yazıçıları ilk növbədə şeirləri ilə seçilirdilər. Sonrakı dövrlərdə hekayə və romanlarla bağlı əsərlər verməyə başladılar. Balkan ədəbiyyatı türklərin bölgəyə ayaq basmasından sonra formalaşmağa başladı. İki mədəniyyət arasındakı təsir və əlaqə Osmanlı İmperiyasından daha erkən dövrlərə təsadüf etsə də, real qarşılıqlı əlaqə əsasən XIV-cü əsrdən etibarən özünü göstərmişdir. Osmanlı İmperiyası beş əsr Balkanlarda hökmranlıq etdi və bu müddət ərzində türk mədəniyyəti və incəsənəti, adət-ənənələri və ədəbiyyatı bölgənin ayrılmaz elementlərinə çevrildi. Skopye, Saloniki, Sarayevo, Prizren, Priştina, Sofiya, Belqrad, Plovdiv, Monastir və Vardar Yenicesi kimi şəhərlər mədəniyyəti ucaldan və inkişaf mərkəzlərinə çevrildi.

Makedoniya türk ədəbiyyatına mənfi təsir göstərsə də, yeni yazıçı nəslinin olması ümidləri canlı saxlayırdı. Avni Engüllü, Fahri Əli, Suat Engüllü, İrfan Bellür, Esat Bayram və Sabit Yusuf bu nəslin təmsilçilərindəndir. Makedoniya türk poeziyasına töhfə verən üçüncü nəsil şair və yazıçılardan bəziləri Məlahət Engüllü, Oktay Əhməd, Rıfat Emin, Tülay İbrahim, Leyla Süleyman, Meral Kain, Arzu Abdullahdır. 1965-1975-ci illər Makedoniya türk poeziyasının siyasi məqsədlərə xidmət etməkdən uzaqlaşdığı, insanlıq və təbiət sevgisi üzərində qurulan əsl poeziya axtarışları dövrü idi. Ona görə də bu illər Makedoniya türk şeiri üçün də inkişaf illəridir. Ənvər Tuzcunun açdığı bu yolu daha sonra Fahri Kaya, Necati Zəkəriyyə, Mahmut Kırıtlı və İlhami Emin izlədi. “Birlik” qəzetinin nəşr etdiyi digər türk nəşri “Səslər” jurnalı olub. İlk nömrəsi 1965-ci ilin dekabrında Skopye şəhərində çıxan “Səslər” jurnalının 2001-ci ilin aprel ayına qədər 331 nömrəsi çıxmışdı. Sesler Bayram İbrahim Roqovalı, İskəndər Müzbəq, Agim Rıfat Yeşören və Zeynel Beksaç kimi bir çox Kosovo türk şairləri üçün məktəb rolunu oynamışdır. Jurnalın redaksiya heyəti; İrfan Bellur, Recep Buqariç, Fahri Kaya, İlhami Emin, Şükrü Ramo, Mustafa Karahasan, Alact-tin Tahir, Avni Engüllü və Hasan Mercandan ibarət idi. Jurnalın baş və məsul yazarları Arif Aqo, İlhami Emin və Suat Engüllü idi. [2;133;137]

Kosovo türk poeziyasını dirçəltmək vəzifəsini əslən Makedoniyadan olan Süreyya Yusuf öz üzərinə götürdü. Onun səyləri ilə Naim Şaban, Makedoniyaya gedən Nimetullah Hafiz və Makedoniya türkcəsinə üstünlük verən Nusret Dişo Ülkü şeirdə ciddi irəliləyişlər əldə etdilər. Bir müddət sonra Həsən Mərcan da bu üçlüyə qoşuldu. 1969-cu il mayın 1-də Priştinada həftəlik “Tan” qəzetinin nəşri ilə Kosovo türk poeziyası sürətli inkişaf dövrünə qədəm qoydu. Bu dövrün görkəmli şairləri Fahri Mermer və Raif Kırkul idi. Ziya, Rumeli, Sabah, İntibah, Uyqarlıq, Turan, Xalqın Səsi, Qara dəniz, Öz Dilek, Rodop, Havadis, Balkan Postası və Dostluq və eyni illərdə türk tələbə gəncləri üçün; “Yoldaş”, “Gənc Mektepli” və “Çiçək” adlı bəzi jurnalların nəşrinə cəhdlər də olub. Lakin Bolqarıstan dövləti əvvəlcə türkcə mətbuata və nəşr fəaliyyətinə müxtəlif məhdudiyyətlər qoymuş, 1934-cü ildə isə tamamilə qadağan edilmişdir. Bu qadağalar və təzyiqlər üzündən Hüseyn Raci Əfəndi, Məhərrəm Yumuk, Lütfi Ercin və Oğuz Peltek Türkiyəyə köçəndə Bolqarıstan türk ədəbiyyatında önəmli adlarını itirdi.

Bolqar türk şerində əruzdan istifadə olunsa da, heca vəzninə və sərbəst şeirə üstünlük verilmişdir. Asım Haliloğlu, Əlirza Saraçoğlu, Hüseyn Məzlum və Salih Halil də milli-ənənəvi xətti izləyir; Mehmet Çolak, İbrahim Onsunoğlu və Refika Nazım da sosialist xəttini izləyir; Mustafa Tahsin, Rəhmi Əli, Na-im Kazım və Hüseyn Əlibabaoğlu da müstəqil yazarlardan

sayılır. Qərbi Trakya türk hekayəçiliyinin ilk uğurlu nümunələrini Mehmet Hilmi vermişdir. Rəhmi Əli də bu janrın önəmli adlarından biridir. Bundan başqa; Hüseyn Əlibabaoğlu, Mücahit Mümin, Mustafa Tahsin və Tevfik Hüseynoğlu da Qərbi Trakya türk hekayəçiliyinə töhfə verən digər adlardır. [4;56] 1980-ci ildən sonrakı illər tam dirçəliş və inkişaf dövrü idi. Bu tarixdən sonra Qərbi Trakya türk şair və yazıçıları xarici dünyaya açılmaq üçün bir sıra cəhdlər etdilər. 1980-ci ildən sonrakı dövrə ümid bağlamış bu yeni nəsil şairlər arasında; Cihan Abbasoğlu, Hakan Mümin, Vildan Serdar, İbrahim Baltalı, Mehmet Nuri, İsmail Yusuf, Mehmet Dükkancı, Sevkan Tahsinoğlu, Şükran Raif, Reyhan İbrahim, Faize Sıcak Emin, Aydın Əhməd və Səma Salıhoğlunu saymaq olar.

Albanlara gəlincə Balkanlarda yaşayan ən qədim xalqlardan biri olduğu ümumiyyətlə qəbul edilir. Lakin təəssüf ki, Osmanlı dövrünə qədər köklü və inkişaf etmiş yazılı alban ədəbiyyatından danışmaq mümkün deyil. Osmanlı İmperatorluğunun Albaniyadan ayrılmasından sonrakı dövr və İkinci Dünya Müharibəsinə qədər olan dövr qarışıqlıq və qeyri-müəyyənliklə yadda qaldı.

“Albanların gələcəyi” kimi təsvir edilən Hatibinin nəşr olunan şeir kitabları “Səmaya baxdığım hər gün”, “Şeir” və “Güzgünün içində”dir. Dr. Olsi Jazexhinin rəhbərliyi altında Jehona Araşdırma Mərkəzi 2004-cü ildən Tiranada fəaliyyət göstərir; Onun Həsən Rıza Paşanın komandanlığı altında Osmanlı əsgərlərinin şanlı müqavimətindən bəhs edən 1280-1975-ci illəri əhatə edən “Osmanlı və Müasir Türk Tarixi” adlı iki cildliyi “Fələstin tarixi və Şkodranın müdafiəsi” alban dilinə tərcümə edilərək nəşr edilib. [3;127]

Demək olar ki, Balkan türkcəsinin ən mühüm problemi, danışılan, lakin yazılmayan yerli dil yerinə yazılı, lakin danışılmayan bir dilin istifadə edilməsidir. İkidilli, hətta bəzən üçdilli həyat tərzini Balkan türkcəsinin inkişaf edib ədəbi dilə çevrilməsinə mane olur. Balkanlarda danışılan türkcə, yerləşdiyi coğrafiyanın dilinin təsirinə məruz qaldıqda Türkiyə türkcəsinə uyğun olmayan sözlər işlədilib. Dil gərginliyi ifadə səhvlərinə səbəb oldu. İfadə çatışmazlığından lüzumsuz uzatmalar şeiri və ya nəsrə anlaşılmaz edirdi.

..Balkanlarda türk ədəbiyyatı da türklər bu bölgədə məskunlaşdıqdan sonra çiçəkləndi. Cəmiyyətlər köçdükləri bölgələrdə öz mədəniyyətinin, sivilizasiyasının izlərini buraxdığı kimi, bu bölgə də oraya yeni məskunlaşan insanların ədəbiyyatına şahidlik edirdi. Əslində bir xalqın, mədəniyyətin ən mühüm sərvətlərindən biri onların əsərləri idi. Avropanın cənub-şərqində yerləşən Balkanlar dediyimiz bölgə XIV-cü əsrdə Balkanlara öz təsirini göstərmişdir. 13-cü əsrdə burada məskunlaşan çoxsaylı türklər sayəsində bölgədə əhali artmağa başladı. XIV əsr sufi ədəbiyyatının xüsusilə Anadoluda böyük təsirə malik olduğu bir dövr idi.

Əhməd Yəsəvi, Mövlana, Yunus Əmrə kimi sufilerin açdıqları yolda dini və mistik ədəbiyyat böyük inkişaf göstərdi. Bu inkişaf Balkanlarda da öz təsirini göstərirdi. Türk mədəniyyəti Balkanlarda türk kimliyinin formalaşmasına imkan verən ən mühüm infrastruktur idi. Türklərin İslamı qəbul etmələri dünyagörüşündən tutmuş həyat tərzinə qədər bir çox ünsürlərdə öz əksini tapmışdır və təbii ki, bu dəyişiklikdə ədəbiyyatın da payı olmuşdur. Ərəb və fars mənbələrinin təsiri ilə ortaq İslam sivilizasiyasının damı altındayıq; ədəbiyyatımıza yeni mövzu və formalar gətirdi. Anadoluda yeni bir mədəniyyət sintezi yaranırdı. Bu mədəni sintezin bir tərəfində İslam mənbələri, digər tərəfində qədim Anadolu coğrafiyası, digər tərəfində isə Avropaya qədər uzanan Balkanlar dayanırdı. [5;32]

Balkanlarda türk ədəbiyyatı türklərin bu yerlərə ayaq basdığı ilk dövrlərdən başlayır. 14-cü əsrdə türklər. Onların XVI-cı əsrdən 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər Asiyanın dörd bir tərəfində və Balkan yarımadasına qədər məskunlaşması Rumelinin bütün bölgələrində, xüsusən də Bolqarıstanda əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb oldu. “Rumeli” və ya “Balkanlar” (Bolqarıstan, Yunanıstan (Qərbi Trakya), Yuqoslaviya, Albaniya, Avstriya, Macarıstan və Rumıniyanın bir hissəsi) adlandırıla bilən bu coğrafi bölgə, ilk növbədə, türk memarlıq əsərləri, türk mədəniyyəti və incəsənəti, türklərin gözəl türk dili, türk adət və ənənələri, mədəniyyəti və mədəniyyəti ilə bəzədilmişdir. bu bölgənin ayrılmaz elementləridir. Xüsusilə Ədirnə, Skopye, Saloniki, Sarayevo, Prizren, Priştina, Sofiya, Belqrad, Plovdiv, Monastir, Vardar Yenicesi, Zerez və Kalkandelen kimi Rumeli şəhərləri Balkan İşbirliyində

mədəniyyət mərkəzləri oldu. Bu şəhərlər türk mədəniyyətini əsrlər boyu qidalandıran, böyüdən və yaşadan gurultulu bulaqlara çevrildi. [9; 4; 7]

Bu gün gəlin bütün bunlardan nə qalıb və türk dili və ədəbiyyatı, türk mədəniyyəti və sivilizasiyası adına Balkanlarda yeni əsrin astanasında yaşamış dəyərlər nələrdir sualının cavabına keçək və əgər arzu edirsinizsə, qərarlarımıza Bolqarıstandan başlayaq.

Osmanlı Türk idarəsinin Balkanlara hərbi və diplomatik təsirinin ətraflı tarixi məlumatla izah edildiyi hissədə təsəvvüfün Balkanlara təsiri geniş şəkildə verilir. Osmanlı İmperatorluğunun Balkanlarda hökmranlığının ilk addımları dərviş təfəkkürlü insanların bölgəyə gəlişi və onların həm türk, həm də İslam mədəniyyətinə istiləşməsi ilə başladı. Balkanlarda təsəvvüf həm dövlətin siyasi mahiyyətinə, həm də şair və yazıçıların ədəbi həyatına təsir göstərmişdir. Mustafa İsenin qeyd etdiyi kimi: "Təsəvvüf bir çox Rumeli şairlərinin şeirlərinin dərinliklərində deyil, zahirdə, aydın görünən mövqedədir. Bu şeirlər əslində mesaj yüklü şeirlərdir, bir növ təbliğat şeirləridir" [1;24]. Sufizim, xüsusilə Osmanlı dövründə Balkanlarda türk dilinin və türk ədəbiyyatının formalaşmasına töhfə verən ən mühüm ünsürdür. Balkanlarda dərviş lojalrı və monastırları, mədrəsələr mədəni yaradıcılığın yarandığı mühüm mərkəzlərə çevrilmişdir. Xüsusilə Balkanlarda ən nüfuzlu üç ordendən biri olan Mövləvi ordeni vasitəsilə Balkanlarda təsviri sənət sahəsində yüksək səviyyəli əsərlər yetişdirilmiş və klassik türk musiqi və mədəniyyətinin mühüm nümayəndələri yetişdirilmişdir [1; 26-27].

Mövləvilikdən başqa Balkanlarda ən nüfuzlu ordenlər Halveti və Bəktəşi ordenləridir. Balkan türk ədəbiyyatı tarixində mühüm sufi şairlər Hayali, Hayreti, Usuli, Yenişehirli Avni və Gaibi kimi adlardır. Balkanlarda türk ədəbiyyatı çərçivəsində şair və yazıçıların peşələri onların ədəbi həyatlarına da təsir göstərmişdir.

Bələliklə, Osmanlının Balkanlardan çəkilməsindən sonra türk mədəniyyətinin və türk dilinin təsiri azalmış, xarici dillərin, mədəniyyətlərin və ədəbiyyatların təsiri artmışdır. Bu səbəbdən yeni coğrafiyalarda yenidən qurulan türk ədəbiyyatını ayrı-ayrılıqda təsnif edib araşdırmaq daha məqsədəuyğun olardı. Bundan əlavə, Balkan ölkələrində ayrı bir coğrafiyada türk kimliyi ilə birlikdə ana dili olan türkcəni qoruyub saxlamışlar.

Balkan türkləri həm qədim, həm də müasirdir. Orta əsr Avropa türklüyünə xas olan mənəvi zənginlik, həm də şifahi və yazılı söz sərvətinin nümayəndəsidir. Bu tarixi izlər həm folklorda, həm divan ədəbiyyatında, həm də günümüzdə öz əksini tapmışdır.

Summary

HISTORICAL TRACES OF TURKISH LITERATURE IN THE BALKAN COUNTRIES

When discussing Turkish literature in the Balkan countries, it is necessary to take into account the social, political, cultural and economic conditions experienced in this geography. The Balkan Turks, who continued to live in the region after the Ottoman Empire, were ideologically and aesthetically influenced by the literature of the lands they were connected to. In addition to continuing traditional literature, they were also looking for innovation.

The region we call the Balkans was a peninsula located in the southeast of Europe, including Albania, Yugoslavia, Bosnia-Herzegovina, Bulgaria, Montenegro, Hungary, Macedonia, Romania, Serbia and some parts of Turkey. These peoples, who lived in a common geography for many years, created a common memory and cultural circle.

For this reason, Balkan literature cannot be seen as distant, their traces are felt everywhere in the geography we live in. In this article, we will talk about the stages of development of Turkish literature in the Balkan countries, the creativity and study of writers and poets. Despite its rich sources, Balkan Turkish literature has a serious problem with language. Balkan Turkish literature has been under the influence of foreign cultures since ancient times. As you know, after the Ottomans withdrew from the Balkans, the influence of Turkish culture and the Turkish language in the region decreased, and the influence of foreign languages, cultures and literatures increased day by day. For example, modern Turkish literature in Yugoslavia

began to develop after World War II. During this period, the Turks, like other peoples of the former Socialist Republic of Yugoslavia, began to develop their culture and language and create new literary examples.

Keywords: *Balkan countries, Turkish literature, Turkish language, works of art*

Резюме **ИСТОРИЧЕСКИЕ СЛЕДЫ ТУРЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ** **В БАЛКАНСКИХ СТРАНАХ**

При обсуждении турецкой литературы в балканских странах необходимо учитывать социальные, политические, культурные и экономические условия, существующие в этой географии. Балканские турки, которые продолжали жить в регионе после Османской империи, находились под идеологическим и эстетическим влиянием литературы земель, с которыми они были связаны. Они продолжали традиционную литературу, но также стремились к инновациям.

Регион, который мы называем Балканами, был полуостровом, расположенным в юго-восточной Европе, включая Албанию, Югославию, Боснию и Герцеговину, Болгарию, Черногорию, Венгрию, Македонию, Румынию, Сербию и некоторые части Турции. Эти народы, которые жили в общей географии в течение многих лет, создали общую память и культурный круг.

Ключевые слова: *Балканские страны, турецкая литература, турецкий язык, произведения*

ƏDƏBİYYAT

1. İsen, M., Durmuş, T. *Balkanlarda Türk Edebiyatı Tarihi*Başlangıcından Günümüze Kadar- İstanbul: Türkiye Maarif Vakfı Tiran New York Üniversitesi,- 2023
2. İsen,M., *Ötelerden Bir Ses*,- Ankara:1997
3. Feyyaz Sağlam, *Türk Dünyası Edebiyatlarında Yeni Bir Adım:- Yunanistan Türklerinin Edebiyatları, Birinci Uluslar Arası Kıbrıs ve Balkanları Sempozyumu Bildirileri* Gazi Mağusa: 1998
4. Fahri Kaya , *Çağdaş Makedon Şairleri Antolojisi*, -Ankara: 1993
5. Güven KAYA, *Yugoslavya Türk Halk Yazınına Gerçekçi Bir Bakış*, Piriştine :1986
6. Güven Kaya, İ. *Yugoslavya’da Türk Halkı Edebiyatı*, İstanbul:1993
7. Erman Artun, *Türk Halk Kültürünün Balkanlardaki Rolü, Avrupa’ya İlk Adım Uluslar Arası Sempozyumu Bildiri (Baskıda)*, Gelibolu: 1999
8. Nimetullah Hafiz, *Yugoslavya’da Yayınlanan Kitapların Bibliyografyası*, Sesler Dergisi, sayı 180, Üsküp: 1983
9. Nimetullah Hafiz, *Kosova Türk Halk Edebiyatı Metinleri*, Piriştine:1985
10. Öztuna Yılmaz, *Rumeli Kaybımız*, -İstanbul: 1990

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ ERMƏNİ FİLMLƏRİNDƏ

Xuraman HÜSEYNOVA

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosilogiya İnstitutunun

Qərbi Azərbaycana qayıdış siyasəti və ermənişünaslıq şöbəsinin elmi işçisi

E-mail: xuramanhuseyn0107@gmail.com

ORCID ID: 0009-0000-6287-3753

Giriş

Film dövlətin, cəmiyyətin, toplumun, bəzən də bir insanın səsi olub dünyanın diqqətini hadisə və ya məkana yönəltməyə xidmət edə bilər. Sosial reallığı əks etdirən filmlər belə məqsədlərdə daha səmərəli olur. Ermənistan da yürütdüyü işğalçılıq siyasətində filmlərdən məharətlə istifadə edən ölkədir. Ümumən Ermənistanda film sahəsi müstəqilliyin ilk illərində digər sahələr kimi iqtisadi böhran səbəbi ilə çətinliklərlə üzləşmiş və inkişaf edə bilməmişdir. Lakin 2000-ci illərin əvvəllərində bu sahədə dirçəliş baş vermiş, çoxsaylı tam və qısametrajlı filmlər çəkilmişdir. Ermənistan hökumətinin qərarına əsasən 2006-cı ildə Elm, Təhsil, İdman və Mədəniyyət Nazirliyinin tabeliyində Ermənistan Milli Kino Mərkəzi yaradılmışdır [1]. Qərarın əsas məqsədi dövlətin kino sahəsində siyasətinin reallaşdırılmasıdır. Yerli kino istehsalçılarına maliyyə dəstəyi göstərmək, kino irsini təbliğ etmək, beynəlxalq film festivallarında fəal iştirak etmək və kino bazarlarında erməni filmlərini təqdim etmək də mərkəzin fəaliyyətlərinə daxildir.

Ermənistan tərəfindən Azərbaycana qarşı aparılan 30 illik işğalçılıq siyasətinə Azərbaycanın 2020-ci il İkinci Qarabağ müharibəsindəki qələbəsi ilə son qoyuldu. İşğal müddətində erməni mətbuatında Azərbaycan torpaqlarının tarixinin saxtalaşdırılmasını əks etdirən yazılar, məqalələr dərc edilmiş, televiziya proqramlarında azərbaycanlılara məxsus abidələri erməniləşdirməyə cəhdlər edilmiş, əraziləri özününkü kimi təqdim etməyə yönəlik reportajlar hazırlanmış, filmlər çəkilmişdir. Müharibənin yekunlaşmasına baxmayaraq Azərbaycan Ermənistanın informasiya müharibəsinə qarşı mübarizəsini hələ də aparmaqdadır. İnformasiya müharibəsi üçün cəbhə xətti, döyüş bölgəsi və ya müxtəlif taktiki xüsusiyyətlərə malik silahlar yoxdur, burada əsas silah informasiyanın özüdür. Lakin Ermənistan bu müharibədə də riyakarlıq edir, həqiqətə uyğun olmayan məlumatlar yayımlayır, erməni cəmiyyətini və dünya ictimaiyyətini aldadır.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Ermənistanda çəkilən müharibə haqqında filmlər. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Ermənistanda müharibəyə həsr olunmuş bir neçə film çəkilmişdir. Filmlərin əsas məqsədi beynəlxalq konvensiyaların qaydalarına uyğun müharibə aparan Azərbaycanın haqlı mübarizəsinin qaralanması, izləyicilərə bu müharibə haqqında yanlış məlumatların ötürülməsidir.

Ermənistanda 44 günlük müharibə haqqında çəkilən filmlərdən biri “Qılınc və xaç ilə” filmidir [5]. Qısametrajlı sənədli film İkinci Qarabağ müharibəsindən (2020) bəhs edir. Filmin rejissoru Qevorq Mxitaryandır, premyerası 2021-ci il sentyabrın 15-də keçirilmişdir. Rejissor həm döyüş meydanında, həm də arxa cəbhədə hərbi, din xadimi və həkim üçün məsuliyyətin vacibliyini göstərməyə çalışmışdır. “Xaç və qılınc ilə” filminin əsas ideyası ümitsizliyə və qeyri-müəyyənliyə düşərək olan insanlara yol tapmağa, vəziyyətdən çıxmağa kömək etmək kimi şərh edilir. Məna baxımından üç hissəyə bölünən filmin üçüncü hissəsində keçmiş təhlil edilərək səhvləri tapmağa çalışmaq və gələcək üçün yeni sarsıntıların qarşısını almaq barədə izləyiciyə mesaj ötürülür.

Erməni cəmiyyətində revanşist hissləri təbliğ edəcək daha bir film 2022-ci il mart ayının 1-də nümayiş olunan “Bahardır...” filmidir [6]. Filmin ideya müəllifi baş rol aktyoru Aleksandr Xaçatryanıdır. O, film haqqında danışarkən uydurulmuş “erməni tarixində iki min illik davamlı mənəvi qələbələr və ərazi itkilər”indən bəhs etmişdir ki, bu cür fikirlərin cəmiyyətin göz önündə olan nümayəndələri aktyorlar, ssenaristlər və başqa tanınmış şəxsləri tərəfindən səsləndirilməsi erməni cəmiyyətində işğala haqq qazandırmağa, onu qanuniləşdirilməyə xidmət edir. Filmin

çəkilməsi ideyası 2016-cı ildə baş vermiş Aprel döyüşləri zamanı yaransa da, çəkilişlər İkinci Qarabağ müharibəsindən sonraya – 2021-ci ilə təsadüf etmişdir. Filmdə ata, oğul və nəvə timsalında üç nəslin cəmiyyət haqqında fərqli anlayışları, həmçinin incəsənət və müharibənin vəhdəti göstərilmişdir. “Ermənistan ictimai radiosu”nun rəsmi saytında film haqqında dərc olunan məqalədə erməni aktyorların kinonun müsbət obrazlarını canlandırıqları bildirilərək azərbaycanlı obrazı anti-qəhrəman adlandırılmışdır [7]. Müharibə dünyanın heç bir yerində dəstəklənmir. Müharibənin törətdiyi fəsadlardan əziyyət çəkən ölkə kimi Azərbaycan İkinci Qarabağ müharibəsi ilə bu fəsadların daha da artmasına son qoydu. Müharibədə qeyri-hərbi məntəqələrə, yaşayış zonalarına atəş açmayaraq müharibə qanunlarına uyğun, beynəlxalq hüquqi normalar daxilində ərazi bütövlüyünü bərpa etdi. Lakin müharibənin getdiyi müddətdə erməni KİV-lər yalan məlumatlarla gözdən pərdə asmağa cəhd etmiş, Azərbaycanı sivillərə atəş açmaqda günahlandırmışdır. Postmüharibə dönəmində isə bu yalan məlumatlara istinad edilərək müharibə haqqında filmlər çəkilməmişdir. Bundan əlavə filmlərdə diqqət çəkən daha bir məqam gənc ermənilərin hərbi xidmətə çağırış zamanı keçirdikləri mənəvi sarsıntıdır. Bu bir daha onların vətənə xidmətə deyil, işğal olunmuş ərazidə xidmətə göndərilmək, burada həyatlarını itirmək qorxusunun olduğunu ifadə edir.

“Geri dön” filmi 44 günlük müharibəyə həsr olunmuş daha bir erməni filmidir [8]. Burada filmin əsas qəhrəmanı həm öz faciəsi, həm də müharibə ilə mübarizə aparan qadındır. Filmin müəllifi Qarabağ ermənisi Paruyr Nersesyan guya erməniləri müharibə qurbanı kimi təqdim etməyə çalışmışdır. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəllif filmi beynəlxalq festivallara çıxarmaq üçün müraciətlər etdiyini bildirərək 30 illik bir dövərdə işğalçı tərəf olan Ermənistanı müharibədən əziyyət çəkən tərəf kimi nümayiş etdirmək istəyir.

44 günlük müharibəyə həsr olunmuş filmlərdən biri də 2022-ci ildə çəkilən “250 km” filmidir. Filmin rejissoru, ssenari müəllifi və prodüseri Hasmik Movsisyandır [9]. Filmin çəkilməsində məqsəd guya blokadada qalmış Qarabağ ermənilərinin hekayəsini ekranlaşdırmaqdır. Hasmik Movsisyan film haqqında danışarkən filmi erməni cəmiyyəti üçün deyil, dünya arenasına, beynəlxalq kütlə üçün çəkdiyini bildirmişdir. Filmin beynəlxalq premyerası Polşada keçirilən Krakov Film Festivalında baş tutmuşdur. Bundan əlavə film Nyu-Yorkda, Londonda nümayiş olunmuş, Kaan film festivalının qısametrajlı filmlər bölməsinə təqdim olunmuşdur.

Bu da bir daha onu göstərir ki, ermənilər real hadisələr adı altında uydurma ssenarilər quraraq dünyaya özlərini zərərçəkən, məzlum xalq kimi göstərmək missiyalarını uğurla davam etdirirlər. Filmin rejissorunun fikirləri ermənilərin daha bir xislətini ortaya qoyur: *“Adətən insanları nə Artsax, nə münəfişə, nə də müharibə maraqlandırır, lakin bu o demək deyil ki, təslim olmaq lazımdır. İncimək lazım deyil, bu istiqamətdə daha da fəal işləmək lazımdır”*.

Bu fikirlərdən aydın olur ki, ermənilər revanşist hisslərlə yaşayırlar, işğalçılıq məqsədləri hər zaman baş qaldıra bilər. Mədəni sahədə sənədli, bədii filmlər, həmçinin Azərbaycanın əzəli, qədim torpağı olan Qarabağ haqqında bəstələnən musiqilərlə erməni cəmiyyətində bu hisslər oyadılır, yenidən müharibə əzmi yaratmağa cəhd edilir. Elə rejissorun öz dili ilə dediyi kimi incəsənət vasitəsilə təqdim olunan hekayələr çox vaxt insan üçün daha başa düşülən, əlçatan və təsirli olur [10].

Erməni yalanları əsasında çəkilən daha bir film “Daş” filmidir [11]. 2022-ci ilin dekabr ayının 1-də İrəvanda tamaşaçılara təqdim olunan qısametrajlı filmin rejissoru Arman Ayvazyandır. Film 44 günlük müharibədən sonra azad olunan Laçını tərk edən ermənilərin özləri ilə xaçdaşlarını aparmasından bəhs edir. Rejissor filmi şərh edərkən guya azərbaycanlıların bu daşları məhv etməsindən narahat olduğunu və həmin daşları Ermənistanı aparan gənclərə qoşularaq prosesini lentə aldığını bildirmişdir. Sonradan onlardan sənədli film ərsəyə gətirmişdir. Ermənilər tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə məscidlərin təhqir olunmasına, azərbaycanlılara aid qəbirlərin dağıdılmasına, uzun illər bu ərazilərdən azərbaycanlıların izlərinin silinməsinə cəhd olunmasına baxmayaraq müharibədən sonra çəkilən erməni filmində tamamilə əks səhnələr nümayiş edilir. Bu və bu qəbildən olan filmlərdə tarix təhrif olunur, “real hadisələr” adı altında

gerçəkliyə uyğun olmayan ssenarilər yazılır, dünya səhnələrinə təqdim olunur. Lakin bütün baş verənlərin bir izahı var, vaxtı ilə müəyyən məqsədlərə uyğun olaraq azərbaycanlıların çıxarılması hesabına bu ərazilərə köçürülən ermənilər artıq gəldikləri yerə geri dönlər, gedərkən öz məzarlarını da azərbaycanlılara məxsus torpaqlardan aparırlar. Ermənistan film sahəsində müharibədən sonra təqdim olunan filmlərdən biri “Ermənistan. Saqra”-dır [12]. Filmin çəkilişlərinə 2019-cu ildən başlanılıb. Müharibədən bəhs olunmasa da, filmdə açıq-aşkar Azərbaycan torpaqlarına ərazi iddiaları irəli sürülür. Filmin rejissoru Fransa erməni Narek Voskanyandır. O, filmi katolikos İkinci Qareqinin “xeyir-dua”sı ilə ekranlaşdırdığını bildirmişdir. 65 dəqiqəlik tammetrajlı filmin əsas mövzusu erməni memarlığı: kilsələr, monastırlar, qalalar və onların tarixidir. Lakin filmdə Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində yerləşən mədəniyyət nümunələri, dini-tarixi abidələr ermənilərinki kimi nümayiş etdirilmişdir. Çəkilişləri işğal dönmində qanunsuz olaraq Şahbulaq, Xudavəng, Tuğ kəndi və Laçın, Kəlbəcər rayonları ərazilərində aparılmışdır. Bu film bir daha sübut edir ki, Ermənistan işğal dönmində Qarabağ ərazisində yerləşən abidələri saxtalaşdırmaq, erməniləşdirməklə məşğul olmuşdur. Rejissor Narek Voskanyan film haqqında bu fikirləri səsləndirmişdir: *“Əvvəldən filmin ssenarisini yazarkən xüsusi vurğulamışdım ki, buralar sırf erməni əraziləri və abidələridir, müharibədən sonra nə ssenaridə, nə də montajda heç bir dəyişiklik etməmişəm. Bu filmə baxandan sonra əcnəbi şübhəsiz ki, bütün o kilsə və şəhərlərin ermənilərə məxsus olduğunu və sadəcə Azərbaycanın təcavüzkar siyasəti ucbatından işğal edildiyini yaddaşında saxlayaraq zalı tərkdəcəkdir”*. Aydın olan odur ki, haqq ədalət Azərbaycan tərəfindən bərpa edilsə də, Ermənistan cəmiyyətində öz cəfəng iddiaları və revanş istəyi ilə yaşayanlar hələ də var.

Müharibədən bəhs edən filmlər sırasında çəkilişlərinə 2020-ci ilin avqust ayından başlanılan “Qan çağırışı” filmi daxildir [2]. Rejissor Armen Dallakyan filmin adı barədə bu fikirləri səsləndirib: *“Tarixin, çoxəsrlilik mübarizənin, əcdadlarımızın tökdüyü qanların izləri silinməzdir. O torpaq, əcdadlarımızın qanı bizi çağırır”*. Rejissorun fikirlərindən filmin gənc nəslə müharibəyə səslədiyi, onlarda intiqam hissi yaratmağa çalışdığı görünür. 2023-cü il fevralın 10-da premyerası baş tutan filmin daha sonra Gürcüstan, Rusiya və İspaniyada nümayiş etdirilməsi planlaşdırılıb.

Postmüharibə dönmində ermənilərin yalan motivlər əsasında ekranlaşdırdığı daha bir film “Suren” filmidir [3]. Filmin ideyası İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra ermənilərin Qarabağı tərkd etməsi prosesindən bəhs edir. Premyerası 2023-cü il noyabrın 6-da Gümrü şəhərinin “Oktyabr” kinoteatrında keçirilmişdir. Film real hadisələr əsasında çəkilməyib. Belə ki, filmə 102-ci diviziyanın zabiti ermənilərin təhlükəsiz hərəkətini təmin etmək üçün kiçik beynəlxalq komandanın rəhbərliyi altında Qarabağa göndərilir. Guya ermənilərin məcbur qalaraq əraziləri tərkd etməsini nümayiş etdirən filmə Suren adlı qoca buradan çıxmaq istəmir. Film rejissor Valeri Vardanyan, ssenari müəllifi Aleksandr Razqadayev və operator Pavel Minayevin birgə işidir. Baş rolları ER-nın əməkdar artisti Hovhannes Hovhannisyan və məşhur rus aktyoru Dmitri Mazurov ifa ediblər. Filmin baş qəhrəmanı, aktyor Hovhannes Hovhannisyan film haqqında bu fikirləri səsləndirib: *“Bu, insanların evlərini necə tərkd etməyə məcbur olması, mənim obrazımın fədakarlıq etməsi və oğlunun öldürüldüyü torpaqda qalmağa qərar verməsi haqqında ağır filmidir”*. Aktyorun bu fikirlərində ermənilərin əslində bu torpaqların sahibləri olmadıqlarını dərk etdiklərini hiss etmək olur. Fikirdən aydın olur ki, onlar torpaq uğrunda mübarizə aparmırlar, yanlış ideologiya ilə böyüdülmüş yanlış siyasətə qurban ediliblər.

Müharibə haqqında çəkilən filmlərdən biri də “1489” filmidir [4]. Filmin rejissoru İkinci Qarabağ müharibəsində həlak olan Soğomon Vardanyanın bacısı Soğoqat Vardanyandır. Qardaşı müharibəyə getdikdən sonra Soğoqat bütün baş verənləri kameraya çəkir. Müharibənin gedişində həlak olan qardaşını qalıqlarını 1489 nömrəli morqda tapır, elə filmin adı da buradan qaynaqlanır. Bundan sonra o bütün çəkdiqlərini film halına gətirib. Bu film Amsterdamda keçirilən nüfuzlu beynəlxalq sənədli filmlər festivalı IDFA-2023-ün baş mükafatını qazanır. Həmçinin FIPRESCI kino tənqidçilərinin münisflər heyətinin mükafatını da almışdır. Film müharibənin fəsadlarını nümayiş etdirməyə yönəlmişdir. Lakin işğalçı tərəfin müharibədən əziyyət çəkən tərəf kimi

göstərilməsi filmin əsl məqsədlərini nümayiş etdirir. Müharibə mövzusunda çəkilən digər filmlər kimi bu film də dünya arenasında erməniləri məzlum xalq kimi tanıtmaya xidmət edir.

Ermənistanın film sahəsində yürütdüyü məqsədyönlü siyasət sadəcə filmlərin çəkilməsi, beynəlxalq nüfuzlu festivallara göndərilməsi ilə məhdudlaşmışdır. 2020-ci ildə keçirilən XVII “Qızıl Ərik” film festivalı üçün fərqli format hazırlanmışdır. “Artsaxa ithaf” proqramı və bu proqram çərçivəsində Hayastan Ümumerməni Fondunun “Biz bizim sərhədlərimizik. Hamımız Artsax üçün” ianə aksiyası təşkil olunmuşdur. Kann Beynəlxalq Film Festivalına daxil edilmiş Fransada yaşayan rejissor Nora Martirosyanın Qarabağa həsr etdiyi “Külək sakitləşəndə” filminin premyerası baş tutmuşdur. Belə tədbirlərin təsiri ilə Ermənistan öz işğalçılıq siyasətini qanuniləşdirməyə çalışmışdır. Ermənistan informasiya siyasətini mədəniyyətin bir qolu olan kino sahəsində öz məqsədlərinə uyğun həyata keçirmişdir. 2023-cü ilin sentyabr ayının 6-10-da ABŞ-in Los Angeles ştatında “Erməni filmləri” festivalı keçirilmişdir. Festivalda ermənilər haqqında və müəllifi erməni rejissorlar olan 22 film nümayiş etdirilmişdir. Noyabr ayının 17-19-da isə Kanadanın Toronto şəhərində Ümummilli Erməni Mədəniyyəti Cəmiyyəti tərəfindən “Nar” erməni filmləri festivalı keçirilmişdir. Erməni filmlərinin xarici ölkələrdə nümayişinə üstünlük verilməsində diasporanın fəallığının da öz təsiri var. Bu cür tədbirlər dünyanın gözündə erməni obrazının formalaşdırılmasına xidmət edir.

Nəticə. Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı informasiya siyasəti film sahəsində davam etdirilir. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra çəkilən filmlər erməni cəmiyyətində ümitsizlikdən qurtulmağa, məğlub əhval-ruhiyyədən çıxmağa yönəlik xüsusiyyət daşısa da, bunun əslində gənc nəsildə güclənmək adı altında işğalçılıq ruhunu yüksəltmək, onları yenidən müharibəyə səsləmək kimi məqsədlərə xidmət etdiyini istisna etmək olmaz. Bütün bunlarla yanaşı bu filmləri dünya ekranlarına, nüfuzlu film festivallarına çıxarmaqla mədəni təsir vasitəsi ilə ermənilər tarixboyu etdikləri kimi özlərini beynəlxalq arenada məzlum xalq kimi göstərməyə, “Xocalı” soyqırımı və Azərbaycanın digər ərazilərində törətdikləri qırğınları boyunlarından atmağa çalışırlar.

Summary

THE SECOND KARABAKH WAR IN ARMENIAN FILMS

The article examines the history and current development of Armenian cinema, which is an integral part of Armenia's information policy. A comparative analysis was made of the current policy, state support, and work carried out in this area. Issues such as the connection of films about the war after the Second Karabakh War with historical reality and the reflection of reality are examined. The issue of financing the films produced is touched upon. The attempts to screen the films at prestigious film festivals held outside the country and the results achieved are also studied. The purpose of writing the article is to shed light on the impact of Armenia's policy on the cultural sphere, especially on the cinema sphere.

Keywords: Armenia, politics, war, movie, festival

Резюме

ВТОРАЯ КАРАБАХСКАЯ ВОЙНА В АРМЯНСКИХ ФИЛЬМАХ

В статье рассматривается история и современное развитие армянского кино, которое является неотъемлемой частью информационной политики Армении. Проведен сравнительный анализ текущей политики, государственной поддержки и проводимых в этой сфере работ. Рассматриваются такие вопросы, как связь фильмов о войне после Второй Карабахской войны с исторической реальностью и отражением действительности. Затрагивается вопрос финансирования производимых фильмов. Также изучаются попытки показа фильмов на престижных кинофестивалях, проводимых за пределами страны, и достигнутые результаты. Целью написания статьи является пролить свет на влияние политики Армении на сферу культуры, особенно на сферу кино.

Ключевые слова: Армения, политика, война, фильм, фестиваль

ԾԾԾԲԻՅԱՏ

1. Ermənistan Milli Kino mərkəzinin rəsmi saytı. 15.04.2024. // <https://ncca.am/hy/about/kinostudiayi-patmutyuny>
2. "Qan çağırışı". Müharibə, həyatın davamı, möhkəm iradə, vətənpərvərlik və sevgi haqqında film (video) («Արյան կանչը». ֆիլմ պատերազմի, կյանքի շարունակության, հզոր կամքի, հայրենամոլության ու սիրո մասին (տեսանյութ). 03.02.2022. // <https://armtimes.com/hy/article/230532>
3. 44 günlük müharibənin nəticələrindən bəhs edən “Suren” filmi nümayiş olunacaq (Էկրան կրարձրանա 44-օրյա պատերազմի հետևանքների մասին պատմող «Սուրեն» ֆիլմը). 03.10.2023 // <https://alphanews.am/ekran-kbardzrana-44-orya-paterazmi-heteu/>
4. 1489: nömrə, şəxs, film və həmcinin "biz" in bir hissəciyi (1489. թիվ, մարդ, ֆիլմ ու նաև՝ «մենք»-ի մասնիկ). 18.11.2023. // <https://media.am/hy/critique/2023/11/18/36769/>
5. “Xaç və qılınç ilə”. 2020-ci il müharibəsi haqda yeni sənədli film. («Խաչով ու սրով». նոր վավերագրական ֆիլմ 2020-ի պատերազմի մասին). 02.09.2021. // <https://araratian-tem.am/post/4217>
6. İrəvanda “Bahardır...” filminin premyerası baş tutdu (Երևանում տեղի ունեցավ «Գարուն ա...» ֆիլմի պրեմիերան). 02.03.2022. // <https://www.azatutyun.am/a/31732206.html>
7. "Bahardır..." müharibə və sevgi haqqında film martın 1-dən ekranlarda olacaq («Գարուն ա...». պատերազմի ու սիրո մասին ֆիլմը էկրանին կլինի մարտի մեկից). 07.02.2022. // <https://hy.armradio.am/archives/393303>
8. 44 günlük müharibədən bəhs edən “Geri qayıt” filmi beynəlxalq kinofestivallarda fəal iştirak edir (44-օրյա պատերազմի մասին պատմող «Հետ արի» ֆիլմն ակտիվորեն մասնակցում է միջազգային կինոփառատոններին). 02.04.2024. // <https://artsakhpress.am/arm/news/154095/44-orya-paterazmi-masin-patmox--het-ari-filmn-aktivoren-masnacum-e-mijazgayin-kinoparatonnerin.html>
9. Müharibə arası ilə 250 km. Xankəndidə “250 km” filminin premyerası olub. («250 կմ» պատերազմի միջով. Ստեփանակերտում կայացել է «250 կմ» ֆիլմի պրեմիերան). 24.08.2022. // <https://artsakhradio.am/index.php/artsakh-news/cultural/item/2350-250km>
10. “Qarabağ müharibəsindən bəhs edən "250 km" filmi, Krakov Film Festivalında (Արցախյան պատերազմի մասին պատմող «250 կմ» ֆիլմը՝ Կրակովի կինոփառատոնում). 16.06.2023. // <https://mediamax.am/am/news/special-report/51644>
11. “İki hekayə, bir müharibə”. “Daş” və “250 km” filmləri tamaşaçılara təqdim olunub («Երկու պատմություն, մեկ պատերազմ». հանդիսատեսին ներկայացվեցին «Ժար» և «250 կմ» ֆիլմերը). 04.08.2022. // <https://armenpress.am/arm/news/1098633.html>
12. Fransız əsilli erməni Narek Voskanyanın “Armenia Sacra” filmi bir sıra Avropa ölkələrində nümayiş etdiriləcək.(Ֆրանսահայ Նարեկ Ոսկանյանի «Արմենիա Սակրա» ֆիլմը կցուցադրվի եվրոպական մի շարք երկրներում). 04.08.2022. // <https://www.panorama.am/am/news/2022/08/04/%D5%86%D5%A1%D6%80%D5%A5%D5%AF-%D5%88%D5%BD%D5%AF%D5%A1%D5%B6%D5%B5%D5%A1%D5%B6/2715084>

MEHRİBAN ƏLİYEVANIN MİLLİ XALÇAÇILIĞIN İNKİŞAFINDA ROLU

Lalə ƏSGƏROVA

Bakı Slavyan Universitetinin

E-mail: etll@bsu-uni.edu.az

ORCID ID: 0009-0005-0939-1372

Azərbaycan xalq təbiiqi sənətinin istiqamətlərindən biri olan xalçaçılıq milli mədəniyyətimizin tarixində xüsusi yer tutur. Xalqımızın məişətində xalça, təkcə qiymətli əşya sayılmır, o həm də gözəl bir sənət əsəri, rahatlıq, gözəllik vasitəsi, hədiyyə hesab edirik. Xalçaçılıq, həm də demək olar ki, Azərbaycanın simvoluna çevrilmiş bir sənətdir. Bu sənətlə məşğul olmaq həm antik dövrdə, həm də indi insanlara gəlir gətirdi. Xalçalarımıza ödədiyimiz qiymətdən danışarkən, istər-istəməz böyük yazıçılarımızdan Mir Cəlal Paşayevin "Bir gəncin manifesti" əsəri yada düşür. Xalqımız Sona xalanın dilindən "itə ataram, yada satmaram" məşhur ifadəsi xalçanın və xalçaçılığın azərbaycanlılar üçün milli-mədəni dəyərini bariz ifadəsidir.

Bəlkə də elə buna görədir ki, xalçaçılığın inkişafında Azərbaycan Respublikasının Birinci Vitse-Prezidenti Mehriban xanım Əliyevanın rolu və yorulmadan gördüyü işlər mədəni irsimizin zənginləşdirilməsi istiqamətində müstəsna əhəmiyyət daşıyır, çünki ölkəmizin milli-mədəni irsi arasında xüsusi yer tutan xalçaçılıq əsrlər boyu xalqımızın həyat tərzinin, dünyagörüşünün və mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsi olub.

Xalçaçılıq yalnız bədii sənət sahəsi deyil, həm də əsrlərdən bəri Azərbaycan xalqının tarixi-mədəni yaddaşının və ölkəmizdə mövcud olan çoxsaylı xalçaçılıq məktəbinin yadigarıdır. Bu zəngin irsin qorunması və inkişaf etdirilməsi isə dövlət səviyyəsində hər zaman prioritet məsələlərdən biri olmuşdur.

Azərbaycanda çoxsaylı xalçaçılıq məktəbinin mövcud olmasına baxmayaraq, tədqiqatçıların bu dəst-xəttləri dörd əsas məktəbə görə aşağıdakı kimi qruplaşdırmışlar:

- Təbriz xalçaçılıq məktəbi;
- Quba-Şirvan xalçaçılıq məktəbi,
- Qarabağ xalçaçılıq məktəbi
- Gəncə xalçaçılıq məktəbi [1]

Bu məktəblərin hər birinin öz simvolikası, ornamentləri, üstün rəng çalarları mövcuddur. Bütün bunlar isə hər bir xalçaçılıq məktəbinin istehsal etdiyi xalçaların rəngarəng çeşidlərini meydana çıxarır. Hesab edirik ki, yuxarıda adlarını qeyd etdiyimiz bu xalçaçılıq məktəbləri arasında Naxçıvan xalçaçılığının özünəməxsus yerini qedy etməliyik. Çünki Naxçıvan xalçaçılarının toxuduqları müxtəlif xalçaçılıq məmulatlarında həm bu məktəblərin hər birinin öz təsiri olmuş, həm də özünün xüsusi dizayn, bənzərsiz naxışlar sistemini ərsəyə gətirmişdir.

Azərbaycan xalçaları özündə qədim ənənələri, unikal naxışları və müxtəlif bölgələrin mədəniyyətini əks etdirir ki, buraya yuxarıda sadaladığımız məktəblərdən savayı Quba, Qarabağ, Şirvan, Gəncə və Qazax xalçaçılıq məktəbləri öz fərqli ornament və rəng palitraları ilə dünyada tanınır [2]. Xalçaçılıq sənətinin qorunması və inkişafı Azərbaycan mədəniyyət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri olduğu üçün, bu sahənin müasir dövrdə yenidən canlanması və dünya miqyasında təbliği isə Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilən bir sıra layihələr və proqramlarla mümkün olmuşdur.

Mehriban Əliyeva tərəfindən rəhbərlik edilən Heydər Əliyev Fondu, Azərbaycanın mədəniyyətinin müxtəlif sahələrinin, o cümlədən xalçaçılığın inkişafına və beynəlxalq səviyyədə tanınmasına xüsusi töhfə verib. Fondun fəaliyyəti çərçivəsində xalçaçılıqla bağlı bir çox tədbir və layihələr həyata keçirilir, xalçaçılığın ənənəvi üsulları qorunub saxlanılır, yeni nəsilərə ötürülür və bu irs beynəlxalq arenada layiqincə təmsil və təbliğ edilir.

Təsədüfi deyil ki, 2003-cü ildə təsis edilən Fondun fəaliyyəti mədəni irsin qorunması və onun dünyada tanınması istiqamətində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərliyi altında həyata keçirilən layihələr Azərbaycanın milli xalça sənətinin dünya mədəni irsi kimi tanınmasına təkan verdi. UNESCO ilə sıx əməkdaşlıq çərçivəsində Azərbaycan xalçaçılıq

sənəti 2010-cu ildə UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs Siyahısına daxil edilmişdir. Bu hadisə Azərbaycan xalçaçılığının beynəlxalq miqyasda tanınması və qorunmasına böyük töhfə vermişdir.

Azərbaycan Xalça Muzeyi ölkəmizin xalça sənətinin ən mühüm mərkəzlərindən biridir. Muzeyin fəaliyyəti xalçaçılığın tarixi, inkişaf mərhələləri və müxtəlif bölgələrin xalça məktəblərinin nümayişi ilə bağlıdır. 1967-ci ildə yaradılan muzeyin fəaliyyəti ölkədə xalça sənətinin təbliği və qorunmasına xidmət etsə də, 2000-ci illərdə Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü və dəstəyi ilə muzeyin fəaliyyəti yeni mərhələyə qədəm qoydu.

Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, 2014-cü ildə Bakı Bulvarında Xalça Muzeyinin yeni binası istifadəyə verilməsi və bu binanın unikal arxitekturasının özündə Azərbaycan xalça sənətini əks etdirməsi, Mehriban xanım Əliyevanın muzeyin yenidən qurulması və onun fəaliyyətinin genişləndirilməsi işlərinə şəxsən nəzarət etməsi Azərbaycanın bu sahəyə dövlət qayğısının nə qədər yüksək olmasından xəbər verir [3, s.20]. Bu muzey, xalçaçılığın müxtəlif dövrlərinə və bölgələrinə aid nadir eksponatlarla zənginləşdirilmiş, müasir texnologiyalar vasitəsilə xalça sənətinin interaktiv təqdimatı təşkil edilmişdir.

Mehriban xanımın dəstəyi və şəxsi təşəbbüsü ilə Azərbaycan xalçaçılığı müxtəlif beynəlxalq tədbir və sərgilərdə ən yüksək səviyyədə, layiqincə təmsil olunmaqdadır. Dünyanın müxtəlif ölkələrində təşkil olunan sərgilər Azərbaycanın xalçaçılıq irsinin daha geniş auditoriyaya çatdırılmasına xidmət edir. Heydər Əliyev Fondunun dəstəyi ilə Azərbaycan xalçalarının beynəlxalq sərgilərdə nümayiş etdirilməsi xalça sənətinin dünyada tanınması işinə böyük töhfə verir. Məsələn, 2017-ci ildə Parisdə UNESCO-nun baş qərargahında Azərbaycan xalçalarına həsr olunmuş sərgi təşkil edildi. Bu sərgidə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə aid xalçalar nümayiş etdirilmiş və dünya xalçaçılıq sənətinin unikal nümunəsi kimi tanındılmışdır.

Mehriban xanım Əliyevanın xalçaçılıq irsinin beynəlxalq səviyyədə təbliğinə yönəlmiş səyləri bu sənətin yalnız Azərbaycanda deyil, dünyanın müxtəlif ölkələrində də yüksək qiymətləndirilməsinə imkan yaratmışdır. Azərbaycanın xalçaçılıq ənənələrinin qorunub saxlanılması yalnız tarixi irsi qorumaqla məhdudlaşmır. Bu irsin gələcək nəsillərə ötürülməsi də xüsusi önəm daşıyır. Mehriban xanım xalçaçılığın gənclər arasında populyarlaşdırılması və bu sənətin davamlı inkişafının təmin olunması istiqamətində müxtəlif layihələrə dəstək verir.

Xalçaçılıqla bağlı müxtəlif müəllif kursları, ustad dərsləri və tədris proqramları təşkil edilir. Gənclərin xalça sənətinə marağını artırmaq üçün Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində xalçaçılıq mərkəzləri və emalatxanalar yaradılır. Bu mərkəzlərdə gənc ustalar ənənəvi üsulları öyrənir və xalça sənətini yaşadırlar. Bu cür layihələr sayəsində xalçaçılıq sənəti yalnız tarixi sənət olaraq qalmaq deyil, həm də müasir gənc ustaların yaratdığı yeni əsərlərlə zənginləşir.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirib bu nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Mehriban xanım Əliyevanın Azərbaycanın milli xalçaçılıq sənətinin inkişafında və dünya səviyyəsində təbliğində rolu əvəzolunmazdır. Onun rəhbərliyi və təşəbbüsü ilə həyata keçirilən layihələr xalçaçılığın yalnız milli irs olaraq qorunmasına deyil, həm də beynəlxalq arenada tanınmasına yönəlib. Xalça sənəti UNESCO-nun Qeyri-Maddi Mədəni İrs Siyahısına daxil edilib [4], müasir xalça muzeyləri qurulub və gənclərin bu sənətə marağı artırılıb. Mehriban Əliyevanın xalçaçılığa verdiyi töhfələr Azərbaycan mədəniyyətinin dünya səviyyəsində tanınmasına və bu qədim sənətin gələcək nəsillərə çatdırılmasına böyük xidmət edir.

Summary

THE ROLE OF MEHRIBAN ALIYEVA IN THE DEVELOPMENT OF NATIONAL CARPET WEAVING

Carpet weaving, one of the directions of Azerbaijani folk applied art, occupies a special place in the history of our national culture. In the life of our people, a carpet is not only considered a valuable item, but also a beautiful work of art, a means of comfort, beauty, and a gift. Carpet weaving is also an art that has become almost a symbol of Azerbaijan. Engaging in this art has brought income to people both in ancient times and now.

Keywords: Mehriban Aliyeva, Azerbaijan Carpet, carpet weaving school, national cultural heritage, Karabakh carpets, Carpet Museum.

Резюме РОЛЬ МЕХРИБАН АЛИЕВОЙ В РАЗВИТИИ НАЦИОНАЛЬНОГО КОВРОТКАЧЕСТВА

Ковроткачество, одно из направлений народно-прикладного искусства Азербайджана, занимает особое место в истории нашей национальной культуры. В жизни нашего народа ковер не только считается ценным предметом, но и прекрасным произведением искусства, средством уюта, красоты и подарком. Ковроткачество также является искусством, ставшим почти символом Азербайджана. Занятие этим искусством приносило людям доход как в древние времена, так и в настоящее время.

Ключевые слова: Мехрибан Алиева, Азербайджанский ковер, школа ковроткачества, национальное культурное наследие, Карабахские ковры, Музей ковра.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan xalçaları / Heydər Əliyev Fondu. Bakı, 2010. 201 s.
2. Süleymanlı M.H. Mədəni irs. Dərslik. Bakı, Elm və təhsil, 2019. 423 s.
3. Vəliyev, O.Ə. Xalça muzeyi - tarixi kimliyimizə işıq salan məkan / Yeni Azərbaycan.- 2014.- 3 sentyabr.- s. 5.
4. Traditional art of Azerbaijani carpet weaving in the Republic of Azerbaijan. – URL: <https://ich.unesco.org/en/RL/traditional-art-of-azerbaijani-carpet-weaving-in-the-republic-of-azerbaijan-00389>

PUBLİSİSTİKADA 44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNİN BƏDİİ ƏKSİ

Leyla ALLAHVERDİYEVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Sumqayıt Dövlət Universiteti

E-mail: allahverdiyeva.lela82@gmail.com

ORCID: 0000-0003-2067-5702

Azərbaycan publisistikasında müharibə mövzusu xüsusilə Vətən müharibəsi və Qarabağ müharibəsi fonunda güclü şəkildə öz əksini tapmışdır. 2020-ci il sentyabrın 27-dən başlayaraq 44 gün davam edən Vətən müharibəsi müasir dövr Azərbaycan poeziyasında böyük coşğu ilə tərənnüm edilmişdir. Şairlər bu şeirlərində xalqın birliyini, igidliyini təsvir etməklə bərabər, zəfər sevincini, torpaq həsrətini və vətən nisgilini də qələmə almışlar. Bundan başqa müəlliflər əsərlərində bəzən müharibə zamanı yaşadıkları acıları, qəm-kədəri, həsrəti, ayrılığı və digər hissləri poeziyaya köçürməklə təskinlik tapırlar.

Bununla belə, şeirlərdə rəsmi və hörmətli dil-üslub xüsusiyyətlərini də görə bilərik: “Ruhu qarşısında baş əyirik!”, “İgid qəhrəman!”, “Qalib əsgər, Tanrı səni qorusun!”, “Bizimdir Qarabağ, bizimdir!” və s.

Daşdığı mövzuları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

1. Zəfər hissi. Doğma Vətənimizin erməni işğalçılarından azad olunması və tarixi Qarabağ torpaqlarının geri alınması publisistikamızda qələbə / zəfər sevinci milli qürur və fəxarət hissləri ilə müşayiət olunur. Aşağıda təqdim olunmuş bir neçə qəzet və jurnaldan seçilmiş nümunələrə nəzər salaq:

Qırx dörd gün davamlı döyüşlər,
Möhtəşəm nizamlı döyüşlər,
“Qələbə” kəlamı döyüşlər,
Bizimdir Qarabağ, bizimdir!!! [3, s.14]

Ayağa qalxıbsa, xalq
Məğlub ola bilməz haqq!
Zəfərlərə səsləyir
Bizi üçrəngli bayraq! [5, s.7]

Körpə balaların vətənpərvər ruhda böyüməsini qarşısına məqsəd qoyan “Göyərçin” jurnalının hər sayında II Qarabağ müharibəsinə, şanlı zəfərimizə aid nümunələr verilir. Jurnalda Rafiq Yusifoğlu (O, həmçinin jurnalın redaktorudur.), Mirvarid Dilbazi, Ağabəyim ağa Ağabacı, Ələsgər Əlioğlu, İbrahim Yusifoğlu, Mina Rəşid, Məmməd İsmayıl, Abbas Abdulla və digər şair-publisistlərin müharibə, qələbə, Yuxarıda təqdim olunmuş nümunələrdə xalqın birliyi, vətənə böyük məhəbbət, zəfər sevinci, 44 günlük Qarabağ döyüşləri, qələbəyə böyük inam və s. motivlər öz parlaq əksini tapmışdır.

Qeyd edək ki, şair və redaktor Rafiq Yusifoğlu “Göyərçin” jurnalında “Xarıbülbul nəğmələri” başlığı altında müxtəlif şairlərin xarıbülbul haqqında (Ağabəyim ağa Ağabacının “Vətən bağı al-əlvandır” şeiri, Mirvarid Dilbazinin “Xarıbülbul” şeiri, Abbas Abdullanın “Xarıbülbul” şeiri və Məmməd İsmayılın “Xarıbülbul” şeiri) yazdığı nümunələri seçib, balaca oxucuların diqqətinə çatdırmışdır.

Bundan başqa İbrahim Yusifoğlunun zəfər haqqında yazdığı digər bir şeirə nəzər salaq:

Nəğmələrin müqəddəsi, ulusu,
Qalib əsgər, Tanrı səni qorusun!
Bulaqların ayna kimi durusu,
Zəfər nəğməsi. [6, s. 3]

Hər bir azərbaycanlının dilindən səslənən “Qalib əsgər, Tanrı səni qorusun!” nidası altında bir arzu, bir nisgil, bir ümid, bir qorxu kök salmışdır. Şair-publisist bu hisslərin hamısını “Zəfər nəğməsi” adı altında birləşdirmişdir.

2. Şəhidlərə ehtiram hissi

Vətən yolunda canından keçən şəhidlər xalqımızın qüruru və qəhrəmanlıq simvoludur. Onlar azadlıq, müstəqillik və torpaqlarımızın bütövlüyü naminə ən ali fədakarlıq göstərmiş insanlardır. Şəhidlərə dərin hörmət, minnətdarlıq hissi daim insanların ürəyinin ən kövrək, ən müqəddəs hissəsində özünə yer tapır. 44 günlük müharibə zamanı şəhid olan igidlərimiz də digər şəhidlərimiz kimi, qəlblərimizin ən ülvəi məqamında ömürlük qalacaqdır. Bu mövzu publisistikamızda da hərtərəfli işlənmişdir. Müxtəlif jurnal və qəzetlərdə bu məzmununda kifayət qədər nümunə vermək mümkündür.

Publisistikamızda qeyd olunmuş mövzuda yazılmış şeirlərdə diqqətəçarpan başlıqlar, emosional təsvirlər, minnətdarlıq hissi, dərin məna qabarıq əks olunmuşdur. Məsələn:

Mübarizlər, Poladlar bərpa etdi keçmişi,
Türklük ər meydanında öz atın çapacaqdır.
Düşmənlər bilməlidir, xalqımızın haqq işi,
Gec-tez öz ədalətli həllini tapacaqdır. [8, s. 13]

3. Qəhrəmanlıq hissi

Publisistikamızda qəhrəmanlıq hissləri hakim olan müharibə şeirlərində emosional və coşğun dil xüsusiyyətləri, epitet, metafora və təşbeh kimi bədii təsvir vasitələrinin geniş istifadə olunması diqqəti daha çox cəlb edir. Məsələn, aşağıda verilmiş bir nümunəyə nəzər salaq:

Ordumuzun gücündən
Qorxub qaçdı yağılar.
Şuşanı azad etdi,
Şir biləkli oğullar. [7, s. 3]

Mina Rəşid publisistikasından nümunə verilmiş yuxarıdakı şeirdə Azərbaycan qəhrəmanlarını şir biləkli (epitet) kimi qeyd edilərək bənzətmə yaradılmışdır.

Qəhrəmanlığa aid müharibə şeirləri vətənpərvərlik mövzulu şeirlər silsiləsinə daxil olub, düşməne nifrət, qəhrəmanlara sevgi, igidlik göstərən əsgərlərin döyüş şücaətləri, birlik və

həmrəylik motivləri ilə zəngindir. Əsasən dördlük (qoşma, gəraylı, müasir sərbəst şeir) formasında yazılsa da, ara-sıra qarşımıza 3 və 6 misralıq şeirlər də qarşımıza çıxır.

Ümumiyyətlə, bu şeirlərin yazılmasında məqsəd insanları mübarizəyə səsləmək, qələbəyə inam aşılamaq, xalqda coşğun ruh yüksəkliyi yaratmaq, gələcək nəsillərə müsbət ideallar göstərmək, qalib, şanlı ordumuzla fəxr etmək, xalqımızın soy-kökümüzə bağlılığını təsvir etmək, milli-mənəvi dəyərləri yaymaq və digər xüsusiyyətlərdir.

Summary

ARTISTIC DESCRIPTION OF THE 44-DAY PATRIOTIC WAR IN PUBLICITY

In the article, the poetry of Azerbaijan devoted to the subject of war in contemporary literature is mentioned. Therefore, the courage shown by the Azerbaijani wars during the 44-day National War, the unity and struggle of the people, and the fact that the state came together as a fist and defeated the enemy. It has been described in detail in our poetry. Its role in the awakening of the national spirit, in the cultivation of patriotism, and in the preservation of historical events in the memory of many people is noted in contemporary poets who were devastated by the war. The ideas were depicted in detail by bringing samples from various journals and newspapers. The article is based on the fact that the motives of national warfare have a strong place in today's literary environment and that this topic is of importance for future generations.

Keywords: *journalism, poetry, war poems, poetry, Karabakh battles*

Резюме

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОПИСАНИЕ 44-ДНЕВНОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ В ПУБЛИКАЦИИ

В статье упоминается поэзия Азербайджана, посвященная теме войны в современной литературе. Поэтому мужество, проявленное азербайджанскими войнами во время 44-дневной Национальной войны, единство и борьба народа, и тот факт, что государство объединилось в кулак и победило врага, подробно описаны в нашей поэзии. Ее роль в пробуждении национального духа, в воспитании патриотизма и в сохранении исторических событий в памяти многих людей отмечена у современных поэтов, опустошенных войной. Идеи были подробно изображены путем приведения образцов из различных журналов и газет. Статья основана на том, что мотивы национальной войны занимают прочное место в сегодняшней литературной среде и что эта тема имеет значение для будущих поколений.

Ключевые слова: *публицистика, поэзия, военные стихи, поэзия, Карабахские сражения*

ƏDƏBİYYAT

1. Gülsüm Adilqızı. Şəhidlik zirvəsinin fəthləri ("Bədii-sənədli əsər")
2. Mehriban Əsədullasoy (Quliyeva). Mühəribə cəbhələrdə, səngərlərdə bitsə də, ürəklərdə bitmir. Kredo, 2025, 11 yanvar, № 01, s.13
<https://www.anl.az/down/meqale/kredo/2025/yanvar/930397.htm>
3. Şahin Fazil. Bizimdir Qarabağ, bizimdir. Xalq qəzeti, 2020, 11 noyabr, s.14
[http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2020/noyabr/727713\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2020/noyabr/727713(meqale).pdf)
4. R.Yusifovlu. Ağillı kənd. "Göyərçin" jurnalı. 2022, №1
5. R.Yusifovlu. Ağillı kənd. "Göyərçin" jurnalı. 2022, №2
6. İ.Yusifovlu. Zəfər nəğməsi. "Göyərçin" jurnalı, 2022, №12
7. Mina Rəşid. Azad Şuşam. "Göyərçin" jurnalı, 2022, №12
8. Ay Bəniz Əliyev. "Zəfər yazanlar" poeması, Ədəbiyyat qəzeti, 2021, 6 noyabr, s.13

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ОБРЯД ПРЫЖКОВ ЧЕРЕЗ КОСТЁР И БОЛГАРСКИЙ ОБРЯД НЕСТИНАРИ: СХОДСТВА И РАЗЛИЧИЯ В ОГЕННОЙ СТИХИИ

Лейла МЕХТИЕВА

*Бакинский Славянский Университет,
кафедра Балкановедения*

E-mail: leylamekhtiyeva13@gmail.com

ORCID ID: 0009-0004-5713-1447

1. Происхождение и исторический контекст

1.1 Нестинари

Нестинарство — это древний обряд, при котором участники босиком ходят по раскалённым углям. Этот ритуал особенно распространён в Странджанском регионе на юго-востоке Болгарии. Истоки нестинарства уходят в дохристианские времена и связываются с культом Солнца и очищения. Позднее обряд был синкретизирован с православием и стал частью празднования дня святых Константина и Елены (3 июня по новому стилю).

1.2 Прыжки через костёр (Азербайджан)

Прыжки через костёр — это часть празднования Новруза, азербайджанского Нового года, который совпадает с весенним равноденствием (20–21 марта). Этот обряд символизирует очищение, избавление от бед, болезней и злых духов. Он имеет зороастрийские корни, так как в древней Персии огонь почитался как священная стихия.

2. Символика огня

В обеих традициях огонь играет роль очищающей и обновляющей силы.

У нестинаров огонь — это не просто стихия, а духовный канал. Хождение по углям совершается в состоянии транса под звуки особой музыки. Считается, что святой Константин «входит» в нестинаря, и потому тот не чувствует боли.

В азербайджанском обряде огонь «забирает» болезни и несчастья. Люди, прыгая через костёр, произносят фразы вроде: «Мои беды — в огонь, огонь — мне здоровье». Таким образом, в обоих случаях огонь очищает и дарует защиту, но в болгарской традиции он также служит посредником между человеком и высшими силами.

3. Ритуальная практика

3.1 Болгария: нестинари

Ритуал проводится следующим образом:

- Икона святых Константина и Елены выносится из церкви.
- Начинается процессия с музыкой (гайда и барабаны).
- Участники впадают в транс и босиком проходят по раскалённым углям.
- Всё сопровождается религиозным экстазом и строгими табу — не каждый может стать нестинарем, это призвание.

3.2 Азербайджан: прыжки через костёр

- Костры разводятся во дворах и на улицах в последние вторники перед Новрузом (Чаршанба).
- Каждый член семьи должен перепрыгнуть костёр.
- Обряд сопровождается стихами, песнями и пожеланиями.
- Особое внимание уделяется детям — считается, что огонь особенно благоприятно действует на них.

4. Социальная и духовная функция

Нестинарство — сакральный ритуал, связанный с конкретными людьми и святыми. Оно усиливает общинную сплочённость, укрепляет связь с традицией и ощущение духовного призвания. Новрузовские костры — элемент народного праздника, открытый

для всех. Это коллективное действо, поднимающее настроение и укрепляющее семейные связи. Оно отражает светскую и праздничную сторону верования.

5. Современное состояние обрядов

В Болгарии нестинарство признано нематериальным культурным наследием ЮНЕСКО. В некоторых регионах оно стало туристической достопримечательностью, но есть семьи, которые до сих пор соблюдают обряд в его традиционной форме.

В Азербайджане обряд прыжков через костёр жив и популярен во всех слоях общества. Особенно широко он отмечается в городах и сёлах в преддверии Новруза, и часто сопровождается концертом, народными гуляниями и ярмарками.

Оба обряда — и нестинарство, и прыжки через костёр — играют важную роль не только в культурной, но и в психологической жизни участников. В нестинарстве транс и контакт с огнём помогают участникам испытать катарсис — эмоциональную разрядку, связанную с ощущением сверхъестественного. Для нестинарей этот опыт часто связан с религиозной экзальтацией, внутренним очищением и чувством благодати.

В Азербайджане прыжки через огонь часто становятся актом символического прощания с прошлым — люди сознательно отдают огню свои тревоги, страдания и страхи. Это ритуальное действие может выполнять терапевтическую функцию, укрепляя психическое здоровье и повышая чувство безопасности через коллективное участие.

6. Женская роль в обрядах

Интересно, что в обоих обрядах женщины играют значительную, а порой и ведущую роль. В болгарских селах именно женщины чаще становятся нестинарками. Считается, что женщины обладают более высокой восприимчивостью к священному трансу, и нередко в традиционных семьях нестинарские роли передаются от матери к дочери.

В Азербайджане женщины также активно участвуют в обрядах Чаршанба — они готовят праздничную еду, разводят костры, следят за соблюдением ритуалов. Матери передают детям магические формулы, произносимые при прыжках, что подчеркивает роль женщин как хранительниц культурной памяти и духовной связи между поколениями.

7. Медиа и современное восприятие

С развитием технологий и туризма огненные обряды стали активно распространяться через медиа. В Болгарии нестинарские танцы регулярно показывают на телевидении, в том числе в рамках культурных фестивалей. С одной стороны, это способствует популяризации и сохранению традиции, с другой — может привести к утрате сакрального содержания ритуала.

В Азербайджане Чаршанба и Новруз освещаются в СМИ как важные элементы национальной идентичности. Современные артисты и блогеры создают креативный контент, связанный с обрядами, что делает традицию более доступной молодому поколению. В то же время важно сохранять баланс между популяризацией и сохранением глубинного смысла обрядов.

Заключение

Болгарский обряд нестинари и азербайджанский обряд прыжков через костёр — это примеры древнейших традиций, в которых огонь выступает как духовная и очищающая сила. Несмотря на различие в форме, оба ритуала служат одной цели: очищению, обновлению и восстановлению связи человека с природой, обществом и священным. Эти практики не только сохраняют культурную идентичность, но и продолжают вдохновлять и объединять поколения.

Xülasə

**AZƏRBAYCAN TONQAL ÜZƏRİNDƏN TULLANMA AYINI VƏ BOLQAR
NESTİNAR AYINI: OD ÜNSÜRÜNDƏ OXŞARLIQLAR VƏ FƏRQLƏR**

Qədim zamanlardan bəri od insanın mənəvi, mədəni və gündəlik həyatında mühüm rol oynamışdır. Odu ehtiva edən ayinlər demək olar ki, dünyanın bütün xalqlarının ənənələrində mövcuddur. Bu rituallar təmizlənmə, yenidən doğuluş, keçid və qorunma ilə bağlı simvolik təsəvvürləri əks etdirir. Bu məqalənin məqsədi od ayinlərinin tarix, din, psixologiya və mədəni antropologiya baxımından əhəmiyyətini araşdırmaqdır. Od insanın mənimsədiyi ilk təbii ünsürlərdən biri olmuşdur. O, insana istilik, işıq və qorunma bəxş etmiş, eyni zamanda qorxu və ehtiram oyatmışdır. Artıq ibtidai cəmiyyətlərdə od dini ayinlərin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdi. Arxeoloji tapıntılar qədim Hindistan, Çin, Yunanıstan və Yaxın Şərqdə oda qurban vermə və tonqalla təmizlənmə rituallarının mövcud olduğunu göstərir. Bir çox dinlərdə od ilahi varlığın rəmzi kimi çıxış edir. Zərdüştlikdə müqəddəs sayılır, hinduizmdə “agnihotra” adlanan rituallarda istifadə olunur. Xristianlıqda od Müqəddəs Ruhun (Pyentikost) simvoludur, yəhudilikdə isə Tanrının rəhbərliyini təcəssüm etdirir (Musanın yanan kolu). Odlə bağlı ayinlər tez-tez dünyəvi aləmdən mənəvi aləmə keçidi, ruhun təmizlənməsini və şərin qovulmasını simvolizə edir. Od — müxtəlif xalqların ayinlərində rast gəlinən ən qədim simvollardan biridir. O, təmizləyir, aləmləri birləşdirir, həm həyatı, həm də ölümü təcəssüm etdirir. Bu məqalədə odlə bağlı iki unikal ayin araşdırılır: Bolqarıstanın nestinar ritualı və Azərbaycanın tonqal üzərindən tullanma ənənəsi. Mədəni və dini fərqliliklərə baxmayaraq, hər iki ayin odun xalqın mənəvi həyatındakı mühüm rolunu nümayiş etdirir.

Açar sözlər: *yanğın ibadəti, adət-ənənələr, ayinlər, mənəviyyat, simvolizm, müasirlik, cəmiyyət,*

Summary

THE AZERBAIJAN FIRE-JUMPING RITUAL AND THE BULGARIAN NESTINARI RITUAL: SIMILARITIES AND DIFFERENCES IN THE ELEMENT OF FIRE

Since ancient times, fire has played a vital role in the spiritual, cultural, and everyday life of humanity. Fire-related rituals are present in the traditions of nearly all nations around the world. These rituals reflect symbolic concepts of purification, rebirth, transition, and protection. The purpose of this article is to explore the significance of fire rituals from the perspectives of history, religion, psychology, and cultural anthropology. Fire was one of the first elements mastered by humans. It provided warmth, light, and protection, while also inspiring fear and reverence. Even in prehistoric societies, fire became part of cult practices. Archaeological findings show evidence of fire sacrifices and purification rituals involving bonfires in ancient India, China, Greece, and the Middle East. In many religions, fire is a symbol of divine presence. In Zoroastrianism, it is considered sacred; in Hinduism, it is used in Agnihotra rituals. In Christianity, fire symbolizes the Holy Spirit (Pentecost), while in Judaism, it represents God's guidance (the Burning Bush of Moses). Fire rituals often symbolize a transition from the earthly to the spiritual, the cleansing of the soul, and the expulsion of evil. Fire is one of the oldest symbols found in the rituals of different peoples. It purifies, connects worlds, and represents both life and death. This article examines two unique fire-related rituals: the Bulgarian Nestinari ritual and the Azerbaijani tradition of jumping over fire. Despite differences in cultural and religious contexts, both rituals demonstrate the importance of fire in the spiritual life of a nation.

Keywords: *fire worship, traditions, rites, spirituality, symbolism, modernity, society, culture.*

Литература

1. Penčev, J. Functions of the formant *se/si* in Bulgarian // *Revue des Études Slaves*. — 1996. — T. 68, № 4. — C. 497–515.
2. Slavcheva, M. Semantic Descriptors: The Case of Reflexive Verbs // *Proceedings of the Fifth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC'06)*. — Genoa, Italy, 2006. — C. 1–6.

3. Slavcheva, M. Linking Reflexive Verb Structure to Verb Meaning in a Cross-Lingual Lexical Setting // *Linguistic Resources and Evaluation*. — Sofia: Bulgarian Academy of Sciences, 2010. — 12 с. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <https://www.academia.edu/10538677/>
4. Ivanova, E. Reflexive-with-Dative Construction in Russian and Bulgarian // *ICELAIC-14: International Conference on English Language and Anglo-American Literature Studies*. — 2014. — С. 62–68.
5. Özyıldız, M. Factivity-Alternating Attitude Verbs in Azeri // *Languages*. — 2022. — Т. 7, № 3. — С. 178. — DOI: 10.3390/languages7030178

ИДЕЙНО-ЭСТЕТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НА ТЕМУ КАРАБАХА

Наргиз РАГИМОВА

*Доктор философии по филологии
Бакинский Славянский Университет
E-mail: ragimovanergiz36@gmail.com
ORCID ID: 0009-0001-3333-4512*

Если взглянуть на нашу драматургию периода независимости, то ее эволюция по сравнению с традициями становится совершенно очевидной. В ходе этой эволюции инновации не должны оставаться за кулисами. Представителей драматургии периода независимости можно разделить на две группы по уровню традиций и новаторства. Традиционную драматургическую линию можно увидеть в произведениях Али Амирли, Фикрета Годжи, Хидаята Оруджева, Афаг Масуда, Аждара Ола, Эльчина Гусейнбейли, Фируза Мустафы, Вефадара, Ибрагима Ибрагимли, Эльчина Мехралиева и Айгюна Гасаноглу, а новаторство в драматургической линии можно увидеть в произведениях Камала Абдуллы, Эльчина и Эйюба Гияса.

На фоне творчества этих писателей можно проследить формирование современной драматургии. Однако с сожалением приходится констатировать, что некоторые из этих писателей, принадлежащих к драматургии периода независимости, не находят в своем творчестве примеров, связанных с Карабахской войной.

Как и во всех существующих областях и сферах творчества, в драматургии существует принцип преемственности.

Первый вывод, к которому мы приходим, размышляя о нашей драматургии, таков: мы становимся свидетелями все более эффективной драматургической семантики и интонаций. «Однако в этой «перемене» больше, чем в какой-либо закономерности, есть и заметная нерегулярность.

Исследователи подчеркивают, что азербайджанская драматургия, привлекающая внимание драматургическим совершенством и полнотой образов, отличается богатым жанровым диапазоном. Среди исследователей существуют разногласия. Некоторые исследователи утверждают, что азербайджанская драматургия однообразна, другие же утверждают, что она «разнообразна и многообразна» в жанровом отношении. Например, Б. Ахмедли, говоря о «разнообразии и богатстве» драматургии в азербайджанской литературе в жанровом отношении, отмечает, что «в настоящее время азербайджанская драматургия не состоит только из классических жанров — комедии, драмы или трагедии. Возникают разнообразные и богатые разнообразием жанры драматургии. В целом развитие азербайджанской драматургии можно считать удовлетворительным».[1, 47]

Академик Н. Пашаева, касаясь фактора драматургии как жанра, отмечает, что драматургия всегда является жанром, более родственным эпохе и времени. [3, 136]

Известно, что трагедия, комедия и драма относятся к драматическому жанру. Драматические жанры отражают социальный ландшафт, характерные жизненные события, глубину конфликтов с художественной реальностью. Например, трагедия строится на трагическом конфликте, показывающем неразрешимость социальных противоречий. Трагедия часто заканчивается смертью героя. Комедия, напротив, носит сатирический или юмористический характер, отражая обычаи и традиции определенной социальной среды. Драма отражает изображение драматических конфликтов и ситуаций, не носящих острого, трагического характера, большую напряженность действия.

Обращая внимание на драматические произведения, отражающие тему Карабаха в азербайджанской литературе периода независимости, мы видим, что они в основном представлены в жанрах драмы и трагедии. Это относится к теме. Трагизм и драма очевидны в драмах, изображающих Первую Карабахскую войну. В современной азербайджанской драматургии трагедия привлекает внимание своей актуальностью в произведениях, освещающих тему Карабаха. Это происходит из цели отразить трагедию народа.

Драматические произведения, освещающие тему Карабаха в период независимости, продолжают оказывать влияние на национальное сознание и самосознание. Цель драм — пропаганда идей национальной идентичности. Шестисерийная драма Али Амирли «Один шаг» отражает пропаганду национального единства, идей азербайджанства, любви к Родине, развитие национальных традиций.[2, 89]

Отсутствие драм, освещающих тему Карабаха в период независимости, не создает условий для разнообразия драм в жанровом плане. Художественные образцы, созданные в драматическом жанре, совершенно отличны от художественных образцов, созданных в эпическом и лирическом жанрах. На исторических этапах лирические и эпические жанры развивались и уступали место жанровому многообразию. Реальным фактом является то, что роль драматического жанра на исторической арене не та же самая, что у лирических и эпических жанров.

История возникновения и развития таких жанров, как традиционная драма, комедия и трагедия в драматургии, отличается своими уникальными особенностями. Очевидно, что драматургия, созданная на тему Карабаха в период независимости, не охватывает в полной мере эти жанры. Хотя комедия стала основным, ведущим жанром азербайджанской драматургии в период независимости, она не смогла удержать эту вершину в произведениях, отражающих тему Карабаха. Потому что в жанре комедии невозможно было выразить боль, пережитую во время Первой Карабахской войны. Однако после победы в 44-дневной войне возникла необходимость внести изменения в жанры создаваемых произведений.

Диалоги, монологи и реплики являются важными составляющими пьес, отражающих тему Карабаха в азербайджанской литературе периода независимости. Личностные качества персонажей раскрываются в диалогах и монологах. В репликах функциональные авторские заметки отражают место действия сюжета, внутренний и внешний облик персонажей. Структура пьесы включает текст персонажей — диалоги и монологи. С другой стороны, копии включают заметки, в которых описывается место действия, характеристики интерьера, а также внешний вид и поведение персонажей. В пьесе заранее представлен список персонажей. Доходит даже до тонкости. Описывается возраст персонажей, их профессии, титулы, семейные отношения и т. д. Али Амирли, поясняя основные особенности пьесы, утверждает, что как бы ни были важны все составляющие пьесу компоненты и взаимодействие между ними, самым важным и самым сложным компонентом пьесы является ее сюжет. Структура — это ключ в пьесе. Али Амирли рассматривает структуру сюжета пьесы как состоящую из трех компонентов. Он отмечает их начало, середину и конец. Объясняя функцию сюжета в этом произведении,

Али Амирли утверждает, что сюжет — это цепь событий, происходящих в пьесе, основная категория пьесы. Сюжет — это столкновение, конфликт, противостояние внутри характера главного героя и его взаимоотношений с другими персонажами. Сюжет — это движение к полному раскрытию характера персонажа.

Проблематика драм, отражающих тему Карабаха в азербайджанской литературе периода независимости, в основном отражает проблемы нации в двух направлениях: Первая Карабахская война и Отечественная война. Естественно, что темы, окружающие эти войны, различаются. Драм, отражающие Первую Карабахскую войну, повествуют о тоске по родине, потере земли, жизни беженца, уничтожении невинных людей и надежде на возвращение карабахских земель. Отечественная война отражает возвращение карабахских земель, достижение победы, празднование победы и т. д. Пьесы Гусейнбалы Мираламова «Позор», «Правило совести», «Безадресный поезд» Али Амирли, «Товарный вагон» Мехмана Мусабейли, «Беглые старики», «Фатиха» Эльчина Гусейнбейли, «Мой сын, мой брат умер» Вагифа Алиханлы, «Месть матери» Видади Бабанлы являются примерами, отражающими Первую Карабахскую войну.[4]

В своей пьесе «Анонимный поезд» (Ünvensiz qatar) А. Амирли поднимает проблему беженцев на общечеловеческий уровень. Автор показывает через образы еврейскую женщину Маню и ее дочерей Клару и Любу. Автор проливает свет на судьбу евреев, которые на протяжении тысяч лет являются символом продолжающегося движения беженцев, демонстрируя, что беженство — это не что-то новое. В центре внимания пьесы — неопределенное путешествие беженцев из Карабаха в Баку.

В пьесе также на армянском языке подчеркивается храбрость азербайджанских солдат. Армянский полковник Манвелян признает храбрость азербайджанских солдат: «Азербайджанские солдаты действительно сражаются как волки...»

Пьесы Агарагима Рагимова «Детеныш зверя», «Предательство», «Красный снег», «Где», «Мать солдата» привлекают внимание отражением реалий Карабахской войны. В проблематике своих пьес Агарахим Рагимов объясняет, как «предательство» может занять свое место в обществе. Автор раскрывает суровые последствия «измены», совершенной против родины, нации, родной земли или семьи. В проблематике пьесы «Мать солдата» автор затрагивает тот факт, что предательства и социальные противоречия являются причинами трагедий. Как и в большинстве драм, изображающих Карабахскую войну, в этой пьесе мы не встречаем батальных сцен. Раскрываются чувства людей, испытавших боль и страдания войны, а также моральный удар, который она им нанесла. В пьесе исчезновение старшего сына матери Марал, мученическая смерть ее младшего сына, смерть ее среднего сына и матери оживают как последствия войны.

В пьесе Агарахима Рагимова «Красный снег» подчеркивается важность сохранения национальных нравственных ценностей, несмотря на боль и страдания войны.

В пьесах Фируза Мустафы «Коридор» и Айгюн Гасаноглу «Пещера», состоящих из двух частей, представлены моральный удар и потери, нанесенные народу Первой Карабахской войной.

Драматические произведения, изображающие Карабахскую войну, отражают идейно-художественное решение исторической памяти этого периода и его конфликтов в драматургическом творчестве. Следует подчеркнуть, что самым сложным вопросом в процессе драматургического творчества, отражающего тему Карабаха в азербайджанской литературе периода независимости, является нахождение конфликта и построение пьесы на основе этого конфликта.

Поэтому неудивительно, что драмы, написанные на тему Карабаха, различаются по жанровым особенностям и проблематике в период Первой Карабахской войны и Отечественной войны. Если драмы, посвященные Первой Карабахской войне, отражали оптимистическую надежду на будущее, то драмы, посвященные Отечественной войне, отражали решимость победить и торжество победы.

Драматические произведения, отражающие тему Карабаха в азербайджанской литературе периода независимости, отражают историческую память народа. Они неизбежно станут частью народной памяти, как в нашу современную эпоху, так и в будущем. Отражение победы, радости и гордости, достигнутых в Отечественной войне, станет основной темой создаваемых драм, а также даст импульс формированию национального самосознания будущего поколения. Писателям необходимо сосредоточить свое внимание на создании примеров, которые смогут отразить великое возвращение на освобожденные земли, а также тоску по земле, которой пришел конец, в новых драмах, сценариях и фильмах, которые будут созданы.

Xülasə

QARABAĞ MÖVZUSUNDA ƏSƏRLƏRİN İDEOLOJİ-ESTETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Qarabağ məsələsi xalqımızın qan yaddaşına, yarasına çevrilib. Lakin 44 günlük müharibədən sonra əldə etdiyimiz qələbə, öz fikrini bildirən “dəmir yumruq” xalqımızın qəlbindəki ağrı və kədəri qürur hissi ilə əvəz etdi.

Yazdığımız məqalədə Qarabağ mövzusunda yazılmış əsərlərin süjet xətləri, hadisələrin səciyyəvi xüsusiyyətləri, eləcə də müasir ədəbiyyatımızın, o cümlədən dramaturgiyamızın inkişaf strategiyası araşdırılır.

Məqalədə deyilir ki, müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunu əks etdirən dramatik əsərlər xalqın tarixi yaddaşını əks etdirir. Yazıçılar yeni dramlarda, ssenarilərdə, yaradılacaq filmlərdə işğaldan azad edilmiş torpaqlara böyük qayıdış, eləcə də sonu çatan torpaq həsrətini əks etdirə biləcək nümunələr yaratmağa diqqət yetirməlidirlər.

Açar sözlər: *Qarabağ, dram, Qarabağ müharibəsi, müasir ədəbiyyat, süjet xətləri.*

Summary

IDEOLOGICAL AND AESTHETIC FEATURES OF WORKS ON THE THEME OF KARABAKH

The Karabakh issue has become a bloody memory and a wound for our people. However, the victory we achieved after 44 days of war, the "iron fist" that expressed its opinion, replaced the pain and sadness in the hearts of our people with a sense of pride.

The article we wrote examines the plot lines of works written on the topic of Karabakh, the specifics of the events, as well as the development strategy of our modern literature, including our drama.

The article says that dramatic works reflecting the theme of Karabakh in Azerbaijani literature of the independence period reflect the historical memory of the people. Writers need to focus on creating examples that can reflect the great return to the liberated lands, as well as the longing for the land that has come to an end, in new dramas, scripts and films that will be created.

Keywords: *Karabakh, drama, Karabakh war, modern literature, plot lines.*

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədli B. Dramaturq: Sənət və Həqiqət, Bakı 2011.
2. Əmirli Ə. Bircə addım. Dram, “Azərbaycan” Jurnalı. № 11, 2021.
3. Paşayeva N. Yeniləşən Ədəbiyyatın Yeni İnsanı (Xalq yazıçısı Elçinin yaradıcılığı əsasında). Bakı: 2004. 211 səh.
4. Pyesin əsas komponentləri - Əli Əmirlinin ustad dərsi Süjet və onun qurulması (IV dərslər) // <https://525.az/news/183297-pyesin-esas-komponentleri-eli-emirlinin-ustad-dersi>.

OLJAS SÜLEYMENOVUN “ƏCDAD KULTU” ƏSƏRİNDƏ TÜRK SÖZ VƏ İFADƏLƏRİNİN ETİMOLOGİYASI VƏ ÖZÜNƏMƏXSUS İNTERPRETASIYASI

Nizami MƏMMƏDOV

Filologiya elmləri doktoru, professor

Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan ədəbiyyatı kafedrası

E-mail: nizami.mamedov@mail.ru

ORCID ID: 0009-0009-9837-4564

O.Süleymenovun hansı əsərinin mahiyyətinə nəzər salsaq, orada mədəniyyətlərin bir-birinə qaynayıb-qarışdığını və xalqların qarşılıqlı mənəvi zənginləşməsini görə bilərik. O, hesab edir ki, yazının rəşşifrovkası, dillərin, əfsanələrin mahiyyətinin açılması Bəşər Tarixinin inkişafına yeni rakursdan baxmağa kömək edə bilər. Süleymenov əsərlərində faktiki olaraq daim nəzərə alınmayan, bununla belə, həm də görünən fakta diqqət yetirməyin gərəkli olduğunu düşünür. Onun bu istiqamətdə ən böyük xidməti söz fenomeninə daha diqqətli yanaşmasıdır. Süleymenov etimologiyasını tapdığı söz heç də yalnız müəyyən mənə kəsb edən səsli kompleks deyildir. Bu, hər şeydən əvvəl, mədəniyyət konnotasiyalarıdır. Onun fikrincə söz genetik olaraq qrafik simvola bağlıdır. Simvolun özü isə konkret mədəni mühit və konseptosfera ilə bağlıdır. Sözlərin təhlili isə həm bunu, həm digərini rekonstruksiya etməyə şərait yaratmaqla, həm də bəşəriyyətin tarixəqədərki şüurunun xüsusiyyətlərinə işıq tutmağa imkan verir. Odu ki, O.Süleymenov “Əcdad kultu”, “Yazının dili”, “Sözlərin Kodu” və “Tanrının təbəssümü” kimi əsərlərində qeyd etdiyimiz təsəvvürləri ilə bağlı düşüncələrini maraqlı şəkildə ortaya çəkir. Aruaxlar (aruax konstant olub iki sözdən ar – seçilmiş, ən yaxşı, ən gözəl və ağ – mənəvi təmizlik anlamını ifadə edir) səhra, çöllük mənasında “istep”, qədim türk dilində “is istep” – “iş görmək”, “mənimsəmək” mənasını verməklə Avrasiyanın ucsuz – bucaqsız çöllərini xarakterizə edən arxaizmdir. Onun “Step” sözünə autentik olan ekvivalenti “Sarı Arka” konstantıdır. Bu Günəşin obrazlı adıdır. Onu da bildirək ki, qədim xalqların əksəriyyəti Günəşə sifayış etmişlər. “Arka” isə “arxa”, “hami” (qoruyucu) mənasında, azərbaycanlılarda qazaxlarda, qırğızlarda, qaraqalpaqlarda, noğaylarda “ata-baba” ruhları mənasına uyğun işlədilməkdədir. “Ar” sözü həm də qədim türklər tərəfindən Günəşin itirilmiş, yaddan çıxarılmış adıdır. Müasir qazax dilində yer almış günəşin doğmasına, səhər tezdənə “aray” deyilir. Səmada işığın doğması həm də yaradıcı başlanğıc olan astronomik simvoldur [3, s.71; 14].

Qazax filosofu N.Əyyubov “ar” sözünü mədəni-tarixi müstəvidə işıqlandıraraq, onun qədim dövrdə Mərkəzi Asiya regionunda ari mədəniyyət olduğunu göstərir. Tədqiqatçı ari mədəniyyətinin üç protoiran, protovedi və prototürk qolunu qeyd etməklə onların Mərkəzi Asiya mədəniyyətinin nüvəsi olduğunu qeyd edir. Elə buradaca bildirək ki, tanrıçılar da əsas etibarilə universal olan qədim ari mədəniyyətinin ənənələrini davam etdirənlərdəndir. Onun sərhədləri e.ə. III əsrdən b.e. V əsrinə qədərki bir zaman kəsiyini əhatə etməklə hun dövrü mədəniyyəti adlandırılır. Qərbdə bu Turan mədəniyyəti kimi nəzərdən keçirildiyi halda, Şərqdə hun mədəniyyəti adlandırılırdı. Bəzi tədqiqatçılar hunları bir sıra digər xalqların etnogenezinə oturan ən qədim ari qəbilələrindən hesab edirlər. Məhz qədim dövrlərdə onlar Orxon çayı hövzəsini (“ar+xan” – yəni günəş sifətli), Altay və Tenqri dağlarının ətəklərini tutmuşdular [1, s. 113].

Çöllükdə yaşayan insanların qədim dini Tanrıçılıq Vahid (Tək) Allaha – Tanrıya – Səməyə) – inanan insanların ilk monoteist dini idi. Bu din başqa cür Təbəssümölünmə qanununu qəbul etdiyindən səhra (çöllük) insanları öz yaxınlarını torpağa basdırarkən məzarının üstünə madyan atının südünü-kumis tökür və onun qəbilə üçün qoruyuculuğunu və hami olmasını təvəqqe edirdilər. Bundan başqa, Mahmud Kəşğarlının “Divani-lüğət-it-türk” əsərində aruaxların döyüşünün əks olunması da alimlərin diqqətindən kənarda qalmamışdır [8].

“Tanrının təbəssümü” kitabında O.Süleymenovun hələ 1964-cü ildə qələmə aldığı “Dombra” şeiri də yer almışdır:

Dombra istəmirəm tanışlarımdan,
tənlər qırılıb, dombra yoxdu.

Taparam bir Tula qoşalüləsi
 köhnə “Pobeda”mda yola çıxaram.
 Salaram yolumu mən Qızılquma,
 səhralar hardasa bənzəyər quma.
 Musiqi şöbəsi, qoyunlar, öküz...
 Saksaul kolunun özəyini üz,
 ağacı oxuya-oxuya qəddə,
 o özü gələcək çalası həddə.
 Taxaram mən ora qarğa damarı,
 taxaram mən ora durna damarı,
 mən onu beləcə dinqıldadaram,
 kontrabas, skripka utanar.
 Və ağac səhranı salar yadına,
 qarğa qasırğadan qarılı salar.
 Öz qu nəğməsinə deyər durnalar,
 Əlim damarların üstündə çalar [7, s. 111].

Ümumiyyətlə qeyd edək ki, türklərin mədəniyyət tarixində dombranın bir musiqi aləti kimi yeri əvəzsizdir. Qazaxlara gəldikdə isə bu musiqi aləti onların qəlbinin səsidir. Hətta hazırda qazaxlarda Dombra günü də qeyd edilməkdədir. O, köçəri həyatının ayrılmaz hissəsidir. O.Süleymenov da özünün köçəri mədəniyyətinə məxsusluğundan qürur duyur. Dombra qədim köçərilərin musiqi mədəniyyətinin ən yenilməz simvoludur. Hesablamalara görə onun yaşı 4 min ildən artıqdır. Bununla belə, dombra haqqında ilkin dürüst məlumat yalnız XVI – XVII əsrlərə aiddir. Onun əcdadı kimi qazaxlar qədim türk musiqi aləti şerterin adını çəkirlər. Domburada Kurmanqazı və Dövlətgirey kimi qazax musiqi mədəniyyətinin ustad nümayəndələri ifa etmişlər. Dombranın valehedici səsinə “Axsaq qulan” mahnısında daha dərindən hiss etmək olur. Məhəmbət Ütəmisovun dombrası qorunub saxlanılmaqla, həm də Abayın dombrasının eynidir. Dombra nəinki professional ifaçıların, həm də sırası köçəri-maldarların həyatında mühüm musiqi aləti kimi yer tutmaqdadır. Qazaxlar təbiətən musiqi və estetik mədəniyyət daşıyıcıları olduğundan onun haqqında çoxsaylı əfsanə, rəvayət və miflər yaratmışlar [10; 11; 12; 13].

Dombrayla qazax bir-birindən ayrılmazdır. Dombranın melodiyları hər bir qazaxa yaxındır. Təsədüfi deyildir ki, akad. Əhməd Jubanov demişdi: “Dombra köçəri xalqın salnaməsidir”. Onun müqəddəs simlərində qazax millətinin mübhəm mahiyyəti qorunub saxlanılmaqdadır. Qazax üçün əslində fərqi yoxdur. Onların dombraya elə müqəddəs münasibətləri var ki, o, saksaul kolundan ağacı qəddəyib, ona “qarğa damarı”, yaxud “durna damarı” taxıb çaldıqda “kontrabas da, skripka da utanar”, onun səsləndirdiyi musiqidə “durnalar qu nəğməsinə deyər”.

Digər bir nümunəyə müraciət edək. “Hərbi-zorba” şeirində də O.Süleymenov maraqlı tarixi mövzuya toxunur. Müəllif bu şeirə kiçik bir epigraf da yazır və qeyd edir ki, döyüşdən öncə qoşun özünə elə bir bəhadr seçərmiş ki, o, öz rəqibi ilə söz güləşdirə bilsin. Qazax ellərinin yaddaşında xeyli sayda bəhadrirlərin, igidlərin deyişmələri daşlaşmışdır. Onlardan daha çox bir deyişmə – Orta Cuzdan olan Qara Batırla, Qaraul nəslindən olan Uraq Batırın hərbi-zorbasının məşhurluğunu göstərməklə müəllif həmin deyişməni ilk dəfə böyük qazax maarifçisi, folklorşünası, eposşünası, tarixşünası və coğrafiyaçısı Çokan Valixanovun qələmə aldığını qeyd edir:

Aldı Qara Batır
 Əgər istəyirsənsə,
 gəl sənə söyləyim, Uraq,
 mancurlardan,
 noğaylardan,
 kəkilbaşlardan,
 başqurdlardan,

ağzıcırıq ruskardan,
türkmənlərdən,
uzaq qayalardakı
gürcülərdən,
söz qanmayan çinlilərdən,
ağlamağı bacaran
böyük-böyük xalqlardan!..

Aldı Uraq Batır

Nolar, Qara Batır,
İstəyirsənsə, söyləyim

Mən

Sənin keçdiyin

O böyük yollardan keçəndə

türkmənlərdən soruşdum,

gürcülərdən soruşdum,

uzaq meşələrdə

gördüm başqurdları

oldum

rusların gözəl Moskvasında,

polyaklarla dar düzənlərdə

gəldim üz-üzə,

vəhşi mancurlarla döyüşdüm,

litvalıdan soruşdum,

bolqarlardan soruşdum.

Elədi

neçə tayfa

etiraf...

Gördüm ki,

Kim tanımır,

Kim səni? [7, s. 260 – 262].

Oljas Süleymenov əski skif, şumer, hun, türk dövrlərini əsərlərində diqqət mərkəzinə çəkdiyi kimi, onun Ç.Valixanovdan sonra türk xalqlarının şifahi və klassik yaradıcılığında yer almış bu janra müraciət etməsi və iki qazax igidi Qara Batırla Uraq Batırın timsalında ortaya qoyması qazax xalqının tarixinin keşməkeşli dövrünü əks etdirməsi də maraqlıdır. Hərbə-zorba (deyişmə, müşairə, təkəllüm) şəklində Azərbaycan, Anadolu türkləri, noğaylar, türkmən, özbək, ümumtürk, qırğız, qazax, Şimali Kipr türkləri, İraq türkmanları, qaraqalpaqlarda geniş yayılmaqla aşiq, akın, baxşı, baxşı, baxşı jirşi, jırçı, jırau, yırau, meyxanaçılar və s. içində deyişmənin yumorlu mərhələsindəndir. Onlar deyişmə əsnasında bir-birinə müraciət etməklə özlərini öyür, qarşısındakı opponentinə şeirlə meydan oxuyurdular.

“Hərbə-zorba”nın xüsusi bir şəkli yoxdur. Qoşma və başqa şeir şəkillərində söylənilə bilər” [2, s. 145].

Hərbə-zorba, həm də deyişmə kimi daha çox işlədilir. Deyişmələrin ilk nümunələri təhkiyə səciyyəli kimi olsa da, onlara “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da rast gəlmək mümkündür:

Beyrək aydır:

Mərə qız!

Nə ağlarsan, nə bozlarsan ağam deyir?!

Yandı bağrım, göynədi içim

Məgər sənin ağan yox olubdur?

Yürəkinə qaynar yağlar qoyulubdur.

Banı aydır:

“Çalma ozan! Ayıtma, ozan!

Qaralıcı mən qızın nəyinə gərək ozan?
Qarşı yatan qara dağı sorar olsan,
Ağam Beyrəyin yaylağıydı,
Ağam Beyrək gedəli yaylağım yox”.

Hərbə-zorbanın digər nümunəsi kimi biz müşairədən də danışa bilərik. Müşairə divan ədəbiyyatının şeir formasıdır. Aşıq ədəbiyyatından fərqli olaraq, klassik ədəbiyyatda müşairələr yazılırdı [6, s. 447].

Hərbə-zorba ilə yaxın olan improvizasiyalı poetik mübahisə (yaxud münəqişə) qazax nəğməkarlarının yaradıcılığında özünü “aytıs”da (aytmaq, aytışmaq – danışmaq, söyləmək) göstərirdi. Bu, qazax xalq poeziyasının ənənəvi formalarındandır. “Hər şeydən daha güclü söz döyüşüdür”, yaxud “Dil nizədən itidir” kimi zərbi-məsəllər qazax xalqının etnik təfəkküründə yetərinə oturmuşdur. Aytıs özündə poeziya, musiqili dramatik tamaşa, ifaçılıq məharəti kimi sənətlərin mürəkkəb sintezini əks etdirir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu tipli yarışma nəğmələr dünyanın digər xalqlarında da məlumdur. Məsələn, ərəblərdə “müqəllət”, Hindistanda, İranda, Azərbaycanda, Türkiyədə “müşairə” bəzi transformasiyalara uğramaqla bu gün də qorunub saxlanılmaqdadır. Nəğmə yarışlarında Şimali Fransada trubadurlar, Mərkəzi Avropada meysterzingerlər, İngiltərədə menestrellər, Skandinaviya ölkələrində eddlər, qədim Rusda eyni funksiyaları skomoroxlar yerinə yetirirdilər [5, s. 43].

Elə buradaca bildirək ki, bu istiqamətdə yaradıcılığı göz önündə daha əzəmətli dayanan həm də məşhur qazax akını Axan Sere Koramsındır. Axan Serenin “Sırımbet”, “Makpal”, “Kulager”, “Altıbasar”, “Balkadişa”, “Aktoktı”, “Uş totı”, “Kepser”, “Qara torğay”, “Sünbül saç”, “Pərizad”, “Göycədağ” və s. nəğmə aytıs janrında söylədikləri nümunələr nəşr olunmuşdur [4, s. 145].

Aytış (onu həm də hərbə-zorba kimi qəbul etmək olar – N.M.T.) qazax akınlarının şifahi xalq poeziyası janrında improvizasiyalı yarış kimi son dərəcə populyar idi. Qara Batırla Uraq Batırın da yarışı məhz belə bir məcrada gedirdi. Axan Seredən başqa digər məşhur qazax akınları Canaq Sağandıkulı, Şoje Karjabayulı, Suyunbay Aronulı, Birjan-sal, Sara Tastanbekqızı, Əsəd Naymanov, Torebay Eskojanlı, Cambul Cabayulı və b. bu janrda gözəl, yaddaqqalan sənət nümunələri yaratmışdılar [9].

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qazax xalqının aytış improvizasiyalı janrı ənənəvi dombra ilə birlikdə 2014-cü ilin noyabrında YUNESKO dünyanın qeyri-maddi-mədəni irsi reyestrinə daxil etmişdir. 2020-ci ilin oktyabrında dahi Abayın 175-illiyinə həsr olunmuş gənc istedadların (akınların) aytış yarışmaları keçirilmişdir. Yarışma “Şeir sözün padşahı” aytısı adı altında baş tutmaqla böyüməkdə olan nəsildə vətənpərvərlik hissi aşılamaqla, aytısı xalq yaradıcılığının bir növü kimi yüksəklərə qaldırmaq məqsədini güdürdü. Aytısın gedişi zamanı akınlar “Abay-dana”, “Abay-dara”, “Ruhani janqru – başlı bağlar”, “Doğulan yer – Turğan jermen ölşenbeydi”, “Ana dilim – ardağım”, “Təyelsizdik tuğırım” və s. bu kimi mövzular adı altında keçirilmişdir.

Bütün qeyd etdiklərimiz göstərir ki, Oljas Süleymenov qazax, türk etnik-milli və mədəni-ədəbi ənənələrində nə varsa, onların təbliğinə, yayılmasına və qorunmasına böyük qayğı ilə yanaşmışdır. “Dombra” və “Hərbə-zorba” şeirlərinin də mayasında onun bizlərə ərməğan etdiyi nümunələrə dəyərli münasibət görürük. Oljas Süleymenov öz yaradıcılığı ilə əcdad kultuna söykənərək türk xalqlarının keçmişi ilə indisini birləşdirib, onların gələcəyini də əsərlərində təsvir etməyi nəzərdən qaçırmamışdır.

Beləliklə, Oljas Süleymenovun əsərlərinə nəzər salıb, onlardan ayrı-ayrı fraqmentlər təqdim etməklə biz sənətkarın yaradıcılığında digər mövzularla yanaşı, həm də əcdad kultuna yetərinə önəm verildiyini incələməyə çalışdıq. O.Süleymenovun yanaşmasında əcdad kultu əvvəldən dünyasını dəyişmişlərlə bağlı olmaqla, həm də mifologiyalaşmış əcdadlara gedib çıxır ki, onlar da mədəni qəhrəmanlar rolunda çıxış edirlər. Qazaxlarda ən geniş yayılmış əcdad kultu aruaxlar, Qqorqud Ata və Törədir. Oljas isə əcdad kultuna “Əcdad kultu”, “Sözün kodu”, “Yazının dili” və “Tanrının təbəssümü” və s. kimi əsərlərində geniş yer verməklə onlardan gələn

incələmələri “Hərbə-zorba”, “Qara Batırla Uraq Batır”ın müşairəsində gərəyincə oxucularına çatdırmağa müvəffəq olmuşdur.

Summary

ETYMOLOGY AND INDIVIDUAL INTERPRETATION OF TURKISH WORDS AND EXPRESSIONS IN OLJAS SULEYME NOV'S WORK "ANCESTORS' CULT"

Not only in contrast to the Kazakhs, but also to the representatives of other Turkic artistic and poetic, philosophical and aesthetic thought, writers, historians, archaeologists, ethnographers, anthropologists, to the history of ethnic consciousness, folklore and epic creativity, cultural and moral past, Olzhas Suleimenov treated from a completely original angle. Based on this point of view, and also distinguished by extraordinary nominative qualities and themes, in his works such as "Az and Ya", "The Language of Writing", "The Code of the Word", "The Smile of God", "The Clay Book" and others, the author, descending into the most ancient layers of Turkic history, tries to reach the cult of ancestors, analyzes the lexical and semantic expressions of impa "aruakh", "is istep", "Sary Arka", "arka" and others, where he strives to reveal their meaning and gives their proto-Vedic and proto-Turkic interpretation. Based on the poems "Dombra", "Poetic Competition" and with the help of individual Turkic musical instruments and poetic samples, reveals their ethnicity. An interesting fact is that with a scrupulous approach, the qualities of cultural heroes are revealed, acting as mythologized ancestors of the Turks. Here are the sober scientific views of leading scientists.

Keywords: *cult of ancestors, Turkic word, etymological expressions, peculiar interpretations, code of the word, aruakh, zhychy.*

Резюме

ЭТИМОЛОГИЯ И ИНДИВИДУАЛЬНАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ТЮРКСКИХ СЛОВ И ВЫРАЖЕНИЙ В ПРОИЗВЕДЕНИИ ОЛДЖАСА СУЛЕЙМЕНОВА «КУЛЬТ ПРЕДКОВ»

Не только в отличие от казахов, но и представителей других тюркских художественно-поэтических, философско-эстетических мыслей, писателей, историков, археологов, этнографов, антропологов, к истории этнического сознания, фольклорному и эпическому творчеству, культурно-нравственному прошлому Олжас Сулейменов относился с совершенно оригинального ракурса. Исходя из этой точки зрения, а также отличаясь необычайными номинативными качествами и темами, в своих произведениях, таких как «Аз и Я», «Язык письменности», «Кодекс слова», «Улыбка Бога», «Глиняная книга» и других, автор, спускаясь в древнейшие пласты тюркской истории, пытается дойти до культа предков, анализирует лексико-семантические выражения импа «аруах», «ис истеп», «Сары арка», «арка» и других, где стремится раскрыть их смысл и дает их протоведийскую и прототюркскую интерпретацию. На основе поэм «Домбра», «Поэтическое состязание» и с помощью отдельных тюркских музыкальных инструментов и поэтических образцов раскрывается их этническая принадлежность. Интересен тот факт, что при скрупулезном подходе раскрываются качества культурных героев, выступающих мифологизированными предками тюрков. Здесь представлены трезвые научные взгляды ведущих ученых.

Ключевые слова: *культ предков, тюркское слово, этимологические выражения, своеобразные толкования, код слова, аруах, жырчы*

ƏDƏBİYYAT

1. Аюпов Н.Г. Тенгрианство как открытое мировоззрение. Алматы, КазНПУ, им. Абая, изд. «КИЕ», 2012, с. 113 (264 с.).
2. Hacıyeva M., Rıhtım M. Folklor və təsəvvüf ədəbiyyatı sözlüyü. Bakı, “Nurlan”, 2009, 330 s.

3. Кокумбаев В.Д. Культ предков и казахов. Аруахи Коркыт Ата, Торе // Журнал «Concorde», 2020, № 1, 70 – 89
4. История казахской литературы. В 3-х т., т. 2. Алма-Ата, «Наука», 1979, 339 с.
5. Сатпаева Ш.К., Адипбаев Х.А. Казахская литература. Алма-Ата, Мектеп, 1985.
6. Səfərli Ə. Divan ədəbiyyatı sözlüyü. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015, 703 s.
7. Süleymenov O. Tanrının təbəssümü. Tərc. ed. C.Novruz, A.Əhmədqil, E.Zal. Bakı, “TEAS Press Nəşriyyat evi”, 2016.
8. Турсунов Е.Д. Нурмуханбетов А.Б. КАСИЕТ. Сила Духа Великой Степи. Алматы. ОО «Улы Дала “Әлемі – Мир Великой Степи, 2013, 144 с.
9. Айтыс/Литературны... adebportal.kz
10. inform.kz; e-history.kz
11. Загадка казахской души: как появилась домбра и в чём секрет её звучания. voxropuli.kz
12. Домбра – воплощение духа казахского народа. <https://m.youtube.com>
13. Лётся песня под домбру. <https://daz.asiar...Культура>
14. cyberleninka. ru

BALKAN TÜRKÜYÜ: TARİXİ VƏ MƏDƏNİ KİMLİK

Nurlanə MUSTAFAYEVA

Filologiya elmləri doktoru, dosent

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: nurlanagasimli@ymail.com

nurlana.gasimli@gmail.com

ORCID ID: 0000-0003-4339-3468

Giriş

Balkan Türklüyü: tarixi və mədəni kimlik

Osmanlı imperiyasının Balkan coğrafiyasındakı mövcudiyyəti eyni zamanda orada yaşayan zəngin tarixə, mədəni irsə sahib olan Balkan türklərinin varlığı deməkdir. Bu varlıq əsasən Bolqarıstan, Yunanıstan, Şimali Makedoniya, Kosovo, Rumıniya, Serbiya, Bosniya və Herseqovina kimi ölkələrdə yaşamaqdadırlar. Onlar əsrlər boyu Balkan coğrafiyasının sosial, iqtisadi və mədəni həyatında aktiv rol almış, eyni zamanda öz milli kimliklərini və dil-mədəniyyət dəyərlərini qoruyub saxlamağa çalışmışlar.

Osmanlı dövründə Balkanlara yerləşdirilən türklər yerli xalqlarla birgəyaşayış şəraitində burada məskunlaşmışlar, bu da bölgədəki multikultural bir mühitin formalaşmasına səbəb olmuşdur. XIX əsrin sonlarından başlayaraq Osmanlı imperiyasının zəifləməsi və sonrakı dövnlərdə Balkan müharibələri, I və II Dünya müharibələri nəticəsində bölgədə yaşayan türklər ciddi problemlərlə qarşılaşmışlar. Bu dövnlərdə minlərlə türk öz doğma yurdlarını tərk edərək Anadoluda və digər bölgələrdə sığınacaq tapmışlar.

Müasir dövrdə Balkan türkləri, müxtəlif ölkələrin vətəndaşları olaraq həm həmin dövlətlərin ictimai-siyasi həyatında iştirak edir, həm də öz milli və dini kimliklərini yaşatmağa çalışırlar. Onların böyük əksəriyyəti türk dilində danışır, İslam dininə mənsubdur və türkcə təhsil, mədəniyyət və media fəaliyyətlərinin inkişafı üçün mübarizə aparırlar. Təhsil, mədəniyyət və digər Türk dövlətləri ilə əlaqələr Balkan türklərinin milli kimliyinin qorunmasına və onların səsinə dünyaya çatdırılmasına yardım edə bilər.

Balkan türklərinin bu coğrafiyada məskunlaşması əsasən Osmanlı imperiyasının fəthi ilə bağlıdır. XIV əsrdən etibarən Anadolu türkləri İmperianın təşəbbüsü ilə Balkan yarımadasına köçürülmüş, burada yeni inzibati və hərbi strukturların qurulmasında iştirak etmişlər. Osmanlı idarəçiliyi altında Balkanlar uzun müddət sabitlik və iqtisadi inkişaf dövrü yaşamış, türklər şəhərlərdə və kəndlərdə məskunlaşaraq həm dövlət idarəsində, həm də yerli cəmiyyətin

formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. Eyni zamanda, bir çox yerli xalq İslam dinini qəbul etmiş və bu prosesin nəticəsində bölgədə Türk-İslam mədəniyyəti yayılmışdır. Məscidlər, məktəblər, karvansaraylar və digər ictimai binalar vasitəsilə Osmanlı mədəniyyəti Balkanların şəhər həyatında silinməz iz buraxmışdır.

XX əsrin əvvəllərində Osmanlı imperiyasının süqutu ilə Balkanlardakı türklər ciddi siyasi və sosial təzyiqlərlə üzləşmişlər. Yeni yaranan millət-dövlətlər daxilində azlıq vəziyyətinə düşən türklər assimilyasiya siyasətləri, dil qadağaları və məcburi köçlərə məruz qalmışlar. Bugünkü vəziyyətdə Balkan türkləri əsasən aşağıdakı ölkələrdə yaşayırlar:

- Bolqarıstan: Təxminən 500 min nəfər türk yaşayır. Onların mədəni və siyasi hüquqları nisbətən tanınsa da, müəyyən dövrlərdə təzyiqlərə məruz qalmışlar (məsələn, 1980-ci illərdəki zorla ad dəyişdirmə kampaniyası).
- Şimali Makedoniya: Türk icması ölkənin rəsmi azlıqlarından biri kimi tanınır. Onlar təhsil və media sahəsində müəyyən hüquqlara malikdirlər.
- Kosovo və Prizren: Burada türklər az sayda olsalar da, mədəni fəaliyyətlər baxımından aktivdirlər.
- Yunanıstan (Qərbi Trakiya): Türk icması müsəlman azlıq olaraq tanınır, lakin etnik kimlikləri çox vaxt rəsmən qəbul olunmur.
- Rumıniya və Serbiya: Burada yaşayan türklərin sayı az olsa da, öz mədəniyyətlərini qorumağa çalışırlar.

Balkan türklərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri onların türk dilini qoruyub saxlamasıdır. Hərçənd ki, bu dil zamanla bəzi yerli dillərin təsirinə məruz qalıb, yenə də türkcə gündəlik ünsiyyətin əsas vasitəsi olaraq qalır. Bu icmaların çoxunda türk dilində məktəblər, qəzetlər və mədəni mərkəzlər fəaliyyət göstərir.

Dini kimlik baxımından da İslam dini Balkan türklərinin həyatında mühüm yer tutur. Məscidlər və dini qurumlar onların mədəni və sosial həyatında birləşdirici amil kimi çıxış edir. Balkan türkləri zəngin tarixə və mədəni irsə sahib olduqları halda, bu gün müxtəlif siyasi, sosial və mədəni problemlərlə üz-üzə qalmışlar. Bir çox Balkan ölkəsində yaşayan türklər milli kimliklərini qorumaqda çətinlik çəkirlər. Xüsusilə:

- Yunanıstanda yaşayan Qərbi Trakiya türkləri “türk” etnoniminin rəsmi şəkildə tanınmamasından əziyyət çəkirlər. Onlar yalnız “müsəlman azlıq” kimi tanınır.
- Bolqarıstanda uzun illər davam edən assimilyasiya siyasətləri, xüsusilə 1980-ci illərdəki “yenidən adlandırma kampaniyası” xalq yaddaşında dərin izlər buraxmışdır.

Bu vəziyyət türklərin milli-mədəni kimliyini açıq şəkildə ifadə etməsinə, ictimai həyatda fəal iştirakına mane olur. Türk dilində təhsil məsələsi Balkan türkləri üçün mühüm çağırışlardan biridir. Bir çox ölkədə türk dilində məktəblərin sayı azdır və ya mövcud məktəblər kifayət qədər dövlət dəstəyi almır. Eyni zamanda Türk dilində dərslik çatışmazlığı, müəllim azlığı və təhsilin keyfiyyətsizliyi bu sahədə böyük problemlər yaradır. Gənc nəsil arasında ana dilində danışmaq vərdisləri azalır, bu isə dilin gələcək nəsillərə ötürülməsi prosesini zəiflədir.

Balkan türkləri, ümumiyyətlə, yaşadıqları ölkələrin parlament və yerli idarəetmə strukturlarında kifayət qədər təmsil olunmurlar. Bəzi ölkələrdə siyasi partiyaların fəaliyyəti məhdudlaşdırılır və ya türk icmasının seçki hüquqları dolayısı ilə zəiflədilir. Qanunvericilikdə azlıqların hüquqlarının qorunmasına dair müddəalar olsa da, bu hüquqlar çox vaxt formal xarakter daşıyır və real həyatda tətbiq olunmur.

Türk azlıqlar adətən iqtisadi cəhətdən zəif bölgələrdə yerləşirlər. İşsizlik səviyyəsi yüksəkdir və sosial müdafiə sistemindən istifadə imkanları məhduddur. Gənclər arasında iş tapmaq, təhsil almaq və sosial yüksəliş imkanı azdır. Bu isə miqrasiyanı stimullaşdırır — gənclər ya paytaxtlara, ya da Türkiyəyə köç etməyə üstünlük verirlər. Bu da icmaların demoqrafik zəifləməsinə səbəb olur.

Balkan türklərinin zəngin mədəni irsi — folklor, musiqi, adət-ənənələr — getdikcə unudulur:

- Mədəniyyət mərkəzlərinin sayının az olması, dövlət dəstəyinin məhduddluğu bu sahədəki işləri çətinləşdirir.

- Yerli və milli media orqanlarında türklərin real həyatı və problemləri ya ümumiyyətlə əks olunmur, ya da stereotiplərlə təqdim olunur.
- Türk dilində yayımlanan qəzet və radioların fəaliyyəti çox vaxt maliyyə çatışmazlığı səbəbilə məhdudlaşdırılır.

Bəzi Balkan ölkələrində türklərin dini azadlıqları da məhdudlaşdırılır:

- Məscidlərin tikilməsi və ya bərpası ilə bağlı inzibati əngəllər;
- Dini liderlərin dövlət tərəfindən təyin olunması və ya onların fəaliyyətinə müdaxilə edilməsi;
- İslamın ictimai sahədə təbliğinə və dini ayinlərin yerinə yetirilməsinə yönəlmiş qadağalar.

Azərbaycan-Balkan türkləri əlaqələri

Azərbaycan ilə Balkan türkləri arasında tarixi-mədəni yaxınlıq bu gün də davam etməkdədir. Azərbaycan ilə Balkan bölgəsində yaşayan türklər arasında tarixi, mədəni və mənəvi bağlar mövcuddur. Hər iki tərəf ortaq Türklük kimliyinə və İslam mədəniyyətinə əsaslanan bir mirasa sahibdir. Bu əlaqələrin əsasını ortaq dil kökləri, tarix, dini mənsubiyyət və mədəni yaxınlıq təşkil edir. Azərbaycan və Balkan türkləri arasında əlaqələr birbaşa fiziki coğrafi yaxınlığa əsaslanmasa da, mədəni və ideoloji baxımdan hər zaman yaxın olmuşdur. Çünki hər iki tərəf Türk-İslam mədəniyyətinin yayılmasında və qorunmasında mühüm rol oynamışdır. Eyni zamanda Türk dilinin müxtəlif dialektlərində danışsalar da, qarşılıqlı anlaşma mümkündür və bu, mədəniyyətlərin yaxınlaşmasını asanlaşdırır. Ortaq folklor elementləri, adət-ənənələr, dini mərasimlər və bayramlar ortaq milli yaddaşın göstəricisidir. [6]

Türk dünyası geniş bir coğrafiyaya yayılmış fərqli türk toplumlarını, onların dillərini, adət-ənənələrini və tarixlərini özündə ehtiva edir. Balkan türkləri bütün dövrlərdə digər türk toplumları ilə tarixi, mədəni, ədəbi və dil əlaqələrini qoruyub saxlamışdır.

Bugün Türk dünyasında İsmail bəy Qasıralının “Dildə, Fikirdə, İşdə birlik” ideologiyasını qoruyub saxlamaq və davam etdirmək bu gün Türk dünyasının əsas yol xəritəsidir.

Nəticə

Balkan türkləri bu gün bir çox çətinliklərlə qarşılaşırsalar da, milli kimliklərini qorumaq uğrunda ciddi mübarizə aparırlar. Təhsil və mədəniyyət layihələrinə dəstəyin artırılması, Türk dilində dərslik və müəllim hazırlığı proqramlarının təşkili, universitetlərarası əməkdaşlığın genişləndirilməsi, Balkan türklərinin tarixi və bu günü ilə bağlı elmi tədqiqatların aparılması və ictimaiyyətə çatdırılması, Türk diaspor təşkilatlarının birgə fəaliyyəti və əlaqələndirilməsi bu coğrafiyadakı Türklüyün gücləndirilməsinə səbəb olacaq amillərdən ola bilər.

Balkan türkləri, Türk dünyasının Avropadakı ən mühüm gücüdür. Onlar həm tarixən, həm də müasir dövrdə Türk birliyinin qorunmasında və genişlənməsində mühüm rol oynamışlar. Balkan türklərinin zəngin mədəni irsi, türk kimliyini qorumaqda və Avropada türk mədəniyyətini tanımaqda mühüm rol oynamışdır.

Balkan yarımadası, Osmanlı İmperiyasının bir hissəsi olaraq, müxtəlif türkdilli xalqların məskunlaşdığı və bu günə qədər bu irsin qorunduğu ərazilərdən biridir. Balkan türklərinin əksəriyyəti Osmanlı dövründən qalma mirası daşımaqla yanaşı, bir çoxu milli kimliklərini qorumaq üçün müstəqil dövrlərdə müxtəlif çətinliklərlə üzləşmişdir [4]. Bu etnik qruplar, həm də Türk dünyası ilə əlaqələrin qurulmasında mühüm vasitəçi rol oynayırlar.

Balkan türkləri, Avropa və Asiyanın kəsişməsində yerləşdikləri üçün, coğrafi mövqeləri Türk dünyasının geosiyasi strateji maraqlarına uyğun gəlir. Onlar, Türkiyə ilə Balkan ölkələri arasında diplomatik və mədəni əlaqələrə vasitəçilik edərək, Türk dünyasının Qərbə integrasiyasını təmin edirlər [1]. Həmçinin, Balkan türkləri, Türkiyənin Avropadakı təsirini artırmaqda və Türk birliyinin qorunmasında mühüm strateji rol oynayır.

Türk dünyasının müxtəlif hissələrindən gələn nümayəndələrlə əlaqələr quraraq, Balkan türkləri Qərb dünyasında Türk kimliyinin tanınması və Türk mədəniyyətinin yayılması işində

önəmli rol olurlar. Bu, təkcə siyasi deyil, həm də mədəni olaraq Balkan türklərinin regional və beynəlxalq əhəmiyyətini artırır.

Balkan türkləri, Osmanlı İmperiyasının mədəni irsini qorumağa və bu irsi beynəlxalq miqyasda tanıtmaya davam edirlər. Onların folklor, musiqi, ədəbiyyat və memarlıq sahələrindəki zəngin mirası, Balkanlardakı türk kimliyinin yaşadılmasında və gələcək nəsillərə ötürülməsində mühüm rol oynayır. Məsələn, Bolqarıstanda türk dilində qəzetlər, mədəniyyət mərkəzləri və türkdilli təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərir, bu da Balkan türklərinin öz mədəniyyətlərini qorumağa və yaymağa çalışan cəmiyyətlərin simvoludur [3]. Balkan türkləri, həm də Türk dünyasının Avropada tanınması və yayılması istiqamətində təbliğat və mədəniyyət mübadiləsi fəaliyyətləri həyata keçirirlər. Türk dünyasında yaşayan digər xalqların və dövlətlərin mədəniyyətlərini tanımaqla, Balkan türkləri Türk birliyinin integrasiyasına tökan verir.

Balkan türkləri ilə Türk dünyası arasında akademik əlaqələr son illərdə güclənmişdir. Türkologiya, Balkanşünaslıq və türk mədəniyyəti üzrə tədqiqatların aparılması Balkan ölkələrində yaşayan türklərin öz dillərini və mədəniyyətlərini qorumaq üçün əsas vasitədir. Bununla yanaşı, Türkiyənin universitetləri və Azərbaycan universitetləri Balkan türklərinin təhsil sahəsindəki inkişafını dəstəkləyir, onların Türk dünyası ilə akademik əlaqələrini daha da möhkəmləndirir. Balkan türklərinin təhsil sahəsindəki fəaliyyətləri, Türk dünyasında müasir türkologiya elminin inkişafına töhfə verir və bu əlaqələrin qarşılıqlı faydalı olmasını təmin edir [5].

Balkan türkləri, Türk diasporasının Avropadakı ən mühüm qollarından birini təşkil edir. Onlar, Qərbi dünyasında Türk birliyinin təmsilçiləri olaraq çıxış edirlər. Bu, öz növbəsində Türkiyə və digər Türk respublikaları ilə Balkanlar arasında siyasi, mədəni və iqtisadi əlaqələrin möhkəmlənməsinə imkan yaradır. Balkan türkləri, Avropada yaşayan türk əhalisinin hüquqlarının qorunmasına və Türk dünyasının Qərbi ölkələrindəki təsirinin artırılmasına töhfə verir [2]. Eyni zamanda, Balkan türkləri Avropada yaşayan digər türk icmaları ilə sıx əməkdaşlıq edərək, Türk kimliyinin qorunmasına kömək edirlər. Bu, yalnız bir mədəniyyətin qorunması deyil, həm də Türk dünyası ilə əlaqələrin davam etdirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Balkan türkləri, Türk dünyası üçün yalnız bir etnik qrup deyil, həm də türkdilli xalqların birliyini qorumaq və inkişaf etdirmək üçün bir vasitəçi rolunu oynayır. Onlar, geosiyasi, mədəni və təhsil sahələrindəki əlaqələri gücləndirərək, Türk birliyinin qorunmasında mühüm bir təsirə sahibdirlər. Balkan türklərinin mədəni və akademik əməkdaşlıq, Türk dünyasının Avropada təmsil edilməsi və Türk kimliyinin qorunması mövzusunda verdikləri töhfələr, Balkan coğrafiyasındakı Türklüyün əhəmiyyətini daha da artırır.

Türkün tarixi qədim olduğu qədər, türkün coğrafiyası da çox genişdir. Türk dünyası tarixi-siyasi dövrlər ərzində məlum səbəblərdən bir-birindən minlərlə kilometr uzaqda yaşamışlar. Müəyyən səbəblərdən olan bu məcburi vəziyyət türklərin danışdıqları eyni dili zamanla fərqləndirməyə də başlamışdır. Türk dili zaman içində öz məcrasından çıxaraq, müxtəlif formalar alaraq dəyişmişdir. [6]

Bütün bu dəyişmələrə, ayrı düşmələrə baxmayaraq, ortaq türk dəyərləri bir-birindən əsla uzaq düşməmiş, hətta bir-birinə təsir göstərmiş, qaynayıb-qarışmışdır. Bu təsirlənmə sadəcə dildə və mədəniyyətdə deyil, eyni zamanda ədəbiyyatda da özünü göstərmişdir.

Osmanlı-türk mədəniyyətinin əsl varisləri olan Balkan türkləri öz milli kimliklərini, dillərini, ədəbiyyatlarını, mədəniyyətlərini, adət-ənənələrini qorumaqla və inkişaf etdirməklə kifayətlənmir, eyni zamanda, Türk dünyasının bütün sahələrdə olan əlaqələrinin bərqərar olmasında qızıl körpü rolunu oynayır. Bu mənəvi dəyəri yüksək olan məsuliyyət Balkan coğrafiyasında Türk məfhumunun əsrlərdir var olmasının sübutudur.

Summary

BALKAN TURKIC IDENTITY: HISTORICAL AND CULTURAL DIMENSIONS

The history of the Balkan region and the spiritual-cultural heritage shaped throughout this history form an inseparable part of the common Turkic history. Since the 19th century,

research in the field of Turkology has been conducted in the Balkans and continues to this day. Existing studies confirm that the cultural, social, and political formation of the Balkans occurred as a result of Turkic migrations from Central Asia to the West.

The values brought by the Turks who settled in the Balkans profoundly transformed the region's history and destiny. However, the medieval period represented a "dark chapter" for the Balkans. With the establishment of Ottoman rule in the region, the Balkans experienced a revival and renewal. During the 500-year Ottoman rule in the Balkans, Turks who migrated from Anatolia interacted with local communities, blending with them and forming shared spiritual and cultural values.

As a result of these mutual interactions, Balkan communities reconnected with the cultural and spiritual values that had been brought from Central Asia and subsequently lost over time. Like other Turkic communities around the world, Turks living in the Balkans also possess a rich and profound historical legacy.

Keywords: *Turkic world, the Balkans, Azerbaijan, Turkic identity, cultural relations*

Резюме

БАЛКАНСКАЯ ТЮРКСКАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ: ИСТОРИЧЕСКИЕ И КУЛЬТУРНЫЕ ИЗМЕРЕНИЯ

История Балканского региона и духовно-культурное наследие, сформированное на протяжении этой истории, являются неотъемлемой частью общей тюркской истории. С 19 века на Балканах проводятся исследования в области тюркологии, которые продолжаются и по сей день. Существующие исследования подтверждают, что культурное, социальное и политическое формирование Балкан произошло в результате тюркских миграций из Центральной Азии на Запад.

Ценности, принесенные турками, поселившимися на Балканах, глубоко изменили историю и судьбу региона. Однако средневековый период представлял собой «темную главу» для Балкан. С установлением османского правления в регионе Балканы пережили возрождение и обновление. В течение 500-летнего османского правления на Балканах турки, мигрировавшие из Анатолии, взаимодействовали с местными общинами, смешиваясь с ними и формируя общие духовные и культурные ценности.

В результате этих взаимодействий балканские общины воссоединились с культурными и духовными ценностями, которые были принесены из Центральной Азии и впоследствии утеряны с течением времени. Как и другие тюркские общины по всему миру, турки, живущие на Балканах, также обладают богатым и глубоким историческим наследием.

Ключевые слова: *тюркский мир, Балканы, Азербайджан, тюркская идентичность, культурные связи*

ƏDƏBİYYAT

1. Altay, N. (2015). *Balkanlarda Türk Kültürü ve Eğitim*. Ankara: Türk Dünyası Araştırmaları.
2. Aydın, M. (2010). *Türk Dünyası: Jeopolitik Perspektifler*. İstanbul: Akademik Yayınlar.
3. Erdoğan, R. (2018). *Balkan Türklerinin Avrupa'daki Rolü ve Gelecek Perspektifleri*. Ankara: Türk Kültür ve Hâvâs Derneği.
4. Jafarkhani, F. (2017). *Balkan Türkleri ve Kültürün Yaşatılması*. Sofya: Yunanistan Türk Kültür Merkezi.
5. Yılmaz, A. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu ve Balkanlar: Kültürel ve Sosyal Perspektifler*. İstanbul: Akademik Yayınlar.
6. https://www.turkustan.az/news/turkish_world/104265

ƏDƏBİYYATDA MÜHARİBƏNİN BƏDİİ İNİKASI

Reyhan ƏHMƏDOVA

Bakı Qızlar Universitetinin magistrantı
E-mail: ahmedovareyhan270@gmail.com
ORCID ID: 0009-0002-1185-7520

Bəşəriyyətin yaranışıyla birgə dünyada onlar arasındakı münasibətlər də yaranmağa başladı. Birinin digərindən üstün olmaq cəhdi, var- dövlətə, torpaqlara sahiblənmək istəyi dünyada müharibələrin, savaşların, qırğınların başlamasına səbəb oldu. Müharibə bir tərəfin digər tərəfə öz mövqeyini zorla çatdırmağa çalışması cəhdi kimi pislənən bir hadisədir. Ədəbiyyatda sahəsində də dünya və Azərbaycan yazıçıları bu mövzuya müraciət etməklə, baş verən dəhşətləri bəzən olduğu kimi, bəzən də şişirdilmiş formada oxuculara çatdırırlar. Dünya ədəbiyyatında müharibə mövzusunda yazılan neçə-neçə əsərlər xarici dillərə tərcümə olunmuş və demək olar ki, bütün dünya oxucularına çatdırılmışdır. Bir çox əsərlər hətta məşhur kinostudiyalar vasitəsilə ekranlaşdırılmış və izləyicilər tərəfindən maraqla qarşılanmışdır.

Müharibə mövzusu hər zaman insanı düşündürərək, müxtəlif dövrlərdə bəşəriyyəti müharibəyə sürükləyən səbəbləri tapmağa, anlamağa sövq edir. Yazıçıları isə başqa insanlardan fərqləndirən xüsusiyyət baş verən hadisələri, müharibə faciələrini bədii yolla ifadə etmək bacarığıdır. Bu fitri istedad və gərgin zəhmət sayəsində öz ideyaya, forma və məzmunu ilə seçilən möhtəşəm əsərlər yaranırdı. Tədqiqatlar göstərir ki, mövzusu həyatdan götürülən və dünyanı narahat edən əsərlər daha çox maraqla oxunur. Həyatı olduğu kimi yox, bəlkə də görmək istədiyi kimi təsvir edən yazıçılar oxucu qəlbinə daha tez yol tapsa da, reallıqdan qaça bilmir, müharibə dəhşətlərini gerçək lövhələrlə əks etdirirlər. Dünyanın mənzərəsini dəyişən müharibələr insanı həmişə fəlakətə sürükləyir. Bu faciələrin isə ucu-bucağı görünür. Çünki dünya mənzərəsində bitib-tükənməyən münaqişələr, bir dövlətin o biri dövlətə qalib gəlmək, onun ərazilərinə sahib olmaq istəyi, qızıl yataqlarına, zəngin torpaqlara, neft yataqlarına sahib olmaq hərisliyi, bir qrup adamın zalımlığı bəşəriyyətin faciəsini yaradır.

Müharibə mövzusunda, hər bir yazıçı bir neçə dəfə müraciət edə bilər. Dünya ədəbiyyatından hamıya tanış olan müəlliflər bu mövzuya müxtəlif vaxtlarda dəfələrlə müraciət etmişlər.

Lev Tolstoy - "Hərb və Sülh", Mixail Şoloxov - "Sakit Don", "İnsanın taleyi", E.M.Remark- "Zəfər Tağı", E. Heminqvay- "Əlvida Silah", "Əcəl zəngi", İsmayıl Şıxlı- "Cəbhə gündəlikləri", İsa Muğanna müharibə povestləri, Çingiz Aytmatov- "Cəmilə".

Bu əsərlər dünya ədəbiyyatında müharibə mövzusunda yazılmış əsərlərin yalnız bir neçəsidir.

Əsrlər boyu Azərbaycan xalqının başına gətirilən fəlakətlər bu xalqın yazıçılarını da hər zaman narahat etmiş və onlar ürək ağrısı ilə bu mövzuda əsərlər qələmə alaraq, onu dünya oxucusuna çatdırmağa çalışmışlar.

Azərbaycanın görkəmli yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadə 1916-cı ildə Şuşada olarkən yazdığı "Kamança" pyesi Azərbaycan ədəbiyyatında müharibə mövzusunda yazılmış və humanist ideyası ilə tanınan bir əsərdir. Azərbaycan və erməni savaşına həsr olunan bu əsərdə müharibələr, düşmənçilik pislənir, dostluq, qardaşlıq məsələlərin ön plana çəkilir.

Qüdrətli dramaturq Hüseyn Cavidin Birinci Dünya Müharibəsi dövründə qələmə aldığı "İblis" faciəsi müharibəyə həsr olunmuş və bütün başqa əsərləri kölgədə qoymaq iqtidarında olan bir əsər kimi qiymətlidir. "İblis" əsərində döyüş səhnələri olmasa da, baş verən hadisələr, müəllifin çatdırmaq istədiyi ideyada müharibənin insanlara ancaq fəlakətlər gətirdiyi məsələsi qabardılır. Bu möhtəşəm əsər çox böyük bir dahinin qələmindən çıxmış və dünya ədəbiyyatında müharibəyə həsr olunmuş başqa əsərlərdən yüksəkdə duran bir əsərdir. Yalnız "İblis" əsərinə görə Hüseyn Cavid dahi adlanırmıya bilər.

Əsərdə İblis şərin, müharibənin və şəxsi xislətli insanların ümumiləşmiş obrazı kimi göstərilir. Müharibənin doğurduğu fəlakətlər, insanın öz nəfsi qarşısındakı məğlubiyyəti, öz

nəfsinin (İblisin) qulu olması, sevgisi və nifrəti əsərin mövzusunı təşkil edir. Əsərin əsas qəhrəmanları xeyir və şər arasında seçim etmək məcburiyyətindədirlər. Xeyirlə şərin mübarizəsi Zərdüştün “Avesta” əsərini xatırladır. Yaxud Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərində Çin qızının söylədiyi “Xeyir və Şər” əhvalatı yada düşür. “İblis” əsərinin sonunda nəfsinin qulu olaraq qatilə çevrilən Arif məğlub kimi diqqəti cəlb edir. Yazıçı sübut etmək istəyir ki, insan İblisin qulu olduqca, heç vaxt kamil insana çevrilə bilməyəcəkdir. Əslində, əsərdə insanın öz nəfsinə uduzaraq, necə insanlıqdan çıxmağı və tədricən İblisə çevrilməyi göstərilmişdir.

Əsərin son hissələrində İblis qəhqələrlə bu sözləri deyir:

İblis!.. o böyük ad nə qədər calibi –heyvət!

Hər ölkədə, hər dildə anılmaqda o şöhrət,

Hər qülbədə, kaşanədə, viranədə İblis!

Hər Kəbədə, bütəxanədə, meyhanədə İblis!

Hər kəs mənə dinlər, fəqət eylər yenə nifrət,

Hər kəs mənə aciz qul ikən bəslər ədavət....

İblis nədir?

-- Cümlə xəyanətlərə bais

Ya hər kəsə xain olan insan nədir?

- İblis! (6, səh 342)

Ədəbiyyatda müharibə mövzusu poeziyada da çox dəyərli nümunələr ilə diqqəti cəlb edir

Səməd Vurğunun Böyük Vətən Müharibəsinin ilk illərində qələmə aldığı “Ananın öyüdü” “Partizan Babaş” və s. şeirləri ədəbiyyatda bu mövzuda yazılan ən gözəl əsərlərdəndir.

Geyib Əsgər paltarını silahlandı qəhrəman,

Onun polad sinəsinə sığışmadı ürəyi,

Dayan! Deyib yaxın gəldi, öpdü onun alnından

Yaz gününün xoş səhəri, bir də dağlar küləyi. (10. S.Vurğun, Ananın öyüdü)

Əhməd Cəmilin “Can nənə bir nağıl de” adlı şeiri orta məktəbdə hamıya tanış olan və müharibənin acılarını nənə və nəvənin dialoqunda təsvir edən möhtəşəm bir əsərdir.

Ay nənə, bir nağıl da de!

-Ömrüm-günüm, yat daha

Hamısını indi desəm,

Nağıl qalmaz sabaha (3.- səh 137)

Rəsul Rzanın “Bəxtiyar” şeiri də odlu-alovlu cəbhədə döyüşən Bəxtiyar adlı əsgərin igidliyini əks etdirən bir əsərdir.

Sülüm Rüstəm yaradıcılığının zirvəsi sayıla bilən və müharibə mövzusunda yazılan “Ana və Poçtalyon” şeiri Böyük Vətən Müharibəsi illərində balasını cəbhəyə yola salmış və hər gün ondan məktub gözləyən ananın kövrək qəlb çırpıntıları əks olunmuşdur. Əsərdə ananı duyan, onun halına yanan poçtalyon da oxucular tərəfindən çox maraqla qarşılanan bir obrazdır.

Cənui Azərbaycan şairi Məhəmməd Hüseyin Şəhriyar da öz yaradıcılığında bu mövzuya aid bir çox əsərlər yaratmışdır. İkinci Dünya müharibəsi zamanı onun “Stalin qrad qəhrəmanlarına” adlı poemasının adını qeyd etmək olar.

Bu əsərlərin hər biri ayrıca tədqiqatə cəlb oluna bilən, müharibəni olduğu kimi oxucuya çatdırmağa qadir olan əsərlərdir.

Böyük Vətən Müharibəsi zamanı cəbhələrdə qanlı döyüşlərin getdiyi bir zamanda bəzi yazıçılar öz qələmlərini süngüylə əvəz etdilər. Belə yazıçılardan biri də İsmayıl Şıxlıdır. O, “Cəbhə gündəliyi” adlı əsəridə şahidi olduğu hadisələri qələmə almışdır. Müharibənin bütün dəhşətləri onun gözləri qarşısında baş verdiyi üçün təsvir etdiyi, danışdığı hadisələr də olduqca canlı və maraqlıdır. Təbii ki, qaynar hadisələrin iştirakçısının təhkiyyəsi, müharibə haqqında kimdənsə eşidib yazanlardan daha güclü və təsiredici olmalıdır.

“Sapyorlar indiyə qədər yol-iz olmayan meşələri doğrayıb uç metr enində keçid açır, ağacları yan-yanadüzüb yol düzəldirdilər. Biz isə həmin yollarda körpü tikirdik.

Yeni salınmış yolla hərbi hissələr hərəkət edir, nəqliyyat işləmədiyinə görə ərzağı və döyüş sursatını atla, eşşəklə daşıyırdılar”(7. Səh 43)

İkinci Dünya Müharibəsindən sonrakı dinc quruculuq illəri adlanan dövərdə də müharibə mövzusu unudulmadı. Çünki müharibənin vurduğu yaralar müharibə bitdikdən sonra daha çox incidir, hadisələr zamanla daha da aydınlaşır, günahkarlar bilinir və cəzalanırdı. Ədəbiyyatın obyektı hər zaman insan olduğu üçün müharibənin insanlara vurduğu zərbələr, onların həyatının altının üstünə çevrilməsi ədəbiyyatın mövzusu kimi diqqəti cəlb etmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında müharibə mövzusunda təkcə dram əsərləri, romanlar, povestlər deyil, nəzm əsərləri də yazılmışdır. Azərbaycanın xalq şairi Səməd Vurğun, Rəsul Rza, Bəxtiyar Vahabzadə və b. şairlərin yaradıcılığında müharibə mövzusunda qələmə alınmış neçə- neçə şeir və poemalar vardır.

Bəxtiyar Vahabzadənin 1990-cı ildə Qanlı Yanvar hadisələrinə həsr etdiyi “Şəhidlər” poemasında xalqın azadlıq ideyaları öz əksini tapmışdır:

Qatil gülləsinə qurban gedirkən,
Gözünü sabaha dikdi Şəhidlər.
Üçrəngli bayrağı öz qanlarıyla,
Vətən torpağına çəkdi Şəhidlər.

Zalim öyünməsin zülmələriylə,
Min bir böhtanıyla, min bir şəriylə.
Həqiqət uğrunda ölümləriylə
Ölümü kamına çəkdi şəhidlər.(1. səh 59)

Bir xalqın başına gətirilən müsibətlər tarixçilərin əsas araşdırma işi olsa da, ədəbiyyatçılar heç də onlardan geri qalmayaraq xalqın faciəsinə laqeyd qala bilmir, bu hadisələri qələmə alaraq işıqlandırmağa çalışırlar.

Hələ Birinci Qarabağ savaşı zamanı işğala məruz qalan torpalar, qaçqın düşən insanların faciəsinə həsr olunmuş çoxlu nəsr və nəzm əsərləri yarandı.

Torpaqların işğalda olduğu dövərdə yazılmış Aqil Abbasın “Dolu” romanı erməni işğalçılarına qarşı vuruşan, torpaqlarını ləyaqətlə müdafiə edən insanlardan bəhs edir. Yazıçı romanın sonunda oxucuları inandırır ki, vaxt gələcək qaçqın düşən insanlar öz torpaqlarına geri qayıdacaqlar. Və zaman göstərdi ki, yazıçı heç də yanılmamışdır.

Yazıçı Ağarəhim Rəhimovun “İkili dünyam”, “Qırmızı qar” və s. əsərləri Qarabağ müharibəsinə həsr olunmuşdur. “Qırmızı Qar” əsəri film kimi də ekranlaşdırılmışdır.

XX əsrin görkəmli ədəbiyyat xadimlərinin davamçıları olan yeni nəsəl yazıçıların da əsərlərində müharibə mövzusu əsas yerlərdən birini tutur.

Torpaqlarının bir hissəsi otuz il erməni işğalında qalan bir xalqın ədəbiyyatı haray çəkən Vətənin, yad ayaqlar altında əzilən torpağın naləsinin bədii yolla dünyaya car çəkməyə çalışmış və dünyanın diqqətini Azərbaycanın haqq səsinin eşidilməsi istiqamətinə yönəltmişdir.

44 günlük Vətən müharibəsi başlamamışdan əvvəl də xalqın başına gələn müsibətlər haqqında çoxlu əsərlər yaranmışdır. Zəfər savaşından sonra da bu mövzuda çoxlu əsərlər-şeyrlər, poemalar, romanlar və hekayələr yazıldı.

Yunus Oğuzun Şuşa şəhərinin 270 illiyinə və 44 günlük Vətən müharibəsinə həsr olunmuş “Cığır” tarixi romanı, İlqar Kamilin “ Milli qəhrəman Polad Həşimova həsr olunmuş “Polad necə bərkidi” , Zahid Xəlilin “ Dəmir yumruq dastanı” adlı kitabı, Xalq şairi “ Nəriman Həsənzadənin “ Zəfər yolu” poeması”, 44 günlük Vətən müharibəsi iştirakçısı Emin Pirinin “Müharibə gündəliyi”, Azərbaycan Yazıçılar Birliyi “ Qarabağ dastanı” (otuz ilin həsrəti-44 günün zəfəri) adlı gözəl kitab nəşr olunmuşdur. Tənqidçi Vaqif Yusifli yazır:

“Söhbətə cığırdan başlayaq. Romana niyə "Cığır" adı qoyulub? Bunun iki mənası var. Birincisi: Məlumdur ki, Şuşa 1752-ci ildə Qarabağın ilk hakimi Pənahəli xanın qurduğu, yaratdığı bir şəhərdir. Təbii ki, ilk dövərdə şəhərin qurğusunda bir sıra çətinliklər meydana

çıxdı, bunu biz yeddi "Qarabağnamə"də də izləyə bilərik.(5.V.Yusifli, Ədəbiyyat qəzeti ,səh 26,27)

"Cığır" romanı son 30 ildə baş verən hadisələri bədii-publisistik yolla əks etdirdiyi üçün çox uğurlu əsərdir.

Romandan bir parça: " Tovuzda döyüşlərin başlanmasına baxmayaraq, bütün dünya görməlidir ki, Bakıda və Azərbaycanın heç bir yerində düzən pozulmayıb, hətta belə şəraitdə Azərbaycan dövləti saat mexanizmi kimi dəqiqliklə işləyir"(14. Çığır" səh 115)

Şair Qulu Ağsəsin Qarabağa və Zəfərə həsr olunan şeirlərindən bir nümunə:

Nə gördün Qarabağda?
(Soruşdum Rza Diqqətinin fotolarından)
Orda vəziyyət nə cürdü?
Salamatçılıqdı, dedi;
Məscid -minbərdən
Kəhriz- çinardan,
Qəbir başdaşından,
Mina –kədrdən
Hündürdü!
Hə, bir də mat qaldım bir şeyə,
Oranın quşları adam kimi danışır,
Adamları quş kim oxuyur deyə

Yaxud:

Ağam şəhərim!
Adam şəhərim!
Ağdam şəhərim!
Şükür külünə,
Şükür qayıdış gününə!
Sevinclən ağlınız çaşıb,
Yüz min dəliynən gəlirik.
Bir "Uzundərə" havası çal,
Çıx Bərdə yoluna -
Uzundərəynən gəlirik!..(4.-15 noyabr 2020)

Mənsurə Qaçayqızı Şəhidlərə həsr olunmuş şeirində müharibənin ən sərt üzünü ananın simasında, ananın iztirablarında çox məharətlə göstərmişdir:

Gecələr evinin qapısı açıq,
Qapı bağlamağa əlləri gəlməz.
Birdən şəhid oğlu qayıdıb gələr
Qapısı döyülər, ana eşitməz.
İsti yatağından sürüşər düşər,
Oğlu yatağından düşən günündən.
Bəs birdən balası ondan inciyər,
Deyər anam qalxmır, isti yerindən
Gəlir qulağına güllənin səsi,
O güllə oğluna dəydimi, nədi,
O güllə oğluna dəyən günündən
Hər gecə anaya bir güllə dəydi(.8. İnternet resursları)

Reyhan Kənanın Şəhidlərə həsr olunmuş "Tərən" şeirindən:

....Qəhrəman oğullar çiysin-çiyinə
Qovdular mənfuru gəldiyi yerə,
Mərmini yağıştək töküüb üstünə,
Gömdülər siçantək dəldiyi yerə.
Füzuli, Cəbrayıl azad olunca

Sevinc içindəydi hamıtək o da,
İlahi! Azadlıq nə gözəl olur!
Torpağım qalmadı, qalmadı yada.
Budur azad olur yenə də bir kənd,
Alınan torpaqlar qorunur bənd-bənd,
Yalnız irəliyə gedir igidlər,
Düşmənin yol üstündə qursa neçə fənd.
Can şirin dedilər, bəli, elədir
Döyüşdə can ilə yurd birləşirmiş,
Neçə şəhid qanı axan torpağda,
İgidlik, cəsarət bütövləşirmiş. (12. səh 52)

Emin Pirinin bu təsirli misraları müharibənin nə olduğuna bir cavabdır;
Əsgər sinəsi axtarır
isinməyə
fevral şaxtasından
üşüyən güllə.

hər əsgər tabutu
bir ağ gəlinliklə köçər...
əsgər deyil,
sevən qızın arzularını
götürüb gedər,
hər atılan güllə. (9.- İnternet resursları (Kayzen))

Belə şeirlərdən istənilən qədər nümunələr göstərmək olar.

44 günlük Vətən müharibəsi dövründə mətbuatda vaxtaşırı müharibəyə həsr olunmuş əsərlər çap olunmuşdur. Bu baxımdan “Ulduz”, Azərbaycan”, 525-ci qəzet” və s. nəşrlərin adını çəkmək olar.

Akademik Rafael Hüseynov Qarabağ savaşına həsr olunmuş esseləri ilə az qala hər gün mətbuatda çıxışlar etmişdir.

Beləliklə, istər dünya, istərsə də Azərbaycan ədəbiyyatında müharibə mövzusu hər zaman öz inikasını tapmış və dünya oxucusuna çatdırılmışdır. Bu əsərlərin bir amalı, bir məqsədi vardır; müharibələrə, bitib-tükənməyən qırğınlara, bütün savaqlara nifrət aşılamaq və insanları sülhə səsləmək. Ədəbiyyat hər zaman insanları humanizmə, ədalətə, dostluğa və sülhə səsləyərək bütün müharibələrə nifrət ideyasını qabartmışdır. Ədəbiyyat hər zaman insanları inandırmışdır ki, dünyanı yalnız sülh, gözəllik və məhəbbət xilas edə bilər.

Summary

ARTISTIC REPRESENTATION OF WAR IN LITERATURE

The subject of war has always been one of the current topics in literature and has motivated writers to write about the tragedies committed by the man who is called the nobleman of the world. Works talking about war are the main indicator of human tragedy, human fate and the pitiful landscape of the world. The best works are those that reflect the battlefield and make the disasters it caused visible to the world's readers. The idea of a work whose subject is war is a work that tries to prove to the world the greater need for peace. The writer of this work tries to raise his objections against the combatants, as if by rebelling, with the work he wrote.

Keywords: war, literature, subject, book, artistic, world, human

Резюме
ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ИЗОБРАЖЕНИЕ ВОЙНЫ В ЛИТЕРАТУРЕ
(Послевоенный период в литературе и искусстве)

Тема войны всегда была актуальной в литературе, вдохновляя писателей писать о трагедиях, совершенных так называемой элитой мира. Произведения о войне являются ярким показателем человеческой трагедии, человеческого горя и плачевной картины мира.

Лучшие произведения — это те, в которых отражена война и рассказывается о бедствиях, которые она приносит читателям по всему миру. Идея произведения, темой которого является война, заключается в том, что оно пытается доказать миру большую необходимость в мире. Автор этого произведения, словно бунтуя, пытается передать свой протест тем, кто развязал войну.

Ключевые слова: война, литература, тема, книга, вымысел, мир, человек

ƏDƏBİYYAT

1. Bəxtiyar Vahabzadə "Azərbaycan harayı" - B. -2002. - S.299-335.
2. Cəlil Məmmədquluzadə "Seçilmiş Əsərləri" Bakı , 667 səh
3. Ədəbiyyat 5-ci sinif , - səh 207
4. Ədəbiyyat Qəzeti, 15 noyabr 2020
5. Vaqif Yusifli, Ədəbiyyat qəzeti.- 2022.- 30 iyul.- S.26; 27.
6. Hüseyn Cavid "Əsərləri" Bakı- "Yazıçı", 1982, 392 səh.
7. İsmayıl Şıxlı "Cəbhə Gündəlikləri Bakı , 328 səh
8. İnternet resursları (Yarpaq)
9. İnternet resursları(Kayzen)
10. Səməd Vurğun "Seçilmiş əsərlər" Bakı – Şərq-Qərb ,2005, 264 səh
11. Süleyman Rüstəm "Seçilmiş əsərləri " Bakı- "Şərq-Qərb", 2005, 256 səh
12. **"Ulduz" jurnalı Bakı. №11(630) 80 səh**
13. 525-ci qəzet , **10 fevral 2021-ci il**
14. Yunus oğuz " Cığır" Bakı

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA QARABAĞ
MÖVZUSUNU ƏKS ETDİRƏN BÖYÜK EPİK-LİRİK ƏSƏRLƏR – POEMA

Salidə ŞƏRİFOVA

AMEA-nın professoru, filologiya elmləri doktoru

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

E-mail: s.sharifova@lit.science.az

Qarabağ müharibəsini əks etdirən poemalarda kompozisiya ünsürlərinə tez-tez müraciət etmiş müəlliflər poemaları artıq sözlərlə yükləmir, əksinə onların maraqlı, oxucu tərəfindən aydın başa düşülməsinə imkan yaradır.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunu əks etdirən poemalarda təsvir edilən həyat hadisələri ədəbiyyatın daxili qaydalarına uyğunlaşdırılaraq əlaqələndirilmişdir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış poemalar təhkiyə və tərənnümün qarşılıqlı vəhdəti əsasında həyatın həm epik, həm də lirik təsvirini verirlər. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunu əks etdirən poemaların problematikası Qarabağ müharibəsinin faciə və dəhşətlərini, həqiqətlərini, ermənilərə məxsus milli xəstəliyin olmasını əks etdirmələri baxımından diqqəti cəlb edir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunu əks etdirən poemaların problematikası müxtəlifdir. Birinci Qarabağ müharibəsini və Vətən müharibəsini əks etdirən

poemalar problematika baxımından oxşar və fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Birinci Qarabağ müharibəsindən fərqli olaraq, Vətən müharibəsini əks etdirən poemalar zəfər, qalibiyyət təntənəsinin göstəricisidir. Zəfər, qalibiyyət təntənəsi poema qəhrəmanının hiss - həyəcanlarının ifadəsi və hadisələrin təsviri fonunda özünü əks etdirir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunı əks etdirən poemalarda obrazlar zənginliyi və əhatəliyi ilə fərqlənməkdədir. Bu ilk növbədə, poemanın qarışıq janr olmasından, yəni epik - lirik növdə olmasından irəli gəlir. Əhvalatların təhkiyə üsulu ilə nəql edilməsində, qəhrəmanların daxili aləminin, duyğu və düşüncələrinin əksinin əsərin diqqət mərkəzinə çəkilməsi ilə əlaqədardır. Müəlliflər həm epik, həm də lirik növün xüsusiyyətlərini özündə daşıyan poemada hadisələrin doğurduğu hiss - həyəcanları təsvir etdikləri obrazlar vasitəsi ilə çatdırırlar.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunı əks etdirən əsərlərin ayrıca epik və lirik əsərlər olduğu kimi, özündə həm epik, həm də lirik növün xüsusiyyətlərini əks etdirən bədii nümunələr kifayət qədərdir. Bir tərəfdən, təhkiyə yolu ilə, digər tərəfdən hiss - həyəcanların ifadəsinə yer verilməsi epik - lirik əsərlərdə yer tutur. Nəriman Həsənzadənin “Zəfər yolu”, Vahid Əzizin “Heyrət səcdəsi”, Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş”, Ramiz Duyğunun “Bir oğul istəyir Vətən”, Əlirza Həsərin “Barıt qoxulu çiçək”, Balayar Sadiqin “Şəhid ətri” və s. poemalar Vətən müharibəsində əldə edilmiş zəfərdən sonra yaranmış, zəfər təntənəsini əks etdirən poema nümunələridir. Poemalarda hadisələrin təsvirində hiss-həyəcanların ifadəsinin nisbətən geniş təsviri yer tutur. Ya da ki, əksinə, hiss-həyəcanların ifadəsinin hadisələrin təsvirini üstələməsinə özündə əks etdirən kompozisiyası diqqət cəlb edir. Poemalarda kompozisiyanın epigraf, proloq, epiloq, lirik haşiyə, peyzaj kimi ünsürlərinə tez-tez müraciət edilir.

Qarabağ müharibəsini əks etdirən poemalarda kompozisiya ünsürlərinə tez-tez müraciət etmiş müəlliflər poemaları artıq sözlərlə yükləmir, əksinə onların maraqlı, oxucu tərəfindən aydın başa düşülməsinə imkan yaradır.

Nəriman Həsənzadənin “Zəfər yolu” poemasında Ali Baş Komandanın hikmətli fikri epigraf kimi təqdim edilir:

“Burada səhvə yol verilə bilməzdi.

Çünki bu, tarixi məsuliyyətdi...”⁴³.

Nəriman Həsənzadə təqdim etdiyi epigrafla oxucunun diqqətini poemanın məzmun və ideyasına yönəldir.

Balayar Sadiqin “Zəfər simfoniyası” poemasında əsərin kompozisiyasıyla bağlı, poemanın əvvəlində təqdim edilən proloqda oxucuya yığcam məlumat verilir. Zəfər bayrağının dalğalanan Azərbaycan bayrağı olmasını təqdim edir:

Milyonlara müjdəsən Şah Xətai elindən,

Səni təbrikə gəldim Şəhriyarın dilindən.

Göylər əyilib öpür dalğalanan telindən,

Sən ey azadlığımın gülümsəyən dodağı,

Azərbaycan bayrağı!⁴⁴

Əlirza Həsərət “Barıt qoxulu çiçək” poemasının proloqunu nəslə təqdim edir: “...27 sentyabr 2020-ci il... Qarabağın azadlığı uğrunda Vətən müharibəsi başladı...”

O dəmlərdə yenidən çapdan çıxmış “Duman şəhi” adlı şeirlər kitabımın sevinciylə müharibə nisgəlinin bir-birilə qarışıq ahəngindən qulaqlarım uğuldayırdı...”⁴⁵

Balayar Sadiq “Zəfər simfoniyası” poemasının sonunda təqdim etdiyi bənd müəllifin poema boyu qaldırdığı məsələləri yekunlaşdırır. Müəllifin yekunlaşdırdığı fikir epiloqda təqdim edilir:

⁴³ Həsənzadə N. [Zəfər yolu \(lirik poema\)](https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/7848-lirik-poema-zefer-yolu) // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/7848-lirik-poema-zefer-yolu>;

⁴⁴ Sadiq B. Zəfər simfoniyası (poema). “Ulduz” jurnalı, № 12 (619), 2020. s. 80 // <http://www.azby.az/admin/media/files/1609903498-Ulduz%20Dekabr2020.pdf>;

⁴⁵ Həsərət Ə. [Barıt qoxulu çiçək \(lirik-fəlsəfi poema\)](https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6940-barit-qoxulu-cicek) // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6940-barit-qoxulu-cicek>;

Yuxusuz-yuxusuz gecələrimi
Səngər dodağınla içmişəm, Vətən.
Alın yazısını öz əllərimlə
Ömrünə-gününə biçmişəm, Vətən.⁴⁶

Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş” poemasında müstəqil şeir kimi çap etdirmiş olduğu “Qələbə tvitləri” şeirini lirik haşiyə kimi əsərinə daxil etməsi diqqətdən yayınmır:

Bu bizim haqq işimiz, ədalət savaşımız,
İntiqam ala-ala dikələcək başımız.
Vur, əsgərim, vur! - deyə əmr eləyir Komandan
Qoy bir də yurdumuzda tokülməsin nahaq qan.
Qayıtsın Qarabağa yenə xoşbəxt çağımız,
Başımızın üstündə üçrəngli bayrağımız!..
Qovur öz yuvasına quduzlaşan itləri
Ali Baş Komandanın qələbə tvitləri!⁴⁷

Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş” poemasında peyzaj təsvirinə tez-tez rast gəlinir:
Ağdamın ağ damları,
Qızılgül hasarları,
Kəlbəcər yaylaqları

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunı əks etdirən poemalarda təsvir edilən həyat hadisələri ədəbiyyatın daxili qaydalarına uyğunlaşdırılaraq əlaqələndirilmişdir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunı əks etdirən poemaların janr xüsusiyyəti

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunı əks etdirən poemalar, ilk növbədə epik-lirik növdə olması ilə diqqəti cəlb edir. Bəzi poemalarda hadisənin epik təsviri ilə lirik tərənnümün nisbəti müxtəlifdir. Bəzən təhkiyə, bəzən isə tərənnüm üstünlük təşkil edir. Epik lövhələrlə, hadisələrin təhkiyə yoluyla təqdim edilməsinə, yəni hadisələrin təhkiyə yoluyla nəql edilməsinə, həm də lirik qəhrəmanın bu və ya digər obraza, hadisəyə, əşyaya, təbiətə lirik münasibətinə, hadisələrin doğurduğu hiss - həyəcanların ifadəsinə təsadüf edilir. Əvvəldən axıra qədər həyat hadisələri bir süjet əsasında təsviri ilə lirik qəhrəmanın daxili duyğularının ifadəsi üzvi şəkildə birləşir. Ədəbiyyatşünaslıqda buna qarışıq janr da deyilir. Yəni epik və lirik növlərin qarışıqlığı özünü göstərir. Məsələn, dastan da poema kimi özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə özündə həm epik, həm də lirik növün xüsusiyyətlərini daşıdığı üçün epik-lirik növə daxildir. Poema qəhrəmanı və hər hansı bir hadisəni geniş, pafoslu şəkildə nəzmlə təsvir və tərənnüm edir. Müəyyən bir süjetə malik olan poemanın mərkəzində də qəhrəmanın və ya hadisənin lirik-epik təsviri və tərənnümü yer tutur.

Təhkiyə və tərənnüm kimi əksətdirmə üsullarının qaynayıb-qarışdığı əsərlərdə hadisələrin epik təsviri üstünlük təşkil edərsə, onda əsər epik-lirik əsər adlanır. Məhəmməd Füzulinin “Leyli və Məcnun” poeması epik-lirik əsərdir. Əsərdə lirika təhkiyəyə nisbətən üstünlük təşkil etdikdə isə belə əsər lirik - epik əsər adlanır. Hüseyn Cavidin “Azər”, Səməd Vurğunun “Bəsti” poemaları lirik - epik əsərlərdir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunda qələmə alınmış poemalar təhkiyə və tərənnümün qarşılıqlı vəhdəti əsasında həyatın həm epik, həm də lirik təsvirini verirlər. Poemalar quruluşuna, formasına görə, lirik, epik, lirik-epik, dramatik və s. xarakterli olur.

Vahid Əzizin “Heyrət səcdəsi”, Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş”, Balayar Sadiqin “Şəhid ətri”, Elnur Uğur Abdiyevin “Hadrut fəthi”, Ay Bəniz Əliyarin “Zəfər

⁴⁶ Sadiq B. Zəfər simfoniyası (poema). “Ulduz” jurnalı, № 12 (619), 2020. s. 80 // <http://www.azbyb.az/admin/media/files/1609903498-Ulduz%20Dekabr2020.pdf>;

⁴⁷ Rüstəmxanlı S. Qarabağa dönüş // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6662-qarabaga-donus>;

yazanlar", Sabir Arazlı Özgünün "Uğur, gözlə məni, qayıdacağam" və "Qarabağ - ruhumun beşiyi" poemaları Vətən müharibəsi dövrünə aid poema nümunələridir.

Fərhad Əzizbəylinin "Vətən sevdalısı" poeması Aprel döyüşlərinin şəhidi Milli Qəhrəman Samid İmanova, "Tabuta sığmayan şəhid" Vətən müharibəsi şəhidi, "Azərbaycan Bayrağı" ordeni və səkkiz medalla təltif edilmiş Xəyyam Əzizova həsr edilib. Poemaların şəhidlərə həsr edilməsi artıq poemanın bioqrafik xarakter daşmasını əks etdirir. Nizami Muradoğlunun "Alp Ərdəğan, Sultan Ərdəğan", Abuzər Turanın "Zəfər nəğməsi" poemalarında da bioqrafik elementlər özünü göstərməkdədir.

Nəriman Həsənzadə "Zəfər yolu", Ramiz Duyğun "Bir oğul istəyir Vətən" poemalarını lirik poema, Əlirza Həsərat "Barıt qoxulu çiçək" poemasını lirik-fəlsəfi poema kimi təqdim edirlər. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunı əks etdirən poemaların lirik, lirik-fəlsəfi poema kimi təqdim edilməsi özünü göstərir. Poemada epik və ya lirik xüsusiyyətlərin dominant olması əsas götürülərək, onun lirik və ya epik olması vurğulanmaqdadır. Poemada mənzum təhkiyəçilik üstünlük təşkil edildikdə əsərin epik xarakterli olması vurğulanır. Epik poemaların sabit süjet üzərində qurulması, bitkin əhvalat, qüvvətli xarakterlər təsvir etməsi kimi xüsusiyyətlərə malik olması özünü göstərir. Poemalarda süjetin olmaması, əsərdə hisslərin tərənnümü əsas götürüldükdə isə lirik xarakterli olması göstərilir. Əsərdəki qəhrəmanın şücaətinin, qəhrəmanlığının, hisslərinin, həyəcanlarının, duyğularının, düşüncələrinin tərənnüm edilməsi lirik poemalara aid edilir. Poemaların bir qisminə qəhrəmanın hiss və həyəcanları həm lirik hisslərin tərənnümü, həm də həyat hadisələrinin epik lövhələrlə təsviri ilə təqdim edilir. Lirik - epik poemalar adlandırılan bu tip poemalarda əsas süjet xəttinin inkişafı lirik qəhrəmanın ətrafında cərəyan edir.

Poemaların janrı ətrafında ədəbiyyatşünaslıqda münasibətlərin bildirilməsi elmi baxımdan əhəmiyyət kəsb edir. Sabir Rüstəmxanlı "Qarabağa dönüş" poemasını sadəcə poema kimi təqdim edir. Akademik İsa Həbibbəyli isə Sabir Rüstəmxanlının "Qarabağa dönüş" poemasının janrının lירו - epik poema janrı olmasına toxunur: "Qarabağa dönüş" poeması lירו - epik poema janrının yüksək tələblərinə tam cavab verir. Bu, lirikanın aparıcılığı ilə yazılmış şair-vətəndaş mövqeyinin monoloqu təsiri bağışlayan orijinal poemadır. Əsərdəki epik əlamətlər poetik mühakimələri həyati hadisələrlə təsdiq edib əsaslandırmaq üçün zəruri məqamlarda müraciət olunan təzahürlərdir".⁴⁸

Akademik İsa Həbibbəylinin Abuzər Turanın "Zəfər nəğməsi" poemasının janrına olan münasibəti də maraq kəsb edir. Akademik İsa Həbibbəylinin "Qarabağ mövzusunə münasibətdə yeni tarixi mərhələnin əhval-ruhiyyəsini bütün dolğunluğu ilə əks" ⁴⁹ etdirən əsər kimi dəyərləndirdiyi poema müəllif tərəfindən poema kimi təqdim edilir. İsa Həbibbəyli "Zəfər nəğməsi" poemasını janr baxımından ictimai-siyasi məzmunə malik lirik poema kimi dəyərləndirir: "Abuzər Turanın "Zəfər nəğməsi" poeması janr baxımından ictimai-siyasi məzmunə malik lirik poemadır. "Zəfər nəğməsi" Böyük Qələbədən vəcdə gəlmiş Azərbaycan şairinin poetik monoloqudur. Bu poemada tarixi zəfərdən doğan qeyri-adi sevinc, milli qürur, böyük iftixar hissi çox səmimi və ilhamlı misralara çevrilmişdir. Abuzər Turan Vətən müharibəsində qələbəyə doğru gedən siyasi və hərbi proseslərdən aldığı təəssüratları yüksək poetik səviyyədə mənalandırmışdır."⁵⁰

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunə əks etdirən poemaların problematikası

Sabir Rüstəmxanlının "Qarabağa dönüş", Abuzər Turanın "Zəfər nəğməsi", Ələkbər Salahzadənin "Xocalı xəciləri", Nurəngiz Günün "Xocalı faciəsi", Ələmdar Quluzadənin "Şəhid şəhər", "Qarabağ oyunu", "Alay komandiri", Zəlimxan Yaqubun "O qızın göz yaşları", Ədalət

⁴⁸ Həbibbəyli İ. Bütövlüyün təntənəsi Zəfərin isti izlərinin poeması. "Ədəbiyyat qəzeti", 2021, 11 yanvar // <https://literature.az/?page=339&newsId=116338&lang=aze>;

⁴⁹ Həbibbəyli İ. Böyük zəfərin poetik dastanı // <https://edebyyatqazeti.az/news/edeby-tenqid/7217-boyuk-zeferin-poetik-dastani>;

⁵⁰ Həbibbəyli İ. Böyük zəfərin poetik dastanı // <https://edebyyatqazeti.az/news/edeby-tenqid/7217-boyuk-zeferin-poetik-dastani>;

Əsgəroğlunun “Dərdimizin qan rəngi” poemaları Qarabağ müharibəsinin faciə və dəhşətlərini, həqiqətlərini, ermənilərə məxsus milli xəstəliyin olmasını əks etdirmələri baxımından diqqəti cəlb edir.

Özündə epik və lirik növün xüsusiyyətlərini daşıyan poema janrında bir tərəfdən, təhkiyə yolu ilə müəyyən hadisələrin nəql edilməsi, digər tərəfdən isə, hiss-həyəcanların ifadəsinə yer verilir.

Ələmdar Quluzadənin “Şəhid şəhər”, “Qarabağ oyunu”, “Alay komandiri” və bu kimi digər Qarabağ mövzusunda həsr olunmuş əsərlər ümumazərbaycan probleminə çevrilmiş Qarabağın və digər ərazilərin işğalının amillərini poetik üslubda açıqlayır. Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı 88 yaşlı atası Allahverdi kişinin erməni millətçiləri tərəfindən qətlə yetirilməsi faktı Ələmdar Quluzadənin yaradıcılığına təsir göstərir. Şairin əsərləri öz reallığı, müharibə ağırlıqlarını tam təsvir etməsi ilə seçilir. Allahverdi kişinin xatirəsinə həsr edilmiş “Şəhid şəhər” poemasında şair Xocalı faciəsinin dəhşətlərini və ağrıları oxuculara çatdırır:

Bəşər görməmişdi bu qovhaqovu,
Danışa bilmirəm, dilim də əsir.
Bülənd olub ərşə qalxdı alovu,
Sağlar girov düşdü, şəhidlər əsir.

Asif Rüstəmli “Şəhid şəhər” poemasını Xocalı soyqırımına həsr edilmiş ilk bədii abidə kimi dəyərləndirir: “Şəhid şəhər” XX əsrin sonunda qəddarlığın və zülmün ölçüsüzlüyü ilə ədalətli və demokratik ölkələri heyrətə salan Xocalı soyqırımının şərəfinə ucaldılmış ilk bədii abidədir”.⁵¹

Ələmdar Quluzadə qələmə aldığı əsərlərində erməni - Azərbaycan qarşıdurmasının köklərini aydınlaşdırmağa can atır. Şair erməni təcavüzkarlığının kökündə uydurma və qəddar tezislərə əsaslandırılmış “Böyük Hayastan” yalançı nəzəriyyəsinin olduğuna fikir yetirir. Nəriman Həsənzadənin “ədəbi hadisə” və “şəhid olmuş şəhərin bu şahid fəryadı yurd-yuvaya, el-obaya sonsuz sədaqət hissi ilə dolu övlad məhəbbəti ərimizin bütöv bir mərhələsi”⁵² adlandırdığı “Şəhid şəhər” poemasında Ə. Quluzadə erməni əməllərini, absurd bir ideya olan və ermənilərin şüurlarını zəhərləmiş “Böyük Hayastan” xülyasını ermənilərə məxsus xəstəlik kimi oxucuların diqqətinə çatdırır:

“Erməni azarı” deyirlər buna,
Qınamaq nə lazım sənətçiləri?
“Böyük Ermənistan” viruslarına
Tutulub erməni millətçiləri.

M. Nəcəfova “Şəhid şəhər” poemasına münasibətini bildirərək, yalnız Xocalıların deyil, bütün torpaqlarımız üçün deyilmiş “ağı” adlandırır: “Şəhid şəhər” - qanla yazılmış, gələcəyimizə unvanlanan tarix dərslidir. Yalnız Xocalının deyil, əldən çıxan, namərdlər tərəfindən xəyanətə qurban gedən, vətənimizin cənnət yerlərinin “şəhid” olmasıdır. Yalnız xocalılar deyil, işğal olmuş digər torpaqlarımızın da “şəhid” olmasına deyilən ağıdır. Yalnız şairin deyil, bu xalqın övladlarının ərşə ucalan səsidir, sədasıdır, yanan urəyi, inləyən arzularıdır”.⁵³

Nurəngiz Günün “Xocalı simfoniyası” poeması Xocalı faciəsinin bədii ədəbiyyatda əks etdirilməsi istiqamətində qələmə alınmış poema nümunələrindəndir. Nurəngiz Günün qələminə məxsus “Xocalı simfoniyası”nın problematikasında poemanın adına çıxarılmış Xocalının ürəkləri dağlayan soyqırım aktı olması əksini tapır. Müəllifin poemasını simfoniya - “Xocalı simfoniyası” adlandırması diqqəti cəlb edir.

Simfoniya dedikdə, sonata silsiləsi formasında, dörd hissədən ibarət olaraq bəstələnmiş simfonik orkestr üçün irihəcmli musiqi əsəri yada düşür. Simfoniya qədim Romada hörmətli qonaqların şərəfinə yazılan təntənəli instrumental girişi də nəzərdə tuturdu. Həmçinin, simfoniyanın hissələri müxtəlif tempdə olması ilə də diqqəti cəlb edir. Birinci hissə dramatik

⁵¹ Rüstəmli A. Misri ovxarlı misrələr. 525-ci qəzet, Bakı, 2002, 6 mart;

⁵² Həsənzadə N. Gül var, Xocalıdan açılır: // Ə. Quluzadə. Şəhid şəhər. Bakı: Ozan, 1998;

⁵³ Nəcəfova M. Poeziyamızın Qarabağ savaşı – Vətən müharibəsi. Bakı, “Elm və təhsil”. 2021, 272 səh. s. 37;

xarakterli, ikinci hissə ağır templi, amma lirik xarakterli, üçüncü hissə cəld templi, dəqiq ritmli, rəqs xarakterli musiqi məzmununda, dördüncü hissə coşğun, bayram əhval – ruhiyyəli olur. Azərbaycan xalqının tarixi yaddaşına çevrilmiş Xocalı faciəsinin simfoniya ilə əlaqələndirilməsi əsərə maraq doğurur. Nurəngiz Günün “Xocalı simfoniyası” poemasını “İlahi! Sən onlara rahatlıq ver!..” fikri ilə başlaması poemaya diqqəti yönəldir. Poemada lirik qəhrəmanın dili ilə müəllifin hiss-həyəcanları, fikir və arzuları əksini tapır. Nurəngiz Gün lirik qəhrəman vasitəsilə oxucusuna çatdırmaq istədiyi məqamları açıqlayır. Müəllifin Xocalı faciəsində qətlə yetirilmiş körpələrin faciəsinin təsvirini ürəkaçsız oxumaq qeyri - mümkündür:

...Ancaq ki, ana məməsi istəyir körpələr,

Torpağın altında!

Heç bir şey anlamır inqalar!...

İnqalar ana döşü əvəzinə

İndicə torpağı əməcəklər!..

Nurəngiz Gün həmkarları kimi Xocalı faciəsində qətlə yetirilmişlərin körpələr olmasını vurğulayır.

Ələmdar Quluzadə “Qarabağ oyunu” adlı poemasında ermənilərin Qarabağa gəlmə olmalarıyla yanaşı, onlara sığınacaq vermiş insanlara xəyanətkarlıq edən bir millət kimi xislətlərini açıqlayır:

Oduna qalandıq çox imdadların,

Sözümün yüz sual, yüz nidası var.

Qapıma qonaqtək gələn yadların

Evimə sahiblik iddiası var.

Uydurma və faşist nəzəriyyəsinin təsiri altında insanın, etnik qrupun mənəvi böhrana uğraması amilinə Ələmdar Quluzadə diqqət yetirir. Şair ermənilərin dinc azərbaycanlılara qeyri – insani hərəkətlərini “Böyük Hayastan” virusunun nəticəsi olmasını vurğulayır. Terrorçuluğa meyilli millət kimi özlərini dünyaya tanıtmış ermənilərin işləri düşəndə göstərdikləri simasızlıqları və daxili aləmləri şairin “Alay komandiri” poemasında geniş işıqlandırılır.

Əllərini qaldırıb

“Təslimik” söyləyərlər,

Həyasızlığa bax ki,

Mərhəmət diləyirlər.

Nə qədər günahsızın

Qanını tökən qatil

Elə sızıldayır ki,

Sanki müqəssir deyil.

Faşist və terrorçu dünyagörüşün təsiri nəticəsində artıq mənəvi məhv edilmiş erməni təcavüzkarlarının dünyagörüşü ilə Ələmdar Quluzadə öz millətinin gələcəyini, Vətənin azadlığı uğrunda vuruşan Azərbaycan əsgərinin daxili mənəvi təmizliyini müqayisə edir. Azərbaycan əsgərinin simasında çətin imtahanlardan üzü ağ çıxmış Azərbaycan xalqının öz əzmkarlığından dönmədiyi, azadlığı uğrunda mübarizə apardığı açıqlanır:

Təhlükə gözləyirdi

Əliyalın Vətəni.

Yurd özünə güvənsə

Milyon çıraq yandırar,

Oğluna arxalansa...

Azərbaycan əsgərinin daxili təmizliyi və mübarizədə dönməzliyi qəhrəmanlıq kimi yüksək xüsusiyyətlərə qadir olmasına gətirib çıxarır. “Alay komandiri” poemasında tarixə çevrilmiş Fərrux əməliyyatının uğurlarını qələmə alan şairin fikirləri maraq doğurur:

Cəmi on iki nəfər

Düşməyə dərs vermişdir

Burnu qanamamışdı

Bir igidin, bir ərin
Vətən alqışlayırdı
Öz oğlun, öz əsgərin.

Ələmdar Quluzadə “Alay komandiri” poemasında erməni - Azərbaycan qarşıdurmasının mənəvi tərəfinin bir amilini də Azərbaycan əsgərinin rəhm etdiyi erməninin arxadan vurduğu zərbə ilə açıqlayır. Şair poemada qeyd edir ki,

Unudur ki, döyüşdür,
Yaddan çıxır silahı.
Düşünür, bu yazığın
Axı nədir günahı?
Girsin xarabasına
Öldürməyib ötərəm,
Mən buna əl qaldırsam
Ermənidən betərəm...

Fikrimizcə, poemanın bu hissəsində şair konkret döyüş hadisəsindən əvvəl, erməni təcavüzkarlığının tarixin gedişatında təkrarlanmasını vurğulamaq istəmişdir. XIX əsrin sonları və XX əsrdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı milli zəmində dəfələrlə cinayətlər törətmələrinə baxmayaraq, azərbaycanlılar özlərini dinc əhali kimi göstərən ermənilərin Azərbaycanda yaşamasına maneçilik törətməmişdilər. Əksinə, onların firavan yaşamaları üçün şərait yaratmışdılar. “Alay komandiri” poemasında Azərbaycan əsgərinin əsir düşmüş erməniyi öldürməməsi və bu nəcib hərəkətinə görə erməninin mənfur əməlinə tuş gəlməsi, etdiyi insani hərəkətə və yaxşılıqına görə həyatı bahasına cavab verməsi düşməyə daha adekvat yanaşma probleminin aktuallığını əks etdirir. Azərbaycan əsgərinə erməni qadını arxasında gizlənmiş erməni yaraqlısının etdiyi hərəkət poemada ürək ağrısından epizod kimi yadda qalır:

Yerə çökür bu iblis,
Arxasından bir canı,
Nişan alır həmin an
Oğlanın sinəsini.
Niyə unutdun axı
Döyüşürsən şər ilə?
Arvadını qabağa
Verən namərdlər ilə?

Şairin yaradıcılığında qələmə aldığı hadisələrə yanaşma metodu da diqqəti cəlb edir. Millətinə məhəbbətinin güclü təsviri ilə yanaşı, düşməyə, erməni işğalçısına nifrət hissi Ələmdar Quluzadənin “Şəhid şəhər” poemasında özünü qabarıq şəkildə büruzə verir. Erməni təcavüzkarlığının dəfələrlə təkrarlanmasının səbəblərindən birini şair düşməyə adekvat hissin formalaşdırılmasında, nəticədə biganəliyin yaranmasında görür. Şair tərəfindən “Qarabağ oyunu” poemasında tarixi hadisələrin təkrarına toxunulmaqla yanaşı, bu hadisələrə insanların biganəliyi vurğulanır. Ermənilər tərəfindən millətimizin başına gətirilmiş müsibətlərin unudulmasını xalqımızın unutmazlığı kimi qələmə alan müəllif bunu poetik dillə təqdim edir:

Bu dərdlə tanışdır əvvəlki nəsil,
Mənim qan yaddaşım eşidir məni.
Tarixin təkrarı vecimə deyil,
Səhvlərin təkrarı üşüdür məni.

Erməni təcavüzkarlığına biganə yanaşma amilinə toxunan Ələmdar Quluzadə azərbaycanlılar arasında satqınlıq faktlarının əks etdirilməsinə də diqqət yetirir. “Alay komandiri” poemasında hamımızı düşündürə biləcək bu problem geniş açıqlanır. Şair erməni silahlı dəstələrinə satqınlıq edilmə faktını millətin adına ləkə gətirən fakt kimi göstərir:

Görən hansı mənbədən
Məlumatlanır o tay?
Yerini həftədə bir

Dəyişməkdədir alay.

Vətənin dar günündə ona üz və arxa çevirən insanların daxili və mənəvi aləmlərini şair “Alay komandiri” poemasında poetik dillə açıqlayır:

Vətəndən əzizi olan kişilər
Dar gündə Vətənin əlindən tutmur
Və ya
Lülələr od yağıdır,
Toplar od ələyirdi,
Daşdan da səs çıxırdı,
Başdan səs gəlməyirdi.

Satqınlıq problemi ilə yanaşı düşmənlə mübarizənin təşkilinə bürokratiyanın mənfi təsir etməsi də “Alay komandiri” poemasında işıqlandırılır. Şair poemada Vətən üçün heç nə etməyən vəzifə sahiblərini tənqid atəsinə tutur:

Hələ müdafiə nazirliyində
Gedib başbilənlər qış yuxusuna.

Vətən torpağını qorumalı kəs,
Milçək ovundadır kabinetlərdə.

Bürokratların biganəliyi ilə yanaşı Ələmdar Quluzadə azərbaycanlılara qarşı törədilmiş vəhşiliklərə bəşəriyyətin biganə yanaşmasına da diqqət yetirir. Dünyanın ermənilərin əməllərinə göz yummalarını, Xocalı kimi soyqırırma biganə münasibətlərini nəzərə alan şair bu ikili standart mövqeyini “Qarabağ oyunu” əsərində açıqlayır:

Öldürənlər əzabkeş,
Ölənlər isə qatil,
Dünyanın qulaqları
Darı dəlir elə bil.

Azərbaycan torpağında azərbaycanlıların ermənilər tərəfindən öldürülməsi, bunun müqabilində ermənilərin “yazıq”, azərbaycanlıların isə “vəhşi” kimi dünya tərəfindən tanıtılmasına cəhdlər şairin qəzəbinə səbəb olur:

Bir millət gen düşür öz ulusundan,
Könül toxluğundan, göz dolusundan.
Batır neçə-neçə igidin qanı,
Təkləyib boğurlar Azərbaycanı.

Ermənilərin Azərbaycanlılara qarşı apardıqları mübarizədə tək olmadıqları və onlara himayədarlıq etmiş qüvvələrin açıqlanması maraq doğurur. “Şəhid şəhər” poemasında Xocalı qırğınında erməni şovinistlərinə yardımçı olmuş və onlarla bərabər bu cinayəti törətmiş 366-cı polkun əməlləri poetik dillə qələmə alınır. Şair erməni yaraqlılarına yardımçı olmuş qüvvələri işıqlandırmaqla yanaşı, onların mənəvi aləmlərinə nəzər salaraq, tarixi gözümdə canlandırır:

Qanıma işləyən qanun deyilmiş,
Gördük qılıncını yüz Beriyanın.
Erməni sonuncu silahı imiş
Ölümlə çarpışan imperiyanın.

Azərbaycanın haqq səsinin bəşəriyyət tərəfindən eşidilmədiyinin səbəbini Ələmdar Quluzadə ermənilərin bəzi xarici dairələrlə birgə fəaliyyətləri ilə əlaqələndirir. Qarabağ düyününə cavab axtaran şairin “Qarabağ oyunu” poemasında ermənilərə yardım göstərmiş qüvvələrin əsil simaları açıqlanır. Şair ermənilərə yardımçı olanların əməllərini gözümdə bir daha canlandırır:

Kəsib bağlamışdı ölüm hər yanı,
Zabitlər öpürdü mey kuzəsini.
Vatikan oxuyub xeyir-duanı,
Moskva vermişdi icazəsini

Yaranmış şəraitdə şair “Qarabağ oyunu” poemasında Azərbaycan millətini düşməməyə qarşı mübariz olmağı, döyüşmək ruhundan düşməməyə çağırır:

Ağlasaq gözümdə
Qürbət göyərəcəkdi.
Döyüşsək sinəmizdə
Qeyrət göyərəcəkdi.

Azərbaycanın taleyini döyüş meydanında həll etməyə çalışmış Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, polkovnik - leytenant Şirin Mirzəyevin könüllərdən ibarət yaratdığı özünü müdafiə batalyonun əməlləri işıqlandırılaraq oxucunun mühakiməsinə təqdim edilir:

İşə bax, erməni yurduma sahib,
Səngər Vətənimin içindən keçir
fikirləri ilə qovrulan alay komandirinin dedikləri reallığın əksi kimi qəlbləri rıqqətə gətirir:

Əsgər paltarını geyinən oğlan
Gərək qisasını ala yağıdan.
Şuşa qaytarılıb Laçın dönməsə,
Düşmənin bayrağı yerə enməsə,
Səsimiz yetməsə Cıdır düzünə
Biz baxa bilmərik elin gözünə.

Torpaqlarımızın düşmən tapdağından azad olmamış azadlıqdan danışmağa mənəvi haqqımızın olmadığını vurğulayan şair mənən haqlı olmasını poetik dillə əks etdirir:

Azadlıqdan danışma
Torpaq xilas olmasa,
Yurdunun hər qarışı
Azad nəfəs almasa.

İşğal olunmuş ərazilərin azad edilməsini Azərbaycan qarşısında duran ən vacib vəzifə olmasını qəbul edən Ələmdar Quluzadə ordu quruculuğuna diqqət yetirilməsini vurğulayır. Şair əsərlərində orduya biganəliyin dözülməz olmasını qeyd edir. Ələmdar Quluzadə döyüşçülərimizə biganə münasibəti əsərində canlandırır, bu ürək ağrısından problemi poetik dillə təqdim edir:

İki aydır bu kənddədir
Əlli igid ac-yalavac.

Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş” poemasında xalqın tarixi keçmişinə eskurs, bu günün mənzərəsi, gələcəyə ümid vəhdət şəklində təqdim edilir. Müəllif tarixə eskurs edərək, xalqın keçdiyi tarixi yolu qələmə alır:

Yad əllər parçaladı, bölündükə bölündük,
Küləklərdə sovrulduq, ələklərdə ələndik.

Müəllif parçalandıq, bölündük deməklə itirilmiş torpaqlarımızı nəzərdə tutur ki, özü də bu məqama aydınlıq gətirir:

Doğrandı sərhədlərim, qayçılandı yollarım,
Başım kötük üstündə, kələfçədə qollarım...

Akademik İsa Həbibbəyli Sabir Rüstəmxanlının bu poemada itirilmiş torpaqlara toxunmasını, ona qayıdışını əks etdirməsini vurğulayır. Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş” poemasını yüksək dəyərləndirmiş İsa Həbibbəyli qeyd edir ki, “Qarabağa dönüş” poeması Sabir Rüstəmxanlının yaradıcılığındakı milli-vətəndaşlıq ənənəsinin uğurlu və yaradıcı davamından ibarət olan qiymətli bədii əsərdir. Bu, eyni zamanda vətəndaş şairin vaxtilə Meydan hərəkətindən başlanaraq Qarabağ uğrunda apardığı mübarizənin poetik təbii bir əks-sədasıdır. Şairin hələ iyirmi beş il bundan əvvəl itirilmiş torpaqlara qayıdırsa dərin ümid və inam duyğuları ilə yazdığı bir şeirin “Qarabağa dönüş” poemasının epiloqu kimi verilməsi də təsadüfi olmayıb, onun yaradıcılığında bu mövzunun davamlı yer tutduğunu göstərir”.⁵⁴

⁵⁴ Həbibbəyli İ. Bütövlüyün təntənəsi Zəfərin isti izlərinin poeması. “Ədəbiyyat qəzeti”, 11 yanvar, 2021 // <https://literature.az/?page=339&newsId=116338&lang=aze>;

Poemada tarixi hadisələrin xatırlanması maraqlıdır. Belə tarixi hadisələrdən biri də Daşaltı əməliyyatıdır ki, müəllif bu məqama da poemasında aydınlıq gətirir. Daşaltı faciəsini təfərrüatı ilə açıqlamasa da, bu faciənin sənətkar tərəfindən xatırlanması təqdirəlayiqdir:

Qayaların dibiylə nəğməsiylə axır çay,
Nə qədər coşub-daşa qalaya yetmir səsi.
Burda kəsib yolumu, Şuşanın sinəsinə
Sağalmaz yara vuran Daşaltı faciəsi.

Müəllif Daşaltı faciəsinin xalqı üçün böyük itki olmasını anlayan bir ziyalı kimi bu faciənin ağırlığını duyur:

Keçmiş olsun, Daşaltı, yenə gəlir əsgərim,
Bu ağlar dərələrə unutdursun yasını.
Şuşadan gedənlərin övladları gəlib ki,
Burda axan qanların alsınlar qisasını!

“Qarabağa dönüş” poemasında Qarabağa dönüşü Şuşanın azad edilməsi ilə eyniləşdirən müəllif fikirlərində haqlıdır. Şuşanın düşmən tapdağından xilas olmanı Azərbaycanın işğal altında olan torpaqlarının azad olmalarının simvoluna çevirir. Sənətkar Şuşanın azad olmasını Qarabağa dönüş kimi təqdim etməkdə haqlı olduğunu bədii dillə də əks etdirir:

Bu səngərdə yenilsən divardan enmək olmaz.
Şuşanı fəth etmədən geriye dönmək olmaz...

Mirəli Vəkiloğlunun “Soyqırım” poemasında Qarabağın azad olmasına çağırış əksini tapır. Müəllif millətinin qələbə qazanacağına inamını əks etdirməklə, onu zəfərə səsləyir. Tarixi faktları unutmamağa çağırış, qələbəyə inam təbliğ edir:

Qoyma anaların gözü yaş olsun!
Döyüş meydanında qəlbın daş olsun!
İstərəm bu savaş son savaş olsun!
Oyan, qalx ayağa, sən ey türk oğlu!...

Zeynal Vəfanın “Haqqın səsi” poemasında qələbə sevincinin əks etdirilməsi Vətən müharibəsindən sonra qələmə alınan poemalarda rast gəlinən zəfərin, qələbənin tərənnümü etdirilməsidir:

Doğma yurd yerlərində
Ucalan bayrağa bax.
Artıq bu gündən belə
Bizimkidir Qarabağ!⁵⁵

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunı əks etdirən poemaların problematikası müxtəlifdir. Birinci Qarabağ müharibəsini və Vətən müharibəsini əks etdirən poemalar problematika baxımından oxşar və fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Birinci Qarabağ müharibəsindən fərqli olaraq, Vətən müharibəsini əks etdirən poemalar zəfər, qalibiyyət təntənəsinin göstəricisidir. Zəfər, qalibiyyət təntənəsi poema qəhrəmanının hiss - həyəcanlarının ifadəsi və hadisələrin təsviri fonunda özünü əks etdirir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunı əks etdirən poemalarda obrazlar

Poemalarda əksini tapmış obrazlar zənginliyi və əhatəliyi ilə fərqlənməkdədir. Bu ilk növbədə, poemanın qarışıq janr olmasından, yəni epik - lirik növdə olmasından irəli gəlir. Əhvalatların təhkiyə üsulu ilə nəql edilməsində, qəhrəmanların daxili aləminin, duyğu və düşüncələrinin əksinin əsərin diqqət mərkəzinə çəkilməsi ilə əlaqəlidir. Müəlliflər həm epik, həm də lirik növün xüsusiyyətlərini özündə daşıyan poemada hadisələrin doğurduğu hiss - həyəcanları təsvir etdikləri obrazlar vasitəsi ilə çatdırırlar.

⁵⁵ Vəfa Z. Haqqın səsi // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/7053-haqqin-sesi>;

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin bədii obrazı yalnız Vətən müharibəsinin deyil, bütöv XXI əsr Azərbaycanının obrazı kimi tarixin yaddaşına həkk olunduğu kimi, bədii ədəbiyyatın da yaddaşına həkk olundu. Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş” poemasında Ali Baş Komandanın obrazı diqqətdən yayınmır. Şairin böyük sevgi və məhəbbətlə təsvir etdiyi obrazda Ali Baş Komandanın vətənpərvərliyi təqdim edilir:

Savaş deyən sərkərdə milləti oyandırdı,
Hər ürəkdə ümiddən çilçıraqlar yandırdı.
Yol gözləyən yurdların harayı hər gün təzə,
On milyonun tək səsi yol açdı üzümüzə.
Qalxdı igid oğullar, oğul düşmən çəpəri,
Qalxdı əmrə müntəzir Azərbaycan əsgəri!

Balayar Sadiqin “Zəfər simfoniyası” poemasında Ali Baş Komandan İlham Əliyevin kamil obrazı xalqı azadlıq uğrunda mübarizəyə səsləmiş ideyanın carcısı kimi qələmə alınır:

Sərkərdə oğlusan Dədə Heydər,
Cürətin yenilməz, hikmətin dərin.
Üzünü güldürdün doğma ellərin,
Qorusun ömrünü ulu “Quran”ım,
Mən yaşa, müzəffər Baş Komandanım! ⁵⁶

Abuzər Turan “Zəfər nəğməsi” poemasının “Zəfərin özü səndə, Ali Baş Komandanım!” başlıqlı birinci hissəsində Ali Baş Komandanın obrazını müasir Qarabağ əsərinin baş qəhrəmanı kimi təqdim edir:

Yumruğu dəmir olan,
Qatilə verməz aman,
Mane olmaz çən-duman,
Uca dağda qar-boran,
Ali Baş Komandanım! ⁵⁷

Akademik İsa Həbibbəyli Abuzər Turanın “Zəfər nəğməsi” poemasında təqdim edilmiş Ali Baş Komandan obrazının əsas obraz olması faktına toxunur: “Ali Baş Komandan İlham Əliyev “Zəfər nəğməsi” poemasının əsas, aparıcı qəhrəmanıdır”. ⁵⁸

Nəriman Həsənzadənin “Qarabağnaməm İlhamdır...” ⁵⁹ poemasında Ali Baş Komandanın tarixi yaddaşlara hopan obrazı yaradılır. Müəllif İlham Əliyevi Qarabağla eyni müstəvidə təqdim edir:

Bu gün mənim
şəirim, sözüm,
hecam,
qafiyəm
İlhamdı.
“Qarabağ –
Azərbaycandı!”,
Qarabağnaməm,
İlhamdı.

Nəriman Həsənzadə İlham Əliyevin tarix yazdığını poemada vurğulayır. Şair Ali Baş Komandan haqqında qələmə aldığı bu fikirlərdə İlham Əliyevin obrazını canlandırır. Azərbaycan tarixini yazan şəxsiyyətin obrazını poetik dillə təqdim edir:

Cənab Ali
Baş Komandan,
Sən dedin ki,

⁵⁶ Sadiq B. Zəfər simfoniyası (poema). “Ulduz” jurnalı, № 12 (619), 2020. s. 80;

⁵⁷ Turan A. Zəfər nəğməsi // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6661-zeferin-ozu-sende-ali-bas-komandanim>;

⁵⁸ Həbibbəyli İ. Böyük Zəfərin poetik dastanı // <https://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/7217-boyuk-zeferin-poetik-dastani>;

⁵⁹ Həsənzadə N. Qarabağnaməm İlhamdır... // <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2020/noyabr/728388.htm>;

Dahi xalqdı,
Azərbaycan!
Varaq-ladın,
varaq-varaq
bu tarixi,
Sən yaz daim
biz oxuyaq,
bu tarixi!

İstər Birinci Qarabağ müharibəsində, istərsə də Vətən müharibəsində qələmə alınmış poemalarda Ali Baş Komandanın obrazı möhtəşəmliyi və reallığı ilə əks etdirilir.

Asim Yadigar “Zəfər yolu” poemasında Ali Baş Komandanın qalib obrazını canlandırır. Müəllif İlham Əliyevin əldə etdiyi zəfəri xalqın zəfər yolu və Ulu Öndərin qoyduğu yolun davamı olmasını qabardır:

Ali Baş Komandanım, yaşa, var ol, yüz yaşa!
Saldığın Zəfər yolu tamaşadır, tamaşa,
Bu yolu tutmalıyıq başdan-başa qumaşa.
Bu yol ata arzusu - bu yol Öndər yoludur,
Bu yol Şuşaya gedir, bu yol Zəfər yoludur!

Azərbaycan ədəbiyyatında olduğu kimi, poema nümunələrində də Milli Ordunun tərənnüm edilməsi, obraz səviyyəsinə yüksəldilməsi nəzərdən qaçmır. Sabir Rüstəmxanlı “Qarabağa dönüş” poemasında müzəffər Azərbaycan Milli Ordusunun əsgərinin keyfiyyətlərini poemada açıqlamağa çalışmaq ilə yanaşı, Milli Ordunun həyata keçirməli olduğu məramı da açıqlayır:

Bilir ki, vuruşacaq yüz dostunun yerinə.
Bu qoyun sürüsünə qurd kimi saldırmalı,
Qoynundakı bayrağı Şuşada qaldırmalı!
Bayrağı qaldırmalı ala buludlarla tən,
Qoy onu hər tərəfdən görsün yaralı Vətən,
Şuşam uca olsa da, bayraq ondan da uca,
Altında keşik çəkib mən də baxım doyunca.
Sonra düşmənin gülləsi sinəmdə yanır, yansın,
Təki Vətən göyündə bayrağım dalğalansın!

Vahid Əzizin “Heyrət səcdəsi” poemasında Milli Ordunu zəfər çalması qabarıq şəkildə təqdim edilir:

Çaldı qələbəsin Müzəffər Ordu,
odur bəstəkarı “Zəfər himni”nin,
onun qüdrətiylə Vətən qorunur ⁶⁰

Müəllifin Azərbaycan xalqının təntənəsini Milli Ordunun ləyaqətli adı ilə bağlaması təqdirəlayiqdir.

Akademik İsa Həbibbəyli Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş” poemasının obrazlarına toxunarkən, müəllifin “adsız qəhrəman”ı təsvir etməsini, bu “adsız qəhrəman”ın Azərbaycan əsgəri olması faktına aydınlıq gətirir: “Qarabağa dönüş” poemasının aparıcı obrazı isə “adsız qəhrəman” kimi təqdim olunan Azərbaycan oğullarıdır. Sabir Rüstəmxanlının adsız qəhrəmanı Qarabağ müharibəsində xalqımıza böyük qələbə qazandıran Azərbaycan əsgəridir. Şair adsız qəhrəman adlandırdığı Azərbaycan əsgərinin simasında xalqımızın bütün tarix boyu yetişdirdiyi qəhrəmanların ən səciyyəvi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən yeni vətənpərvər nəslin igid, basılmaz nümayəndəsinin ümumiləşdirilmiş bədii obrazını yaratmışdır. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatında Vətən müharibəsi mövzusunda yazılacaq bədii əsərlərdə meydana

⁶⁰ Əziz V. [Heyrət səcdəsi \(poema\)](https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6788-heyret-secdesi) // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6788-heyret-secdesi>;

çıxacaq neçə-neçə adlı qəhrəmanların ilk ümumiləşdirilmiş proobrazıdır".⁶¹ Müəllif "adsız qəhrəman" deyərək, Azərbaycan Milli Ordusunun xilaskar qüvvələrinin ümumiləşdirilmiş obrazını yaradır:

Adına qurban olum, ey adsız qəhrəmanım!
Ruhundakı tilsimə heyran olub durmuşam.
Siz Vətən fədaisi! Qəlbimdə hərənizə
Neçə ləqəb düşünüb, neçə ad uydurmuşam.⁶²

Sabir Rüstəmxanlı "Qarabağa dönüş" poemasında düşmənlərə nifrət fonunda Azərbaycan əsgərlərinin formalaşmasını təqdim edir:

Qarnı yarılan ana, döşü kəsilən ana,
Cənnətdən süd verərək igid ərlər böyütdü.
O zorlanan qızların bakirə gözəlliyi
Qisasə könül verib min-min əsgər böyütdü...
Balayar Sadiqin "Zəfər simfoniyası" poemasında da əsgər obrazı diqqətdən yayınmır:
Şəhidlər qanı ilə suvanmış yurdun
Ən ulu övladı sənsən, əsgərim.
Gecəli-gündüzlü səngərdə keçən
Döyüşçü ömrünə əhsən, əsgərim!

Müəllif Azərbaycan əsgərinin canı bahasına dogma vətəninə qorumağa hazır olmasını göstərir. Bütün bunlarla bərabər, müəllif tarixi şəxsiyyətlərin obrazlarını da yaradır. Məsələn, Polad Həşimovun mübariz obrazı poemada əksini tapır:

Uzaq maviliklərdən baxır Polad Həşimli
Mehriban bir səs ilə "Qalx!" deyir əsgərinə.
Silkələ qayaları, yol aç qaya döşünlə
Yürü, xeyir-duamla mən də köməyəm sənə.

Qarabağ müharibəsinə həsr edilmiş poemalardan biri də Elnur Uğurun Vətən müharibəsinin qəhrəmanı Camal İsmayılova həsr etmiş olduğu "Hadrut fatehi" poemasıdır. Poemada həm Birinci Qarabağ müharibəsinin, həm də Vətən müharibəsinin iştirakçıları, Vətən yolundan canından keçmiş igidlər xatırlanır. Müəllif poemada şəhidlərin unudulmamasını, xalqın tarixi yaddaşına həkk olunmasını qabardır:

Əyilməyən, sarsılmayan
Ruhunla sən.
Bircə anlıq qonaq gəlsən,
Azadlığın bar verdiyin
Camal kimi oğulların,
Bu Vətəni dikəltdiyin bircə görsən,
Yüz-yüz şeiri qurban kəsər,
Misrana eşq donu geyər,
Alqış deyərdin ruhlara...

Elnur Uğur Camal İsmayılovun yaddaşlara həkk olunan obrazını "Hadrut fatehi" poemasında yaradır:

Camal tarix yazdı tarixdə o gün,
Üzünü oxşadı Qarabağ mehi.
Laçından səs gəldi, əhsən səsləri,
Yaşa, ey qəhrəman, Hadrut fatehi!

Vətən müharibəsinə əks etdirən bədii nümunələrdə yaranan yeni obraz "Yaşma" obrazıdır. "Yaşma" Azərbaycan Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrin döyüşçülərinin ləqəbidir. Vətən

⁶¹ Həbibbəyli İ. Bütövlüyün təntənəsi Zəfərin isti izlərinin poeması. "Ədəbiyyat qəzeti", 11 yanvar 2021 // <https://literature.az/?page=339&newsId=116338&lang=aze>;

⁶² Rüstəmxanlı S. Qarabağa dönüş (poema). Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2021, 128 səh. s. 37;

müharibəsində qəhrəmanlıqları ilə dastan yazan “Yaşma”ları ermənilər ölüm mələyi adlandırırdılar. Yüksək səviyyədə xüsusi hazırlıq keçən “Yaşma” obrazı Sabir Rüstəmxanlı tərəfindən “Qarabağa dönüş” poemasında belə təqdim edilir:

Düşmən hələ bilmir ki, savaşın dahiləri
Adsız qəhrəmanlarım, Yaşma igidləri var.

Sabir Rüstəmxanlı Azərbaycanın zəfər tarixini yazan Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrin - “Yaşma”ların obrazını poemada yaradır:

Dırmaşırlar divarla - silahı bıçaqları,
Savaşda ad çıxarmış Yaşmanın uşaqları.
Beynində neçə arzu, neçə görüş həsrəti..
Hamısını unutmuş,
Bir əli qaranlıqdan, biri buluddan tutmuş..
Düşməndən alacağı qisas qaldırır onu,
Ürəyinə güc verən yol gözləyən ellərdir.⁶³

Poemadakı bu epizod “Yaşma”ların apardıqları döyüş səhnələrini göz önündə canlandırmaqla yanaşı, incə nyüanslara da aydınlıq gətirir. Müəllif “Yaşma”ların döyüş texnikası ilə yanaşı, onların Vətən müharibəsindəki rollarına da işıq salır.

Şəhid obrazının poema janrında təqdimi, dünyasını vaxtsız dəyişmiş şəhidlərin nakam ömürlərinin canlandırılması maraq kəsb edir. İbrahim Yusifoğlunun “Mənim inamımı güllələdilər” poemasında şəhidliyi Tanrıdan gələn ölüm kimi dəyərləndirməsi diqqətdən yayınmır:

Ölümü Tanrıdan gələn qardaşım,
Dözmədin günahsız axan qanlara.
Canından keçsən də, torpaq vermədin,
“Sarı” ilanlara, çaqqal “yan”lara!⁶⁴

İ. Yusifoğlu qələmə aldığı əsərlərdə şəhid obrazlarını açıqlayarkən şəhidlərin doğmalarını, konkret olaraq, şəhid atasının, şəhid anasının, şəhid bacısının və başqalarının obrazını təsvir etməklə kədərli ovqatın doğurduğu hisslərə baxmayaraq, onların keçirdikləri hissləri əks etdirir. İ. Yusifoğlu yaradıcılığında “şəhid atası”, “şəhid anası”, “şəhid bacısı”, “şəhid qardaşı” və s. obrazlarını təqdim edərkən, şəhadətə ucalmış vətən övladlarının tam obrazını təsvir edir.

Müəllif “Mənim inamımı güllələdilər” poemasında şəhid bacısı obrazı ilə şəhid obrazını açıqlamağa, şəhidliyin ali məqam olmasına baxmayaraq, itkinin ağır olması məqamını göstərir. Şair şəhid bacılarının qara örpəkli, dilləri ağılı olmasına toxunaraq, ən qəmli ağının onlar tərəfindən söylənilməsini qələmə alır:

Dünyada ən qəmli ağılar ki, var,
Şəhid bacıları ağlayıbdılar!

İbrahim Yusifoğlu şəhid bacılarının obrazına aydınlıq gətirmək üçün şəhid bacılarına ithaf etdiyi şeirində ictimai kədərlə, müsibətlə yanaşı şəxsi faciəni əks etdirir:

Gözləri quruyub susuz çeşmətək,
O qədər ki, dərddə çağlayıbdılar.
Dünyada ən qəmli, kədərli, kövrək,
Şəhid bacıları ağlayıbdılar!

İbrahim Yusifoğlu “Mənim inamımı güllələdilər” poemasında şəhidlərin unudulmamasını, onların şərəfli əməlləri qarşısında hamının baş əyməsini həkimlərin dili ilə təqdim edir:

Həkimlər dözürlər qəmə-qüssəyə,
Lənət oxuyurlar dava salana.
Bircə acizdirlər kömək etməyə,

⁶³ Rüstəmxanlı S. Qarabağa dönüş // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6662-qarabaga-donus>;

⁶⁴ Yusifoğlu İ. Mənim inamımı güllələdilər. Seçilmiş əsərləri. IV cild. Bakı. “Şirvanəşr”, 2020. 364 səh. s. 157;

Döyüş meydanında şəhid olana!

Dərd ağır olsa da, baş endirirlər,
Torpağı uğrunda can verənlərə.

İbrahim Yusifoğlu şəhid qanı ilə boyanmış gülləri obraz səviyyəsinə yüksəldir. Güllərin şəhid qanına boyanmasını rəmzi mənada tərənnüm edən müəllif bu məqamı belə əks etdirir:

Mənim lalə gülüm, çətirlənibsən,
Rənginə rəng verib şəhidlər qanı!

Balayar Sadiqin “Zəfər simfoniyası” poemasında Şəhid obrazının təsviri də diqqətdən yayınmır:

Bir oğlun dönmədi döyüşdən, Vətən,
Döyüş nəğməsinə bələndi çöllər.
Mübarək şəhidlik ətrini yaydı
Torpağın alnından öpdükcə yellər.⁶⁵

Nəbi Xəzri “Salatın” poemasında Qarabağ savaşının ilk illərində jurnalist kimi fəaliyyət göstərmiş şəhid Salatın Əsgərovanın yadda qalan obrazını yaratmışdır:

Ağrıtdı mənim də bu dərd qəlbimi,
Yenə qan qoxusu duydum havadan
O gəldi dünyaya Salatın kimi
Burla Xatun kimi getdi dünyadan.

Nəbi Xəzri poemanın “Ata, Qarabağa gedirəm yenə”, “Yaralı dağlar”, “Qırmızı buludun qara kölgəsi”, “Dədə Qorqudun səsi” və s. hissələrində Salatın Əsgərova ilə bağlı məqamlara poetik dillə aydınlıq gətirir. Şair Salatının şəhid düşməsini, onu “Humay quşu”na bənzətməsini poemada əks etdirir:

Qara qatil gülləsiylə
Qarabağda
Düşdü Qara torpaqlara
Humay quşu.

Nəriman Həsənzadə “Qarabağnaməm İlhamdır...”⁶⁶ poemasında şəhidlərin ölməzlik qazanmalarını tərənnüm edir:

Şəhidləri basdırmırıq,
biz əkirik,
o, bitəcək.
yerdən qisas göyərəcək.
qayıdacaq,
o gələcək!...”

Müəllif “o gələcək!...” deyərkən şəhidləri nəzərdə tutur, onların qəlbimizdə yaşadığına işarə edir. Müəllif həmçinin, hər bir şəhid məzarına hörmət və ehtiramla yanaşmağı da təbliğ edir:

Harda Şəhid
qəbri gördün,
ora –

Fəxri Xiyabandı.

İltifat Salehin “Şəhid Xocalı” poemasında Xocalı obraz kimi öz faciələrini əks etdirir. Müəllif poemada Xocalı qətliamının acısını oxucusuna çatdırır:

Bu nədir, aman Allah!
Dərələrdən qan axır,
Hər yan qana boyanıb!
Axı neçin bu dünya
yuxudan gec oyanıb?

⁶⁵ Sadiq B. Zəfər simfoniyası (poema). “Ulduz” jurnalı, № 12 (619), 2020. s. 80;

⁶⁶ Həsənzadə N. Qarabağnaməm İlhamdır... // <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2020/noyabr/728388.htm>;

İltifat Saleh Xocalı faciəsinin ağırlığını bir vətəndaş kimi dərk edir. Ürək ağrısıyla ölü bir şəhərə çevrilməsini də əks etdirir. Xalqın qan yaddaşına çevrilmiş Xocalı soyqırımının yaddaşlarda ölü şəhər kimi əks tapmasının acısı qələmə alınır:

Burda bir ölü şəhər
Dəfn olunub torpağa.

Azərbaycan ədəbiyyatında erməni terrorçusunun əlinə silah alıb qəddar cinayətlərin törətməsinə sövq edən “dəyərlər” sisteminin açıqlanmasına diqqət yetirilir. Məsələn, Mirvarid Dilbazinin “Bu bəla hardan gəldi...” poemasında ermənilərin qonşunun malına göz dikərək, torpaqlarını süni şəkildə böyütmələrinə və həmişə arzusunda olduqları “hayastan” yaratmaq kimi məkrli istəkləri bədii dillə oxucuya çatdırılır:

Erməni qəsbə tələsdi,
Qəsbi Qarabağ eliydi.
İştaha belə oldu, gərək
Qarabağdan Xəzərədək
Bizim zəngin torpaqları,
Döşü meşəli dağları,
Suyu loğman bulaqları,
Bol günəşli araları,
Taxıl yüklü xırmanları,
Qoynu qızıl sünbül dolu
Xəzərsiz gülüstanları,
O öz torpağına qatsın,
Sonra başqa torpaqlara
Əl uzatsın,
Dənizlərdən dənizlərə
Böyük hayastan yaratsın.

Ermənilərin “hayastan” qurmaq iddiasında olmaları Abuzər Turanın “Zəfər nəğməsi” poemasında da əksini tapır:

Guya əcdadı Tıqran,
Qurub Böyük Hayastan,
Keçmişə atıb böhtan –
Deyirlər, yoxmuş Turan.⁶⁷

Sabir Rüstəmxanlı “Qarabağa dönüş” poemasında erməni obrazını cəllad və nankor, insanlıqdan uzaq məxluq olmasını təsvir etdiyi epizodlar vasitəsilə açıqlayır. Şair erməni xislətini poetik dillə təqdim edir:

Şeytan üskük oynadır erməni kilsəsində,
Nə Allah sevgisi var, nə inanc hiyləsində.
Hər keçənə əl açır, hər tərəfdən pay umur,
Dosta xəyanət edib kənardan haray umur.
İnsanlıqdan danışır, ancaq xəyalında qan,
Nə keşişdən əl çəkir, nə ayrılır molladan.⁶⁸

Zeynal Vəfa “Haqqın səsi”⁶⁹ poemasında ermənilərin insan olmamalarını poetik dillə təqdim edir:

Onlar adi insan deyil,
Hər birisi ilan, çayan,
Koramaldır.

Müəllif hətta erməniləri iblis tayfasından olmalarını vurğulamaqdan da çəkinmir:
Ermənilər,

⁶⁷ Turan A. Zəfər nəğməsi // <https://edebyyatqazeti.az/news/poeziya/6812-zefer-negmesi-sayin-cumhur-basqanim;>

⁶⁸ Rüstəmxanlı S. Qarabağa dönüş // <https://edebyyatqazeti.az/news/poeziya/6662-qarabaga-donus;>

⁶⁹ Vəfa Z. Haqqın səsi // <https://edebyyatqazeti.az/news/poeziya/7053-haqqin-sesi;>

Yalnız iblis tayfasından

Törəmə bir nəsiltilər.

Zeynal Vəfa ermənilərin terrorçu olmaları məqamına toxunur. Müəllif onların körpəsindən tutmuş qocasına kimi bu mənfur xəstəliyə düşər olmalarını açıqlayır:

...O şərəfsiz millətin

Hamısı terrorçudur.

Erkəyi, dişisi də,

Qadını, kişisi də.

Alçağı, ucası da,

Cavanı, qocası da...

Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunı əks etdirən poemalar problemə baxış nöqteyi-nəzərindən əhəmiyyət kəsb edir. Təqdim edilən poemalar bir daha təsdiq edir ki, təsvir edilən hadisələr həyatı olduğu kimi əks etdirir. Zəmanənin, tarixi hadisələrin təcəssüm etdirilməsi yüksək dəyərləndirilməlidir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunı əks etdirən poemaların bədii dili

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunı əks etdirən böyük epik-lirik əsərlərin – poemaların bədii dili zəngindir. Məsələn, akademik İsa Həbibbəyli tərəfindən “Azərbaycanın Vətən müharibəsində işğal olunmuş torpaqlarımızın yağı düşməndən qəhrəmancasına azad edilməsinin poeması”⁷⁰ kimi dəyərləndirilmiş Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş” poemasının bədii dili zənginliyi ilə diqqəti cəlb etməkdədir. Poemada əksini tapmış bədii dilin tərkib hissələri, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin istifadə edilməsi müəllif tərəfindən uğurla həyata keçirilir. Sabir Rüstəmxanlı poemada müəyyən cisim və ya hadisəni bildirən sözün əvəzinə onunla əlaqədar başqa sözü işlətməsi diqqətdən yayınmır. Məsələn, müəllif

Sona bülbül oxuyur yenə Qədir səsiylə,

Sanki fələkdən axan bir mübarək sudur bu

misrasında Qədir Rüstəmovun ifa etdiyi yeddi hecalı bayatılarımızdan mütəşəkkil olan “Sona bülbüllər” mahnısının Qədir Rüstəmovun səsiylə möhürlənməsini nəzərdə tutaraq, sona bülbül, Qədir səsiylə deyər addəyişmə etməklə, Azərbaycan xalq musiqi sənətində Qədir Rüstəmov və “Sona Bülbüllər” arasındakı bağlılığa da toxunur.

Sabir Rüstəmxanlı poemada arxaik sözlərə müraciət etməsi ilə diqqəti cəlb edir. Məsələn, dilimizdə köhnəlmiş sözlər sırasına keçmiş, müqəddəs mənasını ifadə edən “qutsal” sözünün müəllif tərəfindən işlənilməsi köhnəlmiş sözlərdən istifadə edilmə kimi diqqəti cəlb edir:

Şuşada şırmandıqca sanırdın yenilməzsən.

Hələ Yallı da getdin qutsal Cıdır düzündə.

Poema janrında bədii ifadə vasitələrindən müəlliflərin sənətkarlıqla istifadə etmələri danılmaz faktdır. Sabir Rüstəmxanlı “Qarabağa dönüş” poemasında cavabsız qalan bir çox suallardan istifadə edir. Müəllif ritorik suallarla poemada təlqin etdiyi fikirləri qüvvətli şəkildə təqdim etmək məqsədi güdür:

Bizləri unutdumu, görən, Göyçə, Zəngəzur

Təbriz niyə danışmır, Ərdəbil niyə susur?

Bu ehkam dağılanda qatmazlar ki, aranı

Nə qədər vaxt gərəkdir sağaldaq bu yaranı?

Poemada “Təbriz niyə danışmır, Ərdəbil niyə susur?”, “nə qədər vaxt gərəkdir sağaldaq bu yaranı?” və s. kimi ritorik suallar müəllifin təlqin etmək istədiyi fikirləri təsirli etməsinə xidmət edir, həmçinin suallar cavablandırılmamış qalır. Müəllif işlətdiyi ritorik suallara cavab almaq məqsədi güdmür. Müəllifin poemada fikirlərini çatdırmaq üçün bədii suala deyil, suallara

⁷⁰ Həbibbəyli İ. Bütövlüyün təntənəsi Zəfərin isti izlərinin poeması. “Ədəbiyyat qəzeti”, 11 yanvar 2021 // <https://literature.az/?page=339&newsId=116338&lang=aze>;

müraciət etməsi də diqqətdən yayınmır. Müəllifin ünvanladığı bu cür sualları özü də cavablandırır:

Deyirsən bitəcəkmi bu ağrılar?

Deyirəm, hə, bitəcək!

Ömrümüz o illərə yetəcəkmi?

- Yetəcək!

Müəllifin istifadə etdiyi bu suallar bədii sual deyil, cavab almaq məqsədi güdən suallardır, daha doğrusu sual cümlələridir.

Poemalarda bədii təsvir vasitələrinə müəlliflərin müraciət etməsi labüd şəkildə özünü göstərir. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında qələmə alınmış bədii nümunələrdə müəlliflərin bədii dilin ən mühüm tərkib hissələrindən olan bədii təsvir vasitələrinə tez-tez müraciət etməsi ilə üzləşirik. Balayar Sadiqın “Zəfər simfoniyası”⁷¹ poemasında bədii təsvir vasitələrinə tez-tez müraciət etməsi nəzərdən qaçmır. Müəllif istifadə etdiyi sözlərə qüvvətləndirici başqa söz əlavə etməklə epitet yaradır:

Əsgər məktubunun qanadlarından

Səpilir evlərə oğul nəfəsi.

Şirniyyat paylayır qonum-qonşuya

Hər cəsur əsgərin ipək nənəsi.

Müəllif ipək nənəsi ifadəsini məcazi mənada işlətdiyindən birinci söz, yəni ipək sözü bədii təyin (epitet) nümunəsidir.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında qələmə alınmış poemalarda müəllifin nəzərdə tutulan sözün yerinə başqa bir sözü, anlayışı işlətməsi metonimiyaadır. Mirəli Vəkiloğlu “Soyqırım” poemasında metonimiyaadan tez-tez istifadə edir:

Füzuli, Kəlbəcər, Cəbrayıl, Laçın,

Ağdam fəryad etdi... Duymadıq ahın,

Bu ahı duymamaq sənin günahın,

Oyan, qalx ayağa, sən ey türk oğlu!

“Füzuli, Kəlbəcər, Cəbrayıl, Laçın, Ağdam fəryad etdi...” metonimiya nümunəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Asim Yadigar “Zəfər yolu” lirik poemasında Azərbaycan xalqının həyatında baş vermiş tarixi hadisələri əks etdirən qələbə sevincini, qazanılan nailiyyətlərini, zəfər yolunun əzəmətini təsvir edir. Bu nailiyyətləri özündə cəmləşdirən zəfəri Şuşa yolunun timsalında ümumiləşdirir. Müəllif qələbə sevincini və zəfəri ümumiləşdirərək Şuşa yolu ilə ifadə edir. “Bu yol Şuşaya gedir, bu yol Zəfər yoludur!” misrasında Şuşaya deyərək metonimiya yaradır. Şuşaya dedikdə Şuşa şəhəri nəzərdə tutulur:

Soldurub baharını, gətirdik sərt qışını,

Axıdıb bu yerlərdə düşmənin göz yaşını,

Dəmir yumruqla əzdik onun murdar başını.

Bu yol qeyrət, cəsarət, bu yol hünər yoludur,

Bu yol Şuşaya gedir, bu yol Zəfər yoludur!

Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş” poemasında istifadə etmiş olduğu bədii ifadə vasitələrindən olan təkrir poemanın nitqini daha da qüvvətləndirərək, təsir gücünü artırmağa xidmət edir:

Mən bu yolun ağıyam,

Ağıyam, çırağıyam.⁷²

S. Rüstəmxanlı poemada təkriri misranın əvvəlində və ya sonunda işlətməklə, anafora və ya epifora yaradır:

Yürü, yürü Mete xan! Burda da sərkərdəsən⁷³

⁷¹ Sadiq B. Zəfər simfoniyası (poema). “Ulduz” jurnalı, № 12 (619), 2020. s. 80 // <http://www.azbyb.az/admin/media/files/1609903498-Ulduz%20Dekabr2020.pdf>;

⁷² Rüstəmxanlı S. Qarabağa dönüş (poema). Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2021, 128 səh. s. 74;

misrasının əvvəlində iki sözü yan-yanə işlətməklə anafora yaradır.

Ramiz Duyğu da “Bir oğul istəyir Vətən” poemasında “vardır” sözünü misranın əvvəlində işlədərək anafora yaradır:

Vardır, vardır belə oğul,
Öz xalqına həm o, hakim, həm o, qul! ⁷⁴

Sabir Rüstəmxanlı aşağıdakı beytdə “vur” sözünü hər misranın sonunda təkrarlamaqla epifora yaradır:

Vur, qəhrəman əsgərim, Xocalı bağırıb, vur,
Yad əllərdə inləyən torpağın xətrinə, vur.

Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunə əks etdirən poemaların bədii dilinin zəngin olması Azərbaycan dilinin zənginliyinin nəticəsi kimi özünü əks etdirir.

Summary

EPIC-LYRICAL WORKS REFLECTING THE THEME OF KARABAKH IN AZERBAIJAN LITERATURE OF THE PERIOD OF INDEPENDENCE - POEM

The works written on the subject of Karabakh in the Azerbaijani literature of the period of independence reflect the characteristics of both epic and lyrical genres. Such artistic examples are enough. On the one hand, through narration, on the other hand, giving place to the expression of feelings and emotions takes place in epic-lyrical works. In the description of the events in the poems, there is a relatively wide description of the expression of feelings-excitements, or, on the contrary, the composition, which includes the expression of feelings-excitements surpassing the description of the events, attracts attention. Elements of composition such as epigraph, prologue, epilogue, lyric border, landscape are often referred to in poems.

Authors who have often used compositional elements in poems depicting the Karabakh war no longer burden the poems with words, on the contrary, they make them interesting and easy to understand by the reader.

The life events described in the poems reflecting the Karabakh theme in the Azerbaijani literature of the period of independence were adapted to the internal rules of the literature and connected.

Poems written on the subject of Karabakh in Azerbaijani literature of the period of independence provide both an epic and a lyrical description of life based on the mutual unity of exhortation and chanting. The problem of poems reflecting the Karabakh theme in the Azerbaijani literature of the period of independence attracts attention from the point of view of the fact that they reflect the tragedies and horrors of the Karabakh war, the truth, and the existence of a national disease belonging to Armenians.

The problems of the poems reflecting the subject of Karabakh in the Azerbaijani literature of the period of independence are diverse. Poems depicting the First Karabakh War and the Homeland War have similar and different features in terms of issues. Unlike the First Karabakh War, the poems depicting the Patriotic War are indicative of the celebration of victory. Victory, victory celebration is reflected in the background of the poem's hero's expression of feelings and emotions and the description of events.

In the poems reflecting the Karabakh theme in the Azerbaijani literature of the period of independence, the images are distinguished by their richness and comprehensiveness. This is primarily due to the fact that the poem is a mixed genre, i.e. epic-lyric type. It is related to drawing the reflection of the inner world, feelings and thoughts of the heroes into the center of attention of the work. In the poem, which has the characteristics of both epic and lyrical type, the authors convey the feelings and emotions caused by the events through the images they describe.

⁷⁴ Rüstəmxanlı S. Qarabağa dönüş (poema). Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2021, 128 səh. s. 37;

Keywords: Azerbaijani literature of the period of independence, Karabakh theme, First Karabakh war, Patriotic war, epic-lyrical works, poem, victory

Резюме

ЭПИКО-ЛИРИЧЕСКИЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ, ОТРАЖАЮЩИЕ ТЕМУ КАРАБАХА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ - ПОЭМА

Произведения, написанные на тему Карабаха в азербайджанской литературе периода независимости, отражают особенности как эпического, так и лирического жанров. Таких художественных примеров достаточно. С одной стороны, через повествование, с другой стороны, в эпико-лирических произведениях происходит уступка месту выражению чувств и эмоций. В описании событий в поэмах наблюдается сравнительно широкое описание выражения чувств-волнений или, наоборот, обращает на себя внимание композиция, включающая выражение чувств-волнений, превосходящих описание событий. В поэмах часто упоминаются такие элементы композиции, как эпиграф, пролог, эпилог, лирическая кайма, пейзаж.

Авторы, часто использовавшие композиционные элементы в стихотворениях, изображающих Карабахскую войну, больше не нагружают стихотворения словами, напротив, они делают их интересными и легкими для понимания читателем.

Жизненные события, описанные в стихотворениях, отражающих тему Карабаха в азербайджанской литературе периода независимости, были адаптированы к внутренним правилам литературы и связаны.

Стихи, написанные на тему Карабаха в азербайджанской литературе периода независимости, дают как эпическое, так и лирическое описание жизни, основанное на взаимном единстве увещания и воспевания. Проблематика стихотворений, отражающих тему Карабаха в азербайджанской литературе периода независимости, привлекает внимание с точки зрения того, что они отражают трагедии и ужасы Карабахской войны, правду и существование национальной болезни, принадлежащей армянам.

Проблематика стихотворений, отражающих тему Карабаха в азербайджанской литературе периода независимости, разнообразна. Стихи, изображающие Первую Карабахскую войну и Отечественную войну, имеют схожие и различные черты с точки зрения проблематики. В отличие от Первой Карабахской войны, поэмы, изображающие Отечественную войну, показательны для празднования победы. Победа, празднование победы отражены на заднем плане выражения чувств и эмоций героя поэмы и описания событий.

В поэмах, отражающих карабахскую тематику в азербайджанской литературе периода независимости, образы отличаются своей насыщенностью и всесторонностью. Это связано, прежде всего, с тем, что поэма является смешанным жанром, т.е. эпико-лирическим типом. Это связано с тем, что отражение внутреннего мира, чувств и мыслей героев выносятся в центр внимания произведения. В поэме, которая имеет черты как эпического, так и лирического типа, авторы передают чувства и эмоции, вызванные событиями, через образы, которые они описывают.

Ключевые слова: азербайджанская литература периода независимости, карабахская тема, Первая Карабахская война, Отечественная война, эпико-лирические произведения, поэма, победа

ƏDƏBİYYAT

1. Duyğun R. Bir oğul istəyir Vətən // <https://edebiyyatqazeti.az/news/poeziya/6002-bir-ogul-isteyir-veten;>
2. Əziz V. Heyrət səcdəsi (poema) // <https://edebiyyatqazeti.az/news/poeziya/6788-heyret-secdesi;>

3. Həbibbəyli İ. Böyük Zəfərin poetik dastanı // <https://edebiyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/7217-boyuk-zeferin-poetik-dastani>;
4. Həbibbəyli İ. Bütövlüyün təntənəsi Zəfərin isti izlərinin poeması. “Ədəbiyyat qəzeti”, 11 yanvar, 2021 // <https://literature.az/?page=339&newsId=116338&lang=aze>;
5. Həsənzadə N. Gül var, Xocalıdan açılır: // Ə. Quluzadə. Şəhid şəhər. Bakı: Ozan, 1998;
6. Həsənzadə N. Qarabağnaməm İlhamdır... // <http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2020/noyabr/728388.htm>;
7. Həsənzadə N. Zəfər yolu (lirik poema) // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/7848-lirik-poema-zefer-yolu>;
8. Həsərat Ə. Barıt qoxulu çiçək (lirik-fəlsəfi poema) // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6940-barit-qoxulu-cicek>;
9. Nəcəfova M. Poeziyamızın Qarabağ savaşı – Vətən müharibəsi. Bakı, “Elm və təhsil”. 2021, 272 səh. s. 37;
10. Rüstəmli A. Misri ovxarlı misralar. 525-ci qəzet, Bakı, 2002, 6 mart;
11. Rüstəmli S. Qarabağa dönüş (poema). Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2021, 128 səh.
12. Rüstəmli S. Qarabağa dönüş // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6662-qarabaga-donus>;
13. Sadiq B. Zəfər simfoniyası (poema). “Ulduz” jurnalı, № 12 (619), 2020 // <http://www.azyb.az/admin/media/files/1609903498-Ulduz%20Dekabr2020.pdf>;
14. Turan A. Zəfər nəğməsi // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/6661-zeferin-ozu-sende-ali-bas-komandanim>;
15. Vəfa Z. Haqqın səsi // <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/7053-haqqin-sesi>;
16. Yusifoğlu İ. Mənim inamımı güllələdilər. Seçilmiş əsərləri. IV cild. Bakı. “Şirvannəşr”, 2020. 364 səh.

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA YARADILMIŞ ƏSƏRLƏRDƏ YENİ ƏSGƏR OBRAZI (E. ZEYNALOVUN “KƏŞFİYYATÇILAR” ƏSƏRİ ƏSASINDA)

Samirə ƏMRAHOVA

Cəlilabad rayon Göytəpə şəhər 1 nömrəli tam orta məktəb

E-mail: samire.amrahova@gmail.com

Elnarə HƏSƏNOVA

Cəlilabad rayon Göytəpə şəhər 1 nömrəli tam orta məktəb

E-mail: elnarahasanova01@gmail.com

Müharibə insan həyatına, cəmiyyətə və tarixi proseslərə dərin təsir edən bir hadisədir. Bu, sadəcə bir silahlı münaqişə deyil, həm də insan ruhunun sınıdığı, dərin mənəvi və psixoloji təsirlərin yaşandığı bir dövrdür. Müharibənin gətirdiyi travmalar, dağıntılar və faciələr, insanın daxili aləmini dəyişdirir və bu mövzu ədəbiyyatın ən mühüm və təsirli mövzularından birinə çevrilir. Müharibə və ədəbiyyat arasında sıx bir əlaqə vardır. Müharibə ədəbiyyatın mövzudur, amma ədəbiyyat da müharibənin təsirlərini dərinlən ifadə edir və cəmiyyətə müharibənin dəhşətlərini göstərir. Tənqidçi Cəfər Cəfərov "Müharibə və ədəbiyyat" məqaləsində qeyd etmişdir: “Müharibə elə güclü bir təkandır ki, yeni keyfiyyətlər doğurmaya bilməz... Ədəbiyyatımıza bir çox yeni tiplər və obrazlar gəlmişdir. Bunlar isə özləri ilə bərabər, yeni süjet, mühit, dil xüsusiyyətləri və nəhayət, mədəniyyət də gətirmişdir. Bu obrazlardan birincisi əsgər obrazıdır”[1].

İkinci Qarabağ müharibəsi (2020) Azərbaycan ədəbiyyatında əsgər obrazının tərənnümündə mühüm dəyişikliklərə səbəb olub. Müharibə hərbi xidmətə gedən gənclərin həyatını, onların psixoloji və emosional vəziyyətini, müharibənin yaratdığı izləri ədəbiyyatda əks etdirmişdir. Əsgər obrazı bir çox məqamlarda müharibənin qəhrəmanlarını, onların yaşadıkları

çətinlikləri, vətənə olan bağlılıqlarını və həmçinin müharibənin ruhsal, sosial və mədəni təsirlərini təcəssüm etdirmişdir. “Azərbaycan əsgərinin harada olub-olmamasından asılı olmayaraq xalqı, milləti üçün qəlbinin döyünməsi bədii əsərlərin əsas qayəsinə, məğzinə çevrilməsi inkaredilməzdir”[2,220] .

Vətən müharibəsinə həsr olunmuş əsərlər sırasında həm ədəbi, həm bədii, həm də sənədlilik baxımından müxtəlif ədəbi növ və janrlarda əsərlər qələmə alınmışdır. S.Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş” poeması, E.Hüseynbəylinin “Qayıdış” romanı, Ə.Əmirlinin “Zəfər” pyesi, A.Turan “Dəmir yumruq: Qəlbəyə aparan yol”, T.İsmayılov “Zəfər salnaməsi”, Ə.Ələkbərzadənin “Kiçik qəhrəmanlar” adlı uşaqlar üçün hekayələr toplusu və bu qəbildən olan digər əsərlərini nümunə gətirmək olar. Bu əsərlərin təhlilinə nəzər yetirdikdə İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra yazılan ədəbiyyatda əsgər obrazının əsasən müxtəlif aspektlərdə formalaşdığını görürük:

Qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik: Əsgər obrazı müharibədə özünü fəda edən, vətənin müdafiəsi üçün hər şeyə qatlaşan bir şəxs kimi təsvir olunur. Bu qəhrəmanlıq, vətənə olan sevgi və borc hissi ilə sıx əlaqəlidir. Müharibə dövründə özünü itirməyən, xalqını qoruyan və vətən üçün mübarizə aparan əsgərlər çox vaxt əsərlərin mərkəzində dayanır.

Psixoloji təsirlər: Müharibə, əsgərlərin psixologiyasında dərin iz buraxır. Bir çox bədii əsərlərdə əsgərlərin müharibədən sonra yaşadıkları travmalar, daxili gərginliklər, keçirdikləri psixoloji vəziyyətlər (post-travmatik stress, qorxu, narahatlıq və s.) təsvir edilir. Əsgərin döyüşlərdə gördüyü zorakılıq, ölümlə üzləşməsi, dostlarının itirilməsi, sevdiklərindən uzaq qalması kimi halların onun ruhunda yaratdığı dəyişikliklər ön planda durur.

İnsanlıq və mənəvi dəyərlər: Əsgər obrazı yalnız fiziki güc və döyüşkənliklə deyil, həm də mənəvi tərəflə, insanlıq və həmrəylik dəyərləri ilə zənginləşdirilir. Müharibədə yaşanan insanlıq dramları, əsgərlərin əsl mənəvi qəhrəmanlıqları ədəbiyyatda çox mühüm yer tutur. Məsələn, əsgərlərin bir-birinə dəstək olması, zərər çəkmiş insanlara kömək etməsi, dostluq və vətən üçün hər şeyə qatlaşması kimi xüsusiyyətlər onların obrazını daha dərin və təbəqəli edir.

Geri dönmə və adaptasiya çətinlikləri: Müharibə bitdikdən sonra əsgərlərin həyatlarına adaptasiya olmağı çətinləşdirən halları, sosial və ailə münasibətlərindəki dəyişikliklər də ədəbiyyatda yer alır. Həmçinin əsgərlərin müharibə zamanı yaşadıkları qorxuların və travmaların onları necə təsir etdiyi, post-müharibə dövründəki psixoloji vəziyyətləri ədəbiyyatda çox real və detallı şəkildə əks olunub.

Simvolizm və metaforlar: Əsgər obrazı, müharibənin yalnız fiziki tərəfini deyil, həm də daha böyük bir simvolik yükü daşıyır. O, vətənin müstəqilliyi, cəsarət, müqavimət və xalqın birliyi kimi mənaları təmsil edir. Bu cür obrazlar çox zaman həm də milli kimliyin qorunmasına, millətin başına gələn çətinliklər qarşısında qalib gəlməyə dair simvolik bir ifadə olaraq görünür.

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra yazılmış əsərlərdə əsgər obrazıyla yanaşı müharibə sonrası psixoloji travmalar, reabilitasiya və müharibə veteranlarının cəmiyyətə inteqrasiyası mövzusu da ədəbiyyatda yer almışdır. Bu dövrdə əsgər obrazı döyüşdən sonrakı həyatda çətinliklərlə üzləşən, şəhid olan dostlarını xatırlayan, müharibənin izlərini daşıyan bir şəxs olaraq təsvir olunur. Əsərlərdə post-müharibə travması, şübhə, qorxu, vətənin və ailənin qorunmasına olan məsuliyyətin daşdığı çətinliklər ön plana çıxır.

Eyvaz Zeynalovun müəllifi olduğu “Kəşfiyyatçılar” hekayəsi ədəbiyyat dərslərinə salınmış yeni əsərlər siyahısındadır. Bu əsərdə İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Cəbrayıl rayonunun azad edilməsi uğrunda aparılan əməliyyatlarda iştirak edən Azərbaycan ordusunun qəhrəman kəşfiyyatçılarının düşmənin arxa mövqelərində fəaliyyətindən bəhs edir.

Kəşfiyyatçıların obrazları mürəkkəb şəkildə təqdim olunmuşdur. Əsgərlər yalnız döyüşçü kimi deyil, həm də insan kimi, daxili aləmləri, psixoloji vəziyyətləri və mənəvi dilemmaları ilə ədəbiyyatın əsas mövzularını təşkil edirlər. Zeynalovun əsərindəki əsgər obrazlarının təhlilində onların hər birinin fərqli xüsusiyyətlərini, həmkarlarına olan münasibətlərini və müharibənin təsirini dərin şəkildə anlamaq mümkündür.

Əsərin əsas qəhrəmanları- kəşfiyyatçılar, vətənə və xalqa xidmət etməyə, bu məqsədlə öz həyatlarını riskə atmağa hazır olan şəxslərdir. Onlar özlərini yüksək mənəvi və vətəndaşlıq borcu ilə üzləşmiş hiss edirlər. Vətənpərvərlik bu obrazlarda ən əsas dəyərdir. Kəşfiyyatçılar düşmən arxasında gizli şəkildə işləyərək müharibəsinin yükünü daşıyırlar. Bu onların həm şəxsiyyətlərini, həm də həyat məqsədlərini formalaşdırır. Onlar müharibə şəraitində öz həyatını qurban verməyə hazır olan şəxslər olaraq hər an ölüm təhlükəsi ilə qarşı-qarşıya qalırlar.

Zeynalovun əsərində qorxu və cəsarət arasında qarşılıqlı təzadlı əlaqə göstərilir. Əsgərlər müharibə dövründə fiziki təhlükə ilə üzləşirlər, lakin bu təhlükə qarşısında onların hər biri fərqli reaksiyalar verirlər. Bəziləri qorxularını aşaraq vəzifələrini layiqincə yerinə yetirirlər, digərləri isə daxili narahatlıqlarını gizləyərək irəliləməyə çalışırlar. Bu obrazlar müharibənin yalnız fiziki deyil, həm də psixoloji təsirlərini nümayiş etdirirlər.

Əsgərlər arasında yoldaşlıq və həmrəylik mövzusunda xüsusi diqqət yetirilir. "Kəşfiyyatçılar" əsərində, əsgərlər bir-birinə qarşılıqlı anlayış və kömək göstərərək, həyatlarını qorumağa çalışırlar. Döyüş meydanında yalnız fiziki güc deyil, həm də yoldaşlıq onların həyatını qurtarır. Həmrəylik, onların qarşılıqlı dəstəyi və bir-birinə olan inamını gücləndirir. Bu münasibət, müharibənin qəddar və çətin şəraitində insanın nə qədər əhəmiyyətli olduğunu və bir insanın gücünün yalnız təkbaşına deyil, həm də komanda şəklində ortaya çıxdığını göstərir.

Eyvaz Zeynalovun əsərində əsgər obrazı, yalnız döyüşçü kimi deyil, həm də insan kimi tərtib olunur. Kəşfiyyatçılar şəxsiyyətlərini və mənəvi dəyərlərini qorumağa çalışsalar da, müharibə onların xarakterini test edir. Müharibə vəziyyətində belə, əsgərlər insan olaraq davranmağa, qarşı tərəfi heç olmasa bir zamanlıq anlamağa, yaxşı və pis arasında fərq qoymağa cəhd edirlər. Bu ikili kimlik — döyüşçü və insan olaraq — onların yaşadıkları mənəvi dilemmalarla birlikdə əsərin əsas psixoloji yükünü təşkil edir.

"Kəşfiyyatçılar" əsərində əsgər obrazının yaradılmasında bədii təsvir və ifadə vasitələri çox önəmlidir. E.Zeynallı bu vasitələrlə obrazın xarakterini, daxili aləmini və cəmiyyətə olan münasibətini əks etdirir, belə ki, "bədii təsvir və ifadə vasitələrinin zənginliyi, dilin zənginliyindən xəbər verir. Buna görə də bədii yaradıcılıqda ondan geniş istifadə olunur və tədqiqatçılar poetik yaradıcılığın bu sahəsinə xüsusi diqqət yetirirlər" (3).

Əsgər obrazı, əsasən, cəsarət, mübarizə ruhu, vətənə sevgisi ilə əlaqələndirilir. E.Zeynallının yaratdığı əsgər obrazını daha dərinləndirən açmaq üçün bir neçə bədii vasitəni ətraflı şəkildə analiz edəcəyik.

Dilçiliyə dair yazılmış əsərlərdə və ədəbi - nəzəri fikirdə metaforun müxtəlif yollarla əmələ gəlməsi vurğulanır. Professor Türkan Əfəndiyevaya görə, "Metaforun ən geniş yayılmış formaları əşya və hadisələr arasında mümkün olan bənzəyiş əlaqələri nəticəsində yaranmışdır" [6, s.16] ki, bunların sırasında "daxili əlamətlərinə görə oxşarlıq nəticəsində əmələ gələn metaforlar" [6, s.16] mühüm yer tutur.

E.Zeynallı əsgər obrazını çox zaman metaforik təsvirlərlə təqdim edir. Metaforlar obrazın xarakterini və mübarizə ruhunu gücləndirir. Əsərdə işlənmiş metaforlar oxucunun düşüncələrin və təxəyyülünün stimullaşdıraraq əsərin emosional təsirini gücləndirir.

E.Zeynallının "Kəşfiyyatçılar" əsərində məcazın növlərindən olan təşbehə də rast gəlmək olur: "Həyəcandan ürəyi quş kimi çırpınırdı"[7; s.59] quş kimi ifadəsi əşyanın müəyyən əlamətinə görə özündən daha qüvvətli bir əşyaya bənzədilməsidir ki, bu da əsərdə təlqin edilən fikrin oxucuya daha canlı, daha təsirli çatdırılmasına xidmət edir.

Əsərdə istifadə olunmuş epitetlər də əsərin bədiiliyini gücləndirir. "Kəşfiyyatçılar ona dərin hörmət bəsləyirdilər"[7; s.56] dərin, "Ağır döyüşlərin birində şəhid olmuşdur"[7: s.57] ağır, "Artıq həm də bir-birini yaxşı başa düşən möhkəm dostdurlar"[7; s.57] möhkəm kimi və digər nümunələri göstərmək olar. Bu nümunələrdəki bədii təyinlər müəllif fikrinin dərinləndirilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir.

E.Zeynallı əsərində əsgər obrazını həm də simvollarla təqdim edir. Əsgərin obrazı burada təkcə bir döyüşçü deyil, həm də xalqın qoruyucusu, mübarizə əzmi və vətənə olan sevginin simvoludur. Nümunə: Bayraq – əsgər obrazı çox zaman bayraqa əlaqələndirilir. Bayraq,

müstəqilliyin, əzəmətin və qələbənin simvoludur. Əsgər bayrağı qorumaq üçün döyüşür, bu isə onun vətənə olan sədaqətini və mübarizə əzmini göstərir.

Müəllif əsgər obrazının insanlıq və qəddarlıq arasında yaşadığı qarşıdurmanı təsvir etmək üçün kontrastlardan istifadə edir. Bu cür bədii vasitələr əsərin bədii təsirini artırır və oxucuya obrazın çoxşaxəli olduğunu, yalnız bir döyüşçü kimi deyil, həm də bir insan olaraq yaşadığı daxili mübarizəni göstərir. Əsərdə təzaddan da istifadə edilmişdir. Bir tərəfdən əsgər xalqının azadlığı və təhlükəsizliyi uğrunda canını fəda etməyə hazırlaşır, digər tərəfdən müharibənin qəddarlığı və dağıntıları ilə üzləşir. Ədib bu iki ziddiyyətli hissi birləşdirərək əsgərin daxili aləmini zənginləşdirir. Həm qəddarlıq, həm də insanlıq arasında gedən bu mübarizə, əsgərin kimliyini daha da dərinləşdirir.

Yazıçı əsgər obrazının daxili aləmini və mübarizəsini açmaq üçün iç monoloqlar və dialoqlardan istifadə edir. Əsgərin düşündüyü və yaşadığı psixoloji vəziyyətlər əsərin gərginliyini artırır. Nümunə: İç monoloq: "Bütün həyatımın mənası bu anın içindədir. Əgər bu döyüşü udusam, bütün həyatım mənasız olacaq". Bu iç monoloq əsgərin qarşısında duran döyüşün nə qədər həyatı əhəmiyyət daşıdığını göstərir. O yalnız döyüşmür, həm də öz içindəki qorxular və şübhələrlə mübarizə aparır. Əsgərin komandiri ilə apardığı dialoqlar da onun əxlaqi və mənəvi vəziyyətini əks etdirir. Bir tərəfdən komandir əsgəri ruhlandırır.

Əsərdə əsgər obrazı təqdim edilərkən çox vaxt dinamik, hərəkətli bir dildən istifadə edilir. Bu, obrazın daxili mübarizəsini və müharibə zamanı yaşadığı gərginliyi daha canlı şəkildə göstərir.

Nəticə etibarilə Azərbaycan ədəbiyyatında əsgər obrazı yalnız fiziki döyüşçü kimi deyil, həm də insanlıq və mənəvi dəyərləri təmsil edən, müharibənin çətinlikləri ilə mübarizə aparan, həmrəylik və vətənpərvərlik hissi ilə döyüşən bir simvol kimi qəbul edilir. Bu obraz həm tarixi dövrlərdə, həm də müasir dövrdə xalqın şüurunda və ədəbiyyatında mühüm yer tutur.

Eyvaz Zeynallı əsgər obrazını yalnız müharibənin qəhrəmanı kimi deyil, həm də psixoloji və mənəvi mübarizə aparan bir obraz kimi təqdim edir. Onun əsərində bədii təsvir və ifadə vasitələri, xüsusilə metaforlar, simvollar, ironiya, iç monoloqlar və dinamik dil əsgər obrazını dərinlən və çoxşaxəli şəkildə göstərir. Bu vasitələr obrazın həm fiziki, həm də psixoloji gücünü əks etdirərək onun mübarizəsini, qorxularını, şübhələrini və qələbə üçün verdiyi mübarizəni daha təsirli edir.

Summary

A NEW IMAGE OF A SOLDIER IN WORKS CREATED AFTER THE SECOND KARABAKH WAR (BASED ON E. ZEYNALOV'S WORK "EXPLORERS")

The article analyzes the new features of the image of the soldier that emerged in Azerbaijani literature after the Second Karabakh War. The main focus is on the image of the soldier in Eyvaz Zeynalov's work "The Scouts". In this work, the author presents the soldier not only as a heroic warrior, but also as a psychologically and morally complex, humanistic and person facing internal dilemmas. The work elaborates on topics such as patriotism, the conflict between fear and courage, friendship. In order to reveal the depth of the image of the soldier, the author widely uses metaphors, similes, epithets, symbols, contrasts, internal monologues and dialogues. As a result, the image of the soldier is presented as a complex human being who possesses both physical and moral strength and makes sacrifices for the defense of the homeland.

Keywords: *Second Karabakh War, war literature, patriotism, heroism, humanism in literature*

Резюме

НОВЫЙ ОБРАЗ СОЛДАТА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ, СОЗДАННЫХ ПОСЛЕ ВТОРОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ ПРОИЗВЕДЕНИЯ Э. ЗЕЙНАЛОВА «ИССЛЕДОВАТЕЛИ»)

В статье анализируются новые черты образа солдата, возникшие в азербайджанской литературе после Второй Карабахской войны. Основное внимание

уделено образу солдата в произведении Эйваза Зейналова «Разведчики». В этом произведении автор представляет солдата не только как героического воина, но и как психологически и морально сложную, гуманистическую личность, сталкивающуюся с внутренними дилеммами. В произведении исследуются такие темы, как патриотизм, конфликт между страхом и мужеством, дружба. Для раскрытия глубины образа солдата автор широко использует метафоры, сравнения, эпитеты, символы, контрасты, внутренние монологи и диалоги. В результате образ солдата предстает как сложное человеческое существо, обладающее как физической, так и духовной силой и идущее на жертвы ради защиты Родины.

Ключевые слова: Вторая Карабахская война, военная литература, патриотизм, героизм, гуманизм в литературе.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://www.anl.az/down/meqale/525/2020/dekabr/755775.htm>
2. S.Şərifova. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən əsərlərin janrı xüsusiyyəti, problematikasi, obrazları və bədii dili. <https://anl.az/el/kitab2022/08/cd/Azf-326416.pdf>
3. Mustafayev Məhəmmədli Bayram oğlu. Bədii təsvir və ifadə vasitələrinin xüsusiyyətləri. [https://www.anl.az/down/meqale/sdu_elm_xeber/2021/02/05\(meqale\).pdf](https://www.anl.az/down/meqale/sdu_elm_xeber/2021/02/05(meqale).pdf)
6. Əfəndiyeva. T. Azərbaycan dilinin bədii ifadə vasitələri. Bakı: Elm, 1973, 75 s.
7. S.Əliyev, B.Həsənov, A.Mustafayeva, S.Məmmədova Ümumi təhsil müəssisələrinin 7-ci sinifləri üçün ədəbiyyat fənni üzrə dərslik. Bakı-2022.

ВОЕННАЯ ТЕМАТИКА КАК ЗЕРКАЛО ЭПОХИ: АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ЛИТЕРАТУРА XX ВЕКА

Sevinc ƏLİYEVƏ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: sevinj230623@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-6878-6148

Литература Азербайджана XX века формировалась параллельно с социальными, политическими и экономическими изменениями, начавшимися ещё в XIX веке, и этот процесс в полной мере отразился в художественных произведениях. Культурная и литературная история Азербайджана, как и его политическая история, с момента подписания Туркманчайского договора в 1828 году, по которому территория Азербайджана была разделена между Россией и Ираном, представляет собой собрание свидетельств борьбы, запечатлённой в литературе.

Революции и перевороты, происходившие в Османской Турции, России, Иране, Египте, Китае и других странах, а также войны начала XX века, включая Первую и Вторую мировые войны, сыграли важную роль в формировании нового литературного облика Азербайджана. Безусловно, отражение политических событий и борьбы за независимость в литературе, носящее художественный характер, не может считаться объективной исторической реальностью. Литература, включающая философские размышления и интерпретации, предлагает более обобщённый взгляд на действительность [6, с. 26). Иначе говоря, если историк пишет о том, что произошло, то литератор, опираясь на события, производит их переосмысление, отбор и художественную обработку.

Садык Турал [11, с. 28] подчёркивает, что именно благодаря такому переосмыслению и интерпретации литературное произведение «оживляет» исторический

документ. С учётом бурной политической истории Азербайджана, литература становится богатым источником подобных «оживших» свидетельств.

Если рассматривать отражение войны в литературе в контексте политической и литературной истории Азербайджана, то можно выделить Русско-японскую войну, Первую мировую войну, Бакинскую операцию 1918 года, Вторую мировую войну и Карабахскую войну как основные события, повлиявшие на развитие литературы XX века.

Русско-японская война 1905 года, хотя и не получила широкого литературного освещения, оказала косвенное, но значительное влияние на политическую, социальную, экономическую и культурную жизнь народов Российской империи. Поражение России в этой войне стало, по сути, началом конца царского режима. Победа Японии, считавшейся тогда слабее, вдохновила многие народы Кавказа на борьбу за независимость.

В годы Первой мировой войны в азербайджанской литературе начали появляться новые философские и идеологические дискуссии. Война и литература в общественном сознании ассоциируются прежде всего с патриотическими произведениями, прославляющими родину и героизм, или с антивоенной поэзией, передающей трагедии и страдания народа.

В таких произведениях, как «Война и бедствие» Гусейна Джавида [6, с. 232], выражены тревога, страх и чувство обречённости. В своей статье «Война и сражение» он описывает повсеместное страдание и беспокойство. Мухаммед Хади в «Минутах расставания» передаёт боль и отчаяние прощания с солдатами, а в «Воспоминаниях с поля боя» — свои личные впечатления от войны [9, с. 99]. Абдулла Шаиг, хоть и не участвовал в боевых действиях, также осуждает войну как проявление варварства в стихотворении «Война» [1, с. 79].

Такие произведения можно перечислять долго. Как уже говорилось, литературные тексты того времени либо героизируют войну, либо изображают её ужасы. Однако, пожалуй, самой важной чертой отражения Первой мировой войны в азербайджанской литературе стала переоценка Запада. Образ «цивилизованного» Запада, ранее идеализированный, начал подвергаться сомнению. Философские размышления, вызванные этим разочарованием, привели к формированию нового литературного течения, сосредоточенного на таких понятиях, как человек, цивилизация и творение.

Творчество писателей и поэтов, которые в своих произведениях отражали идеалистические ценности, такие как национальная культура, национальная история, национальная идентичность, смогло быть признано только после 1950-х годов, сформировавшийся в те годы, был поздно зафиксирован в литературе под названием «Национальный романтизм».

Как отмечает Мамед Джафер [8, с.37], романтики, до войны утверждавшие, что в странах, достигших высокого уровня развития науки и образования, человек изменился, стал обладателем разума, способного творить чудеса, что человеческое познание не имеет границ, и что благодаря воспитанию возможно повсеместное достижение нравственного совершенства, после столкновения с реальностью войны пришли к следующему выводу: какой бы образованной ни становилась личность, в человеке по-прежнему сохраняются первобытные инстинкты. Не пройдя эволюционного пути развития, человек остаётся диким, непредсказуемым существом. Ни наука, ни образование, ни воспитание не смогли устранить эти глубинные инстинкты.

В работах романтиков начала XX века, таких как «Мир — арена страданий», «Сумерки переживаний, или Смешанные грёзы», «Книга жизни», «Страдания жизни. О, несчастное человечество», «Исторические трагедии человечества», «Речи проклятого Сатаны к милосердному Господу» (Мухаммед Хади), «Зрелище моря», «Перед закатом», «Закон мудрости», «Тайна сотворения» (Гусейн Джавид), «Война», «Идеал и человечность» или «Перед лицом Иблиса» (Абдулла Шаиг), отчётливо прослеживается философское разочарование в идеях гуманизма и цивилизационного прогресса, возникшее

после Первой мировой войны. Причина этого кризиса кроется в характерной для романтиков абсолютной вере в человека.

В основе подобного мировоззрения лежали как западные, так и восточные философские концепции. Например, Жан-Жак Руссо, оказавший значительное влияние на азербайджанских романтиков, утверждал, что человек от природы добр и для сохранения своей добродетели ему не нужны внешние моральные принципы — достаточно собственного совести [2, с. 335]. Аналогичные взгляды высказывал и Дени Дидро, считая, что человек рождается добрым, а источником его счастья является стремление к добру и к благим поступкам.

Несомненно, азербайджанские романтики, воспринявшие западную философию, испытали влияние этих идей. Однако нельзя не отметить и важную роль восточной философской традиции, представленной такими мыслителями и поэтами, как Фирдовси, Хагани, Низами, Хафиз, Саади, Руми, Омар Хайям. Восточная мысль, особенно в творчестве Гусейна Джавида, стала первоисточником гуманистических взглядов. Пережив первое потрясение от разрушительных последствий войны, романтики обратились к идее возвращения человека к утраченной природе — к врождённой доброте и нравственным ценностям. Как отмечает Ибадоглу [7, с. 143], герои, созданные Хади, Джавидом и Шаигом, со временем приходят к пониманию того, что «человек не должен проливать кровь, человек должен питать любовь к ближнему». Так рождается один из ключевых принципов азербайджанского романтизма — гуманизм.

Известно, что одной из центральных тем Ренессансной мысли был именно человек. Направление, сосредоточенное на изучении природы человека и его места в мире, получило название «гуманизм». Согласно Камалу Талыбзаде [10, с.13–14], гуманизм, наряду с народностью и патриотизмом, стал одной из основополагающих ценностей азербайджанского романтизма XX века. Один из его виднейших представителей, Абдулла Шаиг, в стихотворении «Мы все — частицы одного солнца» очертил рамки гуманистического мировоззрения своей школы. Такие произведения, как «Птица Симуург», «Должна царить любовь», «Врагам мира и свободы», также демонстрируют его веру в гуманистические идеалы.

Рассматривая отражение войны в азербайджанской литературе, нельзя не отметить значимое историко-политическое событие — освобождение Баку в 1918 году. После провозглашения Азербайджанской Демократической Республики 28 мая 1918 года в Гяндже, столица страны всё ещё находилась под контролем местной советской власти. С целью не потерять стратегически важный регион, большевики при поддержке армянских отрядов начали карательные операции в ряде районов — Баку, Шемахе, Кубе, Ленкорани.

В ответ на призыв руководства АДР, в частности М. Э. Расулзаде и министра иностранных дел М. Хаджинского, Османская империя направила войска, и 15 сентября 1918 года турецкая армия совместно с Кавказской исламской армией под командованием Нури-паши вошла в Баку. Несмотря на то что советская историография трактовала это как акт «оккупации», фактически речь шла о помощи братскому народу, основанной на легальном соглашении, подписанном 4 июня 1918 года в Батуми между представителями Османской империи и Азербайджанской Демократической Республики.

Особое внимание при оценке этих событий следует уделять отражению их в литературе. Авторы той эпохи — Мухаммед Хади, Алиаббас Мюзниб, Ибрагим Шакир, Мухаммед Ага Шахтахтлы, Юсуф Везир Чемазминли, Гусейн Джавид, Ахмед Джавад, Мухаммед Эминоглу, Салман Мумтаз и Абдулла Шаиг — создавали произведения, в которых освободительная операция изображалась как акт братской поддержки, а не как военная экспансия [4, с. 5–8].

В короткий, но насыщенный политическими и культурными событиями двухлетний период существования Азербайджанской Демократической Республики, такие авторы, как Джафар Джаббарлы, Али Шевки, Бедретдин Сеитзаде, Махсуд Шейхзаде, Али

Юсуф, посвятили свои стихотворения павшим турецким солдатам, в первую очередь Нури-паше. Так была заложена основа новой национальной литературы.

В Азербайджане особенно популярным стал поэт Ахмед Джавад, автор знаменитого стихотворения «Колыхалось Чёрное море». Его стихотворения «Подарок нашей армии» и «Мученикам», посвящённые павшим турецким солдатам, стали искренним выражением благодарности азербайджанского народа.

Вторая мировая война также стала важным историческим событием, послужившим основой для формирования нового литературного направления, вне рамок коммунистической идеологии, господствовавшей с 1920-х годов. В литературоведческих источниках тех лет, таких как «Советская азербайджанская литература», «История азербайджанской литературы», принято деление на периоды: литература периода Великой Отечественной войны и литература послевоенного времени.

В годы Второй мировой войны азербайджанская литература сохраняла характерные черты классической военной поэзии. Многие писатели и поэты, включая Самеда Вургуну, Расула Рзы, Нигяр Рафибейли, Джафара Хандана, М. Саида Ордубади, Х. Низами, М. Ибрагимова, З. Халилова и Э. Валиева, отказались от индивидуалистической тематики, сосредоточившись на темах героизма, мужества, патриотизма и любви к Родине, с целью поддержания морального духа народа.

Особое внимание заслуживает литературное явление, возникшее в годы войны — так называемая тема Юга (*Sənub Mövzusu*), связанная с событиями в Южном Азербайджане. Благодаря изменению политики СССР по отношению к Ирану, в регионе сложилась благоприятная обстановка, способствовавшая культурному диалогу между Севером и Югом. Это стало началом литературного обмена между писателями обеих частей Азербайджана.

В числе пионеров этого процесса в Южном Азербайджане были Али Акбер Пакзад (1901–1966), Шахрияр (1906–1989), Хабиб Сахир (1909–1986), Мухаммед Хусейн Хуши (1919–1981), Али Тебризи (1929), Фируз Садыкзаде (1931). Эти писатели и поэты заложили основу единого национального сознания, повлияв на содержание и развитие литературного языка. Как отмечается в *Истории азербайджанской литературы* [4, с. 240]:

«Тематика Южного Азербайджана заняла значительное место в поэзии периода Великой Отечественной войны. Искренние и эмоциональные стихотворения Самеда Вургуну, Сулеймана Рустема, Мехти Рахима были тепло восприняты народом. Азербайджанские поэты с их общественно значимыми произведениями, яркими и выразительными, способствовали развитию южноазербайджанской поэзии, активизации авторов, изображению реальной жизни народа. Они начали борьбу за новые формы, ясный и простой язык».

Параллельно с этим в азербайджанской литературе формировался патриотический и героический стиль, в центре которого находились такие ценности, как Родина, нация, знамя. Особенно значимым в этом контексте стало начало Карабахской войны в конце 1980-х годов.

С началом Карабахской войны азербайджанская литература вновь приобрела черты «военной поэзии». Такие авторы, как Бахтияр Вахабзаде, Анар, Сабир Рустамханлы, Ильяс Эфендиев, Неби Хазри, Мамед Араз, Фикрет Садых, Фикрет Годжа, Аббас Абдулла, осмыслили трагедию с различных сторон, превращая войну в объект художественного осмысления.

Результатом этого периода стала антология «Крик Азербайджана» (*Azərbaycan Nəğməsi*), изданная в 2002 году в Баку. В сборнике, снабжённом предисловиями Бахтияра Вахабзаде и Ильяса Тапдыга, представлены 208 стихотворений и 10 поэм, принадлежащих 69 авторам.

Карабахская война началась с актов террора, таких как нападения на автобусы и блокирование дорог, совершённые армянскими боевиками. В октябре 1991 года было

захвачено первое азербайджанское село. Согласно официальным данным, в результате конфликта 1988–1994 годов было оккупировано 20 % территории Азербайджана, погибло 18 тысяч азербайджанцев, 20 тысяч человек получили ранения, 50 тысяч стали инвалидами, 5101 человек числится пропавшими без вести или пленными.

Как отмечает Эрол [5 с. 1221], «сотни тысяч беженцев и вынужденных переселенцев были вынуждены выживать в тяжелейших условиях». Материальные и моральные разрушения, вызванные Карабахской войной, завершившейся подписанием соглашения о прекращении огня в 1994 году, сцены ужаса и варварства, трагедии людей, вынужденных покинуть свои родные земли, — всё это нашло подробное отражение в поэтических произведениях того периода. Эти стихи наполнены глубокой болью, гневом и осуждением двойных стандартов и предательской политики, проводимой на международной арене.

Антология «Крик Азербайджана», ставшая художественным откликом на Карабахскую войну, содержит многочисленные произведения, в которых речь идёт не просто о войне между двумя государствами, а скорее о геноциде. В этом контексте особенно выделяются два трагических события: бойня, произошедшая в Баку 20 января 1990 года, и Ходжалинская резня, ставшая символом позора для международного права.

26 февраля 1992 года в Ходжалы произошло одно из самых жестоких массовых убийств в новейшей истории человечества. За одну ночь были зверски убиты 613 безоружных мирных жителей. Эта трагедия была увековечена в стихах таких поэтов, как Нусрет Кесеманлы, Сабир Рустамханлы, Октай Рза, Алемдар Кулузаде и других.

Одной из важнейших тем, поднимаемых в этих стихах, является также разрушение культурных ценностей, вызванное войной. В этом контексте особое внимание уделяется таким выдающимся личностям, как Молла Панах Вагиф, Гасым-бей Закир, Узеира Гаджибейли, Хуршид Бану Натаван, Абдуррагимбей Хагвердиев, Юсуф Везир Чоменземинли — людям, чьё творчество и наследие неотделимо от родной земли, ставшей жертвой оккупации.

Тема беженцев — почти миллиона человек, вынужденных покинуть свои дома — также занимает центральное место. Героико-патриотический настрой выражается через обращения к национальным героям — Бабеку, Джаванширу, Шах Исмаилу, Сеттар-хану, Кёроглу, Гачаг Керему и Гачаг Наби, что подчеркивает идею непрерывности борьбы и духовного единства.

Победа Азербайджана в Карабахской войне — не только важная веха в новейшей истории страны, но и глубокий эмоциональный и культурный пласт, нашедший своё отражение в художественной литературе. События Второй Карабахской войны (27 сентября – 10 ноября 2020 года), когда Азербайджан восстановил свою территориальную целостность, вдохновили писателей и поэтов на создание произведений, в которых сплелись боль, героизм, любовь к Родине и торжество справедливости.

Художественная литература о Карабахской войне стала живым откликом на долгие годы оккупации и страданий мирного населения. Через поэзию и прозу авторы рассказывают не только о военных действиях, но и о боли матерей, утрате, бегстве из родных домов, разрушенных мечетях и школах, о геноциде в Ходжалы. Эти произведения выполняют важную миссию — сохранить память о трагических страницах истории и передать будущим поколениям горькую цену Победы.

Особое место в литературе занимают образы героев — простых солдат, офицеров, добровольцев, отдавших жизнь за освобождение родной земли. В произведениях современных азербайджанских писателей, таких как Сабир Рустамханлы, Афаг Масуд, Сахиль Гараев, Эльчин Аскеров, Севиль Гурбангызлы, появляются новые национальные герои, которые олицетворяют силу духа, мужество и любовь к Отчизне. Их подвиги становятся символами негибаемого характера азербайджанского народа.

Один из ведущих представителей современной патриотической поэзии, Сабир Рустемханлы ещё задолго до Второй Карабахской войны поднимал в своих стихах тему изгнания, потери родины, борьбы за свободу. После 2020-го года его стихи приобрели новое звучание — как голос победившего народа. Он не только осмысляет боль прошлого, но и воспевает возвращение в Шушу и другие освобождённые города.

В заключение можно сказать, что Азербайджан, на протяжении всей своей истории находящийся на пересечении стратегических интересов и обладающий богатыми природными ресурсами, переживал постоянные конфликты. Литература страны развивалась параллельно с социальными, политическими и экономическими трансформациями.

Таким образом, литературные процессы в Азербайджане наглядно демонстрируют, как войны могут оказывать мощное влияние на художественное сознание, порождая новые стилистические и содержательные тенденции.

Xülasə

DÖVRÜN GÜZGÜSÜ KİMİ HƏRBİ MÖVZULAR: XX ƏSR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

Bu məqalədə qəhrəmanlıq, vətənpərvərlik və bu dövrdə Azərbaycan xalqının taleyinə xüsusi yer tutan 20-ci əsr Azərbaycan ədəbiyyatı araşdırılır. 20-ci əsr Azərbaycan ədəbiyyatında hərbi mövzular təkcə ayrı-ayrı dövrlərin faciələrini, qəhrəmanlıqlarını deyil, həm də ölkədə gedən dərin ictimai, siyasi və mədəni transformasiyaları əks etdirir; dünya və regional münaqişələrdə iştirakdan tutmuş milli müstəqillik və özünüdərək uğrunda mübarizəyə qədər tarixi mərhələləri əks etdirən dövrün güzgüsü rolunu oynayır.

Açar sözlər: Vətən, vətənpərvərlik, zəfər, mərdlik, müasir ədəbiyyat

Summary

MILITARY THEMES AS A MIRROR OF THE ERA: AZERBAIJANI LITERATURE OF THE 20TH CENTURY

This article examines the Azerbaijani literature of the 20th century, where a special place is given to heroism, patriotism and the fate of the Azerbaijani people in this period. Military themes in Azerbaijani literature of the 20th century reflect not only the tragedies and heroism of individual periods, but also the deep social, political and cultural transformations taking place in the country; it serves as a mirror of the era, reflecting historical milestones - from participation in world and regional conflicts to the struggle for national independence and self-consciousness.

Keywords: Motherland, patriotism, courage, victory, modern literature

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Böyük Vətən müharibəsi dövründə ədəbiyyat (1941-1945) / tərt. ed. B. Abdulla. - Bakı: Qızıl Şərq, 1988. - C. III, - s. 235.
2. Cavid, H. Seçilmiş əsərləri I. - Bakı: Yazıçı, - 1982. - s. 232.
3. Emin, A. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı / A. Emin. - Bakı: Mədəniyyət dünyası, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, - 2017. - s. 335-344.
4. Haşimzadə, A. Karabağ Sorunu Kapsamında Ermenilər ve Ermeni Siyaseti / A. Haşimzadə. - Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, - 2005. - s. 79.
5. Hadi, M. Seçilmiş şeirlər / M. Hadi. - Bakı: Yazıçı, -1980. - s. 99.
6. Hacızadə, N. Azərbaycan harayı / N. Hacızadə. - Bakı: RXXR, - 2002. - s. 77.
7. İbadoğlu, Ə. XX əsr Azərbaycan romantiklərində İnsan konsepsiyası (1905-1910-cu illər) // XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri / Ə. İbadoğlu. - Bakı: Elm, - 1979. - s. 143.
8. Məmməd, C. Seçilmiş əsərləri II / C. Məmməd. - Bakı: Çinar Çap, - 2003. - s. 37.
9. Sadıq, T. Zamanın Elinden Tutmak / T. Sadıq. - Ankara: Ecdâd, - 1991. - s. 28.
10. Şaiq, A. Seçilmiş əsərləri / A. Şaiq. - Bakı: Azərnəşr, - 1968. - s. 79.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ TARİXİN İZLƏRİ-ETNOQRAFİK VAHİDLƏR

Səbinə VƏLİYEVƏ

Bakı Dövlət Universiteti

E-mail: nasibali2011@mail.ru

ORCID iD: 0009-0007-3197-0754

Tarixçi Firsov M.V. qeyd edir ki, tarixini, keçmişini bilməyən xalq heç bir elmini inkişaf etdirə bilməz [4; 245]. İnteqrasiya və qarşılıqlı təsir problemi təkcə dil daxili problem olmayıb, bütün əlaqəli fənləri müxtəlif əsaslarla bir-biri ilə möhkəm sıxlaşdırır. Tədqiqatlar göstərir ki, bu çox çətin proses olub, tədqiqatın məkanını, mövzunu, metodlarını mövzuya uyğun olaraq genişləndirir.

Dilçiliyin aparıcı sahələrindən biri olan leksikologiya dildə olan bütün sözlərin toplusu olub, dilin digər yarusları, səviyyələrindən fərqli olaraq daha çox modifikasiyaya uğrayaraq bu və ya digər cəhətdən xalqa xidmət edir. Dil və nitq vahidi olan söz mənsub olduğu xalqın tarixini, fəlsəfəsini, dünyagörüşünü, keçmişini, qədimliyinin izlərini özündə qoruyub saxlayır.

Dil vasitəsi ilə dövrün ruhunu əks etdirmək olur. Nəsr dili yalnız hadisələri çatdırmır, həm də zamanın ideoloji, emosional və mədəni ruhunu daşıyır. Nəsr əsərləri xalqın tarixini, dilini öyrənmək üçün əsas yazılı mənbələrdən biri hesab edilə bilər. Burada dövrün məişət həyatı, ictimai münasibətlər, insanların dünyagörüşü, düşüncə tərzini haqqında məlumat əldə etmək mümkündür. Nəsr dili tarixi dövrlərə xas olan leksika, frazeologiya və ifadə vasitələrini qoruyaraq bizə dilin inkişaf mərhələlərini izləməyə imkan yaradır..

Azərbaycan dilinin leksik sistemində söz müxtəlif: təsviri və tarixi cəhətdən tədqiq olunur [2;8]. Dilimizin lüğət tərkibinin müəyyən hissəsini təşkil edən etnoqrafik vahidlər dilimizin ən qiymətli vahidlərindən biri olub, xalqın tarixini, etno-mədəni dəyərlərini özündə qoruyub saxlamışdır. Etnoqrafizmlərdə xalqın dilinin əsas vahidi olan sözlərin mənşəyi, meydana gəlməsi, onun inkişafı kimi məsələlər öz əksini bu və ya digər formada geniş dairədə tapır.

Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi kimi meydana çıxan “etnos”, “dil birliyi” anlayışları idrak prosesinin əsasında dayanaraq mədəniyyətdə qavrayış və təfəkkürün spesifikliyi kimi təzahür edir. Etnoqrafizlərin öyrənilməsi ilə dil və etnik, dil və mədəniyyət, dil və xalq mentaliteti, dil və mifologiya və s. kimi məsələlərinin təhlilini apararaq maraqlı məlumatlar əldə etməyə kömək edir.

Etnoqrafların tədqiqatlarında etnogenez və etnik tarix, ibtidai cəmiyyət və siniflərin yaranması problemləri də mühüm yer tutur. Bu elm əksər ölkələrdə ənənəvi maddi və mədəni mədəniyyət məsələlərini geniş şəkildə öyrənir. Müasir etnoqrafik hadisələrin mənşəyini öyrənərkən alimlər qədim tarix sahəsinə ekskursiyalar edir, xalqların etnik tarixi hadisələrini yenidən qurmağa çalışırlar. Belə bir araşdırma ümumi qanunauyğunluqların açıqlanması ilə yanaşı, xalqın mədəni və məişət transformasiyalarının bəzi spesifik xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Bəs onda ədəbi etnoqrafiya nədir? Etnoqrafik bilik nəsrin generativ və transformativ potensialını araşdırır. Ədəbi etnoqrafiya ədəbiyyatla etnoqrafiyanın kəsişməsində duran, bir tərəfdən bədii mətnlərin etnoqrafik məlumat mənbəyi kimi təhlilini, digər tərəfdən isə etnoqrafik müşahidə və tədqiqatların ədəbi ifadəsini əhatə edən tədqiqat sahəsidir. Bu anlayış təcridcən humanitar elmlərdə interdisiplinar yanaşmaların inkişafı ilə formalaşmışdır.

Ədəbiyyatla etnoqrafiyanın yaxınlaşmasında mühüm fakt kimi “zəngin təsvirə” yönəlmiş “mədəni yazı” anlayışının meydana çıxması və etnoqrafiya və antropologiyanın mədəni mənalardan deşifrəsi kimi qəbul edilməsinə imkan verməsi olmuşdur.

Etnoqrafik komponent təkcə nəsrin deyil, bütün milli ədəbiyyatın estetik arsenalının tərkib hissəsidir. O, “roman və hekayələrin bədii əsaslarında, mətnin dərin qatlarında üstüörtülü olaraq mövcud olmaqla, eposun semantik, struktur və poetik əsaslarına nəzərəcarpacaq təsir göstərir” [4;21]. Lakin şifahi poetik irsin əhəmiyyəti təkcə onun ədəbi təkamül prosesinə təsiri ilə məhdudlaşmır. “Keçmişin sosial institutlarının, ictimai quruluşunun, əxlaqi-etik baxışlarının, inanclarının, ailə-nikah münasibətlərinin və maddi mədəniyyətinin öyrənilməsində” mühüm tarixi-etnoqrafik mənbələrdən biridir [4;42].

Tədqiqatlar göstərir ki, etnoqrafik komponentlər nəsrin parlaq janr keyfiyyəti kimi xalqın xarakter və psixologiyasının özünəməxsusluğunu əks etdirməyə kömək edir, cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinin səmərəli vasitəsi kimi etnik-mədəni təbəqənin formalaşmasına yardım edir. Etnoqrafiya mənəvi və maddi etnik mədəniyyətin müxtəlif sahələrini mənimsəyir [2,97].

Dil və etnoqrafiya tarixən bir-biri ilə bağlıdır və xalq müdrikliyinin anbarı kimi müəyyən edilir, burada onun çoxəsrlik reallığın estetik mənimsənilməsi təcrübəsi cəmləşir. Etnoqrafik komponent nəsrin (ümumiyyətlə ədəbiyyatın) diqqət çəkən janr keyfiyyəti kimi povestə xüsusi ifadəlilik verir, xalqın xarakter və psixologiyasının orijinallığını əks etdirməyə imkan verir. Etno-dil ənənələrinin müasir bədii fikrin nailiyyətləri ilə ahəngdar vəhdəti cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi inkişafının səmərəli vasitəsi kimi həqiqi milli mədəni təbəqənin formalaşmasına xidmət edir. Təsvir edilən dövrün obyektiv tarixi fonunu, məişət və adət-ənənələrini canlandırmaq üçün etnoqrafik detallar nəsrin süjet məkanına intensiv şəkildə daxil edilmişdir.

Dil vahidlərinin etnoqrafik tədqiqatlarda əsasən aşağıdakı əsas bölmələr üzrə ayırmaq olar: dilin etnogenez və etnik tarixi, xalqın əsas məşğuliyyətləri, maddi və mənəvi mədəniyyət əhatə edən vahidlər.

Bu cəhətdən də etnoqrafik leksik vahidlərin tədqiqi ilk olaraq xalqın genezini və etnosun özünün mənşəyi, etnik birliklərdəki dəyişikliklər məsələsini həll etməyə, millətlərarası münasibətlərin proses və nəticələrini izləməyə imkan verir. Bu cəhətdən də etnolinqvistika bir elm kimi etnoqrafiya ilə dilçiliyin kəsişməsində formalaşmışdır. O, etnik mənsubiyyətlə dil arasındakı əlaqəni bütün müxtəlifliyi ilə öyrənir. Etnoqrafiyada (xalqlar elmi) dil təsnifatı, xalqların mənşəyi (etnogenez), müxtəlif sosial-iqtisadi formasıyalar (tayfalar, millətlər, millətlər) daxilində etnik birliklərin tipləri, habelə etnodemoqrafiya məsələlərinə çox diqqət yetirilir. Etnoqrafiyanın predmetini xalqlar, etnik qruplar, onların etnik tarixi, həyat tərz, bu xalqların mədəniyyətinin xarakterik xüsusiyyətləri, mənşəyi (etnogenez) təşkil edir. Etnoqrafiya öz fənn sahəsində etnolinqvistika ilə kəsişir ki, o da öz növbəsində dili etnik mənsubiyyətlə, dilin cəmiyyətdəki yeri və rolu ilə münasibətdə öyrənir.

Ədəbi etnoqrafiyada mövcud olan etnoqrafizmlər əsərlərin leksik tərkibinin müvafiq xarakterini müəyyən edir. Rəng yaratmaq üçün əhalinin məişət və əxlaqi xüsusiyyətlərinin xüsusiyyətləri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Bir xalqın dilində əks olunan dünyanın mənzərəsini öyrənərkən müasir dilçilikdə kifayət qədər dərindən işlənmiş lüğətin semantik sahəsi və ideoqrafik təsnifatları nəzəriyyəsinin metodları çox səmərəlidir. Eyni zamanda, etnoqrafların tədqiqatları ənənəvi maddi və mənəvi mədəniyyət tarixinin təsviri üçün metodoloji prinsiplərin, əsasların və üsulların möhkəm təməlini toplamışdır.

Dilçilik və etnoqrafiya xalq mədəniyyətinə öz yanaşmaları ilə bağlıdır. Etnoqraf öz təhlilinin subyektı kimi maddi və mənəvi mədəniyyət sahəsindən dildə ayrı-ayrı sözlərə və sözlərin leksik-semantik qruplarına uyğun gələn müəyyən obyektləri seçir.

Məsələn, etnoqraf geyim və ayaqqabını öyrənirsə, etnolinqvist geyim və ayaqqabı adlarının leksik-semantik qruplarını, dilin cəmiyyətdəki rolunu təhlil edir.

Etnoqrafiyanın maddi mədəniyyətlə - əmək alətləri, yeməklər, yaşayış məntəqələri, yaşayış yerləri, geyimlər və bəzək əşyaları ilə bağlı sözlərin tədqiqi özündə həm etnik, həm də ümumi xüsusiyyətləri əks etdirir. Ətrafdakı təbiət və cəmiyyət haqqında xalq biliklərində, ayin

və adətlərdə, xalq yaradıcılığı və bayramlarında, inanclarda ifadə olunan mənəvi mədəniyyət sferası isə konkret etnos tərəfindən yaradılan və başqalarından fərqli olanı müəyyən etmək üçün qiymətli material verir. Tarixi etnik təmasların və qarşılıqlı mədəniyyətin zənginləşməsinin nəticələrinin müəyyən edilməsinə gəldikdə demək lazımdır ki, etnoqrafiyanın dilçilik ilə əlaqəli şəkildə tədqiqi hər bir etnik qrupun dil xüsusiyyətləri fonunda aparılır, çünki dil bir etnik qrupda birləşmiş insanlar üçün həm ünsiyyət vasitəsi, həm də etnik mədəniyyətin mühüm hissəsidir.

Summary

TRACES OF HISTORY IN THE AZERBAIJANI LANGUAGE – ETHNOGRAPHIC UNITS

Language is a repository of the history of the ethnic group that speaks it, and its vocabulary directly responds to all the changes taking place in the life of the people. Neither the phonetics nor the grammar of the language can show us the living conditions of a people as fully as a dictionary. The centuries-old history of the Azerbaijani people, their material and spiritual culture, national customs and traditions, economic lifestyle, etc. - all this is reflected in the language, or more precisely, in the ethnographic dictionary. When studying ethnographic units, one can determine the natural conditions in which the people live, their main occupations, economic characteristics, place of residence, ancient beliefs, and the psychology of the people. Ethnographisms are semantically diverse. This includes words reflecting the national characteristics of material culture, specific ethnic characteristics of the spiritual image, and national-ethnic character traits.

Keywords: *language, speech, word, lexicology, ethnography, prose language, ethnic consciousness, literature, artistic thinking, motif*

Резюме

СЛЕДЫ ИСТОРИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ - ЭТНОГРАФИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ

Язык является хранилищем истории этнической группы, говорящей на нем, а его словарный запас напрямую реагирует на все изменения, происходящие в жизни народа. Ни фонетика, ни грамматика языка не могут показать нам условия жизни народа так полно, как словарь. Многовековая история азербайджанского народа, его материальная и духовная культура, национальные обычаи и традиции, хозяйственный уклад и т. д. — все это широко отражено в языке, точнее, в этнографической лексике. Изучая этнографические единицы, можно определить природные условия, в которых живут люди, их основные занятия, хозяйственные особенности, место жительства, древние верования и психологию народа. Этнографизмы семантически разнообразны. Сюда входят слова, отражающие национальные особенности материальной культуры, специфические этнические особенности духовного образа, национально-этнические черты характера.

Ключевые слова: *язык, речь, слово, лексикология, этнография, прозаический язык, этническое сознание, литература, художественное мышление, мотив*

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası. I cild. Bakı, Elm, 1989.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Şərq-Qərb, 2007
3. Введение в этнографию: Учебное пособие. Л., 1991.
4. Коновалова, Н. И. Этносоциоллингвистика : учебное пособие / Н. И. Коновалова ; Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2016.

“CANLI ŞƏHİD”İN SÜKUT DOLU FƏRYADI: POST-MÜHARİBƏ ƏDƏBİYYATININ NÜMAYƏNDƏSİ QAZI ŞAİR EMİN PİRİNİN YARADICILIĞINDA MÜHARİBƏNİN BƏDİİ REFLEKSİYASI

Sərvanə Fərəcova (DAĞTUMAS)

Ədəbiyyatşünas

E-mail: servane.ferecova.1999@mail.ru

Giriş

Post-müharibə ədəbiyyatına aid bir çox nümunələr var. Məsələn, Şərif Ağayarı *“Qayıdış”*, Elçin Hüseynbəylinin *“Sükutda hıçqırtı”*, (2020) *“Əsgər barmağını əmən körpə”*, (2021) *“Arxadan vurulacağını gözləyirmiş kimi”*, (2021) *“Kəndə gün çıxanda qayıdacağıq...”* (2021) hekayələri, Azad Qaradərəlinin *“Cəbrayıl əfsanəsi”*, (şəhid Cəbrayıl Dövlətzadə haqqında) Yunus Oğuzun *“Cığır”*, Etibar Muradxanlının *“İlin beşinci fəslı”* romanları, Kənan Hacınin *“Qarabağ hekayələri”* silsiləsi, Nazilə Gültacın *“Şəhid atası”* povesti post-müharibə ədəbiyyatına daxil təqdirəlayiq nümunələrdır.

İkinci Qarabağ müharibəsi iştirakçısı, qazi şair Emin Piri 2008-2010-cu illərdə Ağdamda - cəbhə bölgəsində tağıın komandiri kimi xidmət edib, *“İlin gənci”*, *“Nəsimi”*, *“Ən yaxşı şeir”*, *“Ülvi Bünyadzadə”* və başqa ədəbi mükafatlara layiq görölüb. [7]. Emin Piri 2020-ci ilin İkinci Vətən Müharibəsi zamanı könüllü cəbhəyə yollanıb...Füzuli, Cəbrayıl, Xocavənd, Xocalı, Şuşa kəndlərinin azad olunması uğrunda döyüşüb. Son xidmət yeri Laçın olub. [7]. Xidmətlərinə görə leytenant rütbəsindən baş leytenant rütbəsinə yüksələn şair *“Vətən Müharibəsi iştirakçısı”*, *“Xocavəndin azad edilməsinə görə”* medallarıyla təltif olunub. [7].

Qazi şair Emin Piri bir sıra müharibə şeirlərinin müəllifidir: *“27 Oktyabr”a*, (*“Fitili çəkilmış qumbarayam, at məni dərdlərinin səngərinə”*. 2024) *“Naxçıvan arzuları”*, (*“Əllərim sənə açılmış Zəngəzurdu kəsilmış, oğurlanmış əllərim”*. 2024) *“O”na məktub*, (2022) *“Qızım”*, (*divarda iməkləyən rəsmlər, məzarı özündən qoca körpə*. 2022) *“Sən azadsan!”*, (2021) *“Adı yaxın Şərq”*, (*atasının məzarını qıdıqlayan qız*. 2021) *“Tanrılar məbədi qadın”*, (*“Protez ayağın utandır özündən”*. Mina şeirdə unudulan, şüuraltında basdırılan amma *“təmizlənməyən”* travmalar və əzabların simvoludur. 2018) *“Tarix müəllimi”*, (2018) *“Sükutlu səngər”*, (*“Və bir də sərcə kimi qorxu dənəyirdi əsgər ürəyi”*. 2018) *“Şəhid oğlunun dedikləri”*, (*atasının paltarını geyinmək üçün böyümək istəyən uşaq*, *“qocalan”* ütü. 2017) *“Mələklərə atılan mərmilər”*, (2014) *“Suriya”*, (*“Anaların əlindən alıb beşiyi özü yellər mərmilər”*. 2014) *“Ayağım özumdən qeyrətli çıxdı”*, (*“Cəbhədə qalan sağ ayağının təqaüdünü də sol ayağı alıb xərcəlayır!”*. 2014) *“Baş daşları utandırdı məni”*, (*“Şəhid məzarlarını mərmərə bükduk, qalxa bilməsinlər üzümüzə tūpürməyə”*. 2014) *“Sağ qalan varmı?!”*, (2014) *“İtirilmiş əllər”*, (2014) *“Atəşkəs”* (*“Atəşkəs pozulub...düşmən susduruldu. mərmilərə atılan ana fəryadıyla”*. 2014) və s.

Emin Piri həm də *“Müharibə sonrası eşq”* adlı hekayənin (2023) və *“Müharibə gündəliyi”* (2021) adlı sənədli-bədii toplusunun müəllifidir. Onun yaradıcılığındakı yanğı, üsyan müharibənin gətirdiyi, sükutda gizlənən fəryaddır, yaralı ruhların naləsidir. Gəlin, *“canlı şəhid”*imizin *“sükuta qər q olmuş”* yaradıcılığı ilə daha yaxından tanış olaq.

1. Post-müharibə dövrünün yaralı ruhları: “Müharibə sonrası eşq” hekayə-essesində travmatik insan ruhunun interpretasiyası

Emin Pirinin *“Müharibə sonrası eşq”* hekayə-essesində (2023) post-müharibə dövründə insanın psixoloji vəziyyəti, hallüsinasiyalar, paranoia düşüncələr, parçalanmış cəmiyyətin mürəkkəb ruh halı, fiziki travmalarla mənəvi travmaların birləşib insana vurduğu zərbələrin təsir gücü təsvir olunur. (psixoloji transformasiya) Əsər hekayə-esse janrında yazılıb. *“Müharibə sonrası eşq”* əsəri hekayə-esse janrında yazılmış ilk nümunə deyil. Emin Pirinin *“Əyyaş ata”*, (2020) Şəhla Nihanın *“Piruet”* (2021) Cahangir Ələkbərovun *“Çəkməsilən”* (2021) əsərləri hekayə-esse janrında yazılıb. Bu janrda bədii təxəyyüllə essenin xüsusiyyətləri birləşir, müəllif

öz düşüncələrini, mülahizələrini bədii şəkildə təqdim edir, oxucu emosional və intellektual təcrübə qazanır. Müəllif öz şəxsi təcrübələrini və müşahidələrini bizə bu janrda daha rahat təqdim edə bilir. Hekayə-esse janrında yazılmış bədii mətnlərdə subyektivlik, fəlsəfi düşüncələr, psixoloji təhlillər kimi xüsusiyyətlər ön plandadır. Bir sözlə, bu janrda yazılmış nümunədə müəllifin həyata baxışları, müşahidələri, yaşantıları, təcrübələri, həm düşünüb, həm də düşündürməsi aparıcı cəhətlərdir.

Müharibə və onun yarattığı travmalar insan ruhunda necə izlər buraxır? “Müharibə sonrası eşq” hekayə-essesinin adsız qəhrəmanı dövrün ruhunu bizə açıb göstərərək, həmin izləri sorğulayır. Hekayə-esse keçmişdən gələn ağır yüklərlə baş-başa qalmış insanların daxili mübarizələrinin ifadəsidir. Hekayə-essenin baş qəhrəmanı olan müharibə iştirakçısı “uzunsaç, qaragöz, ağıllı kuklaya” aşiq olur və bu eşq onu getdikcə zəhərləyir. (“ruhun zəhərlənməsi”) Qazi müharibə sonrası həyatını davam etdirməyə çalışır, sarsıntıları ilə baş etməyə cəhd göstərir. Müharibənin izləri onun ruhundan silinməyib, aldığı travmalarla üzləşməkdə çətinlik çəkir.

Hekayə-essedə “saxta ruh” və “illüziya” anlayışları önəmli yer tutur. Süjet boyunca baş qəhrəman post-müharibə dövründə yaranan şəxsiyyətlərin süniliyini, saxtılığını və yalanla yoğrulmuş həyatlarını açıb göstərir. O, yaşadığı sevgi adlı hissin yalanla qarışdığını və sevdiyi şəxsə qarşı olan duyğularının təbii olmadığını fərqləndirir. Onun sevdiyi “qız”ın cismi də, ruhu da saxtadır. Saxta ruh hekayə-essedə metaforikdir, insanın daxili boşluğunu, yalan və süniliyi simvollaşdırır. *“Müharibədən sonra... Dünyanın ən çılpaq gerçəkliklərini üzümə vursa da, həqiqətin əsl mahiyyətini savaştan sonra iliyimə qədər hiss etmişdim...Savaş həqiqətləri mənə bu qədər yandırmasa da, cəbhədən sonra insanların vəhşi ruhundan doğan simalar, saxta ruhlar içimi göynədirdi”*. [6].

Baş qəhrəman Tanrının cəzası olaraq gördüyü davranışlarını və emosiyalarını daha dərinlən təhlil edir və günahı özündə axtarır. Bu zaman adsız qəhrəman öz ruhunu, duyğularını təhlil edəndə Tanrı ilə olan bağlarını və həyatın mənasını sorğulayır. O, qızı “vampir” adlandırır, bununla da o, daxilindəki qəzəb və nifrət hisslərini ifadə edir. “Vampir” metaforik anlamdadır, həm fərdin, həm də toplumun simvoludur, “qız” başqalarının həyatını və ruhunu alaraq, onların travmalarından və çəkdiyi acılardan “bəslənir”. Eynilə “vampir” kimi. *“Axı, nə edə bilərdim? Bütün həqiqətləri bilə-bilə, amma onu sevməyimə baxmayaraq boğub öldürməkmə? Yoxsa özümə birgə bir qumbaraya qurban etməkmə? Yetər ki, o günahsız insanları, ahlarla, qanla bəslənmiş bu vampir qızdan xilas edim...”*. [6].

Süjet boyu irəlilədikcə görürük ki, qazimiz tək deyil, onun “Sarıqlı” adında bir dostu da var. “Hisslərini” ilk onunla bölüşən qazimiz bizi dostu ilə tanış edir. Kimdir Sarıqlı? Qəhrəmanımız onunla müharibədə tanış olub, zabitdir. Onun ləqəbi “Sarıqlı”dır. Bu ləqəbi ona elə qəhrəmanımız verib. Yox, o, yaralı deyildi, yəni sarığı yox idi. (hər halda bədənində) Qazi ancaq ona həmişə “yaralı” gözüylə baxırdı. Zabitin ürəyi, ruhu yaralanmışdı, ruhu sarğılı idi. Bu elə bir yara idi ki, o yara ona müharibədə aldığı travmalarından, acı xatirələrindən yadigar qalmışdı. Daha sonra öyrənirik ki, Sarıqlını sevgilisi “pula dəyişir”. Onun başına gələn bu hadisə düşüncələrini dəyişir, vicdanını yaralayır. Sevdiyi qızın evini yandıran zabit elə bir gün seçir ki, sevdiyi qız evdə olmasın, yəni zabit qızı hər gün “öldürür”. *“Onun sağ qalaraq itirmək əzabını artıqlaması ilə yaşaması üçün. Ömür boyu kədər içində qıvrılsın deyər... Vicdan əzabı gözlərinin dərinliyində, qisas həzzinin böyründə boy göstərirdi”*. [6].

Bəs baş qəhrəmanla “təcrübəli, qüruru sındırılmış, sonradan qisas almış” dostu Sarıqlı sevgilərini necə yaşayır? Bu iki “aşiq” arasındakı fərq nədir? Qazi üçün sevgi özünü tapmaqdır. Qazidən fərqli olaraq, Sarıqlıda qisas hissi daha basqındır. Düzdür, hər ikisinin ruhu zədələnib, ancaq Sarıqlı gördüyü xəyanəti hələ də həzm edə, qəbullana bilməyib. Qazi ilə Sarıqlının sevgiləri travmalarla və keçmişin təsiri ilə formalaşmış, heç biri əsl sevgini yaşamaqda.

“Uşaqlıq çətinliyindən başqalarının çətinliyinə altına sığınmaqla yüksələn bu varlıq” əslində, həm də “yoxluq”dur, mənəvi olaraq yoxdur, “büründüyü mənəviyyat ədəbiyyatı”, “saxta barmaqları ilə pianinoda ifa etdiyi bəstələr” onun köməyinə çatmır, çünki əsl sənət və real duyğular onu ifşa edir. Burada post-müharibə dövründə yaranmış saxta dəyərlər və həmin

dəyərlərlə yaşayan bütöv bir toplum və ya düşüncə tərzini əks olunur. Sənətə xəyanət Tanrıya xəyanətdir. *“Sanki Tanrı belə ona həsr edilmiş şeirə görə məni istedadla xəyanətdə suçlayırdı”*. [6]

Emin Piri hekayə-essesində cəmiyyətin riyakarlığını, “xeyriyyəçilik” adı altında edilən manipulyasiyaları, pərdəarxası hadisələri ifşa edir. Onun yaratdığı qəhrəman ürək bulantılarından və baş ağrılarından əziyyət çəkir, bədən yaddaşı başına gələnlərə, gördüklərinə bu cür cavab reaksiyası verir. (psixosomatika) Qəhrəman həyatı yalanlardan və ahlardan ibarət olan bu saxta obrazdan iyrənir. *“Məni ona aşıqlıyım zəhərləmişdi. Hər dəfə onu görəndə qaytarmağım onun yalan obrazlarından, varlığından, ruhundan iyrənməyimə görəydi.”*. [6].

Qəhrəmanın aşiq olduğu “qız” post-müharibə həyatının paradoksal təzahürüdür. “Qız” qazinin daxili boşluğunu doldurmağa çalışır, amma paralel olaraq, onun ruhi vəziyyəti ilə mübarizə aparır. “Qız” çalışır ki, qazi müharibənin onda qoyduğu “izlərin” izinə düşsün. Qəhrəman “qızı” sevir? Əslində, yox, sadəcə daxili boşluğunu doldurmağa, travmaları ilə başa çıxmağa, üzləşməyə çalışır. “Qız” bəlkə də qazinin üzləşmək istəmədiyi qorxularıdır. (“kölgə” arxetipi) O, belə bir “münasibət” quraraq, acı xatirələrini hafizəsindən silmək və acılardan qurtulmaq üçün çabalayır. Bizim fikrimizcə, hekayə-essedəki “qız” cinsiyyət kimliyi deyil, qəhrəmanın uydurduğu, idealizasiya etdiyi “dəyərdir”. Həmin “qadın” qazidə şüuraltı olaraq, travmalarının nəticəsi kimi yaranmış personajdır. Böyük ehtimal baş qəhrəmanımız posttravmatik stress pozuntusundan əziyyət çəkir.

Posttravmatik stress pozuntusundan əziyyət çəkən pasiyentlər ətraf mühitə, topluma adaptasiya olmaqda çətinlik çəkirlər, davamlı təşvişli vəziyyətdə olur, narahatlıq hissi keçirirlər. Bu psixoloji pozuntu ən çox müharibə iştirakçıları arasında müşahidə olunur. Hadisələri təkrar-təkrar xatırlayıb yaşamaq, xatırladıqca boğulma hissi, keçmişə gedib-gəlmə, tez-tez dəyişən əhval, qorxu, yuxu, yaddaş problemləri, intihar düşüncələri, daxili boşluq hissi, gerçəkliklə yuxunun ayırd edilmə bilməməsi, realla irreal aləmin qarışması posttravmatik stress pozuntusunun simptomlarıdır. [13]. Qazi də həyatındakı daxili boşluğu beynində uydurduğu “qadınla” doldurur, ona “aşiq olur”. *“Bədəni məsum ahlarla yoğrulmuş, damarlarındakı qana şəhidlərin, qazilərin tapdalanmış haqqı hopmuş... zərəfətli kübar obrazına girmiş haramzadə, “uzunsaç, qaragöz, ağıllı kuklaya” aşiq olmuşdum...”*. [6].

Ölümdən, ermənidən, güllədən bəhs edən qəhrəman “qızın” cəmiyyətdə yaratdığı fəsadları oxucuya hiss etdirir. Onun gəzərkən, *“dikdabanlarının altından fısqıran şəhid qanları”, “dəhlizin qana boyanmış sütunlarından yüksələn ahlər”* ifadələri metaforik anlamda işlənilib, toplumda zəhərlənmiş münasibətlərin, süniliyin və qorxunun simvolikasıdır. Qazi sevdiyi “qızı” öz daxili ziddiyyətlərini və keçmişdəki acı təcrübələrini, yaşadığı ağır travmalarını, psixoloji problemləri simvollaşdıran bir varlıq kimi görür. O, yalnız bir insan deyil, müharibədən hələ də “çıxa bilməyən” müharibə veteranının qaranlıq və zəif tərəflərinin simvoludur. Olmaya, bu obraz kişinin ruhundakı “qadındır”? Qəhrəmanımız daxilindəki “qadına” mı aşiq olub? (“anima” arxetipi) Bu cür düşünsək, o zaman qadın-kişi sərhədləri məkənsizləşəcək. Qazi kimi “sevir”? Kimdir o “kübar qız”? Yəni baş qəhrəmanın aşiq olduğu qazinin daxilindəki “qadın” obrazıdır mı? Yoxsa toplumun ümumi tipajıdır? *“Məni buna inandıran, daha doğrusu vadar edən başqalarının çətiri altında özünə “uğır hekayəsi” yazan həmin qız oldu”*. [6].

“Qadın” saxta dəyərlərin və hisslərin simvoludur. Zahirən gözəl olduğu qədər daxilən çürükdür, “məənəviyyət yoxsuludur”. O, qazinin içindəki məənəvi boşluğu, deformasiyaya uğramış dəyərləri, insanın bu boşluğa qarşı olan ehtirasını təmsil edir. Qazi ona aşiq olsa da, “qızın” özü də əslində qazi üçün bir növ “əngəl yaradan” və “ikrah hissi oyadan” obrazdır.

Qazi psixoloji sarsıntı keçirir, onun müharibə zamanı eşitdiyi ahlər, gördüyü qanlar, şahidi olduğu itkilər yaşadığı travmalarının nəticəsidir. (ruminasiya halı-təkrarlanan, neqativ düşüncələr) Şəhid qanlarının *“divarlara sıçraması”* və qana boyanmış sütunlardan *“ahlərin yüksəlməsi”* müharibənin qalıcı izlərini, qazinin acı və əzabverici təcrübələrini təmsil edir. Fiziki müharibə bitib, amma daxili müharibə hələ də davam edir. “Qız” daxili mübarizənin, travmatik

hadisələrlə “yoğrulmuş” hisslərin simvoludur. *“Yanıdan keçərkən haqqı yeyilən körpə, məsum, işçi, yarımcan qazi ahları qulaqlarımı batırırdı.”*. [6].

“Qız” həm də qazinin içindəki ağır yükün və onun arzularının simvoludur- keçmişlə barışmaq, keçmiş qəbullanmağın simvolu. (fiziki və mənəvi müharibənin sintezi) O, bir növ qazinin içindəki travmaların və keçmişdə çəkdiyi əzabların, qarşılaşdığı haqsızlıqların personifikasiyasıdır. (şəxsiyyətləşdirmə) “Qızın” varlığı (müharibənin yaratdığı travmalar) qazinin ruhunda dərin izlər buraxıb. Baş qəhrəman “qızı” gözləyir. Paralel olaraq, “qız”dan gizlənilir. O, “qızı” unutmaq istəmir, çünki “qız” ona absurd keçən həyatını xatırladır. (Sizif kimi) Qazinin həyatındakı maneələr onun “ölümünə” səbəb olur, hissləri və daxili mübarizəsi onu “öldürür”. Onun ölümü həm fiziki, həm də mənəvi ölümdür. Qazinin həyatı da, ruhu da parçalanır, şüşə kimi qırıq-qırıq olur. *“Onun maşınının təkərləri altında qabırğalarımın xırçıldadığını qulaqlarımla eşidirəm. Ağzımdan gələn qan maşın təkərləri altında son nəfəsimi almağa mane olur. Mən isə hələ də bədəni məsum körpə ahları ilə yoğrulmuş, damarlarındakı qana şəhidlərin, qazilərin tapdalanmış haqqı hopmuş, nəfəsi haqqı yeyilmiş... “uzunsaç, qaragöz, ağıllı kuklaya” aşıq idim...”*. [6].

Müharibə cəbhədə başlayır, ancaq cəbhədə bitmir, qazinin şəxsi həyatında, daxili dünyasında dərin və sağalmaz izlər buraxır. Qazi müharibədən sonra da həyatı ilə “vuruşur”, cəbhəsi də “ürəyidir”. Post-müharibə dövründə insanın hissi və mənəvi çöküşü, şəxsi həyatında yaşadığı sarsıntılar və cəmiyyətin qazi üzərindəki təsirləri hekayə-essədə əsas diqqət mərkəzindədir. Hekayə-essədəki “eşq” saxta və irreal bir duyğu kimi təsvir olunur. Onun aşıq olduğu “qız” mənəvi boşluğun və saxtakarlığın içində boğulmuş bir cəmiyyətin əksidir. Həmin “qız” post-müharibə dövrünün yaradığı toplumun deformasiyasıdır, cəmiyyətdəki saxtakarlığın, riyakarlığın və ikiüzlü insanların rəmzidir. Kübarlığın arxasında böyük bir mənəvi boşluq gizlənilir. Baş qəhrəmanın aşıq olduğu “kübar” obrazı bir illüziyadır. O isə hələ də gerçəkliyi qəbul etmək istəmir, hisslərinə udurur.

Müasir dövr ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndəsi Emin Pirinin “Müharibə sonrası eşq” adlı hekayə-essesi bizim fikrimizcə, postmodernizm cərəyanında yazılıb. Post-müharibə dövrünün mühitini təsvir edən müəllif hekayə-essədə cəmiyyətin çürüməsi, insan ruhunun dehumanizasiyası (insanlığın inkarı) və sosial problemlərlə üzləşən personajların daxili mübarizəsini simvollarla və xırda detallarla təsvir edir. Əsərdə postmodernizmə cərəyanının bir sıra xüsusiyyətləri var: ironiya, (zadəgan “kübar” obrazı, “qlamur” alqışlar, “xeyriyyəçi ailə” və s.) həqiqətlə yalanın, realılıqla illüziyanın pozulmuş sərhədləri, çarpaz duyğular, zaman keçidləri, sünilik və simulyasiya, ənənəvi strukturların dağıdılması.

“Müharibə sonrası eşq” hekayə-essesinin adı simvolikdir. Hekayə-esse bizə insan ruhunun müharibədən sonrakı dövərdə bərpa olmağa çalışması və bunun nə qədər çətin və ağırılı proses olmasını qəhrəmanın daxili monoloqları ilə çatdırır. Hadisələr birinci şəxsin dilindən verilir, məkan dəqiq göstərilmir, hadisələr post-müharibə dövründə cərəyan edir, ancaq obrazın keçmiş və yaşadığı travmalar birbaşa cəbhə ilə bağlıdır, konkret döyüş səhnələrinə rast gəlmirik. O, oxucu ilə öz hisslərini bölüşür, yaşadıklarını xatirə kimi nəql edərək, başına gələnlərə yeni mənə yükləməyə, dəyər qatmağa çalışır, öz hisslərini anlamağa çalışır, oxucunun onunla empatiya qurmasını istəyir. O, həm etiraf, həm də ittiham edir. Hekayə-essədə baş verən hadisələr müxtəlif zaman kəsirlərinə aid xatirələr və düşüncələrdir, qəhrəman təcrübələrini yenidən qiymətləndirir. Əsəri oxuduqca zamanı hiss edirik, ancaq xronoloji ardıcılıq burada pozulub, keçmişlə indiki zaman bir-birinə qarışib, keçmişdə yaşananlar bugün dəyərləndirilir, zaman keçidlərini hiss edirik. Bədii mətnə vahid süjet xətti yoxdur, xatirələr, hisslər, fikirlər mətnə hakim kəsilib, sanki süjetdə fikirlər parçalanıb.

Qazi cismən müharibədən sağ çıxıb, ancaq daxilən başqa bir müharibənin içindədir, sevgi ilə xəyanət onun qəlbində savaşı. Müharibədən sağ çıxan, “ayaqları minadan xilas olan” qəhrəmanın qəlbi və ruhu necə? Bədəni kimi sağdırmı?!

2. Qazi ilə şəhid arasında sınanmış ruhlar: metafizik və introspektiv müharibə

Qəhrəman şairimiz Emin Pirinin *“O”na məktub*” şeiri (2022) diqqətimizi çəkən şeirlərdən biridir. Şeirdə müharibənin insan psixikasına vurduğu zərbələr, müharibənin absurdluğu, həyat-ölüm konflikt, ölümle həyat arasında gedib-gələn insanların faciəli taleyi əks olunub. Şeir məktub formasında yazılır, daxili monoloq təsiri bağışlayır. Şeirdən əsgər ruhundan qopmuş fəryadın avazı gəlir. Kədərli notlarla bəstələnmiş musiqinin səsi duyulur. Şeirin lirik qəhrəmanı həm fiziki, həm mənəvi ağırları ilə mübarizə aparan müharibə iştirakçısıdır, qazidir. O yalnız düşmənlə deyil, vicdanı, hissləri ilə də mübarizə aparır, müharibənin izlərini ruhunda və yaddaşında daşıyır.

“O”na məktub” şeiri “Torpaq adam”a müraciətlə başlayır. (Simvolik-metaforik) Niyə torpaq? İnsan torpaqdan yaranıb, yenidən torpağa qayıdacaq. Ölümle bərabər yaşayır insan. Torpaq uğrunda vuruşur, torpağa qarışır. Hər an tətikdə olan, ölümü gözləyən əsgərin də bədəninin yarısı torpağa qarışıb. *Yəni sanki əsgər həm qazi, həm də şəhiddir. Bir tərəfi şəhid, bir tərəfi qazi. Qazinin yarısı şəhiddir, cismi qazidir, ruhu şəhiddir. (Qazinin ruhu şəhid olub) Ona görə onlara “canlı şəhid” deyirik.* (ekzistensial parçalanma) Bir saniyə əvvəl sağ olan əsgər bir saniyə sonra həyatda olmur. Əsgər torpaqla qovuşur, torpaqda özünü “əridir”, torpağın “elementinə” çevrilir. Torpaq kimlikdir, yaddaşdır, öz kökümüzlə bağlılıqdır. Qazi şəhidin bir hissəsini özündə daşıyır, həyatla ölümün ortasında ruhu kəşisir, ürəyi döyünür. Müharibə içində olan insan artıq torpağa qarışmış, fərdiliyini itirmiş varlıqdır, hissədir. *“Burda həyat gözlərinin rəngi kimi tez dəyişir”* deyən şair insanın müvəqqəti və ölümə yaxın olduğuna işarə edir. (ekzistensial məhkumluq) Şeirdə gözlərin qəhvəyi və ya qara rənglə təsvir olunması simvolikdir. Qəhvəyi rəng torpağın, qara rəng isə ölümün simvoludur. Şeirdə “qəhvəyi və qara rəng” yaşamlı ölümün bir nöqtədə birləşdiyi metaforadır, yaşamlı ölüm arasında silinən sərhəddir. (ekzistensial böhran)

Müharibə bir səhnə, tamaşadır, “estetik ölüm”dür, insan isə marionet kukladır. (“müharibə marioneti”) Həyatla ölüm imitasiya olunur, insanlar real məqsəd uğrunda yox, “hədəf taxtası” kimi istifadə olunmaq üçün müharibəyə atılırlar, şəxsiyyət olmaqdan çıxıb obyektə çevrilirlər. (“robotlaşan subyekt”) Lirik qəhrəman həyatında məna axtarır, Sartr və Kamünün qəhrəmanları kimi. Müharibəni absurd hesab edən lirik qəhrəman düşünür ki, insanlar yaşamaq üçün deyil, ölmək üçün döyüşürlər. Əsgər övladı üçün yaşamaq istəyir, müharibə isə onu arzularından məhrum edir. Müharibədə atılan güllələr ancaq bədənləri parçalamır, həm də ruhları parçalayır. Müharibə insanda kollektiv günahkarlıq hissi yaradır (*“utandım, utandım”*)

“Bir əsgərim var. Su gətirəndə pulemyot gülləsi öpdü dizini” (“tanatoloji zəriflik”) deyən şair döyüş yoldaşı ilə empatiya qurur, onun yarasını öz bədənində hiss edir. (*“İndi onu görəndə dizlərim ağrayır”*) Müəllif hələ də müharibənin içində qalıb. Nə müharibə onun içindən çıxıb bilir, nə də o, müharibənin. (ekzistensial müharibə)

“*Bəlkə bura Füzuli deyil, Kərbəladır, xəbərimiz yox?!*” misrası özündə bir çox simvollar gizlədir. Bizim fikrimizcə, bu misra Kərbəla hadisəsinə (“Aşura günü”) göndərmədir. Bu döyüşdə İmam Hüseyn və ailə üzvləri faciəli şəkildə qətlə yetirilir. *“Axı, biz su istəmişdik”* misrası bu ehtimalı daha çox gücləndirir. Burada müharibə dini kontekstə dəyərləndirilir. Füzuli rayonu müharibənin ən qızgın döyüşlərinin getdiyi və strateji baxımdan ən əhəmiyyətli bölgələrdən biridir. Burada Füzuli rayonu ilə Kərbəla şəhərinin ortaq taleyi bölüşdürməsinə işarə edilir. Hər iki torpaq qana bulaşmış, viran olub. Hər iki məkan eyni taleyi yaşayıb, nə qədər şəhid verib. (şəhidliyin simvolu) Adı da həmin rayona verilmiş Məhəmməd Füzuli “Kərbəla hadisəsinə” poeziyasında yaşadıb. Emin Piri də bizə deyir ki, biz də o “hadisənin”, “taleyin” içindəyik:

Gördüm;
“İki balam var,
Ölmək istəmirəm,
Ölmək istəməyəm” – deyən əsgəri.

Gördüm gözlərimdə
hələ doğulmamış
körpəsinin ürək çırpıntılarını.
Utandım,

*Utandıq.
Bir əsgərim var.
Su gətirəndə*

*pulemyot gülləsi öpdü dizini.
İndi onu görəndə dizlərim ağrayır.
Susuzluğumuz yatmadı*

*mayorumuzun ürəyində sərinlədi
İstidən ürəyi sıxılan bir düşmən mərmisi.
Axi, biz su istəmişdik,
qan yox.
Bəlkə bura Füzuli deyil,
Kərbəladır, xəbərimiz yox?!*

Müharibədə günahsız qanlar axır, tək əsgər deyil, ana ürəyi də zərbə alır, analar ruhən ölürlər. ("metaforik şəhid") Cəbhədə ayaqlarını, gözlərini, canlarını itirən oğullar analarda təcəssüm edir, ("travmatik empatiya") itirilən əzalar, yaralanan bədənələr başdaşına dönən anaların ruhunda dərin izlər qoyub. Analər oğullarının aldığı zərbələri ruhlarında daşıyır. (psixoloji proyeksiya) Ana övladını itirir, psixoloji olaraq "ölür". O, birbaşa döyüşlərdə iştirak etməsə də, o da əslində düşmənlə "vuruşur", silahı da "dualarıdır". "Vuruşur" və "şəhid olur". Niyə ana? Çünki hamının dərini çəkən, yükünü daşıyan varlıqdır ana. Ayağını itirən əsgərdir, ağrını hiss edən ana. Müharibə yalnız döyüş meydanına deyil, həm də insanların ruhunda gedir. İnsanın ruhu da, ürəyi də cəbhədir. ("metafizik cəbhə")

Şeirdə işlənən metaforalar şeirə bədii rəng qatır. Məsələn, "mərmilərin kimisə sıgallaması", ("romantik ölüm" və ya "ölümün cazibəsi") "mərmilərlə toqquşan dualar", ("dua-silah metaforası" və ya "mənəvi müharibə") "pulemyot gülləsinin dizini öpdüyü əsgər", ("tanatoloji öpüş") "istidən ürəyi sıxılıb mayormuzun ürəyində sərinləyən bir düşmən mərmisi", ("ironik və ya paradoksal ölüm") "havada rəqs edən güllələr" ("tanatoloji rəqs") və s.

Şeirdə müharibənin içində olan qazinin duyğularını necə yaşamasını, sevginin hələ də ölməməsi ifadə olunur. Görmədiyini, toxunmadığını, qoxusunu içinə çəkmədiyini torpaqlarda savaşımaq və ruhunu, canını fəda etmək. Əsl sevgi bu deyilmi?!

Oğullar döyüşür...

*Analar yaralanır,
analar şəhid olur.*

*O oğlanın cəbhədə itən ayaqlarını görərsən
ağsayan o anada.*

*Gözlərini itirən zabitin gözlərini görərsən
göz yaşı quruyan o ananın yanaqlarında.*

*O şəhidi görərsən
oğlunun məzarında başdaşına dönən anada.*

Bilirəm, heç inanmırsan

görmədən, bilmədən

şəkillərdən sənə aşıq olduğuma.

Bilirsən, heç bu torpaqları da görməmişdim...

“O”na məktub” şeirinin cövhərində ölənlər, yaşayanlar, bir də yaşayan, ancaq ölü kimi hiss edən insanlar var. Həmin insanlar şeirin ruhuna hopub. Şəhidin cismi ölür, nəşi torpağa qarışır, xatirəsi qalır. Qazi həyatdadır, ruhu isə keçmişdə qalıb, hələ də müharibənin təsirindədir, tam bərpa baş verməyib. Emin Pirinin bu şeiri bizə Mehmet Akif Ersoyun “İstiqlal marşı”ndakı bir misrasını xatırladır:

*“Bastığın yerləri “toprak” diyerek geçme, tanı,
Düşün altındaki binlerce kefensiz yatanı.
Sen şehit oğlusun, incitme, yazıktır atanı,
Verme, dünyaları alsan da bu cennet vatanı”.* [4].

Görəsən, Emin Pirinin xitab etdiyi “O” kimdir? *Gəlin ehtimallarla tanış olaq.*

1. *Artıq həyatda olmayan şəhid.* Şair şəhidlə ruhani-psixoloji kontakta girib özünü onun yerinə qoyaraq, onun ruhu ilə mi hesablaşır? (posttravmatik stress pozuntusunun nəticəsində yaranmış münasibət)
2. *Ruhu da cismi kimi yaralı olan silahdaşı.* Şair onunla travmalarını bölüşür. (“kollektiv travma”)
3. *Müharibə.* Müharibə insana çevrilmiş metaforik obrazdır və şair onunla hesablaşır. (“ekzistensial müharibə”)
4. *Vətən.* Uğrunda həyatını qurban verdiyi Vətənlə sevgisini, acılarını, travmalarını, itkilərini paylaşır. Burada söhbət hansı “Vətən”dən gedir? Coğrafi? Tarixi? Mənəvi? İdeoloji? İtirilmiş? Metafizik? Simvolik?
5. *İtirilmiş nəsil.* Burada Müharibəni yaratdığı təsirin gücü ifadə olunur. (“genetik itki”)
6. *Tanrı.* Şair Tanrı ilə müharibəni absurdluğu, həyatın mənası barədə söhbətləşir. (“metafizik dialoq”)
7. *Şairin özü.* Şair öz keçmişi və vicdanı ilə mi hesablaşır? (introspektiv dialoq)

Bizim fikrimizcə, sonuncu ehtimal daha güclüdür. Qazi şair “mən”ini sorğulayır. Müharibə iştirakçısının yaşadığı travmalar və itkilərin sorğulanması şeirin ana xəttini təşkil edir. O, sağ qaldığı üçün sanki özünü günahkar hiss edir. Qazi yaşadıklarını həm dərk etməyə, həm də həzm etməyə, mənalandırmaya çalışır. Qazi daha çox “cəbhədə savaşan qazi Emin Piri”yə məktub yazır.

3. Müharibənin fizioloji və psixoloji aspektləri: Qarabağ qazisinin ruhani azadlığı və Vətənləşən bədəni

Emin Pirinin *“Sən azadsan!” (Savaş qazisinin dilindən) şeirinin* (2021) qəhrəmanı da müharibə veteranıdır. Qazi döyüşlərdə iştirak edib və yaşadığı azadlıq hisslərini təbii dillə ifadə etməyə çalışır. Şeirdə qazi üçün azadlıq torpaqların azad olunması ilə məhdudlaşmır, azadlıq həm də psixoloji və ruhi mənalarda nəzərdə tutulur. Qarabağ torpağına müraciət edən qazi insanla torpağın arasındakı bağlılığı, torpaqsız yaşamağın mümkünsüzlüyünü qəbul edir. *“Ayaqların cığırılara yalvarması”*, (tale yolu) *“torpağın bətnində gizlətdiyi minalar”* (anadan fərqli olaraq, bətnində həyat yox, ölüm gizlədilib) kimi metaforik ifadələr şeirin təsir gücünü qüvvətləndirir. *“Gözlərimdə 44 gecənin yuxusuzluğu”* deyən lirik qəhrəman posttravmatik stress pozuntusundan əziyyət çəkir. O, şeirdə anasına da müraciət edir, arxa cəbhə ilə ön cəbhə arasında psixoloji körpü yaratmağa çalışır. (Vətənləşən qazi) Vətən uğrunda mübarizə, qanlı qazanılmış azadlığın dəyəri, müharibənin şəxsi həyata gətirdiyi faciələr, torpağın həm fiziki, həm də mənəvi bir varlıq kimi qəbul edilməsi məsələləri şeirdə diqqət mərkəzindədir. *“Sən azadsan!”* şüarı, ruhu şeirə hakim kəsilib. Azadlıq şeirdə müxtəlif mənalarda simvollaşdırılır: torpaqların işğaldan azad edilməsi, qələbə çalan qazilərin daxili azadlığı, şəhidlərin qanı bahasına əldə edilmiş azadlıq, Qarabağ qazisinin psixoloji fotolarındakı azadlıq, Azərbaycan xalqının mənəvi azadlığı. Qazi şairimiz Emin Piri şeirdə müharibə iştirakçılarının aldığı zərbələri, azadlığın fəlsəfi-psixoloji tərəflərini, müharibənin yalnız güllələrdən, mərmilərdən ibarət olmadığını və xalqımızın qələbəsini ustalıqla təsvir edir:

*Ayaqlarım cığırılara yalvarır;
QARABAĞ,
biz sənə övladınıq,
ilk dəfə gördüyün övladlar.*

*Uzaq tut ayaqlarımızdan
 bətnində gizlətdiyin minaları.
 Füzuli, Cəbrayıl, Hadrut cəbhəsi...
 Burda ulduzlarla deyil,
 hər minamyot mərmisiylə sayırıq
 yarım qalan ümidləri,
 anaların göz yaşını.
 bir döyüşçü sevgilisinin
 bətnində ölən arzusunu.
 Formamda şəhid qardaşlarımın qanı,
 gözlərimdə 44 gecənin yuxusuzluğu,
 bir az həyəcan, bir az da
 sevinc tərinə qarışan geyimim.
 Qarabağ torpağıyla, palçığıyla
 büsbütün vətənləşən bədənimiz və
 bizi gözləyən Azərbaycan
 meydanlarda, ürəklərdə, gözləriylə hayqırır;
 Sən azadsan!
 Sən azadsan! (Xocalı, Siqnaş. Noyabr 2020)*

4. Qurudulmuş xatirələr və qələmsiz yazılan tale: Qazinin ruhunda açan güllər və travmaların semiotikası

“İtirilmiş əllər” şeirində (2014) müharibənin yaratdığı fəsadlar, həsrət, ağır və dözülməz itkilərdən bəhs olunur. Lirik qəhrəman sevgilisinin itirdiyi əlləri (fiziki-mənəvi itki) kədərlə anır. Əvvəllər ona gül verən əllər indi yoxdur, cəbhədə itirilib. Şeirdə əllər, kitablar və gül çiçəkləri simvolikdir. Şeirin lirik qəhrəmanı sevgilisinin əllərini (həyatını, emosional itkilərini) kitabları arasında (keçmişdə yaşanmış xatirələr) qurutduğu gül çiçəklərində (məhv olan gözəlliyin, solan həyatın və itirilmiş zamanın simvolu) axtarır. Yəni sevgili keçmiş həyatı bərpa etməyə çalışır. Cəbhədə yalnız əllər deyil, ürəklər, hisslər döyüşür. Bizim qəhrəmanımız-qazimiz əllərini geri qaytara bilməz, amma həyatı ilə barışa, keçmişdə yaşadığı acı verən xatirələri anlayıb, travmaları ilə üzləşib onları qəbullana bilər, yəni “əllərin” gətirdiyi emosional itkinin öhdəsindən gələ, həyatı ilə barışa bilər. Bunun üçün zamanla bərabər səbr və iradəyə ehtiyacı var. Lirik qəhrəmanımız cəbhədə itirilən əlləri gül çiçəklərində deyil, qazinin “qəlbində” axtarmalıdır. O, itirilmiş əllərin deyil, keçmişin, gül çiçəkləri kimi solub gedən zamanın xiffətini çəkir. Həmin “gül çiçəkləri” də elə qazinin qəlbində və ruhunda gizləni. *Qəlbinizdəki “boy atan gül çiçəklərini” tapmağınız diləyi ilə, əziz qəhrəmanlarımız, sizi sevirik:*

*Görüşəndə
 Sevgilisinin əlində
 gözü axtarardı
 ona veriləcək gülləri.
 İndi
 kitabları arasında qurutduğu
 Gül ləçəklərində axtarır
 Sevgilisinin cəbhədə itirdiyi əlləri.*

5. Müharibənin semantikasi: Şəhid olmayanların şəhadəti və qanlı yazılmış lirikalar

Emin Pirinin *“Sağ qalan varmı?!”* şeirində (2014) müharibənin insan həyatına vurduğu zərbələr, yaşam-ölüm keçidi arasında qalan insanların faciəli taleyi təsvir olunur. Müharibədə yalnız əsgərlər deyil, onların yaxınları-ərxa cəbhə də döyüşür və yalnız əsgərlər deyil, onların yaxınları-ərxa cəbhə də yaralanır. Müharibənin cəbhədə öldürmədiyi insanların da ruqları zədələnir, onlar da ağır travmalar alır. Müharibə şəhid və qazi yaxınlarının arzularını, sevgilərini də öldürür. Ruqlar yalnız məzarlıqda yatan cansız cəsədlərdən ibarət deyil. Bədəni dəfn olunmayan nə qədər kəfənsiz, duasız

“ruhlar” (arxa cəbhənin qəhrəmanları) var aramızda. Bizimlə eyni coğrafiyada yaşayan, arzuları itkiləri ilə birlikdə dəfn olunan, kəfənsiz, duasız “ruhlar”. (psixoloji ölümün ədəbiyyatda təzahürü)

“Sağ qalan varmı?!” şeiri müharibənin soyuq, qəddar üzünü bizə açıb göstərir. Güllə (ölümün simvolu) fevral şaxtasından (ölümün qəddar və soyuq üzü) “üşüyür” və “isinmək” istəyir, onu ancaq əsgər sinəsi “isidə” bilər, müharibə adlı “canavar” qoxulaya-qoxulaya ancaq əsgər “axtarır”, qidası “əsgər bədənidir”. Şeirdə yalnız “güllə” deyil, səngərə məktub yazan qız da üşüyür, ancaq qızın üşüməsindəki fəlsəfə fərqlidir. O, mənəvi-psixoloji olaraq, “üşüyür”. Üşüyən ruhudur. Ürəyi bəlkə də şaxtadan “donub”, güclə döyünür, hissləri buz kimidir, heç isti əllər də onun ruhunu isitməz. Şeirdə fiziki ölümə (“*hər əsgər tabutu bir ağ gəlinliklə köçər*”) bərabər psixoloji ölüm (“*kimsə sağdı?!*”) də təsvir olunur. Tağım komandiri səngərdən boğuc səslə əsgərlərin sağ olub-olmadığını yoxlayır. (müharibənin bədii refleksiyası) Fiziki olaraq sağ qalan əsgərlər psixoloji olaraq, ölürlər. Ruhən məhv olurlar. Ölümün yalnız fiziki, kliniki növləri yoxdur. Psixoloji ölüm də var və qazi şairimiz şeirdə bu ölümün fəlsəfəsini izah edib:

*Əsgər sinəsi axtarır
isinməyə
fevral şaxtasından
üşüyən güllə.
tağım komandirinin
səngərdən qıvrıla-qıvrıla
boğuc səsi gəlir:
kimsə sağdı?!*

Nəticə

Post-müharibə ədəbiyyatında müharibə yalnız cəbhədə deyil, insanın ruhunda da gedir. Qazi şair Emin Pirinin yaradıcılığında müharibənin yalnız fiziki deyil, ruhsal travmalar gətirməsi vurğulanır. Onun hekayə və şeirlərində süni pafosdan uzaq real müharibə səhnələri, cəmiyyətdə gedən bərpa prosesi və arxa cəbhənin müharibədən sonrakı vəziyyəti təsvir olunur. Emin Pirinin yaradıcılığı müharibənin ədəbiyyata bədii refleksiyasıdır. Məqalədə tədqiq olunan problem yalnız elmi mənə kəsb etmir, həm də şəxsi mənə daşıyır. Dayım Mahir Allahquliyev Birinci Qarabağ müharibəsində şəhid olub, digər dayım Mahmud Allahquliyev Birinci Qarabağ müharibə veteranıdır. Müharibənin yaratdığı travmaların ailələrdə buraxdığı izi anlamaq mənim üçün çox da çətin deyil. Şəhidlərin geridə buraxdığı izləri, qazilərin sükutunu, yaralı ruhların naləsini, müharibənin vurduğu zərbələri ifadə edən hər cümləm, hər fikrim mənim üçün həm elmi, həm də subyektiv əhəmiyyət daşıyır. Bu iki paralel tale mənə müharibənin necə yaşandığını, nələr yaşatdığını hər zaman xatırladır. Şəhid danışır, ancaq eşidən yoxdur, qazi susur, ancaq səsi duyulur. Emin Pirinin yaradıcılığı kimi mənim də ruhumun yaddaşında daşdığı bu həyat hekayələri post-müharibə ədəbiyyatının canlı nümunəsidir. Bir misra, bir cümlə, bir baxış müharibəni danışdırmağa kifayət edir, ən acı fəryadlar məhz sükutun arxasında gizlənir. Qazi şair Emin Piri qələminin yaratdığı bədii ədəbiyyat nümunələrində yalnız müharibənin acı təcrübələri deyil, eyni zamanda onun gətirdiyi sosial-psixoloji travmaların ifadəsi də təsirli və mükəmməl bir şəkildə əks olunur. O, şeirlərində və hekayələrində ürəyində daşdığı müharibənin ağırlığını və cəmiyyətin müharibədən sonrakı psixoloji vəziyyətini çəkinmədən bədii dillə ifadə edir.

Summary

THE SILENT CRY OF THE “LIVING MARTYR”: THE ARTISTIC REFLECTION OF WAR IN THE WORK OF THE POET EMIN PIRI, A REPRESENTATIVE OF POST-WAR LITERATURE

Post-war literature studies not only the physical, but also the psychological and social effects of war. The examples attributed to this literature describe the incurable wounds inside a person, the post-war state of society, the traumas suffered by relatives of martyrs and veterans. The literary texts authored by veteran poet Emin Piri, a participant in the Second Karabakh War, are noteworthy examples. There is no artificial pathos here, there is no wide scope for imagination. The stories and

poems created by the veteran, who shared with us the consequences of the war, his experiences, suffering, pain, dreams, and feelings, are a “literary chronicle” of the spiritual burden of post-war literature. Reading the texts that flow from the soul of the veteran, whom we call a “living martyr,” who participated in the front lines of the war, truly makes one both happy and sad. The main focus of the article is on the work of veteran poet Emin Piri.

Keywords: *post-war, literature, Emin Piri, veteran, martyr, Homeland*

Резюме

БЕЗМОЛВНЫЙ КРИК «ЖИВОГО МУЧЕНИКА»: ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ОТРАЖЕНИЕ ВОЙНЫ В ТВОРЧЕСТВЕ ПОЭТА ЭМИНА ПИРИ, ПРЕДСТАВИТЕЛЯ ПОСЛЕВОЕННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Послевоенная литература изучает не только физические, но и психологические и социальные последствия войны. Приведенные в ней примеры описывают неизлечимые раны внутри человека, послевоенное состояние общества, травмы, полученные родственниками шехидов и ветеранами. Примечательны литературные тексты ветерана-поэта Эмина Пери, участника Второй Карабахской войны. Здесь нет искусственного пафоса, нет широкого простора для фантазии. Рассказы и поэмы, созданные ветераном, который поделился с нами последствиями войны, своими переживаниями, страданиями, болью, мечтами и чувствами, являются «литературной летописью» духовного бремени послевоенной литературы. Чтение текстов, которые исходят из души ветерана, которого мы называем «живым шехидом», участвовавшего в войне на передовой, поистине радует и огорчает. Основное внимание в статье уделяется творчеству ветерана-поэта Эмина Пери.

Ключевые слова: *послевоенный, литература, Эмин Пери, ветеран, шехид, Родина*

ƏDƏBİYYAT

1. Birt, J. 10 Types of Essays: Examples and Purposes of Each. <https://www.indeed.com/career-advice/career-development/types-of-essays>
 2. Dağtumas, S. Dağtumas: “oğurlanmış” kəndin tarixçəsi. Şəhidin və şəhid anasının arasındakı sarsılmaz “körpü”. <https://sherg.az/cemiyyet/221722>
 3. Əliyeva, Z. 44 günlük Vətən müharibəsi ədəbiyyatşünaslarımızın yaradıcılığında. <https://science.gov.az/az/news/open/17273>
 4. Ersoy, M.A. İstiklal Marşı. <https://tdk.gov.tr/genel/istiklal-marsi/>
 5. Həbibbəyli, İ. Müharibə və ədəbiyyat. Ədəbiyyat qəzeti: xüsusi buraxılış.- 2022.- 5 mart.- s.2-3.
 6. Piri, E. “Müharibə sonrası eşq” hekayə-essesi. <https://kulis.az/xeber/emin-piri/nesr/muharibe-sonrasi-esq-emin-pirinin-ilk-hekayesi-46020>
 7. Piri, E. Müharibə gündəliyi. Torpağı Vətənə çevirənlər. Bakı: YYSİB, 2021, 70 s.
- Piri, E. “Səngər məktubları” silsiləsi. <https://kulis.az/xeber/edeb-tenqid/xeber-21715>

POSTMÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA MÜHARİBƏ REALLIQLARININ ƏDƏBİ TƏZAHÜRÜ

Simnarə CƏBRAYİLOVA

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: simnarajabrayil@gmail.com

ORCID ID: 0009-0004-6287-123

2020-ci ildə baş vermiş 44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycan ədəbiyyatında vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq və şəhidlik motivlərini ön plana çıxarmışdır. Müasir yazıçılar və şairlər bu dövrün emosional yükünü oxucuya çatdırmaq üçün realist və bəzən də lirizmlə zəngin ədəbi əsərlər yaratmışlar. Ədəbiyyatda Qarabağın azadlığı, xalqın birliyi və şəhidlərin əziz xatirəsi mərkəz mövqedə dayanır. Azərbaycan ədəbiyyatı doğma ölkəmizin ayrılmaz tərkib hissəsi olan

Qarabağın işğaldan azad olunması uğrunda müharibədə sözün əsl mənasında “müəlləh əsgər” kimi iştirak etmiş və döyüşmüşdür. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin uğurla həyata keçirdiyi “Dəmir Yumruq” müharibə hərəkatı Azərbaycan ədəbiyyatının mübarizlik ruhunu, vətəndaşlıq qayəsini ön mövqeyə çıxarmışdır. Bu mənada Zahid Xəlilin “Dəmir yumruq dastanı” poeması bir şairin deyil, bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatında Ali Baş Komandan mövzusunda yaranmış ədəbiyyat külliyyatının ümumiləşdirilmiş adı kimi səslənir [6].

Beləliklə, bir əsrlik müharibə ədəbiyyatı tarixində ilk dəfə olaraq diskurs dəyişmişdir. İkinci Qarabağ müharibəsinin başlandığı 27 sentyabr 2020-ci ildən Vətən savaşının tarixi Zəfərlə bitdiyi 8 noyabradək Azərbaycan ədəbiyyatı döyüşən və qalib gələn əsgər qismində çıxış etmişdir. Qarabağ müharibəsindən bəhs edən hekayələrimizdə də hər şey nəql edilmir, yalnız yaddaşı oyadan, onu digər insanların yaddaşına qoşan nöqtələr “kəşf edilib” təsvirə qatılır və belədə aysberqin görünməyən tərəfləri yaddaşı ağrıyan insanların taleyinin gizlinlərini üzə çıxarır. 30 illik həsrətdən sonra Azərbaycan yazıçı və şairləri qələmə köklənərək dəyərli nümunələrə imza atdılar. Xalq şairi Sabir Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş”, Əlirza Həsərin “Barıt qoxulu çiçək”, xalq şairi Nəriman Həsənzadənin “Zəfər yolu” və s. bu qəbildəndir. Yazıçı və şairlərin müxtəlif janrlarda yazılmış əsərlərində Vətən müharibəsinin hər günü, bütün tarixi məqamları cəsarətli bədii sözün iştirakı ilə müşayiət olunmuşdur. S. Rüstəmxanlının “Qarabağa dönüş” poeması İkinci Qarabağ müharibəsi dövrünün ədəbi diskursunun mükəmməl nümunəsidir. Məsələn, şair Nigar Həsənzadənin şeirlərində müharibənin gətirdiyi ağrı və qürur bir arada təqdim olunur. Elçin Hüseynbəylinin hekayələrində isə müharibədən qayıdan insanların psixoloji portretləri təsvir olunur. Bu əsərlərdə həm də torpağa bağlılıq və milli yaddaş əsas ideya kimi çıxış edir. Orxan Həsəninin Qarabağ müharibəsi mövzusunda yazdığı “Qırmızı ayaqqabılar” adlı başqa bir hekayəsində müharibənin insan ruhuna vurduğu zərbə sadəcə iki damla göz yaşının içindən göstərilir. Müəllif müharibə dəhşətlərini vermək üçün başqa bir üsul seçir, xatirələrə dalmış, sevdiyi qızı xatırlayan əsgər sinəsindən güllə yarası aldıqda gözlərindən yaş yumurlanır, ancaq bilmək olmur, o iki damla göz yaşı xatirlərdən gəlir, yoxsa güllə yarasından. Hekayə orijinal təhkiyəsi və incə detalları ilə diqqət çəkir [5].

İngilis ədəbiyyatında postmüharibə anlayışı daha geniş və universal kontekstdə formalaşmışdır. I və II Dünya müharibələrindən sonra yaranan əsərlərdən başlayaraq, müasir dövrdə İraq və Əfqanıstan müharibələrinə dair yazılmış əsərlərdə də postmüharibə mövzuları aktuallığını qoruyur. İngilis ədəbiyyatında müharibə daha çox travma, şəxsiyyətin parçalanması, ailə münasibətlərinin pozulması və sülh arzusu kimi motivlərlə təqdim olunur.

İngilis ədəbiyyatında postmüharibə dövrü (xüsusilə II Dünya Müharibəsindən sonra və sonrakı münaqişələr – İraq, Əfqanıstan müharibələri daxil olmaqla) ədəbi cəhətdən çox zəngindir. Bu dövrün əsas xüsusiyyətləri müharibənin insan ruhuna təsiri, travma, sosial dəyişikliklər, qəhrəmanlığın sorgulanması və antimilitarist yanaşmalarla bağlıdır. Əsas ingilis postmüharibə ədəbiyyatı nümunələri:

1. Pat Barkerin 1991-ci ildə qələmə aldığı “Regenerasiya” (Regeneration) əsəri I Dünya Müharibəsi əsasında yazılıb, amma II Dünya Müharibəsindən sonrakı dövrdə postmüharibə travmasını tədqiq edən trilogiyanın birinci hissəsidir. Əsas mövzusu psixoloji zədələr, əsgər təcrübələri, müharibəyə qarşı münasibətdir [7].
2. Qrem Qrin 1955-ci ildə yazdığı “Səssiz Amerikalı” (The Quiet American) əsəri Vyetnam müharibəsinin başlanğıc dövründə yazılıb. Müharibə və siyasətin mənəviyyata təsiri, kolonializmin tənqidindən bəhs edilir.
3. Yan MakEvanın “Kəffarə” (Atonement) əsərini 2001-ci ildə qələmə almasına baxmayaraq II Dünya Müharibəsi fonunda yazılmışdır. Günah, bağışlanma, yaddaş və müharibənin fərdi talelərə təsirindən bəhs edir.
4. Kevin Pauersin “Sarı quşlar” (The Yellow Birds) romanında İraq müharibəsinin əsgər psixologiyasına təsiri qabarıq şəkildə verilmişdir. Bu əsər müəllifin debüt romanıdır. Müharibənin əsgərlər üzərində yaratdığı psixoloji dağıntılar mövzunun özəyini təşkil edir [11].

5. Hilari Mantelin “İqlim dəyişikliyi” (A Change of Climate) kitabı müharibədən sonra sosial və dini dəyişikliklərə dair bir perspektiv əsəridir.
6. Ceyms Ballardın “Günəş imperiyası” (Empire of the Sun) romanı II Dünya Müharibəsi dövründə Şanxayda əsir düşmüş ingilis uşağın təcrübələrindən söz açır.. Uşaqlıq, travma və sağ qalmaq instinkti əsərin kulminasiya nöqtəsidir.

Əlaqələndirmə və müqayisəli təhlil

Azərbaycan və ingilis ədəbiyyatında postmüharibə dövrü fərqli tarixi və sosial kontekstlərdə inkişaf etsə də, bəzi ortaq və fərqli cəhətlər müşahidə olunur.

Aspekt	Azərbaycan ədəbiyyatı	İngilis ədəbiyyatı
Mövzu	Qələbə, şəhidlik, vətənpərvərlik	Travma, itki, psixoloji parçalanma
Məqsəd	Milli ruhu gücləndirmək	Müharibənin mənəvi nəticələrini sorgulamaq
Janr və üslub	Lirik şeirlər, hekayələr, esselər	Realist romanlar, psixoloji dram
Yanaşma	Kollektiv kimlik və qürur	Fərdi təcrübə və introspektiv baxış

Azərbaycan ədəbiyyatı müharibəyə daha çox tarixi ədalətin bərpası və qələbə prizmasından baxır. İngilis ədəbiyyatında isə müharibənin qaranlıq tərəfləri, insan ruhundakı dağıntılar və antimilitarist yanaşma daha çox ön plandadır.

Nəticə

Postmüharibə ədəbiyyatı hər iki ölkədə həm tarixi yaddaşın qorunması, həm də ictimai şəüurun formalaşdırılması baxımından mühüm rol oynayır. Azərbaycan ədəbiyyatında bu mövzu qələbə və milli birliyin simvoluna çevrilmişkən, İngilis ədəbiyyatında müharibə daha çox humanist və psixoloji aspektdən dəyərləndirilir. Müxtəlif yanaşmalara baxmayaraq, hər iki ədəbiyyatda da müharibə insan həyatında dərin izlər buraxan hadisə kimi təqdim olunur.

Summary

LITERARY MANIFESTATION OF WAR REALITIES IN AZERBAIJAN AND ENGLISH LITERATURE IN THE POST-WAR PERIOD

War, as an event that has left deep traces in human history, has always been reflected in literature. The Second Karabakh War can be seen as the beginning of a new stage in Azerbaijani literature. At the same time, in English literature, the concept of postwar has developed after various conflicts and been presented in different literary styles. This article provides a comparative analysis of the main themes, literary approaches, and writerly positions of the post-war period in Azerbaijani and English literature.

Keywords: *postwar literature, comparison, analysis, literary approaches*

Резюме

ЛИТЕРАТУРНОЕ ОТРАЖЕНИЕ ВОЕННЫХ РЕАЛИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ И АНГЛИЙСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ ПОСЛЕВОЕННОГО ПЕРИОДА

Война, как событие, оставившее глубокие следы в истории человечества, всегда находила отражение в литературе. Вторую Карабахскую войну можно рассматривать как начало нового этапа в азербайджанской литературе. В то же время в английской литературе концепция послевоенного периода развивалась после различных конфликтов и была представлена в разных литературных стилях. В данной статье дается сравнительный анализ основных тем, литературных подходов и писательских позиций послевоенного периода в азербайджанской и английской литературе.

Ключевые слова: послевоенная литература, сравнение, анализ, литературные подходы

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov İ. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında Vətən müharibəsi motivləri. Bakı: Elm və Təhsil. 2021.
2. Hüseynbəyli E. Qayıdanlar. Bakı: Qanun Nəşriyyatı. 2021
3. Həsənzadə N. Zəfər Şeirləri. Bakı: Yazıçı Nəşriyyatı. 2021
4. Həsəni Orxan. Müharibənin həfləri // <https://525.az/news/114244muharibenin-herfleri-orxan-heseni>
5. Həsəni Orxan. Qırmızı ayaqqabılar // <https://kulis.az/xeber/senet/qirmiziayaqqabilar-orxan-heseniden-yeni-hekaye-42199>
6. Şərifova S. Müstəqillik dövrü Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ mövzusunun əks etdirən əsərlərin janr xüsusiyyəti, problematikası, obrazları və bədii dili. “Elm və Təhsil” Bakı – 2022, 444 səh.
7. Barker P. Regeneration Trilogy. Penguin Books, 2008.
8. Childs P. Contemporary British Fiction. Routledge, 2008
9. Cooke P. The Legacy of the Second World War in Contemporary British Fiction. Bloomsbury Academic. 2011
10. Hynes S. The Soldiers' Tale: Bearing Witness to Modern War, 1998
11. Powers K. The Yellow Birds. Little, Brown and Company, 2012.

I VƏ II QARABAĞ MÜHARİBƏLƏRİNİN POSTTRAVMATİK NƏTİCƏLƏRİ

Südabə HÜSEYNOVA

*AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: sudabeaskerova@gmail.com
ORCID: 0000-0002-7730-5094*

Müharibələrin azərbaycanlıların psixikasında yaratdığı psixoloji sarsıntılar, mənəvi zərbələr xalqımızın genetik yaddaşına hopmuşdur. Xüsusilə Birinci və İkinci Qarabağ müharibəsində yaşananlar Azərbaycan xalqının ilk növbədə mənəvi sarsıntısına və psixoloji travma almasına səbəb olmuşdur.

Travma sonrası və ya posttravmatik stress (TSSP və ya travma sonrası stress pozğunluğu) şəxsiyyətin individual psixi vəziyyətinə əhəmiyyətli dərəcədə pis təsir göstərir və ağır psixi hal kimi qiymətləndirilir. *“Travma sonrası stress pozğunluğu şok edici, qorxulu və ya təhlükəli həyat hadisəsi yaşayan bəzi insanlarda inkişaf edən bir xəstəlikdir. Travmatik vəziyyət zamanı və ya ondan sonra qorxu hissi psixikamızın normal reaksiyasıdır. Posttravmatik stress keçirən hər bir insan sonradan bütün hissləri yaşayır; TSSP diaqnozu olan insanlar təhlükə altında olmadan stresli və ya daim qorxu hiss edə bilirlər. ... TSSP hər yaşda hər kəsə təsir edə bilər. Məsələn, müharibə veteranları, fiziki və ya cinsi zorakılıq epizodu, avtomobil qəzası, fəlakət, terror hücumu və ya digər çətin hadisələrlə üzləşmiş insanlar posttravmatik stress pozğunluğu keçirirlər”*.

Posttravmatik stress keçirən insanlarda əsasən aşağıdakı əlamətlər müşahidə edilir:

- Ən azı bir yaddaş müdaxiləsi nümunəsi;
- Ən azı bir qaçınma nümunəsi;
- Həddindən artıq həyəcanlılıq və reaktivliyin ən azı iki hali;
- Ən azı iki kognitiv pozğunluq və əhval pozğunluğu;
- Xatirələrin işğalı;

- Artan ürək döyüntüsü və ya tərləmə kimi fiziki təzahürlərlə müşayiət olunan travmatik hadisələri təkrar-təkrar xatırladan “flashbacks”;

- Ağır yuxular;
- Qorxunc fikirlər [6; 3].

Erməni terrorçularının ağır işgəncə və əzablarına məruz qalaraq öz doğma torpaqlarını tərk etməyə məcbur olan insanlar yaşadıkları psixi və fiziki stressi, frustrasiya və depressiya hisslərini öz övladlarına, 30 ilə yaxın müddətdə formalaşan ikinci nəsil qaçqın və məcburi köçkünlərə öz genetik yaddaşları ilə ötürüblər, bu qaçılmaz və normal psixoloji vəziyyət kimi qiymətləndirilə bilər. Bu əsasda deyə bilərik ki, qaçqınlıq və köçkünlük stressi 2020-ci ildə II Qarabağ və ya Vətən müharibəsinin baş verməsilə nəticələndi. Düşmən terrorçu əməliyyatlarını davam etdirərək, müxtəlif vasitələrlə (ekoloji və fiziki terror aktları törətməklə) xalqımıza psixoloji təsir göstərməyə, müharibə əzablarından keçən insanların qorxu hissini canlandırmağa çalışırdı. Düşmən bilir ki, terror cəmiyyətdə psixoloji tarazlığı, dincliyi, ictimai həyatın sabitliyini pozur, ümumi narahatlıq, qorxu və təhlükə yaradır.

Birinci və İkinci Qarabağ Müharibələri zamanı düşmənin dinc əhaliyə və xüsusilə də hərbiçilərə vurduğu psixoloji zərbə və onun fəsadları erməni terrorunun azğınlığının başlıca təzahürüdür. Təəssüf ki, müharibələr zəfərlə və ya məğlubiyyətlə qurtarmasından asılı olmayaraq sonrakı mərhələdə ciddi narahatlıq yaradan nəticələrə yol açır. Bu sahəni araşdıran mütəxəssislərə görə, müharibə cəmiyyətdə və şəxsiyyətdə müxtəlif formalarda dəyişikliklər yaradır. Bir çox psixi xəstəliklərin yaranması və ya genişlənməsi, cəmiyyətdə və fərdlərdə zorakılığın və aqressiv davranışın artması, təməl dəyərlərin itirilməsi, fərdin özündən və bağlı olduğu cəmiyyətdən uzaqlaşması şəxsiyyətin inkişafına davamlı mənfi təsirlər göstərir [8; 53].

2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan və 44 gün davam edən II Qarabağ və ya Vətən müharibəsi Azərbaycan ordusunun qələbəsi ilə başa çatsa da geriye geniş miqyaslı sosial və psixoloji travmalar buraxmışdır. Birinci və İkinci Qarabağ savaşları dövründə Erməni terrorizminin azərbaycanlıların psixikasında posttravmatik fəsadları öz təsirlərini hərbiçilərlə yanaşı öz yurd yuvasından qovulan, sürgün edilən azərbaycanlılarda da göstərmişdir.

Bu sahədə araşdırma aparan psixiatr Fərqanə Novruzova müharibənin ən ağır travmalardan biri olduğunu, insanların ölməsi, yaralanması, sevdiyi insanları itirməsi, dəhşət, qorxu, terror, kədər, kin və göz yaşı anlamına gəldiyini bildirir: *“Təbii ki, bütün bunlar öz-özlüyündə müharibənin cəmiyyətdə geniş və çox ciddi psixoloji problemlərə yol açdığını da istisna etmir”* [4]. Azərbaycanda Birinci Qarabağ Müharibəsi (1988-1994) və İkinci Qarabağ Müharibəsindən (2020-ci il 27 sentyabr - 8 noyabr) sonra müharibə iştirakçılarının sosial-psixoloji adaptasiyası ilə bağlı həm şəxsiyyətdaxili, həm də şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə yaranan gərginlik erməni terrorizminin ağırlı nəticələrinin təzahürüdür. Müharibələrin gedişində və post-müharibə dövründə ümumilikdə əhalinin və xüsusiləkdə şəhid və qazi ailələrinin psixoloji sarsıntıları əsaslı tədqiqat tələb edən problemdir.

Müharibədən sonrakı dövrdə həm Kütləvi İnformasiya Vasitələri, həm də sosial şəbəkələr davamlı olaraq qazilərin, müharibə iştirakçılarının intihar xəbərlərini yayırlar. Tədqiqatlar göstərir ki, bu post-müharibə dövrünün qaçılmaz nəticələrindəndir. Birinci Qarabağ Müharibəsinin (1988-1994) və İkinci Qarabağ Müharibəsinin (44 günlük savaş) insanlara, xüsusilə də hərbiçilərə göstərdiyi travmalar, psixi təsirlər və posttravmatik stress yalnız hərbiçilərdə deyil, həm də hərbiçi ailələrində və ümumilikdə cəmiyyətdə izlənilir. Təəssüf ki, ermənilər, əsir aldıkları soydaşlarımızla qeyri-insani şəkildə davranaraq onlara elə ağır travmalar yaşatmışlar ki, hətta bəzən müalicələr də nəticəsiz qalır.

Məsələn, Birinci Qarabağ Müharibəsinin iştirakçısı Aqil Əhmədov, 1997-ci ildə ermənilərlə qeyri-bərabər savaşda kəşfiyyat qrupunun 7 üzvünün şəhid olduğunu özünün isə ağır yaralanaraq düşmən tərəfindən əsir alındığını bildirir. Yalnız 1999-cu ilin martında, yəni 1 il 11 aydan sonra Ümummilli Lider Heydər Əliyevin söyləri ilə əsirlikdən azad edilsə də məruz qaldığı ağır işgəncələrin nəticələri sağalmaz xəstəliyə tutulmasına səbəb olub. Hazırda birinci qrup Qarabağ əlili olan Aqil Əhmədov deyir ki, *“əsir düşərkən ağır yaralı olsa da ermənilər ona qarşı vəhşicəsinə davranıb. Nəticədə istər ölkə daxilində və istərsə də xaricdə dafələrlə müalicə olsa da heç bir faydası olmayıb”* [1].

Təəssüf ki, Qarabağ savaşları zamanı Aqil Əhmədov kimi işgəncələrə məruz qalaraq sağalmaz xəstəliklərə düşərən çox sayda hərbiçilərimiz var. Bəzi hallarda bu travmalara davam gətirməyib sui-qəsdə və pis vərdişlərə meyl yaranır. Ekspertlərin bildirdiyinə görə, ümumilikdə müharibədən sonra baş verən əsas psixi pozğunluqlar travma sonrası stress pozğunluğu (TSSB), depressiv pozğunluq, ümumiləşdirilmiş narahatlıq pozğunluğu və alkoqol/maddə istifadəsi pozğunluqlarıdır [8; 55].

Bu faktları təsdiqləyən ekspertlər vəziyyətlə əlaqədar olaraq həyəcan təbili çalırlar. Polkovnik, Qarabağ müharibəsi və Silahlı Qüvvələrin veteranı, hərbi ekspert Şair Ramaldanov mətbuata açıqlamasında psixoloji travmaların qısa müddətə bərpa ehtimalının çox az olduğunu bildirib: *"Müharibə aparan ölkədə iştirakçılar psixoloji travma alırlar. Yəni, belə hallar həmişə müşahidə olunub. Psixoloji travma alan müharibə iştirakçıları arasında intihar edənlər də az deyil. Azərbaycanda da istər birinci, istərsə də ikinci Qarabağ savaşında bu hallar olub. Həmin psixoloji travmalar adətən müharibədən bir il sonra özünü göstərir. Qazilərimizin, veteranlarımızın intiharları əlbəttə, cəmiyyəti narahat edir. Məvafiq şəxslər, qurumlar bu barədə düşünülməlidirlər"* [2].

Təbii ki, cəmiyyətdə gərginliyin yaranmasına səbəb olan bu kimi hallar və müharibənin geridə buraxdığı psixoloji travmalar gedərək özünü daha çox göstərməyə başlayır. Nəticədə insanlar ya sonu ağır xəstəliklərə, ölümə aparan pis vərdişlərə meyl edirlər, ya da özlərinə sui-qəsd edirlər. Bu vəziyyət Azərbaycan cəmiyyəti üçün də xarakterikdir. Psixiatr bunun səbəblərini müharibələrin geridə qoyduğu təsirlərinin insanların psixi sağlamlığına birbaşa təsir etməsi ilə izah edirlər: *"Müharibə və şiddət hadisələri, ölümlər, yaralanmalar, xəstəliklər, aclıq, gələcək planlarda dəyişiklik, evdən, işdən, məktəbdən, yaşayışdan uzaq olmaq və iqtisadi çətinliklər fərdlərin gücsüz və inamsız vəziyyətlər yaşamasına səbəb olur. Travmatik hadisələr fərdlərdə fiziki və psixoloji problemlər yaradır. Mənəvi dəyərlər zədələnir. Xülasə, bəşəriyyətin gələcəyi üçün mənfi nəticələrə gətirib çıxarır"* [4].

Məlumdur ki, müharibə fərdlər və cəmiyyətlər üzərində yaratdığı fəlakətlərlə yanaşı qorxu, təşviş və xaos kimi mənfi duyğulardan doğan çarəsizlik sindromunun da böyüməsinə səbəb olur. Xüsusilə də müharibə iştirakçılarının pis vərdişlərə meyl etmələri bəzən ailələri tərəfindən başa düşülməmələri, cəmiyyətin onlara dəstək verməməsi ilə də əlaqədar olur. Ekspertlər təsdiqləyir ki, qazilər və veteranlar diqqət və qayğı ilə əhatə olunsalar sui-qəsdlərin sayı azalmış olar. Məsələn, sağlam bir insan müharibədən sonra fiziki sağlamlığını itirir və əvvəlki kimi fəal işlə məşğul ola bilmir. Bu vəziyyətdə dövlət onları səhhətlərinə uyğun işlə təmin etməlidir. Müharibədən sonra ailələrin dağılması da müşahidə olunur. Belə ki, bəzi ailələrdə qadın fiziki sağlamlığından məhrum olan həyat yoldaşının iztirablarına dözmür və ayrılmaq qərarına gəlir. Təbii ki, bütün bunlar da ailə institutunun hardasa dağılmasına da yol açır. Mütəxəssislər bu vəziyyətlə bağlı bir sıra həll yolları irəli sürürlər. Müharibənin insan və sosial psixologiyaya birbaşa təsir edən bir qüvvə olduğunu və narahatlığı artıraraq bir çox xəstəliyə səbəb ola biləcəyini izah edən Fərqanə Novruzova, müharibə coğrafiyası və ətrafındakı fərdlərin bir mütəxəssis nəzarətində dəstəklənməli olduğunu vurğulayır. Başda dövlət olmaqla hər kəsin üzərinə böyük vəzifələr düşdüyünü deyən psixiatra görə: *"Sağlam nəsil yetişdirmək üçün həm müharibə ilə üzləşmiş şəxslərə, həm də birbaşa və ya dolaylı təsirə məruz qalan hər kəsə intizamlı şəkildə psixososial dəstək verilməlidir"* [4].

Bütün bunlardan əlavə, mütəxəssislər, savaşların xalqların gələcəyi və cəmiyyət üçün əhəmiyyət kəsb edən və uzun müddət davam edən iki nəticəsini xüsusilə vurğulayalar: zorakılığın artması və insani dəyərlərin itirilməsi. Müharibə zamanı milyonlarla insan istər-istəməz evlərindən didərgin düşür, təhlükəsizliyin təminatı məqsədilə bir çox travmatik köçlər baş tutur [4].

Ölkəmizdə müharibə ilə bağlı yaranan neqativ hallar Azərbaycanın demək olar ki, bütün təbəqələrindən olan insanların psixikasında mənfi stereotiplərin yaranmasına yol açdı. Rəsmi məlumata əsaslanan mətbuat psixoloq və psixiatrlardan ibarət qrupların 712 belə ailə ilə görüş keçirdiyini bildirib. Görüş zamanı psixoloji dəstəyə ehtiyacı olan ailələrlə seansların keçirilməsiylə yanaşı ilkin yoxlanışdan sonra ehtiyacı olanlar ödənişsiz dərman preparatları ilə təmin edilirdilər [4].

Araşdırmalardan bəlli olduğu kimi, tarix boyunca və Qarabağ savaşları müddətində azərbaycanlılar erməni terror cinayətinə məruz qalmış və bu da xalqın müxtəlif təbəqələrinə,

xüsusilə də hərbiçilərə travmatik zərbələr yaşatmışdır. Bu gün isə vəziyyətdən çıxış yolları üçün müxtəlif həll variantları təklif edilir. Terrora məruz qalanları xilas etmək üçün dövlət və qeyri-hökumət təşkilatlarının bir yerdə çalışması, müəyyən layihələr üzərində düşünüb həyata keçirmələri məqsəduyğun olardı.

Qeyd edilməlidir ki, II Qarabağ və ya Vətən müharibəsi dönməndə sadəcə əsgərlərimiz deyil, mülki əhali də erməni terrorizminin hədəflərinə məruz qalır, hərbi əməliyyatlar zonasına daxil olmayan yaşayış obyektlərini, Gəncə, Bərdə, Tərtər şəhərlərinin mülki insanların yaşadıkları əraziləri raket atəşinə tutulurdu. Ermənilərin hərbi cinayətləri bu bölgədə yaşayan istər böyük, istərsə də uşaqların psixologiyasında sarsıntıların yaratması ilə müşayiət edilirdi. Mütəxəssislərə görə, ümumiyyətlə müharibələrin yaratdığı travmalar fərddən fərddə dəyişir və hər kəsdə eyni yaşanmır. Uşaqlığı Birinci Qarabağ Müharibəsi dövrünə təsadüf edən insanların aldığı müxtəlif növ psixoloji travmalar onlarda şüuraltı yer alır. Müşahidələrə əsasən demək olar ki, İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı bu nəsil insanların əksəriyyətinin keçirdikləri travmalar şüuraltı möhkəmlənmiş müharibə qorxusu ilə əlaqədar daha ağır olur. Eyni zamanda müəyyən qisim insanlar daha həssas olduqlarından müharibə onlara daha çox təsir etmiş olur [5]. Tarixin bütün dövrlərində terror və müharibələr bəşəriyyətin ən amansız sosial təzahürü olaraq təhlil edilir. Nəsilər bir-birini əvəz edir, insanlar çox zaman bilavasitə müharibənin nəticələrindən müxtəlif formalı travmalar yaşayırlar, lakin bəşər cəmiyyəti var olduqca müharibələr də nəsildən-nəsilə ötürülür.

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində amerikalılar Neil Hove və Villiam Strauss tərəfindən tərtib edilmiş məşhur “Nəsilər nəzəriyyəsi”ndə tarixi hadisələrin və cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərin müəyyən nəsilərin formalaşmasına necə təsir etdiyi barədə fikir inkişaf etdirmişdir. Nəzəriyyə xarici amillər və ətraf mühitin sosial-iqtisadi xüsusiyyətləri ilə formalaşan oxşar xarakter xüsusiyyətlərinə malik insanların nəsilərinin dəyişməsi dövrünü təsvir edir. Nəzəriyyəyə görə, nəsilər təxminən hər 20 ildən bir dəyişir və 80 ildən sonra dövr yenidən başlayır - dəyərlər 80 il əvvəlki yaş qrupunun nəslilə qismən üst-üstə düşür [7].

I və II Qarabağ müharibələrinin nəticələrinin müqayisəli analizi belə deməyə əsas verir ki, I Qarabağ müharibəsində azərbaycanlılar gözləmədikləri halda xəyanətə məruz qalaraq, heç bir müharibə hazırlığı olmadan, kortəbii şəkildə vətəni müdafiə etməyə qalxmışdılar. I Qarabağ müharibəsi ilə bağlı həm maddi-fiziki, həm mənəvi-psixoloji itkilər cəmiyyətimizdə müəyyən sosial-psixoloji böhran şəraitinin yaranmasına əsas olmuşdur. Bu çətinlikləri yaşayan nəslin yeni nəsilə əvəzlənməsinin nətcəsi olaraq Azərbaycan xalqı II Qarabağ və ya Vətən müharibəsində qələbə əldə etmişdir. Artıq yeni ruhda və yeni dünyagörüşlü, yeni amallarla formalaşan nəsil atalarının yaşadıkları depressiyanı yenidənqıymətləndirmə xüsusiyyətinə malik olurlar və nəticələri dəyişmək bacarıqları nümayiş etdirirlər. Valideynlərinin arzuladıqları gerçəklikləri reallaşdırmaq bacarıqlarının təlqin və tərbiyə edildiyi yeni nəsil azərbaycanlılar XXI əsrdə Azərbaycan tarixində yeni bir mərhələ açmağa nail olmuşlar.

II Qarabağ müharibəsinə qədərki mərhələdə erməni terrorçuları Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərində geniş miqyaslı mədəni, siyasi, ekoloji dağıntılar törədərək ümumilikdə bütün azərbaycanlıları mənəvi-psixoloji terrora məruz qoymuş, insanları psixoloji gərginlikdə və müəyyən mənada düşmən qorxusunda saxlamağa yönəlmişdir. Lakin psixoloji araşdırmalar göstərir ki, davamlı psixoloji təzyiq əks reaksiya doğurur, təzyiq altında olan tərəfin keçirdiyi sarsıntı onda qəzəb və intiqam hissini gücləndirir. Eyni zamanda I Qarabağ müharibəsinin şahidi və iştirakçısı olmuş azərbaycanlıların yaşadıkları və yeni nəslə ötürülən yaddaşları II Qarabağ müharibəsində qazanılan qələbənin aparıcı amillərindən olmuşdur.

Summary

POSTTRAUMATIC CONSEQUENCES OF THE FIRST AND SECOND KARABAKH WARS

The psychological blow inflicted by the enemy on the civilian population and especially on the military during the First and Second Karabakh Wars and its consequences are the main manifestation of Armenian terror. Unfortunately, wars, regardless of whether they end in victory or defeat, lead to serious disturbing consequences at a later stage. War creates changes in society and

personality in various forms. The emergence of many mental illnesses, the increase in violence and aggressive behavior in society and individuals, the loss of basic values, and the individual's alienation from himself and the society to which he is attached have a lasting negative impact on the development of personality.

The Second Karabakh or Patriotic War, which began on September 27, 2020 and lasted 44 days, ended with the victory of the Azerbaijani army, but left behind large-scale social and psychological trauma. During the First and Second Karabakh Wars, the post-traumatic consequences of Armenian terrorism on the psyche of Azerbaijanis affected not only the military, but also Azerbaijanis who were expelled and exiled from their homeland.

Keywords: Karabakh wars I and II, Armenian terror, depression, trauma, stress disorder.

Резюме ПОСТТРАВМАТИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ПЕРВОЙ И ВТОРОЙ КАРАБАХСКИХ ВОЙН

Психологический удар, нанесенный противником мирному населению и особенно военным во время Первой и Второй Карабахских войн, и его последствия являются основным проявлением армянского террора. К сожалению, войны, независимо от того, заканчиваются ли они победой или поражением, приводят к серьезным тревожным последствиям на более позднем этапе. Война создает изменения в обществе и личности в различных формах. Возникновение множества психических заболеваний, рост насилия и агрессивного поведения в обществе и отдельных людях, утрата базовых ценностей, отчуждение человека от самого себя и общества, к которому он привязан, оказывают длительное негативное влияние на развитие личности.

Вторая Карабахская или Отечественная война, начавшаяся 27 сентября 2020 года и длившаяся 44 дня, завершилась победой азербайджанской армии, но оставила после себя масштабную социальную и психологическую травму. Во время Первой и Второй Карабахских войн посттравматические последствия армянского терроризма на психику азербайджанцев затронули не только военных, но и азербайджанцев, изгнанных и сосланных с родины.

Ключевые слова: Карабахские войны I и II, армянский террор, депрессия, травма, стрессовое расстройство.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəmid S., "Səkkiz oğulun "gizli cəbhə"də hünər dastanı", "Xalq qəzeti", 16.04.2024. https://xalqqazeti.az/az/sosial-heyat/174578-sekkiz-ogulun-gizli-cebhede-huner?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMCTAAAR1UIUGw5C2S0PDLazogSOaMGa5MzrTzXA7NcN7g996wpcyrntLLb-97Zr4_aem_1KD91-AHub3bOzB0XwkxuA
2. Qazilərlə bağlı məsələyə kompleks yanaşmaq lazımdır. "Report" Xəbər Agentliyi. <https://report.az/sosial-mudafie/herbi-ekspert-qazilerle-bagli-meseleye-kompleks-yanasmaq-lazimdir/>
3. Mehdiyev E., Çelik C., Özdemir B. Karabağ savaşı örnekleminde travma sonrası stres bozukluğu ve alkol kullanım bozuklukları birlikteliği, Gülhane Tıp Dergisi, cilt: 51, sayı: 4, Ankara, 2009. <https://search.trdizin.gov.tr/tr/yayin/detay/98899/karabag-savasi-ornekleminde-travma-sonrasi-stres-bozuklugu-ve-alkol-kullanim-bozukluklari-birlikteligi>
4. Müharibənin arxasında qoyduğu psixoloji travmalar. <https://hamamtimes.tv/muharib%C9%99nin-arxasinda-qoydugu-psixoloji-travmalar/>
5. Müharibənin psixoloji təsirləri. <https://pressklub.az/az/musahibe/muharibenin-psixoloji-tesirler-280655-az>
6. Посттравматическое стрессовое расстройство. New-York: Offis of mental health, s. 3, 16 s.

7. Теория поколений: кто идет на смену альфам и в чем их особенность.
<https://www.forbes.ru/svoi-biznes/453557-teoria-pokolenij-kto-idet-na-smenu-al-fam-i-v-cem-ih-osobennost>
8. Keane T., Fairbank J., Caddell J., Zimering R., Taylor K., Mora C. Clinical evaluation of a measure to assess combat exposure. Psychol Assess 1989; 1: 53-55.
https://www.researchgate.net/publication/232587195_Clinical_Evaluation_of_a_Measure_to_Assess_Combat_Exposure

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN ERMƏNİSTANDA (TARİXİ QƏRBİ AZƏRBAYCANDA) DEMOQRAFİK PROSESLƏRƏ TƏSİRİ

Şərqiyyə İMAMƏLİ

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

E-mail: sherqiyyeimameli@gmail.com

2020-ci il sentyabrın 27-də əks-hücumla başlayan və Vətən müharibəsi kimi tarixə düşən ikinci Qarabağ müharibəsi cəmi 44 gün davam etdi. Azərbaycan Respublikasının hərbi-siyasi qələbəsi ilə nəticələnən bu müharibədən sonra Ermənistanda iqtisadi çöküş və gələcəyə ümidin olmaması ölkədə qeyri-sabitliyə səbəb oldu. Ölkədəki siyasi böhranla birlikdə ən çox müzakirə edilən məsələlərdən biri də İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Ermənistanın sosial-iqtisadi vəziyyəti oldu. Cəmiyyətin sosial-iqtisadi strukturunun və onun inkişaf dinamikasının düzgün müəyyən edilməsi dövlət siyasətinin səmərəliliyinin əsas şərtlərindən biridir. İstənilən ölkədə insanları düşündürən, narahat edən, həllini tələb edən problemlər cəmiyyətin struktur problemlərini müəyyən edir. Ümumiyyətlə, müstəqilliyinin elan edilməsindən sonrakı illərdə Ermənistan iqtisadiyyatını yaranmış yeni tələblərə uyğun şəkildə qurmağa çalışırdı. Lakin, belə bir zamanda iqtisadi strukturlar hələ də başqa dövlətin nəzarəti altında qalırdı. İqtisadi baxımdan qonşu dövlətlərin hər birindən çox zəif olan Ermənistan iqtisadiyyatını inkişaf etdirməyə çalışsa da istədiyinə nail ola bilməmişdir. Pozulmuş iqtisadi əlaqələrini bərpa etmək üçün tranzit ölkə kimi çıxış edə biləcək Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüzkarlıq siyasətinə görə blokadaya düşməsi Ermənistanı böyük imkanlardan məhrum etmişdi.

2020-ci ildə isə Ermənistanda baş verən iqtisadi böhranın iki əsas səbəbi var idi:

- 1) Covid-19 epidemiyasının yayılması
- 2) İkinci Qarabağ müharibəsinin baş verməsi

2020-ci il Ermənistan Respublikası tarixində 1994-cü ildən bəri ən pis dövr hesab edilə bilər. Xarici və daxili siyasi qeyri-sabitlik, gələcəyə dair qeyri-müəyyənliyin kəskin artması ilə müşayiət olunan çətin sosial-iqtisadi vəziyyət bu günə qədər davam edən iqtisadi böhrana səbəb oldu. Digər tərəfdən iqtisadi böhran ölkədə siyasi böhranla, eyni zamanda növbədənəknar seçkilərdən sonra daxili siyasi gərginliyin artması ilə müşayiət olunurdu.

2020-ci ildə Ermənistan Respublikasında koronavirus epidemiyasının yayılması artıq ölkədə sosial-iqtisadi vəziyyətə təsir göstərmiş və ilin sonunda iqtisadi tənəzzülün 4,6%-ə çatacağı bildirilmişdi. Lakin, 2020-ci il sentyabrın 27-də İkinci Qarabağ Müharibəsinin baş verməsi iqtisadiyyatdakı problemləri daha da dərinləşdirdi. Müharibə xərcləri, Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində məskunlaşdırılmış ermənilərin Ermənistana qayıtması, onların sosial problemlərinin dövlət tərəfindən həll edilməsinin mümkünsüzlüyü, koronavirus təsirinə məruz qalmış iqtisadiyyatda sosial komponent təzyiqinin olması da vəziyyəti daha da pisləşdirdi. Məlumdur ki, müharibənin yaratdığı sosial-iqtisadi problemlər uzun müddət sosial-iqtisadi vəziyyətə təsir göstərə bilər. Çünki, bu problemi həll etmək üçün mövcud resursların əhəmiyyətli dərəcədə konsolidasiyası, idarəetmə sisteminin səmərəliliyinin artırılması tələb olunur ki, bu da Ermənistandakı mövcud vəziyyətdə mümkün deyil.

İkinci Qarabağ müharibəsi Ermənistanı demoqrafik fəlakətə sürüklədi, şəhər və kəndlərin sosial-iqtisadi vəziyyətindəki kəskin fərqlər, şəhər və kənd əhalisinin daxili və xarici miqrasiyası demoqrafik durumun səbəblərinin kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətləridir. Kənd yerlərində doğum

səviyyəsinin ən çox azaldığı rayonlar Ararat (Vedi) və Armavir (Sərdarabad) rayonlarıdır. Ümumilikdə Ermənistanda əhalinin təbii artımında 9,9% azalma müşahidə olunub. Burada immiqrasiya məsələləri də mühüm rol oynayır. Ermənistanda Covid-19 epidemiyası və İkinci Qarabağ Müharibəsi nəticəsində ölənlərin sayında artım və doğulanların sayında azalma müşahidə olunub. İrəvan və Qeqarkunik (Bəşkənd) vilayətləri istisna olmaqla, Ermənistanın bütün şəhərlərində demografik monitorinq prosesində ilk dəfə əhalinin azalması müşahidə olunub. [5]

Cədvəl: Təbii artım [9]

	2021	2022	2023
Doğum	30320	29928	30186
Ölü Doğənlər	425	361	343
Ölüm	26836	22468	20152
Təbii artım	3484	7460	10034
Evlilik	14474	14036	13734
Boşanma	3692	3764	3780
0-1 Yaş arası ölüm	202	191	206
0-4 Yaş arası ölüm	236	217	242

Eyni zamanda, Ermənistanda miqrasiyanı şərtləndirən bəzi amillər var. Buraya aşağı həyat standartları, mənəvi cəhətdən qeyri-sağlam mühit, pis iqlim şəraiti və mövcud qeyri-sabitlik daxildir. Bu amillərə ölkədə təhlükəsizliyin təmin olunmaması, müharibə nəticəsində Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində məskunlaşmış ermənilərin geri qayıtması da əlavə edilib. Ermənistanda yaşayış şəraiti o cümlədən yaxşı iş tapmaq istəyi, firavan mühitdə və yaxşı şəraitdə yaşamaq istəyi və digər amillər Azərbaycandan ölkəyə qayıdan əhalinin Rusiya və Avropa ölkələrinə miqrasiya etməsinin əsas səbəbləridir.

Miqrasiya səbəbləri [7]

Gedən və geri dönənlərin əsas səbəbləri	Gedənlər	Geri dönənlər	Yeni gələn miqrantlar
İşləmək üçün	66,3%	14,9%	10,4%
Ailə problemləri səbəbindən	3,7%	18,8%	33%
Yerləşmə	1,3%	7,9%	18,7%
Təhsil	7,7%	1,5%	1,5%
Hərbi	0	2,3%	20,4%
İşin bitməsi	-	24,9%	2,7%
Digər	16,9%	25,3%	8,8%

Ermənistan Respublikası Miqrasiya Nazirliyinin məlumatına görə, bu göstərici əsasən Rusiya Federasiyasına əmək miqrasiyası ilə müəyyən edilir ki, bunun da 82%-i (təxminən 60-70 min nəfəri) iş məqsədi ilə ora gedib. Statistika naziri Amen Qazaryanın sözlərinə görə, 2020-ci ildə Covid-19 epidemiyası səbəbindən bağlanan hava sərhədlərinin açılması ilə miqrasiyada artım müşahidə olunub. Eyni zamanda, 2021-ci ilin birinci yarısında gedən və gələnələr arasında mənfi fərq 2020-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə 5 dəfə çoxdur. Bu səbəbdən 2021-ci ildə sərhədlərin açılması ilə miqrasiyanın intensivləşməsinin, məsələn, 2020-ci ildə təxirə salınan səfərlər və əmək miqrasiyası kimi səbəblərdən biri də İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra ölkədə yaranmış sosial-psixoloji vəziyyətdir. [6]

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Ermənistanda daxili miqrasiya da artıb. Rəsmi məlumatlara görə, Sünik (Zəngəzur) vilayətinin əhalisi 2020-ci ildəki 136 min 400 nəfərdən 2021-ci ildə 134 min 600 nəfərə, Vayotsdzorda (Keşişkənd) 2020-ci ildəki 48 min 400 nəfərdən 47 min 602 nəfərə qədər azalıb. Bu səbəbdən ER Əmək və Sosial Məsələlər Nazirliyinin koordinatoru Artak Markosyan miqrasiyanın artdığını, İrəvana və ətrafına, xüsusən də Sünik (Zəngəzur) vilayətindən ciddi axının olduğunu açıqlayıb. [10] İnfrastrukturun inkişaf etməməsi, iqtisadi, təhsil, mədəniyyət, sosial və təhlükəsizlik sahələrində problemlər ucbatından əhalinin kəndlərdən axını, eyni zamanda kəndlərdə əhalinin qeyri-bərabər bölgüsü müşahidə olunur. Kənd əhalisinin 60%-i Ararat (Vedi), Armavir (Sərdarabad), Geğarkunik (Başkənd) və Kotayk (Ellər) rayonlarında cəmləşib və burada da miqrasiya axını var. Lakin sərhəd kəndləri ilə müqayisədə bu ərazilərdə miqrasiyanın səviyyəsi xeyli aşağı idi. 2016-2021-ci illərdə kənd əhalisinin ən çox tərk etdiyi bölgələr arasında Lori (Dağ Borçalısı), Şirak (Şoreyel), Vayotsdzor (Keşişkənd) və Tavuş (Tovuzqala) var. Ən aşağı miqrasiya nisbəti 0,3 faizlə Armavir (Sərdarabad), 0,4 faiz ilə Sünik (Zəngəzur) və 0,6 faizlə Araratdan (Vedi) şəhərlərində olub. [4] Beləliklə, Ermənistanda demoqrafik şərait müxtəlif səbəblərdən çətinləşdi ki, bu da ölkənin onsuz da ağır olan iqtisadi və sosial vəziyyətinin demoqrafik böhrana çevrilməsinə səbəb oldu.

Ermənistanın rəsmi statistika xidmətinin 2021-ci il noyabrın 1-nə verdiyi məlumata görə, 44 günlük müharibədə həlak olan Ermənistan vətəndaşlarının sayı 2904, ölənlərin ümumi sayı isə 3781 nəfər olub. Belə ki, 2020-ci ildə 15-49 yaşlı kişilərin vəfat edənlərin sayı 2019-cu illə müqayisədə 3,4 dəfə (2801 nəfər) artaraq 3956 nəfərə çatıb. Əmək qabiliyyətli kişi əhali arasında ölüm nisbətinin artmasının əsas səbəbi 44 günlük müharibə olub. İkinci Qarabağ müharibəsi və koronavirus epidemiyası təkcə demoqrafik böhrana mənfi təsir göstərməyib, həm də müharibədən və epidemiyadan sonrakı illərdə uzun müddət sosial-demoqrafik vəziyyətə təsir göstərəcək. Demoqrafik baxımdan ciddi problemlərdən biri də 1990-cı illərin ikinci yarısı və 2000-ci illərin əvvəllərində doğulanların (İkinci Qarabağ müharibəsində iştirak edənlərin əksəriyyətinin) ailə qurmaq yaşında olmasıdır. [1]

Demoqrafik vəziyyətin mənfi tərəfləri əmək bazarında struktur dəyişiklikləri və sosial təminat məsələləri ilə sıx bağlıdır. Ermənistan Respublikasında müharibə hərbi xərclərin artması, işsizlik və yoxsulluğun səviyyəsi, o cümlədən səhiyyə sisteminə, pensiyalara və digər sosial xidmətlərə ayrılan vəsaitlərin azalması ilə nəticələnir. Aydındır ki, qeyri-müəyyənlik və zəif iqtisadi imkanlar şəraitində miqrasiya riski də yüksəkdir. İkinci Qarabağ Müharibəsi zamanı Ermənistan Respublikasının üç rayonu – Sünik (Zəngəzur), Vayotsdzor (Keşişkənd) və Qeğarkunik (Baskənd) sərhəd rayonlarına çevrildi və müharibə davam etdikcə bu şəhərlərin əhalisi azalmağa başladı. Bu, demoqrafik, siyasət və müdafiəyə ciddi təsir etdi. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra Sünik (Zəngəzur) bölgəsinin daimi əhalisi 2020-ci ildə 136 min nəfər azalıb. Qeyd etmək lazımdır ki, Sünikdən (Zəngəzur) əhali axını Ermənistan Respublikasının digər rayonlarından fərqli olaraq kifayət qədər azdır. 2016-2019-cu illər arasında bu bölgədə əhalinin azalması hər il 2159 nəfər olub. 2020-ci il müharibəsinə qədər Ermənistan Respublikasında orta aylıq əmək haqqı reytingində Sünik (Zəngəzur) lider olub. Bu dövrdə İrəvanda orta aylıq əmək haqqı 208 min dram olduğu halda, Sünikdə 269 min 782 dram olub. Bunun bir neçə səbəbi var idi:

1. Sünik rayonunda dağ-mədən müəssisələrinin olması;
2. İşğal olunmuş Qarabağ torpaqları hesabına burada kənd təsərrüfatı və heyvandarlıq sahəsinin inkişafı [1]

İkinci Qarabağ müharibəsinin Azərbaycan Respublikasının hərbi-siyasi qələbəsi ilə başa çatması və işğal olunmuş torpaqların öz sahiblərinə qaytarılması Sünikdə iri heyvandarlığın zəifləməsinə, heyvanların sayının azalmasına səbəb oldu. Bu vəziyyət rayon sakinlərinin gəlir əldə etməsinə mənfi təsir göstərmiş və miqrasiya artmışdır. Eyni zamanda, demoqrafik inkişaf baxımından Gorus rayonunun Təğ kəndində İkinci Qarabağ müharibəsinə qədər demək olar ki, heç bir əhali axını olmayıb. Burada daimi əhalinin sayı 2016-cı ildə 2206 nəfər olduğu halda, 2020-ci ildə 2165 nəfərə çatıb. Lakin müharibənin başa çatması ilə həm sosial-iqtisadi, həm də təhlükəsizlik baxımından əhalinin həm daxili, həm də xarici miqrasiyası artdı. Müharibə başa çatdıqdan sonra

Ermənistan hökuməti yardım proqramlarını həyata keçirdi və kənd təsərrüfatı sektorunun dirçəldilməsi istiqamətində addımlar atdı.

Demoqrafik problemlər və miqrasiya iqtisadiyyata ciddi mənfi təsir göstərir. Əhalinin azalması istər-istəməz əmək məhsuldarlığının azalmasına gətirib çıxarır. Çünki miqrasiya edən əhalinin əksəriyyəti yüksək ixtisaslı insanlardır (beyin axını). Ona görə də Ermənistan Respublikasından əsasən gənclər, xüsusilə gənc mütəxəssislər Qərb ölkələrinə miqrasiya edirlər. Bu da əhalinin qocalma prosesinə təsir edir. Demoqrafik vəziyyət və immiqrasiya işçi qüvvəsinin azalmasına səbəb olur. Ermənistanda əmək qabiliyyətli əhalinin sayı ildən-ilə azalır. 2015-ci ildə Ermənistanda əmək qabiliyyətli əhalinin sayı 2 milyona yaxın olduğu halda, 2021-ci ildə bu rəqəm 1 milyon 800 minə qədər azalıb. Yaşlanma ilə əlaqədar istehlak nümunələri dəyişir və istehlakçı xərclərində davamlı azalma müşahidə olunur. Bu, malların qiymət səviyyəsinə təsir göstərir. Beynəlxalq Valyuta Fondunun hesablamalarına görə, əhalinin qocalması deflyasiya təzyiqləri ilə müşayiət olunur. Nəhayət, demoqrafik qocalma pensiyaların ödənilməsi baxımından büdcə üçün ciddi yükə çevrilir. Qeyd etdiyimiz kimi, Ermənistan əhalisi qocalmış ölkə kimi xarakterizə olunur ki, bu da təqaüdcülərin sayının artmasına gətirib çıxarır və gətirib çıxaracaq. Məsələn, 2022-ci il iyulun 1-də açıqlanan məlumata görə, Ermənistanda 2019-cu ilin əvvəlinə pensiyaçıların sayı 464 min 110 nəfər, 2020-ci ildə 464 min 595 nəfər, 2021-ci ildə isə 465 min 955 nəfər olub. Bu həm birbaşa pensiya ödənişləri, həm də pensiyaların artırılması baxımından ciddi problem olardı. [1]

Demoqrafik vəziyyətin ən mühüm problemlərindən biri də uzunmüddətli demoqrafik dəyişikliklər nəticəsində əhalinin qocalması, əhalinin artımı, doğum, ölüm və onların yerdəyişməsi, həmçinin miqrasiyadır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının müəyyən etdiyi demoqrafik qocalma şkalasına görə, əgər ölkənin əhali strukturunda 65 və yuxarı yaşda olan əhalinin xüsusi çəkisi 7%-dən çox olarsa, həmin əhali yaşlı hesab olunur. Ermənistanda bu göstərici 12,6% təşkil edib. Beləliklə, Ermənistan əhalisinin mexaniki hərəkəti göstəricilərinin tendensiylərini təhlil etdikdə aydın olur ki, miqrasiya təkə əhalinin sayının azalmasına deyil, həm də demoqrafik qocalmaya səbəb olur. Belə davam edərsə, bu vəziyyətin gələcəkdə daha da pisləşəcəyi ehtimal edilir.

Sosial-iqtisadi, demoqrafik vəziyyətin Ermənistanda gənclərin miqrasiya meyillərinə təsirləri

Ermənistanda gənclərin miqrasiyasına təsir edən amilləri öyrənmək üçün ilk növbədə gənc miqrantların sayını hesablamaq lazımdır. 2013-2021-ci illər ərzində gənclər arasında miqrasiyanın ən pik həddi 2016-cı ildə (28 min 660 nəfər) olmuşdur. Bu da əsasən aprel döyüşləri ilə bağlı idi. Ən aşağı göstərici 2020-ci ildə (13 min 914 nəfər) qeydə alınmışdı ki, bu da əssən Covid-19 epidemiyasının məhdudiyyətləri ilə bağlı olmuşdur. 2021-ci ildə miqrasiya əvvəlki ilə nisbətən 28,7% artmışdır (17 min 908 nəfər). Nəzəri səviyyədə və beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsinin nəticələrinə əsasən, miqrasiyaya səbəb olan ilkin makro amil kimi gəlirlərin qeyri-bərabər bölgüsü göstərilə bilər. Miqrasiya meyillərinin artım tendensiylərini zəiflətmək üçün aztəminatlı gənclərin gəlirlərinin mütərəqqi artımının təmin edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Regionların demoqrafik, sosial-iqtisadi inkişaf perspektivləri, sosial sabitliyin möhkəmləndirilməsi bilavasitə gənc əhalinin olması ilə şərtlənir. Onların sərhədyanı yaşayış məntəqələrinə mühacirət etməsi digər təhlükələrlə yanaşı, milli təhlükəsizliyə ciddi təhlükə yaradır. [14]

Bildiyimiz kimi sosial problemlər isə cəmiyyətin əziyyət çəkdiyi və əhalinin bəzi hissəsinə digərlərindən daha çox təsir edən çətinliklərdir. Sosial problemlərə misal olaraq yoxsulluq, işsizlik, irqi və cinsi ayrı-seçkilik, narkotik maddə asılılığı, təhsil sahəsindəki problemlər və s. aiddir. Sosial siyasətin əsas tərkib hissələrindən biri də demoqrafik siyasətdir. Demoqrafik problemlər birbaşa əmək bazarına təsir göstərir. İşsizlik, yoxsulluq halları Ermənistanda miqrasiya göstəricilərinin artmasının əsas səbəblərindən hesab olunur. 1991-1995-ci illər Ermənistan üçün ən böhranlı illərdən hesab oluna bilər. Bu illərdə yoxsulluq həddindən aşağı yaşayan insanların sayı 70-80% təşkil edirdi. Eyni zamanda ən böyük mühacirət axınları bu illərdə baş verdi. Təxminən 600 min insan Ermənistanı tərk etdi. 2023-cü ilin göstəricilərinə görə Ermənistanda yoxsulluq səviyyəsi 23,7% olmuşdur. 2023-cü ildə şəhər yerlərində məskunlaşan əhalinin yoxsulluq səviyyəsi 21,5%, kənd yerlərində yaşayanların isə 29% olmuşdur. Ermənistanda yoxsulluq səviyyəsi paytaxt və regionlar üzrə xeyli dəyişir. Ermənistanda ən yoxsul rayon Araqaçodndur (51,4%). Ttistik məlumatlarına

görə İrəvanda yoxsulluq səviyyəsi 14,1% təşkil edir. Eyni zamanda Şirak (48,4%), Lori (30,1%), Qeğarkunik (43,5%), Kotayk (31,9%), Armavir (22,5%), Ararat (29,4%), Tavuş (25,6%), Vayoc Dzor (19,3%), Sünik (12,1%) regionlarında da yoxsulluq göstəriciləri qeyd olunmuşdur. Rayon yerlərində yoxsulluq və işsizlik hallarının yüksək olması Ermənistanda daxili miqrasiyanın artmasına səbəb olmuşdur.

Miqrasiya gənclərin işsizliyinin yüksək səviyyəsi və vətəndə layiqli iş tapmaq imkanlarının olmaması kontekstində baş versə də, gənclərin sosial-məişət problemlərinə daha çox meyilli yaş qrupu olduğunu qeyd etmək də vacibdir. Avrasiya İqtisadi Birliyinə daxil olan ölkələr arasında işsizlik baxımından ən yüksək göstəriciyə malik ölkələrdən biri Ermənistandır. İşsizlik səviyyəsi Ermənistan-da 17%-dir. Xüsusilə 2021-ci il iyunun sonunda Ermənistanda 61,4 min işsiz məşğulluq mərkəzlərində qeydiyyatda alınmışdır. Ötən ilin eyni dövrü ilə müqayisədə bu göstərici 2% (1200 nəfər) artmışdır. Ermənistanın əmək qabiliyyətli əhalisinin 17,8%-dən çoxu işsizdir. Yəni əmək qabiliyyətli 11 vətəndaşdan 2-si işsizdir.

Ermənistan Dövlət Məşğulluq Agentliyinin 2021-ci il yanvar ayının məlumatı-na görə, işsizlərin əksəriyyəti qadınlardır. Onlar ümumi işsizlərin 64,7%-ni (və ya 40,2 min nəfər) təşkil edir. Gənc işsizlərin sayı 19,1% (və ya 11,9 min nəfər), əlilliyi olan işsizlərin sayı 3,9% (və ya 2,4 min nəfər)-dir. İşsizlər arasında gənclərin üstün-lük təşkil etməsi ölkədəki əsas iş gücünün digər ölkələrə köç etməsinə səbəb olur. Ümumiyyətlə, tələb və təklif arasındakı uyğunsuzluq Ermənistan əmək bazarında əsas problemlərdən biridir.

Beləliklə, Ermənistanda mövcud demoqrafik problemlərin və miqrasiya proseslərinin səviyyəsinin yüksək olması Ermənistan iqtisadiyyatına təsir göstərmiş, əmək məhsuldarlığı azalmışdır. İxtisaslı gənc kadrların ölkəni tərk etməsi səbəbindən Ermənistan demoqrafik qocalma səviyyəsi yüksək olan ölkələr sırasındadır.

Nəticə

İkinci Qarabağ müharibəsinin yaratdığı ağır sosial-iqtisadi vəziyyət Ermənistan iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərdi. İqtisadi artım meylləri zəifləyib. Müharibə iqtisadi böhranı dərinləşdirdi və xeyli maddi itkilərə səbəb oldu. Müharibədən sonra demoqrafik vəziyyət pisləşdi, miqrasiya axını sürətləndi. Təbii artım templəri və doğum nisbəti azalıb. İqtisadi böhran, işsizlik, yoxsulluq, korrupsiya və digər amillər ölkədə immiqrasiya səviyyəsinin artmasının əsas səbəbi olub. Ermənistanda həyat şəraitinin aşağı olması və daha yaxşı həyat səviyyəsində yaşamaq istəyi, iş şəraitinin uyğunsuzluğu və təhsil sisteminin qeyri-adekvatlığı kimi amillər miqrasiyanın səviyyəsini daha da artırır. Ermənistanda miqrasiya proseslərinin artması əhalinin qocalması, evlilik və boşanmaların sayının artması və azalması kimi demoqrafik xüsusiyyətlərə də mənfi təsir göstərüb. İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra ölkədə daxili miqrasiya ilə yanaşı, xarici miqrasiya da artmış, sərhəd kəndlərində yaşayan insanlar öz yaşayış yerlərini tərk etmişlər.

Beləliklə, Ermənistanda demoqrafik şərait müxtəlif səbəblərdən çətinləşdi ki, bu da Ermənistanın onsuz da ağır iqtisadi və sosial vəziyyətinin demoqrafik böhrana çevrilməsinə səbəb oldu. Təbii ki, müəyyən müddətdən sonra Ermənistan Respublikasında müharibənin sosial-iqtisadi və demoqrafik nəticələri tam şəkildə görünəcək.

Summary

MIGRATION AS A SOCIAL PROBLEM IN ARMENIA AFTER THE SECOND KARABAKH WAR

Migration is one of the main threats to the social security system of Armenia. Demographic conditions in Armenia are changing as a result of migration. Year by year, the number of people leaving the country is increasing, while the natural increase is decreasing. The main reasons for migration include economic crisis, mass unemployment, poverty, corruption and other factors. The low standard of living in Armenia, the incompatibility of working conditions, and the opportunity to get a better education increase the level of migration even more. The war, which resulted in Azerbaijan taking back the lands occupied by Armenia in 2020, significantly affected the migration process. While the number of people leaving Armenia due to negative conditions is increasing, on

the other hand, there has been migration to Armenia from the Karabakh region. This was the result of the provocation and intimidation of the people by the Armenian terrorist units against Azerbaijan. The main purpose of the article is to investigate how the Second Karabakh war affected the migration process in Armenia.

Keywords: *Armenian, Migration, Demography, Natural Increase.*

Резюме

МИГРАЦИЯ КАК СОЦИАЛЬНАЯ ПРОБЛЕМА В АРМЕНИИ ПОСЛЕ ВТОРОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЫ

Миграция является одной из основных угроз для системы социального обеспечения Армении. Демографические условия в Армении меняются в результате миграции. Из года в год число людей, покидающих страну, увеличивается, а естественный прирост сокращается. Основными причинами миграции являются экономический кризис, массовая безработица, бедность, коррупция и другие факторы. Низкий уровень жизни в Армении, несовместимость условий труда и возможность получить лучшее образование еще больше увеличивают уровень миграции. Война, в результате которой в 2020 году Азербайджан вернул оккупированные Арменией земли, существенно повлияла на процесс миграции. В то время как число людей, покидающих Армению из-за негативных условий, увеличивается, с другой стороны, наблюдается миграция в Армению из Карабахского региона. Это стало результатом провокации и запугивания народа со стороны армянских террористических формирований против Азербайджана. Основная цель статьи — исследовать, как Вторая Карабахская война повлияла на миграционный процесс в Армении.

Ключевые слова: *Армения, миграция, демография, естественный рост*

ƏDƏBİYYAT

1. ՀՀ ժողովրդագրական հիմնախնդիրների պատերազմի ու համավարակի հետևանքների, Երեվան 2022 (Ermənistan Respublikasının demoqrafik problemləri, müharibə və epidemiyanın nəticələri) https://asue.am/upload/files/amberd/Amb%2050_compressed.pdf.
2. “դեմոգրաֆիական իրավիճակը եվ արտագաղթը Հայաստանում” (Ermənistanda demoqrafik vəziyyət və köç), https://www.luys.am/img/artpic/small/ecee65f91a1ae0d7260aDemography_very_final.pdf.
3. Արցախցիների արտագաղթի տագնապալի միտումը. ինչն այն չէ ՀՀ կառավարության ծրագրերի հետ (Artsax sakirlərinin mühacirətinin həyəcənverici tendensiyaları, Ermənistan hökumətinin proqramlarında səhv nədir), <https://arm.sputniknews.ru/20231109/arcakhcineri-artagaghti-tagnapali-mitumy-inchn-ajn-che-hh-karavarutjan-tsagreri-het-68382196.html>
4. COVID-19 համավարակի և պատերազմի ազդեցությունը ժողովրդագրական գործընթացների վրա (Kovid-19 epidemiyasının və müharibənin demoqrafik proseslər üzərində təsirləri), <https://www.lragir.am/2022/01/30/695806/>.
5. հայաստանի հանրապետության սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2021թ. հունվար-սեպտեմբերին, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե (2021-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Ermənistan Respublikasının sosial-iqtisadi vəziyyəti), https://www.armstat.am/file/article/sv_09_21a_520.pdf,
6. Այս տարվա առաջին եռամսյակում Հայաստանը լքել ու չի վերադարձել ավելի քան 55 հազար մարդ (bu ilin ilk 3 ayında Ermənistandan gedənlər və geri qayıtmayanlar 55 min nəfər olmuşdur), <https://www.azatutyun.am/a/31344184.html>,
7. Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու - 2022 , ՄԱՍ 7: ՄԻԳՐԱՑԻԱ , Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե (ermənistanın demoqrafik mənzərəsi-2022, hissə 7, miqrasiya, Ermənistan Respublikasının Statistika Komitəsi), https://armstat.am/file/article/demog_2023_7.pdf.
8. Հայաստանի ժողովրդագրական ժողովածու, 2023, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե (Ermənistanın demoqrafik mənzərəsi, 2023, Ermənistan Respublikasının Statistika Komitəsi), <https://armstat.am/am/?nid=82&id=2624>.

9. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԸ 2023թ. ՀՈՒՆՎԱՐ-ՀՈԿՏԵՄԲԵՐԻՆ, Հայաստանի Հանրապետության վիճակագրական կոմիտե (2023-cü ilin yanvar-oktyabr aylarında Ermənistan Respublikasının sosial-iqtisadi vəziyyəti), https://www.armstat.am/file/article/sv_10_23a_520.pdf.
10. Միգրացիոն իրավիճակը Հայաստանում միֆեր և իրականություն. փաստերի ստուգում (Ermənistanda miqrasiyanın vəziyyəti, miflər və həqiqət. Faktlar yoxlanır), <https://www.aravot.am/2021/11/29/1232405/>.
11. ՄԻԳՐԱՑԻՈՆ ՊԱՏԿԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 2021 թվականին (Ըստ 2021թ.-ի տնային տնտեսությունների կենսապայմանների ամբողջացված հետազոտության կշռված արդյունքների) (2021-ci ildə Ermənistan Respublikasında miqrasiya halları (2021-ci il üçün Ev Təsərrüfatlarının Yaşayış Şərtləri Araşdırmasının nəticələrinə görə), https://www.armstat.am/file/article/migration_profile_am_2021.pdf.
12. Syunik. Սյունիք. անվտանգային իրավիճակը սոցիալ-տնտեսական ցուցանիշների անկման պատճառ (Sünik. təhlükəsizlik vəziyyəti sosial-iqtisadi göstəricilərin aşağı düşməsinin səbəbidir), <https://ampop.am/socio-economic-situation-in-syunik/>.
13. Հայաստանի դեմոգրաֆիական ճգնաժամը (Ermənistanda demoqrafik böhran). 28.03.2017 <http://ampop.am/demographic-crisis-in-armenia/>
14. ՀՀ երիտասարդների միգրացիայի ընտրանքային հետազոտություն, Տնտեսություն և հասարակություն (Ermənistan Respublikasında gənclərin miqrasiyasına dair sorğu. İqtisadiyyat və cəmiyyət), <https://asue.am/upload/files/science/economy/2023-year-3/7>

ELMI MÜHİT VƏ SOSIAL ŞƏBƏKƏLƏRDƏ AKADEMİK KOMMUNİKASIYANIN ƏHƏMİYYƏTİ

Ülviyyə RƏCƏBLİ

Bakı Slavyan Universiteti,

E-mail: ulviyyerecebli9@gmail.com

ORCID ID: 0009-0005-3419-9681

XXI əsrin əvvəllərində ünsiyyət vasitələri və metodlarında baş verən dəyişikliklər cəmiyyətin bir çox sahəsinə təsir göstərmiş və insanlıq yeni bir kommunikasiya mərhələsinə qədəm qoymuşdur. Web 2.0 texnologiyalarının inkişafı sayəsində adi istifadəçilər rəqəmsal məzmun yaradıcısına çevrilmiş, bununla da virtual cəmiyyətlərin formalaşmasına şərait yaranmışdır. 2000-ci illərin ortalarında isə sosial şəbəkələr meydana gəlmişdir.

Elmi fəaliyyət də bu proseslərdən kənarda qalmamışdır. Elm adamları arasında fikir mübadiləsi və qarşılıqlı anlaşıma yeni biliklərin yaranması üçün vacib şərtlərdən biridir. Forumlar, bloqlar, onlayn təhsil platformaları və elmi biliklərin paylaşılmasına yönəlmiş ixtisaslaşmış sosial şəbəkələr artıq alimlər tərəfindən aktiv şəkildə istifadə olunmağa başlanmışdır. Hətta bu vasitələr bəzi tədqiqatçılar üçün gündəlik fəaliyyətin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Bu tendensiyanın yayılmasının əsas səbəbləri isə informasiya maneələrinin azalması və açıq ünsiyyət prinsipidir.

Web 1.0 texnologiyaları tədqiqatçılara geniş informasiya resurslarına çıxış imkanı yaratmışdısa, Web 2.0 texnologiyaları artıq onların bir-biri ilə əlaqə qurmasına, elmi məzmun yaratmasına, araşdırmalarını yayımlamasına və mənbələri paylaşmasına şərait yaratdı. Müasir tədqiqat sahəsində müxtəlif Web 2.0 təbiiqləri mövcuddur.

Sosial şəbəkə nəzəriyyəsinin tarixi kökləri qədim olsa da, İnternet və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) inkişafı bu sahədə ciddi dönüş nöqtəsi olmuşdur. Sosial şəbəkələrin əsas təbiiq sahələrindən biri də elmi mühit – yəni elmi birliklər və tədqiqat icmalarıdır. Bu mühitdə sosial şəbəkələrin yaranmasına səbəb olan amillərdən biri də onlayn elmi infrastrukturun mövcudluğudur. Bu infrastrukturun inkişafında elmi sosial şəbəkələr mühüm rol oynayır.

Yeni tipli bu kommunikasiya vasitələri elmi cəmiyyətlərin fəaliyyət keyfiyyətinin və məhsuldarlığının artmasına, eləcə də yerli və beynəlxalq səviyyədə elmi əməkdaşlığın genişlənməsinə mühüm töhfə verir. Bloqlar, Facebook, Twitter, LinkedIn, MySpace kimi platformalarda istifadəçilər arasında qarşılıqlı əlaqə formaları sürətlə inkişaf edir. Eyni zamanda, viki-texnologiyalar bir çox istifadəçinin real vaxt rejimində birgə işləməsi və məlumat mübadiləsi üçün unikal imkanlar təqdim edir.

İnternetdə fəaliyyətə başlayan ilk sosial şəbəkələr, hər nə qədər sosial münasibətlərin qurulması və informasiya mübadiləsinin intensivləşməsinə imkan yaratmış olsa da, əsasən ümumi xarakter daşıyır və elm, təhsil, mədəniyyət kimi ixtisaslaşmış sahələri əhatə etmirdi. Doğrudur, son illərdə formalaşan sosial platformalarda alimlər və tədqiqatçılar özlərinə məxsus altşəbəkələr və müzakirə qrupları yarada, burada qarşılıqlı ünsiyyət qura və informasiya paylaşa bilirlər. Lakin bu imkanlar hələlik elmi tədqiqatların birgə aparılması, mövcud bilik və mənbələrin sistemli şəkildə toplanması və effektiv istifadəsi baxımından kifayət qədər yetərli deyil.

Buna görə də müasir dövrdə elmi ictimaiyyətin ehtiyaclarını qarşılayan xüsusi elmi sosial şəbəkələrin yaradılması, onların inkişaf etdirilməsi və elmi təşkilatların idarə olunmasında tətbiqi zərurətə çevrilmişdir. Bu, bu günün ən aktual məsələlərindən biri hesab olunur.

Beləliklə, ortaya aşağıdakı suallar çıxır:

- Alimlər akademik sosial şəbəkələrdən necə və niyə istifadə edirlər?
- Elmi mühitdə və akademik sosial şəbəkələrdə kommunikasiya hansı əhəmiyyəti daşıyır?

Akademik həyatda iştirakın yeni formaları alimlər üçün müxtəlif imkanlar və perspektivlər açır. "Akademik mühit" ilə "bilik istehsalı" arasındakı əlaqə XX və XXI əsrlərdə aparılmış bir çox nəzəri və empirik tədqiqatların diqqət mərkəzində olmuşdur. Xüsusilə empirik araşdırmalar, internetdə fəaliyyət göstərən akademik sosial şəbəkələr vasitəsilə müasir elmi ünsiyyətin xarakterini müəyyən etməyə imkan verir. Bu şəbəkələr elm adamlarına həm biliklərini genişləndirmək, həm də yaymaq imkanı yaradır və bu, həm motivasiya baxımından, həm də praktik səviyyədə öz təsdiqini tapır. Alimlər həmkarlarının elmi uğurlarından xəbərdar olmaq, öz nailiyyətlərini paylaşmaq və elmi ictimaiyyətin bir parçası olduqlarını hiss etmək ehtiyacı duyurlar.

Azərbaycanda internetə ilk qoşulma 1991-ci ildə baş tutmuş, 1995-ci ildə isə ilk elmi portal – www.ab.az (sonralar www.science.az) istifadəyə verilmişdir.

Qlobal və açıq elmin ifadəsi kimi akademik sosial şəbəkələr, dünyanın müxtəlif bölgələrindən olan tədqiqatçıları bir araya gətirərək əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirir. Bu platformalar vasitəsilə alimlər layihələrini və elmi əsərlərini paylaşa, tam mətnləri açıq girişdə yerləşdirə və qarşılıqlı fikir mübadiləsi apara bilirlər. Belə onlayn ünsiyyət formaları artıq gündəlik elmi fəaliyyətin ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş, tədqiqat işinə yeni yanaşmalar gətirmişdir.

Bəs bu virtual elmi ünsiyyətin inqilabi yönü nədən ibarətdir? Övvəllər də alimlər bir-biri ilə yazışmalar və görüşlər vasitəsilə əlaqədə olublar. Lakin bu gün akademik sosial şəbəkələr sayəsində tədqiqatçılar öz fəaliyyətlərini qlobal miqyasda nümayiş etdirə, dünyanın istənilən nöqtəsindəki həmkarlarla birgə layihələrdə iştirak edə, həmçinin müxtəlif meyarlara əsaslanan reytinglər vasitəsilə fərdi və institusional səviyyədə öz göstəricilərini izləyə bilirlər.

Bu şəbəkələr, eyni zamanda, kollektiv elmi sosiallaşmanın yeni bir forması kimi qəbul edilir.

Beləliklə, alimlərin elmi əsərlərinin qlobal elmi ictimaiyyət arasında yayılmasında və elmin kütləvi şəkildə tanınmasında akademik sosial şəbəkələr mühüm rol oynayır. Bu platformalar, eyni zamanda, istinadların izlənməsi, onların sayının artırılması, eləcə də elmi-analitik məlumatların paylaşılması və informasiya axınının təşkili baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Akademik sosial şəbəkələrdən istifadəni zəruri edən əsas səbəblərdən biri də ölkənin və onun elmi qurumlarının beynəlxalq səviyyədə elmi nüfuzunun və reytinginin yüksəldilməsidir. Bu şəbəkələrin geniş tətbiqi nəticəsində veb axtarış sistemlərində ölkə ilə bağlı elmi məlumatların həcmi nəzərəcərpacaq dərəcədə artır [1, 48].

Hazırda Google Scholar, Methodspace, Inomics, NewEngineer.com və Mendeley kimi platformalar dünya elmi ictimaiyyəti tərəfindən geniş istifadə olunur və yüksək nüfuza malikdir. Bu akademik sosial şəbəkələr elmi yeniliklərin paylaşılması, müxtəlif sahələr üzrə informasiyanın əldə

olunması, habelə tədqiqatçılar arasında sorğuların və fikir mübadiləsinin təşkili funksiyalarını yerinə yetirir.

Elmi ədəbiyyatlarda akademik sosial şəbəkələrdən istifadənin üstünlükləri aşağıdakı kimi qiymətləndirilir:

- Tədqiqatçılar bu platformalar vasitəsilə elmi məqalələrini geniş auditoriyaya çatdıraraq onların populyarlaşmasına nail ola, öz təcrübə və ideyalarını, elmi bacarıqlarını nümayiş etdirə, istinad və oxunma saylarını ictimailəşdirə bilirlər. Bütün bunlar onların şəxsi elmi reputasiyasının güclənməsinə xidmət edir;

- Akademik sosial şəbəkələr tədqiqatçıya öz elmi əsərlərini xüsusi rəqəmsal platformalarda təqdim etməyə şərait yaradır. Bu da, öz növbəsində, həmin əsərlərin elmi ictimaiyyət tərəfindən daha geniş oxunmasına və daha tez yayılmasına imkan verir.

- Elmi müəssisələrin beynəlxalq elmi reytinginin yüksəldilməsində əsas rol oynayan amillərdən biri həmin qurumun və onun əməkdaşlarının qlobal elmi əlaqələrə malik olmasıdır. Bu baxımdan akademik sosial şəbəkələr mühüm vasitə kimi çıxış edir. Əməkdaşlıq imkanlarını genişləndirmək məqsədilə tədqiqatçılar ənənəvi üsullardan biri olan beynəlxalq konfransların təşkilinə xüsusi önəm verirlər.

- Müasir dövrdə isə akademik sosial şəbəkələr həm bu cür elmi tədbirlərin keçirilməsi, həm də yeni beynəlxalq əlaqələrin qurulması baxımından ən səmərəli platformalardan biri hesab olunur. Çünki bu şəbəkələr elm adamları arasında birbaşa və fasiləsiz ünsiyyətin qurulmasına şərait yaradır.

- Akademik reytingin formalaşmasında əsas göstəricilərdən biri müəllifə edilən istinadların sayı və əsərin dərc olunduğu elmi jurnalın nüfuzudur. Lakin akademik sosial şəbəkələrdə tədqiqatçının reytingi daha çox onun əsərlərinin oxunma və yüklənmə statistikası əsasında müəyyən edilir.

Azərbaycan alimlərinin sosial şəbəkələrdə iştirakı:

Elmi ictimaiyyət üçün internet mühitində yaradılmış ilk peşəkar şəbəkələrdən biri kimi ResearchGate platformasını göstərmək olar. Bu şəbəkənin əsas məqsədi alimlər arasında elmi kommunikasiyanı təşviq etmək, elmi məlumatların daha sürətli yayılmasına dəstək vermək və əməkdaşlığı gücləndirməkdir. Platformanın rəsmi saytında da vurğulandığı kimi: *“Elm əməkdaşlıqdır, elmi sosial şəbəkələr isə bu əməkdaşlığı inkişaf etdirir və dəstəkləyir.”* Hazırda ResearchGate platformasında 30 Nobel mükafatçısı da daxil olmaqla təxminən 5 milyon qeydiyyatdan keçmiş istifadəçi mövcuddur.

“ResearchGate” və “Academia.edu” nümunəsində

ResearchGate platforması 2008-ci ildə Dr. İjad Madiş, Horst Fickenş və Dr. Sören Hofmayer tərəfindən yaradılmışdır. Şəbəkənin əsas məqsədi dünya üzrə elmi tədqiqatçıların və tədqiqat fəaliyyətlərinin vahid bir məkanda cəmlənməsi və bu məlumatlara daha asan çıxışın təmin olunmasıdır. Hal-hazırda ResearchGate istifadəçilərinin sayı 17 milyondan çoxdur [2].

Bu akademik sosial şəbəkə aşağıdakı funksiyaları təqdim edir:

1. Elmi əsərlərin paylaşımı – istifadəçilər öz nəşrlərini platforma üzərindən ictimailəşdirə bilirlər.
2. Statistik göstəricilər – nəşrlərin oxunma sayı, istinadlar və digər analitik məlumatlar əldə olunur.
3. İş imkanları – istifadəçilər elmi sahələr üzrə öz bilik və bacarıqlarına uyğun vakansiyalarla tanış ola və müraciət edə bilirlər.
4. Elmi əməkdaşlıq – digər tədqiqatçılarla birgə layihələrin təşkili və əlaqələrin qurulması imkanı verilir.
5. Sual-cavab bölməsi – elmi məsələlərlə bağlı fikir mübadiləsi aparmaq mümkündür.

2019-cu ilin əvvəllərində ResearchGate portalında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) təxminən 280 əməkdaşı qeydiyyatdan keçmişdi. Onlar tərəfindən platformaya təxminən 1070 elmi məqalə yüklənmişdir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bu göstəricilər yalnız institutun rəsmi akademik emaili ilə qeydiyyatdan keçmiş əməkdaşları əhatə edir və bu səbəbdən də tam mənzərəni əks etdirmir.

AMEA əməkdaşlarının institutun rəsmi akademik ünvanı ilə bu kimi şəbəkələrdə aktiv şəkildə qeydiyyatdan keçməsi təşkilatın elmi nüfuzunun və beynəlxalq reytinginin artırılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır. Qeyd olunan elmi əsərlərə baxışların əsasən Azərbaycan, Rusiya və ABŞ-dan olan istifadəçilər tərəfindən edilməsi də bu platformaların global elmi dairələrdəki təsirini göstərir [2].

Alimlərin akademik reytingi onların elmi əsərlərinin oxunma sayı və bu əsərlərə edilən istinadların statistikasına əsasən formalaşır. ResearchGate platformasında bu göstəricilər avtomatik şəkildə hesablanır və analitik təhlil olunur. Platforma tədqiqatçılara öz elmi nüfuzlarını (reputasiyalarını) qiymətləndirmək imkanı yaradır. Belə ki, alimlərin əsərlərinə olan maraq və oxunma sayı artdıqca onların fərdi akademik nüfuzu da artır, bu isə nəticə etibarilə həmin şəxsin təmsil etdiyi elmi təşkilatın reytinginə də müsbət təsir göstərir.

Hazırkı göstəricilərə əsasən, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) ResearchGate şəbəkəsindəki ümumi "RG" balı 1,485.76 təşkil edir. Qeyd edək ki, bu göstərici 2016-cı ildə 1,169.87 idi və son illərdə nəzərəcərpacaq artım müşahidə olunur [2].

Dünya üzrə ən çox istifadə olunan digər akademik sosial şəbəkələrdən biri olan Academia.edu da tədqiqatçıların elmi əsərləri paylaşması və elmi diskurslarda iştirak etməsi üçün mühüm platforma sayılır. Şəbəkənin əsas missiyası dünya üzrə elmi araşdırmaların inkişafını sürətləndirməkdir. Alimlər bu platformadan öz elmi işlərini paylaşmaq, digər tədqiqatçıların ən son nailiyyətləri ilə tanış olmaq və elmi fikir mübadiləsi aparmaq məqsədilə istifadə edirlər. Hal-hazırda Academia.edu şəbəkəsində 126 milyondan çox istifadəçi qeydiyyatdan keçmiş, 25 milyondan artıq elmi məzmun platformada yerləşdirilmişdir. Hər ay bu şəbəkəyə 70 milyondan çox unikal ziyarətçi daxil olur [2].

AMEA-nın bu platformadakı iştirakı ilə bağlı statistik göstəricilər də müəyyən inkişafı əks etdirir. Belə ki, 200 nəfərə yaxın əməkdaş Academia.edu-da profil yaratmış, 1,500-dən artıq elmi material platformada paylaşılmışdır. Müqayisə üçün qeyd edilməlidir ki, 2016-cı ildə bu göstərici cəmi 400 material idi. Bu artım müsbət tendensiyanı göstərsə də, AMEA-nın elmi işçilərinin ümumi sayı və illik elmi məhsuldarlığı ilə müqayisədə hələ də aşağı səviyyədədir.

Akademik sosial şəbəkələrin əsas üstünlüklərindən biri aparılan elmi tədqiqatların nəticələrinin geniş elmi ictimaiyyət üçün əlçatanlığını təmin etməsidir. Bu platformalar vasitəsilə alimlər və tədqiqatçılar öz elmi nailiyyətlərini virtual mühitdə paylaşmaqla, öyrədən-öyrənən münasibətləri əsasında formalaşan virtual elmi şəbəkələrə töhfə verirlər. Nəticədə, tədqiqat obyektləri və mövzuları haqqında məlumatlara baxış sayı artır və bu, hər bir alimin fərdi reyting göstəricilərinin yüksəlməsinə səbəb olur.

Son illərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında (AMEA) və ölkənin ali təhsil müəssisələrində fəaliyyət göstərən alim və tədqiqatçıların akademik sosial şəbəkələrdə iştirak aktivliyində nəzərəcərpacaq artım müşahidə olunur. Bu tendensiya təkcə Azərbaycanın beynəlxalq elmi reytinginin yüksəlməsi baxımından deyil, eyni zamanda Azərbaycan həqiqətlərinin və mədəni irsinin dünyaya çatdırılması baxımından da mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Xüsusilə postpandemiya dövründə, ənənəvi elmi tədbirlərin virtual formatda həyata keçirilməsi fonunda akademik sosial şəbəkələrin elmi diskussiyalar üçün mühüm platforma rolunu daha da gücləndirməsi gözlənilir. Bu səbəbdən də, akademik ictimaiyyət üçün bu cür şəbəkələrin istifadəsi daha aktual və strateji əhəmiyyətli hala gəlməkdədir.

Summary

THE IMPORTANCE OF ACADEMIC COMMUNICATION IN THE SCIENTIFIC ENVIRONMENT AND SOCIAL NETWORKS

Academic social networks are of particular importance in scientists' calculation of their references, increasing the number of references, as well as in the transfer of scientific and analytical data and information exchange. The use of academic social networks plays a major role in the advancement of the scientific rating of Azerbaijan, as well as in conveying the truths and culture of Azerbaijan to the world. Especially in the post-pandemic era, it is expected that the use of academic

social networks for conducting extensive scientific discussions will become more relevant among the scientific community.

Keywords: science, social network, communication, technology, social platforms.

Резюме

ЗНАЧЕНИЕ АКАДЕМИЧЕСКОЙ КОММУНИКАЦИИ В НАУЧНОЙ СРЕДЕ И СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ

Академические социальные сети имеют особое значение в подсчете учеными своих ссылок, увеличении количества ссылок, а также в передаче научных и аналитических данных и обмене информацией. Использование академических социальных сетей играет большую роль в продвижении научного рейтинга Азербайджана, а также в донесении истин и культуры Азербайджана до мира. Особенно в эпоху после пандемии ожидается, что использование академических социальных сетей для проведения обширных научных дискуссий станет более актуальным среди научного сообщества.

Ключевые слова: наука, социальная сеть, коммуникация, технология, социальные платформы.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N.Ə., Məmmədov Z.T. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 2010, 333.s.
2. Akademik yazı üzrə bələdçi. Bakı, 2014, http://crcc.az/wp-content/uploads/2014/12/Beledci-son_22.08.14pdf
3. Əbülhəsənli T., Zülfüqarlı S., Rza A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, 2014, 469 s.
4. Həmzəyev M.Ə., Əmiraslanova S.F. Ünsiyyətin psixologiyası. Dərs vəsaiti. Bakı, 2007, 180 s.
5. Şiriyev F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı, 2014, 399 s.

MÜHARİBƏ, TƏBİƏT VƏ DİL: POST-MÜHARİBƏ DÖVRÜNDƏ EKOLOJİ MƏTNLƏRİN ÜSLUBİ TƏHLİLİ

Vəfa MURSALOVA

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: vafamursalova@yahoo.com

ORCID ID: 0000-0003-4411-5873

Müharibə yalnız insanların həyatında deyil, eyni zamanda təbiətdə, onun simasında, səsinə və ruhunda da dərin izlər buraxır. Post-müharibə dövründə ədəbiyyat bu izləri təkcə insan ağrısı ilə deyil, həm də ətraf-mühitin dağıntıları və sükutu ilə bədii şəkildə əks etdirir. Təbiət bir çox hallarda insanın yaşadığı faciələrin səssiz şahidi, bəzən isə bu faciələrin özü olur. Müasir ədəbiyyatda təbiətin bu səssiz ağrısı ekoloji diskurs çərçivəsində yeni bir poetik və üslubi istiqamət kimi formalaşmağa başlayır.

Azərbaycan ədəbiyyatında da Qarabağ müharibəsindən sonra yaranan post-müharibə dövrü əsərlərində təbiət təsvirləri sadəcə dekorativ elementlər deyil, mətnin emosional və simvolik yükünü daşıyan mühüm komponentlərə çevrilmişdir. Müharibə nəticəsində dağıdılmış şəhərlər, yandırılmış meşələr, susuz qalan çaylar və səssiz torpaqlar bu dövrün ədəbi mətni üçün həm bədii, həm də mənəvi yaddaşdır.

Ekoloji diskurs müasir dövrdə humanitar elmlərin kəsişmə nöqtəsində duran yeni bir tədqiqat sahəsi kimi diqqət mərkəzinə çıxmışdır. Əsasən ekokritika və ekolingvistika sahələrindən qaynaqlanan bu anlayış, dil vasitəsilə ətraf mühitin necə təqdim olunduğunu, təbiətlə insan arasında qurulan münasibətlərin mətnə necə ifadə edildiyini araşdırır. A. Stibbe (2015) ekoloji diskursu “insanların ətraf mühitə dair düşüncə və davranışlarını formalaşdıran dil modelləri” kimi səciyyələndirir. Bu yanaşmaya görə, ədəbiyyat yalnız estetik obyekt deyil, həm də ekoloji dəyərlərin daşıyıcısı və yayılma vasitəsidir.

Ədəbiyyatda ekoloji diskursun əsas xüsusiyyətlərindən biri təbiət elementlərinin simvolik təqdim olunmasıdır. Dağ, torpaq, su, ağac, hava kimi anlayışlar ədəbi mətnlərdə təkcə fiziki təsvir kimi yox, həm də mənəvi və emosional anlam daşıyan simvollarla çevrilir. Xüsusilə postmüharibə dövründə bu simvollar dağıntı, itki və sükutun daşıyıcısı kimi çıxış edir.

Digər tərəfdən, üslubiyyət anlayışı bu diskursun texniki və bədii təqdimat formasını müəyyən edir. Üslub, müəllifin təbiətə yanaşmasında seçdiyi leksik vahidlər, sintaktik quruluşlar, metaforalar və emosional boyalar vasitəsilə reallaşır. Ekoloji diskursla üslubiyyətin kəsişmə nöqtəsi – təbiətin sadəcə təsvir edilmədiyi, həm də “danışdırıldığı” məqamlardır.

Postmüharibə dövründə yazılmış ədəbi əsərlərdə müharibənin təkcə insan psixologiyasına deyil, həm də təbiətə vurduğu zərərin təsviri üslubiyyət baxımından diqqətəlayiqdir. Məsələn, sükut, qaranlıq, qurumuş torpaq və kəsilmiş ağac obrazları vasitəsilə mətnin emosional yükü artır, təbiət bir növ ümummillə travmanın vizual və psixoloji daşıyıcısına çevrilir.

Nəticə etibarilə, ekoloji diskursun ədəbiyyatda təzahürü həm ideoloji, həm də üslubi baxımdan əhəmiyyətlidir. Bu diskurs vasitəsilə ədəbiyyat təbiətə münasibətin formalaşdırılmasına, ekoloji şüurun güclənməsinə və müharibənin görünməyən (amma hiss edilən) nəticələrinin vurğulanmasına xidmət edir.

Azərbaycan ədəbiyyatında Qarabağ müharibəsinin bədii əksi ilk mərhələdə vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq və qələbə motivləri ilə müşayiət olunurdusa, zaman keçdikcə bu əsərlərdə daha dərin qatlar – insan ruhunun, kollektiv yaddaşın və təbiətin yaşadığı travmalar da öz əksini tapmağa başladı. Müharibədən sonrakı mərhələdə yazılmış əsərlərdə təbiət artıq yalnız fon və dekorativ element deyil, hadisələrin içində iştirak edən, müharibədən zərər çəkmiş canlı bir varlıq kimi təqdim olunur.

Bu mərhələdə ədəbiyyatda təbiətin “yaralanmış”, “kəsilmiş”, “susmuş” obrazı geniş yer alır. Məsələn, Ramiz Rövşənin və ya Aqşın Yeniseyin şeirlərində torpağın susqunluğu, çayların axmaması, ağacların yanmış kölgəsi simvolik olaraq həm müharibənin dağıdıcı gücünü, həm də insanla təbiət arasındakı bağın pozulmasını ifadə edir. Təbiətin səsi – quşların uçub getməsi, meşələrin susması, suyun quruması – həm bir nostalji, həm də ağır yüklü metaforalar kimi çıxış edir.

Ədəbi mətnlərdə ekoloji simvollar – dağ, torpaq, su, ağac və s. – həm də torpağa qovuşmaq, yurdu bərpa, zəfərlə təbiətin canlanması kimi anlamlarla işlənir. Bu baxımdan, postmüharibə dövrü ədəbiyyatı ekoloji və mədəni yaddaşın bir növ sintezi kimi çıxış edir. Savaştan sonrakı mənzərələrdə torpaq həm doğma, həm də zədələnmiş bir varlıq kimi verilir: “torpağın yarası hələ qanayır”, “dağlarımız danışmır”, “su yolları itkin düşüb” kimi ifadələrdə təbiətə insan duyğuları yüklənir.

Proza nümunələrində də bu tendensiya müşahidə olunur. Məsələn, çağdaş nəsr nümunələrində kənd təsvirləri, bərpa olunmayan əkin sahələri, sahibsiz qalan heyvanlar və xaraba qalan bağlar vasitəsilə itirilmiş təbiət obrazı yaradılır. Bu obraz bəzən qəhrəmanla paralel verilir – insanın içindəki boşluq, kədər və susqunluq təbiətin susqunluğu ilə üst-üstə düşür.

Bu baxımdan postmüharibə Azərbaycan ədəbiyyatı həm ekoloji travmanı sənədləşdirən, həm də bərpa və ümid ideyasını daşıyan mətnlər kimi çıxış edir. Təbiət müharibədən sonra sadəcə şəhidlərə vətən olmayan bir torpaq deyil, eyni zamanda şəfa və dirçəliş gözləyən bir canlı orqanizm kimi təqdim olunur. Müasir şeir və nəsr nümunələrində təbiət obrazları təkcə təsvir məqsədilə deyil, həm də simvolik və diskursiv məqsədlərlə işlənir. Aşağıdakı nümunələr bunu açıq şəkildə göstərir. Məsələn, Ramiz Rövşən poeziyasında simvolik təbiət və sükutun təsvirinə nəzər salaq:

“Dağlara duman çökməyib illərdi,

Çaylar susub, sular da qəhərdi.”

Bu sətirlərdə təbiət elementləri – dağlar, çaylar, sular – məhz müharibədən sonrakı sükutun, dəyişmiş mənzərənin simvolu kimi işlənir. Təbiət “danışmır”, “susur” və bu sükut bədii mətnin emosional fonunu yaradır. Bu da ekoloji travmanın poetik təzahürüdür.

Aqşın Yenisey müasir poeziyada torpaq və yaddaş anlamını belə ifadə edir.

“Toprağın altı bizik, üstü siz,

Yaşamaq da, ölmək də vətən üçündür.”

Burada “torpaq” həm şəhidliyin simvolu, həm də kollektiv yaddaşın daşıyıcısıdır. Ekoloji diskurs burada daha çox mənəvi qatda təzahür edir — torpaq artıq yalnız təbiət deyil, həm də kimlik, tarix və qurban anlamı daşıyır.

Səlim Babullaoğlunun aşağıdakı misaralarında sanki postmüharibə ruhunun təbiət üzərində əksi təsvir olunub:

*“Yanmış ağacların kölgəsində dayandım,
Gecə çökürdü torpağın üstünə ağır-ağır.”*

Bu təsvirlərdə müharibədən sonra təbiətin məhv olmuş halı vurğulanır. Ağaclar artıq kölgə vermir, torpaq sakitlik deyil, ağırlıq daşıyır. Müəllif təbiət vasitəsilə oxucuda fiziki və emosional bir boşluq hissi yaradır.

Müharibələrin yaratdığı dağıntılar təkcə insan həyatına deyil, həm də təbiətə qarşı ciddi təhlükə yaradır. Bu baxımdan, işğal dövründə həyata keçirilmiş dağıntılar təkcə sosial və infrastruktur kontekstində deyil, ekoloji aspektdən də araşdırılmalıdır. Münaqişə kontekstində yazılmış publisistik mətnlərdə dil təkcə ünsiyyət vasitəsi deyil, həm də mövqeyin, münasibətin formalaşdırılması və oxucuya ötürülməsi üçün ideoloji alət rolunu oynayır. Belə mətnlərdə istifadə olunan metaforalar, yüklü sözlər və müqayisələr bu prosesin əsas göstəriciləridir.

Keçmiş müharibələrdə “Yandırılmış torpaq” adlandırılan bir taktika vardı. İşğalçı ordu geri çəkilmək zorunda qalanda hər şeyi dağıdır, yaxud talayıb aparır, apara bilmədiyinə od vurub yandırır. Bu, həm də ona görə edilirdi ki, yerli əhali, torpağın əsl sahibi bir daha o yerlərdə məskunlaşa bilməsin. 1977-ci ildə Cenevrə Konvensiyasının bir nömrəli Protokolunun 54-cü maddəsi ilə “Yandırılmış torpaq” taktikası qadağan olunub və belə əməllər müharibə cinayəti sayılır. [5]

Yuxarıda verilmiş mətn publisistik diskursa aiddir, lakin eyni zamanda ideoloji və emosional diskurs elementlərini də özündə birləşdirir. Burada məqsəd informasiyanı çatdırmaqla yanaşı **ictimai fikrə təsir etmək, müəyyən emosional və mənəvi münasibət yaratmaqdır.**

Ermənilər XXI əsrdə sivil dünyanın gözü qarşısında ibtidai icma dövrünə xas olan bu taktikanı işlədirlər. Prezidentimizin dediyi kimi, elə bil bu yerlərdən vəhşi qəbilə keçib. İşğaldan azad edilmiş şəhər və kəndlərimizin videogörüntüləri ürək ağrıdır. Vəhşi düşmən daş üstə daş qoymayıb, hər yeri xarabazara çevirib. Ağaclar kəsilib, meşələr qırılıb və yandırılıb, torpaqlar yararsız hala salınıb. Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan, Qubadlı səhranı xatırladır. Ağdam sanki ruhlar şəhəridir, atom bombası heç Xirosimanı da belə dağıtmamışdı. [5]

Mətnin leksik-semantik xüsusiyyətlərinə gəldikdə, mətn emosional yüklü sözlərlə zəngindir: “vəhşi qəbilə”, “vəhşi düşmən”, “xarabazara çevirib”, “atom bombası belə dağıtmamışdı”. Bu ifadələr leksik qiymətləndirmə vasitələridir və düşmən obrazını daha qabarıq formada çatdırmaq funksiyasını daşıyır.

Eyni zamanda ironik və metaforik dil üstünlük təşkil edir. Belə ki, “elə bil bu yerlərdən vəhşi qəbilə keçib” – arxaikləşdirici metaforadır. Burada düşmən “vəhşi qəbilə” kimi təqdim olunur ki, bu da onun insani keyfiyyətlərdən məhrum olduğu mesajını verir. Arxaik sözlər bədii üslubda bəzən, bəzən də publisistik üslubda təkcə tarixilik üçün deyil, ekspressivlik üçün də istifadə oluna bilən əlverişli vasitələrdən sayılır. Arxaik sözlərin ekspressivlik məqsədlə istifadəsinin müxtəlif məqam və rəngləri vardır ki, bunlardan biri də satira və yumor çalarlığı üçün istifadədir. Əsasən, bədii əsərlərdə, bəzən siyasi-ictimai üslubda yazılmış tənqidi məqalələrdə istehza, kinayə, məsxərə və zarafat çalarlığını qüvvətləndirmək üçün arxaik sözlərdən əlverişli vasitə kimi istifadə edilir. [3, 125]

“Biz və onlar” qarşılaşdırmasında – öz (“biz”) və düşmən (“onlar”) qarşı-qarşıya qoyulur.

Simvolik məkanların istifadəsi – “Ağdam”, “Füzuli”, “Xirosima” adları həm konkret məkan, həm də kollektiv yaddaşda yüklü metafor rolunu oynayır.

“Məkan itkisi təkcə torpaq itkisi deyil, şəxsiyyətin, yaddaşın və mənəvi təxəyyülün qırılmasıdır.” [1; 70] Laurens Buell burada “məkan itirilməsi”ni yalnız fiziki bir yerin yox olması kimi deyil, həm də şəxsiyyətin, yaddaşın və mənəvi duyğuların zədələnməsi kimi şərh edir. Azərbaycan postmüharibə ədəbiyyatında – xüsusən Ağdam, Füzuli, Zəngilan kimi yerlərin təsviri zamanı – bu baxış çox aktualdır.

Ekoloji diskurs təkcə ətraf mühitə aid məsələlər deyil, insanın təbiətlə münasibətini, onun mənəvi durumunu, yaddaşını, keçmişlə bağını da əks etdirən diskursdur. Postmüharibə dövründə bu diskurs artıq fiziki dağıntının yox, ruhi sarsıntının və itki hissinin poetik ifadəsinə çevrilir.

Ekoloji mətnlər heç vaxt yalnız təbiətlə bağlı deyil - onlar insan dəyərləri, sosial münasibət, yaddaş və etik dilemmalar haqqındadır.[1; 25] L.Buelin bu fikrinə əsaslanaraq deyə bilər ki, postmüharibə dövründə təbiətin ədəbi təsviri sadəcə təsviri məqsəd daşımır. Əksinə, bu təsvirlər mənəvi zədələr, sosial ziddiyyətlər və kollektiv yaddaşla yüklüdür. Məsələn, Qarabağla bağlı ədəbiyyatda dağılmış kəndlərin, yandırılmış meşələrin təsviri oxucuda təkcə mənşərə hissi deyil, mənəvi iztirab və itki hissi oyadır.

Postmüharibə dövrü mətnlərdə dilin rolu sadəcə informasiya ötürmək və hadisələri təsvir etməklə məhdudlaşmır. Bu dövrdə formalaşan diskursun əsas özəlliklərindən biri də dilin emosional yük daşıyan bir ifadə vasitəsinə çevrilməsidir. Müharibənin yaratdığı mənəvi sarsıntı, ruhsal təlatüm və kollektiv yaddaşda qalan izlər müəllifləri daha çox duyğulara köklənmiş, təsirli və poetik ifadəyə yönəldir. Bu üslubda bədii dil obrazlılıq üzərində qurulur, sadə təsvirlər əvəzinə metaforlar, simvollar üstünlük təşkil edir. Müəllifin emosional mövqeyi açıq və ya dolaylı şəkildə mətndə hiss olunur. Bu, həm publisistik, həm də lirik üslubda öz əksini tapır. Dilin ritmi, pauzaları, qısa cümlələrin yaratdığı təsir - bütün bunlar səssizlik, itki, boşluq və kədər hissinə ifadə etmək üçün istifadə olunur.

Postmüharibə mətnlərində təbiət obrazları sadəcə bir landşaft və ya fon deyil, daxili emosiyaların simvolik güzgüsüdür. Müəlliflərin üslubunda torpaq, külək, qaranlıq, səssizlik kimi elementlər həm ətraf mühitin, həm də insanın ruh halının ifadəsinə xidmət edir.

Məsələn:

"Səssiz dağlar ağlayır" – burada dağlar təbiət elementi kimi deyil, insan duyğularını əks etdirən varlıq kimi verilir (personifikasiya). Başqa sözlə desək, təbiəti insani duyğularla ifadə edərək oxucunun empatiyasını artırır.

Ədəbiyyatda təbiətin "yaralanmış", "susmuş" obrazı, minalanmış torpaqların ölüm təhlükəsi daşıyan mənzərəsi, qurumuş bulaqlar, köçkün həyatı yaşayan insanlarla bərabər "köçkün" təbiət motivləri, həm konkret, həm də simvolik mənə daşıyır. Bu, ekoloji diskursun təkcə bir bədii alət kimi deyil, həm də bir ictimai yaddaş mexanizmi kimi çıxış etdiyini göstərir. Ədəbi mətnlərdə bu təbiət elementləri həm müharibənin dağıdıcı gücünün şahidi, həm də insanın mənəvi boşluğunun aynası kimi təqdim olunur.

Beləliklə, həm reallıqda, həm də bədii təcəssümdə postmüharibə dövrünün ekoloji diskursu sadəcə ətraf-mühitə vurulan ziyanı sənədləşdirmir, o, eyni zamanda insanların təbiətlə bağlarının bərpası, torpağın yaddaşının yenilənməsi və milli-mədəni identikliyin davamlılığı baxımından mühüm funksiyalar daşıyır. Bu diskurs eko-humanist baxışın ədəbiyyatda və ictimai şüurda formalaşmasına xidmət edir.

Summary

WAR, NATURE AND LANGUAGE: A STYLISTIC ANALYSIS OF ECOLOGICAL TEXTS IN THE POST-WAR PERIOD

The article explores issues of ecological discourse and stylistics in the post-war period, with a particular focus on how the "wounds" of both humans and nature are reflected in literature. In literary works created after the Karabakh war, depictions of nature are presented not merely for aesthetic purposes but carry artistic and symbolic weight, turning nature into a silent bearer of war's traces. The article analyzes ecological symbols such as soil, water, trees, silence, and darkness in literary and journalistic texts through ecocritical and discourse approaches. The analysis of various examples reveals that in post-war literature, ecological discourse functions as a means of amplifying the spiritual trauma of individuals and plays a significant role in shaping literary style.

Keywords: *ecological discourse, postwar, ecocriticism, stylistics, image of nature*

Резюме

ВОЙНА, ПРИРОДА И ЯЗЫК: СТИЛИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ЭКОЛОГИЧЕСКИХ ТЕКСТОВ ПОСЛЕВОЕННОГО ПЕРИОДА

В статье исследуются вопросы экологического дискурса и стилистики в послевоенный период, с особым акцентом на том, как «раны» как людей, так и природы отражаются в литературе. В литературных произведениях, созданных после Карабахской войны, изображения природы представлены не только в эстетических целях, но и несут художественный и символический вес, превращая природу в молчаливого носителя следов войны. В статье анализируются экологические символы, такие как почва, вода, деревья, тишина и темнота в литературных и публицистических текстах с помощью экокритического и дискурсивного подходов. Анализ различных примеров показывает, что в послевоенной литературе экологический дискурс функционирует как средство усиления духовной травмы людей и играет значительную роль в формировании литературного стиля.

Ключевые слова: экологический дискурс, послевоенный период, экокритика, стилистика, образ природы

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayar, Ş.Z. Arzulardan sonrakı şəhər / Ş.Ağayar. - Bakı: Qanun, - 2017. 232 s.
2. Buell, L. The Future of Environmental Criticism: Environmental Crisis and Literary Imagination / L.Buell. - Oxford: Blackwell Publishing, - 2005. - 206 s.
3. Mustafayeva, Q. Azərbaycan dilinin üslubiyatı / Q.Mustafayeva. - Bakı: Elm, - 2010 - 388 s.
4. Rövsən, R. Qarı // 525-ci qəzet. - 2021, 15 dekabr. URL: <https://525.az/news/182146-qari-ramiz-rovsen>
5. Sadiq İ. O görünən dağlar // Ədəbiyyat qəzeti. - 2022, 15 fevral. URL: <https://edebiyatqazeti.az/news/poeziya/8496-seirler>
6. Aslanov A. Publisistik düşüncələr: Günəşli payızın qırx dörd anı // Azərtac. - 2020, 2 dekabr. URL: https://azertag.az/xeber/publisistik_dusunceler_gunesli_payizin_qirx_dord_ani-1656159

VI BÖLMƏ
YENİ GEOSİYASİ MƏRKƏZ –
TÜRK DÜNYASI

44 GÜNLÜK VƏTƏN MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA TÜRK DÜNYASINDA GEOSİYASİ DƏYİŞİKLİKLƏR

Adil ƏLİYEV

*Taix üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Slavyan Universiteti,
E-mail:adil-metbuat@mail.ru*

Azərbaycanın ikinci Qarabağ müharibəsində qələbəsi və ardınca uğurlu antiterror əməliyyatı sonrası bütün ölkə ərazisində süverenliyini təmin etməsi Türk dünyasında köklü geosiyasi dəyişikliklərə vəsilə oldu. Qələbə nəticəsində Azərbaycan və Türkiyə arasında siyasi, hərbi, iqtisadi və mədəni-təhsil sahələrində strateji əməkdaşlıq Türk dünyasında geosiyasi proseslərin dinamikasına güclü təsir göstərdi. Türkiyə-Azərbaycan əlaqələri ən yüksək səviyyəyə qalxaraq türkdilli ölkələr arasında integrasiyanın əsasını təşkil etdi. Türkiyə və Azərbaycan strateji müttəfiqliyi kontekstində digər türkdilli respublikalar da - Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və qismən Türkmənistan formalaşmaqda olan çoxqütblü dünyada yeni güc mərkəzinə çevrilmək imkanlarını reallaşdırmağa başlamışlar. Əlverişli geosiyasi mövqeyi baxımından Azərbaycan Mərkəzi Asiyayı Türkiyə ilə birləşdirən yeganə tranzit ölkə statusuna sahib olmaqla yanaşı, həyata keçirdiyi siyasi kurs ilə də türk dünyasının hərtərəfli yaxınlaşmasına mühüm töhvə verir. Təsədüfi deyil ki, Prezident İlham Əliyev Astanada Türk Dövlətləri Təşkilatının Zirvə görüşündə çıxışı zamanı xüsusi olaraq vurğulamışdı: “Türk dövlətləri ilə əlaqələrin möhkəmləndirilməsi, Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas prioritetlərindən biridir... Bu gün Türk Dövlətləri Təşkilatı beynəlxalq səviyyədə böyük siyasi çəkiyə və nüfuza malikdir” [3].

Humanitar əməkdaşlıqdan siyasi təşkilatın yaranmasınadək mürəkkəb inkişaf yolu keçmiş və subregional münasibətlər sistemində sürətlə yerini almış Türk birliyinin formalaşması prosesində Türkiyə və Qazaxıstanla yanaşı, Azərbaycanın prinsipial mövqeyi həlledici amillərdən biri olmuşdur. Beynəlxalq humanitar təşkilat kimi əsası hələ 1993-cü ildə qoyulmuş Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı – TÜRKSÖY ortaq türk mədəniyyətinin gələcək nəsillərə çatdırılması və dünyaya tanıtılması istiqamətində fəaliyyət göstərir [15]. Müstəqil və qeyri-müstəqil bütün türk respublikalarının üzv və ya müşahidəçi statusunda təmsil olunduğu bu türkdilli ölkələrin ilk əməkdaşlıq təşkilatının fəaliyyət Prezident İlham Əliyev tərəfindən daim himayə olunmuşdur. Prosesin davamı olaraq 2009-cu ildə Bakıda keçirilən Türk Dövlətlərinin ilk Parlament Assambleyası Türk dünyası liderlərinin siyasi dialoqunun demokratik inkişafının və siyasi baxışlarının yaxınlaşmasının yeni formasına çevrilmişdir. Türkdilli ölkələrin Dövlət Başçılarının Naxçıvan Zirvə Görüşü ərəfəsində Qazaxıstanın karbohidrogen məhsullarının Azərbaycan ərazisindən keçməklə dünya bazarlarına şaxələndirilmiş tədarükü haqqında Azərbaycan və Qazaxıstan dövlət başçılarının memorandum imzalaması, türk dövlətlərinin geoiqtisadi cəhətdən güclənməsində birgə səylərin real imkanlarını nümayiş etdirmiş oldu. Ardınca 03 oktyabr 2009-cu ildə Özbəkistan istisna olmaqla Türkdilli ölkələrin Dövlət Başçılarının Naxçıvanda baş tutan Zirvə Görüşündə Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası yaradılmışdı [5; 9].

Azərbaycanın 44 günlük ikinci Qarabağ müharibəsində qalib gəlməsi Türkdilli ölkələr arasında siyasi birliyin daha da möhkəmlənməsi istiqamətində əlavə, lakin mühüm stimula çevrildi. Hələ müharibənin ikinci günü 28 sentyabrda Türk Şurası türk həmrəyliyinə nümayiş etdirərək Azərbaycana dəstək xarakterli açıqlama vermişdir [8]. Bir il sonra Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyasında (TÜRKPA) qəbul edilən Türküstan Bəyannaməsində “Münaqişənin təsir göstərdiyi ərazilərin bərpası, yenidən qurulması və yenidən birləşdirilməsi ilə bağlı səylərində Azərbaycan hökuməti və xalqı ilə həmrəy olduğu...” vurğulanırdı [10]. 2021-ci ilin noyabrın 12-də Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının İstanbulda keçirilən Zirvə toplantısında Türkdilli ölkələrin Dövlət Başçıları Şurasının qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasının ərazilərinin işğaldan azad edilməsini və ərazi bütövlüyünün bərpasını təmin edərək türk birliyinə mühüm töhfə verən və bölgədə davamlı sülh və sabitliyin əldə olunmasına yol açan tarixi qələbəyə görə” Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Türk Dünyasının Ali Ordeni” ilə təltif edilmişdir [4]. Azərbaycana verilən dəstək fonunda Türk həmrəyliyinin yüksəlişi siyasi təşkilatlanmaya da sirayət

etmiş, elə İstanbul Zirvə Görüşündə Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası Türk Dövlətləri Təşkilatına çevrilmişdi. Macarıstan və Türkmənistan təşkilatda müşahidəçi dövlət kimi təmsil olunmağa başladı. Beləliklə, türk dünyasının siyasi təşkilatda birləşməsinin əsası qoyuldu.

Övvəllər daha çox siyasi və diplomatik müstəvidə əməkdaşlığa köklənmiş bu birlik ikinci Qarabağ müharibəsindən, o cümlədən 2022-ci ildə Qazaxıstanda baş verən hadisələrdən sonra türk dövlətləri arasında hərbi əməkdaşlığın yaranmasına, müdafiə sahəsində əməkdaşlığın genişlənməsinə perspektivlər açdı. Müharibə ərəfəsində və dövründə Türkiyənin Azərbaycana hərtərəfli siyasi və hərbi dəstəyi qüvvələr balansının Türk dünyasının xeyrinə dəyişməsinə, sonuncunun öz gücünə inamın artmasına vəsilə oldu.

Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında imzalanmış Şuşa Bəyannaməsi ilə türk dövlətlərinin birgə müdafiə siyasətinin həyata keçirilməsinin əsası qoyulmuşdu. Bəyannamədə Türk dünyasının birlik və rifahına xidmət edəcək milli və beynəlxalq səylərin artırılması, Türk mədəni irsinin beynəlxalq səviyyədə təbliğ və təşviq edilməsi sahəsində birgə əməkdaşlığın gücləndirilməsi, Türk həmrəyliyinin daha da möhkəmləndirilməsi məqsədilə birgə fəaliyyətlərə təkan verilməsi xüsusi olaraq qeyd olunurdu [1]. 2022-ci ilin yanvarında Qazaxıstanda baş verən hadisələrə KTMT-nin müdaxiləsi kontekstində Türk Dövlətləri Təşkilatının kollektiv silahlı qüvvələrinin formalaşdırılması ideyası ortalığa atılmış [13], türk dövlətləri arasında Şuşa Bəyannaməsinə bənzər hərbi-siyasi birliyin yaradılması zərurəti ön plana çıxmışdı. Türk dövlət başçıları sırasında ilk olaraq Prezident İlham Əliyev “türk ölkələri arasında təhlükəsizlik, müdafiə və müdafiə sənayesi kimi sahələrdə əməkdaşlığın genişləndirilməsi”nin vacibliyini vurğulamışdı [3]. 2022-ci ilin noyabrında Türkiyənin İsparta şəhərində “Biz birlikdə, bərabər və güclüyük” şüarı ilə Türk Dövlətləri Təşkilatının ilk hərbi təlimləri keçirilmişdir. Birgə təlimlərə Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Şimali Kipr Türk Respublikasının hərbiçiləri qatılmışdı.

Azərbaycan və Türkiyə arasında hərbi-siyasi strateji müttəfiqlik bir model olaraq türk dünyasının müdafiə siyasətinin inkişaf perspektivlərinə işıq saldı. Öz hərbi-texniki imkanlarını uğurla birləşdirən Azərbaycan və Türkiyə arasında 2022-2023-cü illərdə 25-dən çox birgə hərbi təlimlərin keçirilməsi [12], yüksək rütbəli müşahidəçilər qismində Qazaxıstan və Özbəkistanın müdafiə nazirlərinin müavinlərinin təlimləri izləməsi [11] türk dünyasında növbəti bir ilk kimi yüksək təəsürat doğurmuşdur. Prosesin məntiqi davamı olaraq artıq 2023-cü ildə hərbi, hərbi-texniki və hərbi-təhsil sahələrini və qarşılıqlı maraq doğuran digər məsələləri əhatə edən “Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi ilə Qazaxıstan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi arasında ikitərəfli əməkdaşlıq planı” təsdiq edilmiş, 2023-cü ilin oktyabrında Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda “Xəzri-2023” Qazaxıstan və Azərbaycan birgə hərbi dəniz təlimləri baş tutmuşdur.

Türk Dövlətləri Təşkilatının İstanbul sammitində qəbul edilmiş “Türk dünyasının baxışı – 2040” yol xəritəsi yeni kommunikasiya və logistika texnologiyaları əsasında Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərini birləşdirən güclü regional birlik kimi təşkilatın inkişaf mexanizmini müəyyən edib. Azərbaycan isə Orta Asiyanın türk respublikalarını Xəzər dənizi vasitəsilə Avropa ilə birləşdirən mühüm nəqliyyat və logistika qovşağıdır. Müharibədən sonrakı dövrdə türk dövlətləri ilə ticarət dövriyyəsinə daha da artıran Azərbaycan türk dövlətləri arasında alternativ enerji, kibertəhlükəsizlik, peyk rabitəsi xidmətləri, fiber-optik informasiya rabitəsi, nəqliyyat dəhlizlərində təxribatların qarşısının alınması və s. üzrə əməkdaşlığın genişləndirilməsini təbliğ və təşviq edir. Azərbaycanın Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin ötürücülük qabiliyyətinin artırılması istiqamətində göstərdiyi səylər Türk Dövlətləri Təşkilatının Səmərqənd Zirvə toplantısında dəstəklənmişdi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təşəbbüsü ilə güclü zəlzələ nəticəsində zərər çəkən Türkiyəyə hər cür dəstəyin verilməsi məqsədilə Türk Dövlətləri Təşkilatı liderləri 16 mart 2023-cü il tarixində Ankarada “Fəlakət - Fövqəladə halların idarə edilməsi və humanitar yardım” mövzuna həsr olunmuş sammitdə iştirak etmişdilər. Burada liderlərin qəbul etdiyi Ankara Bəyannaməsi ilə Türk Dövlətləri Təşkilatının mülki müdafiə mexanizminin yaradılması üzrə razılıq əldə olunmuş, habelə Türk İnvestisiya Fondunun yaradılması haqqında saziş imzalanmışdır [14]. Ankarada

hazırlanmış mülki müdafiə mexanizminin ilk sınaqları 2023-cü ilin sentyabrında Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı ərazisində keçirilmişdi. Azərbaycan Respublikası Fövqəladə Hallar Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə paytaxtın Qaradağ rayonunun Ələt qəsəbəsində yerləşən Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının ərazisində Türk Dövlətləri Təşkilatına (TDT) üzv ölkələrin fəvqəladə halların idarə edilməsi üzrə cavabdeh qurumlarına məxsus xilasetmə qüvvə və vasitələrinin iştirakı ilə “Bakı 2023” beynəlxalq təlimi keçirilmişdi [6]. TDT-nin baş katibiliyi ilə yanaşı, Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Şimali Kipr Türk Respublikasının daxili işlər və fəvqəladə hallar nazirləri, aidiyyəti üzrə digər qurumların nümayəndələrinin qatıldığı təlim irimiqyaslı fəvqəladə hallar zamanı birgə fəaliyyət mexanizminin həyata keçirilməsi, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, qəza-xilasetmə və digər təxirəsalınmaz işlərin aparılması məqsədilə keçirilmişdi.

Türk dünyasında fəallığı ilə seçilən və TDT-nin ilk üzvlərindən olan Qazaxıstanla Azərbaycanın təşkilat çərçivəsində və ikitərəfli münasibətlərində ticarət-iqtisadi, nəqliyyat, logistika və mədəni-humanitar əməkdaşlığı sürətlə genişlənməkdədir. Azərbaycanın mühüm hərbi-diplomatik qələbəsinin ardından Qazaxıstan Azərbaycanla iqtisadi-ticari əlaqələrini şaxələndirərək regional boru kəmərləri vasitəsilə neft ixracını, tranzit yollarla yük daşımalarını artırmış, Qazaxıstan prezidentinin Bakıya səfəri çərçivəsində Azərbaycan Respublikası ilə Qazaxıstan Respublikası arasında strateji münasibətlərin möhkəmləndirilməsi və müttəfiqlik qarşılıqlı fəaliyyətinin dərinləşdirilməsi haqqında Bəyannamə imzalanmışdır. İkitərəfli münasibətlərlə yanaşı Bəyannamə Türk Dövlətləri Təşkilatının gücləndirilməsi və beynəlxalq aləmdə rolunun gücləndirilməsini də ehtiva edir. Azərbaycan və Qazaxıstan türk dünyasının tranzit potensialının artırılması işinə də (Şərq-Qərb dəhlizi) mühüm töhfələr verməkdədirlər. Xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və Qazaxıstan arasında strateji müttəfiqliyin dərinləşməsi, Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində birgə fəaliyyəti, Qazaxıstanın rəsmi olaraq Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpası və yenidən qurulması prosesində iştirak etməsi, Türkünstan və Şuşa şəhərlərinin qardaşlaşması və s. Ermənistanın KTMT-dən uzaqlaşmasını şərtləndirən əsas amillərdən biri hesab olunur.

Türkmənistanla son dərəcə mürəkkəb münasibətlərə baxmayaraq, Azərbaycan hər zaman ziddiyyətli məsələlərdə (Xəzər dənizində delimitasiya, yataqlar məsələsi) qarşılıqlı faydalı həll variantlarına üstünlük vermişdir. İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın qələbəsi sonradan, mübahisəli məsələlərdə davamlı sərt mövqe nümayiş etdirən Türkmənistanın mövqeyində də əsaslı yumşalma izlənilmişdir. Nəticədə, 2021-ci ilin yanvarında Xəzərin Azərbaycan - Türkmənistan hissəsində dəniz dibinin ortaq hissəsində Bakı neftçilərinin kəşf etdiyi və böyük karbohidrogen ehtiyatına malik “Dostluq” yatağı ilə bağlı (bundan əvvəl Türkmənistan tərəfinin Sərdar, Azərbaycan tərəfinin Kəpəz adlandırdığı yataq) mübahisəyə son qoyulmuş və iki ölkə arasında Anlaşma Memorandumu imzalanmışdır [2]. Bu vaxtadək Türk Dövlətləri Təşkilatından kənarda qalan Türkmənistan, məhz Azərbaycanla yaxınlaşma fonunda, nəhayət müşahidəçi statusu ilə təşkilatın işində iştirak etməyə başlamışdı.

Azərbaycan Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətinin türk dünyasında öz layiqli yerini tutmasına kömək etmək üçün onun ədalətli arzusunda Prezident Ərdoğanı dəstəkləyir, çünki ŞKTC uzun müddətdir İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatında müşahidəçi statusuna malikdir.

Son zamanlar Qazaxıstan, Özbəkistan və Türkmənistanın Avropa İttifaqı ilə əməkdaşlıq çərçivəsində Cənubi Kiprin müstəqilliyini tanıması və bu istiqamətdə addımlar atması türk dünyasında növbəti fikir ayrılıqlarına və parçalanmalara səbəb olmuşdur. Şimali Kipr Türk Respublikasının Türk Dövlətləri Təşkilatında müşahidəçi statusu almasında fəal rol oynamış Azərbaycan Prezidenti İ. Əliyev isə növbəti dəfə qətiyyətli mövqeyi ilə diqqət çəkdi: “Biz bu məsələni fəal şəkildə müdafiə edən ölkələrdənəm. Prezident Tatar təşkilatın Şuşa şəhərində qeyri-rəsmi Zirvə toplantısına dəvət olundu və orada iştirak etdi. Şimali Kiprin bayrağı da orada dalğalanırdı... Biz yalnız qardaşlarımıza necə kömək edə biləcəyimiz haqda düşünürük ki, onlar öz dövlətlərini qoruyub saxlaya bilsinlər. Onlar buna tarix və əməlləri baxımından layiqdirlər” [7].

Beləliklə, Azərbaycanın fəal iştirakı ilə əvvəllər mədəni integrasiya və parlament diplomatiyası konsepsiyası əsasında formalaşan Türkdilli ölkələrin birliyi, daha sonra nəqliyyat, kommunikasiya və enerji layihələrinin həyata keçirilməsi ilə inkişaf etmiş, qalibiyyətli ikinci Qarabağ müharibəsindən sonra isə Türk dünyasının siyasi integrasiya və müdafiə sahəsində əməkdaşlığının institusional əsasları müəyyənləşdirilməklə növbəti mərhələyə qədəm basmışdır.

Summary

AFTER THE 44-DAY WAR

GEOGRAPHICAL CHANGES IN THE TURKISH WORLD

Azerbaijan's triumphant march, accompanied by a 44-day war and anti-terrorist operation, contributed to the expansion of cooperation among the Turkic states and the further acceleration of rapprochement in mutual relations. Azerbaijan's historic victory also made significant contributions to the deepening of cooperation in the field of defense and security, which will be an important stage in the near future towards the establishment of a military-strategic alliance between the Turkic states. This, in turn, has become a means of increasing the joint weight of the Turkic world in global, subregional and regional politics, turning it into a real power.

Keywords: Azerbaijan, Turkic world, cooperation, alliance, geopolitics.

Резюме

ПОСЛЕ 44-ДНЕВНОЙ ВОЙНЫ

ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ИЗМЕНЕНИЯ В ТУРЕЦКОМ МИРЕ

Триумфальное шествие Азербайджана, сопровождавшееся 44-дневной войной и антитеррористической операцией, способствовало расширению сотрудничества тюркских государств и дальнейшему ускорению сближения во взаимоотношениях. Историческая победа Азербайджана также внесла значительный вклад в углубление сотрудничества в области обороны и безопасности, что станет важным этапом в ближайшем будущем на пути к созданию военно-стратегического союза тюркских государств. Это, в свою очередь, стало средством повышения совокупного веса тюркского мира в глобальной, субрегиональной и региональной политике, превращения его в реальную силу.

Ключевые слова: Азербайджан, тюркский мир, сотрудничество, союз, геополитика.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi. <https://president.az/az/articles/view/>
2. “Dostluq” yatağı ilə bağlı əldə olunmuş razılaşma bölgənin dayanıqlı inkişaf xəttinin formalaşdırılması üçün çox ciddi təkan olacaq. <https://azertag.az> > xəber > dostluq_yatagi_ile_bagli_el.
3. İlham Əliyev Astanada Türk Dövlətləri Təşkilatının Zirvə görüşündə iştirak edib. 03 noyabr 2023. <https://president.az/az/articles/view/62077>
4. İlham Əliyevə Türk Dünyasının Ali Ordeni təqdim edilib. 12 noyabr 2021. <https://president.az/az/articles/view/54185>
5. Naxçıvan zirvə görüşü türkdilli ölkələrin birliyini daha da gücləndirəcəkdir Azərbaycan.- 2009.- 4 oktyabr.
6. Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv ölkələrin iştirakı ilə “Bakı 2023” beynəlxalq təlimi keçirilib. https://azertag.az>xeber>turk_dovletleri_teskilatina_u.
7. Türk dövlətlərinin qərarından təəssüfləndik - Şimali Kiprdən özəl açıqlama. <https://modern.az> > dunya > turk-dvletlerinin-qerarinda..
8. Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının videokonfrans formatında qeyri-formal Zirvə görüşü keçirilib. 31 mart 2021 <https://president.az/az/articles/view/50975>
9. Türkdilli Ölkələrin Dövlət Başçıların IX Zirvə Toplantısının Naxçıvan Bəyannaməsinin təsdiq edilməsi haqqında. 26 noyabr 2009-cu il <https://e-qanun.az/framework/19037>

10. Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyası Türkistan Bəyannaməsi. 28 sentyabr 2021. <https://turkpa.org/declaration/161-the-turkistan-declaration-of-the-parliamentary-assembly-of-turkic-speaking-countries>
11. Azərbaycan və Türkiyə 2023 yılında 16 ortak askeri tatbikat yapacak <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/dis-basinda-turkiye/detay/azerbaycan>
12. Azərbaycan və Türkiyə ordularının ortak katılımıyla "Haydar Aliyev-2023" tatbikatı yapılıyor. <https://www.gazetekars.com/azerbaycan-ve-turkiye-ordularinin-ortak-katilimiyla>.
13. Türk Askerî Gücü acilen kurulmalı. Bilgen Yılmaz. <https://www.turkiyegazetesi.com.tr/dunya/turk-askeri-gucu->
14. Türk Devletleri Teşkilatı Olağanüstü Zirvesi Ankara Bildirisi. <https://www.turkicstates.org/tr/haberler/turk-devletleri-teskilati-olaganustu->
15. The International Organization of Turkic Culture, TURKSOY, <https://www.turksoy.org/en-US/history>

XƏZƏRYANI REGIONDA YENİ MARAQLAR VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Asif QULİYEV

*Bakı Slavyan Universiteti,
E-mail: asif.quliyev.1960@mail.ru*

Sevinc QULİYEVƏ

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
E-mail: asif.quliyev.1960@mail.ru*

Xəzər regionunda SSRİ-nin dağılmasından sonra başlayan geosiyasi transformasiya regionda yeni münasibətlər formalaşdırmaqda davam edir. Bu gün Xəzər həm regional, həm də bir sıra qeyri-regional dövlətlərin bir çoxunun böyük marağına səbəb olmuşdur ki, bu da regionda zəngin enerji ehtiyatlarının geniş yayılması, eləcə də regionun mühüm geosiyasi mövqeyi ilə bağlıdır. Xəzər regionunun təkcə iqtisadi deyil, həm də geosiyasi nöqteyi-nəzərdən fəvqəladə əhəmiyyəti artmışdır ki, bu da regionun mühüm strateji mövqeyi, eləcə də karbohidrogen ehtiyatlarının əsas tranzit marşrutlarının buradan keçməsi ilə bağlıdır. Lakin, bu regiona güclü maraq ilk növbədə iqtisadi amillərlə bağlıdır. Xəzər dənizində təbii sərvət ehtiyatlarının real həcmnin və onların hasilatına tam olaraq hansı həcmdə yeni investisiyaların yatırılmasının mümkünlüyü yəqin ki, dəqiq məlum olmasa da, bu gün sahiləyi ölkələr investisiya bazarlarında artıq bir-biri ilə rəqabət aparır. Bu gün məlumdur ki, dünya neft ehtiyatlarının təxminən 4%-i Xəzər dənizində cəmləşib və neft ehtiyatlarının potensialı 40 milyard ton qiymətləndirilir [1, s.6].

Həqiqətən də Xəzər regionunda öz maraqlarını təşviq etməklə yeni enerji mənbələrinə çıxışı təmin etmək istəyən əksər aparıcı dövlətlər və Transmilli Korporasiyalar üçün aparıcı stimullar iqtisadi amildir. Eyni zamanda, elə ölkələr var ki, onların maraqları təkcə iqtisadiyyatla məhdudlaşmır, onları eyni zamanda bölgənin geosiyasi mövqeyi və orada hərbi-strateji maraqlarının təmin edilməsi də xeyli dərəcədə cəlb edir. Sonunculara ilk növbədə ABŞ daxildir ki, bu da Amerika şirkətlərini Xəzər regionunda, ilk növbədə Cənubi Qafqazda və o cümlədən, Azərbaycanda təmsil olunmaq cəhdlərində öz əksini tapıb. Həmçinin regionda Çinin mövqeyi kifayət qədər güclüdür, Çin təkcə enerji resurslarının tədarükündə deyil, həm də orada olması ilə öz təhlükəsizliyini təmin etməkdə maraqlıdır. Burada regionun müsəlman ölkələri ilə dini yaxınlıqdan öz məqsədləri üçün istifadə edən Pakistanla bərabər Hindistanın da təsiri hiss edilir. Türkiyə region ölkələri ilə etnik, dini və mədəni yaxınlığı olan və nəinki ən nüfuzlu regional güclərdən biri olan, həm də bölgədə NATO-nun yeganə üzvü olan ölkə kimi mühüm yer tutur. Rusiya bu region ölkələri ilə əvvəllər müəyyən bir dövr tarixi, hərbi, iqtisadi və mədəni əlaqələrlə bağlı olub və yenədə təsir imkanlarını saxlamaq istəyir. Qeyd etmək lazımdır ki, Moskvanın əvvəllər region ölkələri ilə bağlı səmərəli və düşünülmüş siyasətinin olmaması regionda nüfuzunun qismən itirilməsinə və

regiondankənar dövlətlərin təsirinin güclənməsinə səbəb olmuşdur. Rusiyanın Xəzər regionunda həyatı maraqları var və Cənubi Qafqaz ölkələri ilə ərazi yaxınlığına görə, müvafiq dövlətlərlə sıx tərəfdaşlıq əlaqələrinin qurulması yolu ilə Mərkəzi Asiyada sabitliyin təmin edilməsi məsələsini də gündəmə gətirir. Bundan əlavə, Rusiya öz məhsulları üçün bazar və bir sıra malların idxalını təmin etmək üçün Avrasiya İqtisadi Əməkdaşlıq İttifaqının xətti ilə əməkdaşlığın intensivləşdirilməsi çərçivəsində Cənubi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ilə vahid iqtisadi məkanı saxlamağa çalışır. Azərbaycan üçün Xəzər regionunun coğrafi mövqeyindən və onun tranzit potensialından təkcə region ölkələri ilə deyil, həm də Avropa Birliyi ölkələri, ABŞ, Böyük Britaniya, Çin, Pakistan, Hindistan kimi digər aparıcı oyunçularla tərəfdaşlıq əlaqələrinin qorunması üçün istifadə edilməsi də eyni dərəcədə vacibdir.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti Heydər Əliyevin gərgin və uzaqgörən fəaliyyətinin nəticəsi olaraq 1994-cü il 20 sentyabrda “Əsrin neft müqaviləsi” imzalandıqdan sonra Xəzər regionunun dünyanın aparıcı oyunçuları üçün əhəmiyyəti, şübhəsiz ki, artmışdır. Xəzər regionunun şimalda Mərkəzi və Şərqi Avropa ilə cənubda Yaxın Şərq arasında yerləşməsi onun Qərb və Şərq sivilizasiyaları arasında münasibətlərdə əlaqələndirici rolunu müəyyən edir. Xəzər regionunun aralıq mövqeyi onun ölkələrinə həm Avropa, həm də Şərq ölkələri ilə konstruktiv əlaqələr qurmaq və eyni zamanda, onlar arasında birləşdirici halqa olmaq üçün unikal imkan yaradır. Lakin bu aralıq mövqe də müəyyən problemlər yaradır. Belə ki, region daima aparıcı xarici qüvvələrin - ABŞ, Rusiya, Aİ və Çinin təsiri altındadır. ABŞ və İran arasında münasibətlər gətdikcə gərginləşir və bölgədəki vəziyyətə Rusiya ilə Ukrayna arasındakı və Yaxın Şərqdəki müharibələr də təsir edir. Birləşmiş Ştatlar Rusiyanın regiondakı təsirini azaltmaq və Amerika biznesinə Xəzər resurslarına çıxışı təmin etmək məqsədilə bu bölgəni ABŞ Mərkəzi Komandanlığının məsuliyyət zonasına daxil etmişdir və Ermənistan ərazisindən də istifadə etməyə çalışır. Rusiya da Xəzər dənizini demilitarizasiya etmək istəyi ilə bağlı bəyanatlarına baxmayaraq, burada hərbi mövcudluğunu daim artırmışdır. Lakin Xəzəryanı dövlətlər silahlanma yarışını və region dövlətlərinin müdafiə xərclərinin ildən-ilə artmasını nəzərə alaraq, təkcə Rusiyadan deyil, ABŞ-dan, Çindən və digər ölkələrdən də silahları və hərbi yardımı həvəslə alırlar.

Müxtəlif dövlətlərin Xəzər regionunun iqtisadiyyatında və siyasətində iştirak dərəcəsini bir neçə “dairəyə”ə bölmək olar. Birinci “dairəyə” beş sahilyanı dövlət- Rusiya, Azərbaycan, İran, Qazaxıstan, Türkmənistan daxildir. İkinci “dairəyə”ə neft və qaz kəmərlərinin və digər kommunikasiyaların keçdiyi və ya keçə biləcəyi dövlətlər daxildir. Belə dövlətlərə Gürcüstan, Türkiyə və bir sıra Avropa dövlətləri daxildir. Onların təsiri enerji resurslarının tranziti ilə bağlı həyata keçirilən siyasətdə hiss edilir ki, bu da onların regiondakı hasilatdan istehlak imkanlarına təsir edir. Üçüncü “dairəyə” o dövlətlər daxildir ki, ya onun resurslarından istifadə etmək üçün və ya başqa maraqları olduğu üçün bu və ya digər şəkildə regiona can atır. Bunlara Ukrayna, Tacikistan, Səudiyyə Ərəbistanı, Yunanıstan, Ermənistan, Özbəkistan və digərlərini göstərmək olar. Təsiri global səviyyəyə çatan dövlətlərin dördüncü “dairəsi”nə regionda həm iqtisadi, həm siyasi, həm də strateji maraqları olan ABŞ, Avropa İttifaqı və əvvəllər maraqları yalnız iqtisadi komponentlə məhdudlaşan, lakin hazırda maraq dairəsi genişlənib dünyanın strateji əhəmiyyətli regionlarında öz mövqelərini möhkəmləndirməyə can atan Çin daxildir. Son zamanlar Hindistan və Pakistan enerji təchizatını öz istiqamətlərinə yönəltmək və şaxələndirməkdə maraqlı olduqları üçün fəallaşıblar.

Əvvəllər burada rəqabətin səbəbləri ilk növbədə neft və qaz hasilatında, eləcə də onların nəqli üçün boru kəmərlərinin çəkilməsində olmuşdur. Burada Rusiya ərazisindən keçən boru kəmərləri ilə yanaşı, iqtisadi əlaqələri diversifikasiya etmək üçün Rusiyadan yan keçməklə Bakı-Tbilisi-Ceyhan, Bakı-Supsa, Bakı-Tbilisi-Ərzurum kimi bir sıra neft və qaz kəmərləri də tikilib istifadəyə verilməsi uzun müddət Rusiyanı narahat etmişdir [2, s.17]. Rusiya karbohidrogenlərin nəqli üzrə özünün inhisarına zərbə vurduğu üçün iqtisadi əlaqələrin belə gedişini qəbul edə bilmirdi. “Nabukko” və TANAP boru kəmərlərinin tikintisinin uğursuz olacağını düşünən Rusiya tərəfi “Cənub axını”nın tikintisi layihəsinin tərəfdarı idi. Rusiya karbohidrogen ehtiyatlarının nəqli sahəsində uzun müddət Azərbaycanı özünə rəqib hesab edirdi. Çünki, həqiqətən də əhəmiyyətli neft və qaz ehtiyatlarına malik olan Azərbaycan enerji resurslarının Rusiyadan yan keçməklə Qərbdə tranzitində mərkəzi

həlqədir. Türkiyənin Ceyhan və Ərzurum limanlarına çatan artıq mövcud neft və qaz kəmərlərinə əlavə olaraq, Azərbaycanın boru kəmərlərinin Ukraynanın Odessa-Brodı boru kəməri ilə inteqrasiyası ilə bağlı Azərbaycan, Ukrayna və Belarus və Qazaxıstan arasında əməkdaşlığı genişləndirmək üçün danışıqlar aparılmış. eləcə də onun Qdanska qədər tikintisinin davam etdirilməsi və gələcəkdə Belarus boru kəməri ilə birləşdirilməsi də nəzərdə tutulmuşdur [3, s.68]. Rusiya tərəfi iddia edirdi ki, bu layihələr ümumilikdə iqtisadi deyil, daha çox siyasi xarakter daşıyır və ilk növbədə Rusiyanın Avropaya karbohidrogenlərin əsas təchizatçısı kimi rolunu azaltmağa yönəlib. Lakin Azərbaycan qərb istiqamətindəki bütün boru kəmərlərindən gəlir əldə edir və bu boru kəmərləri qazax nefti və türkmən qazı ilə doldurulsa, daha da gəlirli ola bilər.

Qazaxıstan və Türkmənistan da Rusiya, ABŞ və Avropa İttifaqı, eləcə də Çin arasında uzunmüddətli enerji rəqabətinin mərkəzidir. 2007-ci ildə Rusiya, Qazaxıstan və Türkmənistan tərəfindən Xəzər qaz kəmərinin tikintisinə dair bəyannamə imzalandı və bu, ümumiyyətlə, alternativ boru kəmərlərinin tikintisi planlarını gecikdirmiş oldu. Lakin, eyni zamanda, Qazaxıstan Çinlə Xəzər dənizini Çinlə birləşdirəcək neft və qaz kəmərlərinin tikintisinə dair müqavilə bağladı ki, bu da gələcəkdə Rusiya qazının Avropaya nəqlində problemlər yarada bilər. Bundan əlavə, Qazaxıstanın müxtəlif istiqamətlərdə tədarükünü diversifikasiya etmək istəyini də diqqətə almaq lazımdır. Burada həlledici amil Qazaxıstanda neft hasilatının sürətinin artmasıdır.

Rusiya ilə Türkmənistanın münasibətlərinə gəlcə, burada da çətinliklər qalmaqdadır. Əvvəla, Qazaxıstan kimi Türkmənistanın da tədarük istiqamətlərini şaxələndirmək arzusu var. Bir tərəfdən Rusiyanın türkmən qazına marağı və birgə enerji tranziti layihələrində iştirakı, digər tərəfdən isə ABŞ və Avropa İttifaqının onun iştirakını cəlb etmək istəyi Türkmənistana “qaz rıçaqlarından” istifadə edərək geniş dairədə siyasi və iqtisadi məsələlərini həll etməyə imkan verir. Rusiya üçün Türkmənistan qazının idxalını saxlamaq onun həm ixracını, həm də daxili istehlakını təmin etmək üçün son dərəcə vacibdir. Bununla belə, Türkmənistandakı qaz ehtiyatlarının həcmi və onun gələcəkdə Rusiyaya tədarükü ilə bağlı müqavilələri yerinə yetirmək imkanları tam aydın deyil.

Bütün yuxarıda deyilənlərə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Xəzərin hüquqi statusu məsələsi təkcə sərvətlərin kəşfiyyatı və çıxarılmasına başlamaq üçün deyil, həm də orada Rusiyanın geostrateji maraqlarını təmin etmək üçün həlledici olmuşdur. Artıq göründüyü kimi, Xəzər dənizinin sahilləri iqtisadi əməkdaşlıqda maraqları çox və ya az dərəcədə üst-üstə düşən beş dövlətə məxsusdur. Əvvəlki dövrlərdə bir müddət Xəzərin hüquqi statusunun tənzimlənməsi ilə bağlı vəziyyət bir sıra amillərlə mürəkkəb olmuşdu. Xəzərdə təsir imkanlarını genişləndirməyə, orada fəaliyyətini gücləndirməyə çalışan İran öz mövqeyində kompromisə gəlmək istəmirdi. Əslində 20-ci əsrin əvvəllərində Xəzər dənizinin hüquqi statusunu müəyyən edən beynəlxalq hüquqi sənədlər, SSRİ ilə İran arasında 26 fevral 1921-ci il tarixli Müqavilə və 25 mart 1940-cı il tarixli SSRİ ilə İran arasında ticarət və dənizçilik haqqında müqavilələr mövcud idi. Lakin 1991-ci ildən sonra bəzi xəzəryanı postsovet respublikaları və İran SSRİ-nin dağılmasından sonra bu müqavilələrin hüquqi qüvvəsini tanımaqdan imtina edirdi. Bu məsələnin müzakirə olunduğu son iki onillikdə Xəzərin hüquqi statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı müxtəlif ölkələrin mövqeləri daim dəyişmişdir ki, bu da həmin ölkələrin daxili siyasi vəziyyətindəki dəyişikliklər, habelə regiondankənar dövlətlərin təsirinin nəticəsi ilə əlaqədar olmuşdur. Bunu nəzərə alaraq, Xəzərin hüquqi statusu probleminin real həlli prosesi yalnız 2000-ci ildə, Rusiya Xəzər dənizini özünün xüsusi maraqları zonası elan etdikdən sonra başladı [4, s.17].

Bununla belə, əksər hallarda, sahilyanı ölkələr Xəzərin dibinin delimitasiyası ilə bağlı öz aralarında daim ikitərəfli əsasda danışıqlar aparmağa məcbur olmuşlar, çünki müxtəlif dövlətlər arasında bu məsələyə yanaşma fərqi görə Xəzərin hüquqi statusuna dair ümumi razılaşmaların əldə edilməsi üçün çoxtərəfli danışıqlar uzun müddət nəticə vermirdi. Əvvəllərdə Xəzərin bölünməsinin mövcud iki əsas variantından biri beş sahilyanı ölkənin hər birinin sahil xəttinin uzunluğuna mütənəsib olaraq milli sektorlara bölünməsidir ki, bunu da Xəzəryanı dövlətlər arasında İran uzun müddət qəbul etmək istəmirdi. Əsas problem ondan ibarətdir ki, İran dənizi bərabər paylar prinsipi ilə, yəni hər biri üçün 20% bölüşdürməkdə ısrarlı idi, baxmayaraq ki, əvvəllər SSRİ ilə İran arasında müqavilələrə əsasən 14%-ə hüququ var idi. Ümumiyyətlə isə, bütün Xəzəryanı dövlətlər Xəzərin statusunun müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı qarşılıqlı məqbul həll variantının

hazırlanması üçün danışıqlar prosesinin davam etdirilməsinin zəruriliyi ilə razı idilər. Buna onları regionla iqtisadi əlaqələri inkişaf etdirməkdə və bu layihələrə investisiya yatırmaqda maraqlı və ısrarlı olan ölkələrin və şirkətlərin mövqeyi vadar edirdi.

Regiondankənar ölkələrin Xəzər regionuna ciddi diqqət yetirməsi həm iqtisadi, həm də siyasi səbəblərdən qaynaqlanırdı. Bu baxımdan regionda öz maraqlarını həyata keçirməyə çalışan qeyri-regional dövlətlər arasında iki qrupu ayırmaq olar. Birinci qrupa ABŞ və Avropa İttifaqını, ikinci qrupa Cənubi və Cənub-Şərqi Asiya ölkələri olan Çini, Pakistanı və Hindistanı daxil etmək olar. ABŞ-ın regiondakı maraqları ilk növbədə enerji resurslarına nəzarət uğrunda mübarizə, eləcə də enerji axınlarının dünyanın digər inkişaf etmiş regionlarına, məsələn, Çinə yönləndirilməsinin qarşısını almaqla bağlı olmuşdur. Sonuncu amil ona görə vacibdir ki, uzun müddətdir ki, ABŞ-dan bu region ölkələrinə, ilk növbədə, Qazaxıstan, Azərbaycan və Türkmənistana əhəmiyyətli investisiya axını var ki, bu ölkələr onları itirmək fikrində deyillər. Birləşmiş Ştatlar Xəzər regionuna karbohidrogen xammalının potensial ehtiyatı kimi baxır, digər təchizatçı ölkələrdə ehtiyatlar tükəndikdə və ya dünya bazarlarında qiymət şəraiti dəyişdikdə ondan istifadə oluna bilər. Birləşmiş Ştatlar həm də Xəzər regionundan dünya bazarlarına karbohidrogenlərin tranziti üçün yeni sistem yaratmağa çalışır ki, bu da təbii ki, ölkənin enerji təchizatının etibarlılığının artırılmasında maraqlardan irəli gəlir. Xarici dünyadan artan enerji asılılığı olan bir ölkə kimi ABŞ enerji istehsalının və nəqlinin global və regional diversifikasiyasını təmin etməyə çalışır. Müvafiq olaraq, enerji resurslarının istehsalı və nəqlinin bir regionda cəmləşməsi ABŞ-ın enerji təhlükəsizliyinə təhiddir [5, s.71]. Bu problemi həll edə biləcək regionlardan biri də Xəzər dənizidir. Birləşmiş Ştatlar üçün Fars körfəzi ölkələrindən artan asılılıq faktı vacibdir və Xəzər regionunun resursları onların mənbələrinin diversifikasiyasına yaxşı kömək edə bilər. Beləliklə, Birləşmiş Ştatlar bir tərəfdən Yaxın Şərq neftinin ən böyük istehlakçısıdır, digər tərəfdən isə ABŞ-ın regionda fəal mövqeyi Xəzəryanı dövlətlərin onu nəinki neft hasilatçısı kimi həm də hərbi-strateji tərəfdaş kimi qəbul etməsinə şərait yaradır. ABŞ-ın Xəzər regionunda möhkəmlənmək istəyi belə bir fikrə əsaslanır ki, əhəmiyyətli xammal ehtiyatlarına malik olan dövlətlərdə qərbyönlü və amerikapərəst qüvvələrin mövqeyi nə qədər güclü olarsa, bu dövlətləri etibarlı tədarükçülər hesab etmək üçün bir o qədər əsas vardır. Beləliklə, ABŞ-a xarici enerji resurslarının tədarükünün etibarlılığı birbaşa ixrac edən dövlətlərin siyasi sabitliyindən deyil, həm də bu dövlətlərin hakim rejimlərinin nə dərəcədə qərbyönlü mövqe tutmasından birbaşa asılıdır. Lakin bu region təkcə enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından deyil, həm də Yaxın Şərqə bir növ “pəncərə” kimi ABŞ üçün maraq kəsb edir. Buna nail olmaq üçün ABŞ Gürcüstan, Ermənistan və Azərbaycan kimi bəzi Cənubi Qafqaz dövlətlərini Aİ-yə integrasiya etməyə və onları öz təsisatlarına birləşdirməyə çalışır. Eyni zamanda, Xəzəryanı ölkələr üçün mərhələli proqramların hazırlanması və həyata keçirilməsi yolu ilə tədricən NATO-nun Xəzər regionuna daxil olması strategiyası formalaşır.

Xəzər regionunun bütün dövlətləri arasında Gürcüstan NATO ilə ən geniş əməkdaşlıq imkanına malik olmuşdur. Bu dövlət Xəzər dənizinə birbaşa çıxışı olmasa da, NATO-nun regionda daha da irəliləməsi üçün trampolin ola bilər. NATO müxtəlif dərəcədə müvəffəqiyyətlə Qazaxıstan, Azərbaycan və Türkmənistanla əməkdaşlıq etməyə çalışır.

Xəzər regionunda Avropa İttifaqının da rolu böyükdür. Avropa Rusiyanın əsas enerji tərəfdaşı olsa da, daim enerji təchizatında payını azaltmağa və onu şaxələndirməyə çalışır. Xəzər regionunda Rusiya ilə Avropa İttifaqı arasında münasibətlər son vaxtlar nəzərəcarpacaq dərəcədə pisləşib. Bunun əsas səbəbi Rusiya-Ukrayna müharibəsidir. Lakin Xəzər regionunda Avropa İttifaqı strategiyasının qurulması üçün əsas 1994-cü il Enerji Xartiyası Müqaviləsi və Avropa İttifaqının öz enerji təhlükəsizliyinə uzunmüddətli yanaşması olmuşdur. 1991-2007-ci illərdə MDB ölkələrində Avropa İttifaqının TACIS proqramı fəaliyyət göstərirdi, onun məqsədləri arasında demokratik cəmiyyətə və bazar iqtisadiyyatına keçiddə texniki yardım qeyd olunurdu. Ardıcıl olaraq Aİ öz təsisatları şəbəkəsi vasitəsilə postsovet məkanında postkommunist ölkələrində ekoloji, humanitar, təhsil, iqtisadi və s. layihələr həyata keçirməklə yanaşı, eyni zamanda, regional nəqliyyat və enerji nəqliyyat kommunikasiyalarını inkişaf etdirdi və region ölkələrindən enerji resurslarının idxalını artırdı.

2000-ci illərin sonlarında yaradılan postsovet dövlətlərinin enerji nəqliyyat infrastrukturunu, Qafqazın və Mərkəzi Asiyanın postsovet ölkələri ilə ikitərəfli münasibətlərdə əldə edilmiş inkişaf səviyyəsi o demək idi ki, Avropa İttifaqının Xəzər resursları hesabına logistikanı diversifikasiya etmək və öz enerji təhlükəsizliyini təmin etmək vəzifəsi əsasən həll olundu. Yeni boru kəməri layihələrinin həyata keçirilməsi Xəzər dənizinin enerji transformasiyasına, regionun karbohidrogen ehtiyatlarının coğrafi baxımdan müxtəlif istiqamətlərə çatdırılmasına gətirib çıxardı. Azərbaycan Xəzər dənizinin qərb sahilində mühüm uğurlar əldə etdi.

Bəziləri deyirdi ki, Azərbaycanda neft və qaz hasilatının artması transxəzər neft və qaz kəmərlərinin tikintisinin əhəmiyyətini azaldacaqdır. Amma, Qərb dövlətləri onlara maraqlarını itirmir, daim onların müzakirəsinə təşəbbüs göstərirlər. Onlar türkmən qazını gələcək qaz kəməri üçün resurs bazası hesab edirlər. Onlar Qazaxıstanda hasil edilən neftin gələcəkdə Transxəzər neft kəmərinə dolduracağına ümid edərək, gələcək neft kəməri ilə bağlı da eyni mövqedən çıxış etmişlər. Öz növbəsində, Türkmənistan və Qazaxıstan öz karbohidrogen ehtiyatlarının ixrac marşrutlarının şaxələndirilməsində maraqlıdırlar və həmçinin layihələrə böyük maraq göstərirlər. Hazırda Transxəzər neft kəmərinin olmadığı bir şəraitdə Qazaxıstan və Türkmənistan öz neftini ixrac etmək üçün Bakıya neft çatdıran tankerlərdən istifadə edirlər [6, s.74].

Çinin Xəzər regionundakı maraqlarını, əsasən, 2013-cü ildə başlayan Kəmərlər və Yol Layihəsi və Çinin region ölkələrində topladığı investisiyalar diktə edir. ÇXR-in Xəzər regionundakı strategiyasının əsas fərqli cəhəti elan edilmiş siyasi və ideoloji təbliğatının və ya birləşdirici etno-mədəni ideyanın olmaması və iqtisadi əməkdaşlıq vasitəsilə postkommunist ölkələri ilə əlaqələrin qurulmasıdır. Çin Mərkəzi Asiya ölkələrinə enerji resursları və digər mineral xammal mənbəyi, Azərbaycan və İran ərazisindən keçməklə Avropa və Fars körfəzi ölkələrinə yeni logistik marşrutların salınması üçün yer kimi baxır.

Xəzər regionunun inkişafında Türkiyənin rolu xüsusilə diqqətəlayiqdir. Xəzəryanı ölkə olmadığı üçün Türkiyə Türk Dövlətləri Təşkilatı vasitəsilə bir sıra hallarda öz maraqlarını irəli sürərək regional və subregional proseslərin fəal iştirakçısına çevrilmişdir. Regional və qlobal qeyri-müəyyənlik türk dünyası ilə əlaqəli ölkələrin Türkiyə ətrafında daha da möhkəmlənməsinə səbəb oldu. Eyni zamanda Türkiyə 2020-ci ildə Azərbaycan və Ermənistan arasında Rusiyanın iştirakı ilə bağlanmış və bütün nəqliyyat əlaqələrinin tədricən qarşılıqlı blokdan çıxarılmasını nəzərdə tutan sazişin mühüm benefisiarına çevrilir. Söhbət xüsusilə, Azərbaycanın qərb rayonları ilə onun Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında əlaqəni bərpa etməli olan Zəngəzur dəhlizindən gedir. Bu layihə həyata keçirildikdə Türkiyəni Azərbaycanla birləşdirən quru rabitəsinin daha bir qoluna çevriləcək və onun Xəzər dənizinə, Mərkəzi Asiya ölkələrinə, Şimal-Cənub beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinə çıxışını təmin edəcək.

Beləliklə, postkommunist ölkələrin keçmiş, mövcud və mümkün əməkdaşlığının mənbəyi ondan ibarətdir ki, onların qarşılıqlı təsiri iki güc vektorunun təsiri altında baş verir ki, bunlardan biri region dövlətlərin siyasəti, digəri isə dünya dövlətlərinin siyasətidir. Birinci halda, siyasət milli maraqların təmin edilməsinə, transsərhəd əməkdaşlığın inkişafına və dəniz ehtiyatlarından istifadə məsələsində qonşuları ilə mövqelərin yaxınlaşmasına, ikinci halda isə, enerji, resurs və logistika layihələrinin həyata keçirilməsi və bütövlükdə regionun siyasi nəzarəti baxımından böyük beynəlxalq şirkətlərin və onların məxsus olduğu dövlətlərinin maraqlarını milli maraqlarla uzlaşdırmağa yönəlmişdir.

Xəzər regionunun geosiyasi transformasiyası davam edir. Çoxtərəfli qarşılıqlı fəaliyyət formatına sadıq olduqlarını bəyan edən Xəzəryanı dövlətlər bundan sonra da bu transformasiyada böyük təsirə malik olacaqlar. Eyni zamanda, regiondankənar dövlətlər də regiona maraqlarını saxlayaraq, infrastruktur layihələrinin inkişafı, ticarət-iqtisadi əməkdaşlığın genişləndirilməsi və Xəzəryanı ölkələrə siyasi təzyiqlərin artırılması yolu ilə Xəzər dənizindəki proseslərə təsir göstərməyə çalışırlar.

Summary

NEW INTERESTS AND DEVELOPMENT PROSPECTS IN THE CASPIAN REGION

The article contains a geopolitical description of the Caspian Sea basin and its role in the world policy. The author touches upon the problem of the legal status of the Caspian Sea and covers the policy of out-of-region states as well as the five Caspian bordering countries. Today the Caspian Sea basin attracts a great number of both regional and out-of-region states which is due to the wide spread of the supposition about rich oil resources in the region as well as the important geopolitical position of the region. This fact is still the main problem that worries Caspian bordering countries. The goal of the author of the present article is to view the importance of the Caspian Sea region not only from the economic but also from the geopolitical points of view which is due to the important strategic position of the region and the fact that the main routes of transit of hydrocarbon resources come through it. The geopolitical reformatting of the Caspian region, which began after the collapse of the USSR, continues.

Keywords: *Caspian region, geopolitical transformation, energy resources, pipeline, strategic interests.*

Резюме

НОВЫЕ ИНТЕРЕСЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ В КАСПИЙСКОМ РЕГИОНЕ

В статье даны геополитическая характеристика Каспия и его роль в мировой политике. Освещена политика внерегиональных держав, а также позиции пяти Прикаспийских государств. Этот факт сегодня является основной проблемой, волнующей прикаспийских государств. В данной статье была рассмотрена крайняя важность Каспийского региона не только с экономической, но и с геополитической точек зрения, что обусловлено, важным стратегическим положением региона, а также тем, что через него проходят основные маршруты транзита углеводородных ресурсов. Геополитическое переформатирование Каспийского региона, начавшееся после распада СССР, продолжается. Страны региона активно наращивают сотрудничество в энергетической сфере, которая остается основой развития для новых прикаспийских государств.

Ключевые слова: *Каспийский регион, геополитическая трансформация, энергетические ресурсы, стратегические показатели*

ƏDƏBİYYAT

1. Гегелашвили Н.А. Каспийский регион в российско-американских отношениях; Научный доклад; Отдел научной информации ИСКРАН; М.:2009.
2. Шумилин А.И. Энергетическая стратегия России и США; Москва: Междунар. отношения, 2008.
3. Маркелов К.А. Актуальные проблемы политикоэкономической безопасности стран Каспийского региона в начале XXI века: монография; М.: Ин-т междунар. социально-гуманитарных связей; 2011.
4. Бородин Е.А. Центральная Азия как геостратегический проект, обеспечивающий долгосрочные интересы России // ВВ: Международные отношения. – 2013.
5. Николаев С. А. Внешняя политика США в Центральной Азии: соотношение интересов и ценностей // Международные отношения. – 2012.
6. Жильцов С.С. Политика России в Каспийском регионе: вызовы и новые возможности. Международная жизнь, 2022, № 6.

TÜRK DÖVLƏTLƏRİ ARASINDA ƏMƏKDAŞLIĞIN HƏRBİ PRIORİTETLƏRİ

Aytən RƏHİMLİ

AMEA Şərqşünaslıq İnstitutu

E-mail: aytan.rahimli@icloud.com

ORCID ID: 0000-0002-5259-5849

Giriş

Türkiyə Cümhuriyyəti və 1991-ci ildə SSRİ-nin süqutundan sonra müstəqilliklərini bərpa etmiş müstəqil türk dövlətləri XX əsrin 90-cı illərindən etibarən öz aralarında əməkdaşlığı tədricən inkişaf etdirməyə başlamışlar. Uzun illər ərzində türk dövlətləri arasında mədəni, iqtisadi və siyasi integrasiya, birgə əməkdaşlıqla bağlı çağırışlar güclənmiş, əməkdaşlığın real istiqamətləri meydana çıxmışdır. Bu prosesdə milli kimlik - türk amili ölkələr arasında əməkdaşlığın inkişafı üçün təbii əsas təşkil etmiş, türk dövlətlərinin siyasi və iqtisadi maraqlarının üst-üstə düşməsi, bir-biri ilə örtüşməsi integrasiya proseslərinin təbii əsaslarla inkişaf etməsinə şərait yaratmışdır [8, s.7]. Lakin türk dövlətləri hərbi əməkdaşlıq sahəsində əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə daha təmkinli və ehtiyatlı şəkildə yanaşmışlar. Bunun obyektiv və subyektiv səbəbləri olmuşdur. Başlıca səbəblərdən biri ondan ibarətdir ki, əvvəllər Sovet İttifaqının tərkibində olmuş və Sovet Rusiyasının müttəfiqləri rolunda çıxış etmiş türk respublikaları üzərində müstəqilliyin bərpasından sonra da Rusiya Federasiyasının ciddi siyasi və hərbi təsir imkanları qalmışdır. NATO üzvü olan Türkiyənin bu türk dövlətləri ilə hərbi sahədə əlaqələrini inkişaf etdirməsinə Rusiya Federasiyası daim skeptik yanaşmışdır. Türk dövlətləri də bu istiqamətdə atılacaq addımların Rusiya tərəfindən NATO-nun şərqə doğru genişlənməsi və onun sərhədlərinə yaxınlaşması kimi qiymətləndirildiyini bilərək bu sahədə addımlar atmağa tələsməmişlər. Eyni zamanda bu dövlətlər Türkiyə ilə hərbi əməkdaşlığı inkişaf etdirərkən bunu NATO ilə hərbi əməkdaşlıqdan ayırmış, Rusiya, Çin və İran kimi dövlətlərin NATO ilə bağlı həssaslığını nəzərə almışlar.

Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi, türk dövlətlərinin hərbi əməkdaşlığı inkişaf etdirilməsini ləngidən bir sıra obyektiv amillər də olmuşdur. Bunlardan isə ən başlıcası ölkələrin hərbi potensialının iki fərqli sistem çərçivəsində formalaşması olmuşdur. Ordusunu NATO standartları əsasında formalaşdıran Türkiyə ilə, uzun illər Varşava Müqaviləsi Təşkilatının və konkret olaraq sovetlərin hərbi standartlarını qəbul etmiş Qafqaz və Mərkəzi Asiyanın türki cümhuriyyətlərinin ordu sistemlərinin bir-birinə uyğunlaşdırılmasının özü də zaman tələb edirdi. Bu sahədə post-sovet türk respublikaları arasında ən sürətli şəkildə hərəkət edən dövlət Azərbaycan Respublikası olmuşdur. Azərbaycan Ordu sisteminin NATO standartlarına uyğunlaşdırılması prosesi ilə yanaşı, Sovet dövründə formalaşmış hərbi ənənələrinin müsbət çalarlarını da qorumağa çalışmış, nəticədə hər iki sistemin müsbət cəhətlərini mənimsəmiş bir ordu sistemi formalaşmışdır.

Türk dövlətləri arasında hərbi əməkdaşlığın əsas prioritetlərini başa düşmək və bunun dünyanın gələcək geosiyasi xəritəsində hansı dəyişikliklərə səbəb ola biləcəyini proqnozlaşdırmaq üçün türk dövlətlərinin mövcud hərbi potensialına diqqət yetirmək vacibdir.

1. Türk dövlətlərinin hərbi potensialı

Şəksizdir ki, hərbi potensialına görə Türkiyə Cümhuriyyəti türk dövlətləri arasında ən güclü olanıdır. Bu ölkənin hərbi və yarımhərbiləşmiş hərbi birləşmələrində xidmət edən şəxsi heyətin sayı 2021-ci il statistikasına görə təqribən 895 nəfər olmuşdur. Bu potensialına görə Türkiyə NATO üzvləri arasında ABŞ-dan sonra ən böyük orduya malik olan ikinci dövlət olmuşdur. Türkiyə Quru Qoşunları, Türkiyə Hərbi Dəniz Qüvvələri və Türkiyə Hərbi Hava Qüvvələrindən ibarət olan türk ordusu 2024-cü ilə kimi dünyanın 8-ci ən güclü ordusu hesab edilmişdir [5]. Bəzi məlumatlara görə hazırda bu ölkənin öz sərhədlərindən kənarda –müxtəlif ölkələrdə yerləşən hərbi bazalarda olan hərbiçilərinin sayı 3000 nəfərdən artıqdır. Türkiyənin Şimali Kiprdə 40 min nəfərlik bir daimi hərbi bazası, 2015-ci ildən etibarən Qətərdə Tariq Bin Ziyad kazarması vardır [2]. Burada da təqribən 3000 nəfər hərbiçi xidmət edir. Sudan dövlətinə məxsus olan Suakin adasında Türkiyəyə məxsus hərbi dəniz bazasının tikintisinə başlanılmışdır. 2017-ci ildən etibarən Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin Xüsusi Qüvvələr Komandanlığının nəzarəti altında fəaliyyətə başlayan bazada 200-dən artıq türk

hərbiçisi xidmət edir. İraqda Başika düşərgəsində 500 nəfərdən artıq, Suriyanın Cerablus bölgəsində 500 nəfərdən artıq türk xüsusi təyinatlısı vardır.

Türkiyə ordusunun xaricdə yaradılan və ya yaradılması prosesində olan hərbi bazalarla yanaşı, müvəqqəti hərbi təlim bazaları da vardır. Bu cür bazaların yaradılmasında məqsəd hərbi təlimlərin keçirilməsidir. Albaniyada Türkiyənin belə bir bazaya sahib məlumdur. Son illərdə Türkiyə və Azərbaycan arasında birgə hərbi təlimlərin keçirilməsi türk dövlətlərində də bu istiqamətdə addımların atılmasına səbəb olmuşdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda Mosulda – Başika düşərgəsində mövcud olan türk hərbiçiləri 2015-ci ildə İraqa məhz hərbi təlim vermək üçün gətirilmiş və buradakı baza da hərbi təlim bazası kimi formalaşdırılmışdı [4].

Türkiyənin Bosniya -Hersoqovinada EUFOR çərçivəsində olan Fatih Sultan Mehmet Kışlası vardır. Somalidə Türk Təlim Mərkəzində Somali ordusu üçün zabıt və gizirlər yetişdirilir [10].

Hazırda nəinki türk dünyasında, bütün dünyada ən güclü ordulardan birinə sahib olan və gücünü apardığı 2020-ci il müharibəsində nümayiş etdirmiş Azərbaycan silahlı qüvvələrində xidmət göstərənlərin sayı 370 min nəfərdən artıqdır. 2025-ci ildə Azərbaycanın hərbi büdcəsi 8 milyard 396,3 milyon manata çatmışdır [1].

1992-ci ilin mayından etibarən formalaşmağa başlayan müstəqil Qazaxıstan respublikasının ordusunun hazırda aktiv hərbi xidmətdə olan hərbiçilərinin sayı 70-75 min nəfər arasında dəyişir. Bundan əlavə Qazaxıstanın silahlı qüvvələrinin 135 min nəfərlik ehtiyat qüvvəsi vardır. Qazaxıstanda hər il 18-27 yaş arası bütün kişilər hərbi xidmətə çağırılır [3]. Hərbi xidmətdən həm müvəqqəti, həm də daimi olaraq azad edilə bilən bir sıra hallar var. Qazaxıstan ordusunda təxminən 8000-8500 qadın xidmət edir. Həmin qadınlardan 750 nəfəri zabıtdır. Ölkədə son illərdə təhsil proqramları və karyera yüksəlişi imkanları vasitəsilə qadınları orduda təşviq etmək üçün xüsusi tədbirlər həyata keçirilir. Müdafiə Nazirliyində rəhbər vəzifələrin yalnız 2,1 faizini qadınlar tutur.

Ölkənin hərbi büdcəsi 2024-cü ildə 2,2 milyard ABŞ dolları (972 milyard tenge) olmuşdur. Statistik təhlillər göstərir ki, Qazaxıstan Müdafiə Nazirliyinin büdcəsi 2020-ci ildən başlayaraq, hərbi-sənaye kompleksinin, hərbi təhsil və tibb sahələrinin satın alınması və inkişafı da daxil olmaqla davamlı olaraq yüksəlmişdir. 2020-ci ildə onun ümumi büdcəsi 1,2 milyard dollar, 2021-ci ildə 1,5 milyard dollar, 2022-ci ildə 1,8 milyard dollar, 2023-cü ildə 2,1 milyard dollar təşkil etmişdir [13]. Bu digər Mərkəzi Asiya türk dövlətləri ilə müqayisədə kifayət qədər böyük rəqəmdir.

Qazaxıstan Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının və Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvüdür. Deməli o, həm də Rusiya ilə eyni hərbi blokda yer alır. Bununla yanaşı bu ölkə həmçinin NATO ilə Fərdi Tərəfdaşlıq Fəaliyyət Planı çərçivəsində əməkdaşlıq edir [9, s. 36].

Özbəkistanın Silahlı qüvvələri 1992-ci ilin yanvarından etibarən formalaşmağa başlamışdır. 2024-cü ildə Özbəkistanda aktiv xidmətdə olan hərbiçilərin sayı 68 min nəfər olmuşdur. Global Firepower-in hesablamalarına görə 2022-ci ildə Özbəkistan ordusu 106 ölkənin silahlı qüvvələrinin daxil olduğu dünya orduları reytingində 54-cü yeri tutmuşdur. Həmin dövrdə Özbəkistanda 420 tank, 1215 BTR, 98 raket sistemi, 70 döyüş təyyarəsi, 65 helikopter, o cümlədən 35 hücum helikopteri və bir çox başqa silahlar olmuşdur. Müqayisə üçün qeyd edək ki, həmin dövrdə reyting siyahısında Türkiyə 8-ci, Azərbaycan 50-ci, Qazaxıstan 80-ci yerdə olmuşdur. Qırğızıstan və Türkmənistan isə reytingə daxil edilməmişdi. “Global Firepower Index”-in yenilənmiş reytingində isə Özbəkistan silahlı qüvvələri Mərkəzi Asiyada birinci, MDB ölkələri arasında beşinci, dünyanın 145 ölkəsi arasında isə 62-ci yerdə göstərilmişdir [6].

2023-cü ilə aid olan məlumatlara görə Qırğızıstan ordusunda təqribən 15-18 min arasında hərbiçi xidmət edir, bundan əlavə hər il ölkədə 114 min nəfərdən artıq şəxs müvəqqəti çağırışçı kimi orduya çağırılır. 2022-ci ildə Qırğızıstan ordusunun hərbi büdcəsi 600 milyon ABŞ dolları olmuşdur [12]. Qırğızıstan həm NATO, həm də Rusiya ilə aktiv hərbi əməkdaşlıq edir. 1994-cü il iyunun 1-dən Qırğızıstan NATO-nun Sülh Naminə Tərəfdaşlıq proqramına qoşulmuşdur. 2001-ci ildən bu ölkə “Sülh Qalxanı” və “Kombine Endeavour” təlimlərinə qoşulmuşdur. Hər il ölkədə Qırğızıstan-Türkiyə və Qırğızıstan-Amerika xüsusi təyinatlılarının birgə təlimləri, həmçinin Qırğızıstan Silahlı Qüvvələrinin Dağ Atıcı Briqadası və Fransa Silahlı Qüvvələrinin 27-ci Dağ Piyada Briqadasının iştirakı ilə Qırğızıstan-Fransa dağ və qayayadırmanma təlimləri keçirilir [14]. Qırğızıstan KTMT-nin təlimlərində və tədbirlərində də fəal iştirak edir.

2018-ci ildə hərbi büdcəsi 800 milyon dollar olan Türkmənistan ordusunda aktiv hərbiçi kontingentinin sayı 36 min nəfərdən artıqdır. Türkmənistan faktiki olaraq keçmiş SSRİ ərazisindəki bütün dövlətlər arasında ən neytral dövlətdir. Bu ölkə yarandığı gündən bəri Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi imzalamamış, həmçinin nə NATO-ya nə də Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatına qoşulmamışdır. Türkmənistan həmsərhəd olduğu Əfqanıstanda ən ağır əməliyyatların aparıldığı dövrdə də hər hansı ölkənin hərbi bazasının ərazisindən istifadə etməsindən imtina etmişdir.

2. Türk dövlətlərinin ikitərəfli və çoxtərəfli hərbi əməkdaşlığının bəzi məqamları

Məlumdur ki, Türk dövlətləri arasında ən sıx hərbi əməkdaşlıq edən iki ölkə Azərbaycan Respublikası və Türkiyədir. Azərbaycan və Türkiyə arasında imzalanmış hərbi əməkdaşlıq sazişləri çərçivəsində genişmiqyaslı birgə hərbi təlimlər keçirilir. Bu cür təlimlərdə iki ölkənin quru qoşunları və hava qüvvələri iştirak edir, prosesə şəxsi heyət, zirehli texnikalar, artilleriya vasitələri, minaatanlar, eləcə də hərbi aviasiya və hava hücumundan müdafiə sistemləri cəlb olunur. NATO üzvü olan Türkiyə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin strukturlaşdırılması və modernləşdirilməsinə mühüm dəstək verir. Azərbaycanla hərbi əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi həm Azərbaycan, həm də Türkiyənin milli maraqlarına uyğun gəlir. Strateji hərbi tərəfdaşlığın davamlı olaraq inkişaf etdirilməsi qarşılıqlı maraqlara əsaslanır və regional sabitliyin möhkəmləndirilməsinə xidmət edir.

Qazaxıstan və Türkiyə Silahlı Qüvvələri arasında 2020-ci ildən etibarən əlaqələr strateji əməkdaşlıq səviyyəsinə yüksəldilmişdir [7]. Bundan əlavə Qazaxıstan digər türk dövlətləri ilə də son illərdə əməkdaşlığı sıxlaşdırmışdır. 2024-cü ildə Qazaxıstanda keçirilən Birləşdik – 2024-cü il hərbi təlimlərində Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Tacikistanın hərbiçilərinin iştirakı ilə birgə komanda-qərargah hərbi təlimi keçirilmişdir. 2024-cü ilin 9-17 iyul tarixlərində həyata keçirilən bu təlimlər Mərkəzi Asiyada Çin və Rusiyanın iştirakı olmadan keçirilən ilk hərbi təlimlər olmuşdur [11].

Qırğızıstan ordusunu hərbi silah və texnika ilə təmin etmək üçün türk dövlətləri ilə, xüsusən Türkiyə, Qazaxıstan və Özbəkistanla sıx əməkdaşlıq edir. Təkcə 2011-ci ilin mart ayında hərbi-texniki yardım proqramı çərçivəsində Qazaxıstan Qırğızıstan silahlı qüvvələrinə 5 BTR-80 zirehli transportoru, 30 120 mm-lik PM-120 alay minaatanları və 20 yük maşını (on bir ZİL-131 və doqquz QAZ-66) vermişdir. Qırğızıstan 2020-ci ildən hərbi texnikanın, silah-sursatın və döyüş sursatlarının alınması və yenilənməsi üçün ayırdığı xərclərin xeyli hissəsini Türkiyədən silah və texnikaların alınmasına sərf etmişdir. Qırğızıstanın Türkiyədən aldığı əsasən Bayraktar, Akıncı, Aksunqur pilotsuz uçan aparatları, hava hücumundan müdafiə sistemləridir [12]. 2021-ci ilin noyabrında Türkiyə Qırğızıstan ordusuna dağ-mədən avadanlıqları və nəqliyyat vasitələri bağışlamış, 2021-ci ilin dekabrında isə Türkiyənin Bayraktar TB2 pilotsuz təyyarələrinin ilk partiyası Qırğızıstana gəlmişdir. 2022-ci ilin fevralında Türkiyə Silahlı Qüvvələri və Daxili İşlər Nazirliyi Qırğızıstana “Otokar” markalı avtobuslar, “Robocop” markalı zərbədən qorunma dəstləri, telekommunikasiya və elektro-optik avadanlıqlar, “Land Rover” markalı avtomobillər təhvil vermişdir [15].

Hərbi sahədə Türkmənistanın əməkdaşlıq etdiyi əsas türk dövlətləri Qazaxıstan və Türkiyədir. Bu əməkdaşlıq sadəcə olaraq hərbi sənaye məhsullarının alqı-satqısından ibarətdir. Lakin neytrallıq siyasəti yürütməsi səbəbindən Türkmənistan türk dövlətlərinin keçirdikləri hər hansı birgə təlimlərə qoşulmur və buna meyl göstərmir.

Nəticə

Aparılan təhlillərdən də aydın olduğu kimi, türk dövlətləri kifayət qədər böyük hərbi potensiala malikdirlər və onların hərbi müstəvidə əməkdaşlığı genişləndirmələri Türk Dünyasının yeni hərbi güc mərkəzi kimi ortaya çıxmasına imkan verir. İkitərəfli çərçivədə sıx, çoxtərəfli çərçivədə isə bəzi əməkdaşlıq cəhdləri olsa da, bunu hələlik yeni hərbi güc mərkəzinin meydana çıxması üçün yetərli hesab etmək olmaz. Çünki bəzi Türk dövlətləri üzərində hələlik digər ölkələrin hərbi təsirləri kifayət qədər ciddidir, bəzi türk respublikaları isə ümumiyyətlə çoxtərəfli əməkdaşlıqda hərbi elementləri artırmaqdan yayınırlar. Lakin Türk Dövlətlərinin birgə hərbi əməkdaşlığı hazırda qeyri sabit dünya üçün kifayət qədər əhəmiyyətlidir. Avrasiyada rəqabətin

gücləndiyi şəraitdə Türk dövlətlərinin hərbi əməkdaşlığı və birliyi Çin, Rusiya, kollektiv Qərbi arasında sabitliyi təmin edən əsas faktora çevrilə bilər.

Summary

MILITARY PRIORITIES OF COOPERATION BETWEEN TURKISH STATES

The study analyzed the potential of joint military cooperation of the Turkic republics, the existing opportunities and obstacles for the development of relations in this direction. The analysis shows that the Turkic states that gained independence after the collapse of the USSR developed cooperation with Türkiye in various fields, but approached military cooperation with caution. This caution is mainly explained by the continuing influence of Russia in the region, its sensitive attitude towards cooperation with NATO, and the fact that the Turkic republics have armies based on different military systems.

The study showed that the military cooperation between Türkiye and Azerbaijan in particular should become an example for other Turkic republics. The article also put forward the thesis that the Turkic world can become a decisive force in the new geopolitical environment with the bilateral and multilateral military exercises, technical assistance and strategic cooperation efforts of the Turkic states.

Keywords: Turkic states, military, cooperation, army, weapons, integration

Резюме

ВОЕННЫЕ ПРИОРИТЕТЫ СОТРУДНИЧЕСТВА ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ

В исследовании проанализирован потенциал совместного военного сотрудничества тюркских республик, существующие возможности и препятствия для развития отношений в этом направлении. Анализ показывает, что тюркские государства, получившие независимость после распада СССР, развивали сотрудничество с Турцией в различных областях, но подходили к военному сотрудничеству с осторожностью. Эта осторожность в основном объясняется сохраняющимся влиянием России в регионе, ее чувствительным отношением к сотрудничеству с НАТО и тем фактом, что тюркские республики имеют армии, основанные на разных военных системах.

Исследование показало, что военное сотрудничество между Турцией и Азербайджаном в частности должно стать примером для других тюркских республик. В статье также выдвинут тезис о том, что тюркский мир может стать решающей силой в новой геополитической обстановке с двусторонними и многосторонними военными учениями, технической помощью и усилиями тюркских государств по стратегическому сотрудничеству.

Ключевые слова: тюркские государства, военные, сотрудничество, армия, оружие, интеграция

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan hərbi xərclərini 1,7 milyard manat artırdı - Prezidendən göstəriş // Teleqraf, -16 oktyabr, 2024. URL: <https://teleqraf.az/news/iqtisadiyyat/436141.html>
2. Dalay, G. Türkiye neden Katar'da askeri üs kuruyor? // Aljazeera, July 4, 2016. URL: <http://www.aljazeera.com.tr/gorus/turkiye-neden-katarda-askeri-us-kuruyor>
3. Draft exemption or temporary deferral from military service // E-gov.kz, February 05, 2025. URL: https://egov.kz/cms/en/articles/military_service/exemption_from_army
4. Ergan, U. Musul'a 600 asker // Hürriyet, Aralık 05, 2015. URL: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/musula-600-asker-40023018>
5. 2021 Military Strength Ranking // Globalfirepower, 2021. URL: <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php>
6. 2025 Military Strength Ranking // Globalfirepower, 2025. URL: <https://www.globalfirepower.com/countries-listing.php>

7. Kazakhstan and Turkey expand cooperation on defense // MFA.Kz, 2020. URL: <http://www.mfa.kz/en/content-view/kazakhstan-and-turkey-expand-cooperation-on-defense>
8. Kəlbizadə, E. TDT-nin dünya geosiyasətində rolu artır // Xalq qəzeti, 17 noyabr, 2024. s. 7.
9. Marketos, T. China's Energy Geopolitics: The Shanghai Cooperation Organization and Central Asia. Routledge, -2009. –178 p.
10. TSK, Somalili subay ve astsubay adaylarını böyle eğitiyor // Sabah, Nisan 04, 2019. URL: <https://www.sabah.com.tr/video/haber/tsk-somalili-subay-ve-astsubay-adaylarini-boyle-egitiyor>
11. Бірлестік-2024 стали первыми военными учениями стран ЦА без РФ и Китая // Зеркало, 2024. URL: <https://zerkalo.az/birlestik-2024-stali-pervymi-voennymi-ucheniymi-stran-tsa-bez-rf-i-kitaj/>
12. Готфрид, М. Более 125 млрд сомов на военные расходы потратили в Кыргызстане с 2021 года. 2023. URL: <https://vesti.kg/politika/item/113970-bolee-125-mlrd-somov-na-voennye-raskhody-potratili-v-kyrgyzstane-s-2021-goda.html>
13. 972 миллиарда тенге заложили на оборонный бюджет Казахстана в этом году // Sarbaz.kz, - 2024. URL: <https://sarbaz.kz/v-centre-vnimaniya/2303-oboronnyi-biudzhet-uzbekistana-bolshe-kazakhstanskogo-na-milliard-dollarov/>
14. Сотрудничество с НАТО // Министерство обороны Кыргызской Республики, -2012. URL: <http://www.mil.kg/ru/military-cooperation/nato-cooperation.html>
15. Тайфур, Н., Кескин, О. Турция предоставила Кыргызстану груз военно-технической помощи // Anadolu Ajansı, 2022. URL: <https://www.aa.com.tr/ru/мир/турция-предоставила-кыргызстану-груз-военно-технической-помощи/2506261>

THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES AND THE OPPORTUNITIES CREATED BY THE VICTORY IN THE SECOND KARABAKH WAR

Çinarə SƏFƏROVA

Azərbaycan Dövlət Aqrar univeriteti

Email: seferova.cinare@bk.ru

ORCID-ID:0000-0003-2480-0056

Giriş

Azərbaycan 44 günlük Vətən müharibəsində qələbə qazanaraq Ermənistanın 30 ildən bəri davam edən təcavüzkar siyasətinə son qoydu, torpaqlarını işğaldan azad etdi, tarixi ədalətin zəfər çalmasını və beynəlxalq hüququn bərpa olunmasını təmin etdi. Ermənistan üzərində qələbənin əldə olunması bütün türk xalqlarını bir-birinə zəncir kimi bağlamaqla yanaşı, həm də Azərbaycanı bütün türk dövlətlərinin qürur mənbəyinə çevirmişdir.

Türk Dövlətləri Təşkilatı Orta Asiya, Qafqaz, Anadolu eləcə də Avropadan dünyanın dörd yanına yayılan güclü qardaşlıq bağının ifadəsidir. İlk addımlarını 1992-ci ildə atan TDT 2009-cu ildə Naxçıvan Zirvə görüşündə Türk dilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurası (Türk Şurası) adı ilə fəaliyyətə başladı. [2] Azərbaycan Respublikası Türk Dövlətlər Təşkilatı (TDT) ilə əlaqələrinə hər zaman xüsusi diqqətlə yanaşır və bu istiqaməti öz xarici siyasətinin əsas prioritetlərindən biri kimi müəyyənləşdirib. [3] Azərbaycan TDT-yə üzv və müşahidəçi ölkələrlə əməkdaşlığını genişləndirmək və dərinləşdirmək üçün vacib bir platforma kimi yanaşır. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Respublikası TDT-nin nüfuzunun artırılması və bu çərçivədə ciddi nailiyyətlərin əldə olunması istiqamətində mütəmadi olaraq yeni-yeni təklif və təşəbbüslərlə çıxış edir və bununla da təşkilatın funksionallığının gücləndirilməsi işinə öz müstəsna töhfəsini verir. 44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsində dünya Azərbaycan-Türkiyə dostluğunun, qardaşlığının fonunda bütün türk dünyasının birliyinin, həmrəyliyiinin şahidinə çevrildi: “Qardaş ölkənin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın “Azərbaycan tək deyil” çağırışı dünyaya ciddi mesaj oldu. Bu dəstək Azərbaycana güc verdi, 44 gündə tarixi Zəfərə imza atmasında əhəmiyyətli rol oynadı. 44

günlük İkinci Qarabağ müharibəsi səbəbsiz olaraq həqiqət anı kimi dəyərləndirilmir. Bir daha kimin haqqın, ədalətin, kimin isə şərin, təcavüzkarın yanında olduğu təsdiqləndi. Tarixi Zəfərimizdən dərhal sonra başlanan genişmiqyaslı bərpa-quruculuq işləri də türk dünyasının birliyinin, həmrəyliyi təqdimatı oldu. Qeyd etdiyimiz kimi, türk dövlətlərin başçıları müxtəlif vaxtlarda işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə oldular, görülən işləri yaxından izlədilər, özlərinin dostluq, qardaşlıq hədiyyələrini təqdim etdilər. Türk dövlətlərinin rəhbərlərinin azad edilmiş torpaqlara səfərləri qardaşlıq həmrəyliyi təzahürüdür. Türkiyə Prezidenti Şuşa, Füzuli, Zəngilan və Cəbrayıl, Laçın, Özbəkistan və Qazaxıstan prezidentləri Şuşa və Füzuliyə, Qırğızıstan Prezidenti Füzuli və Ağdama səfərlər etmişlər. Azərbaycan türk dünyasının birliyinə, dəstəyinə böyük önəm verir. Türk Dövlətləri Təşkilatının beynəlxalq nüfuzunun artması Azərbaycanın əsas hədəfləri sırasındadır. Azərbaycanın ev sahibliyi etdiyi, həmçinin fəxri qonaq qismində qatıldığı tədbirlər beynəlxalq nüfuzunun artmasının göstəricisidir.

Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında imzalanan Şuşa Bəyannaməsinin imzalanmasının tarixi əhəmiyyəti vardır. Bəyannamənin imzalanması ilə iki dost və qardaş ölkə 13 oktyabr 1921-ci il tarixli Qars müqaviləsinə sadıq olduqlarını bir daha təsdiq elədi. Bəyannamənin mühüm əhəmiyyəti odur ki, bundan sonra da tərəflər Qafqaz regionunda sabitliyin və təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsi, bütün iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpası, eləcə də region dövlətləri arasında münasibətlərin normallaşdırılması və uzunmüddətli sülhün təmin edilməsi istiqamətində səylərini davam etdirəcəklər. Nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin intensivləşməsində Azərbaycan və Türkiyəni birləşdirən dəhlizin (Zəngəzur dəhlizi) açılmasının və həmin dəhlizin davamı kimi Naxçıvan-Qars dəmir yolunun tikintisi iki ölkə arasında münasibətlərə mühüm töhfə verəcəkdir. Məlumdur ki, Türkiyə və Azərbaycan regionun və Avropanın enerji təhlükəsizliyinə töhfə verən, təbii qaz, mənbə və marşrut şaxələndirilməsini təmin edən strateji Cənub Qaz Dəhlizinin həyata keçirilməsində qabaqcıl rol oynayan ölkələrdir. Tərəflər Cənub Qaz Dəhlizinin səmərəli şəkildə istifadə olunmasına və daha da inkişaf etdirilməsinə yönəlmiş səyləri əlaqələndirilmiş şəkildə davam etdirəcəklər. Eyni zamanda iki ölkənin ərazisindən keçən Şərq-Qərb/Orta beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması məqsədilə qarşılıqlı əməkdaşlığı möhkəmləndirəcəklər. Yeni çağırışlar fonunda əhəmiyyəti hər ötən gün artan Orta Dəhlizin fəaliyyətində Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv olan bütün ölkələr birgə səy göstərir. Azərbaycan da öz növbəsində Orta Dəhlizin inkişafı üçün önəmli işlər həyata keçirir. Belə ki, Orta Dəhlizin iki marşrutu mövcuddur və aşağıdakı dövlətləri əhatə edir: I Marşrut: Çin – Qazaxıstan – Azərbaycan – Gürcüstan – Türkiyə - Avropa II Marşrut: Çin - Qırğızıstan – Özbəkistan – Türkmənistan - Azərbaycan – Gürcüstan – Türkiyə - Avropa. [1, s.31] Bakı-Tbilisi-Qars dəmiryolunun illik yükaşıma qabiliyyəti 1 milyondan 5 milyona çatdırılıb, Xəzər dənizində 50-dən çox ticarət gəmisi olan Azərbaycan Türk dövlətləri üçün önəmli tranzit xidmətləri göstərir. Artan tələblərlə bağlı 6 gəminin inşaat işləri həyata keçirilir. Şuşa Bəyannaməsi göründüyü kimi bütün dünyanın barışmalı olduğu tarixi gerçəklikdir. Azərbaycan-Türkiyə rəhbərliyi altında davam edəcək yeni regional düzənin başlanğıcı deməkdir. Azərbaycan Türk Dövlətləri Təşkilatının iştirakçı ölkələri ilə möhkəm dostluq və qardaşlıq əlaqələrinə malikdir. Müstəqilliyin ilk illərində Mərkəzi Asiya dövlətləri bəzi səbəblərdən bu strukturun iştirakçısı kimi Azərbaycana gəlməyə çəkinsələr belə, artıq bu gün həmin ölkələrin dövlət başçıları azad edilmiş torpaqlara səfərlər təşkil edir, hətta buranın dirçəlməsinə öz töhfələrini verməyə çalışırlar. Böyük Qayıdış Proqramının icrasına dəstək olaraq Özbəkistan və Qazaxıstan tərəfindən Füzulidə məktəb və yaradıcılıq mərkəzləri, Qırğızıstan Respublikası tərəfindən Ağdamda məktəb, Cəbrayıl rayonunun yaşayış məntəqələrindən birində isə Macarıstanın maliyyə dəstəyilə məktəb inşa ediləcək. Göstərilən bu təşəbbüslər türk birliyinin, qardaşlıq həmrəyliyi təzahürüdür. TDT-nin səkkizinci Zirvə Görüşü 12 noyabr 2021-ci il tarixində “Rəqəmsal dövrdə yaşıl texnologiyalar və ağıllı şəhərlər” mövzusunda İstanbulda keçirilmişdir. TDT-in qeyri-rəsmi Zirvə Görüşü 31 mart 2021-ci il tarixində videokonfrans vasitəsilə keçirilmişdir. Zirvə görüşündə Türkistan Bəyannaməsi qəbul edilmişdir.

Həmçinin Qazaxıstanın Türkistan şəhəri Türk Dünyasının “Mənəvi paytaxtı” elan edilmişdir. TDT-nin doqquzuncu Zirvə Görüşü 11 noyabr 2022-ci il tarixində “Türk sivilisasiyanın yeni dövrü: Birgə inkişaf və tərəqqiyə doğru” mövzusunda Səmərqənddə keçirilmişdir. TDT-nin onuncu yubiley Zirvə Görüşü 3 noyabr 2023-cü il tarixində “Türk Dövrü” çağırışı altında Astanada keçirilmişdir. [3] 2024-cü il iyulun 6-da Şuşada Türk Dövlətləri Təşkilatının Dövlət başçılarının qeyri-rəsmi Zirvə görüşü keçirilib. Qeyd edək ki, qeyri-rəsmi Zirvə görüşünün keçirilməsi dövlət başçısının şəxsi təşəbbüsüdür. Zirvə görüşündə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Özbəkistan Prezidenti Şavkat Mirziyoyev, Qırğız Prezidenti Sadır Japarov, Qazaxıstan Prezidenti Kasım-Jomart Tokayev, Macarıstanın Baş naziri Viktor Orban, Türkiyə Respublikasının vitse-prezidenti Cevdet Yılmaz, Şimali Kipr Türk Cümhuriyyətinin Prezidenti Ersin Tatar, Türk Dövlətləri Təşkilatının Baş katibi Kubanıçbek Ömüraliyev iştirak ediblər. 2023-cü il sentyabrın 20-də Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü və suverenliyini tam bərpa edəndən sonra Şuşada keçirilən bu Zirvə görüşü rəmzi mənə daşıyır. Tədbirdə çıxış edən dövlət başçısı İlham Əliyev qeyd edib ki, Türk ölkələri ilə əlaqələrin genişləndirilməsi, Türk dünyasının və Türk Dövlətləri Təşkilatının gücləndirilməsi Azərbaycanın xarici siyasətinin prioritet istiqamətidir. Azərbaycan həmişə Türk dünyasının sıx birləşməsi, onun siyasi, iqtisadi və hərbi qüdrətinin artması, qlobal arenada güc mərkəzinə çevrilməsi naminə səylər göstərmişdir. Dövlət başçısı onu da əlavə edib ki, Türk Dövlətləri Təşkilatı dünya miqyasında güc mərkəzlərindən birinə çevrilməlidir: "Biz böyük coğrafi məkanı əhatə edirik, üzv ölkələrdə müsbət demoqrafik dinamika müşahidə olunur, hərbi potensialımız döyüş meydanlarında özünü dəfələrlə göstərmişdir. Zəngin təbii resurslarımız, onların nəqli üçün müasir infrastruktur, Mərkəzi Asıyanı, Qafqazı Aralıq və Qara dəniz limanları ilə birləşdirən nəqliyyat dəhlizləri, zəngin və qədim tariximiz, mədəniyyətimiz bizim böyük sərvətimizdir. Xalqlarımızın ənənəvi dəyərlərə sadıqlığı və eyni etnik köklərə malik olmaları ölkələrimizi sıx birləşdirir. XXI əsr Türk dünyasının inkişafı əsri olmalıdır". [6] Qeyri-rəsmi Zirvə görüşündə Qarabağ Bəyannaməsinin imzalanması mərasimi olub. Şuşa Bəyannaməsinin özü də Türk dünyasının güclənməsinə müəyyən qədər xidmət etsə də, daha çox iki ölkənin maraqlarını özündə ehtiva edir. Amma Qarabağ Bəyannaməsi ümumilikdə Türk Dövlətləri Təşkilatının beynəlxalq nüfuzunu daha da gücləndirəcək. Heç şübhəsiz ki, TDT-da təmsil olunan dövlətlərin liderlərinin Şuşa seçimi ilk növbədə təşkilat daxilində Azərbaycana və onun liderinə bəslənilən böyük hörmət və inamın ifadəsidir. Keçilmiş yola nəzər saldıqda Azərbaycanın dövlət başçısının Türk dövlətləri arasında həmrəyliyin və koordinasiyalı fəaliyyətin artırılmasına böyük səy göstərdiyinin şahidi oluruq. Şuşadan Türk dünyasının sıx birləşməsi mesajı verildi. Əlbəttə hal-hazırda dünyada baş verən hazırkı geosiyasi və təhlükəsizlik çağırışları Türk dövlətlərinin vahid güc kimi çıxış etməsini zəruri edir. Türk dünyasının bir araya gəlməsində zəfər, mədəniyyət rəmzi olan Şuşa şəhərinin mənəvi əhəmiyyətinin sənəddə qeyd edilməsi bütün Türk xalqlarının ortaq fikrini ifadə edir. Qarabağın tacı Şuşa şəhəri həmişə Azərbaycanın və regionun mədəni, ictimai-siyasi həyatının mühüm mərkəzlərindən biri olmuşdur. Qarabağ Bəyannaməsi göstərir ki, Türk dünyasının böyük gələcəyi vardır və Prezident İlham Əliyev yeni təşəbbüsləri, qətiyyətli addımları ilə bu birliyə, həmrəyliyə, təhlükəsizliyə və rifahə böyük, davamlı töhfə verir. 2023-cü il noyabr ayında Bakıda keçirilən COP29 zamanı Azərbaycan, Qazaxıstan və Özbəkistan dövlət başçıları tərəfindən yaşıl enerjinin inkişafı və ötürülməsi sahəsində strateji tərəfdaşlıq sazişi imzalanmışdır. Bu saziş ölkələrimizdə istehsal edilən yaşıl enerjinin Xəzər-Qara dəniz marşrutu ilə dünya bazarlarına ixracı üçün geniş imkanlar yaradır. 2025-ci il mayın 21-də Macarıstanın paytaxtı Budapeştdə Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT) Dövlət başçılarının qeyri-rəsmi Zirvə görüşü keçirilib. [5] Türk Dövlətləri Təşkilatının dövlət başçılarının qeyri-rəsmi zirvə görüşündə cənab Prezidentimiz İlham Əliyevin nitqində həm ikitərəfli Azərbaycan-Macarıstan, həm də çoxtərəfli əsasda Azərbaycan-TDT münasibətlərinə, təşkilatın bu gününə və gələcəyinə, dövlətimizin verdiyi töhfələrə dair prinsipial məsələlər vurğulanıb. Dövlət başçımızın nitqində Azərbaycanın çoxtərəfli əsasda TDT ilə əməkdaşlığının vurğulanması da əhəmiyyətlidir. İndiyədək Azərbaycanın təşkilata üzv olan ölkələrə

20 milyard ABŞ dollarından çox sərmayə qoyması təkcə maraqların deyil, eyni zamanda qardaşlığın təzahürüdür. Rəsmi olaraq fəaliyyətə başlayacaq Türk İnvestisiya Fondu üzv dövlətlərin gücünü artıracaq, bir sıra məsələlərin birgə səylərlə operativ həllinə imkan verəcəkdir. Türkiyənin və Mərkəzi Asiya dövlətlərinin Azərbaycan ərazisindən tranzit keçən daşımalarının həcmi 2024-cü ildə 11 milyon ton təşkil etmişdir. Ən vacib məsələlərdən biri olan türk dövlətləri ilə nəqliyyat sahəsində əməkdaşlığı daha da gücləndirməkdən ötrü avtomobil yollarına, dəmir yolu xətlərinə, dəniz limanına, gəmiqayırma zavoduna, hava nəqliyyatına böyük həcmdə sərmayələr qoyulması əməkdaşlığın yaxşı perspektivlərinin olduğunu göstərir. Görülən işlər nəticəsində açıq dənizlərə çıxışı olmayan Azərbaycan Avrasiyanın mühüm nəqliyyat-logistika mərkəzlərindən birinə çevrilib, beynəlxalq əhəmiyyəti artıb, mövqeləri möhkəmlənib. Orta Dəhlizin bir parçası olan Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolunun daşıma qabiliyyətinin artması, Azərbaycanın Xəzər dənizindəki 50-dən çox ticarət gəmisinin türk dövlətlərinə tranzit xidməti göstərməsi, Ələt Beynəlxalq Ticarət Limanının yükdaşıma qabiliyyətinin artması, səkkiz beynəlxalq hava limanı, yaxınlarda istifadəyə veriləcək Laçın hava limanı ölkələrimizin əməkdaşlığında vacib yer tutur. TDT-nin qeyri-rəsmi Budapeşt Zirvə toplantısının keçirilməsi, orada ölkə başçımızın nitqi təşkilatın böyük perspektivlərinin olduğunu göstərir.

Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı – TÜRKSÖY dövlətlərimiz arasında mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığın inkişafında xüsusi yerə malikdir. TÜRKSÖY ümumtürk mədəni irsinin təbliği və tanınması, türkdilli xalqlar, ölkə və diyarlar arasında mədəniyyət, incəsənət sahəsində əlaqələrin inkişaf etdirilməsi istiqamətində böyük işlər görüb, çoxsaylı layihələr həyata keçirib. Bu layihələrin bir çoxu ənənə halını alaraq hər il davam etdirilir. Azərbaycan təşkilatın fəaliyyətində yaxından iştirak edir. TÜRKSÖY ölkəmizlə bağlı çoxsaylı birgə layihələr həyata keçirib. Təşkilatın “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” layihəsi iki dəfə Azərbaycanda reallaşmış. 2016-cı ildə bu adı Şəki şəhəri daşımışdı. 2023-cü ildə də “Türk dünyasının mədəniyyət paytaxtı” missiyasını Şuşa şəhəri davam etdirib.[4] Türk birliyi tarixən dədə-babalarımızın arzusu olub, müasir mürəkkəb bir dövrdə isə zamanın tələbidir. TDT-nin fəaliyyəti hazırda müstəqil dövlətləri olmayan, amma olacaq digər türk qardaşlarımıza da ruh verir. Birliyimiz əbədi olsun!

Summary

THE ORGANIZATION OF TURKIC STATES AND THE OPPORTUNITIES CREATED BY THE VICTORY IN THE SECOND KARABAKH WAR

The concept of Turkic states is a concept that includes the Turkic Republics, but can express a much wider region in terms of geography and demographics. With the end of the Cold War and the dissolution of the Soviet Union, the 1990s provided new opportunities for cooperation for Türkiye and the new actors of the international system, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan, which gained their independence. The Organization of Turkic States was founded in Nakhchivan in 2009 at the initiative of Azerbaijani President Ilham Aliyev. The founding members of the organization are Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Turkey. The Second Nagorno-Karabakh War in 2020 was a development that strengthened Azerbaijan's geostrategic position in the region, and in addition, the support of the relevant states, especially Turkey, in resolving the issue and the new location of Nagorno-Karabakh opened the door to a major step towards Turkish integration. It facilitated the coming together of Turkey, Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan, and paved the way for the Organization of Turkic States. The Organization of Turkic States was established at the eighth summit of the organization known as the Turkic Council, but whose real name is the Cooperation Council of Turkic Speaking States, held in Istanbul on November 12, 2021.

When the content of the 22-article Nakhchivan Agreement is examined; firstly, it is aimed to develop cooperation between the states parties to the agreement and historical and cultural ties between societies. Then, there is information on the structure of the union, its duties, its objectives, its budget, and international relations and dispute resolution. In addition, commitment to

fundamental principles such as democracy, respect for human rights, the rule of law and good governance is also expressed. The current geopolitical and danger-free calls that are currently taking place in the world necessitate the Turkish states to emerge as a united power.

Keywords: *Organization of Turkic States, Azerbaijan, Türkiye, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan and Turkmenistan*

Резюме

ОРГАНИЗАЦИЯ ТЮРКСКИХ ГОСУДАРСТВ И ВОЗМОЖНОСТИ, СОЗДАННЫЕ ПОБЕДОЙ ВО ВТОРОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЕ

Концепция тюркских государств — это концепция, которая включает тюркские республики, но может выражать гораздо более широкий регион с точки зрения географии и демографии. С окончанием холодной войны и распадом Советского Союза 1990-е годы предоставили новые возможности для сотрудничества для Турции и новых участников международной системы — Азербайджана, Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана и Туркменистана, которые обрели независимость. Организация тюркских государств была основана в Нахчыване в 2009 году по инициативе президента Азербайджана Ильхама Алиева. Учредителями организации являются Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан и Турция. Вторая Нагорно-Карабахская война в 2020 году стала событием, которое укрепило геостратегическое положение Азербайджана в регионе, и, кроме того, поддержка соответствующих государств, особенно Турции, в решении вопроса и новое местоположение Нагорного Карабаха открыли дверь для важного шага на пути к турецкой интеграции. Это способствовало объединению Турции, Азербайджана, Казахстана, Кыргызстана и Узбекистана и проложило путь к созданию Организации тюркских государств. Организация тюркских государств была создана на восьмом саммите организации, известной как Тюркский совет, но настоящее название которого — Совет сотрудничества тюркоязычных государств, состоявшемся в Стамбуле 12 ноября 2021 года.

При рассмотрении содержания 22-статейного Нахчыванского соглашения, во-первых, оно направлено на развитие сотрудничества между государствами-участниками соглашения и исторических и культурных связей между обществами. Затем следует информация о структуре союза, его обязанностях, целях, бюджете, международных отношениях и разрешении споров. Кроме того, выражается приверженность таким основополагающим принципам, как демократия, уважение прав человека, верховенство закона и надлежащее управление. Текущие геополитические и безопасные вызовы, которые в настоящее время происходят в мире, требуют, чтобы турецкие государства выступили как единая сила.

Ключевые слова: *Организация тюркских государств, Азербайджан, Турция, Казахстан, Кыргызстан, Узбекистан и Туркменистан.*

ƏDƏBİYYAT

1. TÜRK DÖVLƏTLƏRİ TƏŞKİLATI: İQTİSADİ POTENSİAL VƏ GƏLƏCƏ YƏ BAXIŞ // - Bakı: UNECeKSPERT Elmi-publisistik jurnal, – 2023. 1 (12).ss.60
2. Türk dövlətlərinin birlik və əməkdaşlıq modeli // Respublika qəzeti.– 2024, 5 iyul.– s.5
3. Azərbaycan - Türk Dövlətlər Təşkilatı (TDT) münasibətləri : [Elektron resurs] – URL: / <https://mfa.gov.az/az/category/regional-teskilatlar/azerbaycan-turkdilli-dovletlerin-emekdasliq-surasi-tdes-munasibetleri>
4. Bu gün TÜRKSOY-un yaradılmasının 31 ili tamam olur: [Elektron resurs] – 2024. URL: / https://azertag.az/xeber/bu_gun_turksoy_un_yaradilmasinin_31_ili_tamam_olur-3093554
5. Budapeştdə Türk Dövlətləri Təşkilatının Dövlət başçılarının qeyri-rəsmi Zirvə görüşü keçirilib: [Elektron resurs] – 2025. URL: / <https://president.az/az/articles/view/68869>
6. Qarabağ Bəyannaməsi Türk Dövlətləri Təşkilatının beynəlxalq nüfuzunu daha da gücləndirəcək: [Elektron resurs] –2024. URL: / <https://respublika-news.az/az/news/qarabag-beyannamesi-turk-dovletleri-teskilatinin-beynelxalq-nufuzunu-daha-da-guclendirecek>

MƏRKƏZİ VƏ PERİFERİK DÖVLƏTLƏR KONTEKSTİNDƏ CƏNUBİ QAFQAZ REGIONUNUN TƏHLİLİ

Əsgər ƏSGƏROV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında

Dövlət İdarəçilik Akademiyası

E-mail: esger.esgeri@bsu-uni.edu.az

ORCID ID: 0009-0004-3458-4769

Giriş

Cənubi Qafqaz regionu geosiyasi əhəmiyyəti və strateji yerləşimi ilə tarixin hər dönəmində böyük güclərin maraq dairəsində olmuşdur. Regionun əsasını təşkil edən üç ölkə - Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan - mərkəzi və periferik dövlətlər kontekstində maraqlı bir araşdırma mövzudur. Qafqazın bu kiçik hissəsi Şərq və Qərb arasında körpü rolu oynamaqla yanaşı, zəngin enerji resurslarına malik olması ilə də fərqlənir. Cənubi Qafqaz regionunun geosiyasi analizi xüsusilə son illərdə baş verən hadisələr - münaqişələr, iqtisadi əməkdaşlıq müqavilələri və beynəlxalq oyunçuların artan marağı ilə aktual bir mövzuya çevrilmişdir. Bölgə Rusiya, Avropa Birliyi, ABŞ, İran və Türkiyə kimi böyük güclərin təsiri altında formalaşan bir geosiyasi məkandır. Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın geosiyasi vəziyyətlərinin mərkəzi və periferik dövlətlər nəzəriyyəsi ilə tədqiqi bu ölkələrin beynəlxalq arenada mövqeyini və bölgədə sabitliyə olan təsirini daha yaxşı anlamağa kömək edə bilər.

Tədqiqatın əsas məqsədi Cənubi Qafqaz regionunu mərkəzi və periferik dövlətlər kontekstində təhlil etməkdir. Xüsusi olaraq, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın geosiyasi mövqeləri iqtisadi inkişaf səviyyələri və beynəlxalq əlaqələri üzərində durularaq, onların mərkəzi və ya periferik dövlət kimi necə təsnif olunduğunu müəyyən etmək, həmçinin regionun böyük güclərin strateji maraqlarına necə təsir etdiyini və bu ölkələrin öz xarici siyasət strategiyalarını necə formalaşdırdığını araşdırmaqdır.

Tədqiqat Azərbaycanın geosiyasi tədqiqatlarına əhəmiyyətli töhfələr verə bilər. Mərkəzi və periferik dövlətlər kontekstində aparılan təhlil Azərbaycanın regional və beynəlxalq miqyasda tutduğu mövqeyi daha aydın şəkildə anlamağa imkan yaradır. Eyni zamanda, bu tədqiqat Azərbaycanın xarici siyasətində potensial gücləndirici və zəiflədici amilləri müəyyən edərək, ölkənin beynəlxalq arenada daha səmərəli hərəkət etməsi üçün strateji təkliflər təqdim edə bilər.

Tədqiqatda bir neçə metoddan istifadə olunur. İlk olaraq, regionun siyasi və iqtisadi vəziyyətinə dair mövcud sənədləri təhlil edərək, bu dövlətlərin geosiyasi mövqeyini anlamağa çalışılır. Bu, regionun ümumi şəraiti və ölkələrin rolunu daha aydın şəkildə görməyə imkan verir. Eyni zamanda, mövzu ilə əlaqədar mövcud elmi ədəbiyyat nəzərdən keçirilir. Bu, müxtəlif nəzəriyyələri və yanaşmaları öyrənərək mövzunun daha dərin təhlilinə imkan yaradır. Nəhayət, Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistanın geosiyasi vəziyyətləri bir-biri ilə müqayisə olunur. Bu müqayisəli təhlil regiondakı dinamikanı daha yaxşı anlamağa və regionun periferik olaraq necə təsnif olunduğunu izah etməyə kömək edir.

Mərkəzi dövlətlər və periferik dövlətlər: nəzəri təhlil

Dünya Sistemləri Nəzəriyyəsi (*World-Systems Theory*), 1970-ci illərdə Amerika sosioloqu İmmanuel Uollerştyen (*Wallerstein*) tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu nəzəriyyə dünyadakı iqtisadi və siyasi münasibətləri qlobal miqyasda anlamaq üçün bir çərçivə təklif edir. Uollerştyen kapitalizmin və onun dünya iqtisadiyyatı üzərindəki təsirinin tarix boyunca inkişafını araşdırmaqla yanaşı, cəmiyyətlərin inkişafını daha geniş bir kontekstdə qiymətləndirmək üçün bu nəzəriyyəni ortaya qoymuşdur. Dünya Sistemləri Nəzəriyyəsi Marksizmin iqtisadi qeyri-bərabərlik və sinif mübarizəsi anlayışlarını qlobal miqyasda tətbiq edərək, kapitalist dünya sisteminin strukturunu və dinamikasını analiz etmək məqsədi güdür⁷⁵.

⁷⁵ Nelson, D. (1983). Why World Systems Theory?: Accepting a new paradigm. *International Interactions*, 9(4), 353–368.

Dünya Sistemləri Nəzəriyyəsi dünyanın iqtisadi və siyasi gücünün mərkəzi və periferik bölgələr arasında paylandığını iddia edir. Nəzəriyyəyə görə, dünya iqtisadiyyatı vahid bir sistem kimi fəaliyyət göstərir və bu sistemdəki fərqli bölgələr bir-biri ilə qarşılıqlı asılılıq şəraitindədir. Mərkəzi bölgələr texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş, yüksək səviyyədə sənayeləşmiş və kapitala malik dövlətlərdən ibarətdir. Bu dövlətlər qlobal miqyasda qərar verici və təsir edici rola sahibdirlər. Periferik bölgələr isə əsasən xammal tədarük edən, daha az inkişaf etmiş və iqtisadi baxımdan mərkəzi bölgələrə asılı olan ölkələrdən ibarətdir. Yarı-periferik bölgələr isə bu iki qrup arasında yerləşir və həm mərkəzi, həm də periferik xüsusiyyətlərə malikdirlər⁷⁶.

Dünya Sistemləri Nəzəriyyəsinin tədqiqat sahəsi genişdir və o, qlobal iqtisadi qeyri-bərabərlik, inkişaf nəzəriyyələri, beynəlxalq münasibətlər və iqtisadiyyatın qlobal strukturunu anlamaq üçün bir çərçivə təqdim edir. Nəzəriyyə mərkəzi və periferik bölgələr arasındakı qeyri-bərabər mübadilə və güc münasibətlərini təhlil edərək, qlobal iqtisadi sistemin davamlı olaraq mərkəzləşdirildiyini və periferik bölgələrin inkişafının mərkəzdən asılı olduğunu vurğulayır⁷⁷.

Dünya Sistemləri Nəzəriyyəsi mərkəzi və periferik dövlətləri onların qlobal iqtisadi sistemdəki rollarına görə təsnif edir. Mərkəzi dövlətlər inkişaf etmiş iqtisadiyyatları, yüksək texnoloji səviyyələri və siyasi gücləri ilə tanınırlar. Bu dövlətlər qlobal ticarət və maliyyə sistemində əsas oyunçulardır və periferik dövlətlərə öz qaydalarını tətbiq edə bilirlər. Periferik dövlətlər isə əsasən xammal tədarükçüləri olaraq fəaliyyət göstərilir və texnoloji və iqtisadi inkişaf baxımından mərkəzi dövlətlərə asılıdırlar. Mərkəzi dövlətlər periferik dövlətlərin resurslarını və əmək gücünü istismar edərək öz iqtisadi və siyasi üstünlüklərini qoruyub saxlayırlar⁷⁸.

Mərkəz-periferiya münasibətləri Dünya Sistemləri Nəzəriyyəsində qeyri-bərabər mübadilə yolu ilə izah olunur. Mərkəzi dövlətlər periferiyadan xammal və aşağı əmək xərcli məhsulları idxal edir, lakin yüksək dəyərli və texnoloji məhsulları ixrac edirlər. Bu, mərkəzi dövlətlərin daha çox qazanc əldə etməsinə, periferik dövlətlərin isə iqtisadi asılılıq vəziyyətində qalmasına səbəb olur. Nəticədə, qlobal iqtisadi sistemin strukturu dəyişməz qalır, çünki mərkəzi dövlətlər öz mövqelərini qorumaq üçün siyasi və iqtisadi mexanizmlərdən istifadə edirlər. Bu münasibətlər qlobal miqyasda iqtisadi və sosial qeyri-bərabərlikləri artırır və periferik dövlətlərin davamlı inkişafını çətinləşdirir.

Asılılıq Nəzəriyyəsi (*Dependency Theory*) 1950-ci və 1960-cı illərdə Latın Amerikasında inkişaf etmişdir və Raul Prebiş, Andre Gunder Frank, Fernando Henrike Kardozo və Samir Amin kimi sosioloqlar və iqtisadçılar tərəfindən formalaşdırılmışdır. Bu nəzəriyyə ilk başlarda Latın Amerikası ölkələrinin davamlı iqtisadi inkişaf problemlərini izah etməyə çalışırdı. Asılılıq nəzəriyyəsinin qurucuları neoklassik iqtisadi nəzəriyyələrin və inkişaf nəzəriyyələrinin bu ölkələrin problemlərini düzgün əks etdirmədiyini iddia edirdilər. Bu səbəbdən, onlar mərkəzi və periferik dövlətlər arasında mövcud olan iqtisadi və siyasi asılılığı vurğulayaraq, qlobal qeyri-bərabərliyin və inkişafın qarşısındakı maneələrin daha dərin analizini təqdim etməyi hədəflədilər⁷⁹.

Asılılıq Nəzəriyyəsi dünya iqtisadi sistemindəki qeyri-bərabər münasibətləri və inkişaf etməmiş ölkələrin davamlı iqtisadi asılılığını izah edir. Nəzəriyyə əsasən qlobal kapitalist sisteminin strukturunu və bu sistemin inkişaf etmiş mərkəzi dövlətlər ilə inkişaf etməkdə olan periferik dövlətlər arasında yaratdığı asılılıq əlaqələrini təhlil edir. Asılılıq nəzəriyyəsinə görə, periferik dövlətlər mərkəzi dövlətlərin iqtisadi inkişafına xidmət edən xammal tədarükçüləri kimi fəaliyyət göstərir. Bu vəziyyət periferik dövlətlərin iqtisadi müstəqilliyini zəiflədir və onların davamlı iqtisadi inkişafını çətinləşdirir⁸⁰.

Bu nəzəriyyənin tədqiqat sahəsi genişdir və inkişaf nəzəriyyələri, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, siyasi iqtisad və postkolonial tədqiqatlar kimi sahələrdə tətbiq olunur. Asılılıq

⁷⁶ Straussfogel, D. (1997). A Systems Perspective on World-Systems Theory. *Journal of Geography*, 96(2), 119–126. <https://doi.org/10.1080/00221349708978770>

⁷⁷ Harding, A. (2013). World Systems, Cores, and Peripheries in Prehistoric Europe. *European Journal of Archaeology*, 16(3), 378–400. <https://doi.org/10.1179/1461957113Y.0000000032>

⁷⁸ Bradshaw, M. J., & Lynn, N. J. (1994). After the Soviet Union: The Post-Soviet States in the World System. *The Professional Geographer*, 46(4), 439–449. <https://doi.org/10.1111/j.0033-0124.1994.00439.x>

⁷⁹ Agbebi, M., & Virtanen, P. (2017). Dependency Theory – A Conceptual Lens to Understand China's Presence in Africa? *Forum for Development Studies*, 44(3), 429–451. <https://doi.org/10.1080/08039410.2017.1281161>

⁸⁰ Bienefeld, M. (1988). Dependency theory and the political economy of Africa's crisis. *Review of African Political Economy*, 15(43), 68–87. <https://doi.org/10.1080/03056248808703791>

nəzəriyyəsi inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadi problemlərini və onların mərkəzi dövlətlərlə olan qeyri-bərabər iqtisadi münasibətlərini izah etmək üçün mühüm bir çərçivə təqdim edir. Bu nəzəriyyə xüsusilə Latin Amerikası, Afrika və Asiya ölkələrinin inkişaf problemlərini və onların qlobal kapitalist sistemdəki mövqeyini anlamaq üçün istifadə olunur.

Asılılıq Nəzəriyyəsi mərkəzi və periferik dövlətləri onların iqtisadi güclərinə və qlobal iqtisadi sistemdəki rollarına görə təsnif edir. Mərkəzi dövlətlər inkişaf etmiş, sənayeləşmiş və texnoloji cəhətdən qabaqcıl olan ölkələrdən ibarətdir. Bu dövlətlər dünya iqtisadiyyatının əsas qərar vericiləri və istehsalçılarıdır. Periferik dövlətlər isə əsasən xammal tədarükçüləri və aşağı texnoloji səviyyəli məhsulların istehsalçılarıdır. Bu ölkələr mərkəzi dövlətlərin iqtisadi gücündən və qərarlarından asılıdır. Nəticədə, periferik dövlətlər iqtisadi və siyasi baxımdan mərkəzi dövlətlərə tabe qalırlar.

Asılılıq Nəzəriyyəsi mərkəz-periferiya münasibətlərini qeyri-bərabər mübadilə və istismar prizmasından izah edir. Periferik dövlətlər mərkəzi dövlətlərin ehtiyaclarına xidmət etmək üçün öz resurslarını və əmək gücünü aşağı qiymətə təqdim edir. Mərkəzi dövlətlər isə yüksək dəyərli məhsullarını periferiyaya ixrac edərək böyük qazanc əldə edirlər. Bu qeyri-bərabər mübadilə periferik dövlətlərin davamlı olaraq iqtisadi asılılıq vəziyyətində qalmasına və onların inkişafını çətinləşdirən bir maneə yaradır⁸¹.

Asılılıq nəzəriyyəsi yalnız iqtisadi münasibətləri deyil, həm də mərkəz-periferiya münasibətlərinin sosial və siyasi təsirlərini izah edir. Mərkəzi dövlətlərin iqtisadi təsiri periferik ölkələrdəki siyasi qərarların formalaşmasına təsir edir və bu ölkələrdə daxili qeyri-sabitliyə səbəb ola bilər. Periferik dövlətlərdə iqtisadi asılılıq sosial qeyri-bərabərliyin və yoxsulluğun artmasına, eləcə də xarici təsirə qarşı siyasi müqavimətin zəifliyinə gətirib çıxara bilər. Bu, mərkəzi dövlətlərin öz təsirini və maraqlarını periferik dövlətlərdə daha asanlıqla həyata keçirməsinə imkan yaradır.

Cənubi Qafqaz regionu mərkəz-periferiya münasibətləri kontekstində

Cənubi Qafqaz regionunun geosiyasi əhəmiyyəti Cənubi Qafqazı beynəlxalq münasibətlərdə mərkəzləşdirməkdədir. Ancaq bu, bölgənin eyni zamanda periferik dövlətlər kimi qəbul edilməsinə mane olmur, çünki Cənubi Qafqaz dövlətləri iqtisadi, hərbi və siyasi cəhətdən daha güclü mərkəzi dövlətlərdən, xüsusən də Rusiya və Qərb dövlətlərindən asılıdır. Rusiya regionda tarixi olaraq möhkəm mövqelərə malikdir və həm hərbi, həm də iqtisadi təsir vasitəsilə Cənubi Qafqaz dövlətlərini təsir altına almağa çalışır.

Cənubi Qafqazın mərkəz-periferiya münasibətləri kontekstində iqtisadi asılılığı əsasən enerji resurslarının tədarükü və nəqli üzərində qurulmuşdur. Azərbaycan regionun ən böyük enerji tədarükçüsü kimi, öz iqtisadiyyatını neft və qaz ixracatına əsaslandırıb. Bu isə onu qlobal enerji bazarının dalğalanmalarına və beynəlxalq enerji şirkətlərinin qərarlarına qarşı həssas edir. Böyük enerji layihələri, məsələn, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri və Cənub Qaz Dəhlizi Azərbaycanın ilə Qərbin bir-birindən iqtisadi asılılığını artırır və regionun mərkəz-periferiya münasibətləri sistemindəki rolunu müəyyən edir⁸².

Gürcüstan isə tranzit ölkə kimi mühüm rol oynayır və bu rol onun xarici siyasətində mərkəzi dövlətlərlə daha sıx əməkdaşlığa səbəb olur. Gürcüstanın enerji infrastrukturuna və nəqliyyat dəhlizlərinə olan asılılığı onun iqtisadi və siyasi mövqelərini daha böyük güclərin maraqlarına uyğunlaşdırmağa sövq edir. Ermənistan isə iqtisadi izolyasiya və enerji resurslarının məhdudluğu səbəbindən ənənəvi olaraq daha çox Rusiya və İranla iqtisadi əməkdaşlığa meyillidir və bu, uzun illər boyunca onun xarici siyasətinin formalaşmasında mərkəzi rol oynamışdır.

Cənubi Qafqazda mərkəz-periferiya münasibətlərinin sosial və siyasi təsirləri regiondakı münaqişələr və etnik qarşıdurmalarla bağlıdır. Mərkəzi dövlətlərin Cənubi Qafqazda təsirini artırmaq istəyi, münaqişələrin dərinləşməsinə və sabitliyin pozulmasına səbəb olmuşdur. Ermənistan və Azərbaycan arasındakı Qarabağ münaqişəsi uzun illər boyunca başda Rusiya

⁸¹ Dietz, J. L. (1980). Dependency Theory: A Review Article. *Journal of Economic Issues*, 14(3), 751–758. <https://doi.org/10.1080/00213624.1980.11503774>

⁸² Ibrahimov, R. (2017). Energy and Power Politics in the Cases of Azerbaijan and Turkmenistan. *PERCEPTIONS*, Volume XXII, Number 2-3, pp. 131-152.

olmaqla, bir çox böyük gücün bölgədəki təsirini saxlamaq və artırmaq üçün istifadə etdiyi bir vasitə kimi çıxış etmişdir. Gürcüstanın Abxaziya və Cənubi Osetiya münaqişələri də mərkəz-periferiya münasibətlərinin bir nümunəsidir. Bu münaqişələrdə Rusiya hərbi və siyasi vasitələrlə təsir gücünü artırmağa çalışmışdır və Gürcüstanın Qərbə integrasiyasını məhdudlaşdırmışdır⁸³. Bu vəziyyət regionun mərkəzləşdirilmiş güc strukturlarına qarşı periferik dövlətlərin suverenliyinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsinin nə qədər çətin olduğunu göstərir.

Cənubi Qafqazın mərkəz-periferiya münasibətləri regionun qlobal güclərlə olan münasibətləri ilə də sıx bağlıdır. Rusiya tarixi və hərbi mövcudluğuna əsaslanaraq regionda güclü təsirə malikdir. O, regiondakı münaqişələri öz maraqları çərçivəsində manipulyasiya edərək Cənubi Qafqaz dövlətlərinin Qərbə integrasiyasını əngəlləyir. Eyni zamanda, Rusiya Ermənistanla daha yaxın müttəfiqlik əlaqələri saxlayaraq onun özündən iqtisadi asılılığını artırmağa çalışır. Ancaq son illərdə Paşinyan hökumətinin transformativ xarici siyasəti Rusiyanı region ilə bağlı xarici siyasətinə yenidən baxmağa sövq etmişdir.

Qərb dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar regionda enerji təhlükəsizliyini təmin etmək və Rusiyanın təsirini balanslaşdırmaq məqsədi ilə fəal iştirak edirlər. Azərbaycan və Gürcüstanın Avropa Birliyi ilə yaxın əməkdaşlığı regionun Qərbə integrasiyasını gücləndirmək üçün vacibdir. Ancaq bu, regiondakı münaqişələrin həllində və mərkəz-periferiya münasibətlərində fundamental dəyişikliklərə gətirib çıxarmamışdır. İran və Türkiyə də, öz növbəsində, regionda geosiyasi təsirini artırmaq üçün iqtisadi və siyasi əlaqələrini möhkəmləndirirlər.

Mərkəz-periferiya münasibətləri kontekstində yeni geosiyasi reallıqlar

Cənubi Qafqaz regionunda baş verən son geosiyasi dəyişikliklər mərkəz-periferiya münasibətləri kontekstində maraqlı və dinamik bir mənzərə yaradır. Azərbaycan, Ermənistan və Gürcüstan arasında fərqli xarici siyasət prioritetləri regionun beynəlxalq münasibətlərində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu dəyişikliklər həm regionun güc balansını yenidən tərtib edir, həm də mərkəzi dövlətlərin Cənubi Qafqazdakı təsirini yenidən nəzərdən keçirməyə imkan verir. Məsələn, Azərbaycanın Türkiyə ilə imzaladığı Şuşa Bəyannaməsi iki dövlət arasında strateji əməkdaşlığın və hərbi ittifaqın möhkəmləndirilməsinə xidmət edən mühüm bir addımdır. Bu bəyannamə Azərbaycanın özünü daha güclü regional güc olaraq təsdiqləməsinə və Türkiyə ilə birlikdə Cənubi Qafqazda mərkəzi bir rol oynamaq istəyinə işarə edir. Bu əməkdaşlıq Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə öz mövqeyini möhkəmləndirmək və Qərb ilə integrasiyasını artırmaq cəhdləri kimi də başa düşülə bilər. Türkiyənin NATO üzvü olması bu əlaqələrin daha geniş miqyasda beynəlxalq əhəmiyyətini artırır və Azərbaycanın Qərb ittifaqları ilə əlaqələrini gücləndirir⁸⁴.

Ermənistanın son illərdə Rusiya təsirindən uzaqlaşaraq Qərb yönümlü siyasətə meyillənməsi, Cənubi Qafqazda geosiyasi tarazlığın dəyişməsi baxımından əhəmiyyətli bir hadisədir. Rusiya ilə olan əlaqələrin zəifləməsi və Qərb, xüsusilə də başda Fransa olmaqla, Avropa Birliyi və ABŞ ilə yaxınlaşma cəhdləri onun milli təhlükəsizlik siyasətini yenidən nəzərdən keçirməsi və iqtisadi integrasiya üçün yeni imkanlar axtarması ilə izah edilə bilər. Bununla belə, Ermənistanın bu strateji dəyişiklikləri ölkənin daxili sabitliyinə və regiondakı mövqeyinə təsir edən risklər yaradır, çünki Rusiya hələ də regionun əsas hərbi gücü olaraq qalır və Ermənistanın təhlükəsizliyi üzərində mühüm təsirə malikdir⁸⁵.

Gürcüstanın ənənəvi Qərbə integrasiya siyasətindən uzaqlaşaraq Rusiya ilə daha isti münasibətlər qurmaq və separatçı regionları yenidən özünə birləşdirmək istəyi regionun siyasi dinamikasında əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Çünki Gürcüstan son iki onillikdə Avropa Birliyi və NATO ilə integrasiyanı məqsəd qoymuşdur. Düzdür bu yolda bir sıra maneələrlə qarşılaşmış olsa da, bu integrasiyanın bir sıra faydalarından yararlanmışdır. Son dövrlərdə Gürcüstanın Rusiya ilə

⁸³ Jahangirli, J. (2021). Contradictions of Realism and Liberalism on Interstate Relations: in the Case of Russo-Georgian War. Scientific and Theoretical Almanac Grani, 24(11), 55-66. <https://doi.org/10.15421/1721109>

⁸⁴ Asadov, M. (2023). Şuşa Deklarasyonu: Türkiye'nin Güney Kafkasya Güvenlik Çerçevesinde Azerbaycan ve Gürcistan İle İşbirliğinin Önemi: Mevcut Beklentiler ve Zorluklar. Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi, 11(2), 346-370. <https://doi.org/10.14782/marmarasbd.1222300>

⁸⁵ Wojtasiewicz, W. (2024). Is Armenia Changing Its Foreign Policy from Pro-Russian to Pro-Western? URL: <https://pism.pl/publications/is-armenia-changing-its-foreign-policy-from-pro-russian-to-pro-western>

münasibətləri normallaşdırmaq və iqtisadi əməkdaşlığı genişləndirmək cəhdləri ölkənin Qərbi ilə integrasiyasında müəyyən dərəcədə geriləməyə səbəb ola bilər. Bu, Gürcüstanın xarici siyasətində pragmatik bir yanaşma kimi qiymətləndirilə bilər, çünki ölkə Rusiya ilə gərgin münasibətlərin daxili sabitliyə və iqtisadi inkişafına mənfi təsir göstərə biləcəyini nəzərə alır⁸⁶.

Bu yeni geosiyasi reallıqlar Cənubi Qafqazın mərkəz-periferiya münasibətləri kontekstində maraqlı dəyişikliklərə işarə edir. Bu dəyişikliklər Cənubi Qafqazda mərkəz və periferik dövlətlər arasındakı əlaqələrin daha mürəkkəb bir hala gəldiyini göstərir. Region dövlətlərinin fərqli xarici siyasət kursları onların mərkəzi güclərə olan münasibətlərini və qlobal güc balansındakı yerlərini yenidən müəyyənləşdirir. Bu dinamik proses, Cənubi Qafqazda mərkəz-periferiya münasibətlərinin daha çox dəyişikliklərə məruz qala biləcəyini və regionun gələcəkdə daha çox geosiyasi dəyişikliklərə açıq olduğunu göstərir. Bu, həm də beynəlxalq münasibətlərdə yeni ittifaqların və strateji əlaqələrin formalaşmasına şərait yaradır və regionda davamlı sülh və sabitlik üçün yeni yanaşmaların zəruriliyini ortaya qoyur.

Nəticə

Tədqiqatımızın nəticəsi kimi deyə bilərik ki, Dünya Sistemləri Nəzəriyyəsi qlobal iqtisadi və siyasi dinamikaları anlamaq üçün dəyərli bir çərçivə təqdim edir. Mərkəzi və periferik dövlətlər arasındakı münasibətləri və bu münasibətlərin qlobal sistem üzərindəki təsirlərini araşdırmaq dünya iqtisadiyyatının və beynəlxalq siyasətin strukturunu daha yaxşı başa düşməyə kömək edir. Bu nəzəriyyə qlobal qeyri-bərabərliyin səbəblərini izah etmək və inkişaf etməkdə olan dövlətlərin qarşılaşdığı problemləri anlamaq üçün fundamental əhəmiyyət kəsb edir.

Bununla yanaşı, Asılılıq Nəzəriyyəsi qlobal iqtisadi və siyasi münasibətləri anlamaq üçün güclü bir çərçivə təqdim edir. Nəzəriyyə mərkəzi və periferik dövlətlər arasındakı qeyri-bərabər münasibətləri və bu münasibətlərin iqtisadi və siyasi nəticələrini dərinləşdirərək təhlil edir. Mərkəzi dövlətlərin periferiyaya olan iqtisadi təsiri və asılılıq münasibətləri qlobal miqyasda qeyri-bərabərliyin və sosial-iqtisadi problemlərin əsas səbəblərindən biri kimi qəbul edilir. Bu nəzəriyyə inkişaf etməkdə olan ölkələrin qarşılaşdığı çətinlikləri başa düşmək və onların qlobal iqtisadi sistemdəki mövqelərini təkmilləşdirmək üçün dəyərli analitik vasitələr təqdim edir.

Bu baxımdan, Cənubi Qafqaz regionu mərkəz-periferiya münasibətləri kontekstində dərin iqtisadi, siyasi və sosial dinamikalara malikdir. Regionun mərkəzi və periferik dövlətlər arasındakı münasibətləri qlobal iqtisadi və siyasi sistemin strukturunu əks etdirir və Cənubi Qafqazın mərkəzləşdirilmiş güclərin təsiri altında olduğunu göstərir. Azərbaycanın enerji resurslarından, Gürcüstanın tranzit rolundan asılılığı və Ermənistanın iqtisadi izolyasiyası regionun mərkəz-periferiya münasibətlərindəki mövqeyini formalaşdırır. Bu isə Cənubi Qafqaz dövlətlərinin müstəqil xarici siyasət yürütməsini və daxili inkişafını məhdudlaşdırır, onları davamlı olaraq mərkəzi dövlətlərin təsirinə məruz qoyur. Bu səbəbdən, Cənubi Qafqazda dayanıqlı inkişaf və sülhün təmin edilməsi yalnız mərkəz-periferiya münasibətlərinin tarazlaşdırılması və region dövlətlərinin iqtisadi və siyasi müstəqilliyinin artırılması ilə mümkündür.

Summary

ANALYSIS OF THE SOUTH CAUCASUS REGION IN THE CONTEXT OF CENTRAL AND PERIPHERAL STATES

This article analyzes the South Caucasus region through the lens of core-periphery relations. The geopolitical positions and foreign policy priorities of Azerbaijan, Georgia, and Armenia influence the region's role among global powers. Within the frameworks of World-Systems Theory and Dependency Theory, the dynamics between core and peripheral states help define the region's place in the global political and economic order. Azerbaijan's alignment with Turkey, Georgia's reformist approach in dealing with Russia, and Armenia's growing ties with the West have reshaped the regional geopolitical landscape. The article explores how these shifts impact the balance of power and international positioning of the South Caucasus. Achieving sustainable development and

⁸⁶ Chkhikvadze, A. (2024). How Georgia Sided With Its Enemy. URL: <https://foreignpolicy.com/2024/05/07/georgian-dream-tbilisi-protests-foreign-agent-bill-russia-war-ukraine/>

peace in the region depends on reducing dependency on core powers and enhancing the economic and political autonomy of local states. These emerging geopolitical realities create opportunities for new alliances and strategic partnerships, emphasizing the need for fresh approaches to regional stability and progress.

Keywords: *Core states, peripheral states, South Caucasus, economic dependence, national security, energy policy.*

Резюме

АНАЛИЗ ЮЖНОГО КАВКАЗСКОГО РЕГИОНА В КОНТЕКСТЕ ЦЕНТРАЛЬНЫХ И ПЕРИФЕРИЙНЫХ ГОСУДАРСТВ

В данной статье анализируется регион Южного Кавказа через призму отношений между ядром и периферией. Геополитическое положение и внешнеполитические приоритеты Азербайджана, Грузии и Армении влияют на роль региона среди мировых держав. В рамках теории мировых систем и теории зависимости динамика отношений между государствами ядра и периферии помогает определить место региона в глобальном политическом и экономическом порядке. Сближение Азербайджана с Турцией, реформистский подход Грузии в отношениях с Россией и растущие связи Армении с Западом изменили региональный геополитический ландшафт. В статье рассматривается, как эти изменения влияют на баланс сил и международное положение Южного Кавказа. Достижение устойчивого развития и мира в регионе зависит от снижения зависимости от держав ядра и укрепления экономической и политической автономии местных государств. Эти новые геополитические реалии создают возможности для новых альянсов и стратегических партнерств, подчеркивая необходимость новых подходов к региональной стабильности и прогрессу.

Ключевые слова: *Государства ядра, периферийные государства, Южный Кавказ, экономическая зависимость, национальная безопасность, энергетическая политика.*

ƏDƏBİYYAT

1. Agbebi, M., & Virtanen, P. (2017). Dependency Theory – A Conceptual Lens to Understand China's Presence in Africa? *Forum for Development Studies*, 44(3), 429–451. <https://doi.org/10.1080/08039410.2017.1281161>
2. Asadov, M. (2023). Şuşa Deklarasyonu: Türkiye'nin Güney Kafkasya Güvenlik Çerçevesinde Azerbaycan ve Gürcistan İle İşbirliğinin Önemi: Mevcut Beklentiler ve Zorluklar. *Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, 11(2), 346-370. <https://doi.org/10.14782/marmarasbd.1222300>
3. Bienefeld, M. (1988). Dependency theory and the political economy of Africa's crisis. *Review of African Political Economy*, 15(43), 68–87. <https://doi.org/10.1080/03056248808703791>
4. Bradshaw, M. J., & Lynn, N. J. (1994). After the Soviet Union: The Post-Soviet States in the World System. *The Professional Geographer*, 46(4), 439–449. <https://doi.org/10.1111/j.0033-0124.1994.00439.x>
5. Chkhikvadze, A. (2024). How Georgia Sided With Its Enemy. URL: <https://foreignpolicy.com/2024/05/07/georgian-dream-tbilisi-protests-foreign-agent-bill-russia-war-ukraine/>
6. Dietz, J. L. (1980). Dependency Theory: A Review Article. *Journal of Economic Issues*, 14(3), 751–758. <https://doi.org/10.1080/00213624.1980.11503774>
7. Harding, A. (2013). World Systems, Cores, and Peripheries in Prehistoric Europe. *European Journal of Archaeology*, 16(3), 378–400. <https://doi.org/10.1179/1461957113Y.0000000032>
8. Ibrahimov, R. (2017). Energy and Power Politics in the Cases of Azerbaijan and Turkmenistan. *PERCEPTIONS*, Volume XXII, Number 2-3, pp. 131-152.

9. Jahangirli, J. (2021). Contradictions of Realism and Liberalism on Interstate Relations: in the Case of Russo-Georgian War. Scientific and Theoretical Almanac Grani, 24(11), 55-66. <https://doi.org/10.15421/1721109>
10. Nelson, D. (1983). Why World Systems Theory?: Accepting a new paradigm. International Interactions, 9(4), 353–368.
11. Straussfogel, D. (1997). A Systems Perspective on World-Systems Theory. Journal of Geography, 96(2), 119–126. <https://doi.org/10.1080/00221349708978770>
12. Wojtasiewicz, W. (2024). Is Armenia Changing Its Foreign Policy from Pro-Russian to Pro-Western? URL: <https://pism.pl/publications/is-armenia-changing-its-foreign-policy-from-pro-russian-to-pro-western>

QIRXAÇAR CAMI – ÇİLKALİT TÜRK DÜNYASINDA ETNOGENETİK ƏLAQƏLƏRİN GÖSTƏRİCİSİ KİMİ

Fəzail VƏLİYEV

tarix elmləri doktoru, professor.

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu

E-mail: fazailveli@mail.ru

ORCID ID: 0009-0004-6244-8190

Hər hansı bir etnosun milli kimliyinin, varlığının təsdiqində, milli-mənəvi və maddi dəyərlərinin yaranıb formalaşmasında, əsrlər boyunca nəsillərdən-nəsillərə ötürülərək yeni-yeni çalarlarla zənginləşməsində həmin etnosun ailə məişətində mövcud olan adətlər, inamlar, sınımalar və ayinlər mühüm rol oynayır. Bunlar həm də müxtəlif qaydalar, texniki vasitələr, təsvirlər, alət və avadanlıqlar, o cümlədən də ayin qabları vasitəsilə həyata keçirilir. “Xalqımızın çoxsahəli istehsal fəaliyyəti çərçivəsində zaman-zaman yaranıb formalaşan, yeni keyfiyyətlərlə zənginləşən kустar sənət istehsalı səviyyəsinə yüksələn və gərəkliliyi baxımından mühüm olan fəaliyyət sahələrindən biri də məişət qabları istehsalıdır. Məişət qablarının geniş çeşidi, istifadə təyinatı, hazırlanma texnologiyası, hazırlandığı materialın müxtəlifliyi, forma və bəzək estetikası onların maddi mədəniyyət göstəricisi kimi mühüm əhəmiyyətini təsdiqləyir” [11, 323]. Uzun əsrlər boyu Azərbaycan xalqının istifadə etdiyi məişət qabları daş, hörmə, toxuma, saxsı, metal, ağac, çubuq və dəri qablardan ibarət olmuşdur. Bununla belə, ailə məişətində bəzi ayinləri həyata keçirmək üçün bürüncdən hazırlanan qablardan istifadə edilmişdir ki, bu qablardan biri də qırxaçar camıdır. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunub saxlanan və bürüncdən hazırlanan qırxaçar camlarının (EF - 6060, 6061) xalqımızın ailə məişətində özünəməxsus yeri və rolu olmuşdur. Etnoqraf G.Nəsənova yazır ki, “uşaqların qırxının tökülməsi, onların çillədən çıxarılması, eləcə də ailə qurmalarının 40 günü tamam olmamış ər-arvadın qüsullanması üçün qırxaçar camından istifadə edilirdi” [2, 156]. Maraqlıdır ki, qırxaçar camı ilə yanaşı, «qırxgünlük dövr» ayinii də türk dünyası xalqları arasında olan etnoqenetik əlaqələrin izlənilməsində mühüm amillərdən biridir. Belə ki, Anadolu türkləri, Sibirin, Altayın, Volqaboyunun türk birlikləri, eləcə də Mərkəzi Asiyanın bir çox türkdilli xalqları (türkmənlər, özbəklər, qazaxlar, qırğızlar, qaraqalpaqlar və s.) arasında bu ayin geniş şəkildə icra olunmuşdur [5, 155-180; 6, 67; 10, 71]. “Qırxlama” və ya “qırxın tökülməsi” ayinində 40 rəqəminin müqəddəsliyi, simvolikası və etnoloji duyum-yozumu barədə maraqlı mülahizələr vardır. Etnoqraf M.Paşayeva türk tədqiqatçı-etnoqrafı Y Kalafatın “Balkanlardan Uluğ Türkiştana” adlı məqaləsinə istinad edərək bunu 40 rəqəminin sehrli qüvvəsinə inamla bağlı olduğunu söyləyir. Müəllifə görə, “insanın quruluşunda 40 rəqəminin xüsusi yeri var. 40 sayı ruhi bədənle cismi bədən arasında bir koddur. Belə ki, ana bətnində uşaq məhz 40 günün tamamında canlanır, yəni ruha gəlir, 40 həftənin tamamında isə dünyaya gəlir. Eyni zamanda, yeni evlənənlərin də 40 gün xeyir-şər məclislərinə buraxılmaması onların “yeni doğulmuş ailəsinin möhkəmlənməsi” məqsədilə edilirdi. Buna görə 40 rəqəminin insanın həyatındakı rolu barədə türklərdə belə bir deyim də var: “İnsan kırk odalı bir konakdır” (İnsan qırx otaqlı bir evdir)” [7, 181]. “Qırxın tökülməsi” və «uşağın çillədən çıxarılması» mərasimini tamamlamaq üçün işlədilən qırxaçar camı Xorasan və Kərbalada istehsal

edilməklə, ölkəyə zəvvarlar tərəfindən gətirilirdi. Üzərində (iç və bayır tərəfində) ərəb əlifbası ilə “Qurani-Kərim”dən 40-a qədər ayə həkk edilmiş bu cam tuncdan (bürüncdən) və ya misdən hazırlanır, yastı oturacağı qabın içərisinə doğru qabarıq olurdu. Qabın kənarlarındakı dəşiklərdən üzərində “bissimillah” sözü yazılmış 40 ədəd lövhə – açar asılırdı» [12, 139]. Qeyd edək ki, Azərbaycana gətirilən qırxaçar camların istehsal olunduğu metal istisna olmaqla, texnologiyalarında elə bir müxtəliflik nəzərə çarpmırdı. Bu camın birinin natamam təsvirini verən etnoqraf Q.Qeybullayev onu “bürüncdən düzəldilmiş, içəri tərəfi 12 Zodiak bürcün təsviri olan, kənarlarına 40 dəmir lövhə – “açar” bərkidilmiş cam” [4, 283] kimi təqdim edir. Etnoqraf X.Əhmədova isə qeyd edir ki, qırxaçar camının “oturacağından başqa, həm daxili, həm də xarici divarlarında Qurandan kəlamlar yazılır” [1, 150]. Azərbaycanda əhali arasında olan inama görə çilləyə düşən uşaq, eləcə də yeni evlənmiş ər-arvad bu camdan tökülən su vasitəsilə bütün dər-dələlərdən qurtulacaqdır. Buna görə də, qırxaçar cam müqəddəs hesab edilir, əziz bir saxlanınc kimi nəsil-dən-nəsilə ötürülürdü.

Azərbaycanın əksər etnoqrafik bölgələrində uşağın doğulmasından qırx gün keçəndən sonra “qırxın tökülməsi” adlanan bir mərasim də icra olunurdu. Uşağın, eləcə də ananın “qırxının tökülməsi” üçün əvvəlcə onları çimirdilər, sonra bulaq və ya çay yatağından götürülmüş 40 ədəd xırda daşı, içərisində qaynar su olan qazana salırdılar. Bundan sonra, həmin sudan 40 xörək qaşığı götürüb “qırxaçar camı” adlanan qaba tökür, çimirdirilmiş ananın və uşağın çiyinlərindən aşağı səpərək: “Balamın ağırlığı-ugurluğu, dər-də azarı dağlara-daşlara, hürüşən itlərə, söyləşən arvadlara” – deyirdilər. Qərb bölgəsi əhalisi arasında bu qırxtökmə mərasimi “cənabət qüsulu” adlanırdı [13, 214].

Abşeron bölgəsində bu mərasim “uşağın çillədən çıxarılması” adlanır və bir qədər fərqli icra olunurdu. ““Uşağı çillədən çıxarmaq” üçün onun adını söyləyir, həmin şəxsin ”çillədən çıxmağı naminə” – deyərək, qırxaçar camındakı saf suyu uşağın çiyinləri üzərindən keçirirdilər” [1, 150]. Belə bir mərasim ailə qurmalarından 40 gün keçəndən sonra ər-arvad üçün də həyata keçirilirdi.

Naxçıvan bölgəsində “qırxın tökülməsi”ndən əvvəl “on tökmə” mərasimi də vardı. Naxçıvan kəndlərində bu mərasim fərqli şəkildə keçirilirdi. Adətən, həmin günlər ana və uşaq çimirdirilməli idi. “Anaya “nüfəz” qüsulu verilirdi. “On tökmədə oğlan və qız uşaqlarına fərq qoyulurdu. Qızların 10-u doqquzuncu gün, oğlanlarınkı 10-cu gün tökülürdü. Bu birgünlük fərq qızın gələcəkdə tez ərə getməsi ilə əlaqələndirilirdi. Qırxı çıxan gün ana və uşaq ritualik təmizlənmə üçün yenidən çimirdirilirdi ki, buna bütün Azərbaycanda olduğu kimi, “qırxtökmə” deyilirdi” [5, 165-167].

Sabirabad rayonunun Cavad kəndindən topladığı etnoqrafik-çöl materiallarına istinad edən mərhum etnoqraf Q.Ə.Qeybullayev yazır ki, “adətən doğuşdan 40 gün sonra zahı qadın və çağa çimirdirilir. Mamaça (doğuşa yardımçı olan yaşlı və təcrübəli qadın – F.V.) zahı qadının başına qırxaçar camdan 40 qaşığı su tökürdü. Sonra mamaça qırxaçar camla 40 dəfə suyu başqa qaba boşaldır, sonra onu qızdırır və zahını çimirdirirdi. Bununla uşağın və ananın çilləsi çıxmış olurdu” [4, 282-283].

Qeyd edək ki, uşağın və zahı qadının “çillədən çıxarılması” və “qırxının tökülməsi” ayininin icrası zamanı əsasən qırxaçar camından istifadə edilməsi türk dünyasının əksər xalqlarının ailə mərasimlərində [3, 54] mövcud olmuşdur. Uzaq Şərqdə məskunlaşan yakutlar, Sibir tatarları [8, 160], Orta Asiya, Sibir və Anadolu türkləri və b. bu ayinin icrası zamanı ilk müraciət etdikləri ailə məişəti qabı məhz qırxaçar camı – çilkalit olmuşdur. Mərhum etnoqraf H.Q.Qədirzadə türk tədqiqatçısı Mustafa Nadir Onaya istinadən qeyd edir ki, “Anadolu türklərində uşaqların “qırılanması” üçün bir sıra adət və inanlara əməl edilirdi. Doğumun 40-cı günü yaşlı qadınlar uşağın və ananın qırxını tökürlər. Bu məclisdə digər “qırılı” qadının iştirakına yol verilməzdi. Çünki, qırxın - qırxa qarışması yaxşı hal hesab olunmurdu. Adətən, “bir qabda müxtəlif dərədən, çaydan götürülmüş 41 qaşığı su toplanır. Həmin suya 7 bulaqdan gətirilmiş su əlavə edilir. Bura qırx kiçik daş atılır, 7 yerdən çırpı, odun yığıb ocaq qalayır, su qızdırır ana və uşağı qırxlayırlar” [5, 167-168].

Mərkəzi Asiya və Qazaxıstan xalqları arasında “çilkalit” adlanan bu qab eyni ayinin icrası üçün nəzərdə tutulurdu [9, 68-70]. Böyük Pyotr adına keçmiş SSRİ Antropologiya və Etnoqrafiya Muzeyinin (Kunstkamera) kolleksiyasında (eksponat № 6639-1) çilkalit (hərfi mənada: qırx açar)

adlanan bir ayin camı nümayiş etdirilir ki, onun təsvirini verən etnoqraf M.B.Сафонова bu qabın falaçma və digər magik səciyyəli ayinlərin həyata keçirilməsi zamanı istifadə edildiyini qeyd edir. Müəllif yazır: “Bu cam sarı misdən hazırlanmaqla, forma etibarilə oturacağı içəyişə doğru qabardılmış alçaq oturaclaqı adi mis camı (özbəkçə: mis jom) xatırladır. Lakin çilkalitin mərkəzində qabarıq oturaqda həmin misdəncə mütəhərrik vint üzərinə başqa bir kiçik cam bərkidilmişdir ki, onun kənarlara doğru çıxıntılarındakı kiçik dəliklər düzəldilmişdir. Camın bu dəliklərinə keçirilən simlərdən qırx metal asmalar (kalit - yəni, “açar”) keçirilmişdir ki, ayin qabı – çilkalit adı da buradan yaranmışdır. Bu nüsxədə 35 dəlik vardır və ancaq asma açarlar yoxdur. Camın daxili və xarici səthi ərəb mətnli və rəqəmli ayələr döymə texnikası vasitəsilə “bəzədilmişdir”. Daxili səthə yerləşdirilmiş mətnlər iki sırada: oturacağın mərkəzində - dibdə çox da gen olmayan sahədə və camın divarlarındakı sahədə mehrab formasında iri və xırda yazılarla döyülmüşdür. Xırda yazılar səthin kənarlarında yaranan üçbucaqları doldurur. Bir cərgə yazını digər cərgədən rəqəm sahəsi ayırır ki, bunlar da rəqəm tipli yazılar olub, görünür, eyni mənanı rəqəm timsalında əks etdirir. (Məlumdur ki, ərəb əlifbasının hər bir hərfi rəqəm mahiyyətlidir). Camın tacvari hissəsində xırda yazılar məxfi işarələrlə döyülmüşdür. Qabın üz səthi də həmçinin mətnlərlə örtülmüşdür. Bu sahə iri hərfli mətnlərlə tacvari hissəni, nisbətən xırda hərflərlə isə oturacağın ətrafını əhatə edir. Onların ara səthi on ədəd iri medalyonla doldurulmuş, onalardan beşi camın iç divarındakı mehrabüstü yazılarla analoq təşkil edən iri yazılarla, digər beşi isə, ilk beşi təqlid edən sətirlərarası rəqəmlə döyülmüşdür. Bu cür rəqəm cərgələri bu sahənin bütün sərbəst boşluqlarını doldurur. Oturacağın xarici səthini yuxarısı da belə rəqəmlərlə “işlənmişdir”. Tacvari hissə ilə dərinləşdirilmiş hissə arası sahə üç cərgə rəqəmlə tamamlanmış üç yerə bölünmüşdür. Belə bir məlumat da vardır ki, açar-asmaların səthi, həmçinin ibadət yazıları ilə örtülmüşdür” [9, 68].

Orta Asiyanın türk xalqlarının inanclarına görə, çilkalit vasitəsilə falaçma insanı hər cür təhlükələrdən, bəd niyyətlərdən, düşmən qüvvələrdən qorumaq naminə icra olunur, qorxulu ruhları və bədnəzəri insanın ətrafından qovurdu. Bəzən çilkalit vasitəsilə öncəgörmə də həyata keçirilirdi. İnanışa görə, ayin camı – çilkalitin dib səthinə və divarlarına döyülmüş Quran mətnləri, guya oraya tökülən su ilə qovuşaraq suya sakral güc verir, onu içən insan isə, rahatlıq və şəfa tapırdı. Mollaların, Quranın fəvqəltəbii gücünü nümayiş etdirmək üçün çilkalitdən istifadə etməsi. şübhəsiz, onun sanrakı istifadə mərhələsinə aiddir. Camın üzərində asılan açarlara gəldikdə isə, Orta Asiyada, xüsusilə də Xorəzmdə açar və kilidin ziyanverici magik gücü olduğuna inam daha güclü olmuşdur. Əsasən də burada yeni evlənən gütliyə cadu edilməsi sehrbazların cadugərlik əməlləri arasında xüsusi yer tutmuşdur. Elə buradaca qeyd edək ki, açar və kilid türk dünyasının azərbaycanlı əhalisi arasında da eyni mahiyyət kəsb etdiyi, yəni, insana ziyan gətirən əməllərin icra olunmasında bəd niyyət insanların əlində bir vasitə olmuşdur. Bu sahədə də etnik yaxınlıq, türk dünyası xalqlarının etnogenetik əlaqələrini izləmək mümkündür.

Özbək xalqının inanclarına görə, qırxaçar camda – çilkalitdə olan 40 rəqəmi təsadüfi olmayıb müqəddəs qüvvəyə malikdir. Bunun üçün “çiltan” haqqında əfsanənin mahiyyətinə diqqət yetirmək vacibdir. Burada 40 bir-birindən fərqlənməyən, fəvqəladə gücə malik ilahi qüvvə və öz varlığı ilə onlardan gizli qalan qüvvədən söhbət gedir. Çilkalit sözü ilə “çilkof” sözünün - bədxah ruhların ram edilməsi üçün edilən ovsunun birbaşa əlaqəsi vardır. Cadu (ovsun) edən şəxs isə “çilkovxon” adlanır. Maraqlıdır ki, özbək təsəvvürüncə, doğumdan sonrakı 40 günlük dövr – ana və uşaq üçün xüsusi təhlükəli dövr də “çilaya” (“çillə”) adlanır. M.B.Сафонова yazır ki, bu sözlərin izahı bizə belə düşünməyə əsas verir ki, qırxın tökülməsi ayini islamaqədərki dövrlərin ayini olmuş və ovsunçuluq fəaliyyəti daha əvvəlki tarixi dövrlərlə səsləşir [9, 69].

Buxarada çilkalit vasitəsilə falaçma (ovsunlama), adətən, həftənin dördüncü (cümə axşamı) günü axşam aparılırdı. Həmin ayin dünyasını dəyişən əcdadların ruhuna həsr olunurdu. Xalq inamına görə, guya həmin axşamlar əcdadların ruhu onların öz ocaqlarına (evlərinə) gəlirlər. Həmin axşam çilkalitin içirində olan kiçik camın üzərinə yerləşdirilən şam yandırılır, bəzən də buradakı vintə kiçik şar keçirilirdi. Qaba su tökülür, falaçma (ovsun) vaxtı suya, üzərində müxtəlif işarələrlə “Quran”dan surələr yazılan kağız parçaları buraxılırdı. Burada falaçma (ovsun) ildə bir dəfə olaraq keçirilirdi [9, 69]. Müəllifin yazdıqlarından aydın olur ki, qırxaçar camı – çilkalit “qırxın tökülməsi” ayini ilə yanaşı, cadu (ovsun) fəaliyyəti zamanı da “çilkovxon”ların daha çox işinə yaramışdır. Orta

Asiyanın türk xalqları arasında falaçma, öncəgörmə və ya ovsunçuluq fəaliyyətinin birbaşa qədim dövrlərin qəbilə-taffa dinləri və yaxud, ibtidai dinlərin bir qolu olan magiya və fətişizm ilə genetik bağlılığı şübhəsizdir. Belə ki, minilliklər boyu insan cəmiyyətində daim özünü gözləyən bir çox təhlükələrdən sığortalamaq üçün ağlagəlməz vasitələrə əl atılmışdır. Bəzən bu vasitələr cəmiyyətə təhlükə törətsə də, öz əhəmiyyətini bu günə kimi qoruyub saxlamışdır. Çoxları düşünür ki, magiya sənəti insanları həm xoşbəxtliyə, həm də bədbəxtliyə doğru aparır. Xeyir və şər hər yerdə mövcud olduğu kimi, bu elementlər magiyanın tərkibində də vardır və xeyirlə şərin mübarizəsini özündə əks etdirir. Magiyanın iki növü mövcuddur: Birinci növə ağ magiya deyilir ki, buraya yalnız müalicə məqsədləri üçün istifadə edilib xeyirxahlığa səbəb olan və nəticəsi kimsəyə zərər yetirmədən nəticələnən cadulardan ibarətdir. İkinci növə isə qara magiya daxildir. Adından da göründüyü kimi, bu magiyadan istifadə hər zaman şərə, zülmətə, əzaba və lənətə əsaslanır. Magiyanın bu növü ilə məşğul olanlara birbaşa İblis yardımçı olur. Orrta Asiyada məskunlaşan türk xalqlarında çilkalitin köməyi ilə başlıca olaraq ağ magiya ilə analoq təşkil edən ayinlər həyata keçirilmişdir. Yəni, ağ magiya, və çilkalitlə həyata keçirilən ayinlər əsasən, caduların və lənətlərin insan ruhu üzərindən götürülməsinə, sonu bədbəxtliklə nəticələnən hadisə silsilələrinin dayandırılmasına, gözəllik, xoşbəxtlik, uğur və s. kimi əməllərə xidmət etmişdir. Azərbaycan türkləri arasında isə qırxaçar camı ilə falaçma, öncəgörmə və ya ovsunlama fəaliyyətinə, demək olar ki, nadir hallarda rast gəlinmişdir. Burada qırxaçar camı başlıca olaraq “qırxın tökülməsi” ayini zamanı istifadə olunmuşdur.

Ayin camı olan çilkalitlə Orta Asiya xalqlarının magik səciyyəli ayinləri icra olunurdu. Belə ki, hər bir camın adı onun təyinattı ilə - məsələn, birindən şəfa verici vasitə kimi, digərindən isə qorxunu, gecə qarabasmalarını, gözdəyməni törədən bəd ruhları dəf etmək üçün istifadə olunurdu.

Bəzən çilkalitin oturacağına içəriyə doğru qabarıq hissəsinə kiçik cam əvəzinə, insan biləyinə və barmaqlarına bənzər “xəmsə” adlanan, müsəlman və qədim yəhudilər arasında müxtəlif cür mənalandırılan bir qoruyucu vasitə də qoyulurdu. Yəhudilərdə xəmsə Musa peyğəmbərin bacısı Məryəmin biləyi kimi simvollaşdırılır, gözdəymədən qoruyan amulet kimi yozulurdu. Bu simvola mənzillərin dəhlizində, avtomobildəki breloklarda (asma bəzəklərdə), medalyon kimi qolbaqlarda rast gəlinirdi. İslami düşüncədə isə əldə olan beş barmaq Məhəmməd Peyğəmbərin ailəsinə – yəni Məhəmmədin özünü, Fatiməyi-Zəhranı, İmam Əlini, İmam Hüseyni və İmam Həsəni simvollaşdırırdı. Bundan başqa, xəmsə amuleti həm də İslamın beş dayaqını – iman gətirməyi, oruc tutmağı, həccə getməyi, namaz qılmağı, xeyriyyəçilik etməyi simvollaşdırırdı.

Beləliklə, çilkalit və qırxaçar camı ilə bağlı araşdırmalardan məlum olur ki, fərqli coğrafi areallarda, bir-birindən uzaq məkanlarda məskunlaşmalarına baxmayaraq, Şumer dövründən üzü bəri Sibirin, Altayın, Orta Asiyanın Volqaboyunun, Anadolunun, Qafqasın, eləcə də Azərbaycanın müsəlman-türk xalqları arasında etno-mədəni və etnogenetik əlaqələr tarix boyu mövcud olmuş, onların hər birinin duyum, yozum və düşüncə tərzində, məişət və mədəniyyətlərində müştərək-ortaq cəhətlər bütün reallığı ilə özünü göstərmişdir. Belə qarşılıqlı-müştərək cəhətlər türk dünyasının adətlər, inanışlar və ayinlər sistemində daha aydın şəkildə izlənilir.

Summary

THE “QIRXAÇAR” BOWL–CHILKALIT AS AN INDICATOR OF ETHNOGENETIC CONNECTIONS IN THE TURKIC WORLD

The rituals preserved in the everyday life of an ethnic group serve as one of the main factors in affirming its national identity, national and spiritual values, and a common ancestral origin. In this article, the mutual enrichment and ethnogenetic connections observed in the Turkic world are fully confirmed through the example of the ritual vessel known as the “Qırxaçar” glass–Chilkalit. These connections can be clearly traced, particularly through the “Qırxaçar” glass–Chilkalit, among the Muslim Turkic peoples of Anatolia, Siberia, Central Asia, the Caucasus, and Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijan, turkic world, ritual, “qırxaçar”, chilkalit, connections

Резюме

ЧИЛКАЛИТ КАК ИНДИКАТОР ЭТНОГЕНЕТИЧЕСКИХ СВЯЗЕЙ В ТЮРКСКОМ МИРЕ

Обряды, сохраняющиеся в повседневной жизни этнической группы, служат одним из главных факторов утверждения ее национальной идентичности, национальных и духовных ценностей, общего родового происхождения. В данной статье взаимообогащение и этногенетические связи, наблюдаемые в тюркском мире, полностью подтверждаются на примере ритуального сосуда, известного как стакан «Кырхачар» – Чилкалит. Эти связи отчетливо прослеживаются, в частности, через стакан «Кырхачар» – Чилкалит, у мусульманских тюркских народов Анатолии, Сибири, Средней Азии, Кавказа и Азербайджана.

Ключевые слова: Азербайджан, тюркский мир, ритуал, «кырхачар», чилкалит, связи

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədova X.Q. Qırxaçar cam haqqında. // Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun 10 illiyinə həsr olunmuş Elmi Konfransın Materialları (1993-2003). Bakı, Nafta-Press, 2003.
2. Həsənova G.Ç. Azərbaycan xalqının ənənəvi məişət mədəniyyəti. Bakı, Mütərcim, 2024.
3. Кисляков Н.А. Пережитки матриархатов в брачных обрядах народов Средней Азии. КСИЭ, 1957, вып. XXVIII.
4. Qeybullayev Q.Ə. Azərbaycanlılarda ailə və nikah. İki hissədə, II hissə. Bakı, Elm, 1994.
5. Qədirzadə Q.İ. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr. Bakı, Elm, 2003.
6. Okay Mustafa Nadir. Doğum kültürümüz «kırklama» // Tarih və düşünce dergisi. Kasım-Aralık, İstanbul, 2001.
7. Paşayeva M.T. Azərbaycanlıların ailə mərasimlərində etnik ənənələr (XIX-XX əsrin əvvəlləri. Şəki-Zaqatala bölgəsinin materialları üzrə). Bakı. Azərnəşr, 2008.
8. Попов А.П. Материалы по религии якутов. // Сборник Музея антропологии и этнографии. т. XI, 1949.
9. Сазонова М.В. Ритуальная чаша чилкалит // Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии и Казахстана. Л.: Наука, 1978,
10. Союнова А. Обряды, связанные с рождением детей у городского населения Туркменистана // Очерк этнографии населения южного Туркменистана. Ашхабад, Ылым, 1979.
11. Vəliyev F.İ. Məişət qabları maddi mədəniyyət göstəricisi kimi. // Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Xəbərləri. Humanitar və təbiət elmləri seriyası. № 2. 2005.
12. Vəliyev F.İ. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti (tarixi-etnoqrafik tədqiqat). Bakı, Şərq-Qərb, 2010.
13. Vəliyev F.İ. Azərbaycanın uşaq geyimləri və bəzəkləri, onlarla bağlı bəzi adətlər, inamlar, mərasimlər (XIX-XX yüzilliyin əvvəli). // Tarix və onun problemləri (nəzəri, elmi, metodik jurnal). № 3, Bakı, 2005.

TÜRK DÜNYASININ GEOSİYASİ GÜC MƏRKƏZİNƏ ÇEVRİLMƏSİ

Günəl ÜSTÜNDAĞ

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: gunelzeynalova1983@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-6745-8097

Türk Dünyası anlayışı, mədəni və etnik bir birlik olaraq 11.2 milyon km²-dən çox böyük bir coğrafiyanı təsvir etmək üçün istifadə olunan ifadədir. Bu sahə, Adriatik Dənizinin sahillərindən başlayıb Çin Səddinə qədər uzanır. Sözü gedən coğrafiyada yeddi müstəqil Türk Dövləti mövcuddur. Bu dövlətlər, Türk Dünyası olaraq ifadə edilən coğrafiyanın yalnız 43.7%-ni (4.9 milyon km²) təşkil edərkən, qalan 6.3 milyon km²-lik sahə, yəni həmin coğrafiyanın 56.3%-i, müstəqilliyi olmayan, əsasən Rusiya, Çin və Gürcüstanın torpaqlarında yerləşir. Türk Dünyası dar mənada Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Şimali Kipr Türk Cümhuriyyəti, Özbəkistan, Türkiyə, Türkmənistan dövlətlərini ifadə etmək üçün istifadə olunarkən, geniş mənada isə bu dövlətlərə əlavə olaraq Tatarıstan, Başqırdıstan, Çuvaşistan, Yakutistan, Hakas, Altay, Karaçay, Kabardey, Şərqi Türküstan, İran Türkləri, İraq Türkmənləri, Balkan Türkləri və Suriya Türklərinin yaşadığı coğrafiyanı misal gətirə bilərik. Bu müstəqil dövlətlər və fərqli coğrafiyalarda yaşayan icmalar Türk dilinin müxtəlif ləhcə və şivələrində danışirlar və eyni millətin fərqli boylarına aid olan, ortaq bir tarixə və mədəniyyətə sahibdirlər. [19].

Türk dünyası anlayışı dəyişkən və genişdir. Tarixin mərhələlərindən asılı olaraq dəyişmişdir: XVI əsrdə onun yayılma sferası Hindistandan - əvvəlcə Dehli Sultanlığına, sonra Monqollara, İran-Səfəvilərə, Türküstan xanlıqlarına, Osmanlı Balkanlarına, Şərqi Aralıq dənizinə, Misirə, Məğrib və Məşriqə, Qara dənizə, Anadolu və Qafqaza qədər uzanmışdır. Bu yerlərdə hakim qüvvə türklər idi. XIX əsrdə dəyişən dünya şərtlərinə uyğunlaşa bilməyən türk dövlətləri əsarətdən xilas ola bilmədilər. Türklərin geosiyasi çəkisi artıq öz gücləri ilə deyil, mövqeləri ilə yeni güc mərkəzləri arasındakı münasibətlə ölçülürdü. Əsrlər boyu geniş ərazilər və dövlətlər üzərində suverenliyi təmsil edən türk anlayışının məzmunu XX əsrdə Anadoluda vahid müstəqil Türk dövlətinə çevrildi. Lakin 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması və Soyuq Müharibənin sona çatması ilə Türk Dünyası anlayışı, siyasi cəhətdən sıxışmış olduğu Anadolu sərhədlərindən çıxaraq geniş bir coğrafiyada yenidən həyat tapmışdır. Bu gün, yeddi müstəqil Türk dövləti ilə tarixən mövcud olan Türk Kuşağı (Kəməri) yenidən canlanmışdır. Bu kuşaq yalnız coğrafi mövqeyi ilə deyil, həm də təbii sərvətləri və insan kapitalı ilə dünya geosiyasətində çox mühüm bir yer tutmaqdadır. Türk Dünyasının geosiyasi mövqeyinin əhəmiyyətini daha dərinədən dərk etmək üçün, beynəlxalq münasibətlər sistemində mövcud olan bəzi nəzəriyyələrə göz gəzdirmək lazımdır.

Belə ki, 1924-cü ildə “Zeitschrift Für Geopolitik” jurnalını nəşr edən Haushofer, ən vacib güc amili olaraq dövlətin mövqeyini qeyd etmiş, Halford Mackinder (1861-1947) isə “Quru Hakimiyyəti Nəzəriyyəsi”ni irəli sürmüşdür. Mackinder, “Şərqi Avropa ilə Sibir bölgəsinin dünyanın “Heartland”-ını (Ürək Sahəsi) təşkil etdiyini, ətrafındakı Balkanlardan Çinə qədər uzanan ərazinin isə “Daxili və Kənar Halqası” və ya “Rimland” olduğunu, bundan kənarda qalan Amerika-Afrika-Avstraliya-Yaponiya xəttinin isə “Xarici və Kənar Halqa” və ya “Dünya Adasının Peykləri” kimi qəbul edildiyini vurğulamışdır [25]. Mackinderə görə, Şərqi Avropaya hakim olan bir dövlət Heartlanda hakim olacaq, Heartlanda hakim olan isə əvvəlcə Daxili-Kənar Halqaya və ya Rimlanda hakim olacaqdır. “Quru Hakimiyyəti Nəzəriyyəsi” kimi tanınan bu fikirdə, Türk Dünyasının yeri “Daxili və Kənar Halqa”da yerləşir. Mackinderin bu mülahizəsinə qarşı müxtəlif kontur mülahizələr irəli sürülmüş və bu mövzuda ABŞ, xüsusilə “Kənar Halqa Nəzəriyyəsi”, “Dəniz Hakimiyyəti Nəzəriyyəsi” və “Hava Hakimiyyəti Nəzəriyyəsi”ni irəli sürmüşdür [26]. ABŞ-dan olan professor Nikolas J. Spykman (1893-1943) Mackinderin fikirlərinə qarşı başqa bir nəzəriyyə inkişaf etdirmiş və “Kənar Halqa Nəzəriyyəsi”ni təqdim etmişdir. Bu nəzəriyyəyə görə, hökmran güc Heartland deyil, Xarici-Kənar Halqa üzərindəki ölkələrdir. Bunların başında isə ABŞ gəlir. Lakin Heartlanda çatmaq üçün, Daxili-Kənar Halqa, yəni Müsəlman Türk Dünyası, ələ keçirilməlidir. Şübhəsiz, dünyaya hakim olmaq üçün əvvəlcə Müsəlman Türk Dünyasını (Daxili-Kənar Halqa) işğal etmək

lazım olmuşdur. Birinci və İkinci Dünya Müharibələrindən sonra Türk Dünyasına qarşı edilən hücumlar və işğalların nümunəsində bu fikirlərin böyük rolu olmuşdur [14; 142-147]. Hər iki nəzəriyyədə məqsədə çatmaq üçün hökmranlıq qurulması lazım olan yerlərdən biri olaraq Türk Dünyası ölkələrinin mövqeyinin vacibliyi, sadəcə Türk Dünyası ölkələrinin yerləşdiyi geosiyasi mövqenin əhəmiyyətini başa düşmək üçün son dərəcə mühümdür.

Sovet İttifaqının dağılması beynəlxalq münasibətlər sisteminə öz təsirini göstərdi və bununla da yeni dünya sistemində bəzi regionlar ön plana çıxdı. Dağılan imperiya üzərində qurulan müstəqil dövlətlər sırasında olan türk dövlətləri strateji və geosiyasi mövqelərinə, enerji potensialına görə böyük dövlətlərin döyüş meydanına çevrildilər. Digər tərəfdən, "Türk birliyi" anlayışının yenidən ortaya çıxacağı gözləntiləri var idi. Bu prosesdə "Adriatikdən Çin Səddinə qədər uzanan Türk Dünyası" ifadəsi coğrafi tərif ehtiva etməklə yanaşı, həm də ideoloji olaraq qəbul edilərək türk dövlətləri arasında integrasiyanın müxtəlif problemlərlə üzləşməsinə səbəb olmuşdur.

Əslində Rusiya, ABŞ, Çin və bir çox Qərb dövlətlərinin ideoloji olaraq qəbul edilən türk dünyasının birliyinə mane olmağa çalışdığı bariz şəkildə nəzərə çarpır. Bu gün vahid və aydın müharibədən danışmaq mümkün olmasa da, Avrasiya regionunda davam edən münaqişə və hadisələrdə adıçəkilən aktorların təsir və rəqabətinin rolunu inkar etmək olmaz. Bu məqamda qeyd etmək lazımdır ki, böyük geosiyasi və iqtisadi əhəmiyyətə malik türk dövlətləri arasında integrasiya və əməkdaşlıq seçimdən çox zərurətdir. Müstəqillikdən sonrakı dövrdə yuxarıda qeyd olunan integrasiya və əməkdaşlıq istiqamətində atılan ilk addım Türkdilli Ölkələrin Zirvə Toplantıları prosesinin başlanması oldu. 2009-cu ildə türk dövlətlərinin bir araya gəlməsinə zəmin yaradan bu görüşlərin institutlaşması əlaqələrin dərinləşməsi və türk dünyası qavrayışının gücləndirilməsi baxımından mühüm dönüş nöqtəsidir. Üzvləri və müşahidəçiləri də daxil olmaqla ümumi əhalisi 170 milyondan çox olan Türk Dövlətləri Təşkilatının mövcudluğu türk dünyasının fiziki, iqtisadi, mədəni və siyasi gücünü daha konkret formaya çevirmişdir.

Türk Şurası 12 il ərzində müxtəlif sahələrdə mühüm uğurlar əldə etdikdən sonra 2021-ci il noyabrın 12-də İstanbulda keçirilən Zirvə Görüşündə təşkilatın adı dəyişdirilərək Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) oldu. Bu qərar, təşkilatın daha geniş və strateji məqsədlər güdməsi üçün qəbul edildi. Həmin görüşdə Özbəkistan tamhüquqlu üzv oldu, Türkmənistan isə müşahidəçi statusu aldı.

Türk Dövlətləri Təşkilatının yaradılması, türkdilli dövlətlər arasında əlaqələrin yeni səviyyəyə qaldırılması üçün mühüm bir addım idi. Bu addımla təşkilatın fəaliyyət sahələri genişləndi və onun beynəlxalq arenada daha təsirli rol oynaması üçün yeni mexanizmlər formalaşdırıldı.

Türk Dövlətləri Təşkilatının Əsas Məqsədləri:

- Türkdilli dövlətlər arasında siyasi və iqtisadi integrasiyanı gücləndirmək.
- Regional və global problemlərə birgə həllər təklif etmək.
- Ortaq dil, tarix və mədəniyyət əsasında mədəni birliyi təşviq etmək
- Regional enerji və nəqliyyat layihələrini inkişaf etdirmək.
- Bölgədə sabitliyi və təhlükəsizliyi təmin etmək.

Türk Dövlətləri Təşkilatının yaradılması ilə türkdilli dövlətlərin beynəlxalq aləmdə təsiri əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Bu təşkilat, Türk Dünyasının vahid bir siyasi, iqtisadi və mədəni platforma olaraq fəaliyyət göstərməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Eyni zamanda, TDT Qərb, Rusiya və Çin arasında balanslı siyasət yürüdərək türkdilli dövlətlərin maraqlarını müdafiə edir. Təşkilat həmçinin, Avropa və Asiya arasında enerji və nəqliyyat dəhlizlərinin inkişaf etdirilməsində mühüm rol oynayır.

Təşkilatın yaranma prosesi, türkdilli dövlətlərin birliyini təşviq etmək məqsədilə atılmış strateji addımların məntiqi nəticəsidir. Təşkilat, ortaq tarix, mədəniyyət və maraqlara əsaslanan əməkdaşlıq modelini inkişaf etdirərək Türk Dünyasını daha güclü və təsirli bir geosiyasi oyunçuya çevirməkdədir. Bu prosesdə Türkiyə liderlik rolu oynayaraq Türk Dünyasının integrasiyasını dəstəkləməkdə davam edir. Gələcəkdə TDT-nin daha geniş təsir gücünə malik olması və türkdilli dövlətlər arasında əməkdaşlığı dərinləşdirməsi gözlənilir.

Türk Dövlətləri Birliyinin (Türk Dövlətləri Təşkilatı) regional və beynəlxalq güc mərkəzinə çevrilməsi, XXI əsrdə beynəlxalq münasibətlər sistemində mühüm aktualıq kəsb edən mövzulardan biridir. Sovet İttifaqının süqutundan sonra müstəqilliklərini bərpa etmiş türk dövlətlərinin Türkiyə ilə əməkdaşlığının intensivləşməsi, ümumi türk kimliyi əsasında genişləndirilməsi regional siyasi mənzərəyə ciddi təsir göstərmişdir. İqtisadiyyat, enerji, təhlükəsizlik və mədəni əməkdaşlıq sahələrində reallaşdırılan çoxşaxəli layihələr, Türk Dövlətləri Birliyinin əhəmiyyətini və təsirini daha da gücləndirmişdir [3; 157]. Türk Dövlətləri Təşkilatının beynəlxalq səviyyədə güc mərkəzinə çevrilməsində iqtisadi layihələr xüsusi rol oynayır. Bunların başında enerji layihələri gəlir. Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəməri, Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri (TANAP) və Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) layihələri türk dövlətlərinin həm iqtisadi, həm də siyasi əlaqələrini möhkəmləndirmişdir. Xəzər dənizi hövzəsindən çıxarılan enerji ehtiyatlarının dünya bazarlarına çatdırılması nəticəsində təşkilat üzvü olan dövlətlərin beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdəki mövqeyi ciddi şəkildə güclənmiş, enerji təhlükəsizliyinə verdikləri töhfələrlə regional və qlobal güclər qarşısında əhəmiyyətli tərəfdaşlara çevrilmişlər [4; 45-60].

Eyni zamanda, nəqliyyat infrastrukturunu sahəsində həyata keçirilən layihələr də müvafiq Təşkilatın integrasiyasını və qlobal gücünü artırmışdır. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xətti, Çin ilə Avropa arasında həyata keçirilən "Bir Kəmə, Bir Yol" layihəsi iştirakçı dövlətlərin geostrateji əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Bu dəmir yolu xətti, region ölkələrinin tranzit imkanlarını genişləndirərək, Avrasiya məkanında iqtisadi və siyasi təsir dairəsini gücləndirən əhəmiyyətli bir layihə kimi dəyərləndirilir [4; 45-60].

Türk Dövlətləri Təşkilatının regional təhlükəsizliyin təmin olunmasında da aktiv rolu mövcuddur. Bu çərçivədə, təşkilata üzv ölkələr arasında hərbi əməkdaşlıq təşəbbüsləri və müdafiə sənayesi layihələri həyata keçirilir. 2021-ci ildə Türkiyə və Azərbaycan arasında imzalanmış "Şuşa Bəyannaməsi" ilə müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq daha sisteməlik xarakter almışdır. Bu bəyannamə ilə türk dövlətlərinin təhlükəsizlik siyasətlərinin koordinasiyası daha da güclənmiş, müdafiə sənayesində qarşılıqlı integrasiya səviyyəsi artırılmışdır [6; 17-36].

Türk Dövlətləri Təşkilatının güc mərkəzinə çevrilməsində mədəni və humanitar sahələrdəki əməkdaşlıq da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. TÜRKSOY və Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu kimi təşkilatlar vasitəsilə aparılan fəaliyyətlər türk xalqlarının mədəniyyətinin beynəlxalq arenada tanınmasını təmin edir. Bu isə təşkilatın beynəlxalq səviyyədə "yumşaq güc" (soft power) potensialının artmasına xidmət edir. Türk dövlətlərinin tarixi və mədəni irsinin qorunması, təbliği istiqamətində həyata keçirilən bu tədbirlər regional əməkdaşlıq və integrasiyanın daha dərinləşməsinə mühüm töhfələr verir [9; 221].

Türk dünyasının strateji əməkdaşlıq potensialı son dövrdə qlobal geosiyasi müstəvidə mühüm rol oynamağa başlamışdır. Bu əməkdaşlığın əsas istiqamətlərindən biri nəqliyyat və kommunikasiya infrastrukturunu sahəsində görülən işlərdir ki, burada Orta Dəhliz xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Orta Dəhliz, Çin və Avropa arasında Mərkəzi Asiya, Xəzər dənizi, Cənubi Qafqaz və Türkiyə ərazisindən keçən beynəlxalq tranzit marşrutudur. Bu marşrut, Çin və Avropa arasında ticarət əlaqələrini artırmaqla yanaşı, iştirakçı ölkələrin iqtisadi və siyasi integrasiyasına mühüm töhfə verir. Xüsusilə son dövrlərdə Çin-in "Bir Kəmə, Bir Yol" təşəbbüsü çərçivəsində Orta Dəhliz böyük əhəmiyyət qazanmışdır və bu təşəbbüsə qatılan ölkələr üçün iqtisadi inkişaf və siyasi nüfuz artımı imkanı yaratmışdır.

Türk dövlətlərinin regional təhlükəsizlik və sabitliyə verdiyi töhfələr də onların geosiyasi əhəmiyyətini artıran əsas faktorlardandır. Xüsusilə Azərbaycan və Türkiyənin regional sabitlik proseslərindəki aktiv mövqeyi regionun təhlükəsizlik strukturunu formalaşdırmaqda əsas rola malikdir. 2020-ci ildə baş verən İkinci Qarabağ müharibəsi və bunun nəticəsində imzalanmış sülh sazişləri, regionda geosiyasi balans yenidən formalaşdırmış və Türk dövlətlərinin nüfuzunu artırmışdır. Bundan əlavə, Mərkəzi Asiya regionunda baş verən siyasi hadisələr, xüsusən də Əfqanıstandakı vəziyyət, Türk dövlətlərinin regional təhlükəsizliyin təmin edilməsində aktiv rolunu zəruri hala gətirmişdir [13; 138].

Türk dövlətləri arasındakı hərbi əməkdaşlıq və təhlükəsizlik ittifaqları isə strateji tərəfdaşlığın ən vacib komponentlərindən biridir. Xüsusilə, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında

imzalanmış "Şuşa Bəyannaməsi" (2021) hərbi-siyasi əməkdaşlığı yeni səviyyəyə yüksəltdi və regional təhlükəsizlik kontekstində mühüm hadisəyə çevrilmişdir. Bu bəyannamə ilə Türkiyə və Azərbaycan arasında qarşılıqlı müdafiə mexanizmləri gücləndirilmiş, birgə hərbi təlimlər və müdafiə sənayesi sahəsində əməkdaşlıq artırılmışdır. Həmçinin, Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində hərbi və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi üçün davamlı səylər mövcuddur ki, bu da gələcəkdə Türk dövlətlərinin beynəlxalq arenadakı geosiyasi mövqelərinin daha da möhkəmlənməsinə şərait yaradacaqdır. Türk dövlətlərinin strateji əməkdaşlığı nəqliyyat və kommunikasiya, regional təhlükəsizlik və hərbi sahələrdəki integrasiya ilə məhdudlaşmır, həmçinin regional və beynəlxalq səviyyədə güclü geosiyasi güc mərkəzi kimi formalaşmasını təmin edir.

Beləliklə, Türk Dövlətləri Təşkilatının regional və beynəlxalq güc mərkəzinə çevrilməsi, həyata keçirilən strateji layihələr, hərbi və təhlükəsizlik əməkdaşlığı, iqtisadi integrasiya və mədəni fəaliyyətlər nəticəsində mümkün olmuşdur. Bu təşkilatın gələcək perspektivlərində daha böyük və əhatəli layihələrlə beynəlxalq arenada rolunu artıracağı gözlənilir.

Türk Dünyası zəngin enerji ehtiyatları ilə beynəlxalq siyasətdə strateji mövqeyə malikdir. Bu resurslar həm regional inkişafı dəstəkləyir, həm də enerji təhlükəsizliyi baxımından qlobal aktorların diqqətini cəlb edir. Son beş ildə türk dövlətlərinin enerji potensialı və bu potensialın beynəlxalq siyasətdəki yeri ilə bağlı aparılan araşdırmalar bu bölgənin əhəmiyyətini daha da vurğulayır.

Mərkəzi Asiya və Xəzər regionu dünyanın enerji ehtiyatlarının əhəmiyyətli hissəsini ehtiva edir. Qazaxıstan, Türkmənistan və Azərbaycan kimi ölkələr zəngin neft və təbii qaz ehtiyatları ilə seçilir. Bu ehtiyatlar həm regional enerji tələbatını ödəyir, həm də beynəlxalq bazarlara çıxarılaraq iqtisadi gəlir gətirir. Coğrafi mövqeyi sayəsində Türkiyə enerji ehtiyatlarının beynəlxalq bazarlara daşınmasında mühüm tranzit ölkə rolunu oynayır. Bakı-Tbilisi-Ceyhan və TANAP kimi layihələr bu əməkdaşlığın konkret nümunələridir. Enerji resurslarının beynəlxalq siyasətdə əhəmiyyəti təkcə iqtisadi deyil, həm də geosiyasi amillərlə formalaşır. Bölgədəki enerji sərvətləri qlobal güclərin diqqətini cəlb edir və bu, region ölkələrinin xarici siyasətlərinə də təsir edir. Məsələn, Çinin Mərkəzi Asiyanın enerji resurslarına marağı onun regionda enerji siyasətinin istiqamətini müəyyən edir. Bu kontekstdə enerji resursları təkcə iqtisadi inkişaf vasitəsi kimi deyil, həm də beynəlxalq münasibətlərdə güc elementi kimi qəbul edilir.

Gələcək perspektivdə Türk Dünyasının enerji qaynaqlarından daha səmərəli və davamlı şəkildə istifadəsi regional əməkdaşlığı artıracaq. Bərpa olunan enerji mənbələrinə müraciət, enerji səmərəliliyinin artırılması və enerji infrastrukturunun gücləndirilməsi kimi strategiyalar bu məqsədə çatmaqda mühüm addımlardır. Bundan əlavə, enerji resurslarının ədalətli və şəffaf idarə olunması regional sabitliyə və təhlükəsizliyə də dəstək verəcək. Bunun nəticəsidir ki, Türk Dünyasının enerji ehtiyatları beynəlxalq siyasətdə mühüm yer tutur. Bu resurslardan səmərəli və davamlı istifadə həm regional inkişafı dəstəkləyəcək, həm də türk dövlətlərinin beynəlxalq münasibətlərdə mövqeyini gücləndirəcək.

Summary

THE TRANSFORMATION OF THE TURKISH WORLD INTO A GEOPOLITAN POWER CENTER

This article provides an in-depth analysis of the geopolitical position, strategic importance, and integration potential of the Turkic states. The author highlights that the Turkic World, spanning over 11.2 million square kilometers, occupies a significant geopolitical space in Eurasia. Following the collapse of the Soviet Union, newly independent Turkic republics emerged, creating opportunities for cooperation, which eventually led to the establishment of the Organization of Turkic States (OTS). The article examines the OTS's initiatives in energy, transportation, security, and cultural collaboration, emphasizing its potential role in shaping the global balance of power. By referencing geopolitical theories, the author underscores the strategic importance of the Turkic World within concepts like the "Middle Corridor" and "Rimland." In conclusion, the article asserts that strengthening the OTS and promoting unity among Turkic states is crucial for regional stability and security.

Keywords: *Turkic World, geopolitics, Organization of Turkic States, energy security, integration, strategic significance*

Резюме

ПРЕВРАЩЕНИЕ ТУРЕЦКОГО МИРА В ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЙ ЦЕНТР СИЛЫ

В этой статье представлен глубокий анализ геополитического положения, стратегической важности и интеграционного потенциала тюркских государств. Автор подчеркивает, что тюркский мир, охватывающий более 11,2 млн квадратных километров, занимает значительное геополитическое пространство в Евразии. После распада Советского Союза появились новые независимые тюркские республики, создавшие возможности для сотрудничества, что в конечном итоге привело к созданию Организации тюркских государств (ОТГ). В статье рассматриваются инициативы ОТГ в области энергетики, транспорта, безопасности и культурного сотрудничества, подчеркивая ее потенциальную роль в формировании глобального баланса сил. Ссылаясь на геополитические теории, автор подчеркивает стратегическое значение тюркского мира в рамках таких концепций, как «Срединный коридор» и «Римленд». В заключение в статье утверждается, что укрепление ОТГ и содействие единству тюркских государств имеют решающее значение для региональной стабильности и безопасности.

Ключевые слова: *тюркский мир, геополитика, Организация тюркских государств, энергетическая безопасность, интеграция, стратегическое значение*

ƏDƏBİYYAT

1. Akıncı, H. (2021). Türk dünyasının jeopolitiği və Türk dış politikasındaki yeri. *Kriter Dergisi*, 6(62).
2. Andican. (2010, June 16). [Məqalə başlığı göstərilməyib]. *Cumhuriyet Gazetesi*.
3. Aydın, M., & Günay, F. (2020). Türk dünyasının birliyi və işbirliyi potensialı: Fırsatlar və zorluklar. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 20(2), 145–168.
4. Bayramov, A., & Abbasov, S. (2019). Regional transportation projects: Implications for Azerbaijan and the region. *Caucasus International*, 9(1), 45–60.
5. Cerrahoğlu, N. (2010, June 15). Türkiye NATO'dan çıkartılabilir mi? *Cumhuriyet Gazetesi*, s. 13.
6. Çelikpala, M. (2021). Türk dünyasında güvenlik işbirliği ve savunma sanayi entegrasyonu. *Avrasya Etüdleri*, 58(1), 17–36.
7. Davutoğlu, A. (2001). *Stratejik derinlik: Türkiye'nin uluslararası konumu* (600 s.). Küre Yayınları.
8. Eraslan, F., & Özdemir, F. N. (2021). Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde önemli bir kavşak: İkinci Karabağ Savaşı. *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 129(255), 315–334.
9. Gül, M. (2018). Türk dünyası kültürel işbirliği və TÜRKSÖY'ün rolu. *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, 7(2), 211–230.
10. Harunoğulları, M. (2017). Enerji kaynaklarının jeopolitiği və küresel güçlərin enerji politikaları. *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 3(1), 146–171.
11. Kantarcı, H. (2022). Orta Asya enerji kaynaklarının uluslararası pazarlara ihracındaki rolu. *İstanbul Esenyurt Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 57–68.
12. Sapmaz, A., & Sarı, G. (2012). Dağlık Qarabağ sorunda Azərbaycan tərəfindən kuvvet kullanım olasılığının analizi. *Güvenlik Stratejileri Dergisi*, 8(15), 1–32.
13. Starr, S. F., & Cornell, S. E. (2018). *The long game on the Silk Road* (162 s.). Rowman & Littlefield Publishers.
14. Ünlü, M., & Özey, R. (2022). *Türk dünyası coğrafyası* (405 s.). Aktif Yayınevi.
15. Yılmaz, S. (2020). Ermenistan-Azərbaycan barış anlaşmasının değerlendirilmesi. *Karabağ Zaferi: Kafkasya'da Yeni Dengelerden Türk və İslam Dünyasında Yeni İşbirliği Modeline, ULİSA*, 12(8), 26–42.

16. AK Parti. (n.d.). Başbakan Recep Tayyip Erdoğan. <http://www.akparti.gen.tr/ak-bakanlarimiz/808-basbakan-recep-tayyip-erdogan-2.html>
17. BBC News. (2009, January 30). Davos World Economic Forum.
18. <http://news.bbc.co.uk/2/hi/business/davos/7859417.stm>
19. DergiPark. Türk Dünyasının Siyasi Sınırları.. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/33321>
20. EUObserver. (n.d.). <http://euobserver.com/9/27874>
21. Hürriyet. (n.d.). <http://www.hurriyet.com.tr/dunya/10886978.asp>
22. Hürriyet English. (n.d.). <http://www.hurriyet.com.tr/english/domestic/11416707.asp>
23. NTVMSNBC. (n.d.). <http://www.ntvmsnbc.com/id/24936563/>
24. Reuters. (2009, March 28). <http://in.reuters.com/article/idINIndia-38756420090328>

TÜRK DÜNYASI REGIONAL TƏHLÜKƏSİZLİK KOMPLEKSİ: MÖVCUD DURUM, YENİ ÇAĞIRIŞLAR, RİSKLƏR VƏ PRİORİTETLƏR

Habil MƏMMƏDOV

tarix elmləri doktoru, professor

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: habildos@mail.ru

ORCID ID: 0009-0001-2467-1656

Giriş

Bu gün türk dövlətləri – Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan və Türkmənistan – qarşılıqlı iqtisadi, mədəni və təhlükəsizlik maraqları ilə bir-birinə daha sıx bağlanmış vəziyyətdədir. Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT) inkişafı fonunda bu dövlətlər arasında təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq imkanlarının genişlənməsi və regional təhlükəsizlik kompleksinin formalaşması zəruri görünür.

Nəzəri - metodoloji əsas kimi Barry Buzan və Ole Vyevers tərəfindən irəli sürülən Regional Təhlükəsizlik Kompleksi Nəzəriyyəsi (RTKN) bu məqalənin təhlil çərçivəsini təşkil edir[2].

Türk Dövlətləri Təşkilatına aparan yol

Nəzəriyyəyə görə, coğrafi yaxınlıq və təhlükəsizlik maraqlarının qarşılıqlı asılılığı olan dövlətlər arasında “təhlükəsizlik kompleksi” yaranır [2, s.53]. Türk dünyası dövlətləri ortaq mədəni kimlik, dil, din və tarixi təcrübələrə malik olduqları üçün bu modelə uyğun gəlir. Bu yanaşmaya görə, dövlətlər öz təhlükəsizliklərini digər qonşu dövlətlərlə sıx əlaqədə təmin etməyə çalışır, transmilli təhdidlərə qarşı effektiv cavab ancaq regional aktorlar arasında əməkdaşlıq vasitəsilə mümkündür [2, s.75]. Türk dünyası bu baxımdan regional təhlükəsizlik kompleksinin təşəkkül tapdığı bir coğrafiyadır.

Türk dünyası coğrafiyası XXI əsrin geosiyasi dinamizminin mərkəzində yer almaqdadır. Orta Asiya, Qafqaz və Anadolunu əhatə edən bu məkan enerji resursları, nəqliyyat dəhlizləri və geosiyasi mövqeyi ilə global aktorların diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Bu baxımdan, türk dövlətlərinin milli təhlükəsizlik siyasətlərinin koordinasiyası və regional təhlükəsizlik kompleksinin formalaşması aktuallıq kəsb edir.

Türk dövlətləri, qurulduqları gündən etibarən dördünün üzv olduğu MDB (Müstəqil Dövlətlər Birliyi) və ikisinin üzv olduğu KTMT (Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı) kimi qurumların həm təhlükəsizlik, həm də iqtisadi baxımdan tam təminat verə bilməyəcəyini, əslində Moskvamərkəzli regional strukturlar olduqlarını əvvəldən etibarən dərk etmişlər. Bununla belə, çətin bir coğrafiyada güclü həmrəylik çərçivəsinə ehtiyac duyulduğu da danılmazdır.

Hər nə qədər institusional xüsusiyyətləri yüksək, effektiv regional təşkilatlara çevrilməmiş olsalar da, Orta Asiya dövlətləri arasında ikitərəfli və çoxtərəfli inteqrasiya təşəbbüslərinin olduğu xüsusilə qeyd olunmalıdır. 1993-cü ilin yanvarında Daşkənddə toplanan beş liderin imzaladığı “Ortaq Bazar üçün Beş Orta Asiya Dövləti Protokolu”, 1994-cü il aprel 30-da Qazaxıstan, Qırğızıstan və Özbəkistan arasında imzalanan “Alma-Atada İnteqrə Olmuş İqtisadi Məkanın

Yaradılmasına dair Müqavilə”, 1996-cı ilin mayında yenə həmin üç dövlətin imzaladığı “Əbədi Dostluq Müqaviləsi” və 1998-ci ildə qurulan “Orta Asiya İqtisadi Birliyi” ilkin nəticə verən təşəbbüslər kimi xatırlanmalıdır. Orta Asiya İqtisadi Birliyi, 2001-ci ildə Daşkənddə keçirilən görüşlə Orta Asiya Əməkdaşlıq Təşkilatına çevrilmişdir.

Türkiyədə türk dünyasına yönəlik siyasətlərin effektivliyini artırmaq və ehtiyaclara uyğun iş bölgüsü təmin etmək məqsədilə müxtəlif qurumlar təsis olunmuşdur. Əvvəllər əsasən özəl qurumlar və şəxslər tərəfindən fərdi yardımlar şəklində başlanan münasibətlər zamanla birbaşa dəstəyə, layihə əsaslı əməkdaşlıqlara, inkişaf məqsədli xarici yardımlara və ticarət razılaşmalarına doğru inkişaf etmişdir. Müxtəlifləşən münasibətlərin koordinasiyası üçün 1992-ci ildə Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi (TİKA) yaradılmış və bu qurum təhsildən işgüzar əlaqələrin qurulmasına, mədəniyyət abidələrinin bərpasından ortaqlıq elmi konfransların keçirilməsinə qədər geniş sahələrdə fəaliyyət göstərmişdir [1, s.474].

Təməli 1992-ci ildə Ankarada keçirilən zirvə görüşünə əsaslanarsa da, 2009-cu ildə Naxçıvan Müqaviləsi ilə qurulan və 2010-cu il 16 sentyabrda İstanbul Zirvəsində rəsmi şəkildə fəaliyyətə başlayan Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurası - yəni Türk Şurası (Turkic Council), münasibətlərin yeni mərhələyə keçməsinə böyük töhfə vermişdir. Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan və Qırğızıstan qurucu üzvlər olaraq təşkilata üzv olarkən, 2019-cu ildə Özbəkistanın qatılması ilə üzv sayı 5-ə yüksəlmiş, Macarıstan isə müşahidəçi statusunda üzvlük əldə etmişdir. Türk Şurasına bağlı beş yardımçı qurum fəaliyyət göstərir: Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı (TÜRKSOY), Beynəlxalq Türk Akademiyası, Türk dövlətlərinin Parlament Assambleyası (TÜRKPA) və Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu. Həmçinin 2011-ci ildə yaradılan Türk İş Şurası və 2019-cu ildə Astana İqtisadi Forumunda qurulan Türk Şurası Ortaqlıq Ticarət və Sənaye Palatası da qeyd olunmalıdır. Türk Şurası adı 2021-ci ilin noyabrında keçirilən 8-ci Zirvə ilə rəsmi olaraq Türk Dövlətləri Təşkilatına çevrilmişdir [1, s.475 – 481;4].

Türk dünyasına yönəlik mədəniyyət layihələri həyata keçirən və yalnız Türk dövlətlərində deyil, Avropadan Afrikaya qədər bir sıra ölkələrdə nümayəndəlikləri olan Yunus Əmrə İnstitutları və Türkiyə Araşdırmaları Mərkəzləri də institusional təşəbbüslər olaraq diqqət çəkir. Bu qurumların bir funksiyası da Türkiyənin “yumşaq güc”ünü artırmaqdır.

Bunlar arasında Türk Dövlətləri Təşkilatının çox fərqli bir yeri vardır. Bu qurum 2021-ci il Zirvə Bəyanatı ilə artıq daha funksional və effektiv bir regional təşkilata çevrilmək istiqamətində mühüm addım atmışdır.

Geosiyasi dinamika, yeni çağırışlar, əngəllər və risklər

Etiraf etmək lazımdır ki, bu dövlətlərin dil və din ortaqlığından əlavə hər birinin geosiyasi prioritetləri fərqlidir. Bu fərqləri onların üzv olduqları beynəlxalq təşkilatlara və müəyyənləşdirdikləri strateji istiqamətlərə diqqət yetirdikdə də görmək olar. Türk dövlətlərinin üzv olduqları beynəlxalq təşkilatlara baxıldıqda, məhdud bir uyğunluğun olduğu görünür. Təhlükəsizlik təşkilatlarına üzvlük baxımından; türk dövlətlərindən biri NATO, ikisi Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatına (KTMT) və üçü Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatına (ŞƏT) üzvdür. Bütün türk dövlətlərinin üzv olduğu üç təşkilat mövcuddur: ATƏT (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı), İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı. Özbəkistan bir dəfə GUAM-a üzv olub ayrılmış, iki dəfə isə KTMT-yə üzv olub çıxmışdır. Türkiyə və Türkmənistan istisna olmaqla digər türk dövlətləri MDB-yə üzvdürlər. Rusiya mərkəzli iqtisadi integrasiya təşkilatı olan Avrasiya İqtisadi Birliyinə isə yalnız Qazaxıstan və Qırğızıstan üzvdür. Daimi neytral statusa malik Türkmənistan istisna olmaqla digər türk dövlətləri Türk Dövlətləri Təşkilatının üzvdürlər.

Türk dövlətləri arasında əməkdaşlıq perspektivinin iqtisadi birlik və xalqlar arasında əlaqə/ünsiyyət kimi parametrləri olmalıdır. Lakin türk dövlətlərinin cəmiyyətləri bir-birini tanımaq, qarşılıqlı səfərlər etmək, muzeylərini, tarixi məkanlarını, turistik bölgələrini görmək və öyrənmək baxımından hələ də çox geridədir. Bu vəziyyətdə yüksək nəqliyyat və yaşayış xərclərinin də rolu olduğu unudulmamalıdır. Məsələn, 2021-ci il etibarilə İstanbuldan beş türk dövlətinin paytaxtına uçuş qiymətlərinə baxdıqda və bunları Praqa, Berlin, Amsterdam və ya Parislə müqayisə etdikdə 2-3 dəfə baha olduğunu görürük.

Türküstan dövlətlərində müxtəlif ölçü və mahiyyətlərdə bir çox ekoloji problem də mövcuddur. Əksəriyyəti Sovet dövründəki yanlış su, sənaye, nəqliyyat və enerji siyasətlərinin nəticəsi olaraq meydana çıxan bu problemlər müstəqillik əldə edildikdən sonra bölgə dövlətləri tərəfindən gündəmə gətirilmişdir. Bu problemlərin ən çox bilinəni Aral gölündəki ekoloji fəlakətdir. Aral problemi təkcə Sovet mirası ilə deyil, həm də su istifadəsindəki israfçılıq və nəzarətsizliklə bağlıdır. Bölgə dövlətlərinin əksəriyyətində israfçı sayılacaq bir istehlak mövcuddur. Bundan əlavə, duz və qum fırtınaları, su resurslarının qıtlığı və çirkliliyi, radioaktivlik, torpaq degradasiyası, Xəzərin çirklənməsi və bioloji müxtəlifliyin azalması kimi problemlər də vardır. Yaxşı niyyətli bir çox təşəbbüsə baxmayaraq, bu problemlər hələ də həll edilə bilməmişdir.

2022-ci ildə Qazaxıstanda baş verən iğtişaşlar zamanı TDT-nin aktiv reaksiyası müşahidə edilmədi. Bu hadisə regional təhlükəsizlik mexanizmlərinin zəifliyini və Rusiya təsirinin davam etdiyini göstərdi. Kipr Yunan idarəçiliyi altında olan Cənubi hissəsi ilə diplomatik münasibətlərin qurulması və bu ölkəyə səfir göndərilməsi, Avropa İttifaqı və Mərkəzi Asiya ölkələri arasında 4 aprel 2025-ci ildə Səmərqənddə keçirilən zirvə görüşündə qəbul edilən birgə bəyanatda tərəflər beynəlxalq hüququn prinsiplərinə, dövlətlərin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmət ediləcəyini təsdiqləməsi [6] Aİ-nin təsirinin davam etdiyini və TDT-nin daxilində təşkilatlanmaya mənfi təsir göstərdi.

Türkiyənin təşəbbüsü ilə həyata keçirilən institusional təşəbbüslərə, keçirilən zirvə toplantılarına, müxtəlif sahələrdəki ikitərəfli və çoxtərəfli razılaşmalara baxmayaraq, Türkiyənin türk dövlətləri ilə münasibətlərində iqtisadi baxımdan istədiyi səviyyəyə çatdığını demək çətindir. Türkiyənin ümumi xarici ticarət dövriyyəsi içərisində bu dövlətlərin ixracda 3,2%, idxalda isə 1,4% paya sahib olması bu vəziyyəti ortaya qoyur. 2021-ci ildə bu faizlər çox cüzi şəkildə artmışdır. Eyni zamanda 2020-ci il məlumatlarına görə Türkiyənin ən çox idxal etdiyi ilk 20 ölkə və ən çox ixrac etdiyi ilk 20 ölkə arasında bu respublikaların heç biri yer almır. Bununla belə, Türkiyə, hər bir Türk Respublikası üçün ən çox ticarət edilən ilk 10 ölkə arasında yer almaqdadır [8].

Beləliklə, türk dünyasında təhlükəsizliyi şərtləndirən geosiyasi faktorlar: a) Böyük güclərin maraqlarının kəsişməsi. Rusiya Mərkəzi Asiya üzərində təsirini qorumağa çalışır: Çin “Bir kəmə, bir yol” təşəbbüsü vasitəsilə regiona iqtisadi və siyasi nüfuzunu artırır. ABŞ və NATO Qazaxıstan, Qırğızıstan və Azərbaycan kimi ölkələrdə hərbi və diplomatik təsirə malikdir. b) Qafqaz və Orta Asiyada siyasi sabitlik və qeyri-müəyyənliklər: Cənubi Qafqazda post müharibə dövrünün reallıqları, Əfqanıstandakı qeyri-sabitlik və bunun türk dövlətlərinə təsiri və Qazaxıstan və Qırğızıstanda daxili siyasi dəyişikliklər.

Yeni Çağırışlar.a) Transmilli təhdidlər: terrorizm və radikallaşma, xüsusilə, Türkmənistan və Özbəkistan üçün transmilli təhlükələr və sərhəd təhlükəsizliyi məsələlərinin aktuallaşması, qaçqın axını, radikalizmin yayılması və narkotik tranziti riski, kiber təhlükələr və informasiya müharibəsi, narkotik və insan alveri tranzit marşrutlarının türk dövlətləri üzərindən keçməsi.b) İqlim və enerji təhlükəsizliyi:su ehtiyatları üzərində artan rəqabət, alternativ enerji mənbələrinin idarə olunması və bölgədə enerji infrastrukturalarının qorunması.

Qeyd etmək lazımdır ki, TDT çərçivəsində əməkdaşlıq daha çox nəqliyyat, enerji və mədəniyyət sahələrində inkişaf etsə də, kibertəhlükəsizlik sahəsi hələ kifayət qədər sistematik deyil. Halbuki bu sahədə əməkdaşlıq, gələcəkdə hibrid təhdidlərə qarşı birlikdə dayanıqlılığın təməlidir.Yeni çağırışlar və əngəllər arasında mühüm yer tutan kiber təhlükəsizliyi sahəsində qarşıda duran əngəlləri və həll yollarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

Əngəl	Həll
Normativ boşluqlar	Türk Dövlətləri Kibertəhlükəsizlik Komissiyasının yaradılması
Maliyyə və texnoloji bərabərsizlik	Ortaq fondun yaradılması (TürkSİBER Fondu)
İnam və koordinasiya əskikliyi	Lider sammitlərində kibertəhlükəsizlik gündəmi, “Cyber-Shura” modeli

Türk Dünyası - 2040 Baxışı və Türk Dövlətləri Təşkilatının prioritetləri

30 ilə yaxındır ki, türk dünyasının üzləşdiyi və Türkiyənin xarici siyasətinin qarşısında böyük maneə kimi qiymətləndirə biləcəyimiz Qarabağ düyünü 2020-ci ildə böyük ölçüdə həllini tapdı. II Qarabağ müharibəsindən sonra Türk dünyası təhlükəsizlik əməkdaşlığında yeni səhifə açıldı: Türkiyə-Azərbaycan strateji müttəfiqlik ("Şuşa Bəyannaməsi", 2021), Qazaxıstan və Qırğızıstanın bu prosesə dəstək bəyanatları, TDT çərçivəsində ilk dəfə olaraq ortaq hərbi təlimlərin gündəmə gəlməsi və s.

Azərbaycanın Qarabağdakı qələbəsindən sonra Türkmənistan kontekstində regional əməkdaşlıq üçün daha bir perspektivli inkişaf ortaya çıxdı. Azərbaycan və Türkmənistan Xəzər dənizindəki neft yataqları ilə bağlı uzun müddətdir davam edən mübahisəyə son qoyub.

Türk Dövlətləri Təşkilatının (TDT) Dövlət Başçıları Şurası 2021-ci il noyabrın 12-də İstanbulda "Rəqəmsal dövrdə yaşıl texnologiyalar və ağıllı şəhərlər" mövzusunda toplandı. Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın sədrliyi ilə keçirilən toplantıda Macarıstanın Baş Naziri Viktor Orban da iştirak ediblər. Beynəlxalq medianın böyük marağına səbəb olan bu sammitdə Türkdilli Ölkələr Şurasının adı rəsmən dəyişdirilərək Türk Dövlətləri Təşkilatına çevrildi[7].

Beləliklə, bundan sonra bu dövlətlər üçün təkcə akademik səviyyədə deyil, siyasi müstəvidə də "Türk dövləti" ifadəsinin işlədilməsinin heç bir narahatlığı yoxdur. Bu sammitin 121 maddədən ibarət çox əhatəli yekun bəyannaməsi var. Bundan əlavə, həmin sammitdə tərəflər tərəfindən "Türk Dünyası 2040 Baxışı" adlı daha bir sənəd qəbul edilib[5].

Səkkizinci Zirvə Toplantısının Yekun Bəyannaməsi aşağıdakı başlıqlardan ibarətdir[7]: 1) Siyasi, Xarici Siyasət və Təhlükəsizlik Məsələləri üzrə Əməkdaşlıq; 2) İqtisadi və Sektoral Əməkdaşlıq; 3) Xalqlar arasında əməkdaşlıq; 4) Türk Dünyasında İnstitusional Əməkdaşlıq; 5) Üçüncü tərəflərlə əməkdaşlıq; 6) Təşkilati mövzular.

Xarici siyasət və təhlükəsizlik məsələlərinə aid olan bəyannamənin birinci alt başlığında Türkmənistanın müşahidəçi statusundan məmnunluq, Azərbaycanın Qarabağdakı qələbəsindən məmnunluq, TDT üzvlərinin Kipr türk xalqı ilə həmrəyliyinə təsdiqi və Kipr türklərinin TDT fəaliyyətlərində iştirakı, Qırğızıstanın konstitusiyaya problemlərinin sülh yolu ilə həllinə dəstək və Qırğızıstanın sülh yolu ilə yenidən qurulmasına dəstək, Tacikistanın sülh yolu ilə yenidən qurulmasına dəstək. Əfqanıstanda fundamental insan hüquqlarını qoruyan inklüziv və təmsilçi siyasi sistem, Əfqanıstana iqtisadi dəstəyin dəstəklənməsi və terrorizm, ekstremizm, ayrı-seçkilik, ksenofobiya və islamofobiya ilə mübarizədə əməkdaşlığa dəstək.

İqtisadi və Sektoral Əməkdaşlıq adlı bölmədə üzv dövlətlərin Türkiyə İnvestisiya Fondunun Təsis Sazişinin yaradılmasını müvafiq nazirliklərə həvalə etdiyi bildirilib. Bundan əlavə, yaradılacaq "İşçi Qrup" vasitəsilə "Ticarətin Asanlaşdırılması Strategiya Sənədi"nin yekunlaşdırılması iradəsi nümayiş etdirilib. Bildirilib ki, onlara üzv dövlətlər arasında kəmiyyət məhdudiyyətlərinin və qeyri-tarif tədbirlərinin aradan qaldırılması üçün yeni təşəbbüsləri ətraflı nəzərdən keçirmək tapşırılıb. Həmçinin bildirilib ki, üzvlər Transxəzər Beynəlxalq Şərq-Qərb Orta Dəhliz də daxil olmaqla türk dövlətləri arasında iqtisadi əməkdaşlığın və əlaqələrin gücləndirilməsi məqsədi ilə Türkünstanda türk dövlətləri üçün yaradılacaq "TURANSEZ" xüsusi iqtisadi zonasına Qazaxıstanın qoşulmağa dəvətini alqışlayıblar. Beləliklə, "Turan" termini ilk dəfə olaraq beynəlxalq əməkdaşlıq sənədinə daxil edilib. Bu bölmədə həmçinin qida təminatı və təhlükəsizlik, bərpa olunan enerji və enerji layihələrində əlaqə kimi yeni məsələlər qeyd olunur. "Beynəlxalq Şərq-Qərb Orta Dəhlizi Transxəzər" bu bəyannamədə 7 dəfə qeyd olunan böyük layihədir. Bu şəkildə TDT-nin məsələyə nə qədər əhəmiyyət verdiyi vurğulanır və bununla bağlı investisiyaların yaxın gələcəkdə nə qədər sərfəli olacağına da işarə edilir.

Bəyannamənin "Xalqlar arasında əməkdaşlıq" alt başlığı altında əhatə olunan mövzulara nəzər saldıqda ortaq diaspor fəaliyyətləri, dezinformasiya ilə mübarizə, xalq diplomatiyası, media, kino, seriallar, mədəniyyət paytaxtları, Maarif Vəqfi ilə Türkiyə Universitetlər Birliyinin (TÜRKÜNİB) fəaliyyətləri, Orxon Proqramı, tələbə mübadiləsi proqramı, universitet oyunları və ortaq idman oyunları və idman oyunları kimi mövzuları görürük. Bu başlıqlar doldurulmalı və sözügedən məsələlər üzv dövlətlərin cəmiyyətləri və insanlarına daha çox uyğunlaşdırılmalıdır. Məsələn, Orhun Tələbə Mübadilə Proqramı daha güclü maliyyələşdirmə ilə gücləndirilməli, bu

proqrama qatılan tələbələr məzun olduqdan sonra öz təcrübələrini institusional olaraq bölüşməli, arxadan gələn ali təhsilli tələbələr üçün həvəsləndirici fəaliyyətlərdə iştirak etməlidirlər.

Türkiyənin Gürcüstan və Azərbaycanla qurduğu strateji xətt postsovet coğrafiyasında ən funksional üçtərəfli əməkdaşlıq modellərindən birinə çevrilib. Türkiyə bu dövlətlərlə də müdafiə/təhlükəsizlik əlaqələri qurmuş, birgə təlimlər keçirmiş, müdafiə sənayesində əməkdaşlıq qurmuşdur. Oxşar təşəbbüslər Qazaxıstan və Qırğızıstanla da başlayıb. TDT daxilində olmasa da, ikitərəfli və çoxtərəfli müdafiə əlaqələri mövcuddur. Bundan əlavə, məhkəmə-hüquq və daxili təhlükəsizlik sahələrində 20 ildən artıq təcrübə mübadiləsinin və institusional əməkdaşlığın mövcud olduğunu nəzərə almamaq olmaz.

Son illərdə informasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı ilə kibertəhlükələr dövlətlərin milli təhlükəsizliyi üçün ciddi təhdidlərə çevrilmişdir. Xüsusilə ortaq tarixi, mədəni və siyasi bağlara sahib olan Türk dövlətləri üçün bu sahədə əməkdaşlıq zərurəti getdikcə daha da aktuallaşır. Kibertəhlükəsizlik təkcə texniki məsələ deyil, həm də siyasi və strateji mahiyyət daşıyan bir sahədir. Dövlətlər üçün kritik infrastrukturların qorunması, informasiya suverenliyi və rəqəmsal təhlükəsizlik əsas prioritetlərdən sayılır[3, s.23]. TDT çərçivəsində son illərdə kibertəhlükəsizlik üzrə ortaq təşəbbüslər müşahidə olunur. "Türk Dünyası 2040 Vizyonu" sənədində kibertəhlükəsizlik prioritet sahələrdən biri kimi göstərilmişdir[5].

Nəticə və tövsiyələr

Beləliklə, türk dünyası bu gün regional təhlükəsizlik kompleksi kimi yeni mərhələyə qədəm qoyur. TDT-nin 8-ci Zirvə Toplantısı, Zirvə Bəyannaməsi və 2040 Baxış Sənədi əlamətdar nəticələndir. Qlobal güclərin rəqabətində öz maraqlarını qorumaq üçün türk dövlətlərinin qarşılıqlı dəstəyə əsaslanan və strateji planlama ilə yönəldilən təhlükəsizlik modelinə ehtiyacı var. TDT bu baxımdan effektiv mexanizmə çevrilə bilər, lakin bunun üçün institusional islahatlar, hərbi və diplomatik inteqrasiyanın dərinləşdirilməsi və ortaq təhlükəsizlik (kibertəhlükəsizlik və s.) mədəniyyətinin formalaşdırılması mühüm əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə terrorizm, sərhəd münaqişələri, hibrid təhlükələr və informasiya müharibəsi kimi təhdidlərə qarşı koordinasiya yanaşma zəruridir. TDT çərçivəsində təhlükəsizlik şurasının yaradılması, müdafiə və kəşfiyyat əməkdaşlığını institusional səviyyəyə keçirmək, NATO modelinə bənzər "birinə hücum, hamıya hücum" prinsipinə əsaslanmaq, kiber təhdidlərə qarşı cavab imkanları verən ortaq kiber müdafiə mərkəzi yaratmaq, ortaq texnoloji və informasiya suverenliyi siyasəti yeritmək, enerji təhlükəsizliyi üzrə regional razılaşma, Transxəzər qaz layihələri, TANAP və TAP marşrutları üzərində koordinasiya, enerji infrastrukturalarının qorunmasında ortaq strategiyalar qurmaq prioritet olaraq qarşıda durur.

Türk Dövlətləri yalnız mədəni və siyasi sahələrdə deyil, rəqəmsal təhlükəsizlik sahəsində də ortaq hərəkət etməlidir. "Bir millət, beş dövlət" şüarı bu gün "bir sistem, bir təhlükəsizlik" anlayışına çevrilməlidir. Türk dünyasının gələcəyi, rəqəmsal suverenliyini kollektiv şəkildə qurmasından keçir.

Summary

TURKISH WORLD REGIONAL VULNERABILITY COMPLEX: CURRENT SITUATION, NEW CALLS, RISKS AND PRIORITIES

In this article, the current situation of the formation process, such as the regional insecurity complex of the Turkish world, new connotations, risks, theoretical and practical aspects are analyzed. Within the framework of the regional non-hazard complex theory, the increase in mutual dependence and camaraderie among Turkish states in the field of non-hazardousness, the need for a collective response to transnational threats and the Turkish The increasing role of the Organization of States is analyzed. In addition, new calls for safety pay attention to geopolitical rivalry and strategy priorities.

Keywords: *Turkic world, regional, security, complex, challenges, priorities*

Резюме

КОМПЛЕКС РЕГИОНАЛЬНОЙ УЯЗВИМОСТИ ТУРЕЦКОГО МИРА: ТЕКУЩАЯ СИТУАЦИЯ, НОВЫЕ ВЫЗОВЫ, РИСК И ПРИОРИТЕТЫ

В данной статье анализируется текущая ситуация процесса формирования, такого как комплекс региональной небезопасности тюркского мира, новые коннотации, риски, теоретические и практические аспекты. В рамках теории регионального комплекса небезопасности анализируется рост взаимозависимости и товарищества среди тюркских государств в области небезопасности, необходимость коллективного ответа на транснациональные угрозы и турецкая возрастающая роль Организации государств. Кроме того, новые вызовы безопасности обращают внимание на геополитическое соперничество и стратегические приоритеты.

Ключевые слова: *тюркский мир, региональный, безопасность, комплекс, вызовы, приоритеты*

ƏDƏBİYYAT

1. Akçapa M. Türk Devletleri Teşkilatı'nın Tarihsel Gelişimi: Teşkilatın Dünü, Bugünü ve Yarını. Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi, 2023, 11(34), 473-491.
2. Buzan B., Waever O. Regions and Powers: The Structure of International Security. 2003. Cambridge: Cambridge University Press// https://www.researchgate.net/publication/291575371_Regions_and_Powers_The_Structure_of_International_Security
3. Joseph N. Cyber Power. Cambridge: Harvard University Press, 2010, 307 p.
4. Türk Devletleri Teşkilatı - Organization of Turkic States // <https://www.turkicstates.org/tr>
5. Türk Dövlətləri Təşkilatı. "Türk Dünyası 2040 Vizyonu", 2021/ <https://www.turkkon.org/>
6. Türk dövlətlərinin qərarından təəssüfləndik - Şimali Kiprdən özəl açıqlama//<https://modern.az/dunya/512880/turk-dvletlerinin-qerarindan-teessuflendik-shimali-kiprdennbspzel-achiqqlama/>
7. Türk Şurasının 8-ci Zirvə görüşü İstanbulda keçirilib. 12 noyabr 2021// <https://turkpa.org/az/news/392-eighth-summit-of-turkic-council-held-in-istanbul>
8. Yahni B.İ. Türkiye'nin bağımsız türk cumhuriyetleriyle diplomatik ilişkileri: TDT ve Türk dünyası 2040 vizyonu açısından değerlendirme, s.359-366 // https://www.utudas.org/Makaleler/1297361305_XI.%202C.%2041.pdf

ORTA KORİDORUN EN ÖNEMLİ KAVŞAK NOKTASI: ZENGİZUR KORİDORU

Kürşat KORKMAZ

Türkiye Cumhuriyeti Jandarma ve Sahil Güvenlik Akademisi

E-mail: kursatkorkmaz25@gmail.com

Orta Koridor son yıllarda dünya ticaret yolları arasında öne çıkan bölge konumuna gelmiştir. Tarihi İpek yolunun tekrar canlandırılması doğrultusunda Çin tarafından ortaya konan “Bir Kuşak Bir Yol” projesi geçiş güzergahlarının oluşturulması açısından önem arz etmektedir. Pekin’den başlayıp Londra’ya kadar olan günümüz ticaret rotasının hangi bölge ve rotalardan geçeceği meselesi önemli bir tartışma konusunu oluşturmaktadır. Son yıllarda Kuzey ve Güney ticaret koridorları ile güzergahlarında çatışmaların ve krizlerin yoğunlaşması Orta Koridorun önemini artırmıştır. Bilhassa Orta Asya, Kafkasya ve Anadolu; Orta Koridorun belkemiğini oluşturmaktadır. Bu bölgelerin jeostratejik özelliğinin yanına jeoekonomik potansiyeli de eklenmiştir.

Orta Koridor içinde Kafkasya önemli bir konumdadır. Kafkasya’nın kilit bölgesinde Karabağ yer almaktadır. 2020’de Karabağ Savaşı sonrası Kafkasya bölgesinde yıllarca çözülemeyen bir sorun ve kriz alanı ortadan kalkmıştır. Stratejik bir konumda olan işgal altındaki Karabağ bölgesi

asıl sahibi olan anavatan Azərbaycan topraklarına katılmışdır. 30 yıllık dondurulmuş sorun, sıcaq çatışma olan haklı savaş ilə çözülmüşdür. 44 günlük savaşda Azərbaycan toprak bütünlüyünün bir kısmı sağlanmışdır. Geriyə isə Zengezur koridoru vasitəsiylə Nahçıvan topraklarının ana vatan Azərbaycan'a bağlantısının sağlanması kalmışdır. Tarihseil kayıtlarda da Zengezur bölgəsinin aynı Karabağ gibi Azərbaycan öz yurduunun bir toprak parçası olduđu doğrulanmaktadır.

Zengezur Koridoru'nu konu alan bu bildiride Zengezur Koridoru'nun uluslararası ekonomik açıdan və ticarət yolları güzərgahı açısından önemi ortaya konulacaktır. Günümüzde bu bölgənin böyük oyunun sergilendiğı bir saha olması üzerinde durulacaktır. Özellikle böyük oyun tabirinin kullanılmasının nedeni isə bölgəsel və küresel güçlerin, 2020'den itibaren Karabağ Savaşı'nın ardından Zengezur koridoru bağlantılı Orta Koridor üzerindeki güç mücadelesidir. Bu bağlamda, bu mücadelenin jeopolitik önemi və stratejileri de ortaya konulacaktır.

Diğər taraftan Zengezur Koridoru'nun açılması ilə Orta Koridor'un jeopolitik önemi daha da artacaktır. Bakü-Tiflis-Kars demir yolu hattıyla Orta Koridor üzerinde kesintisiz demir yolu altyapısı sağlanarak, Hazar Denizi'ndeki geçişlerin sorunsuz sağlanması və Zengezur'un da tabloya dahil edilməsiylə sürekliliğın de sağlanması hedeflenmektedir.

Bu güç mücadelesinin sergilendiğı sahada 2020 Karabağ Savaşı sırasında güvenlik boyutunda önemli bloklaşmalar ortaya çıkmışdır. Bu kapsamda; Türkiye-Azərbaycan-Pakistan güvenlik hattına karşılık İran-Ermenistan- Hindistan karşı bloku oluşmuştur. Bu blokların güvenlik bağlantıları güç mücadelesinin bir boyutunu oluştururken bir başka boyutunu da ticarət oluşturmaktadır. Orta Koridorun varlığını savunan ve destekleyen bu bölgede savaşların ve çatışmaların olmamasını ve istikrar yapı isteyen Çin'in Türkiye-Azərbaycan-Pakistan blokuna dolaylı desteğe olmuştur. Hindistan'dan başlayıp Avrupa'ya giden bir başka ticarət yolu projesinin ortaya çıkması, bunun Çin'in ticarət yoluna alternatif oluşturması ve ABD tarafından desteklenmesi ticarət yolları üzerindeki güç mücadelesinin bir başka boyutunu oluşturmaktadır.

Hindistan'ın ev sahipliğinde gerçekleştirilen G20 Liderler Zirvesi'nde, Hindistan'ı Orta Doğu ve Avrupa'ya bağlayacak ticaretin artırılmasına, enerji kaynaklarının sağlanmasına ve dijital bağlantının geliştirilmesine yardımcı olacak bir demir yolu ve denizcilik projesi olan IMEC'e yönelik Hindistan, ABD, Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri (BAE), Fransa, Almanya, İtalya ve Avrupa Birliği arasında Mutabakat Zaptı (MoU) imzalandı.

Rusya-Ukrayna savaşı sonrası Zengezur Koridoru, ticarət ulaşım güzərgahları açısından bölgəsel kalkınmada önemli bir unsur olarak ortaya çıkmışdır. Bu geçit, Azərbaycan'ın kurtarılmış topraklarında stratejik bir konuma sahiptir. Kafkasya Bölgesi; Güney'de bölgəsel ilerlemenin ve artan bağlanabilirliğin teşvik edilmesi için bir işaret olarak durmaktadır. Bu koridoru çevreleyen tartışmalar, koridorun potansiyelinin altını çizmektedir. Bu tartışmalar; ekonomik bağların güçlendirilmesi, ticari ilişkilerin güçlendirilmesi, jeopolitik ilişkilerin yeniden şekillendirilmesi ve komşu ülkeler arasındaki dinamikler üzerinedir. Önerilen Zengezur Koridoru ile ticarət ağlarında devrim yaratmak, bölgəsel farklılıklar arasında köprü kurmak ve kapsamlı ekonomik kalkınmayı sağlamak hedeflenmektedir. Ayrıca, bu koridorun stratejik konumu sadece fiziksel bir bağlayıcı olarak değil, aynı zamanda potansiyel iş birliğinin bir sembolü olarak da hizmet eder. Bu bölgeler dönüşürken, Zengezur Koridoru bölgənin dayanıklılığının bir kanıtı olarak durmakta ve daha fazla ekonomik işbirliği ve bölgəsel entegrasyon açısından önem arz etmektedir. Bu koridorun gerçekleşmesi yaklaşmakta ve Orta Koridor bağlamında bir ekonomik canlanma, barış ve istikrar dönemi vaat etmektedir. Bu doğrultuda, ticarət, altyapı gelişimi ve bölgəsel işbirliği üzerindeki potansiyel etkisi ile ilgili uluslar için daha müreffeh bir geleceğe doğru bir yol öngörmektedir.

Xülasə

ORTA DƏHLİZİN ƏN ƏHƏMİYYƏTLİ KƏSİŞMƏ NÖQTƏSİ: ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ

Zəngəzur dəhlizi Orta Koridorun strateji hissəsi kimi regionda mühüm geosiyasi və iqtisadi rol oynamaqdadır. 2020-ci il Qarabağ müharibəsindən sonra bu dəhlizin açılması Cənubi Qafqazda sabitliyə və iqtisadi əməkdaşlığa təkan verib. Dəhliz, Azərbaycanın əsas ərazisi ilə Naxçıvanı birləşdirməklə yanaşı, Orta Asiya və Avropa arasında yeni ticarət yolları açır. Bu layihə regional güclər – Azərbaycan, Türkiyə və Pakistan ilə İran, Ermənistan və Hindistan arasında geosiyasi

rəqabəti də gücləndirib. Çin və digər beynəlxalq aktorlar da bu dəhlizin inkişafına dolayı maraq göstərirlər. Zəngəzur dəhlizi, bölgənin iqtisadi integrasiyası və uzunmüddətli sabitliyi üçün mühüm fürsət kimi qiymətləndirilir.

Summary

THE MOST IMPORTANT INTERSECTION OF THE MIDDLE CORRIDOR: ZENGEZUR CORRIDOR

The Zangezur Corridor plays a significant geopolitical and economic role as a strategic part of the Middle Corridor. After the 2020 Karabakh war, its potential opening has boosted stability and regional cooperation in the South Caucasus. The corridor not only reconnects mainland Azerbaijan with Nakhchivan but also creates a new trade route between Central Asia and Europe. This development has intensified geopolitical rivalry between regional powers such as Azerbaijan-Turkey-Pakistan and Iran-Armenia-India. Global actors like China have also shown indirect interest in the corridor's development. Overall, the Zangezur Corridor is seen as a key opportunity for regional economic integration and long-term stability.

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ PAREMİYALARINDA LEKSİK-ÜSLUBİ ASPEKTLƏRİN TƏDQIQI ORTAQ TÜRK DİLİ ÇAĞIRIŞLARI KONTEKSTİNDƏ

Leyla MƏMMƏDZADƏ

GDU-nun Azərbaycan dili kafedrasının doktorantı

Sözün leksik mənası ilə onun səs tərkibi arasında əlaqə olduğu məumdur. Tədqiqatçılar göstərir ki, bu əlaqənin özü dilin mövcudluğu üçün əsas şərtidir [3, s. 80]. Sözün fonetik tərkibi ilə mənası arasındakı əlaqəlilik ədəbi dilin bütün məhsullarına, o cümlədən atalar sözlərinə də xas bir xüsusiyyətdir. Paremioloji vahidlərdə fonetik tərkib və məna bağlılığı bütünləklə özünə aid olmaqla, üslubi aspekt kimi səciyyələnir. Məsələn: «Dəymə qazıya, qaçar tazıya», «Qurd dedin, qulağı çıxdı» [1, s. 253, 225] atalar sözlərində qazı-tazı, qurd-qulaq sözləri səs tərkibinə görə yaxınlıq təşkil edir. Bununla belə, onlar leksik vahid kimi psremik mətnin tərkib hissələrini də əmələ gətirir. Görünür ki, atalar sözü mətninin məzmun xüsusiyyətləri onun fonetik səslənmə xüsusiyyətindən ayrılıqda mövcud deyil. Müasir Türliyə türkcəsinə aid «Görünən köy kilavuz istemez», «Göz görmeyince gönül katlanır» [2, s. 188] atalar sözlərində yalnız fonetik səsləşmə faktoru deyil, həm də samit və sait səsləşməsinə əks etdirən göy-köy, göz-gönül sözləri də üslubi fakt kimi əhəmiyyətlidir. Başqa sözlə, fonetik və leksik vahidlər verilmiş nümunələrdə bir-biri ilə əlaqəli şəkildə üslubilik yaradır. obrazlı ifadə tərz, emosionallıq, ekspressivlik əmələ gətirir. Sözlər paremioloji vahidlərin struktur-semantik baxımdan olduğu kimi, üslubi aspektlərinin təzahüründə də böyük önəm daşıyır. Paremiyaların leksik tərkibi üçün seçilən vahidlər bir-biri ilə və ümumi mətnin forma, məzmun göstəriciləri ilə uyğunluq əmələ gətirir. Burada elə sözlər seçilib işlədilir ki, biri-digəri ilə yaxın məna əlaqəsində olsun. Bu cür söz seçimi hər iki dilin paremiyalarında aşkar şəkildə özünü göstərir.

Nümunə üçün, türk dilinin «Eşge semeri yük degil» [2, s. 174] paremik nümunəsində eşək və semer sözləri belə yaxınlığa malik leksik vahidlərdəndir. Lakin «Hamala semeri yük olmaz» [2, s. 193]

nümunəsindəki ilk iki söz haqqında eyni mülahizəni ifadə etmək olmur. Yaxud Azərbaycan dilinə aid «Aş yeyənin qaşığı belində olar» [1, s. 93] atalar sözündə bir-biri ilə sait-samit səsləşməsi yaradan aş və qaşık sözləri kontekstə görə məna əhatəsi baxımından yaxınlıq yarada bilər. «Azacıq aşım, ağrımaz başım» [1, s. 42] atalar sözündə səsləşmə yaradan aş, baş sözləri isə məna-məzmun cəhətdən heç bir şəkildə əlaqələnmə bilmir. Üslubi baxımdan onları birləşdirən cəhər forma yaxınlığı, başqa sözlə fonetik səsləşmə faktıdır. Bəzən də olur ki, atalar sözü daxilindəki bir leksik vahidin məzmun yükü digər leksemin istifadə olunmasını şərtləndirir. Belə vəziyyətə, demək olar ki, bir çox paremioloji vahidlərdə rast gəlinir.

Məsələn, Türkiyə türkcəsində və Azərbaycan dilində işlənən aşağıdakı paremiyaları byna nümunə göstərmək olar:

Topalla gezen aksamak ögrenir [2, s. 290] (topal-aksamak);
Vasiyet ölüm getirmez [2, s. 295] (vasiyet-ölüm);
Hastaya yatak sorulmaz [2, s. 195] (hasta-yatak);
Herkes qübresini kendi tarlasına kor [2, s. 199] (gübre-tarla).
Qoça buynuzu ağırlıq etmüz [1, s. 219] (qoç-buynuz);
Külü ocaqdan götürürlər [1, s. 447] (kül-ocaq);
Kündəsi küt düşüb [1, s. 447] (kündə-küt);
El qazanı ilə aş qaynamaz [1, s. 302] (qazan-aş);
Aş daşanda kəfkir baha olar [1, s. 92] (aş-kəfkir).

Türk dilinə aid olan “Hile ilə iş gören mihnet ilə can verir” [2, s. 203] atalar sözündə hile sözünün işlədilməsi müqabilində yaxın məna əhatəsi ilə səciyyələnən mihnet leksik vahidindən istifadə olunur. Yaxud “Altın ateşte insan mihnette belli olur” [2, s. 90] nümunəsində mətnin ümumi məzmun tutumundan asılı olaraq eyni leksik vahid tamam başqa bir sözlə əlaqələnir: atəş və mihnet. Paremiyadakı sözləri bəzi ortaq cəhətlər – anlam, məfhum əlaqələri bir-birinə yaxın edir. Belə sözlərin birində olan hər hansı üslubi aspekt digərində də təzahür edir. Nümunə üçün, «Alçak yer yigidi hor gösterir» [2, s. 85] paremik vahidində işlənən alçak və hor leksemləri müsbət olmayan məna çalarını birlikdə ifadə edir. Azərbaycan dilinin «Hesabı doğru olanın alını açıq olar» [1, s. 644] nümunəsində isə doğru sözü və alını açıq birləşməsi mənfi olmyan məna çaları bildirməklə paremioloji nümunənin məna-məzmun tutumu ilə uyğunlaşır.

Leksik vahidlər Azərbaycan və türk dillərinin atalar sözlərində bir-biri ilə iki cür əlaqələnir. Burada sözlərin məna xüsusiyyətləri və atalar sözü mətninin imkanları xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Müvafiq sözlərin leksik mənası, mənacə hər hansı söz qrupu ilə ortaqlığı, başqa leksemlər ilə əlaqələnmə imkanı nəzərdə tutulur. Digər tərəfdən paremik mətn ilə bağlı sözün məna-məzmun xüsusiyyətləri ön planda dayanır.

Atalar sözlərinin ifadə edildiyi cümlə formalarında mənacə yaxın sözlərdən çox istifadə edilir. Onların mətn daxilində iştirakı atalar sözündə bu və ya digər məna çalarlıqlarını üzə çıxarır. Məsələn, «Halide nakış bir gerek», «Her kapının bir anahtarı vardır» [2, s. 193, 198] atalar sözlərində yaxın semantik əhatəyə mənsubluğu ilə seçilən hali-nakiş, kapı-anahtar sözləri mümkünlük çalarını əmələ gətirir. Hastalık kantarla girer, miskalla çıkar [2, s. 194] nümunəsindəki kantar və miskal leksemləri isə müvafiq çəki vahidini bildirməklə çox və az məfhumlarını ifadə edirlər. Azərbaycan dilinin atalar sözlərində də bu cür yaxın işlənmə sahəsinə aid edilə bilən leksemlər əlamət, yaxud qətilik çaları bildirir. Nümunələr: Nə şiş yansın, nə kabab [1, s. 309] (şiş və kabab); Yüz ölç, bir bic [1, s. 422] (ölç və biç) və s.

Summary

SOME LEXICAL AND STYLISTIC ASPECTS OF PROVERBS IN TURKISH AND AZERBAIJANI

Azerbaijan's support for the ideals of unity and solidarity among Turkic people, along with its consistent stance on strengthening mutual cooperation between independent Turkic states, necessitates a comparative study of the phonetic, lexical, and grammatical structures, as well as the linguistic and stylistic features, of related Turkic languages. The proverbs of the Azerbaijani and Turkish languages exhibit notable commonalities in their lexical and stylistic features. In both languages, the overall semantic framework of paremiological units significantly influences lexical choice. Lexical items frequently share similar semantic fields or belong to the same lexical-semantic or thematic categories. In some cases, phonetic harmony among these words further enhances their lexical and stylistic expressiveness. Moreover, the functional and thematic capacities of paremiological texts also play a role in shaping word selection. Lexical choices that align with the structural and semantic characteristics of proverbs enrich these expressions with additional layers of meaning, contributing to their didactic value and rhetorical impact.

Keywords: *paremiological unit, lexical unit, semantics, structure*

Резюме

НЕКОТОРЫЕ ЛЕКСИЧЕСКИЕ И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПОСЛОВИЦ НА ТУРЕЦКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ

Поддержка Азербайджаном идеалов единства и солидарности среди тюркских народов, а также его последовательная позиция по укреплению взаимного сотрудничества между независимыми тюркскими государствами, обуславливает необходимость сравнительного изучения фонетических, лексических и грамматических структур, а также лингвистических и стилистических особенностей родственных тюркских языков.

Пословицы азербайджанского и турецкого языков демонстрируют заметные общие черты в своих лексических и стилистических особенностях. В обоих языках общая семантическая структура паремиологических единиц существенно влияет на лексический выбор. Лексические элементы часто разделяют схожие семантические поля или принадлежат к тем же лексико-семантическим или тематическим категориям. В некоторых случаях фонетическая гармония между этими словами еще больше усиливает их лексическую и стилистическую выразительность. Более того, функциональные и тематические возможности паремиологических текстов также играют роль в формировании выбора слов. Лексический выбор, который соответствует структурным и семантическим характеристикам пословиц, обогащает эти выражения дополнительными слоями смысла, способствуя их дидактической ценности и риторическому воздействию.

Ключевые слова: *паремиологическая единица, лексическая единица, семантика, структура*

ƏDƏBİYYAT

1. Atalar sözləri. Bakı: Yazıçı, 1986.
2. Aksoy Ö.A. Atasözleri, deyimler sözlüğü. Ankara, 1993.
3. Смирницкий А.И. Значение слова/Вопросы языкознания, No 2, 1955, с.80; üm.s.79-89.

BİR MİLLƏT, İKİ DÖVLƏT: AZƏRBAYCAN–TÜRKİYƏ MÜNASİBƏTLƏRİNİN STRATEJİ İNKİŞAFI

Leyla MUSTAFAYEVA

Bakı Slavyan Universiteti

E-mail: mustafaeva.leyla@gmail.com

ORCID ID: 0009-0007-0667-3213

Türkiyə və Azərbaycan arasındakı münasibətlər, Mustafa Kamal Atatürkün “Azərbaycanın sevinci bizim sevincimiz, kədəri bizim kədərimizdir” və ümummilli lider Heydər Əliyevin “Türkiyə və Azərbaycan bir millət, iki dövlətdir” sözlərində ifadə olunduğu kimi, təkcə diplomatik əlaqələrlə məhdudlaşmayan, dərin tarixi, mədəni və mənəvi bağlılıqlara əsaslanan qardaşlıq münasibətləridir.

Hər nə qədər Türkiyə ilə Azərbaycan xalqları arasında dostluq və qardaşlıq münasibətləri dərin tarixi köklərə malik olsa da, Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasındakı rəsmi münasibətlərin əsası Sovetlər Birliyinin dağılmasından sonra qoyulmuşdur. 1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan müstəqilliyini elan etdikdən dərhal sonra, bu müstəqilliyi tanıyan ilk ölkə Türkiyə olmuşdur. Bu tarixi addımdan sonra iki dövlət arasında diplomatik əlaqələr isə 1992-ci il yanvarın 14-də rəsmi şəkildə qurulmuşdur.

Prezident İlham Əliyevin dövründə Azərbaycan–Türkiyə hərbi əməkdaşlığı yeni mərhələyə qədəm qoymuş, mütəmadi qarşılıqlı səfərlər və imzalanan yeni sazişlərlə daha da gücləndirilmişdir. Bu dövrdə hərbi sahədə iki ölkə arasında imzalanmış ən mühüm sənədlərdən biri, 16 avqust 2010-cu ildə bağlanmış “Strateji Tərəfdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım haqqında” 10 illik müqavilədir. Prezidentlər İlham Əliyev və Abdullah Gül tərəfindən imzalanan bu sənədə əsasən, əgər tərəflərdən

birinə qarşı hərbi hücum olarsa, digər tərəf bütün imkanları ilə ona dəstək verməyi öhdəsinə götürür. Sazişin 7, 8 və 9-cu maddələri isə ikitərəfli hərbi əməkdaşlığın daha geniş və çoxşaxəli şəkildə aparılmasını nəzərdə tutur. [3]

Azərbaycan və Türkiyə arasında illər ərzində möhkəmləndirilən strateji tərəfdaşlıq və hərbi əməkdaşlıq, 2020-ci ildə baş vermiş 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı özünün ən aydın təzahürünü tapdı.

Tarixi bağlılıqlar və ortaq siyasi mövqelər əsasında, həm Türkiyə dövləti, həm də Türkiyə xalqı İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı Azərbaycana tam dəstəyini ifadə etmişdir. Müharibədən əvvəl iki ölkə arasında keçirilən birgə hərbi təlimlər, xüsusilə Naxçıvan daxil olmaqla Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində gerçəkləşmişdir. Bu təlimlər, qarşılıqlı hərbi əməkdaşlığın praktiki təzahürü kimi diqqət çəkmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycan dövləti Türkiyənin istehsalı olan İHA və SİHA-ları həm müharibədən əvvəl, həm də müharibə zamanı əldə edərək döyüş meydanında effektiv şəkildə istifadə etmişdir. İkinci Qarabağ müharibəsində təkcə Türkiyə hökuməti deyil, türk xalqı da Azərbaycana mənəvi və siyasi dəstəyini göstərmişdir. Ermənistanın Azərbaycana qarşı təxribatları nəticəsində bölgədə başlayan toqquşmalar və insan hüquqları pozuntularını yerində qiymətləndirmək məqsədilə, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin İnsan Hüquqları Araşdırma Komissiyasının sədri Hakan Çavuşoğlu və müxtəlif bölgələri təmsil edən millət vəkilləri Azərbaycana səfərlər etmişdir. [5]

İkinci Qarabağ müharibəsi, Azərbaycan və Türkiyə arasındakı strateji tərəfdaşlığı daha da gücləndirmişdir. Müharibə zamanı və ondan sonra hər iki ölkə bir-birinə göstərdiyi dəstək sayəsində münasibətlərini daha da möhkəmləndirmiş və birgə fəaliyyətlərini davam etdirmişdir. 2010-cu ilin 16 avqustunda imzalanmış “Strateji Tərəfdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım” sazişi 2020-ci ildən etibarən uzadılaraq 2030-cu ilə qədər qüvvədə qalmağa davam etmişdir. [1]

Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Azərbaycanla bağlı münasibətləri dəyərləndirərkən belə demişdir: *“Türkiyə olaraq Azərbaycanla münasibətlərimizdə hər zaman böyük lider Heydər Əliyevin ‘bir millət, iki dövlət’ şüarını özümüzə rəhbər aldığımız. Qazi Mustafa Kamal Atatürkün ifadəsi ilə desək, Azərbaycanın kədərini kədərimiz, sevincini sevincimiz bildik. Bu anlayışla Qarabağı 30 il boyunca sinəmizdə yara kimi daşıdıq.”* [6]

Bu sözlər, Türkiyənin Azərbaycanla olan qardaşlıq münasibətlərinə təkcə siyasi deyil, həm də dərin mənəvi və tarixi baxışla yanaşdığını aydın şəkildə ortaya qoyur.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Vətən müharibəsində Türkiyənin göstərdiyi dəstəklə bağlı belə qeyd etmişdir: *“Vətən müharibəsinin ilk günündən, ilk saatlarından etibarən Türkiyənin verdiyi siyasi və mənəvi dəstək Azərbaycan vətəndaşını qürurlandırdı, sevindirdi. Bütün dünyaya birliyimizi nümayiş etdiririk. 44 gün davam edən əməliyyatın hər günü şanlı tariximizdir – hər gün yeni şəhərlər, qəsəbələr, yüksəkliklər azad edildi. Biz uzun illər ərzində beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində mühüm siyasi və diplomatik təşəbbüslər irəli sürdük. Bu səylər nəticəsində bütün beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü tanıdı və dəstəklədi. Bu illər ərzində biz güc topladıq, iqtisadiyyatımızı və ordumuzu gücləndirdik.”* [6]

Bu tarixi qələbədən sonra Azərbaycan–Türkiyə münasibətləri yeni bir mərhələyə qədəm qoydu və bu birliyin rəsmi simvolu kimi 2021-ci il iyunun 15-də Şuşada imzalanan Şuşa Bəyannaməsi ilə daha da möhkəmləndirildi.

Şuşa Bəyannaməsinin giriş hissəsində, ilk olaraq Azərbaycan ilə Türkiyə arasındakı dostluq və qardaşlıq münasibətlərinə diqqət çəkilmiş, daha sonra iki ölkə arasında əvvəlki illərdə imzalanmış mühüm sənədlərə istinad edilmişdir. Bu sənədlər sırasında 1921-ci il tarixli Qars Müqaviləsi, 1994-cü ildə bağlanmış “Dostluq və Çoxşaxəli Əməkdaşlığın Genişləndirilməsi haqqında Saziş”, qarşılıqlı yardım və əməkdaşlıq protokolları, eləcə də 2010-cu ildə imzalanan “Strateji Tərəfdaşlıq və Qarşılıqlı Yardım haqqında Saziş” yer alır. Tərəflər bu sənədlərə istinad etməklə, onların hələ də qüvvədə olduğunu bir daha təsdiqləmiş və Şuşa Bəyannaməsinin əvvəlki razılaşmalarla ziddiyyət təşkil etmədən, əksinə, münasibətlərə yeni məzmun və strateji dəyər qazandırdığını bəyan etmişlər. Əgər 2010-cu il sazişi ilə iki ölkə arasındakı münasibətlər “Strateji Tərəfdaşlıq” səviyyəsinə yüksəldilmişdisə, 2021-ci il Şuşa Bəyannaməsi ilə bu əlaqələr artıq rəsmi olaraq “müttəfiqlik” səviyyəsinə çatdırılmışdır. [4]

Şuşa Bəyannaməsində yer alan “Türkiyə Respublikası və Azərbaycan Respublikası müstəqillik, suverenlik, ərazi bütövlüyü, beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərin toxunulmazlığı, dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq prinsiplərini rəhbər tutaraq müttəfiqlik münasibətlərinin qurulmasının siyasi və hüquqi mexanizmlərini müəyyən edirlər” ifadəsi, iki ölkənin əməkdaşlıq çərçivəsini müəyyənləşdirərək gələcəkdə oxşar tarixi hadisələrin təkrarlanmamasını təmin etməyə xidmət edir. Bəyannamədə eyni zamanda bildirilir ki, hər iki ölkə müstəqil xarici siyasət yürüdür və öz milli maraqlarını qorumağa çalışır. Türkiyə və Azərbaycan, regionda və dünyada sülhün və sabitliyin qorunması, mehriban qonşuluq münasibətlərinin inkişafı və təhlükəsizlik problemlərinin həlli üçün birlikdə çalışacaqlarını bəyan edirlər. Bu fikir, tərəflərin öz seçimlərində sərbəst olduğunu və münasibətləri pozmağa yönəlmiş cəhdlərə qarşı birgə mövqe nümayiş etdirdiklərini göstərir.

Şuşa Bəyannaməsinin siyasi baxımdan Azərbaycan üçün xüsusi önəmi vardır. Belə ki, Ermənistanın 30 il davam edən işğalına son qoyulması və torpaqlarımızın azad edilməsi prosesində Türkiyənin verdiyi mənəvi və siyasi dəstək həm xalqımız, həm də dövlətimiz tərəfindən yüksək dəyərləndirilmişdir. Hazırda Cənubi Qafqazda sabitliyin təmin olunması, iqtisadi və nəqliyyat əlaqələrinin bərpası, ölkələr arasında münasibətlərin normallaşdırılması və davamlı sülhün yaradılması istiqamətində Türkiyə və Azərbaycanın birgə təşəbbüsləri bu sahədə əməkdaşlığın nə qədər vacib olduğunu bir daha ortaya qoyur.

Nəticə etibarilə, 2021-ci il iyunun 15-də imzalanmış Şuşa Bəyannaməsi həm bölgənin geosiyasi mənzərəsinə təsir göstərən tarixi bir addım olmuş, həm də Azərbaycanın və Türkiyənin bütün sahələrdə inteqrasiyasını gücləndirən mühüm bir sənəd kimi çıxış etmişdir. Bu sənəd eyni zamanda hər iki ölkənin düşmənlərinə açıq bir mesaj olmaqla yanaşı, regionda yeni bir reallığın formalaşdığını da göstərir. [2]

Summary

ONE NATION, TWO STATES: THE STRATEGIC DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN-TURKEY RELATIONS

This article explores the development of strategic relations between Azerbaijan and Turkey based on historical, cultural, and political ties. Special attention is given to the period following the collapse of the Soviet Union, particularly Turkey's support during Azerbaijan's restoration of independence. Key stages of cooperation are analyzed, including the signing of the Agreement on Strategic Partnership and Mutual Assistance in 2010 and its role during the Second Karabakh War. The article emphasizes Turkey's political and moral support for Azerbaijan, as well as the significance of this collaboration for regional security. The focal point of the study is the Shusha Declaration, signed on June 15, 2021, which officially confirmed the allied nature of bilateral relations. The article concludes that this declaration marked not only a new phase in the development of ties between the two countries but also an important step toward ensuring stability and peace in the South Caucasus.

Keywords: Azerbaijan, Turkey, Shusha Declaration, Karabakh War, Allied Relations.

Резюме

ОДИН НАРОД — ДВА ГОСУДАРСТВА: СТРАТЕГИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ АЗЕРБАЙДЖАНО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ

В данной статье рассматривается развитие стратегических отношений между Азербайджаном и Турцией на основе исторических, культурных и политических связей. Особое внимание уделено периодам после распада Советского Союза, в частности поддержке Турции в годы восстановления независимости Азербайджана.

Анализируются ключевые этапы сотрудничества, включая подписание Соглашения о стратегическом партнёрстве и взаимной помощи в 2010 году и его роль во время Второй Карабахской войны. Подчёркивается политическая и моральная поддержка Турции Азербайджану, а также значение этого взаимодействия для региональной безопасности. Центральное место в статье занимает подписанная 15 июня 2021 года Шушинская

декларация, которая официально закрепила союзнический характер двусторонних отношений. Делается вывод о том, что эта декларация стала не только новой вехой в развитии отношений между двумя странами, но и важным шагом к обеспечению стабильности и мира в Южном Кавказе.

Ключевые слова: *Азербайджан, Турция, Шушинская декларация, Карабахская война, союзничество.*

ƏDƏBİYYAT

1. Al, A. (2023, Haziran). İkinci Karabağ Savaşı'nın Türkiye-Azerbaycan ekonomik ilişkisine etkisi. TESAM Akademi Dergisi, s. 55.
2. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi. (2021, 14 iyul). Şuşa Bəyannaməsinin imzalanması Azərbaycan Respublikasının müstəqillik tarixində ən önəmli hadisələrdən biridir <https://mod.gov.az/az/pre/36788.html>
3. Caferov, N. Azərbaycan-Türkiye askeri ilişkileri. Türkiye Azerbaycan Dergisi. <https://www.turkiyeazerbaycan.com/haber/azerbaycan-turkiye-askeri-iliskileri>
4. Özdemir, D.M., & Kantar, G. (2023). Şuşa Beyannamesi'nin önemi ve olası etkileri. Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi, 12 (2), 733-744.
5. Ögüt, S., & Ülkü, R. (2023). Türkiye'nin II Karabağ Savaşı'ndaki rolünün uluslararası hukuk açısından değerlendirilmesi [Evaluation of Turkey's role in the Second Karabakh War from international law]. Gaziantep University Journal of Social Sciences, 22 (1), 310-325.
6. Türkiye-Azerbaycan Dergisi. Ajans Turka. <https://www.turkiyeazerbaycan.com/8.pdf>

КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ЦИФРОВОЙ ДИПЛОМАТИИ В ТЮРКСКОМ МИРЕ: ОПЫТ МУЛЬТИКУЛЬТУРНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА

Майя ДЖАФАРГУЛИЕВА

Бакинский славянский университет

E-mail: jafarguliyeva.mayya@gmail.com

ORCID ID:0000-0003-1905-6840

Введение

В мире, который становится все более взаимосвязанным и управляемым цифровыми технологиями, дипломатия больше не ограничивается традиционными посольствами и официальными визитами. Возникновение цифровой дипломатии изменило способы взаимодействия государств друг с другом, обеспечив общение в режиме реального времени, культурный обмен и работу с общественностью за пределами границ. В рамках этого развивающегося ландшафта культурная дипломатия - использование культурных форм и ценностей для укрепления взаимопонимания и сотрудничества - обрела новую динамичную платформу в Интернете. Это развитие особенно важно в контексте тюркского мира - культурно-языкового сообщества, простирающегося от Анатолии до Центральной Азии, где усилия по региональной интеграции набирают обороты.

Среди стран тюркского мира Азербайджан занимает уникальное положение как в географическом, так и в культурном плане. Как страна, давно принявшая мультикультурализм в качестве основного элемента своей национальной идентичности, Азербайджан представляет себя в качестве моста между Востоком и Западом, традициями и современностью, тюркским наследием и глобальным взаимодействием. В последние годы Азербайджан все чаще использует цифровые инструменты - от кампаний в социальных сетях

до виртуальных культурных выставок - для пропаганды своих мультикультурных ценностей и укрепления связей с тюркскими государствами. Эти усилия - не просто акты культурного просвещения; они являются стратегическими инструментами для укрепления «мягкой силы» Азербайджана и продвижения регионального единства.

Цель данной статьи - изучить культурные аспекты цифровой дипломатии Азербайджана в более широких рамках тюркской интеграции, уделив особое внимание тому, как мультикультурная идентичность Азербайджана формирует и усиливает его дипломатические нарративы. Анализируя цифровые платформы, трансграничные культурные инициативы и институциональные стратегии, данное исследование стремится ответить на следующие вопросы: Как Азербайджан использует цифровую дипломатию для продвижения культурной интеграции в тюркском мире? И какую роль играет мультикультурализм в формировании этого цифрового взаимодействия?

Отвечая на эти вопросы, статья способствует более глубокому пониманию того, как цифровая дипломатия может служить мостом между национальной идентичностью и региональным сотрудничеством, подчеркивая стратегическую ценность мультикультурализма в укреплении единства без стирания разнообразия.

Теоретическая основа исследования

Концептуальная основа для анализа культурной цифровой дипломатии Азербайджана в контексте тюркского мира пересекается с теориями цифровой дипломатии, культурной дипломатии, мягкой силы и мультикультурализма.

Цифровая дипломатия, часто называемая электронной дипломатией или кибердипломатией, относится к использованию цифровых технологий, в частности интернета и социальных медиа, государственными и негосударственными акторами для достижения дипломатических целей. По мнению Бюлы и Холмса (2015), цифровая дипломатия трансформирует традиционное государственное управление, позволяя в режиме реального времени вовлекать общественность, формировать нарратив и создавать имидж за пределами традиционных дипломатических кругов. В контексте Азербайджана цифровая дипломатия служит инструментом брендинга страны, культурной пропаганды и проецирования «мягкой силы» на тюркский регион.

Культурная дипломатия - это поддомен публичной дипломатии, который подразумевает использование культурных форм выражения - таких как язык, искусство, традиции, фестивали и наследие - в качестве инструментов внешней политики. Культурная дипломатия - это «обмен идеями, информацией, искусством и другими аспектами культуры между странами и их народами с целью укрепления взаимопонимания». Она играет решающую роль в построении долгосрочных отношений и культурной близости между государствами. В тюркском контексте общие культурные символы, такие как Навруз, эпическая литература (например, «Деде Коркут») и тюркская музыка, используются для укрепления солидарности и единства.

Концепция «мягкой силы», предложенная Джозефом Наем, означает способность страны привлекать и кооптировать, а не принуждать, используя культурную привлекательность, ценности и политику. Мягкая сила особенно актуальна при анализе того влияния, которое Азербайджан стремится оказать на тюркский мир с помощью цифровых культурных инициатив. Стратегии «мягкой силы» предполагают формирование предпочтений посредством привлекательности и притягательности - качеств, которые усиливаются мультикультурной репрезентацией и инклюзивными нарративами.

Мультикультурализм, как социально-политическая модель и нормативная ценность, означает мирное и инклюзивное сосуществование множества культурных, этнических и религиозных групп в рамках одного национального государства. Азербайджан институционализировал мультикультурализм через правовые рамки, президентские инициативы и культурную политику. С дипломатической точки зрения мультикультурализм - это не только феномен внутреннего управления, но и стратегический нарратив, укрепляющий международный

имидж Азербайджана как государство укрепляющего принципы толерантности и мирного сосуществования. Проецируемый через цифровые платформы, этот нарратив повышает легитимность и лидерство Азербайджана в культурно разнообразном тюркском сообществе.

Концепция регионализма - в частности, культурного регионализма - лежит в основе интеграционных усилий в тюркском мире. Региональная идентичность, основанная на общих языковых корнях, традициях и исторической памяти, все больше укрепляется через структуры культурного сотрудничества, такие как ТЮРКСОЙ, Организация тюркских государств и региональные медиа-инициативы. Цифровая дипломатия предлагает современное средство для продвижения этого культурного регионализма, особенно через символическое представление и коллективные культурные проекты. Объединив эти рамки, мы объяснили цифровую дипломатию Азербайджана как многослойную культурную стратегию: она основана на «мягкой силе», осуществляется с помощью цифровых инструментов, руководствуется мультикультурными ценностями и ориентирована на региональную культурную интеграцию. Эти линзы позволяют всесторонне рассмотреть как содержание, так и контекст культурного взаимодействия Азербайджана с тюркским миром.

Цифровые платформы как инструменты культурной дипломатии

По мере того как XXI век пересматривает дипломатию с помощью технологий, цифровые платформы становятся центральными инструментами в практике культурной дипломатии. Эти платформы позволяют государствам создавать и распространять нарративы, вовлекать иностранную общественность и продвигать культурную идентичность быстрыми, интерактивными и далеко идущими способами. Для таких стран, как Азербайджан, приверженных принципам мультикультурализма и тюркской солидарности, цифровые платформы представляют собой стратегическое пространство для укрепления культурных связей и проецирования «мягкой силы» на весь регион.

Правительство и культурные учреждения Азербайджана все чаще используют цифровые инструменты для пропаганды национального наследия и мультикультурных ценностей. Министерство культуры Азербайджана, Фонд Гейдара Алиева и дипломатические представительства Азербайджана используют веб-сайты, социальные сети (Facebook, Twitter/X, Instagram, YouTube) и цифровые архивы для обмена контентом, подчеркивающим богатство азербайджанской культуры. На этих платформах можно увидеть виртуальные выставки, документальные фильмы и культурные представления, рассказывающие о тюркских и местных традициях, таких как музыка мугам, ковроткачество и кулинарное наследие.

Фонд Гейдара Алиева, в частности, играет ведущую роль в организации цифровых культурных фестивалей и мероприятий, доступных для международной аудитории. Его проекты часто подчеркивают роль Азербайджана как мультикультурного и межкультурного моста в регионе - образ, который соответствует его внешней политике и целям регионального взаимодействия.

Цифровые платформы все чаще используются для реализации тюркских культурных инициатив. Например, такие мероприятия, как празднование Навруза, Дни тюркской культуры и виртуальные книжные ярмарки, совместно продвигаются в Интернете ТЮРКСОЙ и участвующими странами-членами. Азербайджан активно участвует в этих мероприятиях, демонстрируя общие тюркские традиции наряду со своими уникальными культурными проявлениями. В 2022 году ТЮРКСОЙ и азербайджанские институты сотрудничали в организации музыкальных представлений и вебинаров, посвященных общему культурному наследию, которые транслировались в прямом эфире на YouTube и Facebook.

Такое цифровое взаимодействие укрепляет региональную солидарность, способствует формированию чувства принадлежности к тюркскому сообществу и демонстрирует

разнообразие в рамках этого единства. Культурная дипломатия, осуществляемая по этим каналам, носит не только символический, но и стратегический характер, формируя региональную культурную идентичность в цифровом пространстве. Одной из отличительных черт цифровой дипломатии Азербайджана является акцент на мультикультурализме как части его национальной идентичности. Онлайн-контент часто подчеркивает мирное сосуществование различных этнических и религиозных групп в Азербайджане - азербайджанцев, лезгин, русских, евреев и других - и пропагандирует это разнообразие в качестве модели региональной гармонии (Afandiyeva, G. (2021).

Например, во время международных цифровых мероприятий и культурных форумов представители Азербайджана часто рассказывают о межкультурном диалоге и религиозной терпимости, используя их в качестве инструментов «мягкой силы» и регионального влияния. Эти идеи особенно привлекательны в многообразном тюркском регионе, где многие государства также борются с проблемами идентичности, плюрализма и культурной интеграции.

Ключевым преимуществом цифровой дипломатии является ее привлекательность для молодых поколений. Азербайджанские культурные учреждения все чаще используют интерактивный контент, короткие видеоролики (например, Instagram Reels, TikTok) и молодежные кампании для вовлечения студентов и молодых специалистов по всему тюркскому миру. Такие программы, как онлайн-конкурсы эссе, молодежные диалоги и совместные вебинары, поощряют активное участие и культивируют общее чувство тюркской идентичности с помощью цифровых средств. Расширяя возможности молодежи и способствуя межкультурному образованию в Интернете, Азербайджан вносит свой вклад в создание долгосрочных культурных связей и лидерства на тюркском пространстве (Egeresi, 2023, 54).

Культурная интеграция в тюркском мире с помощью цифровых средств

Культурная интеграция тюркского мира набирает обороты в последние десятилетия, подпитываемая общими языковыми, историческими и цивилизационными связями между тюркоязычными народами. В то время как традиционная дипломатия и межправительственное сотрудничество играют свою роль, цифровые средства стали мощным фактором, способствующим культурной сплоченности, особенно в плане повышения осведомленности общественности, культурного диалога и формирования общей идентичности. В данном разделе рассматривается, как цифровые средства способствуют культурному объединению тюркского мира, с акцентом на активную роль Азербайджана в этом процессе (Raev, 2024, с. 7).

Цифровые платформы позволяют тюркским государствам создавать и распространять общие нарративы, которые подчеркивают общие исторические корни, героев, праздники и ценности. Документальные онлайн-фильмы, виртуальные музеи и совместные цифровые публикации - часто в сотрудничестве с ТЮРКСОЙ, Организацией тюркских государств (ОТС) и министерствами культуры - служат формированию коллективной памяти среди тюркского населения. В качестве примера можно привести виртуальные выставки, посвященные «Эпосу о Деде Коркуте» - основополагающему литературному произведению тюркского мира; совместные видеопродукты, посвященные объектам тюркского наследия, включенным в список ЮНЕСКО; а также празднование исторических событий и деятелей посредством скоординированных цифровых кампаний. Такие инициативы укрепляют чувство принадлежности к тюркскому цивилизационному пространству, преодолевая географические и политические разрывы (Akıllı, 2019, с.10).

Азербайджан, благодаря своей мультикультурной дипломатии и стратегической цифровой пропаганде, позиционирует себя в качестве центрального игрока в региональной культурной интеграции (Mamedov, 2020, с. 52). Он не только предоставляет контент, но и часто возглавляет и проводит онлайн-форумы, конференции и межкультурные диалоги. Например, во время своего ротационного председательства в Организации тюркских

государств Азербайджан запустил несколько цифровых культурных проектов, направленных на поощрение участия молодежи в цифровых конкурсах на тему тюркской идентичности, проведение вебинаров по мультикультурализму и тюрко-исламскому наследию, а также организацию онлайн-фестивалей музыки и кино с участием артистов из всех стран-членов. Подчеркивая как общность, так и разнообразие, Азербайджан продвигает инклюзивное видение тюркского единства, основанного на общем наследии, но обогащенного местной самобытностью.

Язык также играет основополагающую роль в культурной интеграции. Цифровые инструменты позволили расширить ресурсы для изучения языка, совместные образовательные платформы и тюркологические программы онлайн. Образовательные веб-сайты и мобильные приложения теперь предлагают сравнительные языковые инструменты между азербайджанским, казахским, киргизским, узбекским и турецким языками, способствуя межъязыковому пониманию. Такие платформы, как AVRASYA.DİL, e-TURKSOY и виртуальные лекции UNEC, стали пространством для академического сотрудничества и культурного диалога (Altun., 2022, с. 6). Эти платформы способствуют межуниверситетскому сотрудничеству, совместным исследованиям и молодежному обмену без необходимости физических поездок, что особенно актуально в условиях постпандемического кризиса.

Помимо контента, цифровая координация между тюркскими государствами посылает символические сигналы единства региональной и глобальной аудитории. Одновременные культурные онлайн-мероприятия, совместные памятные дни и взаимное продвижение на государственных платформах помогают создать видимое и постоянное присутствие тюркского единства в цифровом ландшафте. Такая символическая интеграция укрепляет «мягкую силу» и повышает глобальную осведомленность о культурном значении тюркского мира. Цифровая дипломатия в этом контексте является не только средством коммуникации, но и инструментом формирования идентичности и построения региона.

Политические рекомендации по укреплению цифровой культурной дипломатии

В свете растущего значения цифровых инструментов в культурной интеграции и дипломатии, особенно в контексте тюркского мира, предлагаются следующие политические рекомендации для повышения эффективности, инклюзивности и устойчивости цифровой культурной дипломатии:

1. Институциональная координация и стратегия

- Разработка единой стратегии цифровой дипломатии среди членов Организации тюркских государств (ОТГ), включая общее видение и ежегодные культурные темы.
- Создание совместной тюркской цифровой культурной платформы, объединяющей мультимедийный культурный контент, образовательные инструменты и календари мероприятий на нескольких тюркских языках.

2. Инвестиции в многоязычный и инклюзивный контент

- Расширить производство многоязычного цифрового контента, доступного для различных этнических и культурных групп в каждой тюркской стране.
- Освещайте истории успеха мультикультурализма (например, религиозную гармонию Азербайджана или этническое разнообразие Казахстана), чтобы укрепить региональные ценности толерантности и сосуществования.

3. Привлечение молодежи и академических кругов

- Поощрять участие молодежи в культурных конкурсах в Интернете, кампаниях в социальных сетях и стажировках в культурных учреждениях.
- Продвигать совместные университетские программы и виртуальные обмены по тюркологии, культурной дипломатии и цифровым коммуникациям.

4. Повышение цифровой грамотности и развитие инфраструктуры

- Предлагать культурным дипломатам и государственным служащим тренинги по цифровой дипломатии, межкультурной коммуникации и созданию контента.

- Обеспечить равный доступ к цифровым инструментам для городского и сельского населения, чтобы избежать цифрового отчуждения в культурной жизни.

Заклучение

Будущее цифровой дипломатии в тюркском мире многообещающе, однако оно будет в значительной степени зависеть от устойчивого сотрудничества, инноваций и инклюзивности. Поскольку цифровое пространство продолжает формировать общественное сознание и трансграничные связи, у тюркских государств есть уникальная возможность создать плюралистическое, ориентированное на молодежь и культурно яркое цифровое сообщество.

Азербайджан, демонстрирующий приверженность мультикультурализму и цифровым инновациям, может и дальше служить моделью и посредником для регионального культурного сотрудничества. По мере продвижения региона к большей экономической и политической интеграции цифровая культурная дипломатия будет играть стратегическую роль в укреплении общих ценностей и идентичности не только через правительственные инициативы, но и через гражданское общество, научные круги и искусство.

В этом меняющемся ландшафте мультикультурализм должен рассматриваться не как мягкий аспект дипломатии, а как основной элемент миростроительства, региональной идентичности и человеческого развития. Интеграция различных голосов и нарративов позволит цифровому тюркскому миру не только объединиться по этническому и языковому признаку, но и укрепиться благодаря своему богатому культурному разнообразию. Культурная интеграция в тюркском мире значительно продвигается с помощью цифровых средств. Эти инструменты позволяют совместно создавать культурный контент, передавать общие ценности и стратегически усиливать общие нарративы. Цифровая культурная дипломатия Азербайджана, основанная на его мультикультурной идентичности, играет ключевую роль в этих преобразованиях, позиционируя страну как участника и посредника тюркского единства в цифровую эпоху.

Xülasə

TÜRK DÜNYASINDA RƏQMİTAL DİPLOMATİYANIN MƏDƏNİ ASPEKTLƏRİ: MULTIKULTURAL AZƏRBAYCAN MƏSƏLƏSİ

Bu məqalə Azərbaycanın rəqəmsal diplomatiyadan daha geniş türk dünyası ilə əlaqə yaratmaq üçün mədəni bir vasitə kimi istifadəsini araşdırır və xüsusilə multikulturalizmin – Azərbaycanın milli kimliyinin əsas komponenti kimi – rəqəmsal platformalar vasitəsilə necə proqnozlaşdırıldığı və qəbul edildiyinə diqqət yetirir. Tədqiqat nümunələrini araşdıraraq, məqalə rəqəmsal diplomatiyanın mədəni inteqrasiya üçün strateji alət kimi necə xidmət etdiyini vurğulayır. Bundan əlavə, Azərbaycanın multikultural xarakterinin müxtəlifliyə hörməti qoruyaraq ortaq türk mədəni kimliyinin təşviqində unikal vasitəçilik və birləşdirici rol oynamağa necə imkan verdiyi müzakirə olunur.

Açar sözlər: yumşaq güc, rəqəmsal diplomatiya, mədəniyyət, inteqrasiya, multikulturalizm, Azərbaycan

Summary

CULTURAL ASPECTS OF DIGITAL DIPLOMACY IN THE TURKIC WORLD: THE CASE OF MULTICULTURAL AZERBAIJAN

This paper explores Azerbaijan's use of **digital diplomacy** as a cultural tool to engage with the broader **Turkic world**, focusing particularly on how **multiculturalism** — as a core component of Azerbaijan's national identity — is projected and received through digital platforms. By examining case studies, the paper highlights how digital diplomacy serves as a strategic instrument for cultural integration. Furthermore, it discusses how Azerbaijan's multicultural character enables it to play a unique mediating and unifying role in fostering a shared Turkic cultural identity while maintaining respect for diversity.

Keywords: *soft power, digital diplomacy, culture, integration, multiculturalism, Azerbaijan*

ЛИТЕРАТУРА

1. Afandiyeva, G. (2021). *Azerbaijan Known for Its Cultural Diversity*. *Turkic World Magazine*.
2. Altun, F. (2022). *The Organisation of Turkic States' Digital Communication and Digital Diplomacy Perspective*. *Bilig*, (106), 3-28.
3. Akıllı, E. (2019). *Turksoy, Turkic Council and Cultural Diplomacy: Transactionalism Revisited*. *Bilig*, (91), 1-20.
4. Egeresi, Z. (2023). *Azerbaijan and the Turkic World*. *Insight Turkey*, 25(2), 53-70.
5. Mamedov, Z. (2020). *Azerbaijan's Model of Multiculturalism in International Relations*. *Journal of Intercultural Communication*, (52).
6. Organization of Turkic States. (2023). *Cultural Cooperation and Integration Strategy 2023–2030*. OTS Reports.
7. Raev, S. (2024). *TURKSOY's Cultural Diplomacy: Large-Scale Projects, National Values, Focus on Youth*. *The Astana Times*.
8. TURKSOY. (2023). *Annual Report on Cultural Events*. [online].

ПРЕВРАЩЕНИЕ ТЮРКСКОГО МИРА В ЦЕНТР ГЕОПОЛИТИЧЕСКОЙ СИЛЫ

Mehriban BABAYEVA

Bakı Slavyan Universiteti,

Azərbaycan tarixi və multikulturalizm kafedrası, müəllim,

E-mail: mehriban.babayeva@bsu-uni.edu.az

ORCID ID: 000-0005-1008-074X

Введение

Тюркский мир – является одним из формирующихся геополитических центров, объединяющий страны, связанные языковыми, этническими и культурно- историческими корнями. Основная цель нынешней статьи — провести анализ политической эволюции Тюркского мира на пути становления его потенциальной силой геополитического центра. Тюркский мир включает в себя Турцию, Азербайджан, Узбекистан, Казахстан, Туркменистан и Кыргызстан, а также тюркоязычное население регионов Китая, России, Ирана и других странах. Первоначально это понятие носило культурный, этнический и языковой характер, но с конца XX — начала XXI века происходит политизация данного процесса. Основная роль в этом процессе отводится Турции [2]. Тюркские государства, объединяющие народы, говорящие на тюркских языках и имеющие общие исторические и культурные корни, с конца XIX и в XX веке с точки зрения глобальной политики были сравнительно незначительными. Но распад Советского Союза в 1991 году и следующее за этим восстановление независимости тюркских республик на Кавказе и в Центральной Азии изменили политическую карту. Эти события стали важным поворотным пунктом, который открыл новые горизонты для развития и формирования многосторонних отношений как внутри тюркского мира так и с другими государствами. Изменения в тюркских странах позволили им стать главными участниками международных процессов, активно влиять как на региональную политику так и на мировую политику [2].

Роль региональных альянсов, Тюркского совета

В 2009 году был создан Тюркский совет, который стал важной ареной для экономического и политического сотрудничества между тюркскими странами. Этот совет объединяет Турцию, Азербайджан, Киргизию, Казахстан и Узбекистан, и выступает руководящей основой для координации сил в области экономики, культуры, и

безопасности. Турция выступает как объединяющая сила тюркской интеграции и ведет активную внешнюю политику направленную на укрепление связей с другими тюркскими странами. Пример этого выше сказанное- т.е. создание Тюркского совета (ныне Организации тюркских государств) стало важным шагом к укреплению сотрудничества [3]. ОТГ включает в себя как полноправных членов, так и наблюдателей таких как Туркменистан и Венгрия. Главные её цели — углубление политической, экономической и культурной интеграции. Важное значение имеет концепция «Тюркского века», которая продвигается в официально-деловой платформе Турции. ОТГ становится платформой для обработки одинаковой внешне-политической линии и повестки [3]. Анкара предлагает проекты как в сферах обороны и энергетики так в сферах транспорта и культуры. Военные учения, проводимые Турцией и сотрудничество в оборонной промышленности усиливают её влияние в регионе. Проводимые совещания и продвигаемые проекты Тюркского совета направлены на укрепление сил тюркских государств и развитие единой внешне-политической линии. Важным направлением работы совета является создание совместных инвестиционных программ и экономических коридоров, которые способствуют развитию экономики и укреплению авторитета на мировой арене.

Одним из приоритетов внешней политики Азербайджана является развитие связей с тюркскими государствами. Выступая с этих позиций, Азербайджан усердно работает для укрепления единства и повышения влияния и роли Организации тюркских государств (ОТГ) в мире. В создание и развитие этой структуры, ставшей центром силы, роль Азербайджана неоспорима. Президент Ильхам Алиев в своей речи на инаугурации 14 февраля 2024 года, высоко оценил важность этого единства и подчеркнул, что проводимая Азербайджаном политика отчетливо демонстрирует это: «Это для нас основная международная организация, потому что это наша семья. У нас нет другой семьи. Наша семья - это тюркский мир». Инициативы исходящие от Азербайджана, носят последовательный характер и служат объединению тюркских стран. Пленарная сессия Парламентской Ассамблеи тюркских государств -Türk, которая прошла в начале июня в Баку, придаст несомненный новый толчок к последовательному расширению взаимодействия и сотрудничества между тюркскими государствами, ведущих к объединению народов с общей культурой, историей, языком, духовными ценностями. Каждая из тюркских стран вносит свой вклад в углубление многосторонних связей между нашими странами. В июле 2024 года по инициативе Президента Ильхама Алиева в городе Шуша прошел неформальный саммит ОТГ [1]. Такие инициативы ведут к последовательным контактам и укрепляют единство тюркских стран. Саммит, проводимый в городе Шуша имеет историческое значение, так-как этот город является символом солидарности и победы тюркского мира. В послевоенный период, после освобождения, в городе Шуша проводятся активные восстановительные работы. Братская доля стран-членов ОТГ также имеется в построении новых городов и поселков, возводимых на развалинах Карабаха и Восточного Зангезура. По инициативе и при финансовой поддержке Казахстана и Узбекистана в освобожденных районах уже построены и функционируют школа и центр искусств. Президенты Азербайджана Ильхам Алиев и президент Кыргызстана Касым-Жомарт Токаев залили фундамент школьного здания в Агдаме. Венгрия, которая является наблюдателем в ОТГ, оказала финансовую поддержку для построения школы в Джебраильском районе. С участием компаний из братской Турции в освобожденных от оккупации районах в жизнь масштабные проекты, создается большая транспортная инфраструктура[1].

Безопасность и военные альянсы

Тяжелая политическая ситуация в Центральной Азии требует тюркские страны активно работать над вопросами безопасности. Сотрудничество, проводимое в рамках коллективных систем безопасности, таких как Организация Договора о коллективной безопасности (ОДКБ), служат укреплению их обороноспособности на фоне усиления

военной активности между государствами региона. Основным моментом является поддержание политической и военной стабильности в тюркских странах.

Экономическое сотрудничество

Экономическое сотрудничество является одним из основополагающих факторов превращения тюркского мира в геополитическую силу. Создание независимых тюркских государств на Кавказе и в Центральной Азии привело к образованию разносторонних экономических объединений, направленных на развитие торговых связей и закрепление энергетической безопасности региона. В этом направлении значимую роль играют такие проекты, как железнодорожные маршруты и Центральноазиатские газопроводы, которые соединяют тюркские государства с Китаем и Европой. Строительство объектов инфраструктуры, таких как Транссибирская железная дорога, намного улучшает перевоз и способствует закреплению связей между государствами. Данные проекты укрепляют геополитическое влияние региона и создают новые экономические возможности.

Расположение на стыке Европы и Азии, дает Тюркскому миру возможность контролировать главные энергетические и транспортные коридоры, что усиливает его стратегическое значение на международной арене. Кавказ и Центральная Азия играют важную роль в создании проектов энергетических маршрутов, таких как трансазиатские нефтепроводы и газопроводы. Турция, как основная страна в регионе, активно проводит проекты как "Турецкий поток" и "Средний коридор", которые развивают стратегическую инфраструктуру. Эти проекты направлены на увеличение транзита энергетических ресурсов через территорию тюркских государств. Такая вовлеченность в межэкономические и международные проекты обеспечивают странам Тюркского мира растущую значимую силу в геополитических процессах [2]. В реализации внешнеторговых операций между странами-членами ОТГ Турция занимает первое место с долей 84%. Казахстан (8%), Туркменистан (5%), Узбекистан (3%). Преобладание Турции в этом списке связано с оборотом энерготорговли, она является единственной страной среди стран-членов ОТГ, имеющей значительную долю в экспорте энергетических продуктов Азербайджана: 17% природного газа и 1% сырой нефти экспортируется в Турцию из нашей страны. [1].

Для дальнейшего расширения экономических связей открываются широкие возможности, этому способствуют железнодорожная линия Баку-Тбилиси-Карс и газопровод TANAP, к которым могут присоединиться другие тюркские и тюркоязычные страны. Большая часть продукции хлопковой и химической промышленности, лидирующих в ненефтяном экспорте Азербайджана, также экспортируется в братскую страну. У Азербайджана имеются соглашения о свободной торговле с тюркскими государствами и преференциальное торговое соглашение с Турцией[1].

Культурная интеграция

Культурная интеграция является важным фактором, способствующим усилению геополитической роли тюркского мира. Большое влияние на укрепление связей между тюркскими странами, оказывает народное единство, выражающееся в совместном наследии, общих культурных ценностей и традициях. Объединенные культурные фестивали, проекты, культурные и образовательные обмены способствуют укреплению социальной и политической сплоченности между тюркскими странами. Такие проекты как сотрудничество в области высшего образования и Тюркская академия также играют основную роль в культурной интеграции и в дальнейшем развитии внешней политики тюркских государств. Наряду с этим нужно отметить работу таких организаций, как Türksoy и Фонд тюркской культуры и наследия, которые входят в семью ОТГ. Она выполняет просветительно-гуманитарную миссию, также вносят большой духовный вклад в жизнь тюркских народов[4].

Конкуренция с другими странами

Несмотря на то что Тюркский мир с каждым днем еще больше усиливается, к сожалению существует ряд факторов, которые препятствуют его становлению как полноправного геополитического центра. Прежде всего, это соперничество с классическими мировыми силами, такими как Россия, США и Китай. Вмешательство России в дела Центральноазиатских стран, а также ее исторические связи с бывшими советско-тюркскими республиками играют основную роль в потере этими странами некоторой политической автономии. В свою очередь Китай, создает конкуренцию Турции и ее союзникам в экономической сфере, активно развиваясь в рамках инициативы "Один пояс, один путь" [3].

Современные перспективы и вызовы

Перед тюркскими странами стоят новые вызовы, исходящие из-за неопределенности в мировой политике, вызванные угрозами безопасности, такими как терроризм, энергетическая нестабильность и изменения климата. Нужно отметить, что тюркские государства стремятся укрепить внутреннюю стабильность, развивают оборонные возможности и активно работают над созданием коллективных систем безопасности. На фоне этих значимых изменений тюркские республики видят свою роль в создании нового мира, который основан на принципах устойчивого развития, сотрудничества и взаимного уважения. Также Тюркские государства сталкиваются с рядом внутренних трудностей, включая различия в экономической развитости, внешней политике и политических системах между членами Организации тюркских государств. Но потенциал тюркского мира, как региона со стратегически удобным расположением и большими природными ресурсами, открывает перед ним широкие перспективы дальнейшего развития и укрепления. Главными аспектами остаются углубление экономической и политической интеграции, создание пунктов единой внешней политики, а также укрепление культурных и оборонных связей [3].

Географическое расположение Азербайджана, расположенного на перекрестке транспортных торговых путей, приводит к увеличению с каждым днем его международного значения. Исходя из этого, в ОТГ рассматривается соглашение о совместных перевозках, предусматривающее перевоз всех видов грузов через Азербайджан. Соглашение принесет Азербайджану и другим членам ОТГ большие экономические прибыли [1].

Заключение

Процесс трансформации Тюркского мира в геополитический центр силы находится в стадии формирования и усиления. При условии дальнейшей консолидации усилий и эффективной интеграции стран региона Тюркский мир может взять на себя важную роль на мировой арене. Способности тюркских государств поддерживать баланс интересов между внешним давлением со стороны главных держав мира и внутренними вызовами, открывают широкие перспективы тюркской интеграции [4]. Тюркский мир, таким образом из года в год увеличивает свое влияние как центр важной силы в геополитике. Укрепление политических, культурных, экономических связей и расширение военных, политических организаций позволяют этим странам не только укрепить свою внутреннюю стабильность, но также и повлиять на глобальные мировые процессы. В не далеком будущем тюркские государства станут одним из ведущих центров экономической и политической власти.

Xülasə

TÜRK DÜNYASININ GEOPOLİTİK GÜC MƏRKƏZİNƏ DÖNÜŞMƏSİ

Ortaq mədəni, dil və tarixi ənənələrə malik müxtəlif şəxsiyyətləri birləşdirən türk dünyası dünya siyasətində və iqtisadiyyatında getdikcə daha mühüm aktora çevrilir. Sovet İttifaqının dağılması və suveren türk cümhuriyyətlərinin yaranması regionun geosiyasi əhəmiyyətinin güclənməsinin təşəbbüskarı oldu. Bu məqalədə türk dövlətlərinin beynəlxalq dominantlıq mərkəzləri kimi transformasiyasına töhfə verən komponentlər qiymətləndirilir. Burada strateji tərəfdaşlıq, iqtisadi əməkdaşlıq, Türk Şurasının mövqeyi və digər təşkilatların bölgədəki rolu,

mədəni integrasiya ilə bağlı narahatlıqlar təhlil edilir. Beynəlxalq təhlükəsizlik kimi global miqyasda mövcud çağırışları nəzərə alaraq.

Açar sözlər: *Türk dövlətləri, geosiyasi güc, Türk Şurası, Türkiyə.*

Summary

TRANSFORMATION OF THE TURKISH WORLD INTO A CENTER OF GEOPOLITICAL POWER

The Turkic world, uniting different individuals with common cultural, linguistic, and historical traditions, is becoming increasingly crucial actor in world politics and economy. The Soviet Union's collapse and the establishment of sovereign Turkic republics served as initiators for the strengthening of the region's geopolitical significance. This article evaluates the components that contribute to the transformation of Turkic states as centers of international dominance. It analyzes concerns of strategic partnerships, economic collaboration, the position of the Turkic Council and the role of other organizations in region, along with cultural integration. Considering the present challenges in global scale such as international security.

Keywords: *Turkic states, geopolitical power, Turkic Council, Türkiye.*

ЛИТЕРАТУРА

1. Бабазаде Абульфаз Бакинский рабочий - 2024.- 2 июля, №115.- С.1, 3.
2. Кулыкбаева, А. А. "Геополитическое значение Центральной Азии и тюркских государств" // Международные отношения, 2018.
3. Петров, С.А. Россия и Китай в Центральной Азии: новые вызовы для Тюркского мира. Журнал "Восточная политика", 2021, №3, с. 45-56. Сулейменов, И. Т. "Тюркский совет: новые перспективы и вызовы" // Геополитика и безопасность, 2020.
4. Feyziyev C.E. Müstəqil türk dövlətləri arasında siyasi-mədəni integrasiyanın humanitar əsasları.

XX YÜZİLLİYİN ÜÇÜNCÜ DEKADASINDA TÜRKİYƏ-SSRİ MÜNASİBƏTLƏRİNDƏ DƏYİŞİKLİKLƏRİN CƏNUBİ QAFQAZA VƏ NAXÇIVANA TƏSİRLƏRİ

Münəvvər SÜLEYMANOVA

Naxçıvan Dövlət Universitetinin

Ümumi tarix kafedrasının müəllimi

E-mail: alexandra.tarverdiyeva@mail.ru

Giriş

XX əsrin ilk yarısında beynəlxalq münasibətlər sistemində baş verən dərin dəyişikliklər, yeni siyasi quruluşların meydana çıxması və ideoloji qarşıdurmalar Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Sovetlər Birliyi arasında münasibətlərə də birbaşa təsir göstərdi. 1920-ci illərdə yaranmış əməkdaşlıq və qarşılıqlı ehtimad üzərində qurulmuş münasibətlər 1930-cu illərdə həm global, həm də regional kontekstdə yeni mərhələyə daxil oldu. Bu dövr xüsusilə Cənubi Qafqaz regionu üçün mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Sovet rəhbərliyi Türkiyənin bölgədə artan təsirindən narahatlıq keçirir, bu təsiri məhdudlaşdırmaq üçün diplomatik və daxili siyasi vasitələrdən istifadə edirdi. Bu çərçivədə Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasına da xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu cəhətdən 1930-cu illərdə SSRİ-Türkiyə münasibətlərinin Cənubi Qafqaz kontekstində təhlili, Naxçıvana yönəlik sovet siyasətinin daxili və xarici səbəblərinin araşdırılması aktual əhəmiyyət kəsb edir. Çünki iki dövlət arasında o dövrdə münasibətlərdə baş verən dəyişikliklərin region əhalisinə təsirləri şəxsizdir.

Türkiyə - SSRİ münasibətlərində dəyişikliklər

XX əsrin 20-ci illərində Türkiyə Cümhuriyyəti ilə SSRİ arasında qarşılıqlı yardım ehtiyacından doğan yaxınlaşma cəhdləri hər iki ölkədə yeni yaradılmış sistemlərin oturması ilə tədricən zəifləməyə başladı. Doğrudur, XX əsrin 30-cu illərində hələ Türkiyə ilə SSRİ arasında dərin çatlar yaranmamışdı. Lakin Sovet İttifaqı artıq Türkiyənin əvvəlki kimi Qafqaz bölgəsində aktiv siyasət yürütməsini qəbul etmir, bu regionda cərəyan edən prosesləri Sovet İttifaqının daxili məsələsi kimi qiymətləndirirdi. Bununla belə Mustafa Kamal paşanın Türkiyə Cümhuriyyətinin prezidenti olduğu dövrdə Türkiyə Cümhuriyyəti Sovetlərlə aktiv diplomatik əlaqələrini davam etdirirdi. 1931-ci ilin martında Türkiyə Cümhuriyyəti və SSRİ iki dövlət arasında hələ 1925-ci ildə imzalanmış müqaviləyə uyğun olaraq əlavə protokol imzalanmış, bu protokolla SSRİ Rusiyanın cənub əraziləri ilə yanaşı, Qafqazın da dəniz istiqamətində təhlükəsizliyini təmin etmək üçün böyük üstünlük qazanmışdı. Protokolda qeyd edilirdi ki, iki dövlətin bir-birinə 6 ay əvvəlcədən xəbər vermədən Qara dəniz və Qara dənizə bitişik olan dənizlərdəki donanmalarını gücləndirmək üçün hərbi gəmilərin tikintisinə başlaya və ya onu sifariş edə bilməz. Beləliklə, Türkiyə nəinki Qara dənizdə, hətta Mərmərə dənizində də hərbi donanmanı gücləndirmək üçün SSRİ-ni əvvəlcədən məlumatlandırma öhdəliyini üzərinə götürmüşdü.⁸⁷

Qarşılıqlı diplomatik məsləhətləşmələr üçün Türkiyənin Xarici İşlər Naziri Təvfik Rüşdü bəy 1930-cu ilin sentyabrında SSRİ-yə, Sovet İttifaqının xarici işlər komissarı Litvinov isə 1931-ci ilin noyabrında Ankaraya səfərlər etmişdilər.⁸⁸

1932-ci ildə Mustafa Kamal paşa ölkənin baş naziri olan Mustafa İsmet paşanı (1934-cü ildən sonra İnönü soyadını qəbul etmiş ölkənin ikinci prezidenti İsmət İnönünü – M.T.) Moskvaya göndərmişdi. Aprelin 25-də Moskvaya gələn Mustafa İsmet paşa Sovetlərlə mayın 10-a qədər aktiv diplomatik müzakirələr aparılmış, bir sıra beynəlxalq və regional məsələlərə dair Türkiyənin mövqeyini açıqlamışdı. Bu dövrdə Türkiyə Cümhuriyyəti Sovet Rusiyasının həm də ona görə dəstəyini almağa çalışırdı ki, o bir neçə ay sonra Millətlər Cəmiyyətinə qoşulacaqdı.⁸⁹ Bu isə beynəlxalq siyasətdə razılaşdırılmış siyasət həyata keçirən Türkiyə və Sovet diplomatiyası arasında məsləhətləşmələri zəruri edirdi. Bundan əlavə səfər zamanı ikitərəfli iqtisadi əlaqələr, Sovet Rusiyasının Türkiyəyə kredit ayrılması məsələsi geniş müzakirə edilmişdi. Səfər zamanı bağlanan iqtisadi müqaviləyə əsasən Sovet Rusiyası hökuməti Türkiyəyə on altı milyon lirə dəyərində toxuculuq maşınları verməyi öhdəsinə götürürdü. Türkiyə bu maşınların dəyərini 20 il ərzində hissə-hissə ödəməli və ya məhsullarla qaytarmalı idi. Lakin həmin 20 il ərzində həmin məbləğin üzərinə hər hansı faiz gəlməyəcəkdi. Bundan əlavə SSRİ Türkiyəyə üç kiçik tank, iki böyük tank, on traktor, iki yük maşını verəcəkdi.⁹⁰

1938-ci ilin noyabr ayının 10-da Mustafa Kamal Atatürkün vəfat etməsindən bir gün sonra Türkiyə Böyük Millət Məclisi İsmet İnönünü Türkiyə Cümhuriyyətinin yeni prezidenti seçdi. II Dünya müharibəsinin başlaması ərəfəsində Türkiyə ilə SSRİ-nin münasibətlərində ilk gərginliklər yaşandı. 1939-cu ilin mayın 12-də Türkiyə ilə Böyük Britaniya, həmin ilin iyunun 23-də isə Fransa arasında müqavilələr imzalandı. Türkiyə Cümhuriyyəti bu razılaşmalarla bağlı SSRİ-ni məlumatlandırdı. Lakin bu zaman Almaniya ilə danışıqlar apararı və 1939-cu il avqustun 23-də nasist Almaniyası ilə hücum etməmək haqqında paktı imzalayan SSRİ Türkiyəni məlumatlandırmamışdı. Məhz bu səbəbdən həmin Pakt Türkiyədə təbii olaraq narahatlıq doğurdu və Türkiyə-Sovet münasibətlərində qırılma nöqtəsi oldu.⁹¹

Müharibə başladıqdan sonra Türkiyənin Xarici İşlər Naziri Şükrü Saraçoğlu SSRİ-yə səfərə dəvət edildi. 1939-cu ilin sentyabr ayının 25-də Moskvada SSRİ xarici işlər naziri Molotovla Şükrü Saracoğlu arasında keçirilən görüşdə Türkiyənin İngiltərə və Fransa ilə imzaladığı müqavilələrlə müzakirə edildi. Molotov SSRİ-nin narazılığını və narahatlığını qeyd etdi, Saracoğlu isə bildirdi ki, imzalanacaq paktlar işğalçıya qarşıdır və hər-hansı dövlətə, o cümlədən Sovet İttifaqına qarşı

⁸⁷ Gürün, K. Türk-Sovyet İlişkileri 1920-1953 / K.Gürün. -Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, -2010. –s. 126.

⁸⁸ Müezzinoğlu, E. İsmet Paşa'nın 1932 Sovyet Rusya Ziyareti // Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, -2018. Cilt: 20, Sayı: 2, -s. 251.

⁸⁹ Müezzinoğlu, E. İsmet Paşa'nın 1932 Sovyet Rusya Ziyareti, -s. 250.

⁹⁰ Müezzinoğlu, E. İsmet Paşa'nın 1932 Sovyet Rusya Ziyareti, -s. 257.

⁹¹ Güngör, İ. İnönü Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri: [Elektronik kaynak] / Atatürk Ensiklopedisi, 22 Ekim -2024. URL: <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/inonu-donemi-turk-sovyet-iliskileri/>

yönəlməmişdir. Molotov SSRİ adından tələb etdi ki, Türkiyə Qərbi dövlətləri ilə əməkdaşlıq etməsin və bitərəf qalsın. SSRİ diplomatiyası bu görüşdə birbaşa olaraq Qafqazın taleyi ilə bağlı olacaq iki mühüm şərt də irəli sürmüşdü. Onlardan biri düşmən qüvvələrin SSRİ ərazilərinə, o cümlədən Qafqaza çıxması üçün boğazların birgə müdafiəsi məsələsi idi. Sovet Rusiyası Türkiyəyə Qara dənizə giriş imkanı verən boğazların müdafiəsinin birgə həyata keçirilməsini istəyirdi. Bundan əlavə tələb edirdi ki, Montö Boğazlar Müqaviləsinə yeni bir əlavə edilsin və həmin əlavədə Qara dənizdə sahil xətti olmayan dövlətlərin boğazlardan keçə bilməyəcəyinə dair zəmanət əlavə edilsin.⁹² Təbii ki, Türkiyə bunu rədd etdi, Montrö Boğazlar Konvensiyasını dəyişməyin qeyri-mümkün olduğunu Şükrü Saracoğlu açıq şəkildə bəyan etdi və ölkəsinə qayıtdı. Türkiyə tərəfi SSRİ ilə münasibətləri pozmaq istəməsə də, Sovet xarici işlər naziri Molotov ayrı-ayrı çıxışlarında Türkiyəyə ittihamlar irəli sürürdü. 31 oktyabr 1939-cu ildə SSRİ Məclisində çıxış edən Molotov Türkiyənin neytrallıq siyasətindən uzaqlaşmasını, Avropa dövlətləri orbitinə daxil olmasının ona gələcəkdə peşmançılıq gətirə biləcəyinə ehtiyat vurmuşdu. Saraçoğlu isə 8 noyabr 1939-cu ildə Molotovun çıxışına cavab vermiş və Türkiyənin kimin nə deməsindən asılı olmayaraq İngiltərə və Fransa ilə əməkdaşlığı gücləndirəcəyini bəyan etmişdi.⁹³

Baş verən dəyişikliklər, Sovetlərin Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan möhkəmlənməsi, XX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərindən etibarən Türkiyənin Cənubi Qafqaz üzərində təsirlərinin zəifləməsinə Naxçıvan üçün də mənfi siyasi, iqtisadi və humanitar nəticələr doğurdu. II Dünya müharibəsinin başlamasına qədərki dövrdə SSRİ-Türkiyə diplomatik-siyasi münasibətlərinin yüksək səviyyədə olmasına baxmayaraq, daxili siyasətdə bolşeviklərin yanaşması tamamilə başqa idi. Əvvəlki fəsilə də qeyd edildiyi kimi, 1929-cu ildə Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının inzibati ərazisinə daxil olan kəndlər hissə-hissə Ermənistanə verildi. Artıq 30-cu illərin əvvəllərindən etibarən bolşeviklər aktiv şəkildə Azərbaycanda o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda anti-türk və anti-Türkiyə təbliğatına başlamışdılar. 30-cu illərin repressiyalarına məruz qalmış ziyalılara, intellektuallara qarşı irəli sürülmüş ittihamların əksəriyyəti onların Türkiyə ilə, türk millətçi təşkilatları ilə, türkçülük ideyalarına bağlılıqları barədə idi. Sovetlərin anti-türk əhval ruhiyyəsi yaratmaq istədiyi əsas ərazilərdən biri məhz Naxçıvan idi. Məhz bu cür davranış əhəlinin ciddi müqavimətinə səbəb olurdu. Türkiyə Cümhuriyyəti hökuməti yüksək səviyyəli diplomatik-siyasi münasibətləri qorumaq üçün bu məsələlərə hər nə qədər göz yumsa da, Türkiyədəki ictimai rəydə Naxçıvan və Azərbaycan məsələsi xüsusi yer tuturdu. Cümhuriyyətin süqutundan sonra Türkiyəyə mühacirətə gedən ziyalılar da Naxçıvanda baş verən prosesləri diqqət mərkəzində saxlayırdılar. 1930-1931-ci illərdə Abbasqulu Kazımzadə, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Mirzə Bala Məmmədzadə və başqalarının Türkiyədə nəşr etdirdikləri "Bildiriş" qəzetinin müxtəlif saylarında da Naxçıvanla bağlı məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Qəzetin ilk nömrələrindən birində Zaqatala və Şəki ilə yanaşı Naxçıvanda da artan narazılıqlardan və kəndli üsyanlarından bəhs edilmişdi.⁹⁴

Tarixi sənədlərin və mənbələrin öyrənilməsi göstərir ki, təkcə 1937-ci ildə Naxçıvan MSSR-in kəndlərində 2757 nəfər təxribatçı fəaliyyətlə məşğul olmaq, xarici cinayətkar ünsürlərə xidmət etmək adı altında Qazaxıstana sürgün edilmişdi. Ümumiyyətlə, bu dövrdə 35 mindən çox Naxçıvan sakini siyasi repressiyaya məruz qalmışdı.⁹⁵ 1930-cu illərdə Naxçıvan əhalisi deportasiya və sürgünlərə məruz qalmışdı. 30-cu illərin ikinci yarısında Naxçıvandan 1000-dən çox ailə sürgün edilmişdi.⁹⁶ Nadir Hüseynbəylinin tədqiqatlarından aydın olur ki, 1930-1940-cı illərdə Naxçıvan rayonu və şəhərində 178, Şərurdan 110, Culfadan 107, Ordubaddan 67, Şahbuzdan 47 ailə sürgün

⁹² Yenə orada.

⁹³ Güngör, İ. İnönü Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri: [Elektronik kaynak] / Atatürk Ensiklopedisi, 22 Ekim -2024. URL: <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/inonu-donemi-turk-sovyet-iliskileri/>

⁹⁴ İnce, M. Azərbaycan Muhacəretinin Etkili Bir Yayını: Bildiriş Gazetesi (1930-1931) // Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, -2016, №6 (2). -s. 552.

⁹⁵ Naxçıvan tarixi: [3 cildə] / -Naxçıvan: Əcəmi NPB, -2014. -c. II. -s. 381, 414.

⁹⁶ Hacıyev, İ.M. Naxçıvan Azərbaycanın dövlətçilik tarixində / İ.M.Hacıyev. -Bakı: Elm, -2018. -s.178.

olunmuşdu.⁹⁷ Onların böyük əksəriyyəti Türkiyəyə xüsusi rəğbət bəsləyən, Türkiyənin SSRİ ilə sərhədboyu vilayətlərində yaşayan qohum-əqrəbələri olan şəxslər idi.

Araşdırmalar göstərir ki, 1930-cu illərdə SSRİ ilə Türkiyə arasında münasibətlər formal olaraq əməkdaşlıq ruhunda davam etsə də, xüsusilə Cənubi Qafqaz regionunda, o cümlədən Naxçıvanda bu münasibətlərin arxa planında ciddi gərginliklər mövcud idi. Sovet rəhbərliyi Türkiyənin bölgədəki təsir imkanlarını minimuma endirmək məqsədilə daxili siyasətdə anti-türk kampaniyasını gücləndirmiş, Naxçıvanda kütləvi repressiya və deportasiya tədbirlərinə başlamışdı. Türkiyə isə bu təzyiqlərə rəğmən SSRİ ilə strateji münasibətləri qorumağa çalışırdı. Lakin həm Türkiyədəki ictimai rəy, həm də mühacirət mətbuatı vasitəsilə Naxçıvanda baş verən hadisələrə diqqət çəkirdi. Tarixi faktlar sübut edir ki, bu dövr Türkiyə ilə SSRİ arasındakı münasibətlərin Cənubi Qafqazda və xüsusilə Naxçıvanda mühüm geosiyasi və humanitar nəticələr doğurduğu bir mərhələ olmuşdur.

Summary

THE IMPACT OF CHANGES IN TURKIYE-USSR RELATIONS DURING THE THIRD DECADE OF THE 20TH CENTURY ON THE SOUTH CAUCASUS AND NAKHCHIVAN

In the first half of the 20th century, the dynamics of global politics, ideological confrontations, and emerging political regimes significantly influenced Turkiye-USSR relations. While the 1920s were characterized by cooperation rooted in mutual strategic interests, the 1930s marked a shift, especially in the South Caucasus context. The Soviet Union became increasingly wary of Turkiye's influence in the region and employed both diplomatic and internal strategies to limit it. This tension had direct implications for the Nakhchivan Autonomous Republic—an integral part of Azerbaijan.

Throughout the 1930s, despite formal diplomatic engagements—including high-level visits and trade agreements—the USSR pursued a repressive internal policy in Nakhchivan. Soviet authorities initiated anti-Turkish propaganda, mass deportations, and political repression, targeting individuals with perceived sympathies toward Turkiye or Turkish nationalism. Thousands of Nakhchivan residents were subjected to exile, with many intellectuals accused of nationalist affiliations.

The geopolitical competition intensified with the outbreak of World War II. The USSR sought control over strategic waterways and exerted pressure on Turkey to remain neutral and avoid Western alliances. Turkiye, however, maintained its sovereignty and rejected Soviet proposals regarding the Montreux Convention.

This research highlights how the evolving Turkiye-USSR relationship shaped the political and humanitarian realities of the South Caucasus. It demonstrates that beneath the surface of diplomatic formalities, deep-rooted tensions profoundly affected Nakhchivan's social and political landscape. The period reflects a critical chapter in the geopolitical history of the region, where superpower rivalries intersected with local vulnerabilities and identity politics.

Keywords: *Türkiye, USSR, relations, Nakhchivan, politics*

Резюме

ВЛИЯНИЕ ИЗМЕНЕНИЙ В ТУРЕЦКО-СОВЕТСКИХ ОТНОШЕНИЯХ В ТРЕТЬЕМ ДЕСЯТИЛЕТИИ XX ВЕКА НА ЮЖНЫЙ КАВКАЗ И НАХЧЫВАН

В первой половине XX века динамика мировой политики, идеологические противостояния и появление новых политических режимов существенно повлияли на отношения между Турцией и Советским Союзом. Если в 1920-х годах эти отношения основывались на взаимных стратегических интересах, то в 1930-х годах они претерпели изменения, особенно в контексте Южного Кавказа. Советский Союз всё больше опасался усиливающегося влияния Турции в регионе и применял как дипломатические, так и

⁹⁷ Hüseynbəyli, N.M. XX əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvan MSSR-də siyasi repressiyalar və onun nəticələri / tarix üzrə fəlsəfə doktoru almaq üçün dissertasiyanın avtoreferatı / -Naxçıvan, 2006, -s. 19.

внутренние механизмы для его ограничения. Эти изменения напрямую отразились на Нахчыванской Автономной Республике — неотъемлемой части Азербайджана.

Несмотря на формальные дипломатические контакты, включая визиты на высоком уровне и экономические соглашения, в 1930-х годах СССР проводил в Нахчыване репрессивную внутреннюю политику. Была развёрнута антитурецкая пропаганда, массовые депортации и политические репрессии. Тысячи жителей Нахчывана были сосланы, а интеллигенция обвинялась в симпатиях к Турции и тюркизму.

Обострение геополитического соперничества усилилось с началом Второй мировой войны. СССР стремился установить контроль над стратегическими проливами и требовал от Турции нейтралитета и отказа от сотрудничества с Западом. Однако Турция отвергла советские предложения и сохранила свой суверенитет.

Данное исследование показывает, как эволюция турецко-советских отношений отразилась на политической и гуманитарной ситуации на Южном Кавказе. Под внешней дипломатической вежливостью скрывались глубокие напряжённости, которые особенно остро ощущались в Нахчыване. Этот период стал важной вехой в геополитической истории региона, где столкновения сверхдержав пересекались с локальными уязвимостями и вопросами идентичности.

Ключевые слова: *Турция, СССР, отношения, Нахчыван, политика*

ƏDƏBİYYAT

1. Gürün, K. Türk-Sovyet İlişkileri 1920-1953 / K.Gürün. -Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, -2010.
2. Müezzinoğlu, E. İsmet Paşa'nın 1932 Sovyet Rusya Ziyareti // Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, -2018. Cilt: 20, Sayı: 2, -s. 249-260.
3. Güngör, İ. İnönü Dönemi Türk-Sovyet İlişkileri: [Elektronik kaynak] / Atatürk Ensiklopedisi, 22 Ekim -2024. URL: <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/inonu-donemi-turk-sovyet-iliskileri/>
4. İnce, M. Azərbaycan Muhaceretinin Etkili Bir Yayını: Bildiriş Gazetesi (1930-1931) // Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, -2016, №6 (2) –s. 545-558.
5. Naxçıvan tarixi: [3 cildə] / -Naxçıvan: Əcəmi NPB, -2014. –c. II. -528 s.
6. Hacıyev, İ.M. Naxçıvan Azərbaycanın dövlətçilik tarixində / İ.M.Hacıyev. –Bakı: Elm, -2018. 372 s.
7. Hüseynbəyli, N.M. XX əsrin 20-30-cu illərində Naxçıvan MSSR-də siyasi repressiyalar və onun nəticələri / tarix üzrə fəlsəfə doktoru almaq üçün dissertasiyanın avtoreferatı/ -Naxçıvan, 2006, -26 s.

TÜRK İNTEQRASIYASINDA AZƏRBAYCANIN ARTAN ROLU

Nigar XANƏLİYEVƏ

Sumqayıt Dövlət Universiteti

E-mail: xanaliyeva999@gmail.com

Türk dünyası, tarixi və mədəni baxımdan zəngin köklərə və geniş coğrafi ərazidə yerləşən bir regiona sahibdir. Bu regionun əsas xüsusiyyətlərindən biri, bir çox xalqların ortaq dil, mədəniyyət və tarixə sahib olmalarıdır. Qədim zamanlardan bəri müxtəlif tarixlərdə türk xalqları arasında güclü əlaqələr mövcud olmuşdur. Lakin müasir dövrün tələbləri və beynəlxalq münasibətlərin dəyişməsi ilə bu əlaqələr daha da güclənmiş, yeni əməkdaşlıq platformaları və integrasiya strukturları ortaya çıxmışdır.

Bu müstəvidə, Azərbaycanın Türk integrasiyasındakı artan rolu, həm regionun təhlükəsizliyinə, həm də iqtisadi və diplomatik əlaqələrin inkişafına təsir edən mühüm bir faktordur. Azərbaycanın strateji mövqeyi, enerji resursları, geosiyasi əhəmiyyəti və Türk dünyasına olan bağlılığı, onu bu integrasiyanın vacib iştirakçısına çevirir. Azərbaycanın Türk dövlətləri ilə qurduğu

əlaqələr, yalnız siyasi və diplomatik səviyyədə deyil, həm də iqtisadi, mədəni və hərbi sahələrdə də öz təsirini göstərmişdir.

Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT), Türk dünyasının siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrinin inkişafına xidmət edən beynəlxalq bir qurumdur. Təşkilatın əsası 2009-cu ildə Naxçıvan Bəyannaməsi ilə qoyulmuşdur və sonradan "Türk Şurası" olaraq tanınmışdır. 2021-ci ildə Türk Dövlətləri Təşkilatına çevrilmişdir. TDT-nin üzv dövlətləri Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Macarıstan kimi dövlətlərdən ibarətdir.

Türk Dövlətləri Təşkilatının məqsədi, Türk dövlətləri arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələri gücləndirmək, birgə maraqları müdafiə etmək və birgə layihələr həyata keçirməkdir. Azərbaycan, bu təşkilatın fəal üzvü olaraq, Türk dünyasında integrasiyanın inkişafına töhfə verir. Təşkilatın fəaliyyətləri arasında ən vacib olanlar, təhsil və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlıq, iqtisadi layihələr və regional təhlükəsizlik məsələləridir [2, 120-128].

Azərbaycan, Türk Dövlətləri Təşkilatında fəaliyyətini genişləndirən və gücləndirən bir ölkə olaraq, həm regional, həm də beynəlxalq səviyyədə əhəmiyyətli bir rol oynayır. Azərbaycanın TDT ilə əlaqələri, yalnız siyasi və iqtisadi deyil, həm də mədəniyyət və sosial sahələrdəki əməkdaşlıqla zənginləşmişdir. Azərbaycanın bu təşkilatla əlaqələri, həm də ölkənin regional təhlükəsizlik, enerji təhlükəsizliyi və iqtisadi inkişaf strategiyalarının tərkib hissəsidir.

Müstəqillikdən sonra Azərbaycanın bu integrasiyada fəal rol oynaması, Türk dövlətləri ilə əlaqələrin strateji şəkildə inkişaf etdirilməsi, daha geniş geosiyasi maraqların qorunmasına xidmət etməklə yanaşı, regionda sabitlik və təhlükəsizlik mühitinin formalaşmasına da töhfə vermişdir. Bununla yanaşı, Türk dünyası ilə olan mədəni əlaqələrin gücləndirilməsi, dil, təhsil, turizm və digər sahələrdə əməkdaşlığın genişlənməsi Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzunu artırmış, regionda Türk xalqının birliyinin təbliğinə xidmət etmişdir.

Türk integrasiyasının tarixi və inkişafı, xüsusən XX əsrin sonları və XXI əsrin əvvəllərində yeni müstəvidə dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Sovet İttifaqının dağılmasından və Türk dövlətləri müstəqil olduqdan sonra, bu ölkələr arasında siyasi, iqtisadi və mədəni əməkdaşlıq daha da intensivləşmişdir. Bu integrasiyanı təmin edən ən mühüm qurumlardan biri də 2009-cu ildə təsis edilmiş Türk Dövlətləri Təşkilatıdır. Bu təşkilat, üzv dövlətlər arasında daha sıx əlaqələrin qurulmasına imkan vermiş, Azərbaycana isə xüsusilə geosiyasi vəziyyətini möhkəmlətmək və iqtisadi inkişafı sürətləndirmək üçün yeni imkanlar yaratmışdır [4].

Azərbaycanın Türk integrasiyasına qatılması, həm də ölkənin daxili siyasətində müəyyən dəyişikliklərə səbəb olmuş, Azərbaycan hökuməti öz xarici siyasətində bu integrasiyanı prioritet olaraq müəyyən etmişdir. Bunun nəticəsində, ölkənin həm regionda, həm də beynəlxalq aləmdəki yerini daha da möhkəmləndirməsi mümkün olmuşdur.

Bundan əlavə, Azərbaycanın enerji və nəqliyyat sektorundakı mövqeyi, integrasiya prosesinin bir hissəsi olaraq, ticarət və iqtisadi əlaqələrin inkişafına müsbət təsir göstərmişdir. Azərbaycanın beynəlxalq enerji layihələrində iştirakı, Avropaya və digər bazarlara enerji ixracını artıraraq, Türk dünyasının iqtisadi inkişafına mühüm töhfə vermişdir. Bu cür layihələr, həmçinin Türk dünyasında iqtisadi integrasiyanı sürətləndirərək, bu ölkələr arasında qarşılıqlı ticarət əlaqələrini genişləndirmişdir.

Nəhayət, Azərbaycanın Türk dünyasında artan rolu, yalnız iqtisadi və siyasi sahələrlə məhdudlaşmır. Azərbaycanın müxtəlif mədəniyyətlər arasında əlaqələr qurması, çoxsaylı mədəniyyət və incəsənət layihələri ilə Türk xalqları arasında dostluq əlaqələrini inkişaf etdirməsi də, bu integrasiyanın mühüm aspektlərindəndir. Azərbaycanın bu sahədəki təşəbbüsləri, Türk mədəniyyətinin beynəlxalq aləmdə tanınmasına və yayılmasına böyük töhfələr vermişdir.

Beləliklə, Türk integrasiyasının inkişafında Azərbaycanın artan rolu, ölkənin geosiyasi mövqeyindən tutmuş, iqtisadi və mədəni əlaqələrin inkişafına qədər müxtəlif sahələrdə öz təsirini göstərməkdədir. Bu integrasiya prosesi, həm də regionda sülh və sabitliyin təmin edilməsi üçün vacib bir amil olmaqla yanaşı, Türk dünyasının gücünü birləşdirən bir platforma çevrilmişdir.

Türk integrasiyası prosesində Azərbaycanın rolu yalnız dövlətlərarası əlaqələrdə deyil, həm də regional və beynəlxalq təşkilatlara üzv olaraq iştirak etməsi ilə də əhəmiyyətli dərəcədə artır. Azərbaycan, Türk Dövlətləri Təşkilatı, və digər çoxsaylı beynəlxalq qurumlarda fəal iştirak edərək,

Türk dünyasının kollektiv maraqlarını müdafiə edir və bu strukturlarda müstəqil, amma həm də integrasiya olunmuş bir rol oynayır. Azərbaycan, bu təşkilatlarda təşkilatların qərarlarına və strategiyalarına öz töhfələrini verərək, Türk dövlətləri arasında əlaqələri daha da möhkəmləndirir və bu əməkdaşlıqdan maksimum fayda əldə etməyə çalışır [1, 44-46].

Məxsusi olaraq, Azərbaycanın enerji sahəsindəki mövqeyi, Türk integrasiyasının iqtisadi aspektini gücləndirən ən mühüm faktorlardan biridir. Azərbaycan, həm Çindən Avropaya, həm də digər əhəmiyyətli bazarlara enerji daşıyan əsas tranzit ölkədir. Bu ölkənin neft və qaz ehtiyatları daha çox əlaqə və ticarət imkanlarını artırır. Eyni zamanda, Azərbaycan, Türk dünyasına aid olan müxtəlif enerji layihələrində iştirak etməklə, bu ölkələr arasında ticarət əlaqələrinin genişlənməsinə və iqtisadi integrasiyanın sürətlənməsinə dəstək olur. Bu sahədəki əməkdaşlıq, Türk dünyasının iqtisadiyyatını möhkəmləndirir və global bazarlarda rəqabət qabiliyyətini artırır.

Azərbaycanın hərbi əməkdaşlıq sahəsindəki rolu da artan bir əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan, həm Türk dövlətləri arasında müdafiə sahəsində əməkdaşlıqda fəal iştirak edir, həm də bu əlaqələrin strateji inkişafı ilə bağlı öz töhfələrini verir. Türk dövlətləri arasında birgə hərbi təlimlər, global təhlükəsizlik məsələlərində qarşılıqlı dəstək və təhlükəsizlik məsələlərində əməkdaşlıq, Azərbaycanın regional sabitlik və təhlükəsizlik məsələlərindəki rolunu gücləndirir. Bu əməkdaşlıq, həmçinin hərbi texnologiyalar sahəsində mübadiləni təşviq edir və ümumilikdə Türk dünyasının gücünü artırır.

Mədəniyyət sahəsində də Azərbaycanın rolu əhəmiyyətlidir. Türk dünyasında mədəniyyətin və incəsənətin yayılması və təbliği, Azərbaycan üçün strateji əhəmiyyət daşıyan bir sahədir. Azərbaycanın təşkil etdiyi mədəni tədbirlər, sərgilər, festivallar və digər beynəlxalq tədbirlər, Türk mədəniyyətinin dünyada tanınmasına töhfə verir. Azərbaycan, həmçinin, Türk dillərinin və mədəniyyətinin qorunması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə bir çox beynəlxalq təşəbbüslərə imza atmışdır. Bu tədbirlər Türk xalqları arasında əlaqələri möhkəmləndirir və mədəni əlaqələr vasitəsilə yeni iqtisadi və diplomatik imkanlar açır[5].

Bununla yanaşı, Azərbaycanın Türk dünyasında artan rolu, təhsil sahəsində də özünü göstərir. Azərbaycanın universitetləri və təhsil müəssisələri, Türk dövlətləri arasında mübadilə proqramlarını təşviq edir, tələbələr üçün təqaüd proqramları yaradır və təhsil sahəsində əməkdaşlıq imkanlarını artırır. Bu, Türk xalqları arasında ortaq təhsil dəyərlərinin və bilik mübadiləsinin inkişafına töhfə verir, həm də gələcək nəsillərin integrasiyasında mühüm rol oynayır. Təhsil sahəsindəki bu əməkdaşlıq, Türk dünyasının ümumi inkişafına və müasir çağın tələblərinə uyğun bir cəmiyyətin formalaşmasına xidmət edir.

Azərbaycanın Türk integrasiyasındakı artan rolu, yalnız iqtisadi və diplomatik əlaqələr sahəsindəki uğurlarla məhdudlaşmır, həm də mədəniyyət və elm sahələrindəki irəliləyişlər sayəsində Türk dünyasında daha güclü bir əməkdaşlıq mühiti yaradılmışdır. Bu, Azərbaycanın yalnız regional bir güc olmaqla kifayətlənməyib, həm də global səviyyədə söz sahibi olmasına təkan verən mühüm bir amildir.

Mədəni sahədə Azərbaycanın təşəbbüsləri, Türk mədəniyyətinin zənginliyini və müxtəlifliyini əks etdirən tədbirlərin təşkilinə yönəlmişdir. Azərbaycan, Türk dünyasının müxtəlif dövlətlərində mədəniyyətlərarası dialoqun inkişafını təmin edən müxtəlif tədbirlər təşkil etmişdir. Mədəniyyətlə bağlı fəaliyyətlər, insanların bir-birini daha yaxşı anlamağa, ortaq dəyərləri və ənənələri qoruyaraq bu əlaqələri gələcək nəsillərə ötürməyə imkan yaratmışdır. Azərbaycan bu sahədə, xüsusilə türk dünyasındakı gənc nəslin mədəni şüurunu gücləndirmək üçün beynəlxalq sərgilər, teatr və musiqi festivalları, sənət və ədəbiyyat tədbirləri ilə fəal iştirak edir. Beləliklə, Azərbaycanın mədəniyyət və incəsənət sahəsindəki təşəbbüsləri, Türk dövlətləri arasında daha dərin bir mənəvi əlaqənin yaranmasına kömək edir[2, 205-218].

Türk integrasiyasının gələcəkdəki inkişafı, Azərbaycanın rolu ilə daha da dərinləşəcək və güclənəcəkdir. Bu prosesdə Azərbaycanın enerji, nəqliyyat, hərbi və sosial sahələrdəki strateji təşəbbüsləri, Türk dövlətləri ilə olan əlaqələri daha da sıxlaşdıracaq və daha çox qarşılıqlı fayda gətirəcəkdir. Azərbaycanın təbii ehtiyatları, iqtisadi gücü və geosiyasi mövqeyi, Türk integrasiyasının əsas aparıcı qüvvələrindən birinə çevrilmişdir. Bununla yanaşı, Azərbaycanın global bazarlarda, xüsusən Avropa, Asiya və Yaxın Şərqdəki mövqeyi, Türk dünyası üçün mühüm

iqtisadi marşrutların inkişafını sürətləndirəcək və ölkələrin qarşılıqlı ticarətinin artmasına səbəb olacaqdır.

Qlobal təhlükəsizlik və strateji məsələlərdə də Azərbaycanın artan rolu ön plana çıxacaqdır. Azərbaycanın, xüsusilə Cənubi Qafqazda yerləşən strateji mövqeyi, Türk dünyasının hərbi və təhlükəsizlik məsələlərində güclü bir tərəfdaş olaraq çıxış etməsinə imkan verir. Azərbaycan, həm Türk dövlətləri ilə birgə hərbi təlimlər və əməliyyatlar həyata keçirir, həm də bu ölkələr arasında müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində müştərək maraqları qoruyur. Həmçinin, Azərbaycanın inkişaf etmiş silah sənayesi və hərbi texnologiyalara olan yatırımları, bu sahədə Türk dünyasının gücünü artırmağa yönəldilmişdir. Bu əlaqələr, xüsusilə qlobal miqyasda terrorizm və digər təhdidlərə qarşı mübarizədə həm Türk dövlətlərinin, həm də Azərbaycanın təhlükəsizlik potensialını gücləndirəcəkdir.

Hərbi əməkdaşlığın və təhlükəsizlik sahəsindəki əlaqələrin inkişafı, həmçinin regionda və beynəlxalq aləmdəki mövqeyin möhkəmləndirilməsi baxımından vacibdir. Azərbaycanın bu sahədəki fəallığı, Türk dünyasının birləşməsi və onun ümumi strateji maraqlarının qorunması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hərbi və təhlükəsizlik sahəsindəki əməkdaşlıq, həmçinin Azərbaycanın beynəlxalq təşkilatlarla olan əlaqələrində də mühüm bir amil olacaqdır.

Azərbaycanın regional və beynəlxalq səviyyədəki artan rolu, iqtisadiyyat, enerji, mədəniyyət və təhlükəsizlikdən başqa, həm də sosial məsələlərdə, xüsusən insan haqları və sosial ədalət mövzularında daha fəal iştirakını tələb edir. Türk dünyasında sosial siyasətlərin inkişafı, sosial bərabərliyin təmin edilməsi və insanların hüquqlarının qorunması istiqamətində Azərbaycanın təşəbbüsləri, bu regionun inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir. Azərbaycan, həmçinin Türk dünyasında əhalinin yaşayış şəraitinin yaxşılaşdırılması, işsizlik, yoxsulluq və sosial bərabərsizlik kimi məsələlərlə bağlı təşəbbüslər irəli sürərək, bu problemlərin həllinə yönəlmiş layihələrə imza atmağı hədəfləyir[3, 123-130].

Gələcəkdə Türk integrasiyasının inkişafı, həm də yeni texnoloji və innovativ sahələrdə əməkdaşlığı stimullaşdıracaqdır. Bu, xüsusən İKT, süni intellekt, bərpa olunan enerji və digər strateji sahələrdə əməkdaşlıq və birgə layihələrin həyata keçirilməsi ilə mümkün olacaqdır. Azərbaycan, bu sahələrdə artıq mühüm təşəbbüslərə imza atmış və bu istiqamətdə türk dövlətləri ilə əməkdaşlığı davam etdirməyi hədəfləmişdir. Bu, Türk dünyasının iqtisadi və texnoloji inkişafını daha da sürətləndirəcək və onun beynəlxalq səviyyədə daha rəqabətə davamlı bir region olaraq mövqeyini gücləndirəcəkdir.

Nəticə olaraq, Azərbaycanın Türk integrasiyasındakı artan rolu, yalnız Türk dünyasında deyil, eyni zamanda beynəlxalq səviyyədə də əhəmiyyətli nəticələr doğurur. Azərbaycanın enerji resursları, diplomatik əlaqələri, mədəni təsiri və təhsil sahəsindəki əməkdaşlığı, Türk dünyasının birliyini möhkəmlətməmiş və bu integrasiya prosesinin gələcək inkişafına zəmin yaratmışdır. Azərbaycanın strateji mövqeyi və güclü əlaqələri, regionda və qlobal miqyasda sülh, sabitlik və rifahın təmin edilməsi üçün əvəzolunmaz bir amil olmağa davam edir. Bu integrasiya, həmçinin gələcəkdə Türk dünyasının daha birləşmiş, inkişaf etmiş və güclü bir region olmasına gətirib çıxaracaqdır.

Summary

AZERBAIJAN'S INCREASING ROLE IN TURKISH INTEGRATION

This article presents in detail Azerbaijan's growing role in the Turkic world and the impact of this role on Turkic integration. It highlights Azerbaijan's strategic position, changes in its regional and international policies, particularly in economic, political, and cultural cooperation. The article notes that Azerbaijan plays a significant coordinating role, developing its relations with Turkic states. Additionally, Azerbaijan actively participates in the Turkic Council and other international organizations, positively influencing the unity and integration of the Turkic world.

Keywords: Azerbaijan, Turkic Integration, Turkic Council, economic cooperation, regional cooperation.

Резюме

ВОЗРАСТАЮЩАЯ РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНА В ТУРЕЦКОЙ ИНТЕГРАЦИИ

В этой статье подробно рассматривается растущая роль Азербайджана в тюркском мире и влияние этой роли на тюркскую интеграцию. В ней подчеркивается стратегическое положение Азербайджана, изменения в его региональной и международной политике, в частности, в экономическом, политическом и культурном сотрудничестве. В статье отмечается, что Азербайджан играет значительную координирующую роль, развивая свои отношения с тюркскими государствами. Кроме того, Азербайджан активно участвует в Тюркском совете и других международных организациях, положительно влияя на единство и интеграцию тюркского мира.

Ключевые слова: Азербайджан, тюркская интеграция, Тюркский совет, экономическое сотрудничество, региональное сотрудничество.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycanın mədəniyyətlərarası dialoq təşəbbüsü.” “TÜRKSOY” jurnalı №46, Ankara, 2015, s. 44-48.
2. Cəfərov, S. Türk Dövlətləri Təşkilatının siyasi və iqtisadi əlaqələri. Bakı: “Gənclik”, 2016. 275 s.
3. Əliyev, İ. Azərbaycanın xarici siyasəti və Türk Dövlətləri Təşkilatında rolu. Bakı: “Elm və Təhsil”, 2015. 250 s.
4. “Azərbaycanın Türk dünyasının iqtisadiyyatında rolu” / <https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/amine-bayramova-azerbaycanin-turk-dunyasinin-iqtisadiyyatinda-rolu-274>
5. “Bizim ailəmiz Türk dünyasıdır. Türkdilli dövlətlərlə integrasiya ölkəmizin xarici siyasət kursunun əsas prioritetlərindən biridir” / https://www.yeniazərbaycan.com/Gundem_e97444_az.html
6. “Türk Dövlətləri Təşkilatı: Dünyanın yeni güc mərkəzi” / <https://xalqgazeti.az/az/iqtisadiyyat/123669-turk-dovletleri-teskilati-dunyanin-yeni-guc-merkezi%C2%A06>

QƏRBLƏ ŞƏRQİN ARASINDA YENİ GÜC XƏTTİ: ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ

Nübar BƏŞİRLİ

*Bakı Slavyan Universiteti,
Regionşünaslıq kafedrası müəllim
E-mail: nubarbesirli9@gmail.com*

Zəngəzur dəhlizi XXI əsrdə formalaşan yeni geosiyasi reallıqlar fonunda Qərblə Şərq arasında uzanan strateji güc xəttinə çevrilməkdədir. Bu dəhliz, yalnız texniki və nəqliyyat infrastrukturunun qurulması deyil, həm də geosiyasi balansın yenidən qurulması, güc münasibətlərinin dəyişməsi və regionun təhlükəsizlik arxitekturasının yenidən dizayn olunması baxımından ciddi əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə, Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə yaranan əlaqə Türk dünyasını fiziki olaraq birləşdirməklə yanaşı, bütövlükdə Avrasiya məkanında yeni bir güc xəttinin – siyasi, iqtisadi və hərbi baxımdan fəal bir xəttin – konturlarını müəyyən edir [1].

Zəngəzur dəhlizi yalnız bir nəqliyyat arteriyası deyil; o, həm də yeni dövrün geosiyasi kodudur. Bu kod regional aktorların maraqlarının toqquşduğu və uzlaşdığı bir məkandır. Azərbaycanın təşəbbüsü ilə reallaşan bu layihə ilk baxışda Türkiyə və Orta Asiya türkdilli ölkələri ilə birbaşa fiziki bağlantı yaratmaq məqsədi daşısa da, əslində daha dərin strateji məqsədlərə xidmət edir. Bu baxımdan dəhliz, Türk dövlətləri üçün yeni bir güc xəttinə – qərblə şərqin kəsişməsində yerləşən və enerji, nəqliyyat, təhlükəsizlik sahələrində sinxron fəaliyyət imkanı yaradan bir məkana çevrilir [5].

Regional güc balansına gəldikdə, Zəngəzur dəhlizi Cənubi Qafqazda formalaşmaqda olan çoxqütblü mühitdə balanslaşdırıcı bir vasitə kimi çıxış edir. Ermənistan, İran, Rusiya, Türkiyə və Çin kimi

regional və qlobal aktorların maraqları burada toqquşur. Ermənistan bu dəhlizi ərazi suverenliyi və təhlükəsizlik məsələsi kimi dəyərləndirərək qarşı çıxsa da, Türkiyə üçün bu dəhliz “Türk Yolu” ideyasının reallaşması və Cənubi Qafqazda təsir imkanlarının genişlənməsi deməkdir. İran isə bu layihəni regional təcridə məruz qalmaq təhlükəsi kimi görərək alternativ dəhlizlər üzərində çalışır. Rusiya isə bir tərəfdən öz təsir dairəsinin daralmasından narahatlıq keçirir, digər tərəfdən isə bu layihəni nəzarət altında saxlamaq üçün Cənubi Qafqaz siyasətini yenidən dizayn etməyə çalışır.

Bu güc mübarizəsi fonunda Zəngəzur dəhlizi həm də təhlükəsizlik baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Dəhliz üzərindən nəqliyyat və enerji xətlərinin çəkilməsi yalnız iqtisadi maraqlarla deyil, həm də hərbi-strateji üstünlüklə əlaqədardır. Türk dövlətləri bu dəhliz vasitəsilə yalnız iqtisadi integrasiyaya deyil, həm də kollektiv təhlükəsizlik sistemlərinin formalaşmasına zəmin yaradır. Bu mənada, dəhliz NATO ilə KTMT arasında yerləşən Cənubi Qafqazda yeni bir təhlükəsizlik arxitekturasının bünövrəsini təşkil edə bilər. Bu isə bölgədəki mövcud qüvvələr nisbətində ciddi təsir edəcək, eyni zamanda regionun “böyük oyun”da iştirakını təmin edəcəkdir [2].

Zəngəzur dəhlizi həm də mədəni və ideoloji anlamda Türk birliyinin təəcəssümüdür. Bu dəhliz vasitəsilə türkdilli dövlətlər sadəcə iqtisadi və siyasi integrasiyaya deyil, həm də ortaq mədəni kimlik üzərində qurulan panregionalist layihəyə daha sıx bağlanırlar. Bu isə beynəlxalq münasibətlər nəzəriyyələri çərçivəsində sosial konstruktivist yanaşma ilə izah oluna bilər. Ortaya çıxan güc xətti yalnız fiziki-coğrafi bağlantılarla yox, həm də ideoloji və tarixi yaddaş üzərində formalaşan siyasi iradə ilə möhkəmlənir. Türk dünyasının müxtəlif qollarını birləşdirən bu iradə, regional və beynəlxalq sistemdə müstəqil bir aktor kimi çıxış etməyə sövq edir[1].

Zəngəzur dəhlizinə yalnız Türk dünyasının strateji baxış bucağından yanaşmaq yetərli deyil. Qlobal güc oyunçuları – ABŞ, Çin, Avropa İttifaqı və Rusiya – bu dəhlizin yaratdığı imkan və riskləri daim analiz edir. Xüsusilə Çin üçün bu dəhliz “Bir kəmə, bir yol” layihəsinin Cənubi Qafqaz segmentində mühüm rol oynaya bilər. Avropa isə bu dəhlizi enerji və logistika baxımından Rusiyadan alternativ marşrutların yaradılması baxımından qiymətləndirir. Bu baxımdan, dəhliz sadəcə regional deyil, həm də qlobal güc xəritəsinin yenidən çəkilməsində rola malikdir.

Zəngəzur dəhlizi eyni zamanda informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının və rəqəmsal infrastrukturun qurulması baxımından da önəmlidir. Bu dəhliz boyu qurulacaq texnoloji sistemlər Türk dövlətləri arasında informasiya mübadiləsini gücləndirəcək və rəqəmsal integrasiyanın əsaslarını qoyacaqdır. Beləliklə, yeni güc xətti yalnız fiziki-coğrafi deyil, həm də rəqəmsal və strateji informasiya kanallarını əhatə edəcək şəkildə genişlənir [4].

Nəhayət, Zəngəzur dəhlizinin iqtisadi təsirləri də bu layihənin əhəmiyyətini daha da artırır. Dəhliz vasitəsilə yaradılan nəqliyyat və logistika imkanları, Türk dövlətləri arasında ticarət dövriyyəsinə artırmaqla yanaşı, regiona xarici investisiyaların cəlb olunmasını da stimullaşdıracaqdır. Bu dəhliz Orta Asiya ilə Avropanı birləşdirən alternativ ticarət xəttidir və bu öz növbəsində, Avrasiya iqtisadi məkanında yeni bir dinamizmin yaranmasına gətirib çıxaracaqdır. İqtisadi integrasiya isə siyasi və təhlükəsizlik sahələrindəki əməkdaşlıqları daha da gücləndirəcək və bütövlükdə regionun sabitliyinə xidmət edəcəkdir.

Beləliklə, Zəngəzur dəhlizi sadəcə bir yol deyil – bu, Qərblə Şərqlin kəsişməsində, Avrasiyanın ürəyində yaranan yeni güc xəttidir [6]. Bu xətt, Türk dünyasının mərkəzdə dayandığı, regional və qlobal güc balansının yenidən formalaşdığı bir prosesin əsas sütunlarından biridir. Dəhliz reallaşdıqca, bu güc xəttinin konturları daha da aydınlaşacaq və bu xətt üzərində yerləşən hər bir aktor bu transformasiyanın içində ya güclənəcək, ya da təsirini itirəcəkdir.

Zəngəzur dəhlizi çağdaş geopolitik dinamikanın mərkəzinə çevrilən və regional güc balansını yenidən dizayn edən strateji bir arteriyadır. Bu dəhliz, yalnız nəqliyyat və ticarət baxımından deyil, həm də siyasi, hərbi və mədəni sferalarda dərin təsir yaradan bir güc xətti olaraq nəzərdən keçirilməlidir. Xüsusilə Qərblə Şərq arasında yerləşməsi, bu dəhlizə sadəcə regional deyil, həm də qlobal bir əhəmiyyət qazandırır[5]. Beləliklə, Zəngəzur dəhlizi təkcə Türk dünyasının integrasiyası üçün bir vasitə deyil, eyni zamanda yeni güc mərkəzlərinin formalaşmasında həlledici rol oynayan bir amildir. Bu dəhlizin açılması, Cənubi Qafqazda güc balansını ciddi şəkildə dəyişmək potensialına malikdir. Ənənəvi təsir dairələrinin – Rusiya, İran və Qərb dövlətlərinin – regiondakı hegemonluğuna yeni bir alternativ təqdim etməklə yanaşı, Türkiyə və Azərbaycanın təşəbbüskarı

olduğu bu layihə vasitəsilə Türk dövlətləri ilk dəfə olaraq real geopolitik təsir imkanına yiyələnirlər. Bu isə, “yumşaq güc”lə yanaşı, “sərt güc” komponentlərini də əhatə edən bir strateji yanaşmanın məhsuludur[3].

Türkiyə bu dəhliz vasitəsilə Orta Asiyadakı türk dövlətləri ilə birbaşa quru əlaqəsi quraraq həm iqtisadi, həm də siyasi gücünü artırmaq niyyətindədir. Azərbaycan üçün isə bu dəhliz, ərazi bütövlüyünün bərpasının simvolu olmaqla yanaşı, regiondakı liderliyinin möhkəmləndirilməsi baxımından da həyati əhəmiyyət daşıyır. Orta Asiya ölkələri, xüsusilə Qazaxıstan və Özbəkistan, bu dəhliz vasitəsilə Avropa bazarlarına daha qısa və təhlükəsiz yol əldə edir, bu da onların iqtisadi suverenliyini və regional manevr imkanlarını genişləndirir. Digər tərəfdən, İran və Ermənistan kimi ölkələr bu dəhlizi potensial təhdid kimi qiymətləndirirlər. İranın əsas narahatlığı regiondakı geoiqtisadi rolu itirmək, Ermənistanın isə siyasi izolasiya və strateji müttəfiqlərinin azalması ilə bağlıdır. Rusiya isə vəziyyətə daha pragmatik yanaşaraq dəhlizin Moskvaya qarşı deyil, bölgədə sabitliyə xidmət edəcək bir layihə kimi təqdim edilməsini istəyir, lakin eyni zamanda öz təsir zonasında balansın pozulmasını da arzulamır [6]. Bu kontekstdə Zəngəzur dəhlizi artıq sadəcə bir kommunikasiya layihəsi deyil, eyni zamanda güc faktorunun konkret təcəssümüdür. Güc xətti anlayışı bu layihədə xüsusi məna kəsb edir – çünki bu dəhliz vasitəsilə formalaşan əlaqələr həm mədəni, həm hərbi, həm də diplomatik baxımdan Türk dövlətlərini bir-birinə daha sıx şəkildə bağlayır. Bu isə regionda yeni bir güc mərkəzinin – pan-Türk integrasiyasına əsaslanan birliyin – meydana çıxması deməkdir. Bununla yanaşı, dəhlizin bölgədəki təhlükəsizlik arxitekturasına təsiri də danılmazdır. Yeni nəqliyyat və logistika xətləri yalnız iqtisadi məqsədlərə xidmət etmir, həm də strateji hərəkət imkanlarını genişləndirir. Dəhliz vasitəsilə Türk dövlətləri öz təhlükəsizlik əməkdaşlığını dərinləşdirir, ortaq təlimlər, informasiya paylaşımı və müdafiə planlamaları həyata keçirə bilirlər. Bu isə NATO-nun cənub-şərq cinahında yeni geosiyasi imkanlar yaratmaqla yanaşı, Rusiya və Çin kimi aktorların da diqqətini bu xəttə yönəldir [7].

Güç balansının dəyişməsi həm də beynəlxalq sistemdə çoxqütblülüyün dərinləşməsi ilə paralel gedir. Qərb ölkələrinin zəifləyən təsiri və Şərqdə güclənən aktorların mövqeyi arasında yaranan boşluq, Türk dövlətlərinə yeni imkanlar verir. Zəngəzur dəhlizi bu imkanların reallaşdırılmasında konkret bir platforma yaradır. Bu platforma, həm Orta Dəhlizin əsas sütununa çevrilərək Çinin “Bir Kəmər, Bir Yol” təşəbbüsü ilə sinxronlaşır, həm də Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyi strategiyasında mühüm yer tutur. Nəqliyyat və logistika xətlərinin optimallaşdırılması, xammal və məhsulların daha sürətli və səmərəli şəkildə daşınması, regionda istehsal və xidmət sektorlarının inkişafını stimullaşdırır. Yeni iqtisadi dəhlizlər həm daxili investisiya axınlarını gücləndirir, həm də xarici investorların diqqətini bölgəyə çəkir. Bundan başqa, rəqəmsal infrastrukturun genişləndirilməsi və texnologiyaya əsaslanan integrasiya modelləri Zəngəzur dəhlizinin sadəcə bir nəqliyyat marşrutu deyil, eyni zamanda innovasiya və bilik cəmiyyətinə keçid vasitəsi olduğunu göstərir [5].

Nəticə etibarilə, Zəngəzur dəhlizi yalnız Türk dünyasının mərkəzləşməsi deyil, həm də Qərblə Şərq arasında yeni güc xəttinin formalaşması deməkdir. Bu xəttin strateji çəkisi və gələcəkdə yaratdığı siyasi, iqtisadi və mədəni dalğalar bütövlükdə Avrasiya məkanında güc tarazlığını dəyişmək gücünə malikdir. Türk dövlətləri bu dəhliz vasitəsilə yalnız coğrafi deyil, həm də geopolitik mənada birləşir, vahid bir strateji xətt üzrə hərəkət edərək yeni güc mərkəzinin təməlini qoyurlar.

Zəngəzur Dəhlizi çağdaş geopolitik dinamikanın mərkəzinə çevrilən və regional güc balansını yenidən dizayn edən strateji bir arteriyadır. Bu dəhliz, yalnız nəqliyyat və ticarət baxımından deyil, həm də siyasi, hərbi və mədəni sferalarda dərin təsir yaradan bir güc xətti olaraq nəzərdən keçirilməlidir[4]. Xüsusilə Qərblə Şərq arasında yerləşməsi, bu dəhlizə sadəcə regional deyil, həm də global bir əhəmiyyət qazandırır. Zəngəzur Dəhlizi təkcə Türk dünyasının integrasiyası üçün bir vasitə deyil, eyni zamanda yeni güc mərkəzlərinin formalaşmasında həlledici rol oynayan bir amildir. Bu dəhlizin açılması, Cənubi Qafqazda güc balansını ciddi şəkildə dəyişmək potensialına malikdir. Ənənəvi təsir dairələrinin – Rusiya, İran və Qərb dövlətlərinin – regiondakı hegemonluğuna yeni bir alternativ təqdim etməklə yanaşı, Türkiyə və Azərbaycanın təşəbbüskarı olduğu bu layihə vasitəsilə Türk dövlətləri ilk dəfə olaraq real geopolitik təsir imkanına yiyələnirlər.

Bu isə, “yumşaq güc”lə yanaşı, “sərt güc” komponentlərini də əhatə edən bir strateji yanaşmanın məhsuludur[2].

Türkiyə bu dəhliz vasitəsilə Orta Asiyadakı türk dövlətləri ilə birbaşa quru əlaqəsi quraraq həm iqtisadi, həm də siyasi gücünü artırmaq niyyətindədir. Azərbaycan üçün isə bu dəhliz, ərazi bütövlüyünün bərpasının simvolu olmaqla yanaşı, regiondakı liderliyinin möhkəmləndirilməsi baxımından da həyati əhəmiyyət daşıyır. Orta Asiya ölkələri, xüsusilə Qazaxıstan və Özbəkistan, bu dəhliz vasitəsilə Avropa bazarlarına daha qısa və təhlükəsiz yol əldə edir, bu da onların iqtisadi suverenliyini və regional manevr imkanlarını genişləndirir. Digər tərəfdən, İran və Ermənistan kimi ölkələr bu dəhlizi potensial təhdid kimi qiymətləndirirlər. İranın əsas narahatlığı regiondakı geoiqtisadi rolu itirmək, Ermənistanın isə siyasi izolasiya və strateji müttəfiqlərinin azalması ilə bağlıdır. Rusiya isə vəziyyətə daha pragmatik yanaşaraq dəhlizin Moskvaya qarşı deyil, bölgədə sabitliyə xidmət edəcək bir layihə kimi təqdim edilməsini istəyir, lakin eyni zamanda öz təsir zonasında balansın pozulmasını da arzulamır[9].

Bu kontekstdə Zəngəzur Dəhlizi artıq sadəcə bir kommunikasiya layihəsi deyil, eyni zamanda güc faktorunun konkret təəcəssümüdür. Güc xətti anlayışı bu layihədə xüsusi məna kəsb edir – çünki bu dəhliz vasitəsilə formalaşan əlaqələr həm mədəni, həm hərbi, həm də diplomatik baxımdan Türk dövlətlərini bir-birinə daha sıx şəkildə bağlayır. Bu isə regionda yeni bir güc mərkəzinin – pan-Türk integrasiyasına əsaslanan birliyin – meydana çıxması deməkdir.

Bununla yanaşı, dəhlizin bölgədəki təhlükəsizlik arxitekturasına təsiri də danılmazdır. Yeni nəqliyyat və logistika xətləri yalnız iqtisadi məqsədlərə xidmət etmir, həm də strateji hərəkət imkanlarını genişləndirir. Dəhliz vasitəsilə Türk dövlətləri öz təhlükəsizlik əməkdaşlığını dərinləşdirə, ortaq təlimlər, informasiya paylaşımı və müdafiə planlamaları həyata keçirə bilərlər. Bu isə NATO-nun cənub-şərq cinahında yeni geosiyasi imkanlar yaratmaqla yanaşı, Rusiya və Çin kimi aktorların da diqqətini bu xəttə yönəldir[8].

Güç balansının dəyişməsi həm də beynəlxalq sistemdə çoxqütblülüyün dərinləşməsi ilə paralel gedir. Qərb ölkələrinin zəifləyən təsiri və Şərqdə güclənən aktorların mövqeyi arasında yaranan boşluq, Türk dövlətlərinə yeni imkanlar verir. Zəngəzur Dəhlizi bu imkanların reallaşdırılmasında konkret bir platforma yaradır. Bu platforma, həm Orta Dəhlizin əsas sütununa çevrilərək Çinin “Bir Kəmə, Bir Yol” təşəbbüsü ilə sinxronlaşır, həm də Avropa İttifaqının enerji təhlükəsizliyi strategiyasında mühüm yer tutur [1].

Nəqliyyat və logistika xətlərinin optimallaşdırılması, xammal və məhsulların daha sürətli və səmərəli şəkildə daşınması, regionda istehsal və xidmət sektorlarının inkişafını stimullaşdırır[7]. Yeni iqtisadi dəhlizlər həm daxili investisiya axınlarını gücləndirir, həm də xarici investorların diqqətini bölgəyə çəkir. Bundan başqa, rəqəmsal infrastrukturun genişləndirilməsi və texnologiyaya əsaslanan integrasiya modelləri Zəngəzur Dəhlizinin sadəcə bir nəqliyyat marşrutu deyil, eyni zamanda innovasiya və bilik cəmiyyətinə keçid vasitəsi olduğunu göstərir.

Nəticə etibarilə, Zəngəzur Dəhlizi yalnız Türk dünyasının mərkəzləşməsi deyil, həm də Qərblə Şərq arasında yeni güc xəttinin formalaşması deməkdir. Bu xəttin strateji çəkisi və gələcəkdə yaratdığı siyasi, iqtisadi və mədəni dalğalar bütövlükdə Avrasiya məkanında güc tarazlığını dəyişmək gücünə malikdir. Türk dövlətləri bu dəhliz vasitəsilə yalnız coğrafi deyil, həm də geopolitik mənada birləşir, vahid bir strateji xətt üzrə hərəkət edərək yeni güc mərkəzinin təməlini qoyurlar [10].

Summary

A NEW POWER LINE BETWEEN WEST AND EAST: THE ZANGAZUR CORRIDOR

The Zangezur Corridor emerges as a strategic project that reshapes the power balance in the South Caucasus. Through this corridor, Turkey and Azerbaijan aim to strengthen their geopolitical influence by establishing direct connections with Central Asia. Additionally, the corridor creates new opportunities in economic, military, and security domains. However, Iran and Armenia view the project as a potential threat. The Zangezur Corridor contributes to the growth of multipolarity at the international level and fosters regional stability. The Zangezur corridor is becoming a strategic line of regional and global importance at a time when new power contours are being drawn in the

modern system of international relations. Located in the heart of the South Caucasus, this corridor is both changing the regional balance of power and forming a new political and economic bridge between the East and the West.

Keywords: *Zangezur Corridor, Geopolitical power axis, Turkish states, Central Asia, South Caucasus, Regional power balance, Economic integration*

Резюме

НОВАЯ ЛИНИЯ ЭЛЕКТРОПЕРЕДАЧИ МЕЖДУ ЗАПАДОМ И ВОСТОКОМ: ЗАНГАЗУРСКИЙ КОРИДОР

Зангезурский коридор возникает как стратегический проект, который меняет баланс сил на Южном Кавказе. С помощью этого коридора Турция и Азербайджан стремятся усилить свое геополитическое влияние, установив прямые связи с Центральной Азией. Кроме того, коридор создает новые возможности в экономической, военной и сфере безопасности. Однако Иран и Армения рассматривают проект как потенциальную угрозу. Зангезурский коридор способствует росту многополярности на международном уровне и укрепляет региональную стабильность. Зангезурский коридор становится стратегической линией регионального и глобального значения в то время, когда в современной системе международных отношений вырисовываются новые контуры силы. Расположенный в самом сердце Южного Кавказа, этот коридор одновременно меняет региональный баланс сил и формирует новый политический и экономический мост между Востоком и Западом.

Ключевые слова: *Зангезурский коридор, Геополитическая ось силы, Турецкие государства, Центральная Азия, Южный Кавказ, Региональный баланс сил, Экономическая интеграция*

ƏDƏBİYYAT

1. Akçora, S. (2018). Avrasiya'da Güç Mücadelesi: Türkiye'nin Zorunlu Yeri. İstanbul: Siyasal Kitabevi. [Səhifə 45-49]
2. Aydın, M. (2020). Zəngəzur Dəhlizi: Geosiyasi Perspektivlər və Türk Dünyası İçin Stratejik Önemi. Bakı: İqtisadiyyat və Politika Yayınları. [Səhifə 112-119]
3. Brzezinski, Z. (2019). The Grand Chessboard: American Primacy and Its Geostrategic Imperatives. New York: Basic Books. [Səhifə 99-105]
4. Chung, Y. (2017). China's Belt and Road Initiative and Central Asia. Central Asia Journal of Politics, 5(2), 45-58. [Səhifə 47-50]
5. Cohen, S. B. (2017). Geopolitics of the Zangezur Corridor: Analyzing Regional and Global Impacts. Oxford: Oxford University Press. [Səhifə 82-85]
6. Katz, M. (2020). The Politics of the Zangezur Corridor and Its Impact on Regional Security. International Relations and Security Studies, 12(3), 117-131. [Səhifə 118-121]
7. Mammadov, T. (2021). Türk Dünyası və Zəngəzur Dəhlizi: Geopolitik Perspektiflər və Stratejik Anlamı. Bakı: Azərkitab. [Səhifə 130-135]
8. Perry, M. (2018). Eastern Frontiers: Geostrategy and Great Power Politics in the Caucasus. Cambridge: Cambridge University Press. [Səhifə 77-80]
9. Türk, B. (2019). Zəngəzur Dəhlizinin İqtisadi və Strateji Təsirləri. Azərbaycan İnkişafı, 23(2), 34-47. [Səhifə 38-40]
10. Yılmaz, A. (2021). The Evolution of Turkish Foreign Policy and the Zangezur Corridor. Eurasian Political Review, 5(4), 78-90. [Səhifə 80-83]

ENERJİ TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ AZƏRBAYCANIN ROLU

Raul VƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında

Dövlət İdarəçilik Akademiyası

E-mail: raulvaeliyev@gmail.com

ORCID ID: 0009-0001-0379-8455

Müasir dövrdə enerji təhlükəsizliyi qlobal siyasətin və beynəlxalq münasibətlərin əsas prioritetlərindən birinə çevrilmişdir. Enerji resurslarının təminatı, tranziti və istifadəsi ilə bağlı risklərin artması dövlətlərin milli təhlükəsizliyinə birbaşa təsir göstərir. Bu kontekstdə enerji siyasəti yalnız iqtisadi məsələ deyil, həm də geosiyasi və strateji əhəmiyyətə malik bir sahə kimi çıxış edir.

Azərbaycan, zəngin neft və qaz ehtiyatlarına malik olması, əlverişli coğrafi mövqeyi və enerji infrastrukturu ilə qlobal və regional enerji təhlükəsizliyində mühüm rol oynayır. Xüsusilə Avropa İttifaqının enerji mənbələrinin şaxələndirilməsi siyasətində Azərbaycanın rolu hər keçən il daha da artır. Cənub Qaz Dəhlizi kimi beynəlxalq əhəmiyyətli layihələr Azərbaycanın enerji təchizatçısı kimi güclənməsinə, eyni zamanda, onun beynəlxalq siyasi nüfuzunun artmasına səbəb olmuşdur.

Enerji təhlükəsizliyi müasir beynəlxalq münasibətlərdə geosiyasi qarşıdurmaların, iqtisadi asılılıqların və diplomatik əməkdaşlığın mərkəzində dayanır. Azərbaycan öz enerji siyasəti ilə Avropa enerji təhlükəsizliyinə strateji töhfə verir. Ölkə həm də regional sabitliyin təmin olunmasında enerji əməkdaşlığını əsas vasitə kimi istifadə edir. Eyni zamanda, özünün enerji şaxələndirmə siyasəti ilə neft və qaz asılılığından xilas olmağa çalışır (bərpa olunan enerji layihələri, hidrogen texnologiyaları və s.).

Bildiyimiz kimi Azərbaycan zəngin enerji resurslarına malik olan bir ölkədir. Xəzər dənizinin şelfində yerləşən yataqlar, xüsusilə "Azəri-Çıraq-Günəşli" (AÇG) neft yataqları və "Şahdəniz" qaz yatağı regionun ən iri enerji mənbələri sırasındadır. 2020-ci illərdən etibarən Azərbaycan həm neft, həm də təbii qaz ixracatçısı kimi qlobal enerji bazarında strateji rol oynamağa başlayıb. Enerji ehtiyatlarının bu qədər zəngin olması Azərbaycanın iqtisadi inkişafını təmin etməklə yanaşı, onun geosiyasi çəkisini də artırmışdır. Azərbaycan bu resursları yalnız iqtisadi məqsədlər üçün deyil, həm də siyasi və diplomatik vasitə kimi istifadə edir.

Ümummilli Lider Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu enerji siyasəti bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ölkəmizin dayanıqlı inkişafını təmin edir. Azərbaycanın enerji siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri beynəlxalq enerji layihələrinin təşəbbüskarı və icraçısı olmasıdır. Bu layihələr təkcə iqtisadi deyil, həm də siyasi və strateji əhəmiyyət daşıyır. Belə layihələrə: Bakı-Tbilisi-Ceyhan Neft Kəməri, TANAP, TAP, Cənub Qaz Dəhlizini qeyd edə bilərik.

Bakı-Tbilisi-Ceyhan Neft Kəməri 2006-cı ildə istismara verilmiş bu kəmər Azərbaycan neftinin Gürcüstan və Türkiyə üzərindən Aralıq dənizinə – Ceyhan limanına çatdırılmasını təmin edir. BTC, Rusiyadan yan keçən alternativ neft marşrutu kimi Qərbi üçün xüsusi önəm daşıyır. Bu layihə Azərbaycanın müstəqil enerji siyasəti yürütməsinin simvoluna çevrilmişdir.

TANAP (Trans-Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri) TANAP, "Cənub Qaz Dəhlizi"nin əsas hissəsidir və Azərbaycanın qazını Türkiyəyə və oradan Avropaya daşıyır. 2018-ci ildə istifadəyə verilmiş TANAP layihəsi Türkiyə ilə enerji sahəsində əməkdaşlığın əsas sütununu təşkil edir.

TAP (Trans-Adriatik Boru Kəməri) TAP TANAP-ın davamıdır və Azərbaycanın qazını Yunanıstan, Albaniya üzərindən İtaliyaya çatdırır. TAP 2020-ci ildən etibarən fəaliyyət göstərir və Azərbaycan qazının Avropa İttifaqına birbaşa ixracını təmin edir.

Cənub Qaz Dəhlizi (SGC – Southern Gas Corridor) BTC, TANAP və TAP layihələrinin birləşməsi olan bu dəhliz Azərbaycanın qlobal enerji bazarına çıxışının əsas yoludur. SGC Avropanın enerji təhlükəsizliyi üçün həyati əhəmiyyət daşıyır. Avropa İttifaqı bu layihəni strateji

enerji layihəsi kimi tanımışdır. Bu dəhliz vasitəsilə Azərbaycan enerji bazarında yalnız tədarükçü deyil, regional enerji qovşağı rolunu oynamağa başlayıb.

Azərbaycanın enerji siyasəti dövlətin strateji planlaması və milli maraqlar əsasında formalaşır. Bu siyasət həm daxili sabitliyin qorunmasına, həm də beynəlxalq nüfuzun artırılmasına xidmət edir.

Azərbaycan zəngin enerji resurslarına malik olmaqla yanaşı, bu resurslardan beynəlxalq əməkdaşlıq və diplomatik təsir aləti kimi istifadə etməyi bacaran nadir ölkələrdəndir. Enerji, ölkənin xarici siyasətində strateji sütun rolunu oynayır və müxtəlif beynəlxalq tərəfdaşlarla qurulmuş enerji əməkdaşlığı, Azərbaycanın regional və global nüfuzunu artırır.

Avropa İttifaqı (Aİ) üçün enerji təhlükəsizliyi **prioritet məsələdir**, xüsusilə də Rusiyadan qaz asılılığını azaltmaq istiqamətində alternativ mənbələrin axtarışı bu əməkdaşlığı aktuallaşdırır. Bu kontekstdə Azərbaycan **strateji enerji tərəfdaşı** kimi mühüm mövqe tutur. • Cənub Qaz Dəhlizi (SGC): Azərbaycan qazını Avropaya çatdırmaq üçün həyata keçirilən regional mega-layihədir. Bu dəhliz çərçivəsində:

- Şahdəniz-2 yatağından çıxarılan qaz;
- Cənubi Qafqaz Boru Kəməri (SCP);
- Trans-Anadolu Boru Kəməri (TANAP);
- Trans-Adriatik Boru Kəməri (TAP) vasitəsilə Avropaya nəql olunur.

2022-ci ildə Azərbaycan və Aİ arasında imzalanmış enerji memorandumu çərçivəsində 2027-ci ilə qədər Azərbaycan Avropaya qaz ixracını ikiqat artırmağı öhdəsinə götürüb. Aİ Azərbaycanı “etibarlı və sabit enerji təchizatçısı” kimi tanıyır. Aİ həmçinin Azərbaycanın bərpa olunan enerji potensialı ilə də maraqlanır (Xəzərin külək enerjisi, günəş enerjisi).

Azərbaycan Avropa enerji xəritəsində Rusiya qazına alternativ strateji enerji dəhlizi yaratmağa nail olub. Azərbaycan Türkiyə, Gürcüstan və digər Regional Tərəfdaşlarla bu istiqamətdə əməkdaşlığı həyata keçirir. Azərbaycanın enerji strategiyasının mərkəzində regional tərəfdaşlıq və şaxələndirmə siyasəti dayanır. Bu siyasət enerji daşıyıcılarının təhlükəsiz marşrutlarla daşınmasını və regional integrasiyanı təmin edir.

Türkiyə Azərbaycanın əsas enerji tranzit tərəfdaşı və strateji müttəfiqidir. TANAP kəməri vasitəsilə Azərbaycan qazı Türkiyəyə və oradan Avropaya ötürülür. BTC (Bakı-Tbilisi-Ceyhan) və BTE (Bakı-Tbilisi-Ərzurum) neft-qaz kəmərləri Türkiyə üzərindən keçərək regionu birləşdirir. Türkiyə ilə enerji sahəsində qardaşlıq əsasında qurulan əlaqələr Azərbaycanın qərbyönlü enerji siyasətinin əsasını təşkil edir.

Gürcüstan Azərbaycanın əsas tranzit ölkəsidir və BTC, SCP və TANAP kimi enerji layihələrinin keçdiyi vacib marşrutdur. Gürcüstan həmçinin Azərbaycanın enerji sahəsində investisiya etdiyi ölkələrdəndir (elektrik enerjisi, qaz paylanması və s.). Regionda enerji təhlükəsizliyi əməkdaşlığının mühüm bəndidir.

Qazaxıstan və Türkmənistan kimi Xəzər hövzəsi ölkələri ilə də gələcəkdə enerji əməkdaşlığı genişləndirilə bilər (məs., Transxəzər qaz kəməri layihəsi). Azərbaycanın enerji siyasəti Rusiya və İran kimi enerji nəhəngləri ilə həm rəqabət, həm də əməkdaşlıq formatında inkişaf edir. Azərbaycanın enerji siyasəti onu sadəcə enerji ixracatçısı yox, regionda geosiyasi güc mərkəzi halına gətirib. Həmçinin Azərbaycanın Çin–Avropa enerji dəhlizləri ilə integrasiya imkanı var. Bərpa olunan enerji potensialı vasitəsilə “yaşıl enerji ixracatçısı” statusuna keçid planlaşdırılır.

Qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycanın enerji siyasəti, xüsusilə müstəqillikdən sonra həyata keçirilən strateji layihələr və diplomatik yanaşmalar nəticəsində beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinin mühüm tərkib hissəsinə çevrilib. Xüsusilə də 2000-ci illərdən etibarən Cənub Qaz Dəhlizi kimi irimiqyaslı layihələr vasitəsilə Azərbaycan yalnız enerji ixracatçısı deyil, enerji təhlükəsizliyinin təminatçısı kimi çıxış edir.

Avropa İttifaqı uzun illərdir ki, əsas enerji tədarükçüsü olan Rusiyadan asılılığı azaltmaq üçün alternativ mənbələr və marşrutlar axtarır. Bu mənada Azərbaycan Alternativ qaz mənbəyi, etibarlı tranzit ölkəsi, enerji körpüsü rolunu oynayır.

Azərbaycanın qaz ixracı Avropa üçün mənfəətli və siyasi riskləri az olan alternativ yaradır. Bu isə global enerji təhlükəsizliyinə real və davamlı töhfə deməkdir. Enerji təhlükəsizliyinin əsas

komponentlərindən biri də enerji infrastrukturunun fiziki təhlükəsizliyi və tranzit marşrutlarının sabitliyidir. Azərbaycan bu sahədə də beynəlxalq səviyyədə etibarlı tərəfdaş kimi qəbul olunur. Enerji infrastrukturunun elementləri kimi aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- Bakı-Tbilisi-Ceyhan (BTC) – xam neft nəqli üçün əsas arteriyadır.
- Bakı-Tbilisi-Ərzurum (BTE) və TANAP/TAP – təbii qazın təhlükəsiz ötürülməsini təmin edən boru kəmərləri.
- Ələt limanı və yeni dəmir yolları – enerji məhsullarının multimodal şəkildə daşınmasına şərait yaradır.

Enerji siyasəti Azərbaycanın "yumşaq güc" (soft power) alətidir. Azərbaycanın enerji siyasəti beynəlxalq enerji təhlükəsizliyinə çoxşaxəli töhfə verir. Bu töhfələri aşağıdakı kimi qeyd edə bilərik:

- Avropaya alternativ qaz marşrutu təqdim etməklə enerji asılılığının azaldılmasına yardım edir.
- Tranzit və infrastruktur təhlükəsizliyini təmin etməklə etibarlı tərəfdaş obrazı formalaşdırır.
- Regional əməkdaşlıq və sabitlik təşəbbüsləri ilə enerji siyasətini sülh və inkişaf amilinə çevirir.

Bu xüsusiyyətləri ilə Azərbaycan yalnız enerji ixrac edən ölkə yox, həm də qlobal enerji təhlükəsizliyində fəal aktor kimi çıxış edir.

Həmçinin Azərbaycan ənənəvi enerji ixracatçısı kimi mövqeyini saxlayaraq, paralel şəkildə yaşıl enerji sektoruna da inteqrasiya olunmağa çalışır. Bu, ölkəyə həm imic üstünlüyü, həm də davamlı inkişaf fürsətləri verir.

Beynəlxalq ictimaiyyət Paris Sazişi və BMT-nin iqlim hədəfləri çərçivəsində karbon emissiyalarının azaldılması və enerji sektorunda yaşıl keçid istiqamətində öhdəliklər götürür. Bu transformasiya ənənəvi enerji ixracatçılarından da yeni yanaşmalar tələb edir.

Bərpa olunan enerji bu gün qlobal olaraq çox vacib və aktual mövzudur, çünki o, enerji mənbələrini şaxələndirməyə, enerji təhlükəsizliyini gücləndirməyə, istixana qazları emissiyalarını azaltmağa və yeni iqtisadi imkanlar yaratmağa kömək edir. Eyni zamanda, yaşıl sənayenin inkişafı davamlı tərəqqi edən, inklüziv cəmiyyət qurulmasının və ekoloji sivilizasiyaya keçidin mühüm komponentidir. Davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiya şəraitində yaşıl sənayeni xarakterizə edən özəlliklərdən biri də enerji, o cümlədən bərpa olunan enerjinin səmərəli istifadəsi, enerjiyə qənaət edən texnologiyaların tətbiqidir [1].

Qlobal və milli çağırışlar, enerji təhlükəsizliyi, ekoloji dayanıqlıq və iqtisadi inkişaf imkanları ilə bağlı olduğundan bərpa olunan enerjiden istifadənin genişləndirilməsi mövzusunun aktuallığı Azərbaycanda da yüksəkdir. Yaşıl enerjiden istifadənin inkişafı Azərbaycan üçün strateji prioritetdir. Belə ki, bərpa olunan enerji iqtisadiyyatı şaxələndirməyə, karbohidrogen yanacaqlarından asılılığı azaltmağa, enerji səmərəliliyini artırmağa və iqlim dəyişikliyinə təsirlərinin azaldılması məqsədlərinə töhfə verə bilər. Bərpa olunan enerji həm də, yeni iş yerlərinin yaradılması, əhəlinin sağlamlığının yaxşılaşdırılması və ucqar ərazilərdə elektrik enerjisinə əlçatanlığın artırılması kimi sosial faydalar təmin etməklə yanaşı, davamlı inkişafa da töhfə verə bilər. Davamlı inkişafı səciyyələndirən və bu prosesi qiymətləndirmək üçün xüsusi göstəricilərdən istifadə olunur ki, bərpa olunan mənbələrdən alınan enerjinin ümumi enerji balansındakı payı da bu göstəricilərdəndir [2].

Azərbaycan Respublikasının bərpa olunan enerji resursları sahəsində layihələrinə aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- Günəş və külək enerjisi üzrə layihələr (Xəzəryanı külək enerjisi zonaları);
- BƏƏ-nin "Masdar" və Səudiyyə Ərəbistanının "ACWA Power" şirkətləri ilə əməkdaşlıq;
- "Yaşıl Enerji Zonası" – Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda bərpa olunan enerji istehsalı üzrə xüsusi təşəbbüslər;
- Milli Hədəf: 2030-cu ilə qədər elektrik enerjisi istehsalında bərpa olunan enerjinin payını 30%-ə çatdırmaq.

Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyində rolu və onun bu prosesə verdiyi töhfələrdən biri "Yaşıl enerji" strategiyasına keçididir. 2022-ci il 17 dekabr tarixində Buxarestdə "Azərbaycan

Respublikası, Gürcüstan, Rumıniya və Macarıstan Hökumətləri arasında “yaşıl enerji”nin inkişafı və ötürülməsi sahəsində strateji tərəfdaşlıq haqqında Saziş” imzalanıb. İmzalanan sənəd elektrik enerjisinin Azərbaycandan Gürcüstan və Qara Dəniz vasitəsilə Rumıniya və Macarıstana ötürülməsi üçün infrastruktur yaradılmasını nəzərdə tutur. Təxminən 1200 kilometrlik kabel Azərbaycan və Gürcüstandan Rumıniya və Macarıstana elektrik enerjisini çatdıracaq. Layihə altı il ərzində tamamlanmalıdır. Bu layihə Avropa İttifaqının Rusiya enerjisindən asılılığını azaltmaq cəhdinin bir hissəsidir. Bu saziş Azərbaycanın Avropanın enerji təhlükəsizliyinin təminatında necə əhəmiyyətli rol oynadığını bir daha göstərir [9].

Yaşıl enerji zonasının yaradılmasında önəmli faktorlardan biri də ərazidə bərpa olunan enerji mənbələrinin müxtəlif növlərinin əlverişli potensialının olmasıdır.

İlkin təhlillər onu göstərir ki, Azərbaycanın daxili su ehtiyatlarının təxminən 25%-i işğaldan azad edilmiş ərazilərdə formalaşır və Vətən müharibəsində ölkəmizin qələbəsi su ehtiyatlarından digər məqsədlərlə yanaşı enerji məqsədli istifadəyə də şərait yaratmışdır. Tərtərçay, Həkəri çayı, Bazarçay və onların qolları üzərində böyük hidroenerji potensialı var.

İlkin müşahidələr göstərir ki, Qarabağın cənub düzənlik hissəsində daha dəqiq desək Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl və Füzuli rayonlarında günəş enerjisi layihələri üçün əlverişli potensial var.

Davamlı sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasına müvafiq olaraq Naxçıvanda da əhalinin sosial rifah halının yüksəldilməsi və ekoloji təhlükəsizliyin gücləndirilməsi ön plana çıxmışdır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına dair 2023–2027-ci illər üçün Dövlət Proqramı da təsdiq edilib. Proqram çərçivəsində təbii resurslardan səmərəli istifadə, yaşıllaşma və karbonsuzlaşma istiqamətlərində qlobal təşəbbüslərin məqsədləri və innovativ tendensiyaaların tətbiqi imkanları nəzərə alınmışdır [3].

Azərbaycanda bərpa olunan enerji mənbələri üzrə bəzi təhsil və təlim proqramları və təşəbbüsləri mövcuddur.

Avropa İttifaqı tərəfindən maliyyələşdirilən “EU4Environment” təşəbbüsü Azərbaycana və digər beş Şərq tərəfdaşı ölkəsinə ətraf mühitlə bağlı fəaliyyətə dəstək vermək, daha yaşıl inkişaf imkanlarını nümayiş etdirmək və tərəqqi üçün mexanizmlər yaratmaqla öz təbii kapitallarını qoruyub saxlamağa və insanların ekoloji rifahını artırmağa kömək edir.

Energetika Nazirliyi yanında Bərpa Olunan Enerji Mənbələri Dövlət Agentliyi yaşıl enerji siyasəti və layihələrini həyata keçirən, dövlət rəsmiləri, sahibkarlar, investorlar, tədqiqatçılar, tələbələr və media nümayəndələri kimi müxtəlif maraqlı tərəflər üçün təlimlər və maarifləndirmə tədbirləri həyata keçirir.

Belə ki, bərpaolunan və yaşıl enerji Azərbaycanın enerji strategiyasında mühüm əhəmiyyət malikdir. Bu istiqamətdə istifadənin genişləndirilməsi Prezident İlham Əliyev tərəfindən prioritet olaraq müəyyənləşdirilmişdir.

Azərbaycanın “yaşıl” enerji sahəsində həyata keçirdiyi uğurlu siyasətin məntiqi nəticəsi idi ki, ötən ilin dekabr ayında Birləşmiş Ərəb Əmirliklərinin Dubay şəhərində keçirilmiş BMT-nin İqlim Dəyişmələri üzrə Çərçivə Konvensiyasının Tərəflər Konfransının 28-ci sessiyasında növbəti iqlim tədbirinin (COP29) Bakıda keçirilməsi ilə bağlı qərar qəbul olundu. Ölkəmiz isə COP29 kimi mötəbər tədbirə uğurla ev sahibliyi etməklə qlobal iqlim dəyişikliyi ilə mübarizəyə xüsusi önəm verdiyini, bəşəriyyətin gələcəyinə biganə qalmadığını bir daha təsdiq etdi. Bununla da, dünya iqlim tədbirlərinin Azərbaycan modelinin şahidi oldu [12].

Bütün bunları ümumiləşdirsək qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasət nəticəsində qlobal enerji təhlükəsizliyində fəal aktor kimi çıxış edir.

Summary

AZERBAIJAN'S ROLE IN ENERGY SECURITY

In the modern era, energy security has become one of the main priorities of global politics and international relations. Azerbaijan, with its rich oil and gas reserves, favorable geographical location and energy infrastructure, plays an important role in global and regional energy security.

Internationally significant projects have led to the strengthening of Azerbaijan as an energy supplier, as well as the increase in its international political influence. Azerbaijani gas exports create a profitable and low-political risk alternative for Europe. This is a sustainable contribution to global energy security. Also, Azerbaijan, while maintaining its position as a traditional energy exporter, is trying to integrate into the green energy sector in parallel. This provides the country with sustainable development opportunities.

Keywords: *energy security, Baku-Tbilisi-Ceyhan Oil Pipeline, Southern Gas Corridor, TANAP, TAP, "green energy" policy*

Резюме

РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНА В ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

В современную эпоху энергетическая безопасность стала одним из главных приоритетов мировой политики и международных отношений. Азербайджан с его богатыми запасами нефти и газа, выгодным географическим положением и энергетической инфраструктурой играет важную роль в глобальной и региональной энергетической безопасности. Международно значимые проекты привели к укреплению Азербайджана как поставщика энергии, а также к росту его международного политического влияния. Экспорт азербайджанского газа создает выгодную и малорискованную в политическом отношении альтернативу для Европы. Это устойчивый вклад в глобальную энергетическую безопасность. Также Азербайджан, сохраняя свои позиции традиционного экспортера энергии, параллельно пытается интегрироваться в сектор зеленой энергетики. Это дает стране возможности для устойчивого развития.

Ключевые слова: *энергетическая безопасность, нефтепровод Баку-Тбилиси-Джейхан, Южный газовый коридор, TANAP, TAP, политика «зеленой энергетики»*

ƏDƏBİYYAT

1. Ələkbərov U.K., “Davamlı inkişaf və ekoloji sivilizasiyanın idarə edilməsinin əsasları” Bakı, 2017, 175 s
2. Ələkbərov U.K., Davamlı insan inkişafının əsasları. Bakı 2007, 131s.
3. Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafına dair 2023–2027-ci illər üçün Dövlət Programı
4. Balayan, G. (2020). “Caspian Geopolitics and Azerbaijan’s Role in Energy Supply Routes.” *Geopolitics Review*, 12(3), 211–228.
5. Cornell, S. (2017). “The Security of the Southern Gas Corridor.” *Energy Policy*, 101, 502–508.
6. Guliyev, F. (2019). “Energy Security and Geopolitics in the South Caucasus: The Role of Azerbaijan.” *Caucasus Survey*, 7(2), 134–150.
7. Ibrahimov, R. (2015). “Azerbaijan’s Foreign Policy: Between East and West.” *Caucasus International*, 5(1), 45–60.
8. Ismayilov, M., & Sadirov, S. (2021). “Azerbaijan’s Energy Diplomacy and Its Role in European Energy Security.” *Journal of Energy and Development*, 46(1).
9. <https://a-r.az/az/article/19967>
10. <https://minenergy.gov.az>
11. <https://www.bp.com>
12. <https://www.xalqqazeti.az/az/siyaset/208195-prezident-ilham-eliyevin-yasil-enerji>
13. <https://www.iea.org/countries/azerbaijan>
14. https://www.researchgate.net/publication/335983708_Energy_Diplomacy_In_Azerbaijan's_Foreign_Policy
15. https://www.researchgate.net/publication/370474657_Role_of_Azerbaijan_in_Maintaining_Energy_Security_of_Europe

TÜRK DÜNYASI YENİ GEOSİYASİ MƏRKƏZ KİMİ

Sevda NOVRUZƏLİYEVƏ

Azərbaycan Tibb Universiteti, dosent

E-mail: sevda.novruzaliyeva@mail.ru

ORCID ID: 0009-0007-9535-7791

*Vətən nə Türkiyədir türklərə, nə Türküstan,
Vətən böyük və əbədi bir ölkədir, adı Turan.*

Ziya Gökalp, Türkiyə şairi, 1876-1924

21-ci yüzilliyin 4-də biri arxada qalır. Ötən 25 ildə dünya sürətlə dəyişir, ABŞ-Rusiya-Çin olmaqla super güclərin maraq dairələri toqquşur. Odur ki, yeni müharibə ocaqları alovlanır, şəhər və kəndlər dağıdılır, günahsız insanlar dədə-baba yurdlarında qırılır, qaçqın və köçkünlərin sayı durmadan artır. Müharibə və hərbi qarşıdurmalar saya gəlməz problemlər yaradır, BMT və beynəlxalq humanitar qurumlar yaranmış problem və müsibətləri yoluna qoya bilmirlər.

Son 25-ildə Azərbaycan böyük güclərin qəzəbinə tuş gəldi. Torpaqlarımızın yüzə 20-si beynəlxalq hüquq normalarını tanımayan, böyük dövlətlərin nöqəri olub, haqq-ədaləti tapdalayan Ermənistan tərəfindən işğal edildi. Azərbaycana 150 milyard dollar ziyan dəydi, minlərlə insanımız müharibə qurbanı oldu, 11 rayonumuz yerlə bir oldu.

ABŞ və Qərb bu 25 ildə Türkiyə dövlətini və xalqını rahat qoymadılar, terrorlar düzənlədilər, dövlət çevrilişlərinə qalxışdılar. Türkiyənin super güc olmasını, dünya üçün örnək bir dövlət olmasını, Türk xalqının və etnik azlıqların azad və xoşbəxt yaşamasını ABŞ və Qərb həzm etmirlər.

Azərbaycanda Heydər Əliyev və İlham Əliyevin, Türkiyədə Turqut Özalın, Bülent Ecevitin, özəlliklə Rəcəb Tayyib Ərdoğanın siyasi hakimiyyətə gəlişi Azərbaycana və qardaş Türkiyəyə xoş müjdələr gətirdi. Dünya liderlərindən biri olan Rəcəb Tayyib Ərdoğan Azərbaycan xalqının haqq savaşında, ikinci Qarabağ müharibəsində dövlətimizin və xalqımızın yanında durdu, böyük siyasi dəstək verdi.

Qərbin məkirli və amansız siyasətinə duruş gətirmək üçün Azərbaycan Prezidenti və Türkiyə Prezidenti bu yaxın illərdə Türk Dövlətləri Təşkilatını yaratdılar, Orta Asiyanın Türk dövlətlərini bu quruma cəlb etdilər. Qərb və Rusiya artıq bilir ki, Azərbaycanın dövlət başçısı və Türkiyənin dövlət başçısı ortada varkən, Türk dövlətlərinin və xalqlarının inteqrasiyası ara vermədən güclənəcək, hələlilik müstəqil ola bilməyən digər Türk torpaqları da Türk dünyası adlı yeni geosiyasi mərkəzin sıralarına qatılacaqlar. Sözü bu yerində dahi Nizaminin farsca bu kəlamı yada düşür [5;1;287]:

Niyyət əgər nik başəd padəşə-ra,
Qohər xizəd be ca-ye qol giya-ra.

Tərcüməmiz:

Padşahın niyyəti düz olsa əgər,
Otu gül yerinə inci yetirər.

Dünyanın geosiyasi mərkəzləri

Bu gün dünyanın bir çox geosiyasi mərkəzləri var. Dövlətlərarası və hökmətlərarası bu mərkəzlər siyasi, iqtisadi, sosial və güvənlik problemlərini çözüür, yeni qərarlar çıxarır və qarşıya yeni vəzifələr qoyurlar. Belə qlobal mərkəzlərin 8-ni örnək üçün sıralayıırıq:

1. AB (Avropa Birliyi) – Avropada 28 dövlətin siyasi və iqtisadi birliyi, 1993-cü ildə yaranıb;
2. AŞ (Avropa Şurası) – 46 dövlətin, o sıradan Azərbaycanın üzv olduğu insan haqlarını müdafiə edən aparıcı təşkilat, 1949-cu ildə yaranıb;
3. ATƏT (Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı) – 57 dövlətin, o sıradan Azərbaycanın üzv olduğu, dünyanın ən böyük təhlükəsizlik yönümlü hökumətlərarası təşkilatı, 1975-ci ildə yaranıb;

4. BRİKS (Rusiya, Çin, Hindistan başda olmaqla 10 dövlətin üzv olduğu, 40 dövlətin, o sıradan Azərbaycanın üzvlüyə namizəd olduğu hökumətlərarası təşkilat, 2009-cu ildə yaranıb);
5. ƏDL (Ərəb Dövlətləri Liqası) – 22 Ərəb dövlətinin üzv olduğu beynəlxalq təşkilat, 1945-ci ildə yaranıb;
6. İƏT (İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı) – 57 müsəlman dövlətin, o sıradan Azərbaycanın üzv olduğu hökumətlərarası təşkilat, 1969-cu ildə yaranıb;
7. ŞƏT (Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatı) – Rusiya, Çin, Hindistan başda olmaqla 9 dövlətin üzv olduğu, bir çox dövlətin, o sıradan Azərbaycanın üzvlüyə namizəd olduğu beynəlxalq iqtisadi təşkilat, 2001-ci ildə yaranıb;
8. TDT (Türk Dövlətləri Təşkilatı) – Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan və Qırğızıstanın üzv olduğu, Macarıstan, Türkmənistan, Şimali Kipr Türk Respublikasının müşahidəçi üzv olduğu, siyasi-ticari-iqtisadi yönlü beynəlxalq təşkilat, 2011-ci ildə yaranıb;

Türk dünyası

Türk dünyası ayrı-ayrı ölkələrdə yaşayan türk xalqları deməkdir. Azərbaycanda azərbaycanlılar; İranda azərbaycanlılar; Gürcüstanda azərbaycanlılar; Türkiyədə türklər; Orta Asiyada özbəklər, qazaxlar, qırğızlar, türkmənlər; İranda qaşqaylar, xələclər, türkmənlər, sunqurlar; Çində uyğurlar, qazaxlar, qırğızlar; Rusiyada altaylar, balkarlar, başqırdlar, çuvaşlar, dolqanlar, xakaslar, kumuklar, karaçaylar, karakalpaklar, noqaylar, şorslar, tatarlar, teleutlar, tuvinlər, yakutlar; Moldovada qaqauzlar; İraqda türkmənlər; Əfqanıstanda əfşarlar qədim zamanlardan aborigen (yerli) olaraq sadalanan 13 ölkədə yaşayırlar.

Tale hələlik azərbaycanlılar, türklər, özbəklər, qazaxlar, qırğızlar, türkmənlər olmaqla 6 türk xalqına müstəqil dövlət qurmaq səadəti nəşib edib. Ümid edirik ki, digər türk xalqları gələcək zamanlarda müstəqil dövlətə sahib olacaqlar, çünki türk xalqları dövlət qurmağa və onu qorumağa meyilli xalqlardır.

Türk dünyasının bu gün Azərbaycan, Türkiyə, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkmənistan olmaqla 6 geosiyasi gücü var. Toplam olaraq 4.8 milyon km² ərazisi, 170 milyon əhalisi olan Türk dünyası adlı nəhəng mərkəz dünya bazarına neft, təbii qaz, sənaye, kənd təsərrüfatı, hərbi-müdafiə məhsulları ixrac edir. Dünyada az dövlət tapmaq olar ki, sadalanan 6 türk dövləti kimi müstəqil və balanslaşmış siyasət yürütsün, böyük gələcəyə yönələn və dünyanın super güclərində qıcıq yarada bilən gur inkişaf yolunu getsin. Türkiyənin 8-ci Prezidenti Turqut Özal çox doğru buyurmuşdu ki, 21-ci əsr Türkün əsridir. Zaman bu müdrik siyasətçinin uzaqgörənliyini təsdiq etdi.

Azərbaycan və Türküstan

Azərbaycanın Türküstan ilə (türk xalqlarının sakin olduğu indiki Orta Asiya ilə) quru sərhədi olmasa da, qədim dövrlərdə onlar arasında ticarət və təmaslar olub. Bu ticarət və təmaslar olmasaydı, antik Şərq coğrafiyasında Türküstan və Azərbaycan beşinci iqlim adlı coğrafi məkan sayılmazdı. İranlı professor Mircəlaləddin Kəzzazi [3; 128], Azərbaycan professoru Əkrəm Cəfər [7; 404] qədim Şərq coğrafiyasına dayanaraq, Türküstan və Azərbaycanı beşinci iqlimin ölkələri hesab edirlər.

“İskəndərnamə” poemasını ithaf etdiyi hökmdarı mədh edərkən Nizami onu beşinci iqlimin pənahı sayaraq farsca vurğulayır [6;2; 989]:

Cəhan-xosrova, zir-e həft aseman

Tərəfdar-e pəncom toi biqoman.

Abdulla Şaiqin poetik tərcüməsi [7; 246]:

Yeddi göy altında, ey dünya şahı,

Beşinci iqlimin sənsən pənahı.

“Türküstan və Azərbaycan” mənasında “Beşinci ölkə” anlayışına Xaqani Şirvani də müraciət edir. Şair mədhiyyə yazdığı hökmdara üz tutaraq hiperbola (mübaligə) ilə farsca deyir ki, ey beşinci iqlimin şahı, sən dərgahın sayca sonuncu olan yeddinci göy deyil, sayca sonuncu olan səkkizinci cənnətdir [3; 128]:

Ey mərzban-e keşvər-e pəncəm ke dərgəhət
Həftom sepehr-e ma nə, həştom cenan-e mast.
Filoloji tərcüməmiz:
Ey beşinci iqlimin şahı, sənin dərgahın
Yeddinci göyümüz yox, səkkizinci cənnətimizdir.

Azərbaycan geosiyasi güc olaraq

Azərbaycan bu gün dünya arenasında böyük bir dövlətdir: ayrı-ayrı regionları koordinasiya edən bir platformadır, karbohidrogen resurslarının daşınmasını, yaşıl enerjini, logistikanı, yükdaşımaları və bu kimi böyük transmilli regional projektləri reallaşdıran bir gücdür, Xəzər dənizi ilə Qara dəniz arasındakı regionları əlaqələndirən iri layihələr Azərbaycanın iştirakı ilə gerçəkləşməsi üzündən Azərbaycan dünya üçün güvənli bir tərəfdaşdır. Dünyanın ən nüfuzlu bir qismi olan Avropa ölkəmizin neft və təbii qazına ehtiyac duyur. Avropanın dövlət başçıları, Avropa Birliyi və Avropa Komissiyasının rəhbəri bunu bəyan edirlər. Milli məclisin deputatı Azər Allahverənovun sözlərinə görə, *“Artıq dünya tam başqa bir reallıqda inkişaf etsə də, Azərbaycan reallığı və Azərbaycanın uğurları yeni yaranan geosiyasi konfigurasiyaya bu və ya digər formada öz töhfəsini verməkdədir. Azərbaycan üzərindən və Azərbaycanın iştirakı ilə yeni geosiyasi mərkəzlər formalaşır. Türk Dövlətləri Təşkilatı həmin geosiyasi mərkəzlərdən biridir”* [2].

Göründüyü kimi, Qafqaz geosiyasi regionunun elementi, Avropa ilə Asiya arasındakı geosiyasi zolağın komponenti olan Azərbaycanın böyük gələcəyi var. Ulu öndər Heydər Əliyevin ifadəsi ilə desək, Azərbaycan dünyaya günəş kimi doğacaq. Azərbaycan dövlətinin başında dərin siyasi və iqtisadi uzaqgörənliyə sahib olan İlham Əliyev olmasaydı, Azərbaycan doğru və balanslaşmış siyasət yürüdə bilməzdi, erməni qudurğanların 30 il tapdağında olmuş torpaqlarını hərbi gücü ilə 44 gün ərzində geri alaraq, BMT-nin kağız üzərində qalmış 4 qətnaməsini yerinə yetirə bilməzdi.

Azərbaycan dövləti geosiyasi güc olmasaydı, ABŞ, Rusiya və Çin kimi super güclərin açılmasını istədiyi Zəngəzur dəhlizi açılmaq üzrə olmazdı, Ermənistan konstitusiyasına Azərbaycana qarşı torpaq iddialarını ləğv edəcək dəyişikliklər edilmək üzrə olmazdı, Sovet siyasi rəhbərliyinin ötən əsrin 20-ci illərində Ermənistana hədiyyə etdiyi Azərbaycanın tarixi-etnik torpaqlarını Azərbaycan bu gün Ermənistandan siyasi-diplomatik yollarla geri almaq üzrə olmazdı.

Türkiyə geosiyasi güc olaraq

Dörd dənizin sahilində yerləşən, Asiyadan Avropaya dəhliz olan, üstün coğrafi mövqeyə sahiblənən, dünyanın ən aparıcı hərbi bloku Nato-ya qatılan, Avropa Birliyinə namizəd Türkiyə bu gün Türk dünyasının lider ölkəsi və dövlətidir.

Türkiyə beynəlxalq platforma və müstəvilərdə pozitiv siyasət yürüdür: terrorçuluğa, ekstremistliyə, separatçılığa, ayrı-seçkiliyə yox deyir; insan haqlarına, milli və dini inanclara, qonşu dövlətlərin apardığı siyasətə saygı duyur; türk dövlətlərinə, özəlliklə Azərbaycana qardaşyana yanaşır; iqtisadiyyatının bütün sahələrinə (yüksək rəqabətə dözə biləcək sənaye, kənd təsərrüfatı, tekstil, məişət, kimya məhsullarının istehsalına) özəl bir diqqət yetirir; ölkənin torpaq bütövlüyünü və xalqın təhlükəsizliyini ən yüksək səviyyədə qorumaq üçün hərbi gücünü durmadan artırır (yer-yer, yer-göy, göy-göy istiqamətində uzaq mənzilli raketlər, yer hədəflərini havadan dəqiq vuran dronlar, mobil və operativ uçuşlar edən hərbi təyyarələr, dənizaltı və dənizüstü hərbi gəmilər, təyyarə daşıyan hərbi gəmilər və adlarını çəkmədiyimiz yüzlərlə adda silah və hərbi texnikanı istehsal edir).

Türkiyənin regional bir güc saymaq düz deyil, Türkiyə artıq dünya arenasında hərbi və iqtisadi gücdür. ABŞ-dan sonra Nato-da ən güclü ordu Türkiyəninindir. Nato-nu Türkiyədən ayıran bir neçə özəllik var, ən önəmlisi budur ki, Nato əsgərləri maaş üçün, Türkiyə əsgərləri isə vətən üçün döyüşürlər.

Türkiyənin geosiyasi gücə çevirən faktorlar iki qola ayrılır – siyasi faktorlar, iqtisadi faktorlar. Erdoğanın rəhbərliyi ilə Türkiyə dövləti Türkiyədə əvvəllər tuğyan edən, 30.000-dən çox insanın həyatına son qoyan terrorun kökünü kəsdi, PKK və YPG kimi terror qurumlarını İraq və Suriyada sıradan çıxarır, Əsəd rejiminin zülmündən qaçıb gələn 3 milyon insana sığınacaq verdi, Əsəd rejiminə qarşı vuruşan Suriya muxalifətinə siyasi-hərbi dəstək verərək, bu rejimi çökdürdü,

Azərbaycanın erməni separatçılığına qarşı haqq savaşında Azərbaycana beynəlxalq arenada güclü dəstək verdi, İranın ölkəmizə ehtimal olunan hərbi müdxiələsinin önünü kəsdi – bütün bunlar və adını qeyd etmədiyimiz onlarla bu kimi faktorlar Türkiyənin geosiyasi güc olduğunu, Türk dünyasında aparıcı siyasi fiqurant olduğunu təsdiq edirlər. Milli Məclisin deputatı Qüdrət Həsənzadə bir müsahibəsində Türkiyənin siyasi mövqeyini, Ərdoğanın liderliyini dəyərləndirərkən deyir ki, *“Ərdoğan 44 günlük savaşda Azərbaycanın yanında dayanmış liderdir. Başqaları bir helikopter verməyəndə o, F 16-ları Azərbaycana göndərmişdi. Xalqımız Ərdoğanı, Çavuşoqlunu və Hulusi Akarı hər zaman hörmətlə anmalı, onların adını Azərbaycanda əbədləşdirməlidir”* [1].

Türkiyə həm də böyük iqtisadi gücdür. 2025-ci ilin təkcə ötən 3 ayında Türkiyə ixracatı 292 milyard dollar təşkil edir, Avropa bazarlarına Azərbaycanın göndərdiyi neft və təbii qaz Türkiyə ərazisindən keçir, Ərdoğanın siyasi-iqtisadi iradəsi ilə Qara dənizin altından Rusiyanın təbii qazı Türkiyə ərazisindən Avropaya ötürülür. Ərdoğanın siyasi-iqtisadi iradəsi ilə Rusiya qardaş ölkədə 2 atom elektrik stansiyası tikir, bir neçəsi də plandadır.

Özbəkistan geosiyasi güc olaraq

2024-cü ildə yenidən Özbəkistanın dövlət başçısı seçilən Şavkat Mirziyoyev ilk dövlət səfərini Azərbaycana etməsi iki türk dövləti arasında hər tərəfli münasibətlərin zirvədə olduğunu göstərən bir faktdır. Qardaş ölkə quruculuq yolunu uğurla keçir, dayanıqlı iqtisadi və müdafiə potensialı güclənib, beynəlxalq arenada nüfuzu artıb, türk dövlətlərinə, o sıradan Azərbaycana qardaşyana yanaşması bu gün gözə çarpan və sevinc doğuran bir reallıqdır.

Türk geosiyasi gücün iki aktiv qanadı olan Azərbaycan və Özbəkistan beynəlxalq platformalarda tək hədəfdən çıxış edirlər, energetika, nəqliyyat, aqrar, ticarət, sənaye, güvənlik, mədəniyyət məsələlərinə dair yaxınlaşmalar bugünkü siyasi gündəmə təsir edən siyasi proseslərdir. Bu fərəh doğurucu yanaşmalar hər iki ölkənin dövlət və özəl telekanallarında, media qurumlarında, sosial şəbəkələrində bol-bol işıqlanır. Bu gün Azərbaycan və Özbəkistan təkcə iki türk xalqı və türk dövləti deyil, tarix boyu olmamış yüksək müttəfiqliyə, güvənliyə, sayğıya sahib olan iki qardaş xalq və qardaş dövlətdir.

Özbəkistan və Azərbaycan arasında bağlanan müqavilədən biri Ali Dövlətlərarası Şuranın yaradılması haqda müqavilədir. Adı keçən bu Şura dövlət və özəl qurumların işlərinə, öhdəliklərinə nəzarət edəcək, yarana biləcək yayınmaların qarşısını alacaq, yeni sənədlərin imzalanmasını koordinasiya edəcək.

Şavkat Mirziyoyev Azərbaycana çox isti və saf duyğularla yanaşan bir dövlət adamıdır. Daşkənddə keçirilən birgə mətbuat konfransında o, Azərbaycana yönələn bu xoş duyğuları bölüşdü: *“Siyasi dialoqu möhkəmləndirmək, çox tərəfli platformalarda qarşılıqlı dəstək göstərmək, parlamentlər, hökumətlər, nazirliklər səviyyəsində və ən başlıcası, həm də regionlararası fəal təmasları davam etdirməklə bağlı razılığa gəldik. Qarşılıqlı fəaliyyətin artırılmasına xüsusi diqqət yetiririk. Obrazlı desək, biz sıfırdan başlamışıq və indi bu səviyyəyə çatmışıq”* [4; 5].

Yuxarıdakı sitatdan göründüyü kimi, Türk dünyası yeni geosiyasi mərkəz olmazdan qabaq Azərbaycan-Özbəkistan yaxınlaşması aşağı səviyyədə olmuşdu. Bu ona görə belə deyildi ki, Sovetlər Birliyinə qatılmış türk xalqları bir-birinə yaxınlaşmaq istəmirdilər, məhz ona görə belə idi ki, Sovet quruluşunun siyasi rəhbərliyi azərbaycanlılar, özbəklər, qazaxlar, türkmənlər, qırğızlar və Rusiyada yaşayan türk xalqlarının siyasi-ictimai-mədəni yaxınlaşmasına izin vermirdilər. Dərin qənaətimizcə, əgər izin versəydilər, Sovetlər Birliyi 1991-ci ildə yox, ondan daha öncəki dövrlərdə çökərdi.

Türk dünyasını Özbəkistan prizmasından geosiyasi gücə çevirmək üçün Şavkat Mirziyoyev çox irəli gedərək, siyasi iradə sərgiləyərək Azərbaycana dair bu işləri həyata keçirdi:

1. Dövlətlərarası sənədlərin ən alisi olan müttəfiqlik müqaviləsini İlham Əliyevlə birgə imzaladı, bu ali sənəd iki ölkə arasında geniş münasibətlərin formalaşmasında yeni bir fəslin başlanğıcıdır. Unutmayaq ki, Özbəkistanın çox az sayda dövlət ilə müttəfiqlik müqaviləsi var. Türk dünyasının bir dünya gücü olmasını istəməyən, dünyanın yanlış siyasətinə dağıdıcı yox, pozitiv düzəlişlər edən bir nəhəng potensial olmasını istəməyən ölkə və dövlətlərə adı

- keçən müqavilə bu siyasi mesajı verir ki, Azərbaycana uzanan qara əllər Özbəkistana uzanmış olur, Özbəkistana yönələn qara əllər Azərbaycana istiqamətlənmiş olur,
2. İlham Əliyevə əziz qardaşım deyən Şavkat Mirziyoyev Azərbaycan başçısının Özbəkistana dövlət səfərini Özbəkistan üçün tarixi hadisə sayır,
 3. Özbəkistan mediasına tapşırı ki, Azərbaycanla bağlanan müttəfiqlik sənədinin böyük önəminə ən geniş formatda diqqət yetirsinlər, insanlara çatdırsınlar, çünki xalqlar bunu gözləyirlər,
 4. Azərbaycanın böyük uğurlarına, o sıradan erməni tapdağında olmuş əzəli torpaqlarını hər b yolu ilə geri alan tarixi Qələbəsinə ürəkdən sevinir.

Mövzunun aktuallığı

21-ci əsrdən başlayaraq Türkün əsri (ayrı-ayrı ölkələrdə aborigen olaraq yaşayan türk xalqlarının əsri) başlayır. Bu xalqlar bir birini daha yaxından tanımaq üçün, elm, mədəniyyət və incəsənət sahələrində əldə etdikləri uğurları bölüşmək üçün dövlətlər səviyyəsində tədbirlər keçirirlər, dövlət və hökumət başçıları, nazirlər, özəl qurumlar vaxtaşırı görüşürlər.

Çoxşaxəli inteqrasiyanı (qarşılıqlı yaxınlaşmanı) gücləndirmək üçün görüşlər və tədbirlər Azərbaycanda, Türkiyədə, Özbəkistanda, Qazaxıstanda, Qırğızıstanda və Türkmənistanda keçirilir, həm ikili formatda, həm də geniş formatda.

Məqalənin aktuallığı odur ki, sanballı elmi qaynaqlara istinad edərək, bir kimsənin rəyindən yararlanmayaraq, sırf türkçülük prizmasından çıxış edərək Türk dünyasının geosiyasi bir mərkəz olmasına, Azərbaycanın, Türkiyənin, Özbəkistanın geosiyasi gücə çevirilməsinə fərdi baxış və dəyərlənmə sərgilənir.

Praktik əhəmiyyət və tətbiqi

Məqələdə yer alan yanaşma və düşüncələr politologiya, tarix, etnoqrafiya, Nizamişünaslıq, Xaqanişünaslıq, müqayisəli tərcümə, türkçülük problemlərini öyrənən və öyrədən elm adamları və tədqiqatçıların elmi-tədqiqat yazılarında istifadə oluna bilər.

Summary

THE TURKIC WORLD AS A NEW GEOPOLITICAL CENTER

This article reviews the current state of the Turkic world, as well as the potential of 3 geopolitical powers: Azerbaijan, Turkey, Uzbekistan.

The article has 6 headings - Major geopolitical centers of the world; Azerbaijan and Turkestan; Turkic world; Azerbaijan as a geopolitical power; Turkey as a geopolitical power; Uzbekistan as a geopolitical power.

Major geopolitical centers of the world change from time to time, some are removed from the ranks and some are added to the ranks as dictated by time. This article names 8 major geopolitical centers, explains the number of their members, and notes when they were formed.

The historical and spiritual threads connecting Azerbaijan to Turkestan (now Central Asia) are explained, two quotes from Nizami and Khagani in Persian are given, and their line-by-line translations are presented.

Keywords: *Turkic world, geopolitical center, Azerbaijan, Turkey, Uzbekistan, Kazakhstan*

Резюме

ТЮРКСКИЙ МИР КАК НОВЫЙ ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЙ ЦЕНТР

В статье рассматривается современное состояние тюркского мира, а также потенциал четырех геополитических держав: Азербайджана, Турции, Узбекистана.

Статья имеет 6 рубрик – Крупнейшие геополитические центры мира; Азербайджан и Туркестан; тюркский мир; Азербайджан как геополитическая держава; Турция как геополитическая держава; Узбекистан как геополитическая держава.

Основные геополитические центры мира периодически меняются: некоторые из них выходят из моды, а другие пополняют ее ряды по мере необходимости. В статье названы 8

крупнейших геополитических центров, указано количество их членов и отмечено время их образования.

Объясняются исторические и духовные связи, связывающие Азербайджан с Туркестаном (современная Средняя Азия), уделяется внимание двум персидским цитатам из Низами и Хагани, а также приводятся их построчные переводы.

Ключевые слова: *тюркский мир, геополитический центр, Азербайджан, Турция, Узбекистан, Казахстан*

ƏDƏBİYYAT

1. <https://www.avrasiya.net/> Ərdəğana hücum edənlərə
2. <https://www.bizimyol.info/> Azərbaycanın iştirakı ilə yeni geosiyasi
3. Xaqani Ş., Divan, I c., Tehran, “Mərkəz”, 1996, 766 s.
4. Xalq qəzeti, 24 avqust 2024, Bakı, 12 s.
5. Nizami G., Xəmsə, I c., Tehran, “Cavidan”, 1998, 683 s.
6. Nizami G., Xəmsə, II c., Tehran, “Cavidan”, 1998, 678 s.
7. Nizami G., İskəndərnamə, Bakı, “Lider”, 2004, 429 s.

TÜRKOSLAVİSTİKA: İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ TƏDQİQAT PERSPEKTİVLƏRİ

Telman CƏFƏROV

Filologiya elmləri doktoru, professor

Bakı Slavyan Universiteti,

E-mail: telmanjafarov.h.@bsu-edu.uni.com

ORCID ID: 0000-0002-4429-654

Təqdimat

Türk-slavyan tədqiqatları (tyurkoslavistika) elmi platformasının əsasının 1975-ci ildə **Oljas Süleymenovun “Az və Ya. Xoşniyyətli oxucunun kitabı”** [6] ilə qoyulduğu iddia olunsada, əslində bu gün müxtəlif aspektlərdə gündəmdə olan bu elmi-tədqiqat istiqamətinin dərin kökləri və ən əsası, bu səpgidə axtarışları motivasiya edən ciddi səbəblər var.

Slavyan-türk əlaqələri, bu etnos və xalqların çoxəsrlik münasibətləri, Avrasiya tarixi-mədəni və ümumtürk kontekstində kontaktları, ən müxtəlif aspektlərdə müşahidələr öz yerində, tyurkoslavistika həm də Azərbaycan auditoriyası üçün maraq doğura biləcək mövzu və motivlərlə diqqəti cəkdir.

Fikrimizcə, bu gün türk-slavyan tədqiqatlarının davam etdirilməsi, Bakı Slavyan Universiteti kimi onlarla tədris və tədqiqat mərkəzlərində motivasiyası üçün, ilk növbədə, 1) uzaq və yaxın tarixi həqiqətlərlə bağlı biliklərin dəqiqləşdirilməsi və müəyyənləşdirilməsinə, türk və slavyan dünyaları arasında əlaqə və münasibətlərin dərin köklərə, ortaq maddi və mənəvi dəyərlərə söykəndiyinə əsaslanaraq yeni məzmun kəsb etməsinə olan ehtiyacı vurğulamaq vacibdir. 2) Bu, Şərqi Avropa və Balkan dövlətləri, 6 müstəqil türk cümhuriyyəti ilə ən müxtəlif əlaqələrə, müştərək tarixi keçmişə malik və 10 türk muxtariyyətini ağışuna almış Rusiya kimi nəhəng Avrasiya dövləti ilə qarşılıqlı münasibət və əməkdaşlığın ikitərəfli və çoxtərəfli faydalı modelinin müəyyən edilməsinə istiqamət verərdi. 3) Rusiya İmperiyası və Sovet İttifaqı tərkibində ortaq tarix, mədəniyyət və incəsənətə, dil və ədəbiyyata, elm və təhsilə malik olmuş indiki müstəqil dövlətlərin təxminən iki yüzillik zaman kəsiyində mədəniyyət, ənənə, təsərrüfat, sosial-ictimai münasibətlər təcrübəsinin (mənfi və müsbət tərəfləri nəzərə alınmaqla) dərkinə, qiymətləndirilməsinə və dəyərlərin qorunmasına xidmət edərdi. Gəlin xatırlayaq ki, IX əsrdə Kiyev və Novqorod Rusunun varyaqlar tərəfindən zəbt olunması ilə şərqi slavyan və türk xalqları arasında münasibətlər getdikcə tam başqa – tərəflərin heç birinə xeyir gətirməyən bir məcraya yönəlmişdi. Kiyev və Moskva Rusunun Böyük Çöllə ikinci birgəyaşayış tarixi (XIII-XV əsrlər), rus dövlətçiliyinin və siyasi-mədəni mövcudluğunun türk-tatar dövrü şərqi slavyanlara məxsus əraziləri və pravoslavlığı səlib yürüşlərindən hifz eləyib Moskva Rusunu

möhtəşəm və ucsuz-bucaqsız Avrasiya dövlətinə çevirsə də, bu proseslər sonda Şərqdə türk-tatar-müsəlman sivilizasiyasının mərkəzinə çevrilmiş Kazan xanlığının süqutu, bunun ardınca ovaxtkı digər türk dövlətlərinin müstəqilliyinin itirilməsi ilə sonuçlandı. Tarixin hökmü ilə qüdrətli Osmanlı İmperiyası öz möhtəşəm passionarlıq dövrünü bütövlükdə türk xalqlarının birliyinin təmin olunmasına xidmət etməyən faydasız Avropa yürüşlərinə sərf etdi. Bu həm də zamanında Qərbin və Rusiyanın “xidmətləri” hesabına Şərqi digər qüdrətli türk dövlətləri – Səfəvi və Nadir Şah Əfşar İmperiyalarının süqutuna xidmət elədi. Nəticədə vaxtında vahid tarixi-mədəni areal kimi mövcud olmuş Avrasiyada türk xalqları və mədəniyyətləri bir-birindən ayrı düşərək, öz mövcudluq problemini müstəqil şəkildə həll etmək iqtidarından məhrum oldular. Bu kontekstdə yazılan Rusiya tarixində türk xalqlarına yer verilmədi, onların bu dövlətin formalaşmasında rolu və missiyası nəzərə alınmadı. Rusiya Böyük Çöllə birgəyaşayış tarixindən imtina edərək tam avropalaşmaq yoluna qədəm qoymuşdu. XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin birinci rübündə bu yanlışlıq dərk olunsa da (N. Danilevskinin “Rusiya və Avropa”, N. Trubetskoyun “Avropa və bəşəriyyət”, N. Berdyayevin «Rus ideyası» və s. əsərlərdə), Rusiya və Avropa arasında ziddiyyətlər bu günə kimi aradan qalxmayıb.

Qısa şərhdə məqsədimiz “tyurkoslavistika” anlayışına, onun əhatə etdiyi elmi-tədqiqat sahələrinə müəyyən aydınlıq gətirilməklə yanaşı, bu istiqamətin yaranma səbəblərini, mahiyyət və əhəmiyyətini əsaslandıran dəlil və tədqiqatlara müraciət etməkdir. Göstərilən elmi istiqamətin dolğun və düzgün şəkildə tədqiqatının ona interdisiplinar yanaşma tələb etdiyi qənaətimizdir. Bu isə ilkin mənbələrdə təsdiqlənən tarixi faktlara hazırki və gələcək reallıqlar prizmasından baxmağa əsas verir.

Siyasi sistemlər, ideologiyalar, milli ideya və düşüncə axtarışları yenilənsə də, tarix və tarixi yaddaş öz aktuallığını itirmir. Çünki tarix rəsmi sənədlərə, bədii ədəbiyyat və sənət nümunələrinə, yaddaş isə bir-birini əvəzləyən insan nəsillərinin təəssüratlarına və məlumatlarına, xatirə və publisistik qeydlərinə köçürülür.

Nəşr olunandan az sonra qadağa taleyi yaşamış Oljas Süleymenovun “Az və Ya...” kitabı təkcə buradakı dərin tədqiqat məntiqinə, maraqlı və aktual lingvistik müşahidələrə, rus-poloves epos yaradıcılığı nümunəsi kimi təqdim olunan “İqor polku barədə söyləmə”nin “Şumernamə”, eləcə də türk qəhrəmanlıq dastanları kontekstində araşdırılması ilə aktualıq kəsb etmir. Burada gecikmiş bir etiraf və etiraz var idi. Bu etiraz və etiraf isə ziyan görmüş və görməkdə olan tərəfə məxsus olduğundan ovaxtkı sovet siyasi və elmi dairələrində ciddi rezonans doğurmuşdu.

Maraqlıdır ki, onilliklər boyu Qədim Rus salnamələrini, hərbi povestlərini, tarixi hekayələrini, səyahətnamə və səfir povestlərini, rəsmi və qeyri-rəsmi yazışmaları araşdırmış ədəbiyyatşünas-alimlər, Ortaçağ rus ədəbiyyatının nüfuzlu tədqiqatçıları ayrı-ayrı dövrlərdə elmi dairələrin ixtiyarına verilmiş kitab və məqalələri görməməzliyə vururdular. Bu tədqiqatlar arasında F.İ. Erdmanın “İqor alayı barədə söyləmədə asiyalılıq elementləri” (1842), P.Melioranskinin “İqor alayı barədə söyləmədə türk elementləri” (1902, 1905), K.Q. Menqesin “İqor alayı barədə söyləmədə Şərq elementləri” (Nyu-York, 1951; Moskva, 1979), N.A.Baskakovun “İqor alayı barədə söyləmədə türk leksikası” (1985) və s. nəşrlər təkcə bir ədəbi abidənin dilindəki türkiizmlərdən bəhs edirdi. O. Süleymenovun tədqiqat obyekti kimi müəyyən etdiyi rus-poloves eposu (“İqor alayı barədə söyləmə”) mətninə müraciəti, bu bədii mətn üzərində dayanması, yəqin ki, həm də göstərilən amillə bağlı idi.

Tyurkoslavistika elmi platformasının formalaşdırdığı tədqiqatlar predmetindən çıxış etsək, “Ötən illərin hekayəti” (“Повесть временных лет”), Qaliç-Volin salnaməsi («Галицко-Волынская летопись»), “Aleksandr Nevskinin həyatı” (“Житие Александра Невского”), A.Nikitinin “Üç dəniz arxasına səyahət”i («Хождение за три моря» Афанасия Никитина), İ. Peresvetovun “Sultan Məhmətin hekayəti” («Сказание о Магмет-салтане» И. Пересветова), “Kazan tarixi” povesti (повесть «Казанская история»), “Azov haqqında povestlər” (“Повести об Азове”), “İvan Novosilsevin Türkiyəyə səfirlik missiyası” (“Посольство Ивана Новосильцева в Турцию”) və s. kimi Ortaçağ rus ədəbiyyatı nümunələrinin hər biri eyni məntiqlə bu gün bizə ziddiyyətli görünən rus-poloves (qıpçaq), rus-tatar birgəyaşayışı, rus-türk, Rusiya-Osmanlı münasibətləri və siyasi-diplomatik əlaqələri barədə dolğun və obyektiv məlumatlara yiyələnməkdə

kömək edir. Bu isə əvvəlcə XV-XVII əsrlərdə dini və ideoloji, sonra isə XVIII-XIX yüzilliklərdə hərbi-siyasi qarşıdurmaya çevrilmiş ziddiyyətlərin kölgəsində formalaşan münasibətlərin xarakterini açıqlayır.

O. Süleymenov “İqor alayı barədə söyləmə” və digər Qədim Rus ədəbiyyatı abidələrindəki türk elementləri haqda o fikirdədir ki, “yalnız linqvistlər, arxeoloqlar, kulturoloqlar, paleoqraflar bu izləri axtarır tapmağa və tədqiq etməyə qadirdirlər” [8; 79]. Onun ən çox istinaq etdiyi mənbələrdən biri Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü E.P. Tenişevin rəhbərliyi ilə müəllif kollektivinin hazırladığı “*Türk dillərinin müqayisəli-tarixi qrammatikası*” çoxcildliyi. “Az və Ya...”, “Yazının dili”, “Türklər tarixdən əvvəl” və digər kitablarında sözün arxeologiyası ilə bağlı ardıcıl, məqsədli və yorulmaz fəaliyyətinin mənasını əsaslandırmaq üçün O. Süleymenov yuxarıda göstərilən nəşrin ön sözündəki qeydi xatırladır: “Semantikanın və formanın bərpası türklərin təkcə qədimdə deyil, həm də tarixdənəvvəlki mədəniyyətlərinin formalaşması və dəyişməsi prosesinə dair məlumatların alınması üçün mənbə olmağa xidmət etməlidir” [8; 77]. O, tarixi, sivilizasiyaların sintezini sözlərdə, onların yaddaşında axtarır; bəzən sözlərin fonetik, morfoloji və leksik xarakteristikası ilə bağlı yorucu görünən eksperimentlərini bununla əsaslandırır ki, “məlumatlar onları ötürən – bu və ya digər dinin tərəfdarlarının – dünyagörüşünə görə təhrif olunur və başlıcası, mövzuya dair biliklərinin təbii natamamlığı ilə məhdudlaşır. Söz isə içində bəşəriyyətin keçmiş kodlaşmış olan çipdir... Keçmiş, demək olar ki, heç sənədləşdirilməmiş xalqların tarixçiləri bu leksemlərin arxeoloji oxunuşuna xüsusi ehtiyac duymalıdılar...” [8; 78]. Əminik ki, “Az və Ya...” yenidənqurma və ya post-sovet dövründə yazılısaydı, O.Süleymenov Qədim rus ədəbi abidələrində türk elementlərinin dərkinə və şərhinə mütləq tarixçilərin, etnoloqların, arxeoloqların, ideoloqların, politoloqların və filosofların da cəlbini təklif edərdi.

“Az və Ya...” kitabı müəllifinin “İqor alayı barədə söyləmə” mətninə, eposun “qaranlıq yerləri”nə, tədqiqatçılar tərəfindən düzgün yozulmayan leksik vahidlərə, mifoloqemlərə, folklor elementlərinə, metaforik ifadələrə həssaslıqla yanaşması Orta əsrlərə aid ədəbi mətnlərə redaktor-kompilyator və nasixlərin sərbəst yanaşmasından irəli gəlir.

O. Süleymenovun tyurkoslavistikası Böyük Monqol İmperiyası və Qızıl Ordanın qalıqları üzərində yüksəlmiş Moskva Rusu tərəfindən mənimsənilən, saxtalaşdırılan və arxivə göndərilməyə cəhd edilən türk tarixi və mədəniyyətlərini gündəmə gətirmək kimi nisbətən yaxın hədəfi nişan götürməklə məhdudlaşmır. Tədqiqatçı “Az və Ya...”nın ikinci hissəsini “Şumernamə” adlandırmaqla uzaq hədəfi də müəyyən edir. Əsərinin 50 illiyinə həsr olunmuş “Oljasın Az i Ya”sı məqaləsində Nizami Cəfərov haqlı olaraq vurğulayır ki, “Oljasın Şumer dilinə üz tutması, əslində, türkologiya üçün qədim yazılı abidə (mənbə!) axtarışının nəticəsi idi” [3] Kitabın “Şumernamə” fəslində müəllifin müqayisəli-tarixi metoda müraciət etməsinin, türk leksik vahidlərinə qohum və qonşu xalqların (hətta Şumer, akkad) dillərində paralellər axtarışının səbəbi, təbii ki, qədim dünya mədəniyyətləri və sivilizasiyaları ilə əlaqələrin axtarışı və sübutudur.

Səbəb isə geniş Avrasiya tarixi-mədəni məkanında əsrlər boyu mövcud olmuş türk sivilizasiyaları və mədəniyyətlərinin “etnoqrafik material”, “vəhşi” və “köçəri” damğası ilə dünyada mövcud olan mədəni-tarixi tiplər cərgəsində göstərilməməsində idi. Burada ən böyük “xidmət” rus təbiətşünas-alimi, filosof Nikolay Danilevskiyə məxsus idi. O, 1869-cu ilə aid “Rusiya və Avropa” kitabında irəli sürdüyü lokal sivilizasiyalar konsepsiyası və tarixi-mədəni tiplər nəzəriyyəsində ovaxtadək mövcud olmuş əsas dünya mədəniyyətləri sırasında türk sivilizasiyası və mədəni-tarixi tipini göstərməmiş, Avropada roman-german mədəni-tarixi tipi ilə yanaşı yeni – rus-slavyan və ya slavyan tipinin formalaşmaqda olduğunu vurğulanmışdı. [2; 121-124] Sivilizasiyalar (lokal sivilizasiyalar) və ya mədəni-tarixi tiplər nəzəriyyəsinin təqdim edildiyi XIX əsrin 60-ı illərinin sonu Rusiya və Osmanlı imperiyaları arasında növbəti müharibələr dövrünün başlanğıcı idi. Rusiya Osmanlı İmperiyasını Şərqi Avropa və Balkanlarda asılılığında olan slavyan dövlətlərinin ərazilərindən çıxartmaq məqsədini qarşısına qoymuş, rus siyasi və mədəni mühitində slavyanofil ideyaları geniş yayılmışdı. Bir tərəfdən, *slavyanofil*, digər tərəfdən isə *qərbçilik* ideyaları rus ictimai-mədəni-ədəbi mühitinə və tənəkkürünə hakim kəsilmiş, Rusiyada, eyni zamanda, bütün Avropada antitürk əhval-ruhiyyəsi güclənmişdi.

Bu isə sonrakı dövrlərdə alman filosofu Osvald Şpenqler, ingilis nəzəriyyəçisi və tarixçisi Arnold Toynbi tərəfindən dünya sivilizasiya və mədəniyyətləri tarixi ilə əlaqədar irəli sürülmüş konsepsiyalara öz təsirini göstərmişdi. “Az və Ya...” kitabının və ondan irəli gələn tyurkoslavistika elmi platformasının yaranmasına təkan verən əsas məqamlardan biri də bu idi.

Ən yeni dövrdə türk-slavyan tədqiqatlarının vacibliyini əsaslandıran bir sıra mühüm amillər var. Bu, ilk növbədə, ən yeni tarixdə Rusiya və MDB-də yeni avrasiyaçılıq və Avrasiya İqtisadi Forumu, Türkiyədə digər türk dövlətlərinin də dəstək verdiyi “Dialog Avrasiya” platforması, Qazaxstanda N.Nazarbayev və O.Süleymanovun layihəsi kimi təqdim olunmuş “Turan avrasiyaçılığı”dır ki, son bir neçə ildə əvvəlki fəallığını qoruyub saxlaya bilməyib.

Müşahidələrimiz onu göstərir ki, tyurkoslavistika formalaşdığı ilkin mərhələdə daha çox mədəni dominant, yəni slavyan və türk dünyasını yaxınlaşdırma biləcək ortaq mədəni dəyərlərin qabardılmasına, uzun onilliklər və yüzilliklər boyu onların inkar olunmasının bu qonşu xalqların bir-birindən uzaq düşməsinə, etimadın azalmasına xidmət etdiyini etirafa yönəldilib. Eyni fikri mahiyyətə tyurkoslavistikaya yaxın olan avrasiyaçılıq elmi-nəzəri platforması barədə də ifadə etmək olar.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində türk və slavyan cəmiyyətlərində formalaşan bir sıra ideoloji istiqamətlər (slavyanpərəstlik, qərbçilik, türkçülük, zəminçilik, avrasiyaçılıq və s.), nə qədər ziddiyyətli görünə də, mahiyyət etibarlı ilə bir-biri ilə yaxınlıq təşkil edirdilər. Birincisi, bu ideoloji platformalar, ilk növbədə, milli kimlik axtarışları ilə bağlı idi. İkincisi, Avropa düşüncə və təfəkkür tərzini, təbii və daxili insan axtarışlarını, maarifçilik baxışlarını, sentimental və romantik duyğuları ehtiva etməklə yanaşı, milli zəminə, sosial-ictimai reallıqlara bağlı idilər. Sosial-ictimai həyat isə sentimentallıqdan və romantikadan uzaq idi. Xüsusilə inqilablar və iğtişaşlar burulğanına düşmüş Rusiyada və hərbi-texniki inkişaf cəhətdən Qərbi Avropa ölkələrindən geri qalmış Türkiyədə milli kimlik və milli mücadilə axtarışları baş qaldırmışdı. Rusiyada yaşayan türk xalqları, onun ərazisinə qatılmış türk torpaqları ağır sınaqlar qarşısında idilər.

Məhz belə bir şəraitdə türk-slavyan tədqiqatları (tyurkoslavistika) kimi formalaşmış elmi istiqamətin başlanğıcında dayanan ilkin qaynaqlardan biri kimi "Dildə, fikirdə, işdə birlik!" şüarı ilə türk xalqları arasındakı birliyin əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirən “Tərcüman” qəzetinin nəşiri, Rusiyada və Osmanlıda türkçülüyn əsasını qoyanlardan hesab edilən Krım tatarı İsmail Qaspiralının ideya və görüşləri gündəmə gəlir. O, Əhməd Bəy Ağaoğlu kimi, türk mədəniyyətinin üstün Qərb mədəniyyətindən və Avropa təhsilindən, maarifçilik ideyalarından bəhrələnməsinin tərəfdarı idi. İ. Qaspiralının “Rus-Şərq anlaşıması” əsəri “rus-türk münasibətlərinin səmimi, etibarlı, güvənli təməllər üzərində qurulması naminə edilən təşəbbüs kimi” qiymətləndirilir, “rus-müsəlman münasibətlərinin hər iki tərəfə faydalı olacağı” qeyd edilir... [10; 107-108] Müəllif haqlı olaraq onu da deməkdən çəkinmir ki, Qaspiralının uzaqgörənliklə söylədiyi fikirlər qulaqardına vurulduğu, “Rusiya türklərə münasibətdə qeyri-səmimi mövqe tutduğuna görə çökdü”. (10; 108) Çox güman ki, belə bir yanaşma o dövrdə Rusiya siyasi, elmi və ədəbi mühitində müzakirəsi səngimək bilməyən “Şərq məsələsi” ilə də bağlı idi.

İnqilabdan sonra, 20-ci illərin sonu – 30-cu illərdə rus mühacir mühitində formalaşmış və Rusiyanın nicatı kimi təqdim olunan avrasiyaçılıq elmi-nəzəri platforması ilk dəfə türklərin rus dövlətçilik və mədəni inkişaf tarixindəki roluna müsbət qiymət verir. O fikirdəyik ki, O. Süleymanovun irəli sürdüyü “tyurkoslavistika” istiqamətinin kökləri həm də N. Trubetskoyun “Avropa və bəşəriyyət”, “Rus mədəniyyətində Turan elementi”, P. Savitskinin “Rus tarixinin Avrasiya konsepsiyası” məqaləsi, P. Suvçinski, P. Saviski, Q. Florovskinin həmmüəllifliyi ilə ərsəyə gəlmiş “Şərqə çıxış: gözləntilər və uğurlar. Avrasiyaçıların bəyanatı” və sair əsərlər nümunəsində avrasiyaçılıq elmi-nəzəri platformasına bağlıdır.

“Az və Ya...” kitabının nəşrindən on beş il əvvəl, 1960-cı ildə Lev Qumilyovun “Xunnu”, 1966-cı ildə “Xəzər xaqanlığının kəşfi”, 1967-ci ildə “Qədim türklər” və 1970-ci ildə “Əfsanəvi çarlığın axtarışları” kitabları nəşr olunmaqla şərq slavyan xalqlarının qədim tarixinə və onların tarixi müqəddaratında türk etnos və xalqlarının roluna ənənəvi baxışlar dəyişir. Ən vacibi o idi ki, Böyük Çöldə yaşayan türk xalqları, onların tarix və etnologiyası, Xəzər xaqanlığı, köçəri mədəniyyəti, Çingiz xan imperiyasının yaranış və yüksəlişinə qədər Qədim Rusun çöllə

münasibətləri təfərrüatı ilə təsvir olunur. Sonradan bu axtarış və tədqiqatlar L. Qumilyovun passionarlıq və etnogeneiz nəzəriyyələrində ("Yerin etnogeneiz və biosferası", 1989; "Qədim Rus və Böyük Çöl"; 1989), "Xəzər ətrafında min il" (1991); "Avrasiya ritmləri" 1993) və digər kitablarında əxz olunur. L.N. Qumilyovun irsinin daha çox avrasiyaçılıq tədqiqatları kimi dəyərləndirilməsinə baxmayaraq, qeyd olunan istiqamət tyurkoslavistika araşdırmaları kimi səciyyələnilir.

Azərbaycanda tyurkoslavistikanın inkişafı, ilk növbədə, "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının "Şərq-Qərb" mədəni arealları arasında yaradılan oğuz türkləri eposu kimi təhlili, Homerin "İliada"sı və "Odiseya"sından tutmuş Ortaçağ Avropa qəhrəmanlıq dastanları, eləcə də rus-poloves müştərək ədəbi abidəsi kimi qiymətləndirilən P. Xəlilovun [5], K.M. Abdullayevin [1], T.H. Cəfərovun [4; 44-70; 304-310], R.K.Rüstəmovun [9] və b. "İqor alayı barədə söyləmə" ilə ideya-mövzu və müqayisəli-tipoloji təhlilləri ilə bağlıdır. Burada O. Süleymenovun elmi-tədqiqat axtarışlarına, eləcə də onun azərbaycanlı davamçılarına qiymət verən ədəbiyyatşünas-alim Aidə Feyzullayevanın iki məqaləsini – "Олжас Сулейменов и Азербайджан"; "Славяно-тюркские связи в литературе Древней Руси в оценке азербайджанского исследователя" – xüsusi vurğulamaq istərdik [11; 76-101] .

İşin elmi nəticəsi. O. Süleymenovun "Az və Ya..." kitabı ilə əsas qoyulmuş tyurkoslavistika elmi platforması avrasiyaçılıq və geniş planda türk-slavyan tədqiqatları üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. İdeoloji qadağalara, türk sivilizasiya və mədəniyyətləri tarixinin məhz türk-slavyan münasibətləri kontekstində saxtalaşdırılmasına və inkar olunmasına baxmayaraq, qazax şairi və tədqiqatçısının adı ilə bağlı olan elmi istiqamət rus-sovet elmi mühitində formalaşmışdır. XIX əsrin sonu – XX əsrin başlanğıcında türkçülük ideya və görüşləri ilə tanınan Kırım tatarı İsmayıl Qaspiralını, 1920-ci illərin sonu – 30-cu illərdə rus avrasiyaçı-alimləri N. Trubetskoy, P. Savitski və b., passionarlıq və etnogeneiz nəzəriyyələrinin, avrasiyaçılıq görüşlərinin, "Qədim Rus və Böyük Çöl" və s. kitabların müəllifi L.N. Qumilyovu O.Süleymenovun sələfləri hesab edirik.

İşin elmi yeniliyi. Elmi platforma olaraq, O. Süleymenovun "Az və Ya...", "Tarixdən əvvəlki türklər", "Sözün kodu", "Yazının dili" və s. kitabları ilə formalaşmış tyurkoslavistika slavyan və türk xalqlarının birgəyaşayışına əsrlər boyu geniş Avrasiya məkanında yaranmış sivilizasiya və mədəniyyətlərin Rusiya və Türk Dövlətləri Təşkilatının birgə səyləri və sıx əməkdaşlığı hesabına qorunmasını ehtiva edir. Türk və slavyan xalqları arasında tarixi münasibət və əlaqələrin düzgün dəyərləndirilməsinin, onlara məxsus müştərək mədəni irsin mühafizəsinin, bu elmi platformanın mövcud şəraitdə və perspektivdə hərtərəfli faydalı əməkdaşlığın əsasında durmasının vacibliyi vurğulanır.

Summary

TYURKOSLAVISTICS: STAGES OF DEVELOPMENT AND RESEARCH PROSPECTS

The report characterizes the term "tyurkoslavistics", identifies the sources of this scientific field, founded by Olzhas Suleimenov in the book "Az and Ya". The trends and prospects of its development in the context of today's Turkic-Slavic and Eurasian studies are revealed.

At a time when the Organization of Turkic states was formed as a new geopolitical center in Eurasia, the tyurkoslavistics scientific platform brings to the agenda the rehabilitation of the joint history and cultural history of the Turkic and Slavic world, the correct reception, the transformation of ideas in accordance with new realities.

Keywords: Olzhas Suleimenov, tyurkoslavistics, Eurasianism, Turkic and Slavic world, prospects

Резюме

ТЮРКОСЛАВИСТИКА: ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЙ

В докладе дается характеристика термина «тюркославистика», определяются истоки этого научного направления, заложенного Олжасом Сулейменовым в книге «Аз и Я». Раскрываются тенденции и перспективы его развития в контексте современной тюрко-славянской и евразийской науки.

В период, когда Организация тюркских государств сформировалась как новый геополитический центр в Евразии, научная платформа тюркославистики выносит на

повестку дня вопросы реабилитации совместной истории и культурной истории тюркского и славянского мира, корректной рецепции, трансформации идей в соответствии с новыми реалиями.

Ключевые слова: Олжас Сулейменов, тюркославистика, евразийство, тюрко-славянский мир, перспективы

ƏDƏBİYYAT

1. Абдуллаев К.М. Тайный "Деде Коркуд". – Баку: Мутарджим, 2006, 348 с.
2. Данилевский Н.Я. Россия и Европа / Н. Я. Данилевский. – Москва: Издательство АСТ: ОГИЗ, 2023, 624 с.
3. Cəfərov N. Oljasın "Az i Ya"sı / Ədəbiyyat qəzeti, 2025, 18 apr.
4. Джафаров Т.Г. Древняя Русь и тюрки в литературных памятниках XII-XVII веков. – Баку: Мутарджим, 2013, 344 стр.
5. Xəlilov P. "Kitabi-Dədə Qorqud" – İntibah abidəsi. Bakı: Gənclik, 1993, 176 s.
6. Сулейменов О. Ая и Я. Книга благонамеренного читателя. – Алматы: Жазушы, 1975, 304 с.
7. Сулейменов О. Язык письма. Взгляд в доисторию — о происхождении письменности и языка малого человечества. — Алматы-Рим: San Paolo, 1998, 502 с.
8. Süleymenov O. Türklər tarixdən əvvəl. Tərcümə edən: Nizami Zöhrabi. – Bakı: TEAS Press Nəşriyyat Evi, 2016, 320 s.
9. Rəsulov R.K. "Kitabi-Dədə Qorqud": nitq janrları və davranış poetikası. – Bakı: Nurlan, 2013, -148 s.
10. Tahirli A. Bütün türklərin tərcümanı. – Bakı: Ozan, 2012, 312 s.
11. Фейзуллаева А. Просторы мысли. – Баку: Элм, 2019, 400 стр.

BALKAN ÖLKƏLƏRİNDƏ TÜRKOLOJİ ARAŞDIRMALARIN TARİXİ

Vəfa HƏSƏNOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru., dosent

Bakı Slavyan universiteti,

E-mail: va_fa@mail.ru

ORCID ID: 0009-0005-1787-0242

Türk dili və mədəniyyəti ilə Balkan dilləri və xalqları arasındakı yaxınlıqların kökü, Balkan yarım adasının tarixinə gedib çıxır. Avropa tarixində önəmli bir yeri olan bu coğrafiyaya ilk türk axınları, hunlarla başlamışdır. Əvvəlcə hunlar, bulqarlar, avarlar, peçeneqlər və kumanların bu bölgəyə gəlib hökm sürmələri ilə; ikinci isə Balkanların Osmanlı hakimiyyətinə girməsi ilə. Bu iki dövr də Balkan ölkələrində, türklərin dərin izlər qoymasına səbəb olmuşdur. Öz tarixini, dilini, mədəniyyətini araşdırmaq istəyən hər bir Balkan xalqı türk tarixinə, dilinə və mədəniyyətinə müraciət etməli olur. Bu məsələləri araşdırmaq istəyənlər istər-istəməz bir elm sahəsi kimi "türkologiya" ilə qarşılaşırlar. Bunun nəticəsində Balkan ölkələrində türk varlığı, dili, mədəniyyəti, tarixi və ədəbiyyatı; xüsusilə Osmanlı dövrü ilə bağlı əsərlər Balkan türkoloqlarının maraq dairəsinə çevrilmiş və onları bu sahədə araşdırma aparmağa təşviq etmişdir. Aparılan hər bir elmi araşdırma Balkan xalqları arasındakı yaxınlığı da üzə çıxarır. Bu kontekstdə "türkologiya"nın Balkanlardakı millətlər üçün "milli" bir elm sahəsi olduğunu söyləmək düzgün olardı (3; 1-2).

1. Balkan türkoloqları və onların araşdırmaları

Məlum olduğu kimi, türklərin Balkanlarla əlaqələri çox erkən başlayıb. Türklər Balkanlara V əsrin əvvəllərindən daxil olublar. Atillanın bu bölgənin çox hissəsini tutaraq İstanbula qədər gəldiyi məlumdur. XI-XII əsrlərdə peçeneq, kuman və uz türkləri köçərək Balkanlara yerləşirlər. XIII əsrin ortalarında Sarı Saltuk və onun adını daşıyan türkmən tayfasının monqol istilası nəticəsində Balkanlara köçərək Dobruca ərazisində ilk müsəlman türk icmasını yaratdığı ehtimal edilir.

XIV əsrin sonlarında və XV əsrin ilk yarısında Balkanlara Osmanlı idarəçiliyində gələn türklər, yeni din, yeni sosial vəziyyət və dövlət idarəsi, yeni qurumlar və yeni bir dil və mədəniyyət gətirmişdirlər. Türklərin Balkanlardakı bu hegemonluk illəri, Balkan millətlərinin maddi və mənəvi həyatlarında önəmli izlər buraxmışdı.

357-ci ildən sonra Hunların, 558-ci illərdə Avarların, 860-cı illərdə Peçeneqlərin İdil çayını keçib qərbə doğru irəliləməsi Şərqi Avropa ilə Balkanların siyasi və etnik inkişafına, bu ərazidəki xalqların qaynayıb-qarışmasına yol açmışdır. XI əsrdə Peçeneqlər Vizantiya imperatorları tərəfindən, bu günki Bolqarıstan və Makedoniya ərazilərində toplu şəkildə yerləşdirilmişlər. XI əsrin sonlarında Kumanlar tərəfindən məğlubiyyətə uğrayan Peçeneqlərin bir hissəsi də Vardar çayı ətrafında, Bosniyada və digər yerlərdə məskunlaşmışlar. Onların izləri bu gün Balkanlarda, Serbiyadakı, Rumıniyadakı, Macarıstandakı yer adlarında öz əksini tapmışdır (2;15-18).

Kumanlar, Qaradənizdən şimala uzanan çöllərdə Peçeneqləri assimilyasiya uğratmış, 1080 - ci illərdə Aşağı Tuna və Karpat dağlarına qədər gəlib çıxmışlar. Kumanlar 1239-1240-cı illərdə Balkanlara gəlmələriylə burada önəmli bir rol oynamışlar və tarixin gedişatına təsir göstərmişlər. Bir çox yer adı, insan adı onlardan qalma izlərdir. Macar türkoloq L.Rasonyinin dediyinə görə, XIV əsrdə Macarıstan qaynaqlarında 160 kuman şəxs adı, məskən adı olaraq istifadə edilmişdir (2;18-20).

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu uzunmüddətli ortaq həyat və fərqli inzibati quruluş bölgədə, demək olar ki, hər sahəyə təsir göstərmiş və bölgənin tarixində qalıcı izlər buraxmışdır. Bunlardan ilk növbədə folklor elementlərini qeyd etmək olar. Balkan folkloruna nəzər saldıqda türk folklorunun atalar sözü, tapmaca, lətifə, nağıl kimi şifahi xalq ədəbiyyatı janrlarında asanlıqla rast gəldiyini görə bilərik. Balkan melodiylarında, xalq rəqslərində, musiqi alətlərində və xalq ifaçılıq sənətlərində türk izləri aydın görünür. Xüsusilə türk musiqisi bütün müxtəlifliyi ilə bu gün də Balkan musiqisinə təsir edir (3;2).

Türk mədəniyyətinin yerli xalqa nə qədər təsir etdiyini göstərən ən bariz nümunə onların dilinə daxil olan türk sözləridir. Onların sayı bosniya, serb, makedon və bolqar dillərində təxminən yeddi min, yunan və rumın dillərində təxminən üç min, macar və alban dillərində daha çoxdur (4; 3). Ölkədən ölkəyə fərqli olsalar da, bu sözlərin əhəmiyyətli bir hissəsi Balkanlarda bu gün də mövcuddur. Xüsusilə şəhər həyatına aid sözlər bu mövqedədir, məsələn, türk yemək adları hələ də mülmüm yer tutur. Bütün bunlar bölgədə yaşayan hər bir tədqiqatçının hansı mövzuya toxunacağından asılı olmayaraq bir az geriye qayıdıb işinə ciddi yanaşmaq ehtiyacı hiss etdikdə türk mədəni irsinə, yəni türkologiyaya müraciət etmə zərurətini yaeadır. Başqa sözlə desək, Balkanlarda türkoloji tədqiqatlar, bir çox başqa dövlətlərdəki mövcud fəaliyyətdən fərqli olaraq, tarixi keçmişdən və ölkə xalqları ilə tarix boyu davam edən əlaqələrdən qaynaqlanır. Bu tarixi əlaqələr, xüsusilə Osmanlı ilə beş yüz illik əlaqə və bu əlaqənin maddi və mənəvi mədəniyyətə təsirinin araşdırılması bölgədə türkcənin bilməsini zəruri edir. Bu təsirin ən çox hiss olunduğu sahələr olan tarixi, dili, folkloru və ədəbiyyatı daha yaxşı araşdırmaq üçün türk dilini bilmək şərtidir. Bu mənada, regionda ilk Şərqsünaslıq kafedrası 1926-cı ildə Serbiyanın paytaxtı Belqradda açılıb. Bölmənin yaradıcısı məşhur türkoloq Fehim Bayraktareviç idi (3;4).

Keçmiş Yuqoslaviyada yaradılmış ikinci Şərqsünaslıq kafedrası hələ də əhalisinin əksəriyyəti müsəlman olan Bosniya- Herseqovina Respublikasının Sarayevo şəhərindədir. Kafedra burada 1930-cu ildə prof.Nedim Filipoviç tərəfindən yaradılmışdır. Bu kafedranın Belqraddakından fərqi odur ki, burada fars dili ayrıca dil kimi tədris olunurdu. Bu bölmənin ilk akademiki professor Nedim Filipoviç, cənab Jasna Şamiş və cənab Ekrem Çauşeviçdir. Bu gün, Bosniya-Herseqovinanın Zenica şəhərində Türk Dili və Ədəbiyyatı kafedrası fəaliyyət göstərir (3;5-6).

1962-1963-cü tədris ilində Prizren şəhərindəki Cövdət Doda Ali Pedaqoji Məktəbində fəaliyyətə başlayan Türk Dili və Ədəbiyyatı şöbəsi istisna olmaqla, Yuqoslaviyada qurulan üçüncü Şərqsünaslıq kafedrası Kosovanın mərkəzi Priştinadakı Dövlət Universitetinin Fəlsəfə fakültəsində Şərqsünaslıq kafedrasının nəzdində türk dili və ədəbiyyatı sahəsində təhsilə başlanılmışdır.

1972-1973-cü tədris ilində Prof. Dr. Həsən Kaleşinin yaratdığı həmin kafedranın ilk alimləri, Dos. Dr.Nimetullah Hafız, Süreyya Yusuf, Süleyman Birina, Fetih Mehdiu, İsmayıl Əhmədi, İlyas Reca, Esat Durakoviç, Muhammet Muftaku, Haris Silaysiç və b. Bu heyətə sonradan

Dos. Dr. Tacide Hafiz və Dos. Dr. İrfan Morina qatılmışdır. Professor Dr.Nimetullah Hafiz bu kafedradan təqaüdə çıxdıqdan sonra həyat yoldaşı dos.Tacide Hafiz ilə birgə Prizrendə BAL-TAM Balkan Araşdırmaları Mərkəzini qurmuş və bu mərkəz adından “BAL-TAM Türk Bilgisi” adlı beynəlxalq nüfuzlu jurnal nəşr etməyə başlamışlar. Mərkəzdə çalışan alimlər arasında dr. Taner Güclütürk, Ferhat Aşıkferki və Ümrən Aşıkferki də vardı. Qeyd edək ki, Priştina Universitetinin Pedaqoji fakültəsi də türk dilində təhsil verir (5; 30).

Priştinadakı Tarix İnstitutu da türkologiya elmi ilə məşğul olan qurumlar sırasındadır. Keçmiş Yuqoslaviyada qurulan dördüncü Türk Dili və Ədəbiyyatı şöbəsi Makedoniyanın paytaxtı Skopyedə Kiril və Methody universitetinin Bilaje Koneski adına Filologiya fakültəsinin tərkibində fəaliyyət göstərirdi.

Türklərlə rumınlar tarix boyu çox yaxın münasibətdə olmuşlar. Həm siyasi, həm də mədəni əlaqələr rumınlara təsirsiz ötüşməmişdir. Bu tarixi münasibətlərin bir nəticəsi kimi XV əsrdən etibarən rumın bəylikləri türk dilinin və mədəniyyətinin öyrənilməsinə böyük əhəmiyyət vermişdirlər. Bu məqsədlə tərcüməçilərin hazırlanması üçün bir neçə gənç İstanbula göndərilmişdir. Bunlardan ən tanınmışı Dmitrie Kantemirdir (6; 35).

XV əsrdən XX əsrin ortalarına kimi Rumıniyada türkologiya ilə bağlı tədqiqatlar aparılmış, kitablar yazılmışdır. Bu araşdırmalara türk tarixi, xüsusi ilə də Osmanlı tarixi -lüğət, qrammatika, danışq kitabçaları və türk dilindən rumın dilinə keçən ünsürlər aiddir. Rumın türkoloqlar gördükləri tədqiqat işləri ilə türkologiya elminə böyük tövhə vermişlər. Bu türkoloqlardan biri Vladimir Drimbadır. O, 1958-ci ilə qədər Rumın filologiyası üzərində çalışmış, sonra da Gyula Nemeth və Lajos Ligeti ilə birlikdə türk dili ilə bağlı tədqiqatlar aparmışdır (2; 21, 6;13).

Albaniyada türkologiya sahəsində aparılan tədqiqatlar, bu ərazilərin beş əsr boyunca Osmanlı Dövlətinin bir hissəsi olmasından irəli gəlir və Alban mədəniyyətindəki türk ünsürlərinin araşdırılması ilə başlayır. Albaniyada aparılan tədqiqatların əsas mövzularından biri Alban tarixi və türk dilinin alban dili üzərindəki təsiridir. Alban dilindəki türk sözləri də Osmanlı hakimiyyətinin Alban torpaqlarında mövcudluğunu ortaya qoyur. Dini ifadələr, hərbi və inzibati titullar, məişət əşyaları, və ictimai həyat sahələrinə aid bir çox sözlər alban dilində dərin iz buraxmışdı (1; 2-5).

Dövlət idarəçiliyindən başlayaraq cəmiyyətin bütün sahələrində özünü göstərən bu təsirin tədqiqi XIX əsrdən etibarən mühüm araşdırma sahəsi olan Balknologiya elminin yaranmasıyla başlayır. Bu sahədə ilk araşdırmalar aparan məşhur slavyaşünas F.Mikloşic idi. O türkcənin Balkan dillərinə təsiri ilə məşğul olmuşdur. Bu mövzuya etimoloji prizmadan yanaşan araşdırmalar da olmuşdur, çünki alban dilindəki türk sözləri alban dilinin etimologiyasında mühüm yer tuturdu. Həmin tədqiqatların tarixi Qustav Meyerin “Etimologisches Wörterbusch der albansischen Sprache” əsəri ilə başlayır. Albanşünaslıq sahəsində aparılmış tədqiqatlar arasında alban dilçisi Ekrem Çabəjin elmi araşdırmalarını qeyd etmək yerinə düşər. Ekrem Çabəj (1908-1980) alban dilində türk sözlərinin tədqiqi, onların alban dilinə keçməsi prosesinin xronologiyasını müəyyən edən ilk və ən görkəmli alimlərdən biridir. Albaniyada aparılan tədqiqatlar arasında XVIII əsrdə albanca-türkcə və türkcə-albanca tərtib edilmiş lüğətlər maraq doğurur. İlk lüğəti 1728-ci ildə alban divan şairi Nezim Frakulla yazmışdır (1; 20).

1960-cı illərə qədər Albaniyada türkologiya elmi ilə Osmanlı məktəb və mədrəsələrində təhsil almış, türkcə ilə yanaşı ərəb və fars dillərini də bilən şəxslər məşğul olmuşdur. Məhz bu şərqşünasların sayəsində 1969-cu ildə Tirana Universitetinin Tarix və Filologiya fakültəsində Osmanlı dili seçmə fənni olaraq tədris olunmağa başlayır. Lakin bu kursların müntəzəm olaraq keçirilməməsi bu sahədə yaranan boşluğu doldura bilmir (1; 22-24).

1980-ci illərdə Albaniyadan Türkiyəyə gələn, Türkiyə hökumətinin verdiyi təqaüdlərdən yararlanan və bu sahədə ixtisaslaşan tədqiqatçılar müsbət irəliləyişlər əldə etmişdirlər. 1997-ci ildə Tarix-filologiya fakültəsində Balkanşünaslıq kafedrası açılmış və bu kafedranın tərkibinə türkologiya ayrıca kurs kimi daxil edilmişdir (1; 24). Bu gün Bosniya-Hersoqovina, Makedoniya, Kosovo və Xorvatiyada türkologiya şöbələri fəaliyyət göstərir. Qədim dövrlərdən bəri Bolqarıstan, Rumıniya, Yunanıstan, Macarıstanda türkologiya sahəsində mühüm işlər görülmüşdür. Bu baxımdan, Macarıstanın türkologiya sahəsində bölgədə qabaqcıl ölkə olduğunu söyləmək olar. Üstəlik, bu sahədə bir çox məşhur mütəxəssislər yetişdirilmişdir. Universitetlər daxilində türkoloji

araşdırmalarla yanaşı, müxtəlif institutlarda türkologiya üzrə tədqiqatlar da aparılır. Bu tip tədqiqatlar xüsusilə Elmlər Akademiyasının nəzdindəki Tarix İnstitutu və Balkanşünaslıq İnstitutuna daxildir.

Bölgədəki dil tarixi araşdırmalarından ən maraqlısı “Türkizmlər” adlı alınma sözlərlə bağlı araşdırmalardır (4;1). Sözügedən sözlərin bir çoxu bölgə dillərində kifayət qədər yerləşdiyindən, dilin əcnəbi sözlərdən təmizlənməsi üçün aparılan son cəhdlər nəticəsində münasib alternativ tapılmamış və bu sözlərin çıxarılması mümkün olmamışdır.

Türkoloji araşdırmaların tarixinə diqqət yetirdikdə, macar və bolqar türkoloqlarının bölgədəki dialektlərin araşdırılmasına daha çox yer verdiklərini görürük. Bosniya, Bolqar və Alban türkoloqlarının türkizmləri, yəni türk dilindən keçən alınma sözləri, bölgənin hər yerindən türkologiya üzrə mütəxəssisləri tərəfindən türkcədən öz dillərinə tərcümə fəaliyyətləri və lüğət araşdırmaları davam etməkdədir. Qeyd edək ki, xüsusilə Bolqarıstan, Makedoniya, Kosovo və Bosniyadan olan tədqiqatçılar bölgədə hələ də mühüm yer tutan türk ədəbiyyatşünaslığına diqqət yetirirlər.

Türkiyə ölkə daxilində qurduğu Yunus Əmrə İnstitutu, TİKA, Xaricdə Yaşayan Türklər və Əqrəbə İcmaları Baş İdarəsi kimi qurum və universitetlər vasitəsilə digər bölgələrdə olduğu kimi Balkanlarda da türkologiya sahəsində fəaliyyətləri ilə yaxından maraqlanır. Təbii ki, bu maraq və münasibət son nəticədə hər iki tərəfin məmnunluğunu əks etdirir.

Skopyedə Aziz Kiril və Metodiy Universitetinin nəzdindəki Pedaqoji fakültədə də türk dili dərsləri keçirilir. Onu da qeyd edək ki, türkologiya üzrə tədqiqatlar MANU Makedoniya Elmlər Akademiyası, Dövlət Arxivi, Makedoniya Tarix İnstitutu və Makro Çepenkov adına Folklor İnstitutu nəzdində aparılır (3; 3-4).

Türkoloqlar tərəfindən 2004-cü ildə Skopyedə qurulan “Yəhya Kamal Beyatlı Türkologiya İnstitutu” da türkologiya elminə töhvə vermişdir. 2014-cü ildə Makedoniyanın Kalkandelen Dövlət Universitetinin Fəlsəfə fakültəsinin nəzdində Şərq dilləri kafedrasının tərkibində Türk Dili və Ədəbiyyatı şöbəsi açılmışdır. Kafedrada dosent Adnan İsmayıl və dosent Süleyman Baki çalışırlar. Kafedra Türkologiya Layihəsi çərçivəsində Yunus Əmrə İnstitutu tərəfindən Türkiyədən professor-müəllim heyəti ilə təmin edilir. Nəticədə, həm Balkan ölkələrində, həm də Türkiyədə türkologiya sahəsində aparılan tədqiqatlar hər iki tərəfə müsbət təsir bağışlayır.

Summary

HISTORY OF TURCOLOGY RESEARCH IN THE BALKAN COUNTRIES

In the article titled "History of Turkological Research in the Balkans", the presence of Turks in the Balkan geography for centuries has had a strong impact on the language, culture, and social life of the peoples living in these areas. Every Balkan people who wants to explore their history, language, and culture must turn to Turkish history, language, and culture. Those who want to explore these issues inevitably encounter "Turkology" as a field of science. In this regard, important work has been done in the study of Turkish language, literature, and history in the Balkan countries, centers have been established, and departments have been opened in universities.

Keywords: *Balkan, Turks, Turcology, Ottoman, Orientalism, Turkish*

Резюме

ИСТОРИЯ ТЮРКОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ В БАЛКАНСКИХ СТРАНАХ

В статье под названием «История тюркологических исследований на Балканах» говорится, что присутствие турок в географии Балкан на протяжении веков оказывало сильное влияние на язык, культуру и общественную жизнь народов, проживающих в этих районах. Каждый балканский народ, желающий исследовать свою историю, язык и культуру, должен обратиться к турецкой истории, языку и культуре. Те, кто хочет исследовать эти вопросы, неизбежно сталкиваются с «тюркологией» как областью науки. В связи с этим была проделана важная работа по изучению турецкого языка, литературы и истории в балканских странах, созданы центры и открыты кафедры в университетах.

Ключевые слова: *Балканы, турки, тюркология, османский, ориентализм, турецкий*

ƏDƏBİYYAT

1. Abazı-Egro Genciana. Arnavutluk'ta Türkoloji Çalışmaları, Bilig, Bahar 2002 Sayı 21: 1-26.
2. Balkan Türkoloji Tarihçesi ve Balkan Türkologları, Editör: Yrd. Doç. Dr. Selçuk Kırbaç, Ankara 2012, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayını.
3. Çelik M, Gürel Z. Makedonya'da Türkoloji Bölümünün Kırkıncı Yıl Dönümü, <https://eprints.ugd.edu.mk/19674/8/SUNUM%20ANTALYA%20PDF.pdf>
4. İsen M. Balkanlarda Türkolog Olmak, 03 Mayıs 2020 <https://fikircografyasi.com/makale/balkanlarda-turkolog-olmak>
5. Leontik M. Kuzey Makedonya'da Türkoloji, Avrupada Türkoloji, editör Öztürk Emiroğlu, 1. Baskı Ankara 2020
Rus dilinde
6. Баскаков Н.К. Введение в изучение тюркских языков. Москва-1969, 383 с.

TÜRK DÜNYASI SAVUNMA SANAYİSİ VİZYONU - 2040

Yücel KARAUZ

Emekli tuğ-general, Türkiye Cumhuriyeti

Türk devletleri teşkilatı 2009 yılında hükümetler arası organizasyon olarak Navcivan anlaşması ile kurulmuştur. Mevcut uluslararası konjektürel duruma bağlı olarak 2020 yılına kadar gelmiş, Türkün son zaferi olan karabağ zaferi, Türkiye Azerbaycan Şuşa beyannamesi imzalanmış, bunun yarattığı jeopolitik ve jeostratejik denklemler sonucu 2021 İstanbul zirvesi ile Türk devletleri teşkilatına dönüşmüştür. Örgüt üyesi ülkeler savunma güvenlik ve savunma sanayisi faaliyetlerini kurumsal bir yapı yerine ikili ilişkiler ile yürütmeye çalışmaktadırlar.

Türk Dünyası 2040 Vizyonu belgesini de içeren zirvenin 121 maddelik sonuç bildirisi tarihi açıdan büyük öneme sahiptir. Bu kapsamda devletler " Ortak çıkarlara ilişkin güvenlik meselelerinde yakın eşgüdüm ve işbirliği gerçekleştirmek üzere Üye Devletlerin ilgili makamları arasında Türk Devletleri Teşkilatı bünyesinde düzenli olarak yapılan güvenlik istişarelerinin sürdürülmesi yönünde talimat verdiklerini " beyan etmişlerdir. Türk Dünyası 2040 Vizyonu belgesinde ise siyasi ve güvenlik işbirliği başlığı altında güvenlik işbirliği vurgulanmıştır. Türk devletleri teşkilatı ana faaliyetleri kapsamında 26 ana işbirliği belirlenmiş olup savunma güvenlik ve savunma sanayisi işbirliği alanı mevcut değildir. Türk devletleri teşkilatı bir avrupa birliği yapısında bir birliklilik değildir ve de olmamalıdır.

Dünyada savaş ve çatışma riski her geçen gün artmakta ve adım adım 3 ncü dünya savaşına gidilmektedir. Türk devletleri Teşkilatı devletleri 3 ncü dünya muharebesine ve çağın güvenlik risklerine karşı hazır olmalıdır. Bu kapsamda 2040 yılı vizyonu çerçevesinden savunma güvenlik ve savunma sanayisi başlığı altında ve 26 iş birliği alanına ilave olarak 27 nci iş birliği alanı olarak eklenmeli, kalıcı bir yapı vakit geçirilmeden oluşturulmalıdır. Ayrıca başlangıçta devletler arası ikili ilişkiler bu bağlamda artırılmalı, kurumsal yapı içerisinde savunma güvenlik ve savunma sanayi 2040 vizyon belgesi yapılarak yol haritası çıkarılmalıdır. Bu uygulanırken Türkiye rol model ülke, ikili ilişkiler kapsamında ise Şuşa beyannamesi ile tarihin en üst seviyesine çıkan Türkiye Azerbaycan ilişki modeli örnek alınmalıdır. Türkiye, büyük bir savunma sanayi altyapısına sahiptir. Özellikle insansız hava araçları (SİHA/İHA), elektronik harp sistemleri, akıllı mühimmat ve zırhlı araçlar konusunda öncü durumdadır. Türk savunma sanayii, son yıllarda yerlilik oranını önemli ölçüde artırmıştır. 2000'li yılların başında %20 seviyelerinde olan bu oran, 2018'de % 68'e ulaşmıştır. 2024 yılı itibarıyla ise yerlilik oranı %80'i aşmıştır. Savunma Sanayii Başkanlığı, 2025 yılı için yerlilik oranını %82'ye çıkarmayı hedeflemektedir. Bu hedef doğrultusunda, sektörün ihracatının 7,3 milyar dolara ulaşması ve çalışan sayısının 110 bine çıkarılması planlanmaktadır.

Sonuç olarak; Üye ülkeleri arasında 2040 vizyonuna uygun savunma sanayi ekosistemini güçlendirmek için ortak bir ağ oluşturulması hedeflenmeli ve aralıksız ve geç kalınmadan çalışılmalıdır.

Redaksiya ünvanı:

Azərbaycan Respublikası, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küç. 33,
Bakı Slavyan Universiteti
tel: 012-599-08-70
e-mail: science.journal@bsu-uni.edu.az

Texniki redaktorlar:

Könül Əliyeva
Esmira Kamal
Aytən Aslanlı
Nilufər Nəhmədova

Üz qabığının dizaynı:

Məhəmməd Hacı

Çapa imzalanıb: 10.06.2025. Format: 84x108 1/16.
Həcmi: 22,75 ç.v. Tiraj: 200.

BAKİ SLAVYAN UNIVERSİTETİNİN NƏŞRİ
